

Başlangıç / Founded 2015

e-ISSN 2458-7672

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

TARİH VE GELECEK

Cilt 6, Yıl (Aralık 2020), Sayı 4

International Peer-Reviewed Journal of History
HISTORY & FUTURE

MUS ALPARSLAN
ÜNİVERSİTESİ
2007
Katkılarıyla

CAESAR AUGUSTUS

Editor: **Doç. Dr. Celal ÖNEY**

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

Email: tarihgelecek@gmail.com

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

Editör / Editor

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Yalın Dili / Publication Language

Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362491552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

İmtiyaz Sahibi / Owner

Celal ÖNEY

Adres: Muş Alpaarslan Üniveristesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 6. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayımlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin Olur'u ile yayımlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibarıyla E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

Amaç

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

Kapsam

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

Yayın İlkeleri

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
- Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı

ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.

- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayınlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

YAZIM KURALLARI

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:
- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)

- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü
- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;
- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ili ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLty-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)
- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayınlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.
- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.
-

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurallarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğin; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine riayet edilmesi gerekmektedir.

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır. Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelere kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır. Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özetı olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
- Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
- Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
- Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
- Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

Yayın Sıklığı

Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlayarak yayım hayatını sürdürmektedir.

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document (DOC) only.
4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.
5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned unless requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.

- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).
- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is located under the author's name (Times News Roman12)., italic).
- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and Italic for English.
- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C. CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoteroetc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March, June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.

- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).

- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.

- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

- The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

- The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections

made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial board unless deemed appropriate.

- The scientific and legal responsibility of the published work belongs to the author(s).
- All publication rights of articles accepted for publication belong to Journal of History and Future.
- The decision of the Chief Editor will not be taken into consideration for the matters not mentioned here.

ETHICAL PRINCIPLES

AUTHORS

• It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

• The works must be original and based on research. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution

• Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

• The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

• It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

- Citations and bibliography should be complete and realistic.

REFEREES

• Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

• Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

• Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

• Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

• Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

• Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

• Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

EDITORIAL BOARD

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.

- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.

- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.

- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

- Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

Kurullar / Boards

- **Sahibi / Owner**

Doç. Dr. Celal ÖNEY

- **Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board**

Prof. Dr. Sabit Duman

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Yayın Kurulu / Publication Board**

Prof. Dr. Hüseyin Üreten

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA

Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Gaziantep Üniversitesi / Uluslararası İlişkiler

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Ünivetsitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEY

Muş Alparslan Ünivetsitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Danışma Kurulu / Advisory Board**

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKÇEN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Bilim Kurulu / Sciece Board**

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN

Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Özer KÜPELİ

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR

Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR

Prof. Dr. Haşim Şahin

Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Prof. Dr. Numan ELİBOL

Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN

Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Abdullah KIRAN

Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Ege Üniversitesi / İZMİR

Doç. Dr. Güven DİNÇ

Akdeniz Üniversitesi / ANTALYA

Doç. Dr. Yasin COŞKUN

Siirt Üniversitesi / SİİRT

Doç. Dr. Oktay BOZAN

Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR

Doç. Dr. Cafer ACAR

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / ANKARA

Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi /SİVAS
Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK
Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Dr. Fatma Çalik ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi /
ÇANAKKALE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ
Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

Tarih ve Gelecek
Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Editör Kurulu - Editorial Board

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

Baş Editör / Editör in Chef

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Alan Editörleri / Field Editors

Genel Türk Tarihi

Prof. Dr. Sabit DUMAN

Dr. Öğr. Elçin NECİYEV

Dr. Hüseyin BEDİRHANOĞLU

Yeniçağ Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Şeyhmus BİNGÜL

Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Cumhuriyet Tarihi

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER

Yakınçağ Tarihi

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Doç. Dr. Hidayet KARA

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT

Eskiçağ Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YÜCEL

Yabancı Dil Editörü /Foreign language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Mahmat AKAR

Son Okuyucu

Caner ÖZBAY

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

- Prof. Dr. İlyas GÖKHAN / Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
- Prof. Dr. Neslihan DURAK / İnönü Üniversitesi
- Doç. Dr. Abdullah Mesut AĞIR / Batman Üniversitesi
- Doç. Dr. Ahmet İLYAS / Batman Üniversitesi
- Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL / Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Ali GÜVELOĞLU / Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
- Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA / Muş Alparslan Üniversitesi
- Doç. Dr. Cihat YILDIRIM / Aksaray Üniversitesi
- Doç. Dr. Eminalp MALKOÇ / İstanbul Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN / Muş Alparslan Üniversitesi
- Doç. Dr. Faiq ELEKBERLİ / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
- Doç. Dr. Ferhat BERBER / Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ / Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. Hasan KAPLAN / Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
- Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU / Gaziantep Üniversitesi
- Doç. Dr. Kerim SARIÇELİK / Necmettin Erbakan Üniversitesi
- Doç. Dr. Mehmet TOPAL / Anadolu Üniversitesi
- Doç. Dr. Metin AKSOY / Gümüşhane Üniversitesi
- Doç. Dr. Nevzat ARTUÇ / Adıyaman Üniversitesi
- Doç. Dr. Salih AKKANAT / Gümüşhane Üniversitesi
- Doç. Dr. Serkan TUNA / İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. Şerif DEMİR / Siirt Üniversitesi
- Doç. Dr. Uğur KURTARAN / Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
- Doç. Dr. Volkan MARTTİN / Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

e-ISSN 2458-7672

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

- Doç. Dr. Yahya YEŞİLYURT / Kastamonu Üniversitesi
- Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN / Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi A. Vahap ULUÇ / Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH / Aksaray Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DEMİR / Kırıkkale Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Arzu TAŞCAN / Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ayhan CANKUT / Çağ Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Aziz ALTI / Munzur Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Burak KOCAOĞLU / Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Danyal TEKDAL / İnönü Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ / Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEV / Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Erol KARCI / Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN / Artvin Çoruh Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU / Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT ONAT / Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN / Bitlis Eren Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Hayrünisa ALP / İstanbul Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi İsa IŞIK / Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi İsmet SARIBAL / Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Kansu EKİCİ / Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Kazım KARTAL / Adıyaman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Lala ALİYEVA / Bakü Devlet Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Melike SARIKÇIOĞLU / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Muhammed CEYHAN / Munzur Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ / Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU / Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Oğuz KALELİOĞLU / Ufuk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Orhan TURAN / Batman Üniversitesi

e-ISSN 2458-7672

Tarih ve Gelecek
Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future
International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

- Dr. Öğr. Üyesi Osman KARLANGIÇ / Batman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Sabri Can SANNAV / Trakya Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Şinasi SONMEZ / Zonguldak Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Tahir BİLİRLİ / Karabük Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM / Batman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATCI DEMİRKOL / Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR / Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Gör. Caner ERDOĞAN / Akdeniz Üniversitesi
- Dr. Öğr. Gör. Ercimet SARIAY / Aksaray Üniversitesi
- Dr. Öğr. Gör. Mehibe ŞAHBAZ / Çukurova Üniversitesi
- Dr. Öğr. Gör. Mehtap BAŞARIR / Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Gör. Salih POTUKOĞLU / Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Dr. Öğr. Gör. Seçil ÖZDEMİR / Bartın Üniversitesi
- Dr. Arş. Gör. Ercan GÖRDEGİR / Batman Üniversitesi
- Dr. Arş. Gör. Funda SOLMAZ / Gebze Teknik Üniversitesi
- Dr. Arş. Gör. Murat ÖZKAN / Ordu Üniversitesi
- Dr. Arş. Gör. Sedat KANAT / Bingöl Üniversitesi
- Dr. Aykut ÇAĞLAK / Turizm Bakanlığı
- Dr. Hakan AKKÖZ / Milli Eğitim Bakanlığı

e-ISSN 2458-7672

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

RESEARCHBIB ACADEMIC RESOURCE INDEX

ingenta CONNECT

ACADEMIC Journal Index

Scholarsteer Scholarly Information

acar index

ERIH PLUS EUROPEAN REFERENCE HUMANITIES AND

NAVER 학술정보

paperity open science aggregated

JournalTOCs The latest Journal Tables of Contents

SINDEX

asos akademia sosyal bilimler indeksi

BASE I2OR

İSAM TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Academia.edu share research

tpl toronto public library

teı türk eğitim indeksi

SOBIAD 100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI Eurasian Scientific Journal Index www.ESJIndex.org

CiteFactor Academic Scientific Journals Basrah Journal Of Veterinary Research

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Google

Open Access Library Search Engine, Journal, Index, Repository

ResearchGate

Scholar

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

idealonline

Sabancı University Research Database

Academickeys UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Türkiye Kaynakçası kaynakça.info

Crossre

JOURNAL FACTOR

I I JOURNAL MASTER I

Laredo College

STUDYLIB

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. XV. Asırda Bitlis ve Çevresinin Siyasi Tarihi*.....1134
The Political History of Bitlis and its Surroundings in the XVth Century
Hasan TAŞKIRAN
2. Milli Mücadele Sonrasında Milli Birlik ve Beraberliğin Tesisinde Gazetelerin Rolü: Milli Gaye Gazetesi Örneği.....1156
The Role of Newspapers in the Provision of National Unity and Solidarity after the War of Independence: An Example of “Milli Gaye” (National Ideal) Newspaper
Taner ASLAN
3. Sağlıkla Gelen Bir Ziyaret: İsmet Paşa Bursa’da (8 -31 Temmuz 1927).....1170
A Trip for Health Purposes: İsmet Pasa is in Bursa (8 -31 July 1927)
Betül BATIR
4. XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Diplomatik Temasın Görünen Yüzü: Hediyeleşme.....1187
The Visible Face of The Diplomatic Communication in the Ottoman-Austria Relations of the XVIIIth Century: Gifting
Uğur KURTARAN; Zeynep KARACA
5. 13 Teşrin-i Sani 1329 Tarihli Peyam Gazetesi’nde “Vereme Karşı Nasihatler” Adıyla Yer Verilen Nasihatnâmeden Hareketle Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Veremle Mücadele Üzerine Bir İnceleme.....1219
(An Investigation on the Struggle Against Tuberculosis in the Last Period of the Ottoman Empire, Based on the Advice Given as “Advice Against Tuberculosis” in Peyam Newspaper Dated 13 November 1329)
Özer ÖZOCAK
6. Çok Partili Siyasete Geçiş ile Demokrat Parti Döneminde Isparta’da Milletvekili Seçimleri*.....1235
Parliamentary Elections in Isparta During the Democratic Party Period with the Transition to Multi-Party Politics
Esin YÜZBAŞI; Bayram AKÇA

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

7. İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid'in Mâbeyn-i Hümâyûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey.....1257
From Prosperity to Decline: Ahmed Nermi Bey of Kazan from Sultan II. Abdulhamid's Mâbeyn-i Humâyûn
İsmet SARIBAL
8. Sava ve Una Nehir Bölgelerinde Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdi (1741).....1270
Border Constraint in the Environments (Zones) of Sava and Tuna River (1741)
Mehmet SOLAK
9. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde (1285-1341-H. 684-741) Ehl-i Zimmet ve Hıristiyan Dünya ile İlişkiler Hakkında Bir Değerlendirme.....1297
An Assessment of Relations with Non-Muslims and Christian World During Muhammed b. Kalavun Era (1285-1341-H. 684-741)
Ridvan YİĞİT
10. Mahmud II and His Diplomats During The Mehmet Ali Problem*.....1312
Mehmet Ali Sorunu Süreci Boyunca II Mahmud ve Diplomatları
Serkan DEMİRBAŞ
11. İzmir'in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri.....1325
The Great Sultan Ahmet Meetings Made after İzmir's Occupation
Ömer Faruk KIRMIT
12. Han Sultan'ın Berke Han'ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar.....1344
Opinions about whether Han Sultan is Berke Han's Mother or not
Kazım PAYDAŞ; Fatih BOSTANCI
13. Osmanlı'da İktidarın Meşruiyeti Bağlamında 1582 Şenliğinde Esnaf Geçitleri.....1356
Passages of Craftmen in the Festival of 1582 in the Context of the Legitimacy of Power in the Ottoman
Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

14. Demokrat Parti Döneminde Türkiye’de Kültürel Faaliyetler (1946-1960).....1369
Cultural Activities during the Democrat Party in Turkey (1946-1960)
Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU
15. Muş Merkez Türküleri Üzerine Bir İnceleme.....1385
A Research on Folk Songs of Central Muş
Canser KARDAŞ
16. Büyük Harp’ten Milli Mücadele’ye Basında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları*.....1396
Discussion of Women and Femininity in the Press in the Period from the Great War to the National Struggle
Ülkü KÖKSAL
17. Milli Eğitim Bakanlığı Sürecinde İbrahim Hulusi Öktem (1963-1965).....1423
İbrahim Hulusi Öktem in the process of his National Education Ministry
Batuhan ALİŞOĞLU
18. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Bağdat Vilayet İdaresinde Yaşanan Değişim Ve Gelişmeler.....1451
Changes and Developments in Baghdad Provincial Administration in the Second Constitutional Period
Nevzat ARTUÇ
19. Göl Köy Enstitüsü’nde Kız Öğrencilere Yönelik Mesleki Ve Teknik Eğitim: Uygulamalarıyla Köy Ev ve El Sanatları (1940-1944).....1464
Vocational and Technical Training for Female Students at Göl Village Institute: Village Home and Handcrafts with Applications (1940-1944)
Gülşah ESER
20. İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları*.....1487
Education Problem and Ottoman Intellectuals in the Second Constitutional Era
Ebubekir KEKLİK
21. İngiliz Jeolog Warrington Wilkinson Smyth’in Gözünden 1842 Yazında Tokat.....1518
From the Perspective of British Geologist Warrington Wilkinson Smyth -Tokat in 1842 Summer Season
Yunus Emre TEKİNSOY

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

22. Erken Modern Dönem İngiltere'sinde Vasiyetnamelerin Kaynak Olarak Kullanılması ·1537
Using Wills as Sources in Early Modern England

Oğulcan ÇELİK

23. Vladimir Jabotinsky'den İngiltere Başbakanına Mektup: İngiltere Hükümetine Hizmet Etmek İstiyoruz·····1555

Letter from Vladimir Jabotinsky to the British Prime Minister: We Want to Serve the British Government

Faruk TAŞKIN

24. Ortadoğu'nun Yapılanması ve Dışsal Müdahaleler·····1565
Structuring of the Middle East and External Interventions

Metin AKSOY

25. 12 Mart Muhtırası ve Nihat Erim Hükümeti'nin Balyoz Harekâtı'nın Medyaya Yansıması·····1574

12 March Memorandum and the Reflection of Sledgehammer Operation of the Nihat Erim's Government on the Media

İsrafil KARATAŞ

26. Hindistan İstiklal Mücadelesinin Kahramanlarından Bal Gangadhar Tilak'ın Hayatı ve İcraatları·····1595

The Life and Activities of Bal Gangadhar Tilak, one of the Heroes of Indian Intelligence Struggle

Çiğdem KIRANŞAN

27. Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü·····1608

Cuisine Culture of the Ancient Anatolia in the Assyrian Trade Colonies Period in the Light of Kultepe Tablets and Archeological Findings

Hülya KAYA HASDEMİR

28. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve Komitenin Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosuna Giden Süreçte Oynadığı Rol (1941-1953)·····1636

Jewish Antifascist Committee in the USSR and the Committee's Role in the Process to the Doctors' Plot in Soviet Union (1941-1953)

Aykut ÇAĞLAK

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

VOLUME 6, ISSUE 4 – DECEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 4 - ARALIK 2020

29. Kisra Nûşirevan'ın Yönetim ve Adalet Anlayışı.....1647
Kisra Nûşirevan's Administration and Justice Understanding
Abdullah KIRAN

Dr. Öğr. Üyesi
Hasan TAŞKIRANBitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
htaskiran@beu.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-8851>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

30/10/2020

11/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.818784>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XV. Asırda Bitlis ve Çevresinin Siyasi Tarihi*

The Political History of Bitlis and its Surroundings in the XVth Century

Öz

Bitlis, önemli ticaret geçiş noktasında bulunan stratejik bir yerdi. Tarih boyunca birçok uygarlığa ve devlete ev sahipliği yaptı. Bu özelliğinden dolayı bölgede sürekli hâkimiyet mücadeleleri yaşanmıştı. Özellikle Rojki Emirliği, Timurlu-Kara Koyunlu ve Kara Koyunlu-Akkoyunlular XV. Asırda Bitlis'e hâkim olmaya çalışmışlardı. Rojki Emirleri, çatışmaları Bitlis'ten uzaklaştırmak için Timurlulara tabii oldu. Ancak Timurlular bölgeden çekildikleri zaman kent üzerinde Kara Koyunlular etkili oldu. Rojki Emirlerinden Şemseddin, Bitlis'in Karakoyunluların akınlarından korumak için Kara Yusuf'un kızıyla evlendi. Bunun yanında Van Gölü havzasını ele geçirmeleri hususunda Karakoyunlulara yardım etti. Bitlis Emirleriyle Kara Koyunlu ilişkisi, Kara Yusuf'un evlatları zamanında çatışma ekseninde devam etti. Bu çatışmaların temel sebebi Timurlular Kara Koyunlular üzerine sefere çıkınca Bitlis Emirlerinin Timurlulara bağlanmasıydı. Akkoyunlular bölgesel bir güç olunca Bitlis Emirliği, Kara Koyunlu ile Akkoyunlu mücadelesi arasında kaldı. Bu mücadeleler Bitlis Emirlerinin yanı sıra yörede yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim halkı da derinden etkilemekteydi. Bu çalışma, XV. yüzyılda Bitlis ve çevresinde devletlerin hâkimiyet mücadelelerinin Bitlis Rojki Emirliğine ve yörede yaşayan halka etkilerini incelemektedir.

Anahtar Kelime: Bitlis, Rojki, Timurlular, Kara Koyunlular, Akkoyunlular.

Abstract

Bitlis was a strategic place located at an important transit-trade passage that hosted many civilizations and states throughout history. Because of this feature, many struggles were taken place for capturing the city. Especially Rojki Emirate, Timurid-Qara Qoyunid and Qara Qoyunid-Aqqoyunid tried to dominate Bitlis in the XVth century. But the Qara Qoyunids were influence over the city, when the Timurids withdrew from the region. Şemseddin, one of the Rojki Emirs,

* Bu çalışma, Bitlis Eren Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. BEBAP 2017.16 numaralı "Bitlis Tarihi" adlı projenin sonuçlandırılması için ilgili bölümden türetilip genişletilmiştir.

ATIF: TAŞKIRAN Hasan, "XV. Asırda Bitlis ve Çevresinin Siyasi Tarihi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1134-1155)

CITE: TAŞKIRAN Hasan, "The Political History of Bitlis and its Surroundings in the XVth Century", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1134-1155)

married to the daughter of Kara Yusuf in order to prevent Bitlis from the Qara Qoyunids incursions. Besides, he provided logistical support to the Qara Qoyunids for capturing the Van Lake basin. The relationship between the Bitlis Emirs and Qara Qoyunids continued on the axis of conflict during the time of the children of Kara Yusuf. The main reason of this conflicts was that the Bitlis Emirs were obeyed to the Timurids when the Timurids advanced on the Qara Qoyunids. When the Aqqoyunids became a regional power, Bitlis Emirate was stayed between the Qara Qoyunid and Aqqoyunid struggle. The Bitlis Emirs and also the Muslim and non-Muslim population of the region were influenced these struggles deeply. This study examines the effects of the struggles of the states for domination of the Bitlis and its surroundings on the Bitlis Rojki Emirate and the people living in the region.

Keywords: Bitlis, Rojki, Timurids, Qara Qoyunids, Aqqoyunids.

Giriş

Selçuklular, XI. Asrıdan itibaren Bitlis ve çevresinde varlık göstermesiyle birlikte bölgede hızlı siyasi dönüşümler yaşandı. Sultan Melikşah, 1085'te Mervanilere son vermesi neticesinde Selçuklu emirleri tarafından Bitlis, Erzen ve Amid'de Dilmaçoğulları, Ahlat ve Malazgirt yöresinde ise Ahlatşahlar Beyliği kuruldu. Bu prensliklerin yaklaşık bir asırlık ömürlerinin ardından Bitlis ve Ahlat şehirleri, çevresindeki diğer yerleşim yerleriyle birlikte sırasıyla Türkiye Selçukluları, Eyyubiler, Harzemşahlar ve tekrardan Eyyubilerin yönetimi altına girdi. Moğolların bölgeye gelmesiyle birlikte Van Gölü havzasındaki birçok yer gibi Ahlat ve Bitlis de istila edildi. Adı geçen şehirler sonra Tebriz merkezli kurulan İlhanlıların hâkimiyeti altına girdi.¹

İlhanlıların kurucusu Hülagü, eskiden Ermeniyye olarak bilinen Van Gölü havzasını ve Diyar-ı Bekr bölgesini iki askeri eyalete ayırdı. Bunlar merkezi Musul olan; Musul, Mardin ve Diyarbekir'i içerisine alan Diyarbekir eyaleti, diğeri ise Bitlis ve Ahlat şehirlerinin yer aldığı Van Gölü havzasını kapsayan Ahlat merkezli eyalettir. Bu eyaletler, şehirlerin mahalli idarecilerinin yanı sıra Moğol valileri tarafından yönetilmekteydi.² Geniş bir coğrafyayı idaresinde tutan İlhanlılar, son hükümdarı Ebu Said Bahadır 1335'te ölünce çöküşe geçti.³ Devlet içerisindeki dâhili hadiseler ve bölgelere tayin edilmiş valiler, devletin yıkılışını hızlandırdı. İlhanlı sonrası Anadolu'nun doğu ve güney doğusunda, İran ve Irak coğrafyalarını da kapsayacak şekilde, Moğol bakiyesi prenslikler kuruldu. Bunlar, Celayirliler ve Sutaylılardı.⁴

1 Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C. L, S. 197, Ağustos 1986, s. 453-458.

2 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 33; Hasan Taşkiran, "Genel Hatlarıyla Ortaçağ ve Sonrası Bulanık'ın Coğrafyası ve Tarihi", *Bulanık/Kop (İnsan-Coğrafya-Tarih-Kültür)*, (Editör: İrşad Sami Yuca), Çizgi Kitapevi, Konya 2020, s. 180. Her iki eyaletin valileri için Bkz.; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 384-385.

3 Spuler, s. 144.

4 İran'ın batısı ve Irak'ın kuzeyi ile Anadolu'nun güney kısımlarında 1340-1431 yılları arasında hüküm süren bir Moğol Hanedanlığıdır. Bkz.; Mükrimin Halil Yinanç, "Celâyir", *İ.A.*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul 1989, s. 64-65; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *DİA*, C.7, TDV. Yayınları, İstanbul 1993, s. 264-265.

Güçlü bir beylik olarak ortaya çıkan Celayirliler, zamanla zayıflayınca Bitlis, Ahlat, Erciş ve çevresinde Kara Koyunlu Türkmenler etkinlik kazanarak Van Gölü havzasındaki şehirleri hızlıca hakimiyetleri altına aldılar. Böylece Bitlis'te hüküm süren mahalli emirler Kara Koyunlulara tabiiyete bildirdiler. Ancak Emir Timur'un bölgeye gelmesiyle birlikte ona bağlanıp Bitlis'in idaresini devam ettirdiler. Timur bölgeden ayrılınca Bitlis Emirleri, Kara Koyunlu ve Akkoyunlu mücadelesinin arasında kaldı.

1. Bitlis'te Rojki Beyliği'nin Kuruluş Süreci

1207'de Eyyubiler, Bitlis, Ahlat ve Muş bölgesine yönelik faaliyetlerde bulundular. Önce el-Cezire hâkimi Melik Eşref ve ardından Meyyafarikin sahibi Melik Necmeddin Eyyub, Ahlat ve çevresine akınlar düzenledi. Necmeddin, Muş'u ele geçirdikten sonra Ahlat'a yöneldiyse de Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah ve Artuklu kölelerinden Balaban, onu bölgeden uzaklaştırdı. Ancak Ahlat halkı, şehri çevresiyle birlikte Eyyubilere teslim etti.⁵ 1208'de Gürcü saldırılarından sonra Melik Necmeddin ve kardeşi Melik Eşref Muzaffereddin bölgede Eyyubi hâkimiyetini tesis etmeye çalıştılar.⁶

Mervaniler döneminden itibaren Bitlis ve çevresinin değişen demografisi adı geçen Eyyubi beyleri zamanında daha da belirginleşmeye başladı. Eyyubi ailesinin mensup olduğu Kürt Revvadilerden muhtelif kitleler Azerbaycan'dan Ahlat ve Bitlis'e gelip yerleştikleri gibi aynı dönemde Eyyubiler tarafından Hakkari bölgesinden Kürt aşiretleri de yöreye iskan ettirildi. Bu iskânın temel amacı Türkiye Selçukluları ve mahalli Beyliklere karşı set oluşturmaktı.⁷ Böylece Bitlis ve çevresine göç eden 24 Kürt aşireti bir araya gelip Rojki/Rozki (روژکی-روژکی) aşiret konfederasyonunu teşkil ederek Bitlis Beyliğini kurdular.⁸ Bu beylik sonraları Şerefhanlar Emirliği tesmiyesiyle anıldı.

1229'da Celaleddin Harzemşah'ın Ahlat'ı zapt etmesiyle onu takip eden Moğollar, bölgeye gelerek istilada bulundular.⁹ Bu istila, ilim ve kültür merkezi olan Ahlat ve Bitlis için karanlık bir döneme yol açtı. İstila sonrasında İlhanlıların kurucusu Hülagü, eskiden Ermeniyeye olarak bilinen Van Gölü havzasını ve Diyar-ı Bekr bölgesini iki askeri eyalete ayırdı. Bunlar merkezi Musul olan; Musul, Mardin ve Diyarbekir'i içerisine alan Diyarbekir eyaleti, diğeri ise Bitlis ve Ahlat şehirlerinin yer aldığı Van Gölü havzasını kapsayan Ahlat merkezli eyaletti. Bu eyaletler, şehirlerin

-
- 5 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.XII, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 228-229; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 124-125.
- 6 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 491.
- 7 Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", *İ.A. C. II*, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 663; Turan, s.134; Derya Coşkun, "Tebriz'de Kurulan Feodal Bir Devlet: Revvâdiler (948/1071)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 2020, s. 5-6; Revvâdî ve Hezbânîlerin Van Gölü Havzasına gelişleri için Bkz.; Nevzat Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hâkimiyeti", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. I, (Editör: Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 103-115.
- 8 Rivayete göre Rojki aşireti; 24 Kürt Aşiretin bir günde Hovit nahiyesi dolaylarında Tab denilen yerde toplanıp ittifak kurmalarından oluşmuştur. Bkz.; Şerefhan, *Şeref-name*, C. I, (Editor by Vladimir Veliominof-Zernof), St. Petersburg 1860, s. 358.
- 9 Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 400; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 372.

mahalli idarecileri yanı sıra Moğol valileri tarafından yönetilmekteydi.¹⁰ XIV. Asırdan itibaren İlhanlıların inkırazına müteakip Celayirli, Sutaylı ve Hülagü soyunun takipçileri arasında vuku bulan mücadeleler döneminde Yakınoğu coğrafyasında büyük istikrarsızlık meydana geldi. Bitlis Kürt Rojki Beyliği hem Moğol valileri döneminde hem de İlhanlı sonrası fetret döneminde varlığını sürdürdü. XV. Asırda Bitlis Rojki Beyleri, Moğollardan sonra Van Gölü havzasına tahakküm eden güçlerin tabiiyetinde varlık göstermekteydi. Bunu dönemin kaynaklarındaki dağınık ve eksik bilgilerle müşahede etmek mümkündür. Çünkü kaynaklarda, sadece metbuluk, bağlılık takdimleri veya doğrudan Bitlis'i ilgilendiren hususlar sırasında Bitlis Beylerinden bahsedilmektedir. Dönemin kaynaklarında Bitlis hâkimlerinden çok az bahsedilmesi Bitlis Rojki Beyliği tarihinin birçok noktasının karanlıkta kalmasına neden olmaktadır.

2. Rojki Beyliği, Timurlu ve Kara Koyunluların Hâkimiyetinde Bitlis ve Çevresi

İlhanlıların yıkılması ve Moğol Beyliklerinin aralarındaki mücadeleyi fırsat bilen Kara Koyunlu Türkmenler, Erciş'te beyliklerini tesis etmeye başladılar. Sonraları Erciş ve Musul hattındaki coğrafyaya yayıldılar. Kara Koyunlular, Moğol valileri gibi kışları Musul, yazları Muş ve Ahlat'ta geçirmekteydi. Bu beyliğin bilinen ilk reisi Bayram Hoca'dır. Kara Koyunlu reisi 1365'ten itibaren Erciş merkez olmak üzere Erzurum'dan Musul'a kadar olan bölgeye hükmetti. Bölgedeki mahalli beyleri kendisine tabii kılan Bayram Hoca, Mardin'i kuşattı. Ancak Mardin Artuklu hükümdarı el-Melik Mansur Ahmed, Celayirli hükümdarı Sultan Üveys'ten yardım talep etti. Sultan Üveys, 1366'da önce Birdi Bey'in elinde bulunan Musul üzerine yürüyerek burayı alıp adı geçen Kara Koyunlu beyini esir etti. Bu sırada Bayram Hoca, Muş ovasında yaylada bulunmaktaydı. Sultan Üveys, Bayram Hoca'nın üzerine yürüyerek Musul'dan Mardin'e buradan da Beşiri'ye gelip Muş yönünde ilerledi. Murat Suyunu geçen Sultan Üveys, Muş ovasında Bayram Hoca ile karşı karşıya geldi. Kara Koyunlu Bey'i karşılaşma sırasında bozguna uğrayarak kaçtı. Celayirlilere vergi vermeyi kabul eden Bayram Hoca, Karakilise yoluyla Tebriz'e geçen Sultan Üveys'in gidişini fırsat bilip 1369'da Musul'u kuşatarak burayı tekrardan aldı. Kara Koyunlu Bey'i Musul'u kuşattığı sırada Bitlis'in Kürt Beyleri ve yöredeki diğer emirler ona destek sağladılar. Bu durum Bitlis Rojki Beylerinin 1369'dan önce (muhtemelen 1360'ta) Kara Koyunlulara tabii oldukları ve bu yüzden onlara yardım ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu destek 1371'deki Musul kuşatması sırasında da verildi.¹¹

1374'te Celayir hükümdarı Sultan Üveys vefat edince ülkesi Muzafferilerin istilasına uğradı. Bu durumdan yararlanan Bayram Hoca, başta Van Gölü havzasında Aladağ ve Akkilise olmak üzere Hoy ve Nahcivan'ı aldı. Musul'da hâkimiyetini pekiştirerek Sincar'ı da ele geçirdi. Ayrıca daha önce Celayirlilere ödediği vergiyi de kesti. Yaşananlar karşısında Celayirlilerin yeni hükümdarı Sultan Hüseyin, 1377'de Bayram Hoca'nın üzerine tedip seferine çıktı. Sultan Hüseyin, Van Gölü çevresinde meşhur Bend-i Mahi (بند ماهی)'yi bir saate ele geçirdi. Oradan Aladağ'a geldiğinde Bayram Hoca Erzurum taraflarına kaçtı. Sultan Hüseyin, Bayram Hoca'nın yeğeni Kara Mehmed'in elinde bulunan Erciş'i kuşattı. Kara Mehmed, tabiiyet bildirmesi ve vergi vermeyi kabul etmesi neticesinde Erciş onun idaresinde bırakıldı.¹² Celayirlilerin baskılarına rağmen Bayram Hoca

10 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 33; Spuler, s. 384-385.

11 Thomas A. Sinclair, "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", *Tarihi Kentler ve Ermeniler/Bitlis ve Muş*, Ed. Richard G. Hovannisian, (Çev. Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 162.

12 Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. 1, (Neşr. Seyyid Kemal Hâc Seyyid Cevadi), Vizâret-i Ferheng ve

döneminde Kara Koyunların sınırları, Bitlis ve Ahlat'taki mahalli idarenin bağılılığıyla birlikte Erciş'ten Musul'a kadar olan sahayı kapsamaktaydı.¹³

1380'de Bayram Hoca vefat edince onun yerine yeğeni Erciş müdafisi Kara Mehmed, Kara Koyunluların başına geçti.¹⁴ Kara Mehmed, bir taraftan Celayirlilerin iç işlerine müdahil olup Şeyh Ali'ye karşı Ahmed'i destekleyip tahta çıkartırken diğer taraftan Artuklularla sıhriyet bağı kurarak güneydeki topraklarını güvence altına almaya çalıştı. Öte taraftan ezeli ve ebedi rakipleri Akkoyunlu tehlikesini bertaraf için Erzincan Emiri Mutahharten'e yardım etmekteydi.¹⁵

Kara Koyunluların Doğu Anadolu'nun tamamına yakın coğrafyada hâkimiyet kurması Batı İran'ı zapt eden Emir Timur'u harekete geçirdi.¹⁶ 1386 yılının kışını Karabağ'da geçiren Timur, 1387'nin baharında harekete geçerek Anadolu'nun doğusuna girdi.¹⁷ Bölgeyi istila için fırsat kollayan Timur, ilk önce Bayezid/Doğubayazı'da gelip burayı yağmaladı. Kendisine bağlılık bildirmeyen Kara Mehmed'i hac kafilelerine ve ticaret kervanlarına saldırmakla suçlayarak onun üzerine yürüdü.¹⁸ Kara Koyunluların elindeki Avnik kalesi önüne gelen Timur, buranın alınmasının uzun süreceğini düşündüğünden Erzurum tarafına yöneldi. Erzurum'u ele geçiren Timur, Çapakçur (Bingöl) tarafında bulunan Kara Mehmed'in üzerine birliklerini gönderdi. Ancak Kara Mehmed, bu birliklere karşı mukavemet göstererek onları geri püskürttü.¹⁹ Mağlubiyet karşısında hiddetlenen Timur, ölen askerlerinin intikamı için Kara Mehmed'in peşine yeni birlikler gönderdi. Kendisi ise Muş ovasına inerek buradaki Türkmen oymalarını yağmaladı. Muş ovasından ayrılan Timur, Malazgirt ve Erciş'e gitti. Önce Ahlat'ı sonra Adilcevağ'ı alarak Aladağ'a yönelip burada otağını kurdu. Timur, Aladağ'da bir müddet kaldıktan sonra ağırlıklarıyla birlikte Van Gölü sahiline inerek Van şehrini aldı.²⁰ Buranın idaresini kendisine tabii kıldığı Hakkâri Emiri İzzeddin Şir'e bıraktı.²¹ Hatta sonraları İzzeddin Şir, Timurlu kuvvetlerle birlikte Kara Mehmed'in üzerine yürüdüyse de bir başarı elde edemedi.²² Timur, Kara Mehmed'i ele geçiremeyeceğini anlayınca İran'a döndü.²³

İrşad-i İslâmî, Tahran 1385, s. 526-527.

- 13 Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Tarih-i Cihan Âra*, (Nşr. Hasan Neraki), İntişâr-ı Kitabfuruşî Hafız, Tahran 1343, s. 248.
- 14 Yahyâ Kazvinî, *Lübbü't-Tevârih*, (Haz. Seyyid Celaledin Tehrani), Tahran 1314, s. 211.
- 15 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 343.
- 16 İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 21.
- 17 Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rîfeti Duvel el-Mulûk*, C. V, (Thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 190.
- 18 Hâfız-ı Ebrû, C. 2, s. 664.
- 19 Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 124; Hâfız-ı Ebrû, C. 2, s. 664.
- 20 Hâfız-ı Ebrû, C. 2, s. 665; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 40.
- 21 Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 159; Nizamüddin Şâmî, s. 125.
- 22 Dündar Alıkcı, *Abbâsî Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne İrisân Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2006, s. 46-47.
- 23 Nizamüddin Şâmî, s. 125; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 49-51; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 21; Hasan Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2008, s. 212.

Timur, İran'dan Maverâünnehir'e yöneldiğinde Kara Mehmed, tekrardan Van Gölü havzasına döndü.²⁴ Buradan İran'a gidip Tebriz'e bir fatih gibi girdi. Ancak Kara Mehmed'in bu başarısı kısa süre sonra amcasının oğlu Pir Kara Hasan'ın isyan ile son buldu. 1389'da isyanı bastırmak isteyen Kara Mehmed, Pir Hasan'la savaşı sırasında öldü.²⁵ Pir Hasan galibiyetinin ardından Kara Koyunluların başına geçmek istediye de Türkmenler buna rıza göstermeyerek Kara Mehmed'in oğlu Mısır Hoca'nın etrafında toplandılar. Ancak Kara Mehmed'in diğer oğlu Kar Yusuf (1389-1420) Kara Koyunluların başına geçti. Kara Yusuf, Türkmenlerin liderliğini üstlenince Van Gölü havzasındaki şehirlerde hâkimiyetini tesis etti. Celayirlilerin iç mücadelesini fırsat bilip 1391'de Tebriz'e gelip hâkimiyetini pekiştirdi.²⁶ Çok geçmeden Timur'un Bağdat yönüne doğru harekete geçtiğini anlayan Kara Yusuf, Tebriz'i terk ederek Erciş üzerinden Muş ovasına geldi. 1393'te Timur, Bağdat'ı alıp Celayirli Ahmed'i Halep tarafına kaçmaya mecbur ettikten sonra kuzeye yöneldi.²⁷ Musul ve çevresindeyken bölgedeki emirlerin yanı sıra Kara Koyunlu ve Akkoyunlu Beylerine itaat için haber yolladı. Buna mukabil Musul valisi Yar Ali ve Erbil Emiri Şeyh Ali değerli armağanlarla onu ziyaret edip bağlılık bildirdiler. Böylece bu beyler mevkilerini korudular.²⁸ Musul'dan Mardin'e yönelen Timur, bölgedeki şehirler; Kerkük, Erbil, Musul, Mardin ve Diyarbekir'i aldı. Re'sul-Ayn'a vardığında, bölgedeki Kara Koyunluların üzerine ordusunun sağ kol birliklerini gönderdi.²⁹

Emir Timur'un tabiiyet haberine Anadolu'da Dulkadirli Suli Bey, Karamanoğlu Aleaddin Ali Bey ve Erzincan Emiri Mutahharten olumlu cevap verip itaat bildirirken Kara Yusuf, bağlılık bildirmeydi.³⁰ Bunun üzerine 1394'te Timur, ağırlıklarıyla birlikte Kara Yusuf'un bulunduğu Muş ovasına geldi. Timur'un geldiğini öğrenen Kara Yusuf mahiyetindeki Türkmenlerle birlikte oradan ayrıldı. Emir Timur, Kara Yusuf'u yakalatmak için komutanlarından Burhanoğlu'nı peşinden gönderdiyse de bir başarı elde edilemedi. Burhanoğlu'nın başarısız seferi sonrasında Timur, Muş ovasında çok kalmayarak Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ'a geldi.³¹ Buradayken önceleri belli dönemlerde Kara Koyunlulara bağlı bulunan Bitlis Emiri Hacı II. Şeref, Timur'un huzuruna gelip itaat bildirip ona kıymetli atlar hediye etti. Yaklaşık yüz at hediye getiren Hacı Şeref, ovada yapılan yarışta tüm atları geçen kendi atını ise bizzat Timur'a verdi.³² Nizamüddin Şâmî, Bitlis Emiri Hacı II. Şeref için; "*bütün Kürdistan vilayetinde bunun gibi doğru sözlü, ahlak sahibi bir adam yoktur*"³³ ifadelerini kullanmaktadır. Bitlis Emirinin tabiiyetine karşılık Timur, ona iltifatlarla bulunup bir zerduz hilat ve altın süslemeli kemer hediye ederek Bitlis ve çevresini onun idaresinde

24 Makrîzî'ye göre Kara Mehmed, Timur'a yenilince Malatya önlerine kaçışmıştı. Bkz.; Makrîzî, C. V, s. 199.

25 Ebû Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 36.

26 Hâfız-ı Ebrû, C. 2, s. 750-751.

27 Şerefüddin Ali Yezdî, s. 219-221; Makrîzî, C. V, s. 338.

28 Nizamüddin Şâmî, s. 177-178.

29 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, s. 414; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 28.

30 Aka, *Timur ve Devleti*, s. 28.

31 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 57.

32 Şerefüddin Ali Yezdî, s. 240.

33 Nizamüddin Şâmî, s. 185; Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, C. I/II, (Neşr. Abdul Hüseyin Nevâî), Pejuhaşkah-ı Ulum-i İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengi, Tahran 1383, s. 698.

biraktı.³⁴ Ayrıca Adilcevaz Emri Hakan (خفن) da Timur'a itaat bildirdi. Timur'un iltifatına mazhar olan bu Emire de Ahlat suyural olarak verildi.³⁵

Timur, Aladağ'da bağıllık kabullerini aldıktan birkaç gün sonra Kara Yusuf'un kardeşi Mısır Hoca'nın elinde bulunan Erzurum yakınlarındaki Avnik kalesini almak için harekete geçti. Ağırlıklarıyla kalenin önüne gelen Timur, burayı yaklaşık 43 gün kuşattıktan sonra 31 Temmuz 1394'te aldı. Kalenin müdafisi Mısır Hoca'yı esir alarak Mardin Meliki İsa ile birlikte Sultaniye'ye gönderdi. Kısa süre sonra onu Sultaniye'den Semerkand'a gönderip orada öldürdü. Timur, Avnik'in idaresini Atlamış'a verdikten sonra Gürcistan'a yöneldi.³⁶ Timur'un bölgeden ayrılmasıyla birlikte Kara Yusuf tekrardan Van gölü havzasına dönerek Erciş'i aldı. Erciş'in düştüğünü öğrenen Timur'a bağlı Van ve Hakkâri hâkimi İzzeddin Şir, Timurlu destek kuvvetleriyle Kara Yusuf'un üzerine yürüdüysede başarılı olmadı. Bu sırada İzzeddin Şir'e destek için gelen Avnik Kale hâkimi Atlamış, 1395'te Erciş'te Kara Koyunlu Türkmenler tarafından esir alındı. Kara Yusuf, Emir Atlamış'ı sonraları Mısır'a Memlûklü Sultanı Berkuk'a gönderdi.³⁷

Kara Yusuf, Timur'un Toktamış Han Seferine çıktığı sırada Van Gölü havzasında kaybettiği toprakları geri almaya çalıştı. Ancak Timur, başarılı Deşt-i Kıpçak ve Hindistan seferleri neticesinden Semerkand'a oradan 1399/1400'de Azerbaycan'a gelip Karabağ'da kışladı. Gürcistan ve Irak-ı Arap'ta faaliyetlerde bulunduktan sonra Bingöl'e gelince Anadolu ve Suriye istilasına karar verdi. Timur'un Anadolu'ya girdiğini anlayan Kara Yusuf, Van Gölünden ayrılarak Musul'a geldi. Bu sırada Celayirli Ahmed'de onun yanına geldi. Timur'un Bingöl'den Sivas'a doğru ilerlediğini öğrenen Kara Yusuf, Celayirli Ahmed ile birlikte Mısır'a gitmek istediysede Halep naibi Timurtaş buna izin vermedi.³⁸ Timur'un Sivas'ı alarak güneye inmeye başladığında Kara Yusuf ve Celayirli Ahmed, Osmanlı Sultanı Bayezid'e sığındı.³⁹ Ancak Ankara Savaşının (1402) biraz öncesinde Kara Yusuf ve Celayirli Ahmed, ağırlıklarıyla Bağdat'a gelmişlerdi. Kara Yusuf, Celayirli Ahmed'in oğlu Hille hâkimi Tahir ile mücadelesinde ona destek oldu. Mücadele sırasında Tahir suda boğulup ölünce Celayirli Ahmed Bağdat'a dönerken Kara Yusuf, Hille'de kaldı. Kısa süre sonra Kara Yusuf ile Ahmed'in arası açıldı. Kısa süre sonra Kara Yusuf, Hille'den Bağdat'a yürüdü. Ahmed'i kaçırmaya mecbur ederek Bağdat'ı aldı (1403). Irak'taki vaziyeti öğrenen Timur, torunları Ebu Bekir Mirza ile Emirzade Rüstem'i Kara Yusuf'un üzerine gönderdi. Timurlu Mirzalar ve askerleriyle mücadele etmeye çalışan Kara Yusuf mağlup oldu. Hatta Hanımı esir düştüğü gibi kardeşi Yar Ali savaş sırasında öldü. Kendisi ise çöle kaçarak Şam'a geldi.⁴⁰

34 Şerefüddin Ali Yezdî, s. 240; Şeref Han, Hacı II. Şeref'in Timur'u ziyaretinde Bitlis, Ahlat, Muş ve vilayetlerinde bulunan kaleleri ona teslim ettiğini, Timur'un mevcut vilayet Bitlis'in yanı sıra Pasin, Avnik ve Malazgirt gibi yerlerin idaresini de Hacı Şeref'e verdiğini belirtmektedir. Bkz.; Şerefhan, C. I, s. 372-373.

35 Nizamüddin Şâmî, s. 186.

36 İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 123-124; Enver Konukçu, "Kara Koyunlular'ın Avnik Kalesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 38-40.

37 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 59; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1961, s. 93.

38 Hâfız-ı Ebrû, C. 2, s. 892.

39 Nizamüddin Şâmî, s. 293; Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, C. 3, Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333, s. 485-486; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 28.

40 Şerefüddin Ali Yezdî, s. 414-415; Handmir, C. 3, s. 516-517; Ebû Bekr-i Tihrani, s. 48.

Kara Yusuf, Şam'a geldiğinde buradaki Memlûklü naibi Şeyh Mahmudî tarafından iyi karşılandı. Sonrasında Celayirli Ahmed de Şam'a gelerek eski dostuyla barıştı. Şeyh Mahmudî, Sultan Ferec'in emriyle iki yol arkadaşını tutuklamak zorunda kaldıysa da Mısır Sultanının onları öldürme emrini yerine getirmedi.⁴¹ Yaklaşık olarak bir yıl esarete tutulan iki yol arkadaşı kendi aralarında anlaştı. Irak-ı Arap'ı Ahmed, Azerbaycan'ı ise Kara Yusuf aldı. Mısır Sultanı olmak isteyen Şam naibi isyan hazırlıkları sırasında kendilerine destek olmaları için Kara Yusuf ve Celayirli Ahmed'i serbest bıraktı (1405). Bölgede beylerinin kurtulmasını bekleyen Kara Koyunlu Türkmenler, Kara Yusuf serbest kalınca ona katıldılar. Kara Yusuf, yanındaki birliklerle ata toprağı Van gölü çevresine gelmek için harekete geçti. Şam'dan Mardin önlerine gelene kadar yaklaşık 180 defa (muhtemelen abartılı bir rakam) Memlûklü kale ve sınır muhafızlarıyla çarpıştı.⁴² Kışı Musul'da geçiren Kara Yusuf, bahar olunca Nusaybin taraflarına geldi. Buradayken Mardin Meliki, Cezire hâkimi, Süleymani ve Zerki/Zırki Kürt aşiretleri kendisine katıldı. Bu katılımdan sonra Mardin ve Hasankeyf arasındaki Takı denilen mevkiye Akkoyunlu Kara Yülük Osman Beyle savaştı. Savaşın neticesiz kalmasından dolayı iki taraf arasında barış yapıldı.⁴³

Kara Yusuf, Akkoyunlularla yapmış olduğu barıştan sonra ata yurdu Erciş ve çevresine doğru yol aldı. Bitlis'e vardığında buranın hâkimi Hacı II. Şeref'in oğlu Emir II. Şemseddin, onu karşılayıp değerli hediyeler sunup Kara Koyunlu askerlerinin ihtiyaçlarını giderdi. Kara Yusuf ise ona kızını verip desteğini aldıktan sonra Timur'a bağlı bulunan ve kendisine düşmanlık yapan Van hâkimi İzzeddin Şir'in üzerine yürüdü. Onu mağlup ederek kendisine bağladı. Bitlis Emiri Şemseddin, Kara Koyunlu beyine sadakatle bağlı kalırken Van Emiri İzzeddin, ona şeklen tabiiyet gösterip bu beyden kurtulmanın yollarını aradı. Zira Kara Yusuf'un avdetini duyan bölgedeki Türkmen ve Kürt Beyleri gelip ona bağlılık bildirmekteydiler. Kara Yusuf'un giderek güçlenmesinden endişe eden İzzeddin Şir, çok geçmeden Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in hâkimi Timur'un torunu Miranşah'ın oğlu Mirza Ebu Bekir'e gizlice haberler yollayarak Kara Koyunlulara karşı kışkırttı. Bu sırada Kara Yusuf, Avnik üzerine yürüdü. Burayı Doladay'dan aldıktan sonra Van Gölü havzasına yeniden hâkim oldu.⁴⁴ Kara Koyunlu Bey'i Azerbaycan'a hâkim olabilmek için Mirza Ebu Bekir ile savaşması gerekmektedir. Çok geçmeden bu savaş 14 Ekim 1406'ta Aras Çayı mevkiinde meydana geldi. Kara Yusuf, Mirza Ebu Bekir'i ağır bir yenilgiye uğratarak Nahçıvan'dan Merend'e oradan da Tebriz önlerine kadar geldi.⁴⁵

Kara Yusuf, Azerbaycan'da otoritesini sağladıktan sonra tekrardan Anadolu'ya dönmek durumunda kaldı. Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Mardin'e saldırınca Artuklu hükümdarı Melik Salih, Kara Yusuf'a yardım için haber gönderdi.⁴⁶ Muş ovasında Melik Salih'in haberi kendisine ulaşan Kara Yusuf, yanına damadı Bitlis Hâkimi Şemseddin, Emir Sehend (سهند) ve

41 Handmir, C. 3, s. 530.

42 Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 54; Şerefhan, C. I, s. 376; Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, s. 248.

43 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 49.

44 Hasan-ı Rumlu, s. 54; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yayınevi, Ankara 1994, s. 51; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 69. Şeref Han, Bitlis Emiri Şemseddin'in desteklerinden dolayı Kara Yusuf'un ona kızını verip Pasin bölgesi ve Avnik kalesini de hediye ettiğini yazar. Bkz.; Şerefhan, C. I, s. 376.

45 Hasan-ı Rumlu, s. 55-58; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 5.

46 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 55.

bölgedeki diğer bazı emirlerle birlikte Diyarbekir önlerine gelip Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'i mağlup ettiler (1409).⁴⁷ Daha sonra Mardin'e gelen Kara Yusuf, kızlarından birini Melik Salih ile evlendirerek onu Musul idaresine getirdi. Mardin'in idaresini de adamlarından Ali'ye verdi. Çok geçmeden Melik Salih'in ölümü üzerine Artukluların son kolu da ortadan kalktı.⁴⁸

1410'da Kara Yusuf, Aladağ'a geldiğinde birçok kimseler onun yanına gelip Erzincan hâkimi Mutahharten'in torunu Şeyh Hasan'dan şikâyetçi oldu. Kara Yusuf, Şeyh Hasan'ı cezalandırmak için Erzincan'a yürüdü. Şehri kuşattığı sırada eski gurbet ve yol arkadaşı Celayirli Ahmed, Hemedan çevresinin kendisine bırakılmadığı bahanesiyle Bağdat'tan Azerbaycan'a geldi. Tebriz'de bulunan Kara Yusuf'un büyük oğlu Şah Mehmed, Hoy taraflarına çekilmek zorunda kaldı.⁴⁹ Bunun üzerine Celayirli Ahmed, Tebriz'i alarak bütün Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına aldı. Celayirli Ahmed'in Tebriz'i aldığını öğrenen Kara Yusuf, Erzincan'ı alıp Azerbaycan'a yöneldi. Tebriz önlerine geldiğinde eski dostu Celayirli Ahmed, şehrin yakınlarındaki Şenb-i Ğazan (شبنب غزان)'a gelip karargâh kurdu. 30 Ağustos 1410'da Esed köyü mevkiinde eski müttefik birlikleri karşı karşıya geldi. Burada dikkati çeken husus Kara Yusuf'un ordusunda birçok Türkmen ve Kürt Beyinin yanı sıra damadı Bitlis hâkimi Emir Şemseddin'de bulunmaktaydı.⁵⁰ Emir Şemseddin, Kara Koyunlu ordusunun sol kolunda yer almaktaydı. İki tarafın karşılaşması neticesinde Celayirli Ahmed mağlup olup kaçtı. Gizlendiği bahçede yakalanarak Kara Yusuf'un huzuruna getirildi. Nihayetinde Celayirli beylerinin ısrarıyla öldürüldü. Ayrıca Şah Veled ve Celayirli Ahmed'in oğlu Adilcevaz kalesinde hapis bulunan Alauddevle de öldürüldü.⁵¹

Bitlis Emiri Şemseddin ile Kara Yusuf arasında çok yakın bir ilişki vardı. Kara Yusuf, hem kendi kızını onunla evlendirerek kurmuş olduğu sıhriyet bağı hem de kendisine sağladığı desteklerden dolayı ona "oğlum" diye hitap etmekteydi. Emir Şemseddin, Kara Yusuf'un ölümüne kadar ona sadık kalarak askeri ve lojistik manada destek sağladı. Bu desteklerin neticesinde Kara Yusuf, başta Bitlis olmak üzere Ahlat, Muş, Hınıs ve buraya bağlı kalelerin idaresini eskiden olduğu gibi yeniden damadı Emir II. Şemseddin'e ait olduğuna dair 27 Nisan 1417 tarihli bir ferman verdi. Böylece Emir Şemseddin'in idare ve mülkiyet sahası pekişmiş oldu.⁵²

Kara Yusuf, Azerbaycan'da Timurluları, Anadolu'da ise Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'i tehdit etmekteydi. Bu durumdan rahatsız olan Kara Yülük Osman, tabiiyetine girdiği Timurlu hükümdarı Mirza Şahrüh'a başvurarak Kara Koyunluların üzerine yürütmesi için ikna etmeye çalışmaktaydı. Nitekim Kara Yusuf, Kazvin ve Sultaniye gibi Azerbaycan'ın önemli ticaret şehirlerini ele geçirince Şahrüh, 25 Ağustos 1420'de Herat'tan Azerbaycan'a doğru sefere çıktı. Şahrüh ağırlıklarıyla Akhoca'ya geldiği zaman kendisine Kara Yusuf (13 Kasım)'un öldüğü

47 Hâfız-ı Ebrû, C. 3, s. 357; Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, C. II/I, s. 172.

48 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 55; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 80; İlhan Erdem, "Akkoyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXXIV, S. 1-2, Ankara 1990, s. 102.

49 Hasan-ı Rumlu, s. 77-78, 80-81.

50 Tacü's-Selmani, *Tarihname*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 93; Hâfız-ı Ebrû, Kara Yusuf'un ordusunda bulunan beylerin isimlerini tek tek yazmaktadır. Bkz.; Hâfız-ı Ebrû, C. 3, s. 400-401.

51 Hâfız-ı Ebrû, C. 3, s. 401-402; Hasan-ı Rumlu, s. 85-86; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 83-86; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, s. 9-10.

52 İlgili fermanın detayları için Bkz.; Şerefhan, C. I, s. 377-378.

haberi ulaştı (17 Kasım 1420). Kara Yusuf'un cesedi Erciş'e ata ve dedesinin mezarının yanına defnedildi.⁵³

Bitlis hâkimi Emir II. Şemseddin, kayınpederi Kara Yusuf'un ölümünden sonra bölgeye gelip Karabağ'da kışlayan Mirza Şahruh'a adamlarını göndererek itaatlerini bildirdi (24 Aralık 1420). Bu sırada Van hâkimi İzzeddin Şir, bizzat Şahruh'un huzuruna geldi.⁵⁴ Bölgedeki bey ve emirlerin birçokları Şahruh'a bizzat veya adamlarını göndererek bağlılık bildirmelerinin yanı sıra Adilcevaz ve Beyazid idaresini elinde tutan Kara Yusuf'un oğlu İsfend Bey de tabiiyet için adamlarını gönderdi. Kara Yusuf'un diğer oğlu İskender Bey ise Mardin, Musul ve Kerkük hattında Akkoyunlu Kara Yülük Osman ile mücadele ederek önemli kazanımlar elde etmekteydi. Öyleki İskender Bey, Sincar'da Kara Yülük Osman'ı mağlup etti.⁵⁵

Şahruh, İsfend Bey'in bağlılığına güvenmeyerek onun üzerine harekete geçti. Aras Irmağı yakınındayken Emir II. Şemseddin, Kadı Muhammed isimli elçisini birçok kıymetli hediyeyle birlikte Şahruh'un huzuruna gönderdi. Timurlu karargâhına ulaşan Kadı Muhammed iyi karşılandı ve burada kurulan meclise de misafir edildi.⁵⁶ Beyazid kalesini alan Şahruh, buradan Aladağ yaylası üzerinden Erciş'e indi.⁵⁷ Bu sırada İsfend Bey de Muş yaylasında bulunmaktaydı. Şahruh onun üzerine İbrahim Caku'yu yolladı. İsfend Bey ise Muş ovasından kaçarak Cizre taraflarında bulunan ağabeyi İskender'in yanına gitti.⁵⁸

Biraz önce Kadı Muhammed'i elçi olarak Şahruh'a gönderen Emir Şemseddin, Muş kale Hâkimi Abdurrahman ve bölgedeki bazı beyleri yanına alarak Erciş'ten Ahlat'a gelen Şahruh'un huzuruna bizzat çıktı.⁵⁹ 1421'in yaz mevsimi başında gerçekleşen bu ziyaretten memnun kalan Şahruh, Bitlis hâkimine değerli hediyeler verdi. Ayrıca Şahruh, 1394'te Emir Timur'un Emir Şemseddin'e vermiş olduğu Bitlis'in idaresi hususundaki beratını yeniledi. Kısa süre sonra yurduna dönmesi için ona izin verdi (18 Haziran 1421).⁶⁰

Şahruh, bölgede otoriteyi sağladığına inandıktan sonra Ahlat'tan Aladağ'a gelip buradan Tebriz'e dönmek istedi. Ancak Akkoyunlu Ali Bey ve Kara Yülük Osman Bey, Kara Koyunlu Mirzaların anlaşır birleştiklerini ve Azerbaycan üzerine yürüyecekleri konusunda Şahruh'u ikna

53 Hâfız-ı Ebrû, C. 4, s. 725-726; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 84; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 110-112; İsmail Aka, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 4, S. 1, İzmir 1989, s. 7-9; Hasan Taşkıran, "Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Nisan 2020, s. 317-318.

54 Şerefhan, C. I, s. 379; Hâfız-ı Ebrû, C. 4, s. 753; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 118.

55 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 60-63.

56 Şerefhan, C. I, s. 379.

57 Hâfız-ı Ebrû, C. 4, s. 767-774; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, s. 85-86.

58 Hâfız-ı Ebrû, C. 4, s. 774; Aka, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", s. 10-11; Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", s. 216; Taşkıran, "Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri", s. 318-319.

59 Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, C. II/I, s. 307-308.

60 Şerefhan, C. I, s. 379; Hasan-ı Rumlu, s. 138. Emir Şemseddin'in yanı sıra Muş Kale hâkimi Abdurrahman, İzzeddin Şir'in oğlu Melik Muhammed, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın oğlu Emir Ali ve Bayezid Bey'de Şahruh'u ziyaret edenler arasındadır. Bkz.; Hâfız-ı Ebrû, C. 4, s. 775; Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, C. II/I, s. 310.

ederek dönüşünü ertelettiler. Nitekim birkaç gün sonra, “*Bitlis’ten Kara Koyunlu geldi*”, haberi Timurlu karargâhına ulaştı. Kara Koyunlu İskender ve İsfend kardeşler, Bitlis üzerinden Ahlat ve Adilcevas önlerine kadar geldi.⁶¹ Aladağ’dan Erciş’e dönen Şahruh, öncü birliklerini Kara Koyunluların üzerine gönderdi. Adilcevas yakınlarında mağlup olan Kara Koyunlu Mirzalar, Bulanık üzerinden Eleşkirt’e kadar geldiler. İskender ve İsfend Beyler, Şahruh’a barış için elçiler göndermişse de bu durum Şahruh tarafından kabul görmedi. Kısa süre sonra Şahruh ağırlıklarıyla birlikte yanında Akkoyunlu Ali Bey varken, Eleşkirt yakınlarındaki Ağa Deve mevkiine geldi. Buradayken Kara Yülük Osman Bey’e de haber gönderip bir an önce yanına gelmesini istedi. Kısa sürede Timurlu karargâhına ulaşan Osman Bey, Şahruh’u Kara Koyunlu Mirzalar konusunda kışkırtmaya çalıştı.⁶² Nitekim Timurlularla Kara Koyunlular, Ağa Deve yakınlarında Altın Bahşi/Yahşi⁶³ denilen yerdeki şiddetli çarpışmada İskender ve İsfend Beyler ağır bir şekilde mağlup oldular (1 Ağustos 1421).⁶⁴

Kara Koyunlu Mirzalar, yenilgiden sonra Musul ve Kerkük taraflarına çekilirken Şahruh ise önce Tebriz’e oradan da Horasan’a gitti. Kara Koyunlulardan boşalan bölgedeki kale ve yerleri Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey hâkimiyeti altına almaya çalıştı. Bu bağlamda Süleymani ve Zerki/Zırki Kürt aşiretlerin tabiiyetini sağlayan Osman Bey, bu aşiretlerin elindeki Meyyafarikin ve Tercil kaleleriyle birlikte 8 kaleyi daha aldı. Ayrıca Bitlis ve Ahlat’taki Kürt Rojki Beyleri ile Van ve Vestan/Vustan (Gevaş)’daki Beyleri kendisine bağladı.⁶⁵

Şahruh’un bölgeden ayrılışını fırsat bilen Kara Koyunlu İskender ve İsfend Beyler, hem Timurluları metbu kabul eden Akkoyunlulara kaptırmış olduğu yerleri geri almak hem de daha önce Kara Koyunlulara bağlı olup da Şahruh’a tabiiyet gösteren beyleri cezalandırmak için tekrardan Van Gölü havzasına geldiler. Tabi Kara Koyunlu mirzalar arasında da bir rekabet söz konusuydu. İskender Bey, Kerkük’ten kardeşi İsfend’in Akkoyunlu Ali Bey’den aldığı Tebriz’e gelerek burayı kardeşinden aldı. Kardeşine karşı koyamayacağını anlayan İsfend Bey, Tebriz’den Avnik’e oradan da Bağdat’a çekildi. Bir süre Tebriz’de kalan İskender Bey ise 1422’de Hoy’un batısında bulunan Sökmenâbad’a geldi. Yanında Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan da vardı. Şeyh Hasan, İskender Bey’i Akkoyunlulara karşı kışkırtarak onu Diyarbekir’e sefer düzenlemesi için ikna etti. Kara Koyunlu Bey’i Diyarbekir seferi için Erciş ve Ahlat yoluyla Çapakçur (Bingöl) yaylasına geldi. İskender Bey bölgeye geldiğinde eniştesi Bitlis hâkimi Emir Şemseddin’i ve Van hâkimi İzzeddin Şir’in oğlu Melik Ahmed’i yanına çağırdı. Bingöl’de ikamet eden İskender Bey, buradayken süreklilik avları tertipleyip eğlenceyle vakit geçirdi. Bir süre sonra yanında bulunan Emir Şemseddin ve Melik Ahmed’i tutuklattı.⁶⁶ Diyarbekir seferini erteleyen İskender, yanına iki emiri alarak Bitlis önlerine gelerek şehri kuşattı. Bitlis, kale dizdarı Mihmad-ı Rojki tarafından savunulmaktaydı. İskender Bey, II. Emir Şemseddin ve Mihmand’ın oğlunu kalenin önüne gönderdi ve Emire baskıyla Bitlis Kalesi dizdarına kaleyi teslim etmesini emrettirdi. Ancak Mihmad-ı Rojki, Şemseddin’in emirindeki

61 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 64; Ca’ferî b. Muhammed el-Hüseynî, s. 86.

62 Hâfız-ı Ebrû, C. 4, s. 777; Taşkiran, “Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri”, s. 319-320.

63 Hasan-ı Rumlu, s. 139; Aka, “Şahruh’un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri”, s. 11; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, s. 121-122.

64 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 65-67; Aka, “Şahruh’un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri”, s. 12; Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 122-124.

65 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 71.

66 Hasan-ı Rumlu, s. 145-146.

sırta vakıf olup bunun bir tuzak olduğunu anladığı için bağlı olduğu bey ve oğluna rağmen Bitlis Kalesini teslim etmeyi ret etti. Rojkilerle kaleyi savunan Mihmand'ı alt edemeyen İskender Bey, Emir Şemseddin'in birçok adamını oracıkta öldürdü. Bitlis'ten ümidini kesen İskender, Emir Şemseddin'i yanında bu kez Ahlat'a götürdü. Burada da Bitlis'te olduğu gibi Rojki aşiretinden kimseler kalenin güvenliğini sağlamaktaydılar. Kara İskender, Bitlis önünde olduğu gibi Emir Şemseddin'i kalenin önüne getirerek onu kaledekilere gösterip Ahlat'ı almak istiyordu. Bitlis'te olduğu gibi Emir Şemseddin ileriye sürüldü. Emir Şemseddin akıllılık yaparak durumun tuzak olduğunu kaledekilere göstermek için kemerini çözüp geri bağladı. Emir'in bundaki gayesi kaledeki askerlere burayı savunmalarını işaret etmekte. Nitekim askerler durumu anlayıp kaleyi savundular. Gizli işareti anlayan Kara Koyunlu İskender ise eniştesi Bitlis hâkimi Emir Şemseddin'i Ahlat kalesi önünde öldürdü (1422/1423). Buradaki muhkem kaleyi alamayacağını anlayan İskender, Kara Koyunlu askerlerinin bir kısmını muhasara için bıraktıktan sonra geri Bitlis önlerine geldi. Burada toy düzenledi.⁶⁷ Kara İskender'in Ahlat çevresini vurmaları için görevlendirdiği askerler, bölgedeki Müslüman ahalinin yanı sıra gayrimüslim topluma da büyük zarar verdi. Mahalli Ermeni Kroniklerine bu durum yansımıştır. Özellikle Ahlat kuşatması sırasında Kara İskender, buradaki kaleyi alamayınca tüm şehri yaktı. Kara Koyunlu askerler, Ahlat çevresindeki Ağuvank (Ahlat'ın köyler bölgesi)'a gelip burayı aldılar. İskender'in adamları buradaki kaleyi zapt ettikten sonra bölgede yaşayan insanların birçokları suda boğuldu. Uçurumdan atılarak öldürdüklerinin dışında yaklaşık 200 gayrimüslimi kılıçtan geçirdiler. Bu sırada Hizan, Bitlis, Dızıgak, Ağağ ve Aget'ten bölgeye başak toplamak için gelen köylülerden 500 kişinin üzerindeki kadın ve çocukların çoğu esir alındı. İlgili Ermeni kroniği tüm yaşananların sebebi olarak gururuna yediremeyip İskender'e itaat etmeyen Bitlis Emiri Şemseddin'i göstermektedir.⁶⁸

Şerefhan, büyük dedesinin öldürülme sebebi hakkında halk arasında dolaşan söylentiye eserinde; *“Emir, İskender'in kız kardeşi olan eşi Türkmen kızı olduğundan ata binmeyi, çevgaân (değnek) oynamak ve ok atmaktan çok hoşlanıyordu. Bitlis'te de bunları yapmak istedi. Ancak Emir buna izin vermedi. Emir, biz Kürdürler arasında Türkmenlerin geleneği hoş karşılanmaz, dediyse de eşine engel olamadı. Kadının dil uzatması ve hayâsızlığı yüzünden Emir Şemseddin kadının ağzına bir yumruk vurarak bir dişini kırdı. Kadın kırık dişini bir kâğıda sardı ve şikâyet mektubuyla birlikte Erciş'te bulunan kardeşine gönderdi. Pervasız zalim, Deli İskender diye ün yapmıştı. Çünkü Emir Şemseddin'i onu görmeye Ahlat'a gittiğinde onu öldürdü.”* şeklinde nakleder. Ancak müellif, satırlarının devamında bu rivayetin uzak bir ihtimal olduğunu Bitlis Emirinin öldürülmesinin sebebinin onun Mirza Şahrüh sarayına gönülden metbuluğuna dayandırmaktadır. Emir Şemseddin'in cesedi, bir rivayete göre Ahlat'tan Bitlis'e getirilerek Gök Meydanının doğu kısmında yaptırmış olduğu zaviyeye defnedilmiş diğere bir rivayete göre ise Ahlat'ta gömülmüştü.⁶⁹ O, kendi adına altın gümüş karışımı bir miskal ağırlığında para basan ilk emirdir.⁷⁰ Emir Şemseddin'in ölümünden

67 Ebû Bekr-i Tihrani, s. 72-73; Hrand D. Andreasyan, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, İstanbul 1972, s. 103; Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 108.

68 Andreasyan, s. 88.

69 Şerefhan, C. I, s. 380-381.

70 Emir Şemseddin'in adına bastırıldığı parayla ilgili Şerefhan, Türkmenlerin egemenliği ortadan kalktıktan sonra Emir'in kendi adına para bastırıp hutbe okuttuğu, altın ve gümüş karışımı bir miskal ağırlığında üzerinde Şemseddin yazdığını, Kürdistan halkının bu parayı teberrük maksatlı sakladıklarını ve bu parayı gördüğünü eserinde nakletmektedir. Şerefhan, Şemseddin'in parası dışında Muhammed b. Şeref,

sonra onun yerine Bitlis Emirliğinin başına oğlu Şeref geçti. Kendisi tuhaf bir kişiliğe sahip olup ilginç alışkanlıkları bulunmaktaydı. Geceleri hamam ocaklarında yatar gündüzleri ise özel olarak yaptırmış olduğu demir kafeste kalır ve sürekli “erkek keklığın yeri kafestir” derdi. Zira Şeref b. Şemseddin’in iktidarı çok uzun sürmedi.⁷¹

Şeref b. Şemseddin’den sonra Bitlis Rojki Beyliği kısa süreliğine çözülüp bölgedeki Rojki valileri bağımsız hareket etmeye başladılar. Şerefhan’ın rivayetlere dayandırarak anlattığı bu evreyle ilgili yetersiz ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Anlatılana göre; III. Şeref b. Şemseddin, Hasankeyf hükümdarlarının kızı olan Şahım hatun ile evliydi. Bu hatundan Şemseddin isminde küçük bir oğlu bulunmaktaydı. Şeref Bey, vefat edince adı geçen hatun Mir Seyid Ahmed ile evlendi. Şemseddin’in küçük olmasından dolayı Bitlis Beyliğinin idaresi Hatun ile eşinin eline geçti. Ancak Rojki aşiretinin ileri gelenleri bu duruma karşı çıkarak aşiret üyelerinin her biri beylik iddiasında bulunarak hâkim oldukları alanları kendileri idare etmeye başladı. Mir Muhammed Nasıruddin Ahlat’ı Abdurrahman Ağa Kavalisi ise Çukur ve Muş bölgelerini yönetti. Bir süre sonra Emir Şemseddin b. Şeref, idareyi ele alarak Rojki aşiretinin beylerini tekrardan kendi etrafında toplamayı başardı. Kendisine muhalefet eden Bohtan hâkimi Mir Abdal ile barış tesis etti.⁷²

Bitlis Beyliğindeki iktidar değişikliği sırasında Kara Koyunlu İskender Bey, Emir Şemseddin’i cezalandırdığı gibi kendisine samimi olarak bağlanmayan, Şahruh’a sadakat gösteren Van-Hakkâri hâkimi İzzeddin Şir’in oğlu Melik Ahmed’in üzerine yürüdü. Van önlerine gelen İskender Bey, Ahmed’i yakalamış olsa da dört ay boyunca kuşattığı şehrin kalesini alamadı. Kuşatma uzun sürünce İskender Bey, Ahmed’i yanında götürüp Alıncak Kalesine hapsetti. Kendisi de Tebriz’e geldi (1425).⁷³ Yaklaşık bir yıl burada kalan Kara İskender, Ahmed’i öldürüp tekrardan Van önlerine gelerek şehrin kalesini kuşattı. Van’ın muhafızı Melik Esed’i mallarına karşı serbest bıraktı. Van’ı alan İskender Bey, buranın idaresine oğlu Yar Ali’yi getirdi.⁷⁴ Ayrıca Melik Esed’in amcası Bahaddin’i de bertaraf eden Kara Koyunlu İskender Bey, böylece Van Gölünün doğu ve kuzey kesimlerinin tamamına hâkim oldu.⁷⁵

Kara İskender’in faaliyet yahut sefer düzenlediği coğrafyalar ata yurdu olan yerlerin ötesine geçerek Timurlulara tabii bölgelere de saldırmaya başladı. Nitekim 1427-1428’de Şirvan seferine çıkan Kara Koyunlu Bey’i, Şemahi’yi yağmalayarak Tebriz’e döndü. 1429’da Sultaniye’yi alan İskender Bey, Şahruh’un valisi Hoca Yusuf’un elindeki Ebher, Kazvin ve Zencan’ı alıp komutanlarından Deli Ahmed ile Abdül’ün idaresine verdi. Azerbaycan ile ilgili bu haber Şahruh’a ulaştınca o, bir ordu toplayarak Kara İskender’i cezalandırmak için ikinci kez Azerbaycan tarafına

Şeref b. Muhammed ve Şemseddin b. Diyauddin adına basılmış üç farklı sikkeyi de gördüğünü belirtir. Bkz.; Şerefhan, C. I, s. 378-379

71 Şerefhan, C. I, s. 381.

72 Şerefhan, C. I, s. 381-386.

73 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, s. 127; Ermeni Kolofon sahibi Tuma Minas’ın Kara İskender’in Ahmed’i tutsak alması ve bölgedeki yoğun saldırıları için Bkz.; Andreasyan, s. 105-106, 108.

74 Hasan-ı Rumlu, İskender Bey’in Erbil kalesinin alındığını ve buranın idaresini oğluna verdiğini yazar. Bkz.; Hasan-ı Rumlu, s. 186.

75 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 140; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, s. 127; Geyikoğlu, “Kara-Koyunlular’ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları”, s. 219.

sefere çıktı.⁷⁶ 1429'un baharında Herat'tan Rey'e doğru yola çıkan Şahruh, Tebriz'e gelene kadar bölgede çok sayıda kendisine askeri katılım oldu. Şahruh'un üzerlerine geldiğini duyan Kara Koyunlu İskender, iki kardeşi Cihanşah ve Ebu Said ile birlikte Urmiye'nin batısındaki Salmas'ta beklemekteydi. 17 Eylül 1429'da karşı karşıya gelen iki ordu arasında üç gün boyunca yoğun çarpışmalar cereyan etti. 19 Eylül 1429'da Kara Koyunlu Mirzalar yenileceklerini anlayınca Anadolu'ya girerek Van Gölü civarına geldiler. Târîh-i Kebîr'in kaydına göre; Kara İskender'in yenilerek Van tarafına kaçtığında yanındaki çok az bir birlikle Adilcevaz kalesini kuşattı. Bu haber Şahruh'a ulaşınca oğlu Mirza Cuki'yi İskender'in peşine gönderdi. Mirza Cuki yanındaki adamlarıyla Adilcevaz önlerine gelerek İskender Bey'i mağlup ederek kaçmaya mecbur bıraktı.⁷⁷ Adilcevaz önlerinde Timurlulara tekrardan yenilen Kara İskender, bu kez Erzurum taraflarına kaçtı. Peşinden giden Mirza Cuki, onu yakalayamadı. Ondan geride kalan ganimetlerle birlikte bu sırada kışlak için Karabağ'a geçen Şahruh'un yanına gitti. Şahruh, Karabağ'dayken yanına Kara Koyunlu İskender'in kardeşi Ebu Said, huzura gelerek itaat arz etti. Buna karşılık Şahruh, ona Tebriz'in idaresini verdi. Şahruh bölgeden ayrılınca Kara İskender, Tebriz üzerine yürüyerek 1431-1432'de kardeşi Ebu Said'i öldürdü. Buranın idaresini eline geçiren Kara İskender, Van ve çevresine daha önce olduğu gibi oğlu Yar Ali'yi atadı.⁷⁸

Yar Ali'nin bölgeden haksız vergiler alması ve halka zulmetmesi, yöre halkının onu babasına şikâyet etmesine neden oldu. İskender Bey, oğlunu huzuruna çağırdığı halde oğlu ondan korkarak Şirvan'a kaçtı. Şirvanşah Halil ise İskender'den çekindiği için onu Semerkand'a gönderdi. Burada hapsedilen Yar Ali, fırsatını bulup kaçarak Herat'a gelip isyan etti. Ancak saltanatını ilan eden Yar Ali çok geçmeden öldürüldü (1449).⁷⁹ Kara İskender, Şirvanşahları cezalandırmak için çıktığı sefer öncesinde Yar Ali'den boşalan Van ve çevresinin idaresini kardeşi Cihan Şah'a verdi (1436).⁸⁰

Kara Koyunlu ve Timurlular arasında cereyan eden çatışmalar sırasında Bitlis Beyliği dâhilinde saltanat değişiklikleri yaşanmaktaydı. Emir II. Şemseddin'in Ahmed, Mahmud, Diyadin, Şeref ve İbrahim adlarında beş oğlu vardı. İlk üç isim 1431/1432'deki veba salgınında ölmüşlerdi.⁸¹ Bu salgın hakkında ilgili Ermeni kronikleri sebebini Şahruh'a bağlasa da yaşananları; "Bu acıklı zamanda o kadar şiddetli bir açlık oldu ki insanlar mekruh hayvanları yediler ve Tebriz'de insan eti satıldı" gibi abartılı ifadelerle ortaya koymaktadır.⁸² Bahse konu olan Şemseddin'in üç oğlundan geride kalan diğer ikisinden Şeref, gençken vefat etmiş ve bir tek İbrahim kalmıştı. Böylece Bitlis Beyliğinin başına Emir Şemseddin (1431)'den sonra oğlu I. İbrahim geçti.⁸³ I. İbrahim'in beyliği zamanında Bitlis'in hemen kuzey doğusunda Timurlu Kara Koyunlu mücadeleleri devam

76 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 127.

77 Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, s. 92. Ayrıca Bkz.; Hasan-ı Rumlu, s. 199.

78 Şerefhan, C. II, s. 90-91; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, s. 93; Hasan-ı Rumlu, s. 204; Aka, *Mirza Şahruh ve Zamani (1405-1447)*, s. 142-143, 149; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 131-132; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, s. 19-20; Aka, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", s. 12-13; Taşkıran, "Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri", s. 322.

79 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 133.

80 Hasan-ı Rumlu, s. 204; Mükrimin Halil Yinanç, "Cihan-Şah", *İ.A.*, C. 3, MEB Yayınları, İstanbul 1945, s. 173.

81 Şerefhan, C. I, s. 387.

82 Andreasyan, s. 111.

83 Şerefhan, C. I, s. 387.

etmekteydi. Şahruh, Şirvan seferi için Kara İskender'in cezalandırmak adını 1434-1435'te üçüncü kez Azerbaycan Seferine çıktı. Rey'deyken Van bölgesi hâkimi Kara Koyunlu Cihanşah'ı huzuruna çağırdı. Cihanşah, onun yanına giderek itaat arz etti. Buna karşılık Şahruh, daha önce İskender ile problem yaşayan Cihanşah'a Azerbaycan'ın idaresini verdi.⁸⁴

Şahruh, Kara İskender'in üzerine yürüdüğünde Kara Koyunlu Bey'i Şirvan'dan Alıncak'a gelmişti. Şahruh yine Mirza Cuki'yi onun üzerine gönderince Kara İskender, ağırlıklarını bırakarak Anadolu'ya çekildi. Çünkü o, Erzurum üzerinden Osmanlı toprağına geçmek istiyordu. Bunu öğrenen Şahruh, kendisine bağlılık bildiren Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a haber göndererek İskender'in yolunu kesmesini istedi. İskender'in önünü kesen Osman Bey, Erzurum yakınlarındaki Döşkaya mevkinde onunla karşı karşıya geldi.⁸⁵ Bu karşılaşmada Akkoyunlular birçok kayıp vererek mağlup oldu. Arkasından Mirza Cuki'nin geldiğini duyan İskender, Erzurum'da kalmayarak Osmanlı Sultanı II. Murad'a sığındı.⁸⁶

Şahruh, Horasan'a döndükten sonra İskender Bey, Osmanlı ülkesinden dönerek kardeşi Cihanşah'ın üzerine Tebriz'e yürüdü. Tebriz'i kuşattı fakat alamadı. Kardeşiyle Sufiyan mevkiinde Heft Çeşme-i denilen yerde girdiği mücadeleyi kaybederek Alıncak'a sığındı. İskender buradayken oğlu Şah Kubad tarafından ailevi bir meseleden ötürü öldürüldü (1438).⁸⁷ İskender Bey ölünce Kara Koyunluların başına Cihanşah (1438-1467) geçti.⁸⁸

3. Kara Koyunlu ve Akkoyunlu Mücadele Sahası Olarak Bitlis ve Çevresi

Kara Koyunlulardaki taht değişikliği sırasında Bitlis Emirliğinde de değişiklikler meydana geldi. Bitlis Rojki Emiri I. İbrahim'in akabinde oğlu Hacı Muhammed (1443-1460) onun yerine geçti. Hacı Muhammed dönemi Bitlis ve çevresi mamur hale getirildi. O, 1444'te Bitlis nehri kıyısında kervansaray medrese ve cami yaptırdı. İlgili Bey'in İbrahim ve Şemseddin isminde iki oğlu bulunmaktaydı. Hacı Muhammed, 1460'ta vefat edince yerine oğlu II. İbrahim geçti. Akkoyunlularla Kara Koyunluların bölgede varlık mücadelesi verdiği dönemde İbrahim'in iktidarı yaklaşık 7 yıllık sürdü. Ardından kardeşi Şemseddin (1467-1494)'in Akkoyunluların gölgesinde uzun bir yönetim dönemi başladı.⁸⁹

Kara Koyunlu Cihanşah ile Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in rekabeti genel olarak Bitlis ve Ahlat'ın yer aldığı Van Gölü havzasında cereyan etmekteydi. Esasında Akkoyunlular bölgeye hükmedince Kara Koyunlular, idarelerinden çıkan yerleri geri almak için bölgedeki yerel beylere

84 Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuara*, C. III, (Çev. Necati Lugal), Kervan Yayınları, İstanbul 1977, s. 458; İdris-i Bitlisi, *Heft Bihişt*, C.II, (Haz. Mehmed Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş), Bitlis Eğitim Tanıtma Vakfı, Ankara 2008, s. 317; Taşkiran, "Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri", s. 323.

85 Ebû Bekr-i Tihriânî, s. 79-84; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, s. 102-103; Gürsoy Solmaz, "Akkoyunlar'ın Kara Koyunlar'a Karşı Döşkaya Saldırısı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum 2008, s. 241-246; Taşkiran, "Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri", s. 323-325.

86 Ebû Bekr-i Tihriânî, s. 85.

87 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s. 139-140.

88 Ebû Bekr-i Tihriânî, s. 98; İdris-i Bitlisi, s. 317-3 18.

89 Şerefhan, C. I, s. 387.

saldırıp onları cezalandırarak otoritelerini sağlamaktaydılar. Bu mücadeleler sırasında mahalli idare merkezleri Bitlis, Ahlat, Muş ve Van gibi şehirlerdeki yöneticiler çok sık taraf değiştirmek zorunda kalmaktaydılar. Bu değişiklikler Bitlis hâkimi Emir II. İbrahim ve Emir Şemseddin Şeref kardeşler döneminde yoğun olarak yaşanmaktaydı. Cihanşah, Timurluların desteğiyle Kara Koyunluların başına geçtiğinden itibaren Bitlis ve Ahlat Beyleri önceki dönemlerde olduğu gibi Kara Koyunlulara tabiiyetini sürdürmekteydiler. Bu tabiiyet Akkoyunlu Uzun Hasan Bey döneminden itibaren zayıflamaya başladı.

Bilindiği üzere Timurlu hükümdarı Şahruh, 1447’de vefat ettikten sonra Timurlu mirzalar kendi aralarında saltanat için mücadeleye giriştiler. Kara Koyunlu Cihanşah ise hem hâkimiyet sahasını genişletmek hem de Timurlular üzerinde nüfuzunu artırmak için mirzaların bazılarının yanında yer aldı. Diyarbakir’den Azerbaycan’a kadar olan bütün topraklara hükmeden Cihanşah, Şahruh sonrası bağımsız hareket ederek hakanlığını ilan etti. Ancak kısa süre sonra kardeşi ve oğullarının kendisine isyan etmesi onu zayıflattı. Cihanşah’ın Kara Koyunlu iç isyanlarıyla meşgul olduğu sıralarda Akkoyunlu Uzun Hasan Bey, ağabeyi Cihangir’den Diyarbakir’i aldı (1452).⁹⁰ Sonraları hâkimiyet alanını Amid’den Erzincan ve Bayburt’a kadar genişleterek Cihanşah’ın otoritesine karşı Anadolu’da en önemli muhalefeti gösterdi.⁹¹

Uzun Hasan Bey, 1452/53’de Diyarbakir’i alınca Van Gölü havzasındaki mahalli idarecilerin ehemmiyetini anlayarak Bitlis, Ahlat ve çevresiyle ilgilenmeye başladı. Öyleki Bitlis Emirleri, Kara İskender döneminden itibaren Kara Koyunluların bölgeye yönelik yağma, talan ve istilalarını unutmadıkları için Van Gölü havzasıyla ilgilenen Uzun Hasan Bey’e kolaylıkla intisap etmişlerdi.⁹²

1456’da Uzun Hasan Bey’e karşı ağabeyi Cihangir tekrardan isyan edip Mardin taraflarına kaçmıştı. Bu sırada Kara Koyunlu Cihanşah’tan da yardım talep etmişti. Kara Koyunlu hükümdarı ise yardım için Emir Rüstem Bey’i Cihangir’e gönderdi. Ancak 1457’de Fırat kenarında Uzun Hasan Bey, Kara Koyunluları mağlup ederek Rüstem Bey’i öldürdü. Sonra Mardin’e gelip ağabeyinin isyanını bastırdı.⁹³ Kara Koyunlu Cihanşah, Timurlulara son vermek için Horasan taraflarına gidince Uzun Hasan Bey, hiç vakit kaybetmeden Kara Koyunluların elindeki Erzincan’a saldırdı. Burayı alarak amcasının oğlu Hurşid Bey’e verdi. Buradan Van Gölü havzasına yönelen Hasan Bey, Bingöl yaylağına gelerek kardeşi Cihanşah Bey komutasında kuvvetleri Ahlat, Adilcevaz ve Erciş taraflarına yağmaya gönderdi. Bu sırada Ahlat tarafında başka bir Akkoyunlu birliği yaklaşık olarak 20 bin kişilik Kara Koyunluları yağmalayarak bir çoklarını yakalamış ve ganimet elde etmişlerdi.⁹⁴

Bitlis ve yöresi, Cihanşah ve Uzun Hasan arasındaki rekabete maruz kalan önemli bir bölgeydi. Bir yandan Kara Koyunlular diğer yandan Akkoyunluların saldırıları bölgedeki mahalli

90 Ebû Bekr-i Tihrânî, s. 151.

91 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 190-191; İlhan Erdem, Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 77-84.

92 İlhan Erdem, “Akkoyunlular Devrinde Bitlis ve Yöresi: Genel Bir Değerlendirme”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. I, (Editör: Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 142.

93 V. Minorsky, “Uzun Hasan”, *İA*, C. XIII, MEB Yayınları, İstanbul 1986, s. 91-92; Faruk Sümer, “Uzun Hasan”, *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 262.

94 Ebû Bekr-i Tihrânî, s. 149-151.

idareci ve Müslüman halkın yanı sıra gayrimüslim halk da etkilenmiştir. Ermeni Kolofonların aktardıklarına göre Cihanşah zamanında Kara Koyunlular bölge halkına büyük zararlar vermişti. Bu cümleden olmak üzere 1461/62'de Cihanşah, Kara Koyunlulara vermesi gereken vergiyi göndermeyen Bitlis Emiri Şerif (Şerif olarak bahsettiği kişi II. İbrahim b. Hacı Mehmed'dir)'e kızarak Ahlat ve Bitlis üzerine 12 bin kişilik bir kuvvet sevk etti. Ahlat'ı yağmalayan Kara Koyunlular, Bitlis'in yöresindeki diğer yerleşim yerleri, Khut (Mutki), Muş ve Sasun/Sason'u tahrip ederek büyük ganimetler elde ettiler. Akabinde Bitlis önlerine gelerek şehrin kalesini kuşattılar. Kara Koyunlular, başta Bitlis olmak üzere Ahlat ve Muş'tan, muhtemelen bölgedeki Hristiyanlardan, kadın, erkek ve din adamının yer aldığı 1500 esir alarak her birini 500 tuman'a satmışlardı. Kara Koyunlu birlikler bunu yaparken Cihanşah ise Bitlis Emiri Şerif (II. İbrahim b. Hacı Mehmed)'i azlederek yerine amcasının oğlu Emir Şemseddin (muhtemelen kastedilen kişi II. İbrahim'in kardeşi Emir Şemseddin Şeref'tir)'i tayin etti.⁹⁵ Yöredeki halkın perişan durumuna üzülen Katolikos Zakarya, Cihanşah'ın huzuruna giderek halkın yerine kendisini esir almasını, ayrıca Bitlis Emiriyle meselesini adaletle çözmesini, Bitlis'ten gerekli vergiyi alıp getirmesi için kendisine bir salahiyet yazısı vermesini teklif etti. Kara Koyunlu Hükümdarı Cihanşah, yapılan bu teklifi kabul ederek ona salahiyet yazısı vererek Bitlis'e gönderdi. Bitlis Emiri, Kara Koyunluların Ahlat'tan çekilmesi şartıyla Cihanşah'a vergi vermeyi kabul etti. Bitlis Emirinden gerekli sözü alan Katolikos, Ahlat'a giderek Kara Koyunlu komutanlarına Cihanşah'ın kendisine vermiş olduğu salahiyet yazısını gösterip onların Ahlat kalesini boşaltarak Cihanşah'ın yanına gitmelerini sağladı. Daha sonra Ahlat'tan Bitlis'e dönen Katolikos, burada üç ay kaldıktan sonra Bitlis Emirinin söz verdiği vergiyi alıp Cihanşah'a götürdü.⁹⁶

Uzun Hasan Bey, giderek güçlenince Kara Koyunlu Cihanşah'ın dikkatini çekmekteydi. Nitekim Akkoyunlu Bey'i Diyarbakir önünde Kara Koyunlu Rüstem Tarhan'ı öldürmüş, Cihanşah'a muhalefet eden Şeyh Cüneyd'i himaye ederek onunla akrabalık bağı kurmuştu.⁹⁷ Caterino Zeno'un belirttiği üzere "İran hâkimi Cihanşah'a karşı Hasan Bey küçük kalenin sahibi"⁹⁸ artık değildi. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için Cihanşah, 1467'de Tebriz'den Diyarbakir üzerine yürümek için harekete geçti. Saadet ve ikbal, davul ve bayrak ile askersiz yola çıkan Cihanşah, önce Hoy yakınındaki Sökmen Ova (Sökmenâbâd)'ya gelip kondu. Burada eğlenceye daldı. Bu sırada Cihanşah'ın üzerine yürüdüğünü duyan Uzun Hasan, ağırlıklarıyla birlikte onu karşılamak için harekete geçti. Hasan Bey'in 12 bin kişilik bir orduyla Kara Koyunluları karşılamaya çıktığı haberini Adilcevaz hâkimi Mahmud-i Mihmandar, Cihanşah'ın karargâhına getirdi. Eğlenceye daldığı için kimse bu haberi Cihanşah'a söyleyemedi. En sonunda ertesi gün nedimlerden ve sırdaşlardan olan Kadı Abdullah, Uzun Hasan'ın haberini ona ilettiler. Bunun üzerine Cihanşah ailesini güvenli bir yer olan Buban Kalesine gönderdi. Bu sırada Hasan Bey, Harput önlerinde ordugâhını kurmuştu. Karşılıklı elçilerin gidip gelmesi bir netice vermeyince Cihanşah, Sökmen Ova (Sökmenâbâd)'dan hareket edip Erciş'e geldi. Ama öncesinde bölgeye öncü olarak gönderilen Kara Koyunlu askerleri, İskender-i Pilten ve yanındaki bahadırlar tarafından Ahlat ve Muş arasındaki Şeyh İdris mevkiinde mağlup edildiler. Akkoyunlular, bunların arasından birini haber almak için esir alıp ordugâha

95 Andreasyan, s. 128.

96 Andreasyan, s. 131-132.

97 Erdem, Paydaş, s. 88.

98 Tufan Gündüz, *Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri, Caterino Zeno ve Amrogioa Contarini'nin Seyahatnameleri*, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2006, s. 17.

götürdüler.⁹⁹ Burada bir süre kalan Kara Koyunlu Bey'i, oğulları ve askerlerini topladıktan sonra Adilcevaz ve Ahlat üzerinden önce Muş ovasına sonra da Çapakçur (Bingöl) yaylağına geldi. Yaz aylarının sonu olması nedeniyle Kara Koyunlu Emir ve askerler, kışlağa dönüp seferi bahara bırakma konusunda baskı yapmaya başladılar. Nitekim Cihanşah, yazlık eşyalarla gelen askerlerin bir kısmına Adilcevaz, Erciş ve Van'da kalmalarına, bir kısmına da Malazgirt üzerinden Aras kışlağına gitmelerine müsaade etti. Cihanşah ise Çapakçur'dan Kiğı'ya oradan da Sancak'a geldi. Buradayken Uzan Hasan Bey, birlikleriyle gece vakti Cihanşah ve askerlerine saldırdı. Kaçmaya çalışan Cihanşah, Uzun Hasan Bey'in adamı tarafından yakalanarak öldürüldü (11 Kasım 1467).¹⁰⁰ Cihanşah'ın ölümünden sonra oğlu Hasan Ali Bey, Kara Koyunluların başına geçti. Ancak onun iktidarı da uzun sürmedi. 1468'te öldükten sonra Kara Koyunlu devleti tarih sahnesinden çekildi. Böylece Akkoyunlular, Diyarbekir'den Tebriz'e kadar olan coğrafyaya hükmetmeye başladı.

Kara Koyunlular yıkıldıktan sonra Uzun Hasan Bey, Kara Koyunlulara tabii bölgedeki mahalli yönetimleri kendisine bağlamaya çalıştı. 1469/1470'te Irak'ı alıp oradan Azerbaycan'a geçen Hasan Bey, Tebriz, Sultaniye'de konakladı. Bölgedeki Rüstemdarlıların itaatini sağladıktan sonra Kürdistan Kalelerin fethi için harekete geçti. Akkoyunlu emirler ve askerlerini önce Bohti vilayetine gönderdi. Buradaki Kürt aşiretini itaate çağırırsa da bunlar bağlılıktan kaçındılar. Nihayetinde Hasan Bey, Şehzade Hamza-i Ciahngir'i Amid darugası Sultan Ahmed, Birecik darugası Rüstem Fahrüddin, Şah Ali, Sincar hâkimi, Hüsyin Bey Halil, Musul hâkimi Şemseddin Pir Hacı gibi emir ve beyleri 5 bin süvariyle birlikte Cizre şehrini kuşatmaya gönderdi. Akkoyunlu ordusu Cizre'yi alarak Sak/Şah kalesini kuşattılar. Kale hâkimi Bedru Beg (Emir Abdal'ın oğullarından Cizre hâkimi Emir Bedri), kuşatmadan kurtulamayacağını anlayınca kaleyi teslim etti.¹⁰¹

Cizre'nin yanı sıra Hasan Bey, daha önce Kara Koyunlulara bağlı bulunan Bitlis'in üzerine ordu gönderdi. Çünkü Akkoyunlu askerleri Kara Koyunlu Hasan Ali'nin üzerine sefere çıktıkları zaman Bitlis Emiri II. İbrahim muhalefet ederek Muş'ta bulunan askeri birliklerini Kara Koyunlulara destek için göndermişti. Başta Süleyman Biçen Bey olmak üzere Aslan Bey, Kızıl Ahmed Bey, Çepni İl Aldı Bey, Emir Muhammed Saadlu, Emir Can Saadlu, Saru Pir Ali'nin oğlu ve Şah Muhammed Duharlu gibi Akkoyunlu Beyleri 5 bin süvariyle birlikte Bitlis'i kuşatmaya geldi. Şehir ve Bitlis kalesi uzun süre kuşatma altında kaldı. Daha fazla dayanamayan ve şehri saldırılardan kurtarmak isteyen Bitlis Emiri II. İbrahim Bey, annesini ve vezirini kıymetli hediyelerle birlikte barış için Uzun Hasan Bey'in otağına gönderdi. Akkoyunlu hükümdarı bunun üzerine Bitlis Emiri II. İbrahim'i affederek şehrin kuşatmasını kaldırtıp orduyu geri çağırdı. Ordunun bir kısmını Halil Bey Pilten'in komutasında Muş'u kuşatmaya gönderdi. Ayrıca Kiğı'daki birliklerini de İskender Bey ve Ebubekir Duharlu ile birlikte Ahlat'ı kuşatmaya gönderdi.¹⁰² Şeref Han, Akkoyunluların yaklaşık olarak 3 yıl boyunca Bitlis Kalesini kuşattığını belirtmektedir. Uzun süre kuşatma altındaki kale ve şehirde kıtlık ile hastalığın baş göstermesinden dolayı II. İbrahim Bey'in anlaşma yoluna

99 Hasan-ı Rumlu, s. 435-439; Erdem, Paydaş, s. 88-89.

100 Ebû Bekr-i Tihriânî, s. 276-282; Hasan-ı Rumlu, s. 440-442; Sümer, "Karakoyunlular," s. 437; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, s. 70-71; Erdem, Paydaş, s. 90-92; Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat-Din-Kültür) 1438-1467*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 184-186.

101 Ebû Bekr-i Tihriânî, s. 353-354.

102 Hasan-ı Rumlu, s. 492; Ebû Bekr-i Tihriânî, s. 354.

başvurduğunu aktarmaktadır.¹⁰³ Ayrıca Akkoyunlu birlikleri, uzun süre Kara Koyunlulara tabii olan bu şehirleri hâkimleriyle birlikte Uzun Hasan Bey'e tabii kıldılar. Böylece Bitlis Emirlerinin 29 yıllık Akkoyunlulara bağlılıkları başlamış oldu.

Uzun Hasan Bey'in 1478'de ölümünden sonra Akkoyunluların içine düştüğü saltanat mücadelesinden dolayı Bitlis Emirliği yeniden güçlenerek Akkoyunlu otoritesinden kurtuldu.¹⁰⁴ 1498'de Bitlis Emirlerinden Şah Muhammed Bey, Bitlis kalesini Akkoyunlulara bırakarak burada idaresini tesis etti.¹⁰⁵

1508'de Safevilerin kurucusu Şah İsmail, Akkoyunlulara son verdikten sonra başta Azerbaycan olmak üzere Irak, Van Gölü havzası, Mardin ve Diyarbakır'e kadar Akkoyunluların hükmettikleri toprakları ele geçirdi. Aynı tarihte Bitlis hâkimi IV. Şeref Han, bazı Kürt beyleriyle birlikte Şah İsmail'e tabiiyet için Hoy'a gitti. Şah İsmail, IV. Şeref Han ve yanındaki diğer beyleri tutuklatıp Tebriz'de hapsedti. Daha sonra Bitlis'i istila için Çiyan (Çapan) Sultan'ı görevlendirdi. Adı geçen Bey, Bitlis önlerine gelerek şehri kuşattı. Bu sırada IV. Şeref Han'ın amcasının oğlu Emir İbrahim b. Şah Muhammed, iki yıl boyunca kaleyi savundu. İki yıllık savunmanın ardından kalede erzak ve iâşe bitiminden dolayı Emir İbrahim, daha fazla direnemeyeceğini anlayınca kaleden gizlice kaçıp Siirt taraflarına gitti. İbrahim'in firarından sonra geride kalan Rojki beyleri, Bitlis kalesini yaklaşık 6 ay savunduktan sonra burayı Çiyan (Çapan) Sultan'a teslim etmek zorunda kaldılar. Çiyan (Çapan) Sultan burayı yanında yer alan bir Kürt Beyine (Şarklı Ustaclu) verdikten sonra şehirden elde ettiği ganimetlerle Tebriz'e döndü.¹⁰⁶

Sonuç

XV. Asırda Bitlis ve çevresi farklı güçlerin hâkimiyet kurmak isteklikleri bir yerd. Bitlis merkezli mahalli Kürt Rojki Beyliği, sahip olduğu Bitlis ve Ahlat hattındaki bölgeyi başta Timurlular olmak üzere Kara Koyunlu ve Akkoyunlulara karşı muhafaza etmeye çalışmıştır. Bitlis Beyleri bunu bazen güçlü diplomasiyle bazen de akrabalık bağlarıyla yaptılar. Öyleki Emir Timur, 1394'te Van Gölü Havzasına geldiğinde Bitlis Emirlerinden Hacı Şeref, onu ziyaret ederek kıymetli hediyelerle tabiiyetini bildirdi. Yine Hacı Şeref'in oğlu Emir Şemseddin ise Timurluların bölgede meşgul eden Kara Koyunlu lideri Kara Yusuf'un kızıyla evlenip akrabalık bağıyla Kara Koyunlulardan Bitlis'i korudu. Ancak Van Gölü havzasında Timurlu-Kara Koyunlu ve Akkoyunlu-Kara Koyunlu mücadelelerinden dolayı Bitlis Emirleri sık sık taraf değiştirmek zorunda kaldılar. Bundan dolayı Bitlis Emirlerinden bazıları bunu canıyla ödediler. Örneğin Emir Şemseddin'in Timurlulara karşı kayımbiraderi Kara İskender'e askeri destek sağlamamasından dolayı İskender onu 1422/23'te öldürdü.

Genel olarak Timurlulara bağlılığını muhafaza eden Bitlis Beyleri, Şahruh'un ölümünden

103 Şeref Han bu hadiseyi 1466 tarihinde yaşadığını yazarak diğer dönemin kaynakları Ebû Bekr-i Tihriânî ve Hasan-ı Rumlu'un belirttikleri 1469 tarihi ile çelişmektedir. Bu hadise II. İbrahim'in saltanatının son yılı 1467/68 tarihinde cereyan etmiştir.

104 Sümer, "Uzun Hasan", s. 261-264.

105 Şerefhan, C. I, s. 396-397.

106 Şerefhan, C. I, s. 407; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyum Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 258-259.

sonra Kara Koyunlulara tabiiyet arz etmek durumunda kaldılar. Ancak Bitlis'in mahalli idarecileri bu kez ezeli rakipler Akkoyunlu ve Kara Koyunluların hâkimiyet mücadele sahası içerisinde kaldı. XV. Asrın ilk yarısında Timurlulara bağlılıklarından dolayı Kara Koyunluların vurduğu Bitlis Rojki Beyliği, XV. Asrın ikinci yarısından itibaren ise Kara Koyunlulara bağlılığından dolayı Akkoyunlular tarafından istilaya maruz kaldı. Adı geçen devletlerin genelde Van Gölü Havzası özelde ise Bitlis ve çevresindeki hâkimiyet mücadelelerinde yerel beylerin yanı sıra en çok etkilenen ve kayıp verenler yörede yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim halk oldu. Netice itibariyle tüm mücadele, istila ve kayıplara rağmen Bitlis ve çevresine hükmeden hâkim güçlerin hiç biri ne Bitlis'ten ne de Bitlis'i idare eden Hacı Şeref b. Diyadin'in evlatlarından vazgeçebildiler.

Kaynakça

Aka, İsmail, “Şahrüh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 4, S. 1, İzmir 1989, s. 1-20.

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

Aka, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yayınevi, Ankara 1994.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

Alikılıç, Dündar, *Abbasî Devleti'nden Hakkâri Beyliği'ne İrisân Beyleri*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2006.

Andreasyan, Hrand D., “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, İstanbul 1972, s. 83-148.

Atıcı Arayancan, Ayşe, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat-Din-Kültür) 1438-1467*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Coşkun, Derya, “Tebriz'de Kurulan Feodal Bir Devlet: Revvâdiler (948/1071)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 2020, s. 1-23.

Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013.

Demir, Abdullah, “16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri”, *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyum Bildirileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 253-283.

Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuara*, C. III, (Çev. Necati Lugal), Kervan Yayınları, İstanbul 1977.

Ebû Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014.

Erdem, İlhan, “Akkoyunlu Devleti’nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXXIV, S. 1-2, Ankara 1990, s. 99-108.

Erdem, İlhan, “Akkoyunlular Devrinde Bitlis ve Yöresi: Genel Bir Değerlendirme”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. I, (Editör: Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 139-143.

Erdem, İlhan, Paydaş, Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007.

Geyikoğlu, Hasan, “Kara-Koyunlular’ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2008, s. 207-226.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987.

Gündüz, Tufan, *Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri, Caterino Zeno ve Amrogioa Contarini’nin Seyahatnameleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. 1, 2, 3, 4, (Neşr. Seyyid Kemal Hâc Seyyid Cevadi), Vizâret-i Ferheng ve İrşad-i İslâmî, Tahran 1385.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018.

Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer*, C. 3, Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2006.

İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.XII, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*, C.II, (Haz. Mehmed Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş), Bitlis Eğitim Tanıtma Vakfı, Ankara 2008.

Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Tarih-i Cihan Âra*, (Nşr. Hasan Neraki), İntişâr-ı Kitabfuruşî Hafız, Tahran 1343.

Keleş, Nevzat, “Van Gölü Havzası’nda Revvâdî ve Hezbânî Hâkimiyeti”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. I, (Editör: Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 103-115.

Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, *Matla’-ı Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn*, C. I/II, II/I, (Neşr. Abdul Hüseyin Nevâî), Pejuhaşkah-ı Ulum-i İnsanı ve Muta’alat-ı Ferhengi, Tahran 1383.

Konukçu, Enver, “Kara Koyunlular’ın Avnik Kalesi”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 37-42.

Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma’rifeti Duvel el-Mulûk*, C. V, (Thk. Muhammed Abdulkadir ‘Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Minorsky, V., “Uzun Hasan”, *İA*, C. XIII, MEB Yayınları, İstanbul 1986, s. 91-96.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1987.

Sinclair, Thomas A., “Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis’in Kürt Emirleri”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler/Bitlis ve Muş*, Ed. Richard G. Hovannisian, (Çev. Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, s. 157-176.

Solmaz, Gürsoy, “Akkoyunlar’ın Kara Koyunlar’a Karşı Döşkaya Saldırısı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum 2008, s. 241-246.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Bellekten*, C. L, S. 197, Ağustos 1986, s. 447-494.

Sümer, Faruk, “Uzun Hasan”, *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 261-264.

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1967.

Şerefhan, *Şeref-name*, C. I, (Editor by Vladimir Veliominof-Zernof), St. Petersburg 1860.

Şerefhan, *Şeref-name*, C. II, (Editor by Vladimir Veliominof-Zernof), St. Petersburg 1862.

Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Tacü’s-Selmani, *Tarihnâme*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 1999.

Taşkıran, Hasan, “Genel Hatlarıyla Ortaçağ ve Sonrası Bulanık’ın Coğrafyası ve Tarihi”, *Bulanık/Kop (İnsan-Coğrafya-Tarih-Kültür)*, (Editör; İrşad Sami Yuca), Çizgi Kitapevi, Konya 2020, s. 169-185.

Taşkıran, Hasan, “Tabiiyetten Çatışmaya Akkoyunlu Timurlu İlişkileri”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Nisan 2020, s. 305-347.

Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1961.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Ürekli, Muzaffer, “Celâyirliler”, *DİA*, C.7, TDV. Yayınları, İstanbul 1993, s. 264-265.

Yahyâ Kazvînî, *Lübbü’t-Tevârih*, (Haz. Seyyid Celaleddin Tehrani), Tahran 1314.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Bitlis”, *İ.A.* C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 661-664.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Celâyir”, *İ.A.* C. III, MEB Yayınları, İstanbul 1989, s. 64-65.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Cihan-Şah”, *İ.A.*, C. 3, MEB Yayınları, İstanbul 1945, s. 173-189.

Prof. Dr.
Taner ASLANAksaray Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü.
taneraslan@aksaray.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8207-3224>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

09/10/2020

13/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.808214>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Milli Mücadele Sonrasında Milli Birlik ve Beraberliğin Tesisinde Gazetelerin Rolü: Milli Gaye Gazetesi Örneği

The Role of Newspapers in the Provision of National Unity and Solidarity after the War of Independence: An Example of "Milli Gaye" (National Ideal) Newspaper

Öz

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesinden sonra, ülkemizin her köşesinin inkişafı için yeni bir mücadele hamlesi başlatılmıştır. Bu mücadelede matbuata önemli görevler düşmüştür. Hususiyetle, taşrada çıkan yerel matbuat, büyük öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda, Bolu Vilayeti'nde 1922 tarihinde çıkan Milli Gaye Gazetesi, Türk Milleti'nin sa'y ve gayretinde, ülkesinin tensik ve inşasında önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, Türk gençliğinin ilim irfan yolunda terakki etmesi için de büyük sarf etmiştir. 9 sayı çıkan gazetenin yayın politikası, Türk gençliğinin millî ve ahlakî gelişimini sağlamaktır. Gazetenin müdürü Süleyman Avni Bey'dir. Yazar kadrosu Bolu Sultanisi öğretmenlerinden oluşmaktadır. Gazetenin yerel bir gazete olması hasebiyle, yerel matbuatın kamuoyu oluşturmadaki etkisi ve gücünü ortaya koyması ile yerel tarih çalışmalarına verdiği katkısı, çalışmayı önemli hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Milli Gaye Gazetesi, Bolu, Eğitim, Milli Birlik, Milli Mücadele, Matbuat.

Abstract

After the victory of the War of Independence, Turkey initiated a new movement for the development of every corner of the country. The press played an essential role in this movement-specifically the local press in the rural was of great importance. In this regard, the "Milli Gaye Newspaper" (National Ideal) which was published in Bolu Province in 1922, had an important role in the efforts of the Turkish Nation, and the establishment of Turkey. Besides, it made excellent contributions to develop science and knowledge among Turkish youth. The paper was published in nine issues. The editorial policy of the newspaper was to ensure the national and moral development of the Turkish youth. Suleyman Avni Bey was the director of the newspaper. The editorial staff consisted of the teachers working at Bolu Sultani

ATIF: ASLAN Taner, "Milli Mücadele Sonrasında Milli Birlik ve Beraberliğin Tesisinde Gazetelerin Rolü: Milli Gaye Gazetesi Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1156-1169)

CITE: ASLAN Taner, "The Role of Newspapers in the Provision of National Unity and Solidarity after the War of Independence: An Example of "Milli Gaye" (National Ideal) Newspaper", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1156-1169)

(high school). Since it was a local newspaper, its contributions to the local history studies made it essential to address due to revealing the impact and power of the local press on creating public opinion.

Key Words: Milli Gaye (National Ideal) Newspaper, Bolu, Education, National Unity, National Struggle, Printing.

Giriş

Matbuat, milletin ilmî ve fennî, siyasî ve edebî nokta-i nazardan inkişafını sağlamada en müessir rol oynayan mühim vasıtalarından biri olarak değerlendirilir. Toplumsal duyarlılıkların oluşmasında da önemli işleve sahip olmaktadır.¹ Tanzimat'tan az önce ülkemizde devlet eliyle ilk gazetenin kurulmasından sonra,² gelişmeye başlayan matbuatın, fikir hayatımıza önemli katkılar sunduğu vakidir. Hususiyetle Osmanlı-Türk Batılılaşması ekseninde, Batı fikirleri ile birlikte, siyasî bilgi ve havadislerin halka ulaşmasında mühim rol icra etmiştir.³ Matbuat, bu yönüyle önemli olmakla birlikte, ülkenin birliği ve beraberliği, millî ve manevî değerlere sahip olma ve geliştirme bakımından da önemi haizdir. Bu bağlamda matbuat, büyük bir zaferle çıktığımız Türk Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Türk Milleti'nin bilinçlenmesinde, birlik ve beraberliğin tesisinde, büyük bir görev üstlenmiştir. Türk insanı cephede silahıyla düşmana galip gelirken, muharrirlerimiz de gazete sütunlarından Türk Milleti'nin bu yüce gayesini dimdik ayakta tutmaya sa'y ve gayret etmişlerdir. Milli Mücadele yıllarında matbuat zorluklarla karşılaşmış, ancak söz konusu vatan mücadelesi olunca, bütün olumsuz şartlara rağmen yayın hayatını devam ettirmeye çaba göstermiştir.⁴ Zaferden sonra, ülkenin yeniden tensik ve ihyası ile inşasında matbuata çok iş düşmüştür.

Mustafa Kemal, Milli Mücadele Dönemi'nde millî bir basın oluşmasına önem vermiş, desteklemiştir. Zira M. Kemal, Milli Mücadele ruhunun oluşması ve gelişmesi için basına önemli vazife düştüğünün farkında ve bilincindeydi. Bu bağlamda, millî hak ve hukukun korunmasına, ayrıca Türk Milleti'nin haklarının ve amaçlarının ancak millî nitelikleri haiz matbuatla ortaya konabileceğine inanmıştır.⁵

1919-1922 tarihleri arasında yayın yapmaya çalışan 141 süreli yayın Milli Mücadele'nin önemli mihenk taşları arasında yer almıştır. Özellikle taşra basınına bu minvalde önemli görevler düşmüştür. Milli Mücadele yıllarında ve sonrasında taşranın Milli Mücadele yanlısı matbuatı hem millî hislere tercüman olmada, hem de millî birlik ve beraberliğin tesisinde üstün katkı sağlamıştır.

-
- 1 Servet Tiken, "Cenevre'de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 54, (Erzurum 2015): 404.
  - 2 Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, (İstanbul: Müteferrika Yayınları, 1998): 70; Ünsal Çığ, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Gazetecilik Hareketleri: Takvim-i Vekayi'den Vilayet ve Özel Girişim Gazetelerine", *Türkiye'de Yerel Basın*, Editör: Suat Gezgin, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2007): 43.
  - 3 Belkis Ulusoy Nalcioğlu, *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu*, (İstanbul: Yeditepe, 2013): 49.
  - 4 Zekai Güner, "Millî Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", *Erdem*, 11, no. 31, (1998): 97-98.
  - 5 Yücel Özkaya, "Millî Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri?", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 1, no. 3, (1985): 871, 882-883.

Bu bağlamda, Millî Mücadele yıllarında ve sonrasında “millî” adıyla kurulan gazetelerin millî davamızda yer aldıkları görülmektedir. “Satvet-i Milliye (Elazığ)”, “Amal-i Milliye (Maraş)”, “Milli Mefkure (Adana)”, “Milli Ordu (Ankara)”, “Muvaffakiyyet-i Milliye (Ordu)”, “İrade-i Milliye (Sivas)”, “Gaye-i Milliye (Sivas)”, “Mücadele-i Milliye (Sivas)”, “Milli Gaye (Bolu)” isimleriyle yayın yapan gazeteler⁶, Milli Mücadele’nin taşrada gözü kulağı olmuşlardır.

Bu çalışmada, Bolu Vilayeti’nde Bolu Sultanisi öğretmenlerince çıkartılan Milli Gaye gazetesinin yayın politikası, amacı ile yayınlarıyla yerelde millî birliğin tesisinde oynadığı rol ele alınmıştır. Yakın tarihimizde millî niteliği haiz yayın politikası takip eden gazetenin yerelde, millî mefkûrenin yerleşmesi ve idealize edilmesi ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesinin anlatılması ve anlaşılmasında oynadığı rol değerlendirildiğinde; yerel basına dair yapılan bu çalışmanın, önemi ortaya çıkmaktadır.

A- Milli Mücadele ve Sonrasında Milli Birlik ve Beraberliğin Tesisinde Gazetelerin Rolü

Osmanlı Devleti’nde matbuatın vetiresi Lale Devri’ne tekabül eder. Lale Devri’nin önemli bir yenileşme atılımı olan Avrupa başkentlerine geçici elçiler gönderilmesinin kabul edilmesiyle, 1727 tarihinde 28 Mehmet Çelebi Paris’e elçi olarak gönderilmiş, bu arada beraberinde oğlu Sait Efendi’yi de götürmüştür. Sait Efendi’nin Macar asıllı İbrahim Müteferrika⁷ ile beraber, Lale Devri’nin en önemli teknik ianesi olan matbaanın Osmanlı ülkesine getirilmesi, önemli bir gelişme olmuştur. Darü’t-Tıba’atü’l-Amire adıyla kurulan söz konusu matbaa, dönemin “en büyük ve en tesirli” yeniliği sayılmıştır.⁸

II. Mahmut Dönemi’ne kadar matbaada tedrici olarak basım faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu arada Sultan, Batı dünyasında haber almada önemli bir işleve sahip olan matbuatın, Osmanlı Devleti’nde neşet etmesine öncülük etmiştir. İstanbul Fransız büyükelçiliğince 1795’te Bulletin des Nouvelles, 1796’da Gazette Française de Constantinop ve İzmir’de bir süredir yayın yapan Alexandre Blackque tarafından Le Spectateur (Mart 1821) ve Le Courier de Smyrne isimli Fransız gazeteleri ile yine Mısır Vilayeti’nde çıkan Takvim-i Vekayi’den⁹ haberdar olunması ve bu gazetelerin öneminin anlaşılması, bir gazete kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu öncüller, Osmanlı Devleti’nde devlet eliyle Takvim-i Vekayi adıyla bir gazete yayınlanmasını intaç kılmıştır.¹⁰ Bu gazeteden sonra, yarı resmi hüviyette William Churchill’in 1864 tarihinde ölümüne kadar yayın yapacak olan Ceride-i Havadis ve ilk özel gazete olan Tercüman-ı Ahval ile Tasvir-i Efkâr basın

6 Nazım H. Polat, “Türkiye’de Yerel Basımın Gelişimine Kısa Bir Bakış”, *TÜBAR*, XII, (Güz 2002): 7-25; Özkaya, “Millî Mücadele Başlangıcında Basın...”, 876.

7 İbrahim Müteferrika hakkında bilgi için bkz. Mustafa Asım Yediyıldız, “İbrahim Müteferrika”, *Vakıflar Dergisi*, 22 (1991): 441-447.

8 Şerif Korkmaz, “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, *Dini Araştırmalar*, cilt 2, no. 5, (Eylül Aralık 1999): 285; Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girmesi ve İlk Basılan Eserler*, (Ankara: [A.Ü. DTCF Kütüphanecilik Enstitüsü](#), 1959): 35.

9 Aydeniz, “Yerel Gazetecilik”, 10-11.

10 Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi: Belgeler*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983): 20; Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi: Türk Basımında 150. Yıl: 1831-1981*, (Ankara: Ankara Basım Sanayi, 1982): 41; Orhan Koloğlu, İlk gazete, İlk Polemik: *Vekayi-i Mısriye’nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması*, (Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği, 1989): 43; Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını, İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, hazırlayan Murat Belge-Fahri Aral, cilt I, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 69-70.

hayatının gelişiminde öncü rol oynamışlardır.11

“Tanzimat hareketlerinin su-i generis-i olan vilayet matbaaları”12nin kurulmaya başlaması, yerel matbuatın ortaya çıkmasına vesile olmuştur. 1864 tarihinde Tuna Vilayeti ile başlayan ve daha sonra birçok vilayette teşekkül eden vilayet matbaalarının kurulması ile yayın hayatına kazandırılan yerel gazeteler, taşra insanının malumat sahibi olmasında mühim rol oynamıştır. Aslında Osmanlı’da yerel basınla ilgili ilk gelişme Beyrut Vilayeti’nde karşımıza çıkmaktadır. Fuat Paşa’nın baş gösteren karışıklık üzerine görevlendirildiği Beyrut’ta Hadika al-Ahbar adıyla yerel bir gazetenin kurulmasına öncülük etmiştir. Bu gazeteden sonra Tuna Vilayet gazetesi yerel gazeteciliğin gelişiminde mühim bir mevkie sahip olmuştur. Bunu sırasıyla 1865’te Suriye, 1866’da Trablusgarp, 1867’de Gadir el Fırat, Lübnan, Envar-ı Şarkiye ve Girit gazeteleri takip etmiştir. Bu ilk yerel gazetelerden sonra 28 taşra gazetesi yayın hayatına başlamış, bu sayı 1908’de 36’ya ulaşmıştır.13 Yerel gazeteciliğin Anadolu’da ilk örneği Erzurum’da çıkan Envar-ı Şarkiye (1866)’dir.14 Bu gazetenin basıldığı vilayet matbaası, birçok vilayete örneklik teşkil etmiştir. Sayıları 30’u bulan söz konusu matbaalarda 42 vilayet gazetesi çıkarılmıştır.15 20. Yüzyılın başında bugünkü Türkiye sınırları içinde 145 matbaa faaliyet göstermekteydi. “Vilayet matbaa ve gazeteleri, taşrada birer kültür adacıkları oluşturmuşlardır. Giderek yaygınlaşan bu kurumlar, Osmanlı taşrasında küçümsenmeyecek tesirler meydana getirmişlerdir.16

Vilayet gazeteleri taşranın sesi kulağı olmuş, Anadolu insanının belleğinde yeni imaja sahip olmuştur. Özellikle Milli Mücadele ve sonrasında yerel basın, 4. kuvvetin çok daha ötesinde bir etki meydana getirerek, birlik ve beraberliğin tesisinde görev alarak, vatanî bir görev üstlenerek, Türk Milleti’nin ve vatanının kurtuluşunun tesisinin baş aktörlerinden olmuştur. Millî Mücadele’nin teşkilatlanmasında mühim bir görev üstlenmiş olan matbuat; kamuoyu oluşturmada, birlik ve beraberliğin tesisinde,17 toplumun “tenvir ve terbiye”sine18 çalışmıştır. Hususiyetle; ahlakî, siyasî, millî ve tarihî değerleri içselleştiren ve onu öncelleyen bir yayın politikası takip eden, ayrışma yerine bütünleştirici ve birleştirici bir felsefi anlayışa sahip olan millî niteliği haiz matbuat, Türk Milleti’nin hem Millî Mücadele sırasında hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş ve gelişimi sırasında sergilediği kararlı duruşla; bütüncül, siyasal ve toplumsal fikir ve bilincin gelişmesine zemin hazırlamıştır.19

Milli Mücadele yanlısı Anadolu ve İstanbul matbuatı halka doğru bilginin verilmesini sağlamıştır. Bu minvalde yayın yapan İstanbul matbuatı, işgal güçlerinin baskısıyla İstanbul

-
- 11 Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973): 9-10; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınları, 1993): 190.
  - 12 Uygur Kocabaşoğlu, “Tuna Vilayet Gazetesi”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, no. 2, (1991): 141.
  - 13 Olcay Uçak-Abdi Erkal, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Yerel Basının Gelişim Süreci”, *Selçuk İletişim*, 2019, 12 (1): 94; Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994): 20.
  - 14 Cavit Orhan Tütengil, “Olaylar ve Görüşler”, *Cumhuriyet*, (11.7.1971): 2.
  - 15 Polat, “Yerel Basının Gelişimi”, s. 9.
  - 16 Kocabaşoğlu, “Tuna Vilayeti Gazetesi”, 143.
  - 17 Fahri Kılıç, “Millî Mücadele Döneminde Türkoğlu Gazetesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 36, (2019): 50.
  - 18 Kocabaşoğlu, “Tuna Vilayet Gazetesi”, 141.
  - 19 Uçak - Erkal, “Yerel Basının Gelişim Süreci”, 97.

Hükümeti'nce baskıya ve sansüre tabi tutulmuştur. Milli Mücadele'nin yılmaz savunucusu olan Anadolu'nun millî basını, oldukça zor şartlara rağmen, millî direnişte önemli hizmetlerde bulunmuştur. Millî duyguları şahlandıracak yayınlara yer veren millî matbuat, Millî Mücadele'nin zafere ulaşmasında mihenk taşlardan biri olmuştur.²⁰ Zira Anadolu matbuatı Millî Mücadele'nin en büyük yardımcısı hüviyetine sahipti. Anadolu matbuatının hem işgal altında olmayan bölgelerde olması hem de İstanbul Hükümeti'nin baskısından uzak oluşu dikkati müciptir. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında oynadığı rolü, Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasında²¹ ve sonrasında da göstermiştir.

Kurtuluş Savaşı Dönemi şartlarında Türk Milleti'nin Millî Mücadele hareketinden haberdar edilmesinde ve gelişmeler hususunda bilgilendirilmesinde basın önemli bir güç olmuş ve toplumu etkilemiştir. Kamuoyunun Millî Mücadele'ye katılmaya ve desteklemeye teşvik edilmesi basın aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Millî ve manevî olgular, vatanın kurtuluşu ve selametine dair yazılar basın vasıtasıyla duyurularak, halk birlik ve beraberliğe sevk edilmiştir. Dolayısıyla Millî Mücadele Basını²², millî karakteri haiz tarihine, değerlerine bağlı bir basındır. Özellikle siyasal ve toplumsal belirsizlik ortamında Türk Milleti'ni Millî Mücadele etrafında toplamada ve bu amaca destek verilmesini sağlamada Milli Mücadele yansılı basına ihtiyaç vardı. Bu bağlamda M. Kemal "millî" ismiyle İrade-i Milliye ve Hakimiyet-i Milliye adıyla gazetelerin kurulmasını sağlayarak, Millî Mücadele'de kamuoyu oluşturulmasını sağlamıştır.²³

M. Kemal, Millî Mücadele'nin örgütlü karaktere kavuşturulmasında basının itici güç olduğunu bildiğinden dolayı Millî Mücadele'nin her safhasında basını önemli bir güç olarak görmüştür. Zira bu dönemde hem İstanbul'da hem de Anadolu'da Millî Mücadele karşıtı bir basın vardı.²⁴ Bu basının tüm zararlı yayınlarını etkisiz bırakmak için Millî Mücadele'yi destekleyen basının güçlendirilmesi ve sayısının çoğaltılması elzemdi.²⁵

Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, gelişimi ve inşasında matbuat önemli görevler üstlenmiş, özellikle yerel basın bu bağlamda oldukça dikkate değer çaba sarf etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal kurumlarıyla şekillenmesinin sağlanmasında ve kurumların tanıtılmasında basına önemli görev düşmüştür. Özellikle sosyal, kültürel ve iktisadî açıdan olduğu kadar; modern toplum örgütlenmesinde yadsınamayacak işlere imza atmıştır. Bunun yanı sıra cumhuriyetin öngördüğü yeni toplumsal yapının şifrelerinin neşet etmesinde de yerel basına önemli görevler düşmüştür. Ayrıca yeni "siyasal yapı ve toplumsal örgütlenmenin" ²⁶ anlaşılması, yerelde kabul görmesi, bu bağlamda anlamlı gözükmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal meşruiyet alanının sağlanmasında yerel basın öne çıkmaktadır. M. Kemal, hem Millî Mücadele sürecinde hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve gelişim

20 Kılıç, "Millî Mücadele Döneminde Türkoğlu Gazetesi", 51-52.

21 Güner, "Millî Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", 97.

22 Ulusoy, "Milli Mücadele, Propaganda, Atatürk ve Basın", 56.

23 Uğur Gündüz, "Kurtuluş Savaşı'nda Yerel Basının Rolü", *Türkiye'de Yerel Basın*, Editör Suat Sezgin, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları): 91.

24 Hülya Baykal, "Milli Mücadele'de Basın", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 4, no. 11, (Mart 1988): 35.

25 Sezen Kılıç, "Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24, no. 70, (2008): 150.

26 Hediyeullah Aydeniz, "Tarihsel ve Literal Açısından Yerel Gazetecilik", *Türkiye'de Yerel Basın*, Editör Suat Sezgin, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları): 3-4.

sürecinde basının önemli bir güç olduğunu ve her iki mücadeleye de dinamizm kazandırdığının bilincinde ve farkında olmuştur.²⁷ Bu noktada basın dördüncü güç olarak görülmesi hiç de şaşırtıcı karşılanmamalıdır. Yerel basın toplumun bilgilendirilmesinin yanı sıra yerelde “toplumun yeni düzeni anlama ve buna uyumunu sağlamada”²⁸ Mustafa Kemal, basının önemli bir vasıta olduğunu her düzlemde göstermiştir. Millî Mücadele yıllarında “basını bir silah olarak kullanmayı tercih etmesi”²⁹ bunun delilidir.

Millî Mücadele sırasında vatanın kurtuluşu için mücadele veren millî basın, daha ziyade dışa dönük yayın politikasını, Millî Mücadele’nin başarıya ulaşmasından sonra içe dönük yayın politikasına dönüştürür. Ankara’daki siyasal gelişmeler özellikle Meclis ile ilgili haber ve yorumlara ağırlık verilir. Hakimiyet-i Milliye ve Yeni Gün gibi millî nitelikteki gazeteler Ankara Hükümeti yanlısı yayınlarıyla öne çıkar. Bu gazetelerin destekleri siyasal meşruiyet açısından oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Aynı zamanda İstanbul’da Akşam ve İleri gazetelerinin de Ankara’yı destekleyen yayın politikası takip etmesi bu bağlamda anlamlıdır. Ankara Hükümeti’nin icraatları doğrultusunda fikir ortaya koyan basın, hükümetin önemli itici gücü olmuştur.³⁰ Bu destek özellikle cumhuriyetin ilanında daha da önemli hale gelmiştir. Yenigün gazetesinde Feridun Fikri Bey’in “Hakimiyet-i Halkiyye” adıyla kaleme aldığı yazısında gazetenin açıkça cumhuriyeti desteklediğini ortaya koyduğu görülmektedir.³¹ Ayrıca Millî Mücadele’nin sözcüsü olan Hakimiyet-i Milliye, Millî Hakimiyetin savunucusu olmuş, cumhuriyetin değerleriyle barışık bir yayın politikası takip etmiştir. M. Kemal, cumhuriyetin ilanına kamuoyunun hazırlanmasında basının oynayacağı rolün bilincindeydi. İzmit’te basın toplantısına katılan İstanbul basın mensuplarına “hükümet şeklimizin niteliğini anlatmak gereklidir.”³² derken, basının bu hususa dair kamuoyunu bilgilendirmelerinin elzem olduğuna vurgu yapmıştır.

Milli Gaye Gazetesi ve Milli Birlik ve Beraberliğin Tesisinde Oynadığı Rol Yayın Politikası

Milli Gaye Gazetesi, Milli Mücadele’nin 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi’nin imzalanıp fiili savaşın bitiminden 20 gün sonra, yayın hayatına başlamıştır. Milli değerlere sahip ilkeli bir yayın takip eden gazete, 1 Kanunuevvel 1338 (1 Aralık 1922) tarihi ile 1 Nisan 1339 (1 Nisan 1923) tarihleri arasında 9 sayı çıkmıştır. Üçbuçuk ay yayımlanabilmiştir. Bolu Vilayet Matbaasında basılan gazetenin sahibi, imtiyaz ve mesul müdürü Sultanî müdürü Süleyman Avni Bey’dir.³³ Gazetede yazıları S. A. imzasıyla yayınlanır. “İçtimaî, edebî, fennî, tarihî mecmuadır”

27 Özkaya, “Millî Mücadele Başlangıcında Basın”, 871, 882-883.

28 Aydeniz, “Tarihsel ve Literal Açıdan Yerel Gazetecilik”, 5.

29 Belkıs Ulusoy, “Millî Mücadele, Propaganda, Atatürk ve Basın”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, no. 20, (2004): 56.

30 Nurettin Güz, “Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı”, *Selçuk İletişim*, 1, no. 1, (1999): 4-6.

31 Ramazan Tosun, “Cumhuriyetin İlanında Kamuoyu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 12, (2002): 102.

32 Hatice Akman - Samed Kurban, “Osmanlı’da Basın Hareketlerini Yeniden Düşünmek: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerine Bakış”, 4. Uluslararası Kültür Ve Medeniyet Kongresi, <https://www.europenjournal.com/> Kongre Tam Metin Kitabı, (Mardin, 2018): 426, 434-435.

33 Süleyman Avni Bey, Bolu Vilayet Salnamesinde Bolu Erkek Orta Mektebi müdürü olarak geçmektedir. Bkz. *Bolu Livası Salnamesi, 1921-1922*, (Bolu: Bolu Hükümet Matbaası, 1922): 187.

klişesiyle yayın hayatına başlayan gazete, Sultanî34 heyeti talimiyesi tarafından 15 günde bir neşir olunmuştur. Her sayı 6 sayfadan oluşmaktadır. Gazete aboneliği için imtiyaz sahibine müracaat edilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Gazetenin Mütakait Binbaşı Tahsin Bey'in yazıhanesi, çarşı içinde Attarlar civarında Erzincanlızade Tefvik Efendi (Zafer-i Milli) kitaphanesinden temin edilebileceği belirtilmektedir. Nüshası 10 kuruştur.35 Vilayet matbaasında basımı yapılan gazetede, sade ve anlaşılır bir yazı dili kullanılmıştır.

Gazetenin ele aldığı konular çerçevesinde Türk millî kimliğinin inşasına çalışan Türkçü bir yayın organı olduğu söylenebilir. Okurlarında Türklük bilincinin gelişimine kısa süreli yayın hayatında önemli katkılar sunduğu anlaşılmaktadır. Yazar kadrosunun Sultanî Mektebi öğretmenlerinden müteşekkil olmasından dolayı gazetede eğitime, bilime ve terakkiye dair konular daha ön planda tutulmaktadır. Gazete ileride ilan edilecek cumhuriyetin temel ilkelerini ele alarak, bu ilkeleri halka anlatmaktadır. Bununla halk cumhuriyete ısındırılmakla beraber, cumhuriyet ve ona dair kavram ve felsefenin daha iyi anlaşılmasına hizmet sunduğu söylenebilir. Yeniliklere olan gereksinimlerin zarureti okurlarına izah edilerek, cumhuriyet inkılaplarının benimsenmesini sağlamada taşrada önemli bir vazife ifa ettiği belirtilebilir.36

Gazete yayın ilkelerini “Maksad ve Meslek” başlıklı yazısında ortaya koymaktadır. Her ne kadar yerel bir gazete gibi gözükse de yazar kadrosunun eğitimci olmasından olsa gerek, ele aldığı konular, vatanın ihyasının temin ve tesisi üzerinedir. Toplumsal meseleler gazetenin öncelikleri arasındadır. Toplum bilgilendirmek, özellikle eğitim ve öğretime katkı sağlamak önem verdiği hususlardır. Memleketin 14 seneden beri geçirdiği maddî ve manevî buhran sebebiyle Türk Milleti'nin ve vatanının pek çok gaile ile karşı karşıya kaldığını, özellikle içtimâî hayatımızın fikrî gıdasızlık neticesi, yüksek bir “faaliyet-i ilmiye” gösteremediğini belirtmektedir. “Harb ve cidal” senelerinin tesiriyle eğitim ve kültür hayatımızda ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalındığını, söz konusu sıkıntılarının giderilmesi için Milli Mücadele’de düşmana karşı büyük bir zafer kazanan bütün efrad-ı milletin bu sahada da mücadele etmesinin mecburi olduğunun altını çizmektedir. Herkesin milletine ve vatanına hizmeti; ahlakî, millî, hissî ve siyasî bir borç olarak görmektedir. Gazetenin yazı heyeti, bu bağlamda gayesini şu şekilde izah etmektedir: “İşte, bu günün her münevveri gibi biz de Sultani Heyet-i Talimiyesi memleketin bu ilmi ihtiyacını bir zerre olsun tatmin etmek maksadıyla Milli Gaye Mecmuasını mevki-i intişara vaz’ ediyoruz. Gayenin mevzu-u Türk Milleti'nin kendi ruhi gayesidir. Kendi gayesidir. Binaenaleyh gayemizin mevzuu ve gaye ittihaz ettiği Türk halkından teveccüh ve iltifat göreceğine kaniyiz.”37

Gazete birlik ve beraberliğin tesisinin önemine değinerek, bir toplumun aynı duygular etrafında toplanmasının elzem olduğunu ifade etmektedir. Millî gayenin bütün Türk ilinin faydasına ve hayrına çalıştığı gibi Bolu muhitinin sorunlarını, ihtiyaçlarını gazete sütunlarına taşıyarak, Bolu idaresinin dikkatini çekmeye çalışmaktadır.38 Millî hisleri ve duyguları önceleyen gazetede

34 İdadiler, 1910 tarihinde Sultaniye dönüştürülmesinden sonra, 1914 tarihinde Bolu İdadisi, Bolu Sultanisi adını almış, daha sonra da Bolu Erkek Orta Mektebi adını almıştır. Bkz. Fahri Kılıç-Murat Tarhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bolu’da Eğitim Uygulamaları”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/14, no. 3, (2014): 173.

35 *Milli Gaye*, no. 2, (15 Kanun-ı Evvel 1338): 1.

36 M. Besim, “Halkçılık”, *Milli Gaye*, no. 6, (5 Şubat 1339): 2, 3.

37 “Maksad ve Meslek”, *Milli Gaye*, 1, no. 1, (1 Kanunuevvel 1338): 1.

38 “Nelere İhtiyaçlarımız Var”, *Milli Gaye*, 1, no. 6, (5 Şubat 1339): 3.

“İzcilik” başlığı ile yayınlanan yazıda “Vatan yavrularına verilecek millî, fikrî ve ahlakî terbiye, bedenî terbiye ile beraber verilmedikçe vücuda muvazenet tesis edemeyeceğinden, hiçbir faide hasıl olmayacağı” belirtilerek izciliğin bu kapsamda önemine vurgu yapılmaktadır.³⁹

Gazetede, millî birlik ve beraberliğin tesisi istikametinde yayın politikası takip ettiğinden, toplumu bilgilendirme ve bilinçlendirme ön plandadır. Karmaşık siyasal konular ve tartışmalardan okuyucularını uzak tutarak, tefrikaya yol açacak bahisler ve yorumlardan kaçınmıştır. Daha ziyade Türkiye’nin temel prensiplerinin anlaşılmasına dair yazılara yer vererek, birlik ve beraberliği temele alan yayın politikası izlemeyi gaye edinmiştir. Toplumdaki hastalıkları, sıkıntıları ele alarak, sorunların izalesi bağlamında yazılar kaleme alarak, halkın bilinçlenmesine çalışmıştır. İsmiyle müsemma olan Milli Gaye gazetesine genel olarak bakıldığında, yayın politikasıyla hedefine ulaştığı anlaşılır. Politik konular ve yorumlar millî birliği tesis edecek niteliklere sahiptir. Kuruluş Savaşı’nda olduğu gibi, zafer sonrasında da millî birliğe şiddetle ihtiyaç duyulduğundan, özellikle Türkiye’nin politikalarını, hedeflerini yerelde halka anlatması, gazeteyi önemli ve anlamlı kılmaktadır.

Tarih Şuur ve Bilincinin Kazandırılması

Gazete millî duyguları ön planda tutan milliyetçi bir yayın politikası takip etmektedir. “Hür ve müstakil yaşamak Türkün asli bir seciyesi” diyen gazetede, Türklük şuur ve karakteri ön plana çıkmaktadır. Bu şuur, Milli Mücadele’nin başarıya ulaşmasındaki en büyük amil olmuştur. Burada millî birlik ve beraberliği üst düzeyde tutmanın millet ve memleketin bekası ve istiklali için önemi haiz olduğunun altı çizilmektedir. Türkün istek, temenni ve beklentisini ise şu şekilde ele almaktadır: “Her zaman hakkın müdâfii olmak tarihi bir vazifesi, her yerde hürriyeti görmek de samimi bir arzusudur.” Türk’e bu ulvî seciyeyi, mukaddes vazifeyi veren ise “ahlakı, vicdanı, içtimai teşkili, tabiat kadar derin ve geniş imanı, ezeliyet ve ebediyet kadar büyük tarihidir.” Türk Milleti’nin tarih şuur ve bilinci, derin imanı ile Türk vatanının kurtuluşunu gerçekleştirdiğine yürekten inanmaktadır. Aynı zamanda “Yüksek seciyesini hiç değiştirmedine insaniyetin tarihi hakikatin vicdanı şahiddir. Daima bu mübarek yolda gideceğine ve daima muzaffer olacağına ebedi imanı kamildir.” diyerek tarih boyunca Türk Milleti’nin karakterinin değişmediğini ve bu yolda ilerlediğinde her daim muzaffer olacağını belirtmektedir. “Maziye dair tarihî vesaikin şهادeti ve bu güne aid hadisat, Türkün tabiat ve ahlakı üzerinde yapılan ictimâî ve ruhî tedkikat bize isbat ediyor ki Türk hiçbir zaman harici tahakkümün azab ve ızdırabını çekmemişdir, çekmez. Hiçbir yerde tahakkümün vücudunu göremez. Adeta hürriyetin samimi bir sevdalıdır.”⁴⁰

Gazete, Türkün vatan aşkının ve sevdasının uğrunda maddî ve manevî kuvvetini sarf etmeği bir vazife, icabında ölmeği de bir şeref bildiğini, Türk Milleti’nin vatanının beka ve istiklal sorunu yaşadığında canını feda etmekte hiç tereddüt göstermediğini, göstermeyeceğinin altını çizmektedir. Şöyle devam etmektedir: “Bu vazife ve istiklal hissini bu kadar derin ve geniş bir surette tecelli ve inkişafı bize Türkün mutlaka serbest yaşamak serbest yaşanmak ihtiyaç-ı ruhiyesinde olduğunu izah ediyor.” Gazete, Türkün maziden getirdiği engin seciyesi ile hür ve müstakil yaşamayı şiar edinmesiyle zafere ulaştığını söylemektedir. Türkün bu seciyesinin yanında geçmişte bilim, sanat ve teknikte üstün olduğunu, bundan böyle söz konusu sahada da başarılı olacağına inandığını,

39 Sultanî Terbiye-i Bedeniye Muallimi Eşref Tufan, “İzcilik”, *Milli Gaye*, 1, no.6, (5 Şubat 1339): 5.

40 M. Besim, “İçtimai Hayatımıza Umumi Bir Nazar”, *Milli Gaye*, 1, no. 1. (1 Kanunuevvel 1338): 1.

ancak bunun ciddi bir çalışmayla, fedakârlıkla, azimle gerçekleşeceğini savunmaktadır.⁴¹

Gazete, Lozan Konferansı görüşmeleri ve Türkiye'nin millî davasından bahsederken bu bağlamda 5. Nüshasında "Millî Gayemiz Nedir?" diye soruyor.⁴² "Hiçbir milletin hukukuna tecavüz etmemek şartıyla biz de diğer milletler gibi hudud-ı milliyemiz dahilinde kânûn-ı medeniyetin ahkâmı dairesinde istiklâli tamm ile yaşamaktan başka bir şey olmadığını her vasıta ile cihana ilan etmektir" devletin beka ve istiklalinin temininin önemine vurgu yapan gazete, düşmanların "istilakar makasına karşı mülkümüzün muhafazasını ve vesait-i müdafaadan mahrum bırakılmamasını" istemektedir. Bundan daha haklı daha meşru bir arzu olamaz diye de devam ettirmektedir.

Gazetenin ikinci nüshasında H.T. isimli yazarın "Hitabe"⁴³ adıyla "Büyük Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" ithaf ettiği şiirinde geçen şu ifadeler, Türk Milleti'nin hislerine tercüman olmaktadır. "İrk-ı necibi kurtarmak için, azimle dünyaya meydan okudum. Tarih tekerrürdür dedim silkindim, eski zaferlerden destan okudum. Tekbirimi duydu gökte melekler, icabet eyledi Allah u Ekber."

Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasından sonra ülkemizin dört bir yanı İtilaf Devletlerince işgale uğramıştır. Bunun yanı sıra Yunanistan'da sözde Megali İdea çerçevesinde ülkemizde Bizans'ı yeniden canlandırma hülyası ile işgalde yerini almıştır. Ülkemizde Türkün adaletli ve müsavi idaresi ile yüzyıllarca rahat bir hayat yaşama imkânına sahip olmuş olan yerli gayrimüslimler, işgale sevinmişler ve desteklemiştir.⁴⁴ Milli Gaye gazetesinde S. A. kısaltmasıyla "Gayr-ı İhtiyarı Bir İtiraf"⁴⁵ başlıklı yazıda bununla ilgili yaşanmış bir anıya yer verilir. Bakkal Yapasoğlu Galinos isimli Rum'un Yunan harekâtı başladığında, Ödemiş'in Yunan işgaline uğramasından sonra diğer gayrimüslimler gibi sevindiğinden bahseder.

İktisadî Gelişmeye Dair Görüşler

Devletin ve milletin refahının ve saadetinin temininin millî iktisattan geçtiğinin altını çizmektedir. Bir milletin ruhunun dış ticaretteki rolü olduğunu belirten gazeteye göre, iktisadî hayat için en önde gelen düsturun itimat olduğunu savunmaktadır.⁴⁶ Bu ilkenin toplum arasında karşılıklı güven duygusu ile toplumsal dayanışmanın sağlıklı bir biçimde gelişmesini sağlayacağı kanaatindedir.⁴⁷

Gazete, Türkiye'nin maddî gelişmesinin önemine vurgu yaparak, iktisadî hayatın canlanması, ülkenin imarının el birliğiyle yapılması gerektiğini, bunun ise bir dayanışma ruhunun vücuda getirilmesiyle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bu dayanışmacılık Ziya Gökalp'in savunduğu Solidarizm adı verilen dayanışmacılık temelli bir yaklaşım olduğu düşüncesini uyandırmaktadır.⁴⁸ Türkiye'nin gelişmesinin sadece manevî cephe ile değil maddî cepheden de gelişimini sağlamının

41 M., Besim, "İçtimai Hayatımıza Umumi Bir Nazar": 2.

42 *Milli Gaye*, no. 5, (1 Şubat 1339): 2.

43 H.T., "Hitabe", *Milli Gaye*, 1, no. 2, (15 Kanun-ı Evvel 1338): 2-3.

44 Bkz. Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998).

45 S. A., "Gayr-ı İhtiyarı Bir İtiraf", *Milli Gaye*, 1, no. 1, (1 Kanunuevvel 1338): 5.

46 *Milli Gaye*, no. 5, (1 Şubat 1339): 5.

47 *Milli Gaye*, no. 5, (1 Şubat 1339): 6.

48 *Milli Gaye*, 1, no.6, (5 Şubat 1339): 7.

önemine değinmektedir.

Gazetenin, Mustafa Kemal'in "Arkadaşlar, bundan sonra mühim zaferlere kavuşacağız. Bu zaferler, süngü ile değil, iktisat ve ilim zaferleri olacaktır" sözünden etkilendiği açıktır. Çok zeki olan Türk Milleti'nin içinde bulunduğu maddî sıkıntıları bertaraf etmenin yolu çok çalışmaktan geçtiğini vurgulayan gazete, okumanın ve okutmanın millî, içtimaî ve hayatî bir zaruret, ahlakî bir meziyet, insanî bir fazilet olduğunu belirtmektedir.⁴⁹

Millî ve Manevi Değerlere Verdiği Önem

Gelişen ve değişen şartlara, toplumlar bunlara duyarsız kalmaz. Gazete toplum bünyesini bozmayacak ve toplumun fikrî ve ilmî açıdan ilerlemesini sağlayacak gelişmelerden faydalanılmasının zarurî bir ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Ancak toplumun kültürel değerlerine uygun olmayan şeylerin ise alınmamasının toplumun ve devletin devamlılığı ve korunması açısından son derece önemli olduğunu altını çizmektedir.⁵⁰ İçtimaî hayatımızın seciye ve karakterimizin üstün özelliklerine yer verilerek, özellikle "asabiyet-i İslamiyet'i" unutmamamız gerektiğini vurgulamaktadır.⁵¹ Toplumsal ve dinî meselelere dair önemli konulara yer vererek toplumun tenvir edilmesine imkan sağlamaktadır. Örneğin "nikah" meselesi ele alınarak toplumun bu hususa dair bilgi eksikliğinin giderilmesine çalışıldığı görülmektedir.

"Şüheda-yı ziyaret" başlığı ile kaleme alınan yazıda ise vatani uğruna şehit olanlara saygı duymanın, onları ziyaret etmenin millî bir vazife olduğu belirtilerek, gençlere vatanlarını her zaman müdafaa etmelerini, her daim uyanık olmalarını öğütleyerek gençlerin vatanlarına samimi hisler beslemelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Vatan için şehit olan şühedalara saygı gösterilmesinin vatanî, vicdanî ve dinî bir görev olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca vatanları için şehit olanların geride bıraktıklarına sahip çıkmanın da vatani bir yükümlülük olduğu vurgulanır, önemine değinilir. Vatanın kurtuluşu ve selameti için maddî ve manevî büyük bir mücadele örneği sergileyenlere karşı "Allah cümlelizden razı olsun" diyerek şühedalara seslenir; "şen ve güzel köylerimizden binlerce fersah uzakta yan yana dizilen şu mübarek kabirleriniz önünde büyük huzurunuzda kemal-i hudû ile durur ve takdîs ederken size layık olmayan göz yaşlarımı döker mübarek ruhlarınıza Fatihalar yollarım"⁵²

Gazete politik ve sosyal konuları da sütunlarına taşıyarak, toplumu bilgilendirmiştir. 5. ve 6. sayıların birinci sayfalarında Boğazlar Meselesi başlığıyla boğazlara dair tafsilatlı bilgi vererek, mezkûr meselenin taşrada anlaşılmasını sağlamıştır.⁵³ Bazı kavramları sütunlarına taşımış, halkın daha iyi anlayabilmesine katkı sağlamaya gayret sarf etmiştir. Özellikle "halkçılık" kavramı üzerinde duran gazete söz konusu kavramın önemine vurgu yapmıştır.

Gazete toplumun sağlık hususunda da bilinçlendirilmesinin önemine değinir. Bu sebeple toplumun beden sağlığına da önem vermektedir. "Dişler"⁵⁴ başlıklı yazıda çocukların diş serüvenini ele alarak, anneleri, bebeklerin diş gelişimi ve sağlığına dair bilgilendirmektedir.

49 M. Besim, "İçtimaî Hayatımıza Umumi Bir Nazar", *Milli Gaye*, 1, no. 1, (1 Kanunuevvel 1338): 2.

50 S. Avni, "Mesahabat", *Milli Gaye*, no. 2, (15 Kanunuevvel 1338): 1.

51 *Milli Gaye*, no. 5, (1 Şubat 1339): 3.

52 *Milli Gaye*, no. 5, (1 Şubat 1339): 5.

53 Abdurrahman Şeref, "Boğazlar Meselesi", *Milli Gaye*, 1, no. 5, (1 Şubat 1339): 1; (5 Şubat 1339): 1

54 *Milli Gaye*, 1, no. 1, (1 Kanunuevvel 1338): 5.

Milli Gaye, Sayı 5, sayfa1

Eğitim Öğretime Dair Görüşler

Millî hislerin güçlenmesi ve birliğimizin devamının sağlanmasında eğitimin oldukça önemli olduğunun altı çizilmektedir. Millî değerleri temele alacak bir eğitimin birlik ve beraberliğin tesisinde büyük rol oynayacağı ifade edilmektedir. Devletin ve milletin geleceğinin teminat altına alınmasında eğitime büyük ihtiyaç olduğundan, ona ehemmiyet verilmesinin gereğine işaret etmektedir. “İlk Mektepler Nasıldır, Nasıl Olmalıdır?”⁵⁵ başlıklı yazıda, çocuk pedagojisine yer verilmektedir. Geleceğimizin teminatı olan çocuklarımıza okulun sevdirmesinin önemine değinilmektedir. Bu hususta öğretmenlere çok iş düştüğünün, öğretmenlerin çocuk psikolojisinden anlamaları gerektiğinin ve onlara oryantasyon sağlayarak okulu sevdirmelerinin öneminden bahsedilmektedir. Çocukların eğitim öğretim hayatının başarılı ve verimli olabilmesinin okulun onlara sevdirmesinden geçtiğini savunmaktadır.

Edebiyat ve şiire yer veren gazetenin özellikle millî duygulara terennüm olan şiirlere daha çok yer verdiği görülmektedir. Şiirler millî hislerin daha da güçlenmesini sağlayarak millî birlik ve beraberliğin teminine önemli katkı sağlamaktadır.⁵⁶

Sonuç

Yerel basının toplumun tenvirine ve inkişafına önemli katkı sağladığının anlaşıldığı çalışma ile Milli Gaye gazetesinin özellikle Kurtuluş Savaşı ve sonrasında Türk Milleti'nin birliği ve beraberliğinin tesisine büyük önem verdiği görülmektedir. Millî ve manevî değerleri temel alan bir yayın politikası takip eden gazetenin Bolu Sultanisi öğretmenlerince çıkartılması, gazetenin eğitim başta olmak üzere, toplumun bilgilendirilmesi önceliği arasındadır.

Milli Gaye gazetesi Bolu Vilayeti'nin eğitim başta olmak üzere sosyal ve kültürel meselelerine önem vererek, halkın bilgi sahibi olmasında öncü rol oynadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Türkiye'nin öncelik verdiği kavramlara yer vererek, bu kavramların daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığı görülmektedir.

55 *Milli Gaye*, 1, no. 1, (1 Kanunuevvel 1338): 6.

56 *Milli Gaye*, 1, no. 2, (15 Kanunuevvel 1338): 2.

Kaynaklar

“Maksad ve Meslek”, *Milli Gaye*, 1, no. 1, (1 Kanunuevvel 1338)..

Akman, Hatice - Samed Kurban (2018). “Osmanlı’da Basın Hareketlerini Yeniden Düşünmek: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerine Bakış”, 4. Uluslararası Kültür Ve Medeniyet Kongresi, <https://www.europenjournal.com/> Kongre Tam Metin Kitabı, Mardin.

Aydeniz, Hediyeullah (2018). “Tarihsel ve Literal Açından Yerel Gazetecilik”, *Türkiye’de Yerel Basın*, Editör Suat Sezgin, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Baykal, Hülya (1988). “Millî Mücadele’de Basın”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 4, no. 11.

Bolu Livası Salnamesi (1922). 1921-1922, Bolu: Bolu Hükümet Matbaası.

Çığ, Ünsal (2007). “19. Yüzyılda Osmanlıda Gazetecilik Hareketleri: Takvim-i Vekayi’den Vilayet ve Özel Girişim Gazetelerine”, *Türkiye’de Yerel Basın*, Editör: Suat Gezgin, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Ersoy, Osman (1959). *Türkiye’ye Matbaanın Girmesi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara: [A.Ü. DTCF Kütüphanecilik Enstitüsü](#).

Gündüz, Uğur (2007). “Kurtuluş Savaşı’nda Yerel Basının Rolü”, *Türkiye’de Yerel Basın*, Editör Suat Sezgin, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları..

Güner, Zekai (1998). “Millî Mücadele’de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın”, *Erdem*, 11, no. 31.

Güz, Nurettin (1999). “Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı”, *Selçuk İletişim*, 1, no. 1.

İnuğur, M. Nuri (1993). *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.

Kılıç, Fahri (2019). “Millî Mücadele Döneminde Türkoğlu Gazetesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 36, (49-64).

Kılıç, Fahri -Murat Tarhan (2014). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bolu’da Eğitim Uygulamaları”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/14, no. 3.

Kılıç, Sezen (2008). “Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24, no. 70.

Kocabaşoğlu, Uygur (1991). “Tuna Vilayet Gazetesi”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, no. 2, (141-149).

Koloğlu, Orhan (1989). İlk gazete, İlk Polemik: *Vekayi-i Mısriye’nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması*, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği.

Koloğlu, Orhan (1982). *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150. Yıl: 1831-1981*, Ankara: Ankara Basım Sanayi.

Koloğlu, Orhan (1985). “Osmanlı Basını, İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, hazırlayan Murat Belge-Fahri Aral, cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 68-93.

Koloğlu, Orhan (1994). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul: İletişim Yayınları. Koloğlu, Orhan (1998). *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, İstanbul: Müteferrika.

Korkmaz, Şerif (1999). "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", Dini Araştırmalar, cilt 2, no. 5, (Eylül Aralık), 285-297.

M. Besim (1339). "Halkçılık", *Milli Gaye*, no. 6, (5 Şubat 1339).

Nalcıoğlu, Belkıs Ulusoy (2013). *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu*, İstanbul: Yeditepe.

Özkaya, Yücel (1985). "Milli Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşanın Basınla İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 1, no. 3.

Polat, Nazım H. (2002). "Türkiye'de Yerel Basının Gelişimine Kısa Bir Bakış", *TÜBAR*, XII.

Tiken, Servet (2015). "Cenevre'de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 54, Erzurum 2015, 403-415.

Topuz, Hıfzı (1973). *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Tosun, Ramazan (2002). "Cumhuriyetin İlanında Kamuoyu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 12.

Tütengil, Cavit Orhan (1971). "Olaylar ve Görüşler", *Cumhuriyet*.

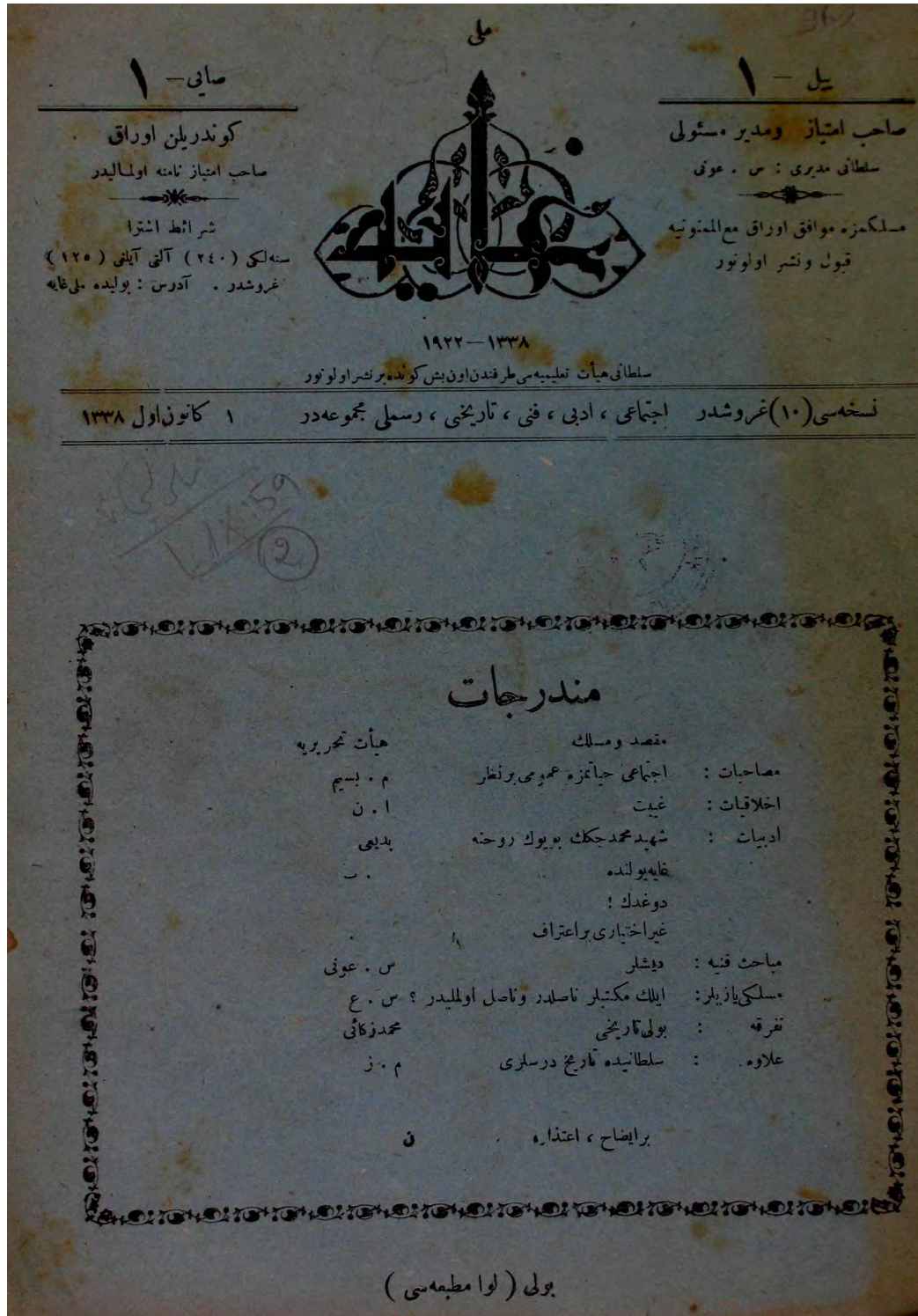
Uçak Olcay - Erkal, Abdi (2019). "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yerel Basının Gelişim Süreci", *Selçuk İletişim*, 12 (1), 92-122.

Uçak, Olcay - Abdi Erkal ((2019). "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yerel Basının Gelişim Süreci", *Selçuk İletişim*, 12, no. 1.

Ulusoy, Belkıs (2004). "Milli Mücadele, Propaganda, Atatürk ve Basın", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, no. 20.

Yazıcı, Nesimi (1983). *Takvim-i Vekayi: Belgeler*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Yediyıldız, Mustafa Asım (1991). "İbrahim Müteferrika", *Vakıflar Dergisi*, 22, 441-447.

Doç. Dr.
Betül BATIRİstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan
Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve
Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, İstanbul.
bbatir@istanbul.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0061-3889>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

30/10/2020

Kabul edildi.
Accepted

13/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.811850>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sağlıkla Gelen Bir Ziyaret: İsmet Paşa Bursa'da (8 -31 Temmuz 1927)

A Trip for Health Purposes: Ismet Pasa is in Bursa (8 -31 July 1927)

Öz

Bursa şehri 1927 yılının Temmuz'unda önemli bir konuğunu misafir etmekteydi. Başbakan İsmet Paşa ve ailesi üç hafta Bursa'da Atatürk Köşkü'nde konaklamıştı. Aynı tarihlerde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda istirahat etmekteydi. Başbakan İsmet Paşa daha sonra tatilini İstanbul'da sürdürmüştü. İki lider de aslında dinlenmenin ötesinde çalışmalarına devam etmekteydi. Gazi Mustafa Kemal Paşa bu süre zarfında Nutuk isimli eserini kaleme alırken İsmet Paşa da devlet ile ilgili çalışmalarına ara vermemişti. İstanbul'da kaldıkları süre içerisinde birlikte çalışmaya devam etmişlerdi. İsmet Paşa'nın Bursa'da bulunmasının nedeni sadece tatil ve dinlenme değil kendisine rahatsızlık veren sağlık problemiydi. Sağlık turizminde önemli bir yer tutan Bursa kaplıcalarından faydalanmak üzere Başbakan İsmet Paşa üç hafta süreyle Bursa'da kalmıştı. Bursa'da kaldığı süre içerisinde bir taraftan tedavi olan İsmet Paşa diğer taraftan da şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeleriyle de yakından ilgilenmiş ve yetkilerle görüşüp bilgi toplamıştı. Yakından ilgilendiği ve yerinde tetkik ettiği konulardan birkaçı Bursa'da açılan fabrikalar, tarım sektörü ve hayvancılık gibi konular olmuştu. Çalışmamızda İsmet Paşa'nın Bursa'da geçirmiş olduğu üç haftalık zaman zarfında kendisini karşılayanlar, ziyaret edenler, kendisine bilgi verenler, Paşa'nın ziyaretleri, teftişleri, kutlamalar, Bursa hakkındaki görüşleri, kaplıcalar, dönemin gündemindeki olayları konu yapan basında yer alan haberler ışığında günlük programı ele alınmıştır. Gazetelere yansıyan haberler sıralanırken Bursa'nın çok yönlü bir şehir olarak sahip olduğu değerlere (ekonomik, kültürel, sosyal, siyasi, sağlık turizmi, spor vb.) İsmet Paşa'nın ziyaret programı çerçevesinde dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsmet Paşa, Bursa, Atatürk Köşkü, Bursa Kaplıcaları, Karacabey Harası.

Abstract

Bursa province hosted a great visitor in July, 1927. The Prime Minister İsmet Pasha and his family stayed at Atatürk's House in Bursa for three weeks. Meanwhile, The President Gazi Mustafa Kemal Pasha was resting at the Dolmabahçe Palace in Istanbul. The Prime Minister İsmet Pasha later continued his vacation in Istanbul. Both of the leaders were actually carrying on their work rather than resting. While Gazi Mustafa

ATIF: BATIR Betül, "Sağlıkla Gelen Bir Ziyaret: İsmet Paşa Bursa'da (8 -31 Temmuz 1927)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1170-1186)

CITE: BATIR Betül, "A Trip for Health Purposes: Ismet Pasa is in Bursa (8 -31 July 1927)", **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1170-1186)

Kemal Pasha was writing his work titled Nutuk during this period, İsmet Pasha also never ceased his work on the state affairs. They continued to work together during their stay in Istanbul. The reason why İsmet Pasha was in Bursa was not only vacation and resting, but also a health problem that disturbed him. The Prime Minister İsmet Pasha had stayed in Bursa for three weeks to benefit from Bursa's thermal springs, which have an important place in health tourism. During his stay in Bursa, İsmet Pasha, while being treated, also closely dealt with the economic, social and cultural developments of the city, met with the authorities and gathered information. Some of the subject matters he was closely interested in and examined on site included the factories opened in Bursa, agriculture sector and animal husbandry. In our study, the three-week period İsmet Pasha spent in Bursa was presented focusing on the people who welcomed him, visited him, informed him, Pasha's visits, inspections, celebrations, his views about Bursa, hot springs, his daily program in the light of the news in the press together with the events on the agenda of the period. In the process of listing the news reflected in the newspapers, the values of Bursa as a multifaceted city including economic, cultural, social and political aspects, health tourism, sports, etc. were pointed out within the framework of İsmet Pasha's visit program.

Keywords: İsmet Pasha, Bursa, Atatürk's Mansion, Bursa Thermal Springs, Karacabey Stud Farm.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet Paşa ayağındaki rahatsızlık nedeniyle¹ 8-31 Temmuz 1927 tarihleri arasında kaplıcalardan faydalanmak üzere Bursa'da bulunmuştu. İsmet Paşa'nın ailesi olarak eşi Mevhibe Hanım, üç yaşındaki oğlu Ömer ve bir yaşındaki oğlu Erdal da beraberindeydi. Bu tarihlerde Nutuk'u yazan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda² Mustafa Kemal Paşa Nutuk'u yazarken ilgili kişileri Dolmabahçe'ye çağırarak bazı bilgileri teyit etmekteydi.³ İsmet Paşa da Dolmabahçe'ye çağrılan kişiler arasındaydı. İsmet Paşa'nın Bursa'da ki istirahatinden sonra dinlenmesine devam ettiği Heybeliada'da⁴ bulunduğu tarihlerde Nutuk için Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeleri olmuştu.

İsmet Paşa'nın ayağındaki rahatsızlık kendisine Bursa'da bulunan şifalı sulardan faydalanmasını gerektirmiş ve burada tedavi maksatlı bir aya yakın zaman geçirmişti. Tedavi

-
- 1 “Başvekilin Muvasalatı”, İkdam, 2 Ağustos 1927, 1; Sabahattin Özel, *Nutuk'a Bir Bakış “Tertip ve Çeviri Hataları”* (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 9.
  - 2 Özel, *Nutuk'a Bir Bakış “Tertip ve Çeviri Hataları*, 3 vd; Eminoğlu Malkoç, *Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara-İstanbul İnkılabı (1923-1927)* (İstanbul: Derin Yayınları, 2014), 176-183.
  - 3 Özel, *Nutuk'a Bir Bakış “Tertip ve Çeviri Hataları”*, 3 vd.
  - 4 İsmet Paşa'nın İstanbul'da Tarabya'ya da misafir edileceği gazetelerde haber edilmişti: “İsmet Paşa Hazretlerinin Bursa'da bir müddet istirahatinden sonra şehrimize gelecekleri malumdur. Haber aldığımızı göre başvekil Paşa hazretleri şehrimizde buldukları müddet zarfında Tarabya'da ikamet buyuracaklardır”. Bkz.“Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretleri Bursa'da..”, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1927, 1,2. Ancak İsmet Paşa İstanbul'da bulunduğu bu tarihlerde Heybeliada'da kardeşinin yalısında konaklamıştı.

amaçlı geldiği Bursa kaplıcaları aynı tarihli (1927) Bursa Salnamesi'nde şöyle anlatılmaktaydı:

“Şehrin garbinde ve şehre takriben 2-3 kilometre mesafede kain (Bademlibahçe ve Çekirge) mintıklarındadır. Her iki mintıkada bulunan maden sularının terki-i kimyevileri birbirinden farklı olduğuna nazaran ayrı ayrı mecra ve menbaa maliktirler. Çekirgede bulunan menbaa (çelikli maden suları) zümresinden, Bademlibağçe mevkiinde bulunanlar da (Kükürtlü maden suları)ndan maduddur. Yalnız (Karamustafa) Kaplıcası bundan hariçtir ve madeniyeti (oligometalik) maden suları zümresine dahildir”.⁵

İsmet Paşa Bursa'da kaldığı süre içerisinde Kükürtlü hamamlarını tercih etmişti. Çünkü ikamet ettiği Köşke oldukça yakın olan bu hamama yürüyerek⁶ gitme imkânına sahipti. İsmet Paşa Bursa'da bulunduğu sürece ayağına egzersiz olması için ata binerek şehirde gezintiler de yapmıştı. İsmet Paşa'nın askerde de iyi ata bindiği ve atlara olan ilgisi de ayağının iyileşmesinde takviye edici bir spor mahiyetini görmüştü.

İsmet Paşa ve ailesi Bursa'da Atatürk Köşkü'nde konaklamışlardı. Bugün “Atatürk Evi Müzesi” olarak kullanılan bina ziyaretçilerini ağırlamaktadır.⁷ Başbakan İsmet Paşa'nın Bursa'da kaldığı süre zarfında Köşk, gelen ziyaretçilerle dolmuş taşmıştı. Bu tarihlerde İsmet Paşa'dan başka Köşk'ün bir onur konuğu da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa olmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın 15 Temmuz 1927 tarihli ziyaretleri Bursalılar kadar İsmet Paşa'yı da ziyadesiyle onurlandırmıştı.

1. İsmet Paşa'nın Bursa Yolculuğu

Başbakan İsmet Paşa 7 Temmuz 1927 tarihinde saat on dokuz yirmide özel trenle Karaköy yoluyla Bursa'ya hareket etmiş ve kendisi törenle Ankara Tren Garı'ndan yolcu edilmişti. Trenin hareketine beş dakika kala istasyona gelen İsmet Paşa müfrezeleri teftiş etmiş ve “*Merhaba arkadaşlar!*” hitabıyla onlara seslenmişti. Törene bütün vekiller, mebuslar, devlet erkânı, kız ve erkek liseleri müdürleri, hukuk mektebi, sefirler ve sair pek çok kişi katılmıştı. İsmet Paşa, hepsinin ayrı ayrı ellerini sıkmış ve Gazi oynağına iltifat etmişti. Kız Lisesi'nin hazırladığı bir buketi kızlardan biri takdim etmiş ve Paşa bu duruma çok memnun olmuştu. Hukuk mektebi öğrencisiyle birlikte resimleri çekilmişti. Tren hareket ederken hazuruna; “- *Zahmet ettiniz!*” diyerek iltifat etmişti.⁸

Bursa'da Atatürk Köşkü'nde kalacak olan İsmet Paşa'yı Bursa Valisi Fatin (Güvendiren) Bey⁹ Karaköy (Yenişehir)'de karşılamıştı. Bursa'da görkemli bir karşılama töreni hazırlanmıştı.

İsmet Paşa Karaköy-İnegöl yoluyla 8 Temmuz günü saat dokuz otuzda halkın coşkulu

5 “Bursa Kaplıcaları”, 1927 Bursa Salnamesi (Bursa: Bursa Vilayet Matbaası,1927), 219- 234.

6 Mesafe yaklaşık 500 m'dir ve yürüyerek yaklaşık 7-8 dakika sürmektedir.

7 Müze Müdürü Sayın Adil Kaya Müze'ye yaptığımız ziyaret sırasında binanın kullanımı ile ilgili bilgiler vermişlerdir. İsmet Paşa'nın konakladığına dair bir malumatları olmadığını ve bu çalışmayı merakla beklediklerini söyleyen Sayın Müdür Adil Kaya Bey'e Müze hakkındaki bilgi ve fotoğraflar için teşekkürü bir borç biliriz. Müzenin dış görünüşü için bkz.Ek.3.

8 “İsmet Paşa'nın Seyahati”, Cumhuriyet, 8 Temmuz 1927, 1.

9 Hüseyin Fatin Güvendiren: D.Lefkoşe-1873, Ö.27.09.1955. Özgeçmişi için bkz. TBMM Albümü (1920-2010), 1. Cilt, 1920-1950, İkinci Basım (Ankara: Gökçe Matbaası, 2010), 248.

tezahüratı arasında İnegöl'e varmıştı. İsmet Paşa'yı İnegöl'de karşılayanlar arasında halktan başka devlet memurları, çeşitli okulların öğretmen ve öğrencileri de bulunmaktaydı. İsmet Paşa hepsine teşekkürlerini sunmuştu. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Bursa'ya hareket etmişlerdi. Şehir baştanbaşa bayraklarla donatılmıştı. Saat on bir otuzda Bursa'ya gelen İsmet Paşa'ya Kız ve Ana mektebi öğrencileri tarafından birer buket takdim edilmişti.¹⁰

Bursalılar, İsmet Paşa'yı büyük coşku ve saygıyla karşılamışlardı. Caddeler geçilmeyecek derecede kalabalıktı. Halkın ve devletin temsilcileri, çeşitli kuruluşların temsilcileri, memurlar İsmet Paşa'yı şehrin girişinde karşılamışlar ve Köşk'te kendilerine arz-ı tazimat (hoş geldiniz) eylemişlerdi.¹¹

2. İsmet Paşa Bursa'da

İsmet Paşa Bursa'ya varışının ertesi günü 9 Temmuz 1927 tarihinde hükümeti, belediyeyi, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ile Türk Ocağı'nı ziyaret etmişti.¹² Bu ziyaretlerden haberdar olan halk İsmet Paşa'yı yol boyunca alkışlarla selamlamışlardı.¹³

İsmet Paşa'nın Bursa'da ne kadar kalacağı hakkında basında bir bilgi verilmemişti. Bu konuda gazeteler bir-iki hafta kadar kalacağını öngörmekteydi.¹⁴ Ancak İsmet Paşa Bursa'da bir aya yakın kalmıştı.

İsmet Paşa 10 Temmuz günü banyolara kadar bir yürüyüş yapmış ve halk kendisine fener alayı düzenlemişti.¹⁵

İsmet Paşa'nın Bursa'da bulunduğu günlerin başlangıcında Bursa'nın civarından ziyaret için heyetler gelmişti.¹⁶ 12 Temmuz'da Yenişehir'den, 14 Temmuz'da ise Gemlik'ten Paşa'ya hoş geldiniz ziyaretleri olmuş ve Paşa da kendilerini Köşk'te kabul etmişti. Gemlik'ten gelen heyetten başka İsmet Paşa'yı Gemlik'e davet etmek üzere yedi hanımdan oluşan bir hanım heyeti de Paşa'nın hanımı Mevhibe Hanım'la görüşerek kendilerini Gemlik'e davet etmişlerdi.¹⁷

İsmet Paşa 12 Temmuz günü sabah sekizde İkinci Kolordu Kumandanı Ali Hikmet Paşa'yı kabul etmişti. Sonrasında İsmet Paşa Kükürtlü banyosuna kadar gitmiş ve on ikide Köşke geri dönmüştü. Saat on beşte Mustafakemalpaşa kazasından gelen kaymakam Recep Ragıp, Halk Fırkası mutemedi Vahid, Belediye Reisi Hasan, Türk Ocağı Reisi Doktor Muhlis, Tayyare Cemiyeti muhasibi Ahmet Cevdet beyler ile Karacabey'den kaymakam Ahmet Kemal, Fırka mutemedi Nuri, Belediye Reisi Ahmet Muhtar, Tayyare Cemiyeti Reisi ve Fırka azasından Mehmet Hulusi ve Orhangazi'den Kaymakam Şaban, eşraftan Refik, Eczacı Reşit beylerle, Orhangazi müdde-i

10 Ahmet Nuri, "İsmet Paşa Hazretleri", *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1927, 1.

11 Fotoğraf için bkz.Ek.1. "Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretleri Bursa'da...", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1927, 1,2.

12 İsmet Paşa ile CHF mensubuna ait grup fotoğrafı için bkz. Ek.2.

13 "Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretleri Bursa'da...", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1927, 1,2.

14 "Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretleri Bursa'da...", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1927, 1,2.

15 "İsmet Paşa", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1927, 2.

16 "Başvekilimize Tazimat", *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Temmuz 1927, 1.

17 "İsmet Paşa", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1927, 2; "İsmet Paşa Gemlik'e gidiyor.", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1927, 2.

idare mümessillerinden gelenleri kabul etmişti. Bundan başka İsmet Paşa Balıkesir, Yenişehir, Orhaneli ve İnegöl'den gelenleri de kabul etmişti. Gelenlerden kasabaları ve kazaları hakkında bilgiler almıştı.¹⁸

Bursa halkı için 15 Temmuz Cuma günü büyük bir heyecan vardı. Ani gelen bir haberle şehirlerine Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın teşrif edeceklerini öğrenmişlerdi. Bu ani seyahatin kararını Mustafa Kemal Paşa 15 Temmuz sabahı vermişti.¹⁹ Gazi'nin Bursa'yı ziyaretinin altıncısı²⁰ gerçekleşecekti. Vali, Belediye Başkanı ve İsmet Paşa da Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın geleceğini sabah haber almışlardı. Şehirde ve özellikle ilk karşılama yeri olan Mudanya sahilinde heyecan ve hazırlıklar son raddedeydi.

İstanbul'da bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa, yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanı Kâzım Paşa (Özalp), Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras), Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), Sağlık Bakanı Dr. Refik (Saydam), Genel Sekreter Tevfik (Bıyıklıoğlu), İzmir Mebusu Saraçoğlu Şükrü, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Bozok Mebusu Salih, Sinop Mebusu Recep Zühdü, Rize Mebusu Hüseyin Cavid beylerle Başyaver Rusuhi ve Muhafız Birliği Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) olduğu halde Ankara gemisiyle saat on dörtte Mudanya'ya gelmişlerdi.²¹

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa'yı teşrifleri İstanbul'dan Mudanya'ya giden Marmara vapuru yolcuları tarafından fark edilince Mudanya ahalisi de durumun farkına varmıştı. Marmara vapurundan iki saat sonra Mudanya'ya gelen vapur halkın dikkatini çekmişti. Ahali böylece sahile akın etmişti. Bu esnada Bursa Valisi Fatih Bey Mudanya'da bulunmuş ve kendilerini karşılamaya gitmişti. Gazi Paşa, mebuslar ve diğer refikası Ankara vapurundan tahsis olunan filikalarla sahile çıkmışlardı. Sahilde Vali Bey, Jandarma Kumandanı ve binlerce ahali tarafından karşılanmışlar, "Yaşa Gazi Paşa Hoş geldin, sefa geldin" sedaları ufka çıkmıştı. Gazi Paşa halkın hatırını sormuş ve derhal tahsis olunan otomobillerden birincisine Gazi Paşa, Meclis Reisi Kâzım Paşa, Başyaver Rusuhi Bey diğer otomobillere de mebuslar ve diğer zevat binerek halkın alkış tufanı arasında doğruca Bursa'ya teşrif etmişler ve İsmet Paşa'nın Köşklerine varmışlardı. İsmet Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın geleceğinden evvelce haberdar olamadıklarından teşriflerinden haberdar olmalarıyla hemen hazırlıklara başladıklarını söylemişti.²²

Ankara vapuruyla Mudanya'ya ve oradan da Bursa'ya Büyük Halaskârı görmek ve alkışlamak için gelen kadın erkek tüm Bursa halkı Çekirge ile Köşk'ün arasındaki caddeyi doldurmuşlardı. Mustafa Kemal Paşa kentte bulunan Başbakan İsmet Paşa ile üç saatlik bir görüşme yapmıştı.²³

18 *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Temmuz 1927,1,2; "İsmet Paşa Hazretlerine Tâzimat", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1927,2.

19 "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri Tafsilatı, İsmet Paşa ile Üç Saatlik Mülakat", *İkdam*, 17 Temmuz 1927,1,2; "Reis-i Cumhur hazretleri dün Bursa'ya teşrif buyurdular", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Temmuz 1927,1,2.

20 <http://www.enbursa.com/haber/1922-den-1938-e-ataturk-un-bursa-gezileri-1341.html>(Erişim Tarihi.22.07.2020).

21 Özel, *Nutuk'a Bir Bakış "Tertip ve Çeviri Hataları"*,7; "Reis-i Cumhur hazretleri dün Bursa'ya teşrif buyurdular", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Temmuz 1927, 1,2; "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri Tafsilatı, İsmet Paşa ile Üç Saatlik Mülakat", *İkdam*, 17 Temmuz 1927, 1,2.

22 "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri Tafsilatı, İsmet Paşa ile Üç Saatlik Mülakat", *İkdam*, 17 Temmuz 1927, 1,2.

23 "Reis-i Cumhur hazretleri dün Bursa'ya teşrif buyurdular", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Temmuz 1927, 1,2; "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri Tafsilatı, İsmet Paşa ile Üç Saatlik Mülakat", *İkdam*, 17 Temmuz 1927,

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa ile üç saat kadar devam eden görüşmesinden sonra Köşk'ten çıkarak ahalinin alkış tufanı arasında Cumhuriyet Kasrı'na gitmişlerdi. Daha sonra İsmet Paşa'ya veda ederek otomobillerle Mudanya'ya dönmüşlerdi. Gazi Paşa ve beraberindekiler Seyr-i Sefâin dairesinden gönderilen Kartal römorkörüyle Ankara vapuruna geçmişlerdi.

Mudanya ahalişi sahilde toplanarak Gazi Paşa'nın bindiği vapur hareket edinceye kadar "Yaşa var ol, çok yaşa" sedalarıyla alkışlarına devam etmişlerdi. Ankara vapuru elektrikle mükemmel şekilde aydınlatılmış, Riyaset-i Cümhur Orkestrası terennüm eyleyerek saat yirmi bir de Mudanya'dan hareket etmişti. Deniz sakin ve mehtap denize vurmuştu. Gazi güverteden mehtabı izlemişti. Güzel deniz havası alarak geçen yolculuk saat yirmi dörtte son bulmuş ve İstanbul limanına ulaşmışlardı. Gazi Paşa öğle ve akşam yemeklerini Ankara vapurunda yemiş ve açılan Ankara Vapuru hatıra defterine seyahati ile ilgili düşüncelerini yazmıştı.²⁴

Gece saat on ikide Ankara Vapuru Boğaza doğru çıkarken Tarabya'dan dönmekte olan Etibba Cemiyeti'nin vapuruna tesadüf etmişlerdi. Dolmabahçe açıklarında burun buruna gelen vapurdan doktor ve aileleri tarafından "Yaşa Gazi" sesleri yükselmişti. Ankara vapurunda bu sırada caz bant ve ince saz çalmaktaydı. Gazi Mustafa Kemal Paşa bundan sonra Ankara motoruna binerek doktorların etrafında bir tur attıktan sonra Dolmabahçe'ye inmişti.²⁵

Gemlik'ten gelen hanım ve erkeklerden oluşan heyetlerin İsmet Paşa ve eşlerini Gemlik'e davet etmeleri ve Paşa'nın da bu daveti olumlu cevaplamaları üzerine Gemlik ve civar köylerde hazırlıklar başlatılmıştı. İsmet Paşa'nın sağlığı elverişli olursa köy halkı da Paşa'yı misafir etmek istemekteydi. Bu yüzden köyler dahi zafer takları ile süslenmişti. Mevhibe Hanım için de Gemlikli hanımlar bir konak tahsis ederek burada hazırlıklara başlamışlardı. Bunun yanında kutlamalarda balo tarzı bir düzenleme söz konusu değildi. Mümkün olduğunca halkla beraber olunması hedeflenmekteydi.²⁶

İsmet Paşa 18 Temmuz günü Vali Fatin Bey'le şehirde Emir Sultan'a kadar bir gezinti yapmışlar ve bilahare yeni yapılan Gündoğdu köyünü görmek üzere Filadar mevkiine kadar gitmişlerdi. Paşa daha sonra Kükürtlü bahçesinde biraz dinlenmişti.²⁷

İsmet Paşa 19 Temmuz günü askeri liseyi gezmişti. Maliye Vekili Abdülhalik, Siirt Mebusu Mahmut ve Başvekâlet Müsteşarı Kemal beyler Bursa'ya gelerek üç saat kadar İsmet Paşa'nın yanlarında kalmışlardı.²⁸

Dahiliye Vekili Cemil Bey 21 Temmuz günlü trenle Bursa'ya hareket etmişti. Cemil Bey'i istasyonda Müdafaa-i Milliye Ticaret ve Ziraat Vekilleri ile mebuslar, diğer devlet erkânı ve birçok

1,2; *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1927, 1,2; "Gazi Hazretleri Dün Bursa'ya Gittiler", *İkdam*, 16 Temmuz 1927.

24 "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri Tafsilatı, İsmet Paşa ile Üç Saatlik Mülakat", *İkdam*, 17 Temmuz 1927, 1,2.

25 Dolmabahçe açıklarında burun buruna gelen vapurdan doktor ve aileleri "Yaşa Gazi, Gazi Hazretleri", *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1927, 1.

26 Musa, "Başvekilimiz", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1927, 2.

27 "İsmet Paşa", *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1927, 2; "Başvekilimizin tenezzühü", *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Temmuz 1927, 1.

28 Musa, "Dün İsmet Paşayı ziyaret edenler", *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1927, 2; "Başvekâlet Müsteşarı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Temmuz 1927, 2.

kişi uğurlamıştı. Cemil Bey istasyonda bir muhabir tarafından sorulan sorulara şöyle cevap vermişti: “*Evvelce de üç beş gün sonra İstanbul’a gideceğimi söylemişim işte gidiyorum. Bursa’da Başvekil Paşa hazretleriyle görüşeceğim. Belki İsmet Paşa Hazretleriyle beraber İstanbul’a gideriz*”.²⁹

Dahiliye Vekili Cemil Bey 22 Temmuz 1927 tarihinde sabah saatlerinde Karaköy’den otomobille İnegöl’e gelmiş ve burada bir saat kadar istirahat ettikten sonra refakatinde Bursa Valisi Fatin Bey olduğu halde Bursa’ya doğru yola çıkmışlardı. Vekil Bey’in şerefine Halk Fırkası’nda bir çay ziyafeti verilmişti.³⁰ Dahiliye Vekili Cemil Bey Ankara’dan yolcu edilirken gazetecilere verdiği beyanatta İsmet Paşa’nın da kendisiyle İstanbul’a dönebileceğini bildirmişti. Ancak Bursa’da birkaç gün kalan Cemil Bey İstanbul’a yalnız gitmişti.³¹

İsmet Paşa 23 Temmuz günü at ile Acemler Çekirge civarında bir gezinti yapmıştı.³²

İsmet Paşa’nın Bursa’da bulunduğu tarihlerde Lozan Konferansı’nın da yıldönümüydü. Lozan Barış Konferansı İsmet Paşa’nın adıyla anılmaktaydı. İstanbul Darülfünûnu’nda düzenlenen toplantının ardından seçilen bir kurul Mustafa Kemal Paşa’yı ziyarete gitmiş ve kurul ile aralarında geçen söyleşide Gazi Mustafa Kemal Paşa “*Lozan görüşmelerini her türlü siyasi mücadelelere göğüs gererek sonuç almakta büyük bir uyanıklık gösteren İsmet Paşa hazretlerini saygıyla anmak görevimdir*” cümleleriyle dördüncü yıldönümü yapılan Lozan Konferansı’nda sözü İsmet Paşa’ya getirerek başarılı duruşundan dolayı kendisini takdir etmişti.³³ İsmet Paşa’nın adıyla birlikte anılan Lozan Konferansı’nın dördüncü yıldönümünde İsmet Paşa Bursa’daydı.

Bursa’da da 24 Temmuz günü Lozan Barışı’nı imzalamakla Türk milletinin şükran ve minnetlerini kazanan ve ülke için bayram kabul edilen bu günde İsmet Paşa’yı şehir namına tebrik etmek üzere otuz iki kişilik bir heyet Paşa’nın Çekirge’deki köşklerinde kabul edilmişti. Ali Hikmet Paşa’nın söyleşisi ile heyet gece de görüşmelere devam etmiş ve konuklar kabul salonunda Paşa’ya ayrı ayrı takdim edilmişlerdi. Bursalılar adına Paşa’ya bir buket verilerek heyet namına Vali Bey saygılarını sunmuştu.³⁴

İsmet Paşa heyeti derin bir hisle karşılayarak yarım saatten fazla çok samimi muhabbette bulunmuş ve bu şerefli büyük günü anma vesilesiyle bu toplantıdan çok memnun kaldıklarını beyan etmişti.³⁵

İsmet Paşa duygu ve düşüncelerini şu cümlelerle aktarmıştı: “*Lozan gününde beni tatyib eden (mutlu eden) bu samimi alâka-i güzideden çok mütehassis oldum. Teşekkürler ederim*”.³⁶

İsmet Paşa devamında daha önce İstanbul’da bir gazetecinin kendisine sorduğu bugüne ait hisleriniz nedir sorusunu verdiği cevabı bu konuşma sırasında yinelemiş ve şunları söylemişti:

29 “Dahiliye Vekilimiz Bursa’ya Hareket Etti”, *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1927, 1,2.

30 Ahmet Hamdi, “Dahiliye Vekilimiz Bursa’da”, *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1927, 1.

31 “Dahiliye Vekilimiz dün Bursa’dan geldi”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1927, s.1; “Dahiliye Vekilimiz Bursa’ya Gitti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Temmuz 1927, 1.

32 “Başvekilimizin tenezzühü”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Temmuz 1927, 1.

33 Özel, *Nutuk’a Bir Bakış “Tertip ve Çeviri Hataları”*,8-9.

34 Musa, “Lozan Kahramanı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1927, 1,2; “Başvekilimizi Tebrik”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Temmuz 1927.

35 “Başvekilimizi Tebrik”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Temmuz 1927.

36 Musa, “Lozan Kahramanı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1927, 1,2.

“Lozan muahedesinin tarihimizde farklı olan esaslı hassası Türkiye’nin garp usulünde müstakil ve milli bir devlet olması hakkının beynelmilel sahada müşahede ve tasdik edilmiş olmasıdır. Müşahid ve tasdik diyorum, çünkü böyle neticeleri fiilen istihsal etmek esasen ve ancak çetin bir muhadele ile mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu’nda ve diğer Şark memleketlerinde Avrupa usulünde bir milli devlet kabul olunmamasının birçok sebepleri vardır. Evvela milli bir devlet mefhumunu şuur ile anlayacak yüksek idrak lâzımdır.

Saniyen milli ihtiyacı tatmin edinceye kadar uğraşacak enerjiye malikiyet şarttır. Bu gibi şartların fiiliyatda tezahürat ve icraatı senelerce ve senelerce sebata lüzum gösterir. Ancak bu şeraiti tahakkuk ettirdikten sonradır ki bir milletin yüksek muamele görmeye müstahak olduğunu müşahede ederiz. Lozan’dan sonra geçirdiğimiz seneler itimatla der-hatır olunmağa lâyıktır. Lozan senetlerinde milletimizin seviyesi ve istihkakı fevkinde neticeler elde edilmiş olduğunu iddia eden bedhahlarımız bu geçen dört sene zarfında meyus olmuşlardır. Dört seneden beri milletimizin gösterdiği idrak ve kudret ve bunların netayici olan mevcut inkişafat Lozan’da bizim tasavvurumuzun fevkinde bir netice elde edildiğini ispat etmiştir.

Bu hissi halimiz âti içinde nazarı dikkatimizi esaslı noktalarda celp edebilir. Bedhahların düşündükleri zaaf ve aczin Türkiye’de görünemeyeceğini ve görünememesi lâzım olduğunu söylemiş oluyorum.

Filhakika zamanın gerek iktisaden ve gerek idare ve siyasetçe manen ve maddeten kuvvetli olmaya ihtiyacı olduğunu iyice bilmek lâzımdır. Lozan’daki ve Lozan’dan beri istihsal ettiğimiz neticeler elimizde tutulması ve mütemadiyen mesut inkişafata mazhar kılabilmesi ancak idarenin maddeten ve manen muktedir ve kuvve-i insanlar elinde bulunması ile kabildir. Zaafların bu neticeleri süratle elinden çıkaracağı şüphe yoktur. Bunu nesl-i âtiye bir hatıra olmak üzere huzur-ı güzide tekrarlıyorum.

Lütüfkârane tekrar hararetle teşekkür ediyorum”.³⁷

Çeşitli konuların görüşülüp sohbet edildiği bu toplantıda iktisadi bir konu münasebetiyle İsmet Paşa Bursa’nın ekonomik durumu ile ilgili de şunları söylemişti:

“Geçenlerde Belediye’de Bursa’nın servetinden bahsediyorduk. Bursa’da iktisaden durgunluk olduğunu söylediler. Ben böyle bir durgunluğa hiç bir sebep göremiyorum. Burası hem ziraat, hem zanaata çok müsaittir. Ziraat, nafia vasi mikyasta inkişaf edebilir. Burada ilk geldiğim gün içtiğim sütün Ankara’da içtiğim süttten çok farklı olduğunu derhal fark ettim. Bursa’nın otlarını, meralarını görüyorum. Mükemmel bir sanayi, ziraiye merkezi olabileceğine kanaat hâsıl ediyorum.

Kezalik burası çok meralı hayvanat ıslah merkezi de olabilir. Her taraftan at, koyun, almak için buraya kadar gelirler. Yakında Hara’ya gideceğiz. Karacabey Harası’nı bütün memleket için iyi bir merkez haline getirmek ihtiyacı vardır. Suret-i mahsüsada bununla meşgul olacağım. At, boğa, koyun sürülerinden Türkiye’ye mahsus mükemmel bir tip yetiştirmek pek mümkündür. Yalnız haraya karşı etraftaki telakkiyi çetin görüyorum. Karacabey ovasına, toprağına etraftakiler hep düşmandır. Herkes gözünü bu Karacabey Harası’na dikmiştir. Biran evvel taksim edilip dağılmasını bekliyorlar. Bu münasebetle söylemek istiyorum ki bu hara yalnız Bursa’nın mahalli

37 Musa, “Lozan Kahramanı”, Cumhuriyet, 25 Temmuz 1927, 1,2; “Muhterem Başvekilimizin Lozan Sulhünün İmzası Yıldönümünde Kıymetli İhtisasları”, Hâkimiyet-i Milliye, 26 Temmuz 1927, 1.

bir müessesesi değil; memleket için bir mektep, bir damızlık yeri olacaktır. Herhalde bu takibi değiştirmek lâzımdır.

Sonra dikkatinizi ve alâkanızı bilhassa tahrik ederim diye söyleyeceğim ki Bursa gerek ipek ve gerek yün dokumaları için bizim çok ümit beslediğimiz bir merkezimizdir. Bu dokumaların yüksek sanayii burada vasi surette inkişaf ettirmek lâzımdır”.³⁸

Vali Bey’in İsmet Paşa’ya hatır sormasına karşılık Paşa, Bursa’da kaplıcalardan fayda gördüğünü ve sağlığının iyiye gittiğini söylemişti. Birkaç gün önce de ata bindiğini ve ata binmenin kendisine hareket sağladığı için kendisini daha sağlıklı hissettiğini belirtmişti.³⁹ İsmet Paşa daha önce de 11 Temmuz 1927 tarihli bir mektupla düzenli olarak kükürt banyosuna başladığını, sağlığının iyiye gittiğini, Bursa kaplıcalarının tedavisine iyi geldiğini Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya da bildirmişti.⁴⁰

İsmet Paşa 25 Temmuz günü atla Beledi Yunus (Yunuseli) köyü civarına kadar bir gezinti yapmıştı.⁴¹ İsmet Paşa’nın ikamet ettiği Çekirge’deki Köşk’le Beled-i Yunus köyü arası yaklaşık 10 km’lik bir uzaklıktaydı.

İsmet Paşa 26 Temmuz günü Bursa’da yeni açılan mensucat şirketiyle Hacı Sabri Efendi’nin ipek mensucat ve Cemali Yusuf Bey’in ipek fabrikalarını gezmişti. Kendisine verilen izahatla beraber bu teşebbüslerin Bursa’daki girişimlerinden, fabrikaların gelişmesinden ve fabrikaların işleyişinden memnun kalmıştı.⁴²

Dahiliye Vekili Cemil Bey İstanbul’dan Ankara’ya dönüşünde yeniden İsmet Paşa’yı ziyaret etmişti. Ayrıca Trakya seyahatinden dönen CHF Müfettişi İbrahim Tali Bey’de Bursa’da İsmet Paşa ile görüşmüştü.⁴³

3. İsmet Paşa’nın Bursa Yakınlarına Yaptığı Seyahatler

İsmet Paşa Bursa’da bulunduğu süre içerisinde Balıkesir’e de gitmişti. Ayrıca Balıkesir yolu üzerinde Bursa’ya bağlı Karacabey’e de ziyarette bulunmuştu. İsmet Paşa 29 Temmuz günü Balıkesir’e gitmişti. İsmet Paşa Pazar günü Bursa’ya dönmüş ve Pazartesi günü Bursa’dan ayrılarak İstanbul’a hareket etmişti.⁴⁴

İsmet Paşa refakatlerine Ali Hikmet Paşa ile yaverleri Atıf ve Fikret beyler, Vali Fatin Bey, Jandarma Kumandanı Tahsin Bey, Doktor Şemseddin ve Sabri beyleri alarak 29 Temmuz günü saat yedi kırk beşte kendisini uğurlamaya gelenlerle samimi bir surette veda ederek Karacabey’e gitmek üzere Bursa’dan ayrılmıştı. İsmet Paşa’yı Vali Fatin, Fırka Müfettişi Kemaleddin, Jandarma Müfettişi Halil Fikri, Jandarma Kumandanı Tahsin, Tabip müdavimleri Kaymakam Şemseddin

38 Musa, “Lozan Kahramanı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1927, 1,2.

39 Musa, “Lozan Kahramanı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1927, 1,2.

40 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.00-1.2.10.1.

41 Musa, “Baş Vekilimizin Tenezzühü”, *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1927, 2.

42 Musa, “İsmet Paşa”, *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1927, 2.

43 “İsmet Paşa Ağustos bidayetinde gelecek”, *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1927, 1; “Dahiliye Vekilimiz Dün Bursa’ya gitti”, *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1927, 2.

44 “İsmet Paşamız Pazartesi günü geliyor”, *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1927, 2.

ve Kaymakam Nüzhet beylerle, Kalem-i Mahsûsa'dan Ali Rıza, Kolordu yaveri Rasim beyler otomobillerle takip etmişlerdi.⁴⁵

Bu ziyaret sırasında Karacabey Harası'nın gezilmesi, detaylı bilgi alınması hedeflenmekteydi. Karacabey Harası Bursa-Balıkesir-İzmir yolu üzerinde Karacabey ile Mustafakemalpaşa ilçeleri arasında bulunan büyük devlet harasıydı.⁴⁶ Karacabey Harası 1924 yılında Ziraat Vekâleti'ne bağlanmış ve 29 Mayıs 1926 tarihinde TBMM'de kabul edilen 867 Sayılı Yasa ile "Karacabey Harası" adını almıştı.⁴⁷ Seyahatin gerçekleştiği yıl olan 1927 yılında Karacabey Harası Müdürü Emin Aybar'dı. Yine aynı tarihli Bursa Salnamesi'nde Karacabey Harası şöyle tanıtılmaktaydı:

"Vaktiyle Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayûn namıyla yadolunub ilân-ı meşrutiyetten sonra Mihaliç kazasının ismi merkez kazada medfûn Karacabey'e izafeten Karacabey Kazası'na ve çiftlik namı dahi Karacabey çiftlikâtı olarak tevsim edilmişti. Doğrudan doğruya hazine-i hakaniyeye merbut olan mezkûr çiftliğin esas tesisi hakkında kuyûd-u tarihiye mevcut değilse de çiftlikte otuz seneden beri ifâ-yı hüsn-ü hizmet eden elyevm haranın müdür muavini olan Emin Bey'in malûmatına göre elyevm çiftlikâtın ufak bir parçasını Sultan Orhan'a verilen kıza çeyiz olarak verildiğini ve bilahare civardaki araziler işтира suretiyle ilave edilerek tevsi' edilmiş olduğu rivayet edilmektedir. Çiftlik Karacabey kaza merkezine 58 km mesafede ve kazanın kısmı cenubunda münbit ve mahsuldar araziye havidir. Çiftlik arazisi 98.767 dönümlük arazidir.

Haranın maksad-ı tesisi: Karacabey'de tesis edilen haranın maksad-ı tesisi memleketimizin iktisadiyatıyla şiddetle alâkadar olan matlûbe muvafık ve iklim ile alışmış memlekete lüzumu olan damızlıkların meydana getirilmesine çalışmaktadır".⁴⁸

İsmet Paşa özellikle atlara meraklıydı. Bu sebeple devletin bu büyük harasında cins atlar yetiştirilmesini arzu etmekteydi. Bununla ilgili olarak çalışmalar başlatan Başbakan İsmet Paşa aynı tarihlerde Yarış ve Islah Encümeni kurulmasını sağlamış ve Ankara'daki Haziran yarışlarının ikinci hafta yarış gününe "Gazi Koşusu"⁴⁹nun eklenmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁰

İsmet Paşa ve refakatindekiler uzun ve kısmen harap bir şoseyi takiben Apolyont (Ulubat Gölü)'a ulaşmışlardı. İskeleye gelenlerle samimi bir sohbetle bulunmuşlardı. Geniş tarlaları

45 "Başvekilimiz Balıkesir'de tezahüratla karşılandılar", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1927, 2; "Muhterem Başvekilimiz Paşa Hazretleri dün otomobille Bursa'dan Balıkesiri'ne gittiler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 31 Temmuz 1927, 1; "İsmet Paşa Hazretleri Pazartesi günü İstanbul'a geliyor", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1927, 1.

46 Murat Çubukçu, Halit Ersöz, "Gazinin Tayları" Çiftlikat-ı Hümayun'dan Tigem'e Karacabey Harası (Bursa: Nilüfer Belediyesi, 2015), 21.

47 Çubukçu-Ersöz, 27.

48 "Karacabey Harası", *1927 Bursa Salnamesi* (Bursa: Bursa Vilayet Matbaası, 1927), 197- 202.

49 Gazi Koşusu ilk defa 10 Haziran 1927 yılında 2000 metre mesafede tertiplenmiştir ve para ikramiyesi de 2000 TL.dir. İlk Gazi Koşusu'nu Hacı Bekirzade Ali Muhittin Bey'in sahibi olduğu Neriman adlı Safkan İngiliz kısırağı Jokeyi İhsan Atçı ile kazanmıştı.

50 1927 yılı içerisinde başlayan ve günümüzde de devam eden "Gazi Koşusu" na da ilgi duyan İsmet Paşa'nın "Olgo" isimli atı 1930'da birinci olmuştu. Ayrıca İsmet Paşa'nın ata olan ilgisi uluslararası alanda da bilinmekteydi. İsmet Paşa 1932 yılında Sovyetler Birliği gezisinde Moskova'da kendi adıyla onuruna düzenlenen at yarışını izlemiş ve 3 Mayıs'ta 1.500 metrelik mesafeyi 1,56.6 dakikada birinci olarak bitiren Rüzgâr isimli yarış atı kendisine hediye edilmişti. Bkz. Sabahattin Özel, *Mustafa Kemal Atatürk Yeni Gerçekler Yeni Düşünceler*, İkinci Basım (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 220.

kaplayan Karacabey Harası'nın başlık demirleri seyrine doyulmaz bir manzara teşkil ediyordu. Yolda intizamla dizilmiş fenni arı kovanları nazarı dikkati çekiyordu. Uzaktan kışla manzarası veren bu muazzam Hara binalarında hayvanat için çok güzel bölmeler yapılmıştı. Bu bölmeler bütün döşemelerle fenni ve temiz tutulan ahırlarda muhtelif ırklara mensup cins hayvanlar doluydu. Fakat İsmet Paşa bu çeşitli hayvanlar arasında Karacabey'e has, muayyen ve mükemmel bir ırk ortaya çıkarılması için ısrarcı ve kararlıydı.

Paşa bütün inceliklerine ve teferruatına kadar Hara'yı tetkik ve teftiş buyurdu. Macar uzmanın⁵¹ ifadesine göre burada mükemmel bir Türk cinsi at yetiştirmek faydalı olacaktı. Görünen damızlık aygırların içinde yarış ve ıslah encümeni namına İsmet Paşa tarafından satın alınan Hara'ya hediye edilen halis eldem İngiliz aygırı⁵² bilhassa nazarı dikkati celp ediyordu. Binanın ortasında idman pisti mevcut, haricinde padoklar vardı. Paşa bu pistlerin çoğaltılması için de emirler verdi.

Sonrasında çeşitli bölümler, kendi branşları dahilinde Paşa'ya bilgi vermişlerdi. İzahatı müteakip Hara'nın büyük salonunda öğle yemeği yenilmiş, yemekte de Hara hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Bilhassa çok kıymetli Arap hayvanlarından Memduh ve Ferhan adlı cins hayvanların nesillerini muhafaza için emir vermişler ve sonrasında Balıkesir'e doğru hareket etmişlerdi.

Taşköprü mevkiinde mebuslardan Osman, Niyazi ve Ali Sururi beylerle Balıkesir Valisi ve Fırka mutemedi beyler İsmet Paşa ve heyetini karşılamaya gelmişlerdi. Susurluk'tan geçen heyet, asker, halk mızıkancının tezahüratı arasında candan ve samimi görüntülere şahit olmuştu. Paşa belediyede biraz istirahat buyurduktan sonra heyetleri kabul etmiş ve kendileriyle ayrı ayrı ilgilenip sohbet etmişti.

Bor asit madeni ocaklarının yanından geçerken Paşa yine otomobilden inerek, bölgedeki mühendisleri selamlamıştı. Halk yol üzerinde mükemmel bir zafer takı yapmış, köy yolları üzerinde de bir kaç zafer takıyla karşılaşmışlardı.⁵³

İsmet Paşa altıyı yirmi beş geçe halkın coşkunu tezahüratı arasında Balıkesir'e ulaşmıştı. Edremit, Sındırgı, Balye, Gönen, Bandırma, Susurluk, Burhaniye, Ayvalık ve Balıkesir muhitlerine ayrı ayrı iltifat buyurarak alkış tufanı ve kesif bir insan çerçevesi içinde belediyeye doğru ilerlediler. Halkın “Yaşasın Sevgili Başvekilimiz, Yaşasın Paşamız!” sedaları sokakları çınlatıyordu. Paşa her tarafa ayrı ayrı “Merhaba asker, Merhaba Efendiler, Nasılsınız hanımlar!” diye iltifatta bulunuyordu. Balıkesir halkı bir haftadır Başvekili bekliyor ve hazırlıklar yapıyordu. Halk birbirleri arasında ezilme tehlikesi yaşıyordu. Belediyede istirahat eden Paşa sonra askeriye geçmişti. Saat dokuz otuzda mahfel-i askeriyede belediye tarafından bir ziyafet verilmişti. Ziyafete İsmet Paşa, yaverleri ve erkân-ı hükümetle, heyetler dahil yüz elliden fazla kişi katılmıştı. Dans ve askeri caz bandosunun müzik ziyafetleri vardı. Baloda Paşa'nın yaverlerinden Atıf ve Fikret beylerle Kolordu Yaveri Rasim Bey de vardı.⁵⁴

51 Bu kişi atçılık uzmanı Dr. Ferenc Ckiky olmalı. Çünkü kendisine 1928 tarihinde Karacabey atçılık şubesinin düzenlenmesi için kadro tahsis edilmişti. Bkz. BCA, 30.18.1; 27.81.20.

52 Atatürk Kitaplığı'nda bulunan kartpostallar arasında rastladığımız tarihsiz bir kartpostalda yazan “Karacabey Kazası'nda İsmet Paşa'nın 16.000 liraya alınan Akrobat namında aygır” notuna dayanarak sözü geçen hediyein bu olabileceği kanısını taşımaktayız. Kartpostal için Bkz. Ek.4.

53 Musa, “Başvekilimiz Balıkesir'de tezahüratla karşılandılar”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1927, 2.

54 Musa, “Başvekilimiz Balıkesir'de tezahüratla karşılandılar”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1927, 2;

İsmet Paşa'ya Türk Ocağı tarafından özel bir öğle ziyafeti verilmişti. Bu ziyafette İstanbul mebusu Edip Servet, Karesi mebusları Ali Sururi ve Osman Niyazi beylerle, Ali Hikmet Paşa, Bursa ve Balıkesir Valileri, Halk Fırkası Müfettişi, heyetler rüesası ve yaverler hazır bulunmuşlardı. İsmet Paşa Balıkesir'e ait memleket işlerinin en ince noktalarıyla ve bütün teferruatıyla yakinen alâkadar olmuştu.⁵⁵

4. İsmet Paşa Bursa'dan Ayrılıyor

Riyaset-i Cumhur Katib-i Umûmisi Tevfik Bey 31 Temmuz günü “Ertuğrul” yatıyla Mudanya'ya gelmişti. Başvekil İsmet Paşa seyahat programına göre 1 Ağustos saat üçte İstanbul'a ulaşmış olacaktı. Sefâin Müdür-ü Umûmisi Sadullah Bey Mudanya'da İsmet Paşa'yı alacak heyetin içindeydi. Ertuğrul Yatı'nı Dolmabahçe Sarayı önünde demirleyecek ve İsmet Paşa Dolmabahçe Sarayı'nda Gazi Mustafa Kemal Paşa ile görüşecekti.⁵⁶

Başvekil İsmet Paşa şerefine 31 Temmuz gecesi Bursa'da belediye dairesinde yüz kişilik bir veda ziyafeti verilmişti.⁵⁷ İsmet Paşa ve ailesi misafiri buldukları Bursa'dan İstanbul'a gitmek üzere 1 Ağustos sabahı saat on otuzda otomobiller ile hareket etmişlerdi. Refakatlerinde eşi, çocukları ve yaverleri bulunmakta idi. Bursalılar misafirlerini hararetle uğurlamış ve coşkuyla alkışlamışlardı. İsmet Paşa'yı Mudanya'ya kadar geçirmek üzere Ali Hikmet ve Ali Said Paşalar ile Bursa Valisi Fatin Bey başta olmak üzere Bursa Halk Fırkası Reisi Kemal Bey ve fırka erkânı, Belediye reisi ve azaları, Bursa'nın bilinen şahsiyetleri otomobillerle kendilerini takip ederek Mudanya'ya ulaşmışlardı.

Mudanya'da hazırlıklar önceden başlamış ve girişe iki tak yerleştirilmişti. Bu taklardan birinde “Hoş geldiniz sevgili hemşehrimiz” diğeri de “Mudanya hemşehrileriniz sizi hürmetle selamlar” ibaresi yazılıydı. Kaza kaymakamı başta olmak üzere erkân-ı hükümet ve memurin ve bir kıta askeriye saat ondan itibaren İsmet Paşa'yı uğurlamaya hazırlanıyordu. Bütün Mudanya halkı iskele caddesine toplanmışlar, Paşa'ya sesleniyorlardı. Saat on otuzda Bursa'dan hareket eden İsmet Paşa ve maiyeti, on bir otuzda Mudanya'ya vasıl olmuşlardı. Mahalli erkân-ı memurin, İsmet Paşa'yı geçirmişlerdi. İsmet Paşa caddeden iskeleye geçerken halkı şapkasıyla selamlamış, askere hatır sormuş ve Ertuğrul yatına binmişti. Halk iskelede hemşehrilerini uğurluyordu.

İsmet Paşa altı sene önce yapılan Mudanya Mütarekesi'ni anımsayarak Kaymakam'a binanın hangisi olduğunu sormuştu. İsmet Paşa Mudanya'ya gelince aklına gelen ilk olay Mudanya Mütarekesi oluyordu. Uzun süren müzakereler ve en şiddetli görüşmelerin yapıldığı o binayı unutmaması mümkün değildi. Şimdi bu bina yeşil panjurlarıyla sahile karşı sükûn içinde idi.

İsmet Paşa Bursa'dan Mudanya'ya kadar yol boyunca halk ve özellikle köylüler tarafından alkışlanmıştı. Mudanya halkı da büyük coşkuyla Paşa'yı karşılamış ve kendisinden ayrılmak

Cumhuriyet, 3 Ağustos 1927,1,2.

55 Musa, “İsmet Paşa Balıkesir Türk Ocağında Başvekilimiz bugün Bursa'ya yarın da şehrimize geliyor”, *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1927, 1.

56 “Muhterem Başvekilimiz Paşa Hazretleri dün otomobille Bursa'dan Balıkesiri'ne gittiler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 31 Temmuz 1927, 1; “İsmet Paşa bugün şehrimizde”, *İkdam*, 1 Ağustos 1927, 1; “Başvekilimiz”, *Son Saat*, 2 Ağustos 1927, 1; “İsmet Paşa bugün İstanbul'a Geliyor”, *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1927, 1.

57 “Başvekilimiz”, *Son Saat*, 2 Ağustos 1927, 1.

istemiyordu.

İsmet Paşa Yata binince güvertesinden halkın tezahüratını izliyor ve onlara sevgiyle bakıyordu. Topluluğun önünde çocuklar toplanmıştı. Paşa çocuklara mektebe devam edip etmediklerini soruyor ve gittiklerine dair cevap alınca memnuniyeti artıyordu.

Ertuğrul Yatı on ikiyi otuz beş geçe Mudanya iskelesinden hareket etmişti. Mudanya’da bulunmakta olan Seyr-i Sefâin idaresinin Marmara vapuru tarafından düdükle selamlanmıştı.

Ertuğrul Yatı’yla Heybeli’ye başlayan yolculuk güzel geçmişti, hava oldukça iyiydi. Sadece Bozburun’da hafif bir dalgalanma olmuştu. Sadullah Bey yolculukta İsmet Paşa’ya refakat etmekteydi. Ertuğrul Yatı saat üçü çeyrek geçe Heybeli önünde demirlemiş, İsmet Paşa ve refakati üç otuzda adaya inmişlerdi.⁵⁸

5. İsmet Paşa’nın İstanbul’a Varışı

İsmet Paşa Heybeliada’da şehirde bulunan erkân-ı hükümet yetkilileri, mebuslar, erkân-ı askeriye, CHF Erkânı, Vali Süleyman Sami, Şehremaneti Muhiddin beyler ve diğer yetkililer tarafından karşılanmıştı.

Vali Bey saat on ikide Heybeliada’ya gitmişti. İsmet Paşa, kendisi ve ailesi için hazırlanan erkek kardeşi Hasan Rıza’ya ait olan Köşke ulaşmışlardı.⁵⁹ Şükrü Naili Paşa, Vali Süleyman Sami, Konya Mebusu Refik, Polis Müdürü Şerif, Emniyet Umûm Müdür Muavini Hami, Adalar Mutemedi Doktor Esat beylerle, Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye azasından hemen hepsi Heybeliada’ya gelmişler ve İsmet Paşa’yı karşılamışlardı. Ada halkı toplanmış, mektep talebeleri de muntazam bir şekilde karşılama töreninde hazır bulunmuşlardı. Mektepli kızlardan biri Paşa’ya bir buket takdim etmiş ve Paşa da hediyeyi kabul etmişti. Başvekil İsmet Paşa halkın sürekli ve şiddetli alkışları arasında iskeleden geçmişler ve Mekteb-i Bahriye önüne varmışlardı.

Paşa daha sonra Mekteb-i Bahriye bahçesine giderek bir müddet durduktan sonra biraderleri Rıza Bey’in köşküne azimet etmişlerdir. İsmet Paşa Köşke kadar yaya olarak gitmek arzusunu izhar etmiş ise de mesafe uzun olduğundan araba ile götürülmüşlerdi. Paşa mütemadiyen yolda halk tarafından alkışlanmıştı.

İsmet Paşa Heybeliada’da Köşkünde dinlenirken kendisini ziyarete gelenler de olmuştu. Dinlendikten sonra akşam saatlerinde Ertuğrul Yatı’yla Dolmabahçe Sarayı’na Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya gitmek üzere yola çıkmıştı. Dolmabahçe önlerine ulaşmasını müteakip Cumhurbaşkanı Başyaveri Rusuhi Bey, Ankara motoruyla Ertuğrul Yatı’na giderek İsmet Paşa’ya refakatlerinde bulunan Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Bozok Mebusu Salih, Sinop Mebusu Recep Zühtü beyleri alarak saat dokuz kırk beşte Dolmabahçe Sarayı’nın rıhtımına çıkmışlardı. Orada Sıhhiye Vekili Refik, CHF Katib-i Umumisi Saffet, Doktor Neşet Ömer beylerle bazı mebuslar ve muhafız kıtaatı kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey tarafından karşılanmıştı.

İsmet Paşa doğruca saraya giderek üst kat salona Gazi Mustafa Kemal Paşa huzuruna çıkmıştı. İsmet Paşa büyük salondan geçerken gazetecileri görmüş ve bunlar kim diye sormuştu. Kılıç Ali

58 “İsmet Paşamız Heyecanlı Tezahürat Arasında Dün Heybeliada’ya Çıktılar”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1927, 2.

59 “Başvekilimiz”, *Son Saat*, 2 Ağustos 1927, 1.

Bey gazeteciler deyince, İsmet Paşa “*Bunlar her zaman beni böyle beklerler!*” demişti.

İsmet Paşa akşam yemeğini Dolmabahçe Sarayı’nda Gazi’nin huzurunda yemiş ve gece Heybeliada’ya dönmüştü.⁶⁰

Yaptıkları görüşme sırasında da İsmet Paşa Bursa seyahatinden çok memnun kaldığını, ağrılarının hafiflediğini sadece ayağında hafif bir ağrı kaldığını söylemişti. Bursa’da şifa bulduğunu Halk Fırkası Müfettişi İbrahim Salih Bey’e de söylemişti.⁶¹

Sonuç

1927 yılının Temmuz ayı Bursa şehri için oldukça yoğun geçmişti. Bursa’da görev yapan devlet yetkilileri 8-31 Temmuz arasındaki programlarını Başbakan İsmet Paşa’nın programına uygun olarak planlamışlardı.

İsmet Paşa’nın seyahati Bursa şehri için çok faydalı bir ziyaret olmuştu. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti’nin yönetiminde en yetkili kişilerinden biri olan Başbakan’ın Bursa’daki gelişmeleri yakından takip etmesi, ilerlemelerle yakından ilgilenmesi Bursa halkına ve Bursalı girişimcilere de bir teşvik olmuştu.

Bursa Türkiye için gelecek vaat eden bir şehir olarak ekonomisiyle, ticaretiyle, tarımıyla, sanayisiyle, sağlık turizmi imkânlarıyla, doğal kaynaklarıyla ülkeye kaynak sağlayabilecek bir potansiyele sahipti. Bu zenginliğin devlet tarafından desteklenmesinin gerekliliği Mustafa Kemal Paşa’nın da üzerinde durduğu bir konuydu. Mustafa Kemal Paşa da Bursa’ya yaptığı ziyaretlerde bu zenginliğe dikkat çekmekteydi.

İsmet Paşa’nın sağlık problemleriyle yakından ilgili olan bu ziyaret aynı zamanda ülke kalkınması açısından da değer taşımaktaydı. Örneğin Bursa’nın şehir planlaması anlamında gelişmesi yönünde bazı yerleşim yerlerindeki yeniden yapılanmayı İsmet Paşa’nın bu seyahati sırasında yakından görmesi ve incelemesi mümkün olabilmişti. Filadar bölgesine at üzerinde yaptığı gezide İsmet Paşa hem sağlık açısından fiziksel aktivitesini yapmış, hem de şehrin imarında yapılan gelişmeleri incelemiştir. Yine Karacabey Harası’na yaptığı ziyarette uzun vadede düşündüğü planlarının temellerini bu gezi sırasında inşa etme fırsatını yakalamış, durumu yakından, yerinde inceleyerek gelecekteki hayvancılık idealini bu pilot bölge üzerinde kurmuştur.

Ayrıca dokumacılık ve ipek sahasında da önem arz eden Bursa şehrinin bu alandaki fabrikalarını, işletme yerlerini ziyaretler de programında ilk sıralarda yer almıştı.

Bursa hem halkıyla, hem girişimcisiyle, hem burada görev yapan devlet yetkilileriyle bu ziyaretten memnun kalmış ve fayda sağlamıştı. Mustafa Kemal Paşa’nın 15 Temmuz günü Bursa’ya gelişi ise bu memnuniyeti arttıran bir diğer ziyaret olmuştu. İsmet Paşa’nın Bursa’da bulunduğu tarihlerde Türkiye’nin bir bayram günü olarak kabul edilen, kurtuluş ve siyasi zaferinin belgesi olan Lozan Anlaşması’nın dördüncü yıldönümü de Bursa’da, İsmet Paşa ile birlikte kutlanmıştı. Bursa şehrini onurlandıran ve gururlandıran bu ziyaret hafızalarda uzun süre yer etmiş, tarihi belgelerin arasında unutulmaz olmuştur.

60 “İsmet Paşamız, heyecanlı tezahüratlar arasında Heybeli’ye çıktılar”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1927, 1,2.

61 “Başvekilimiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Temmuz 1927, s.1; “Başvekilin Muvasalatı”, *İkdam*, 2 Ağustos 1927, 1.

Kaynaklar

1.Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1; 27.81.20.

BCA, 30.10.00-1.2.10.1.

2. Gazeteler

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Son Saat

3. Kitap ve Makaleler

1927 Bursa Salnamesi, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1927.

Ahmet Hamdi, “Dahiliye Vekilimiz Bursa’da”, *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1927:1.

Ahmet Nuri, “İsmet Paşa Hazretleri”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1927:1.

Çubukçu, Murat- Ersöz, Halit, “*Gazinin Tayları*” Çiflikat-ı Hümayun’dan Tigem’e *Karacabey Harası*, Bursa: Nilüfer Belediyesi, 2015.

Malkoç, Eminalp, *Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, İstanbul: Derin Yayınları, 2014.

Musa, “Başvekilimiz”, *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1927:2.

Musa, “Dün İsmet Paşayı ziyaret edenler”, *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1927:2.

Musa, “Lozan Kahramanı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1927:1,2.

Musa, “Baş Vekilimizin Tenezzühü”, *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1927:2.

Musa, “İsmet Paşa”, *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1927:2.

Musa, “Başvekilimiz Balıkesir’de tezahüratla karşılandılar”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1927:2.

Musa, “İsmet Paşa Balıkesir Türk Ocağında Başvekilimiz bugün Bursa’ya yarın da şehrimize geliyor”, *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1927:1.

Özel, Sabahattin, *Nutuk’a Bir Bakış “Tertip ve Çeviri Hataları”*, İstanbul: Derin Yayınları, 2015.

Özel, Sabahattin, *Mustafa Kemal Atatürk Yeni Gerçekler Yeni Düşünceler*, İkinci Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

TBMM Albümü (1920-2010), 1. Cilt, 1920-1950, İkinci Basım, Ankara: Gökçe Matbaası, 2010.

4.Çevrimiçi Kaynak

<http://www.enbursa.com/haber/1922-den-1938-e-ataturk-un-bursa-gezileri-1341.html> (Erişim Tarihi.22.07.2020).

Ekler

Ek.1

İsmet Paşa'nın Bursa'da karşılanması. "Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretleri Bursa'da...",
Cumhuriyet, 10 Temmuz 1927, s.1.

Ek.2

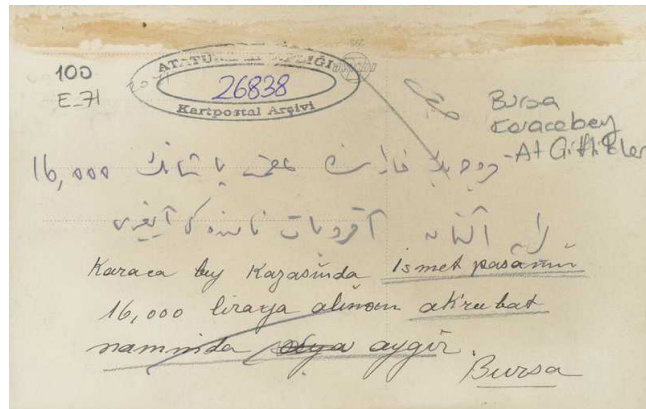
Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin, evvelki gün Bursa Halk Fırkası Merkezi ziyaretleri
esnasında alınan grup resim, *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1927, s.1.

Ek.3

İsmet Paşa'nın kaldığı Köşk: Atatürk Köşkü, günümüzde Atatürk Evi Müzesi olarak hizmet vermektedir.

Ek.4

Karacabey Kazası'na hediye edilen Akrobat isimli at.

Doç. Dr.
Uğur KURTARAN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-
ugurkurtaran@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6394-408X>

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Doktora Öğrencisi
Zeynep KARACA

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi
Bilim Dalı
z.karaca90@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3333-7027>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 03/11/2020 14/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.820533>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Diplomatik Temasın Görünen Yüzü: Hediyeleşme

The Visible Face of The Diplomatic Communication in the Ottoman-Austria Relations of the XVIIIth Century: Gifting

Öz

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda üç antlaşma imzaladığı Avusturya ile diplomatik münasebetlerinde gönderilen ve gelen hediyeler belirlenirken iki devletin siyasal gücü ve hâkimiyet derecesi önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya karşı üstünlüğünü kaybetmeye başladığı dönemde ise hediye bir hâkimiyet aracı olmaktan ziyade iki devletin diplomatik ilişkilerini dengeleyen bir unsura dönüşmüştür. Çalışmada Osmanlı-Avusturya arasındaki diplomasi trafiğinin XVIII. yüzyılda iki devlet arasındaki diplomatik hediyeleşme geleneğine ne şekilde yansıdığı incelenmiştir. Bu noktada dönem içinde imzalanan antlaşmalar sonrasında Avusturya'ya gönderilen elçiler ve Osmanlı Devleti'ni çeşitli vesilelerle ziyarete gelen karşı taraf elçilerinin hediyelerinin listelerine yer verilerek iki devlet arasında mukayeseli bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre: bilhassa 1718 Pasarofça Antlaşması sonrasında karşılıklı elçiler ve hediyelerin gönderilmesi iki devlet arasındaki değişen denge unsurunu işaret etmektedir. Aynı şekilde XVIII. yüzyılda imzalanan diğer iki antlaşma olan 1739 Belgrad ve 1791 Zıştovi Antlaşmalarında da hediye sunma geleneği iki devlet arasındaki diplomatik manevralara üstünlük hamlesi olmaktan çıkıp, dostluğun simgesel tezahürü olarak yansiyarak sembolik bir hal almıştır.

Anahtar Kelimeler: Hediye, Osmanlı- Avusturya, Diplomasi, XVIII. Yüzyıl.

ATIF: KURTARAN Uğur, KARACA Zeynep, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Diplomatik Temasın Görünen Yüzü: Hediyeleşme", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1187-1218)

CITE: KURTARAN Uğur, KARACA Zeynep, "The Visible Face of The Diplomatic Communication in the Ottoman-Austria Relations of the XVIIIth Century: Gifting", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1187-1218)

Abstract

The political power and the degree of domination of the two states played an important role in determining the gifts sent and received in diplomatic relations with Austria, where the Ottoman Empire signed three treaties in the XVIII century. In the period when the Ottoman Empire started to lose its superiority over Austria, the gift turned into an element that balances the diplomatic relations of the two states rather than a means of domination. In the study, XVIII of the diplomatic traffic between the Ottomans and Austria. How it reflects on the tradition of diplomatic gifts between the two states in the 21st century has been examined. At this point, a comparative evaluation was made between the two states by including the lists of the gifts of the ambassadors sent to Austria after the agreements signed during the period and the counterparty ambassadors who visited the Ottoman State on various occasions. According to the findings obtained as a result of the study: especially after the Treaty of Pasarofça of 1718, mutual envoys and sending gifts point to the changing balance between the two states. Likewise XVIII. In the other treaties of 1739 Belgrade and 1791 Zishtovi, the tradition of presenting gifts ceased to be a move of superiority to diplomatic maneuvers between the two states, and became symbolic by reflecting as a symbolic manifestation of friendship.

Keywords: *Gift, Ottoman-Austria, diplomacy, XVIII Century.*

Giriş

Hediye genellikle, “*insanlar arasında sevgi ve dostluk nişanesi olarak veya muaşeret kaidesi uyarınca karşılıksız verilen nesne*” anlamına gelir.¹ Farsça bir terim olan “pişkeş” kelimesi de sözlükte hediye, armağan anlamlarına gelmektedir. Bu kavram Osmanlı Devleti’nde padişah, sadrazam ve diğer devlet adamlarına, şehzade makamlarından takdim edilen hediyeler için kullanılır.² Bu yönüyle “pişkeş” kelimesiyle de ifade edilen bu tabir genellikle küçükten büyüğe verilen hediye olarak ifade edilir. Osmanlı Devleti’nde uygulamanın esasını eski zamanlardan beri, hükümdarlara veya yüksek yönetici sınıf mensuplarına hediye sunmanın geleneksel bir anlayışı temsil etmesi oluşturur.³ Genellikle padişahın ilgi alanına giren pişkeş uygulaması bir büyüğe hediye sunma geleneği minvalinde kuruluş döneminden bu yana mevcut bir uygulamaydı. Nitekim Osmanlı Devleti’nde ilk hediye kaydı, Osman Gazi dönemine ait olup hediye olarak Bilecik tekfuruna hizmeti karşılığında halı, kilim, kuzu, peynir, yağ ve kaymak gönderilmiştir.⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti’nde padişahı görme, huzura çıkma durumlarında hediye takdim etmek yaygın bir devlet geleneğiydi. Kanuni Sultan Süleyman dönemiyle birlikte çeşitli vesilelere bağlı olarak padişaha pişkeş sunmak adet haline geldiği gibi padişah adına ziyafet düzenleyen devlet adamlarının yemekten sonra pişkeş sunmalarıyla bu anlayış farklı bir boyuta taşınmaya başladı.

1 Ali Bardakoğlu, “Hediyeleşme”, C. 17, (İstanbul: DİA, 1998), 151.

2 Filiz Karaca, “Pişkeş”, C. 34, (İstanbul: DİA, 2007), 294.

3 Ahmet Nezih Turan, “Bir Pişkeş Defteri İçin”, *OTAM*, sy 13, (2002): 60.

4 Necdet Öztürk, “Osmanlı Kroniklerinde Hediye Kaydı (1299-1500)” *Hediye Kitabı*, edt. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi Yayınları,2007), 49.

XVII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise miktarı giderek artan pişkeşler, hediye sunma geleneği olmaktan uzaklaşarak ifade ettiği anlamı yitirdi. Buna paralel olarak XVIII. yüzyıl içerisinde de kullanımı giderek daraldı.⁵

Hediye kavramının Osmanlı Devleti'nde diplomatik anlamda vücut bulması merasimsel bir anlamı ifade etmekteydi. Devletlerarası ilişkileri benimsediği diplomatik anlayışa paralel olarak yürüten Osmanlı Devleti, askeri ve siyasi gücünün sembolik gösterisini elçi kabulleri aracılığıyla gönderdiği hediyeler üzerinden yapmaktaydı. Bundan dolayı hediye edilen eşyalar, kaliteleri ve pahalaları ile ülkenin gücünü ve ihtişamını yansıttığından dolayı önemli bir yere sahipti.⁶ Bu nedenle elçilerin payeleri ve gönderiliş sebepleri ne olursa olsun yanlarında, gidecekleri ülkenin hükümdarına sunulmak üzere çeşitli hediyeler götürmek adettendi. Osmanlı Devleti'nin hediye politikasını uygulamada diplomatik bağ kurduğu devletlerle olan münasebetleri önemli rol oynamakta, devletin gücünü, cömertliğini ve itibarını yansıtacak hediyelerin seçimine özen gösterilerek masraftan kaçınılmamaktaydı.⁷ Hediyelerin temininde iç hazine de denilen Enderun-ı Hümayûn'dan yararlanılırdı. İdareden sorumlu hazinedarbaşı ve işlerin takibiyle ilgili bir de hazine kethüdasının bulunduğu bu hazine altın gümüş nakdinden başka kıymetli mücevherat, çok değerli kumaşlar, halılar ve ağır kıymete sahip çeşitli eşyalar muhafaza edilirdi. Bu hazinenin alamadığı mücevherli ve türlü ziynet eşyaları Has Odanın bodrum ve ifraz hazinelerine konulurdu.⁸ Ayrıca taşradan satın alma yoluyla tedarik edilen hediyeler de mevcuttur.⁹

Hediyeler ikna aracı olarak da son derece dikkat çekici bir görev üstlenmekteydi. Nitekim XVII. yüzyılda İsveç elçisi Ralamb'ın hediye götürmeden gönderilmesinin görevinin başarısızlıkla sonuçlanmasında ciddi derecede katkıda bulunduğu ifade edilmesi Osmanlı Devleti için hediyeleşmenin taşıdığı önemi göstermektedir.¹⁰ Hediye getirilmemesi, Osmanlı yönetimince nezaket görevinin ihlali olarak algılandığından elçiye yeterince ilgi gösterilmemiştir. Ayrıca gelen hediyelerin bir tür pasif rüşvet olduğu düşünülmemiştir. Aksine bir vezirin pratik olarak zengin hediyelerle gelen elçilerin kendisine karşı saygısını ifade eden bir elçiyle ilgilenmeye meyilli olması doğal karşılanan bir durumdur. Öte yandan hediye getirmek boyun eğmek ve bir tür haraç olarak kabul edilirken, hediye getirmemek, sultanın gücünü tanımamanın yanısıra onun mutlak hâkimiyetine gölge düşürücü bir davranış olarak algılanmıştır. Nitekim elçiler, hediyesiz gelmemeye özen gösterdikleri gibi âdet gereği sultana sunulan hediyelerin yanında, en yüksek devlet görevlileri için de hediye takdim etmişlerdir.¹¹

5 Karaca, 294.

6 Frederic Hitzel, "Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu İle Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş Tokuş", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, edt. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 248.

7 Murat Uluskan, "Avusturya İmparatoruna Gönderilen Hediyeler (1665-1699)", *Hediye Kitabı* Edt. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi Yayınları 2007), 75.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Bellekten*, sy, XLII/165, (1978): 75.

9 Uluskan,76.

10 Karl Adalh, "Claes Brorson Ralamb'ın Bâbiâli'deki Elçiliği (1657-1658)", *Alay-ı Hümayun, İsveç Elçisi Ralamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri 1657-1658*, edt. Karin Adalh, çev. Ali Özdamar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 12.

11 Yusuf Yıldız, "18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Avusturya Elçilerinin Osmanlı Devleti'ndeki İaşeleri ve Elçilik Hediyeleri", *Tarih Okulu Dergisi*, sy. XXXIII, (2018), 436.

Diplomatik hediyeler, dönemin şartlarına göre şekillenirdi ve devletlerarası dengenin sağlanmasında önemli bir sorumluluğa sahipti. Aynı zamanda hediyelerin muhteviyatı söz konusu ilişkilerin durumuna göre değişirdi. Bu türden sefaret armağanları karşılıklılık esası gözetilerek hazırlandığı gibi devletlerin gücü oranında değişirdi. Dünya politikasındaki ağırlığı nispetinde Osmanlı Devleti'ni özellikle hoşnut kılmak için yabancı ülke kralları ve elçileri tarafından hediyelerin seçiminden, hazırlanıp gönderilmesine kadarki tüm sürece özel bir itina gösterilirdi. Hediyelerin kıymetini doğrudan tayin eden unsurların başında barış, arabuluculuk, taziye, cülus, düğün, bayram, zafer tebriki gelirdi. Tüm bu merasimler Osmanlı padişahları ve yüksek kademedeki yöneticilere verilecek hediyelerin kıymetini, çeşidini doğrudan tayin ettiği gibi sunulacak hediyein göz alıcı olduğu kadar dikkat çekici olmasına da ayrıca özen gösterilirdi.¹²

Hediyeler antlaşma maddelerinde de kendine yer bulmaktadır. 1664 yılında Vasvar Antlaşması için oluşturulan antlaşma metninin onuncu maddesinde hediyeleşme ile ilgili bir kısım yer almaktadır. Barış, elçi değişimi ve hediyelerin durumunun tespitini içeren bu maddeye göre, iki taraf arasında yapılan bu barış 20 yıl geçerli olup, Roma imparatoru iki yüz bin kara kuruş değerinde hediye getirecek ve Osmanlı Devleti'nin gönderdiği büyükelçi ile getirilen hediyeler karşılıklı olarak değiştirilecektir.¹³ Antlaşmalarda bu şekilde belirtilen hediye ile ilgili maddeler Osmanlı yönetimi tarafından sıkı takibe alınır, hediyelerin gelmesinde gecikme ya da bir noksan olursa, bu durum karşı tarafın niyetinin kötü olduğu intibahına neden olurdu.¹⁴

Kendisiyle dostluk bağları kurulmak istenen bir kimseye açıktan açığa hediye vermek suretiyle onu onurlandırmak Türkler için bir nezaket kuralı sayılmaktaydı. Ancak yabancıların buna özen göstermemesi birçok anlaşmazlığın çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zira buradaki esas amaç, hediye verilen kimsenin itibar derecesini dile getirmektir.¹⁵ Avrupalıların İstanbul'da diplomatik temsilcilikleri çoğaldıkça bu husus önem kazanmış, yabancı devletler Osmanlı Devleti ile münasebetleri sağlamlaştıkça onur hediyelerinin niteliği ve sayısında artış yaşanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti'ne sunulacak hediyelerin içinde Osmanlı tarafının zevklerine uygun olarak tasarlanmış eşyaların bulunmasına özel bir önem verildiği gibi hediyelerin Bâb-ı Âli'nin istekleri ve özel sipariş üzerine hazırlandığı da vakidir.¹⁶ Osmanlı idarecilerine yardımları

12 Turan, 64.

13 “*Sulh ve istibdâl ilçi ve pişkeş ahvâlidir ve tarafeynin sülh ve salâh ve mahiyyeti ziyâde istihkâm kavlı ü karâr alınmuşdur ki bu mübârek sülh işbû târihten inşâllâhü te'âlâ yigirmi seneye dek hıfz oluna ve târih-i mezbûrdan dört ay mürûrundan sonra re'âyâ fukârâsının âsude-hâl merkâtü'libâl olmaları için büyük ilçileri içikub âdet-i kâdim üzre ahidnâme-i hümâyûn ibkâ olunur ve Roma İmparatoru'nun ikisi kendü hüsn-i ihtisâriyle vâki' olan dostluk nişânı için iki yüz bin kara gurûş değeri behâ pişkeş ve hedâyâ getüre ve âsitâne-i sa'âdet tarafından dahi kezâlik büyük ilçi ile varub mübâdele olunalar ve ilçilerin mübâdelesini kâdimden olugeldüğü mahâl ve vech üzre ola ve dahi Jitve Boğazı'ndan olan sülhdan bu ana gelince her ne kadar ibkâ ve mukarar olunub icrâ olunalar*”. Uğur Kurtaran, *Osmanlı-Avusturya Diplomatik İlişkileri*, (Kahramanmaraş: Uke Yayınları, 2009), 146-147.

14 Fatma Ünyay Açıkgöz, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahın Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara (2012), 185.

15 Karl Tebly, “Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, çev. Bekir Sıtkı Baykal, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy VII/12-13, 256.

16 Fatma Ünyay Açıkgöz, “Osmanlı-Avusturya İlişkilerinden Bir Kesit: Amaç Barış-Araç Hediye (XVII. Yüzyıl)”, *Social Sciences Studies Journal*, sy V.3, I.6, 897.

ve aracılıkları neticesinde çeşitli hediyeler vermesi yerleşik bir gelenek olarak görülse de hediyein üstlendiği amaçlardan biri de uygun bir hediye ile rüşvet arasındaki belli olmayan sınırdaki ortaya çıkmaktaydı. Nitekim bu tür temaslar Osmanlı seçkinlerini belirli düzeyde Batı etkisine maruz bırakmaktadır. Elçiler, siyasi yardımlar karşılığında Osmanlı yöneticilerine her fırsatta hediyeler ve nadir bulunan eşyalar verdikleri için elçilerin talep ettikleri hediyelerin nabzını tutmak Osmanlıların Avrupa sanatı ile ilgili nasıl bir zevke sahip olduğunu belirgin ölçüde yansıtacaktır. Bu noktada Avrupa ve Osmanlı Devleti'nin kültürel etkileşiminde diplomasi'nin ne derece önemli bir rol oynadığı görülecektir.¹⁷

Çalışmada Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki hediyeleşmenin diplomatik boyutunun başlangıçtan XVIII. yüzyıla kadarki süreçte değişim ve gelişimine mukayeseli bir değerlendirme yapmak amaçlanmaktadır. Zira hediyeleşme temalı birçok çalışma mevcuttur ancak bu çalışmaların pek çoğu meseleyi genel bir bakış açısıyla ele alarak kısmi düzeyde diplomatik hediyeleşme ile ilgili dolaylı bilgiler içermektedir.¹⁸ Çalışmamız bu noktada diğer çalışmalardan ayrılıp XVIII. yüzyıl Osmanlı-Avusturya özelinde hediyeleşmenin diplomatik tezahürünü mevcut ve değişen durumlar üzerinden inceleyerek doğrudan XVIII. yüzyıl özelinde bir değerlendirme yapmayı esas almaktadır. Bu doğrultuda söz konusu yüzyılda Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan üç önemli antlaşma 1718 Pasarofça, 1739 Belgrad ve 1791 Zıştovi Antlaşmaları üzerinden diplomatik anlam ifade eden hediyelerin belirlenmesi ve incelenmesinde hem Avusturya'ya gönderilen hem de Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin sefaretnameleri ve hediye defterlerindeki kayıtlardan yararlanılmıştır.

1. Hediyeleşmenin Diplomatik Tezahürü: Elçi Kabullerinde Hediye Sunma Geleneği

Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğü ve egemenliği Avrupa güçler tarafından tehdit edilmediği sürece, tek taraflı ve geçici diplomasiyi üstünlüğünün temel dayanağı olarak kullandı.¹⁹ Özellikle

17 Emrah Sefa Gürkan, "Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeniçağ İstanbul'u", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Siyaset ve Yönetim I*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 388.

18 Literatürde yer alan hediyeleşme ile ilgili bazı kaynaklar şöyledir; Ruhan Dinç, *18. Yüzyılda Osmanlı Merasimlerinin Mali Bir Unsuru: Atiyyeler*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (2016); Fatma Ünyay Açıkgöz, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahın Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara (2012); Fatma Ünyay Açıkgöz, "Osmanlı-Avusturya İlişkilerinden Bir Kesit: Amaç Barış-Araç Hediye (XVII. Yüzyıl)", *Social Sciences Studies Journal*, sy V.3, I.6, 894-911; Ali Bardakoğlu, "Hediyeleşme", C. 17, (İstanbul: *DİA*, 1998), 151-155; Emine Dinceç, "Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme", *Turkish Studies*, sy 4/8, (2009): 1055-1073; Filiz Karaca, "Pişkeş", C.34, (İstanbul: *DİA* 2007), 294-296; Ahmet Nezihi Turan, "Bir Pişkeş Defteri İçin", *OTAM*, sy13,(2002): 59-74; Necdet Öztürk, "Osmanlı Kroniklerinde Hediye Kaydı (1299-1500)" *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 49-71; Frederic Hitzel, "Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu İle Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş Tokuş", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 243-257; Murat Uluskan, "Avusturya İmparatoruna Gönderilen Hediyeler (1665-1699)", *Hediye Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 72-82; Yusuf Yıldız, "18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Avusturya Elçilerinin Osmanlı Devleti'ndeki İşleri ve Elçilik Hediyeleri", *Tarih Okulu Dergisi*, sy, XXXIII, (2018), 427-441; Halide Aslan, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı-Avusturya Arasındaki Hediyeleşmelerin Entelektüel/Kültürel Boyutu", *Dini Araştırmalar*, C.15, sy 40, (2012):132-155.

19 Timuçin Kodaman ve Ekrem Yaşar Akçay, "Kuruluşta Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasisi ve

Avrupa’da siyasi nüfuzu ile müzakere pozisyonunun sağlamaşmasından sonra daha belirgin hale gelen bu tek taraflı anlayış çerçevesinde dış politika ve diplomatik münasebetlerde hiçbir devleti kendine eşit görmeyen Osmanlı Devleti, yabancı devletler nezdinde sürekli temsile de uzun süre yanaşmadı.²⁰ Ancak Osmanlı Devleti tek yönlü anlayışı benimsemesine rağmen diplomatik yöntemleri devletin gelişmesine ve daha farklı siyasal aktörlerle iletişimine paralel biçimde artan bir yoğunlukta kullanmayı ihmal etmedi. Bu nedenle ilk dönemlerde diplomatik ilişkilerin gelişimi bakımından önem taşıyan “çok taraflılık” ve “egemen eşitlik” gibi olgulara uzak durmadı. Hatta diplomatik ilişkilerini bu çerçevede sürdürüp şekillendirdi.²¹ Elçi kabullerine de yansıyan bu anlayış çerçevesinde elçiler Osmanlı sınırından içeri girdikleri andan itibaren misafir olarak kabul edilerek yol güvenlikleri ile birlikte her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı.²²

İstanbul’un fethinden sonra sadrazamın padişahın mutlak vekili olarak devlet yönetiminde ön plana çıkması nedeniyle gerek Müslüman gerekse Hıristiyan elçiler, padişahın huzuruna çıkmak mümkün olmadığı gibi, sadrazamla görüşen tüm elçilerin huzura kabulü söz konusu değildi.²³ Osmanlı sarayına gelen elçilerin huzura kabulleri Kapıkulu ocaklarına maaş verildiği gün olan Salı gününe denk getirilir, gelen elçilerin bu esnadaki gösteriş ile teşrifata şahit olmaları sağlanırdı. Bir elçinin padişah huzuruna kabulü ilk kez II. Murat zamanında Milan elçisiyle beraber Bertrandon de la Broquiéra²⁴’ın ağırlanmasıyla gerçekleşmiştir.²⁵ Elçilerin padişahın huzuruna kabulleri, sadrazam tarafından kabullerine göre daha ihtişamlı ve büyük bir merasimle gerçekleştirilirdi.²⁶

Osmanlı Devleti gelen elçileri etkilemek ve onları baskı altına almanın yanı sıra devletin ihtişamını gösterebilmek adına özel bir çaba göstermiştir.²⁷ Bu ihtişamın ilk basamağını sadrazam ile görüşme oluşturmaktaydı. Nitekim elçi, İstanbul’a ulaştıktan iki gün sonra Sadrazam tarafından Paşakapısı’nda kabul edilirdi. Bu ziyaretten bir süre sonra elçi, padişahın huzuruna çıkardı. Hükümdarın padişaha gönderdiği hediyeler ise, bu ziyaretten bir gün önce elçinin birkaç adamı ile saraya götürülür ve Kızlar Kapısı tarafındaki mermer direkler arasına konularak teşrifatçı tarafından listesi çıkarılırdı.²⁸ Sadrazamla görüşmede elçiler geldikleri devlet tarafından gönderilen

Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy22,(2010): 82.

20 Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, (İstanbul: 3 F Yayınları 2007),13.

21 Gökhan Dönmez, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara (2008),140.

22 Mehmet İpşirli, “Elçi”, C.11, (İstanbul: *DİA*, 1995), 8.

23 Mustafa Can, *Sultanın Kapısında: Kudret-Heybet-Adalet (Osmanlı Devleti’nde Yabancı Elçiler)*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2019), 231.

24 Bertrandon de la Broquiére, 1432’de ise Yakınoğu’ya gizli bir seyahat yapmakla görevlendirilerek İslâm devletleriyle gittikçe güçlenmekte olan Osmanlılar hakkında bilgi getirmesi istenmiştir. Edirne’de II. Murat ile görüşme fırsatı bulmuştur. Başarıyla tamamladığı bu görevden sonra çeşitli diplomatik görevler de alan Broquiére, Philippe le Bon’un isteği üzerine Osmanlı elçilik görevini de yerine getirdiği Yakınoğu Seyahati ile ilgili yazdığı eseri 1457’de dukaya takdim etmiştir. Semavi Eyice, “Bertrandon de la Broquiéra”, C.5, (İstanbul: *DİA*, 1992), 523-524.

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 289,291.

26 Can, 245.

27 Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017), 136.

28 Mübahat Kütükoğlu S., “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran’a Armağan*, sy XXVII/1-2, 221.

itimatname, mektup vb. gibi herhangi bir belge ile huzura kabul ediliyorsa merasim ona göre tertiplenirdi. Bu merasimde oturma düzeni sadrazamın sağında reis efendi, çavuşbaşı, tezkireciler, mektupçu ve solunda kethüda bey ile dört yeniçeri orta zabiti olmak üzere düzenlenmişti. Gelen elçi bir iskemleye oturarak konuşmaya başlar, elçinin anlattıkları o sırada ayakta bulunan tercüman tarafından Türkçeye çevrilirdi. Tercüman, elçinin solunda ayakta durur sadrazamın cevabı yine tercüman vasıtasıyla elçiye aktarılırdı. Bunun üzerine elçi ayağa kalkıp kâtibin elinden itimatnameleri alıp reisülkütuba verir, o da bunları sadrazamın yanındaki yastığın üzerine koyardı.²⁹ Sadrazamla yapılan bu görüşme elçilerin padişahın huzuruna kabul edilmeleri için vize mahiyetindeydi. Huzura kabulün diğer şartı elçilerin hükümdarları tarafından Osmanlı sultanına hitaben yazılmış bir name getirmiş olmalarıydı. Zira padişaha name getirmeyip sadrazama name getiren elçiler yalnızca onunla görüşebilirdi.³⁰

Sadrazamla görüşmesi sona erip padişahın huzuruna çıkmaya hazırlanan elçiler için çeşitli ikramlarda bulunulup yemek, gül suyu ve buhur takdim edilirdi. Daha sonra elçi ve yakınındakiler Bâbü's-sâade yanındaki eski divanhane önüne getirilerek elçiye, rütbesine göre seraser veya çuka³¹ kaplı samur kürkleri ve hilatler giydirilirdi. Ardından yeniçeri ağası divan üyelerinin arza girişlerine kadar bekletilir arza girişle elçi ve maiyetinden ileri gelen birkaç kişi, her birinin koltuklarına ikişer Kapıcıbaşı girmiş olduğu vaziyette padişahın huzuruna çıkarılırdı. Elçi Arz odasına girdiği sırada, getirdiği ve bir gün önce saraya teslim olunan hediyeler, kapıcılar tarafından taşınarak Arz odasının çevresinde dolaştırılıp Hazine Darbaşıya teslim edilirdi. Yabancı hükümdarlar tarafından, mektupla birlikte büyük değer taşıyan çeşitli hediyeler gönderilirdi. Elmas, zümrüt ve yakutlar ve bunlarla bezenmiş yüzük, mücevher kutusu, hançer, kılıç, altın, gümüş sini, tabak, şamdan, kahve takımları, gülabdan ve buhurdanlıklar, ipek ve çeşitli kumaşlar bu hediyelerden bazılarıdır.³²

Osmanlı yöneticileri de yabancı ülke bünyesinde görevlendirdikleri elçileri ile o ülkenin hükümdarına ve ileri gelenlerine verilmek üzere çok değerli hediyeler göndermişlerdir. Elçilerin ister geçici nitelikte ister sürekli nitelikte olsun, yanlarında, gittikleri ülke hükümdarı ve eşleri ile yakınlarına, yüksek dereceli devlet adamlarına verilmek üzere hediye götürmeleri köklü bir gelenek halini almıştır. Bu armağanlar padişah adına verilirdi. Tutarları hazinece ödenir ve armağan defterlerine kaydedilirdi. Ancak bu yöntem, 1802 yılında Paris elçiliğine atanan Halet Efendi ile son kez uygulanmış ve bu tarihten sonra bırakılmıştır.³³

2. XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Gücün Sembolü: Hediyeleşme

Osmanlı-Avusturya ilişkileri Macaristan'a sahip olmak için 1526'da yaşanan Mohaç Meydan Muharebesi'nden sonra daha sıkı bir hal almıştır. Özellikle I. Ferdinand'ın Macaristan'ın üç parçaya bölünmesine ve Batı Macaristan'da kendisine bırakılan dar bir toprak şeridi karşılığında Osmanlılara haraç vermeye razı olma hali 1547'de mütareke imzalanmasından beri sıklıkla görülen bir uygulamaydı. 1593'te koşulların geniş ölçüde değişmesine yol açan 14 yıllık Osmanlı-Avusturya savaşının başladığı yıla kadar İstanbul'a gelen haraç elçileri olan heyetlerin sayısı 27'yi bulmuştur.

29 Uzunçarşılı, 285-286.

30 Can, 246-247.

31 Yünden dokunmuş sık ve tok bir kumaş türü. Emine Dengeç, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 20, (2011): s.6.

32 Kütükoğlu, 222-223.

33 Özkan, 130.

Göze batıp gazaba uğramamaları için son derece dikkatli davranmak zorunda olan bu heyetlerin aldıkları talimatlar doğrultusunda gösterişten uzak kalmak kaydıyla Osmanlı padişahı ve devlet büyüklerine nakit para ve mücevherat olarak getirdikleri haraç ve bağışların değeri bir milyon duka Venedik altını aşmıştır.³⁴ 1533 İstanbul Antlaşması'ndan 1606 Zıttorok Antlaşması'na kadar geçen sürede Avusturya Osmanlı Devleti'ne yıllık vergi vermekle yükümlüydü. Söz konusu vergiler ve diğer çeşitli hediyeler gönderilen elçilerle sunulurdu. Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin seyrini dengede tutan bu uygulama zoraki bir durumu işaret etmekteydi. Zira iki devlet arasındaki münasebetlerin iyi bir çizgide ilerlemesinin sembolik temsili gönderilen hediyeler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti nezdinde bu hediyeler haraç mahiyetinde sayılıyordu. Avusturya içinse durumun böyle algılanması rahatsızlık verici ve gurur kırıcı olduğundan vergi ve hediyeler için *haraç* tabiri yerine *onur hediyesi*³⁵ ya da *ululama hediyesi (munushooriarium)*³⁶ tabirini kullanmak daha uygun bulunuyordu.³⁷

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne elçi olarak atanan Protestan vaiz Salomon Schweigger'in aktardığına göre; padişaha nakit para olarak kırk bin taler, sadrazama on sekiz bin taler, diğer önemli devlet görevlilerine bir miktar para verilmiştir. Ayrıca padişaha takriben bin beş yüz taler değerinde iki saat, iki altın kaplama gümüş çanak, iki su ibriği, iki büyük mineli çifte tabak, iki kakmalı tabak, mineli tezyinatı olan iki büyük sürahi, bir altın kaplama çanak ve ibrik olmak üzere toplam beş bin taler değerinde armağanlar getirilmiştir. Sadrazama ise bin beş yüz taler değerinde tamamı altın kaplama, mineli ve kakmalı ikişer adet saat, çifte servis tabağı, sürahi, su testisi, leğen ve ibrik, Rumeli Beylerbeyi'ne toplam dört yüz taler değerinde şekerleme kâsesi, iki ibrik, iki çift servis tabağı ve bir saat hediye edilmiştir. Schweigger, ince işçiliğin ürünü olan hediyelerin işçilik değerlerinin kullanılan malzemelerin değerinden fazla olabileceğini ifade ederek Türklerin bu armağanları hayranlıkla izlediklerini aktarmıştır.³⁸

Baron W. Wratislaw'ın heyetindeki elçi, imparator tarafından gönderilen üç yüz altın sikke, gümüş yaldızlı tas, gümüş yaldızlı leğen ve ibrikten oluşan hediyeleri Osmanlı tarafına sunmuştur. Ayrıca iki gümüş yaldızlı su testisi, leğen, yaldızlı iki büyük tas, iki üzüm salkımına benzer yaldızlı büyük su maşrapası, iki adet büyük gümüş kaplama kova, iki büyük sürahi, yaldızlı at şeklinde ve atın üzerine, başında ok bulunan bir Türk binmiş bir saat, dört köşe ve üzerinde saat çaldıkça ağzılarını açan iki adam bulunan bir çalar saat ile Türk güzüne benzeyen altı köşeli bir mahfaza

34 Tebly, 249.

35 1578'de II. Rudolf tarafından Osmanlı Devleti nezdine daimi elçi olarak gönderilen Joachim Freiherr von Sintzendorff'un maiyetindeki Protestan vaiz Salomon Scweigger, bu tabirden duyduğu rahatsızlığı seyahatnamesinde dile getirmiştir. "*ben burada "vergi" veya "haraç" sözcüğünü kullanmak istemiyorum, çünkü bu çok düzeysiz bir söylem olur ve veren kişiyi bir köylü durumuna düşürür. Onun yerine İtalyanca bir sözcük olan "praesent"i kullanmak istiyorum. Bu, köylülerin bilmediği bir sözcüktür. Eğer biz haraç ödeyen bir devlet olduğumuzu kabullenirsek, kendimizi aşağı görmemiz gerekir ve o zaman da böyle yüksekte atamayız. Üstelik bu günahımızdan ötürü kendimizi Tanrı'ya affettirmek zorunda kalırız. Bu nedenle padişaha sunduklarımıza praesent, yani armağan adını vermemiz daha uygun olur ya da bu günahı Macaristan krallığına yükleyip kendi üzerimizden atmalıyız. Böylece Tanrı'nın bizi cezalandırmasından kurtulabiliriz*". Salomon Scweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 69.

36 Kemal Beydilli, "Avusturya", C.4, (İstanbul: DİA, 1991), 174.

37 Can, 322.

38 Schweigger, 69-70.

içinde çalar bir saat armağanlar arasındaydı.³⁹ II. Rudolf tarafından vergi ödeme ve barışı uzatma maksadıyla Osmanlı tarafına gönderilen elçi Creckwitz, Sinan Paşa'nın huzuruna iki kez eli boş çıktığı için zor durumda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısına hâkim olduktan sonra hediyelerle huzura çıkmaya hazırlanan elçi, sultana şahsı için nakit olarak kırk bin taler, sarayın ileri gelen görevlilerine de toplamda almış yedi bin taler tutarında nakit getirmiştir. Ayrıca gümüş mutfak eşyası ve saat olarak beş bin taler tutarındaki hediyelerin Osmanlı ricalince kıymet ifade etmediğinden yakınmıştır. Sözlerini bu tip gösterişli hediyelere hayranlıklarını ifade etmelerine rağmen aldığı duyumlara göre tekrar eritip darphaneden akçe haline getirdiklerini ifade etmiştir.⁴⁰

1606 Zitvatorok Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı-Avusturya ilişkilerinde adeta bir dönüm noktası yaşandı. Zira bundan sonra yıllık haraçlar bir defalık bir ödeme ile tasfiye edilmiş olduğundan haraç elçileri yerine büyükelçiler gönderilmeye başlandı. Daha önce haraç elçilerine her türlü gösterişten uzak olmaları talimatı verilirken, oluşan yeni dönemde duruma göre her iki taraftan aynı zamanda yola çıkarılan elçilerin aynı ihtişam gösterisinde olmalarına dikkat edilmeye başlandı. Söz konusu büyükelçilik heyetleri, artık erişilmiş olan kuvvet dengesini gayet açık bir şekilde ifade etmektedir.⁴¹

1616'da İstanbul'a gönderilen Avusturya elçisi Herman Tschernin von Chudenitz'in, imparator adına padişaha dört bin flori değerinde içine elmas yerleştirilmiş yüz tane düğme, gümüş süslemeli bir yazı masası, büyük gümüş bir kazan, sekiz tane içi altın kaplamalı gümüş sürahi, büyük bir ayna, altın kaplama iki çalgılı saat, on bin flori değerinde som gümüşten yapılmış büyük ecza dolabı, iki billur şamdan, altın kaplama saat, akik taşından bir mahfaza, üç gümüş şamdan, ikişer adet altın kaplamalı büyük gümüş kupa ve şamdan, iki büyük gümüş kapaklı kupa, billurdan yapılmış bir sürahi, dört billur bardak, som gümüşten, içi altın kaplamalı bir sandık ile toplamda yirmi sekiz bin üç yüz doksan altı filorin değerinde armağanlar sunmuştur.⁴²

1664 Vasvar Antlaşması sonrası her iki tarafça karşılıklı büyükelçilerle name ve hediyeler gönderilmesinin kararlaştırılması üzerine⁴³ Hıristiyan dünyasında Türklere haraç ödediği

39 Wratislaw, 1591 yılında Alman-Avusturya İmparatoru II. Rudolf, Türklerle barışı 8 yıl daha uzatmak ve yükümlü olduğu yıllık vergiyi ödemek maksadıyla Viyana'dan İstanbul'a gönderdiği olağanüstü elçilik heyetinin en genç üyesidir. Baron W. Wratislaw, *Baron W. Wratislaw'ın Anıları* 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler, çev. M. Süreyya Dilmen, (İstanbul: Karacan Yayınları, 1996) 7, 15, 46.

40 Karl Teply, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, çev. Selçuk Ünlü, (Konya: Gençlik Kitabevi, 2013), 49.

41 Tebly, 248.

42 Açıkgöz, 211; Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, (İstanbul. 2011), 135.

43 Antlaşmanın 4. Maddesinde şu şekilde belirtilmiştir: "bu sulh u salâhın ahvâli ber karâr olunca iki taraftan namdâr ve maslahâtgüzâr ilçiler bu sulh yapılan yerde vekiller yerlü yerinde iken müsâlâhâ ahvâlinde birbirini agâh iyleyeler ve vükelâ mühürlü kağıdlar gönderüp mücebince iki cânibde sulh u salâh pekiştirile bâ`dehû iki cânibin re`yi üzre mahtûm ahidnâmeler baş ilçilerin illerine virile ve iki taraftan dostluğa lâyük lütf u hedâyâ ve dâd -ı ittihâf oluna ammâ büyük pişkeş olmaya bundan sonra dört aya dek büyük ilçileri yukaruda yazılan vech üzre mü`ekkid-i ahidnâme ile cânib-i hümâyûnumuzda ilçî Baruk (?) tâ`bir itdikleri vakt-i müsâdüf ola Estergon'a varup ol cânibden gelecek ilçî Komaran'a gelüp ândan birbirin âgâhâlîyyesinin altı yüz yirmi sekiz târih-i âlîsinde vâki` olan mâh-ı tevârisinin ikinci gününde müsâdüf olur cânib-i hümâyûnumuzda varan Alâmân'a konup ol tarafın ilçisi dahi konup iki karye mabeyninde ta`yîn olunan yerlerden ayrilup bu taraftan gönderilen kimesne sulh u salâha lâyük lutf u hedâyâyı ve dâd ile ol taraftan gelen ilçî âna muvâfık hedâyâ-yı âsitâne-i sa`âdete gideler." Kurtaran, 134.

gerekçesiyle ilk payeyi tartışma konusu yapanların gerekçeleri ortadan kalkıp bir nevi eşitlik sağlanmıştı.⁴⁴ Antlaşma sonrası Rumeli Beylerbeyi payesiyle Viyana'ya elçi tayin edilen Kara Mehmet Paşa'ya sekiz bin akçe ihsan olundu. Elçi hediye olarak imparatora sorguç, direkli bir otak, yirmi adet seccade, beş Acem kaliçesi, yüz sarık, kırk hilat, bir okka anber, on iki eyersiz at, iki divan rahtı ve abani ile donanmış at götürmekle vazifelendirildi.⁴⁵ Söz konusu hediyelerin yanı sıra altın ve ipek işlemeli, her biri altı kulaç uzunluğunda, dört kulaç genişliğinde altı büyük İran halısı, sanatkârane biçimde işlenmiş bir çadır, iç taraftan çeşitli renkte atlas üzerine altın, gümüş ve ipek işlenmiş ve bu ipeğin üzerine güller tutturulmuştu. Ayrıca altın ve gümüş işlemeli on iki Türk kaftanı da bulunmaktaydı.⁴⁶ Osmanlılar bu hediyeleri özenle seçmiş ve iki hükümdarın şanına yakışır şekilde olmasına dikkat etmişti. Gücün simgesi olarak kılıçlar hançerler, sorguçlar, çadır ve padişaha ait en güzel atlar, süslü at takımları gibi nadide eşyalardan oluşturulan hediyelerden özellikle padişah çadırının zaferle sonuçlanmış seferleri ve fetihler yapmış olan büyük sultanları çağrıştırdığından simgesel bir yeri vardı.⁴⁷

8 Haziran 1682'de II. Viyana Kuşatması öncesinde savaşa engel olmak amacıyla gelen Avusturya elçisinin padişaha sunduğu hediyelerin başında Avrupa'da yeni icat edilmiş olan sarkaçlı (pandül) saatler yer almaktadır. Saatlerden biri boğa zarflı kule resimli sarkaçlı büyük saat, diğeri üçayaklı resimli ve aynalı, sarkaçlı kalkan saat ve diğeri gümüş aynalı, aylı günlü, küreli, sarkaçlı saatti. Ayrıca hediyelerin arasında dört büyük gümüş şamdan da bulunmaktaydı.⁴⁸

1699 Karlofça Antlaşması şeref hediyelerinin artık anlamını yitirdiği ilk antlaşma olarak dikkat çeker. Nitekim İmparator tarafından sultana yılda bir kez gönderilen ve Osmanlı Devleti'nin vergi, Viyana hükümetinin ise hediye adını verdiği ücretin artık ödenmemesi kararlaştırıldı.⁴⁹ 27 Ağustos 1699'da antlaşma sonrası Avusturya İmparatoru'na sütunları tezhipli ve kovanları ve topları yaldızlı, elvan atlas üzerine zerdûz, güneş ve çiçek motifleriyle işlenmiş sayebanıyla birlikte bir otağ, elli iki elmas ile süslü bir sorguç, yüzlerce elmas ve yüzlerce yakut ile süslü mineli altın raht, bir alınlık, bir enselik, zümrüt ve yakut ile süslü mineli haydari başka bir at takımı, şemame amber, üç yüz nafe-i misk, yirmi panzehir, dört adet nakışlı büyük İran halısı, on beş adet nakışlı Uşak seccadesi, on iki at, gümüş zincirli iki pars gibi hediyeler gönderildi.⁵⁰ Avusturya İmparatoru ise elçisi aracılığı ile 1700'de iki yüz bin filorin değerinde bir yaldızlı iki gümüş sini, gümüş iki büyük leğen, gümüş ızgara takımı, on iki büyük gümüş şamdan, altı adet aynalı gümüş asma şamdan, iki adet yaldızlı gümüş leğen ve ibrik on iki adet içleri yaldızlı gümüş şerbet kâsesi, altı adet içleri yaldızlı gümüş sürahi, büyük gümüş tabla, altı gümüş çiçeklik, iki adet gümüş buhurdan, iki adet altın ve gümüşle süslenmiş kafuri yemek iskemlesi, Frengîdibâ ve gümüş tavla, İngiliz işi çekmece saati, top saat, gümüş küçük çekmece saati, iki adet altın ve gümüşle işlenmiş büyük

44 Karl Tebly, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, 37.

45 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.6, 141.

46 Karl Tebl, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, 8.

47 Açıkgöz, "Osmanlı-Avusturya İlişkilerinden Bir Kesit: Amaç Barış-Araç Hediye (XVII. Yüzyıl)", 905.

48 Açıkgöz, 219.

49 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.6, 593.

50 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/ 1688-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 139; Güzin Özen Yılmaz, *Elçiye Zeval Olmaz 16.-18. Yüzyıllarda Osmanlı'da Yabancı Elçiler*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014), 90-91.

duvar saati gibi hediyeler göndermiştir.⁵¹Elçinin dönüşünde kendisine refakat eden Yusuf Çavuş tarafından hilat giydirilip Osmanlı teşrifat kuralları gereğince elçinin krala götürmesi için Sultan II. Mustafa ve sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa tarafından iki nâme-i hümayun ile değerli hediyeler verildi.⁵² Bu şekilde Osmanlı Devleti tarafından Viyana'ya gönderilen İbrahim Paşa ve Avusturya tarafından gelen Nemçe elçisinin ihtiyaçları için toplamda 800.000 akçe harcandı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Nemçe elçisine verdiği önem kadar Avusturya'nın siyasi pozisyonunun Osmanlıya göre daha iyi olması ile açıklanabilir.⁵³

3. XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Hediyeleşme Geleneği

III. Selim'e kadarki dönemde Osmanlı Devleti yakınındaki devletlerle ad-hoc⁵⁴ şeklinde diplomatik bir münasebet içindeydi. Buna göre, Osmanlı tarafı Avrupa saraylarında sürekli diplomatik temsilcilikler bulundurmuyordu. Böyle bir durumun oluşmasında devletin siyasi ve ticari özellikleri gereği bu tarz görevlilerin varlığının zorunlu olmaması etkiliydi. Nitekim Osmanlı Devleti, sadece gerekli gördüğü durumlarda Avrupa'ya geçici elçiler göndermekle yetiniyordu. Dolayısıyla bu tip elçilerin sorumlulukları sıklıkla, tahta yeni çıkan sultanın geçişini bildirmek, barış antlaşmalarının onayını sunmak, sultanın mektuplarını iletmek, barış ya da ateşkes görüşmesinde bulunmak, sınır meseleleri ile ilgili görüşmelerde bulunmak ve dostça ilişkiler geliştirmekten ibaretti. Bununla birlikte Osmanlı temsilcilerinin bir başka görevi de Avrupa saraylarına Osmanlı'nın haşmet ve kudretini göstermekti.⁵⁵

XVIII. yüzyılda değişen diplomasi anlayışına paralel düzeyde Avusturya ile üç antlaşmaya imza atan Osmanlı Devleti 1718 Pasarofça Antlaşması ile karşılıklılık ilkesinin uygulanmasıyla tek taraflı diplomasiden giderek uzaklaştı. 1739 Belgrad Antlaşması'na gelindiğinde Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin seyri dostane bir hüviyete bürünerek iki devlet arasında karşılıklı elçiler gönderilmek suretiyle mevcut durum korunmaya çalışıldı. Dönemin son antlaşması olan Zıştovi de ise değişen dengeler ve yıllarca süren karmaşık rekabette Belgrad Antlaşması ile gelen sükûnet döneminin devamına gayret gösterildi. Bunu sağlamak için en büyük görev yine elçilere düştü. Karşılıklı elçiler gerek barış ortamının korumasında gerekse devletin şan ve ihtişamının karşı tarafa yansıtılmasında özel bir çaba sarf ettiler. Çalışmada iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin göze hitap eden aşaması olan hediyeleşme geleneğinin geçen zaman içinde dengelerdeki değişime ne ölçüde yansıdığı yanı sıra her iki taraf için de taşıdığı anlam üzerinde durulmuştur.

51 Açıköz, s.221; *Anonim Osmanlı Tarihi*, 141.

52 Uğur Kurtaran, “ Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *TAD*, C.37, S. 63, 2018,359.

53 Kurtaran, “Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, 361.

54 Ad hoc, “*amaca özel, niyete mahsus*” manasına gelen Latince kökenli bir kelimedir. Bir soruna yönelik geçici bir çözümü anlatmak için kullanılmaktadır. Ahmet Yavuzhan Erdem, *Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesinde Tanzimat Dönemi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara (2010), 1; *Ad hoc diplomasi* aynı zamanda özel bir amaçla belirli bir süre için dış ülkelere gönderilen kişiler ya da kurullar vasıtasıyla yürütülen diplomasi yöntemidir. Bkz. Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995), 92-96.

55 Ahmet Büyükkaksoy, “Alman Seyyah Karl Ludwig VonPöllnitz'in Gözünden Dâyezâde İbrahim Paşa'nın Viyana Elçiliği”, *Harp ve Sulh300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2019),133.

3.1. 1718 Pasarofça Antlaşması Sonrası Hediyeleşme

Pasarofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda imzaladığı ilk resmi antlaşma olması ve Osmanlı diplomasisi ile dış politikasının değişimini yansıtmaya çalışmasıyla Osmanlı-Avusturya ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Bu antlaşmayla 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonraki istirdat siyasetinden vazgeçilerek mevcut durum korunmaya çalışılmıştır.⁵⁶ Gerekli temaslar kurularak barış antlaşmasının imza töreni için kararlaştırılan tarih geldiğinde ise sultan bu antlaşmayı imzalayacak yetkili olarak İbrahim Paşa'yı seçti. Bunun için İbrahim Paşa'nın rütbesini Rumeli Beylerbeyi payesine yükseltti. Viyana'da görülmemiş bir şekilde temsil edilmek istenen sultan, bu maksatla imparatorluk hazinesinden birçok eşyanın satın alınarak götürülmesini istedi.⁵⁷ Elçiye İmparatora sunması için kabzası irili ufaklı iki yüz elmasla bezeli hançer, altın bir zincirle ve yakut, inci ve zümrütle işlenmiş bir ok muhafazası, yedi koşum takımı, yedi gem suluğu verildi. Üç çift üzengi ve baştanbaşa gümüş olan bu takımların yanında yedi silah takımı, altın işlemeli yedi kadife eğer takımı aynı kumaştan ve altın işlemeli hâşâ⁵⁸ ve daha az değerinde birkaç koşum takımı da hediyeler arasındadır. Elçiye, iki sütunla tutturulan iki büyük tören otağı, iki geçitli diğer iki çadır, dairevi biçimde bir büyük çadır, bir gölgelik, halıları ve yastıklarıyla birlikte verildi. Ayrıca yol masraflarını karşılamak üzere sultan elçiye otuz beş bin kuruş ihsan ederken yetmiş beş bin kuruş da avans olarak ödendi. Sultan'ın elçiyi imparatora sunmak üzere görevlendirdiği çok sayıdaki hediye o zamana kadar gönderilenler içinde bir Avrupa devleti hükümdarına sunduklarının en ihtişamlıları olmalarına bilhassa dikkat edildi.⁵⁹ Hazırlıklar böylece tamamlandıktan sonra Dâyezâde İbrahim Paşa büyük hediyelerle birlikte Pasarofça Antlaşması'nın onayını Viyana'daki imparatorluk hükûmetine götürmek üzere yola çıktı. Niş'e ulaştıktan sonra Avusturya elçisi Kont Virmond'un⁶⁰ gelmesini bekleyen İbrahim Paşa Avusturya elçisiyle sınıra yakın bir yerde mübadele edilerek resmi ziyaretlerine başladı.⁶¹ Söz konusu ziyaretlerin önemli anlarından birini de elçilerin yanlarında getirdikleri hediyeleri sundukları merasim anları oluşturmaktadır. Aşağıdaki tablolarda iki taraf elçisinin götürdüğü hediyelerin listesi ve kimlere sunulduğuna dair bilgiler yer almaktadır.

56 Kurtaran, 201.

57 Antlaşmanın on yedinci maddesinde belirtildiği üzere: “İşbu musalâhâ ve muvada'â ve dostluk ve meveddetin mabeynde istihkâm ve istikrârı için tarafeynden büyük ilçiler ta'yin ve irsâl olunub vardıklarında ve geldiklerinde merâsim-i mu'âmele ile izâz ve ikrâm ve istikbâl ve teşyî olunalar ve dostluk nişânesi için hüsn-i ihtiyâre tâlik her tarafın şâmına lâyık hedâyâ ile büyük ilçileri hareket günü mabeynde haberleşilüb işbû gelecek Mart ayının nevrûz-ı firûzunda çıkıp sınır başında mu'tâd-ı kadîm üzre mübâdele olunub ve tarafeyne nâfi ve dostluğa muvâfik olan ahvâli murâd olduğu üzre âsitânelere arz ve i'lâm itmeleri câ'iz ola”. Kurtaran, 200.

58 Uzun ve saçaklı eyer örtüsüdür. Özellikle sırmalı paftalarla işlenmiş olanlarına bu ad verilir. Dingec, 5.

59 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.7, 253-254.

60 Damian Hugo Von Virmont, Güney Ren Bölgesi'nden soylu bir kimsedir. 1717'de Prens Eugen tarafından Osmanlılarla Avusturya arasında yirmi beş yıllık bir barışı sağlaması düşünülen Pasarofça'da müzakere etmek üzere imparatorun tam yetki ile görevlendirdiği üç kişiden biridir. Hüseyin Onur Ercan, “Pasarofça Antlaşması'nı Mübâdele İçin İstanbul'a Gelen Büyükkelçi Damian Hugo Von Virmont'un Raporu Hakkında”, *Harp ve Sulh 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2019), 141.

61 Ahmet Büyükkaksoy, “Alman Seyyah Karl Ludwig VonPöllnitz'in Gözünden Dâyezâde İbrahim Paşa'nın Viyana Elçiliği”, *Harp ve Sulh300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları 2019), 133.

Tablo 1. İbrahim Paşa'nın Avusturya İmparatoruna götürdüğü hediyeler.⁶²

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Çadır	1	İki tarafı işlemeli, direkleri sedef kakmalı, kazıkları altın ve tokmakları som gümüş on sekiz bölümden oluşan portakal rengi
Acem örtüsü	2 yük	-
Yastık	2	Mavi renkli kılıflı
Yastık	4	İstanbul satenli
Parmaklık	2 çift	Sedef kakmalı
Yatak	2	Ceviz dört tokmaklı
Tabanca	3 çift	Elmaslarla süslü
Sorguç	1	Balıkçıl kuşundan yapıma
Koşu takımları		Altın dört yüz doksan dört elmas taşla süslü
Zincir	1	Yılan şeklinde ve yüz elli beş elmas ve on beş yakutla süslenmiş bir zincir
Kordela	1	Altın
Üzengiler	-	Altın yıldızlı gümüş yirmi elmas ve yüz altmış yakutlu süslü
Kantarma takımı		Gümüş
Kolon	1	Halkasıyla birlikte gümüş
Suluk zinciri	1	Gümüş
Eyer yastığı	2	Altın işlemeli kadife
Eyer	1	Seksen sekiz zümrüt, seksen sekiz elmasla süslü
Kolon	1	Gümüş
Hâşâ	1	İstanbul gümüşü telinden dokunmuş, som sarı sırma işlemeli
Eyer örtüsü	1	Saten astarlı ve altın telle üç gül işlemeli, beyaz ve sarı işlemeli, astarlı
Hâşâlar		İki yüz yetmiş yakut, üç yüz otuz dört zümrütle süslü divan
Dizgin başlığı		Elli sekiz yakut ve otuz sekiz zümrüt işlemeli
Enselik	1	On dört yakut ve yirmi üç zümrütle süslü, temel tarafı beyaz ve mavi mine ile işlenmiş altın
Ağızlık	1	Elli iki elmas ve yakutla süslü altın
Başlık	1	Sarı işlemeli inciler ve zümrütlerle süslü zengin kumaşlı
Zincir	1	Altın yıldızlı gümüş
Kolon	1	Altın yıldızlı
Kolon	1	Üç altın halkasıyla altın
Dizgin	1	Düğmesi ve kıvrımları altın yıldızlı gümüş

Tablo 2. Vermont'un elçiliğinde Osmanlı Devleti'ne sultan için teslim edilen hediyeler.⁶³

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Ayna	2	Gümüş çerçeve içinde ve yetmiş altı pus yüksekliğinde
Avize	2	On iki kollu kristal
Avize	24	Diğer kollu
Masa rafi	1	Dört küre üzerinde duran
Masa ve sehpa	6	Tek ayaklı
Şömine parmaklığı	1	-
Kab	1	Meşrubatın soğutulması için

62 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.7, 521-522.63 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.7, 523.

Çiçek sulayıcı	2	Havuzlarıyla birlikte
Küçük şişe	6	Zincirleriyle birlikte
Çiçek kapları	-	Gümüş ve ya gümüş üzerine altın yaldızlı
Buhurdanlar	-	Gümüş ve ya gümüş üzerine altın yaldızlı
Kahve takımı	1	Gümüş ve ya gümüş üzerine altın yaldızlı
Tatlı takımı	-	On iki tabaklı
Saat	2	Gümüş ve ya gümüş üzerine altın yaldızlı
Ayna	2	Altmış pusdan yüksek altın çerçeveli
Kumaş	2 parça	Müstesna
Çalar saat	1	-
Saat	1	Kırmızı mermer sütunlar üzerinde duran

Tablo 3. Virmont'un elçiliğinde Osmanlı Devleti'ne valide sultan için teslim edilen hediyeler.⁶⁴

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Ayna	2	Elli pus yüksekliğinde
Saat	2	Gümüş
Sepet	2	Gümüş
Çiçek vazosu	2	Biri kapaklı
Kahve masası ve fincanları	1	-

Tablo 4. Virmont'un elçiliğinde Osmanlı Devleti'ne devlet görevlileri için teslim edilen hediyeler.⁶⁵

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Çiçek sulama kovası	2	Mermer havuzuyla birlikte büyük
Meşrubat soğutucu	1	-
Masa	2	Tek ayaklı
Bardak	2	İşlenmiş gümüşten
Cezve	2	Gümüş işlemeli
Sepet	1	Gümüş işli
Şerbet takımı	1	-
Saat	2	Altın yaldızlı büyük
Saat	1	Muhafazalı
Mürekkep hokkası	1	Mermer
Avize	4	Gümüş kollu
Kahve takımı		
Sepet	1	Kenarları altın yaldızlı gümüş
Saat	2	-
Şerbet takımı	2	-

64 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.7, 523-524.

65 Virmont, veziriâzam, reisefendi, şeyhülislâm, ikinci vezir, üçüncü vezir, Niş valisi valinin kâhyası gibi görevliler için tablodaki hediyeleri getirmiştir. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.7, 523-524.

Çiçek sulayıcı	2	Havuzuyla birlikte süzgeçli
Şerbet takımı		Yarısı altın yaldızlı
Cep saati	3	Gümüş
Konsol saati	2	-
Çiçek sulama kovası	1	Havuzuyla birlikte
Tabak	2	Gümüş
Çiçek sulama kovası	1	Havuzuyla birlikte büyük gümüş
Şişe	2	Gümüş
Cezve	2	-
Şerbet takımı		Yaldızlı
Konsol saati	2	Gümüş

3.2. 1739 Belgrad Antlaşması Sonrası Hediyeleşme

1739 Belgrad Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki 1736'dan beri süren savaşları sona erdirdi. Böylelikle iki devlet arasında uzun yıllar sürecek barış dönemini başlatmış oldu. Antlaşmadan sonra barış sürecinin temini ve devamı için 1740 yılında Cânibi Ali Efendi Viyana'ya gönderildi. Avusturya tarafı ise büyükelçi payesiyle Anton Korfiz Graf Ulefeld'i İstanbul'a gönderdi.⁶⁶ Canibi Ali Paşa, beylerbeylik payesi verilerek Belgrad Antlaşması'nın karara bağlanmasını görüşmek üzere tayin edildi.⁶⁷ Avusturya temsilcisi Ulefeld ise, 1739 Belgrad Antlaşması'nın tasdiknamesini Osmanlı hükümetine teslim etmek ve ülkelerindeki taht değişikliğini Osmanlı Devleti'ne bildirmekle görevlendirildi.⁶⁸ Belgrad Antlaşması'nın yirminci maddesinde elçiler ile ilgili yer alan ibarede iki tarafın karşılıklı büyükelçiler göndererek bu elçilerin mütad üzere ağırlanması ve iki tarafın da şanlarına layık bir şekilde hediye sunması istenmiştir.⁶⁹

Canibi Ali Paşa, görevi tebliğ edildikten sonra âdet olduğu üzere Avusturya İmparatoru'na gönderilecek hediyelerin temini için hazırlıklara başlandı. Bu iş için görevlendirilen Başbakanlık Abdi Ağa tarafından temin edilemeyen hediyelerin bir kısmının değerine mahsuben Canibi Ali Paşa'ya iki bin kuruş verildi. Canibi Ali Paşa'nın bu görev esansında Avusturya İmparatoruna götürdüğü hediyeler ve miktarları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

66 Uğur Kurtaran, "Heinrich Christoph Freihher Von Penkler'in İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri", *Cappadocia Journal Of History and Social Sciences*, sy10, (2018): 226-227.

67 Tahir Sevinç, *Emni Mehmed Paşa ve Canibi Ali Paşa'nın Rusya ve Avusturya'ya Sefaret Hazırlık ve Yolculukları (1739-1741) (Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre)*, (Ankara: Gece Akademi, 2019), 47-48.

68 Nurgül Bozkurt, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Avusturya Münasebetleri (1740-1788)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta (2000), 84-85.

69 Antlaşmanın yirminci maddesinde belirtildiği üzere; "İşbu musâlahâ ve muvâda'â ve dostluk ve mevâddın istihkâm ve istikrârı için tarafeynde büyük ilçiler ta'yîn ve irsâl olunub vardıklarında ve geldiklerinde merâsim-i mu'tâd üzere hüsn-i mu'âmele ile i'zâz ve ikrâm ve istikbâl ve teşyî olunalar ve dostluk nişânesi için hüsn-i ihtiyâre ta'lîk olunub her tarafın şânına lâyük hedâyâ ile büyük ilçilerin hareketi günü mabeynde mukaddem haberleşilüb inşâallâhü te'âlâ mâh-ı niyârda Belgrad hudûdunda tarafeynden ri'âyet olunan resm-i kadîm üzere mübâdele olunub âsitânelere vüsûllerinde tarafeyne nâfi ve dostluğa muvâfık olan ahvâli murâd olunduğu üzere arz ve i'lâm itmeleri câ'iz ola". Kurtaran,310.

Tablo 5. Canibi Ali Paşa'nın Avusturya İmparatoru'na götürdüğü hediyeler.⁷⁰

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Altın hançer	1	Doksan iki elmas, on iki yakut ile mürsî kabzalı
Altın kılıç	1	Göz kadife yarma yeşim kabzalı yirmi elmas, seksen altı kırmızı yakut ile mürsî
Tîr-keş ¹	1	Gümüşkaboralı
Bayrak	5	Sekizkâri sancak
Sancak-ı âli Mushaf-ı şerif	1	Gümüş
Toplu tuğ	1	Gümüş
Çavuş kuşağı	1	Gümüş
Çavuş çevganı	6	Gümüş
Maşatak kuşağı	6	Gümüş
Şatır ğarada ve kemer	10	Gümüş
Kemerraht	6	Gümüş
Reşme	5	Gümüş
Rikâb	7	Gümüş
Çuka kesme ²	3	Sırmalı köhne
Kavanoz kesme	2	Köhne
Kavanoz kesme	2	Dîbâ güllü

Ali Paşa'ya Darphane-i Âmire'den tertip edilen gümüşle beraber kuyumcubaşı ağa tarafından bazı hediyeler de temin edildi.⁷¹ Bunun için Ali Paşa'ya on iki bin beş yüz dirhem gümüş; iki yüz on adet sîm düğme Alay çavuşu kuşağı üç adet sîm evgân⁷² havşan altı adet Enderûn çavuşu kuşağı üç çift sîm tuğ tepesi iki çift, sîm raht kırk adet sîm bayrak aynası üç adet sîm satıl adet sîm toka ve halka dört adet sîm akkâm⁷³ bir adet sîm koğa teslim edildi.⁷⁴

1740'ta Avusturya elçisi Kont Ulefeld beraberindeki heyetle İstanbul'a geldi. Elçinin getirdiği hediyeler sultan, valide sultan, yedi kubbe veziri, reisefendi, Nissa seraseri, Bosna valisi Ali Paşa, şeyhülislam gibi görevliler için hazırlandı.⁷⁵ Nitekim hediyeleşmelerin karşılıklılık esası gözetilerek gerçekleştirildiği antlaşmalardan biri olarak da ön plana çıkan Belgrad Antlaşması sonrası Avusturya temsilcisi Ulefeld'in getirdiği hediyelerin listesi ve kimlere sunulduğuna dair bilgiler aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

70 Ayrıca padişah tarafından 6'sı Avusturya İmparatoru'na 4'e başvekil'e, 2'si diğer devlet ricaline olmak üzere toplamda 12 adet tam donanımlı at da hediye edilmiştir; BOA, TS MAD, 02120.0001.00, s. 2'den aktaran Sevinç, 188.

71 Söz konusu hediyeler için 13.138 dirhem gümüş kullanılırken, gümüşün her bir dirhemi için 4 akçe ustalık ücretinin yanı sıra yıldızları için de 400,5 kuruş masraf edildi. Sevinç, 193.

72 Cirit oyununda atlıların birbirine attıkları değnek, Devellioğlu, 178.

73 Çadır mehteri, Devellioğlu, 26.

74 BOA, Cevdet Hariciye, 8222'den aktaran Sevinç, 194.

75 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, 16.

Tablo 6. Kont Ulefeld tarafından Osmanlı Devleti'ne Sultan için teslim edilen hediyeler.⁷⁶

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Boy aynası	2	Yaldızlı çerçeve içinde yetmiş altı pusluk
Avize	-	Gümüş
Konsol	-	Gümüş
Soğutma taşı	-	-
Şişe	6	Altın üzerine gümüş süslemeli
Çiçeklik	6	Gümüş
Tabak altı	1	Gümüş
Buhurdan	2	Gümüş
Vazo ve İbrik	2	Altın üzerine gümüş işlemeli
Kahve cezvesi	2	Gümüş
Çok küçük cezve	2	Gümüş
Cezve	1	Altın üzerine gümüş işlemeli
Ocak ızgarası	2	Gümüş
Güğüm	1	Gümüş
Reçel kabı	1	Gümüş
Konsol saati	2	Altın
Saat	1	On oyun havası çalan
Saat	1	Dört oyun havası çalan
Zengin kumaş	-	On iki parça
Ayna	2	Altmış pus yüksekliğinde cam çerçeveli
Avize	-	Birçok
Avize	-	On iki kollu cam

Tablo 7. Kont Ulefeld tarafından Osmanlı Devleti'ne Valide Sultan için teslim edilen hediyeler.⁷⁷

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Saat	1	Gümüş işli
Kahve masası	1	Gümüş
Çiçeklik	2	Gümüş
Cezve	2	-
Fincan		On iki parça altın üzerine gümüş işlemeli
Tepsi	1	Gümüş işlemeli
Ayna	2	Elli dört pus yüksekliğinde cam çerçeveleriyle

76 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, 199-200.77 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, 199-200.

Tablo 8.Kont Ulefeld tarafından Osmanlı Devleti'ne devlet görevlileri için teslim edilen hediyeler.⁷⁸

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Vazo ve İbrik	1	Altın üzerine gümüş işlemeli
Soğutucu buzluk	-	Gümüş
Fincan	1	Gümüş işlemeli
Tabak	6	Gümüş
Çiçek sepeti	1	Gümüş
Cezve	2	Gümüş
Küçük masa	2	-
Büyük saat	2	-
Konsol saati	1	İşlemeli
Şişe	2	Gümüş
Cezve	2	Küçük
Tabak	6	Gümüş
Çay fincanı	3	İşlemeli
Büyük duvar saati	2	Gümüş işlemeli
Cep saati	2	-
Leğen ve ibrik	5	Gümüş
Tabak	15	-
Duvar saati	2	-
Kâse	4	-
Duvar saati	-	Siyah renkte
Yazı masası	1	Çekmeceleri bulunan altın üzerine gümüş işlemeli
Avize	-	Dört kollu gümüş
Cezve	-	
Saat	1	İşlemeli muhafazalı
Sepet	1	Kulpu altın üzerine gümüş işlemeli gümüş
Büyük saat	1	Altın üzerine gümüş işlemeli
Saat	1	Altın üzerine gümüş işlemeli

Avusturya büyükelçisine ülkesine gönderilirken kendisine ve maiyetine bir adet sof samur kürk, bir adet rumî esp (at), sîm yıldızlı kemer-raht bir çift sîm yıldızlı rikab ve sîm yıldızlı resim bir adet kapnuz üzerine işleme mor kesme bir adet sîm zibun bir adet kadife pektemli koşum bir adet sîm ğarada sırmalı debkuz bir adet yedekkeş el çuka postere yedek bir adet at gömleği kürk kabı için çuka ve verildi.⁷⁹

Sultan I. Mahmud, 1739 Belgrad Antlaşmalarıyla Avusturya ve Rusya savaşlarına son vermesinin ardından, babası VI. Karl'ın ölümüyle karşılaştığı tepkiler neticesinde topraklarının bir kısmını kaybeden Maria Theresia ile iyi ilişkilerde bulunmayı tercih etti. Bu nedenle Osmanlı

78 Ulefeld yanında kime verileceği belirlenmemiş hediyeler de getirmişti. Bunlar; gümüş bir kâse; gümüş cezve, iki komposto kâsesi, iki küçük tabak, iki buzluk, altın yıldızlı bir leğen ve ibrik, bir şekerlik ve kaşığı, Paris'te imal edilmiş iki çanak, iki altın saat, on beş gümüş saat, köstekli ve ya kösteksiz, iki gümüş çiçeklik, iki avize, diğer kollu iki avizedir; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, 199-200.

79 BOA, D.BŞM, 2435,s.3'ten aktaran Sevinç, 197.

Devleti tarafsız kalmayı menfaatlerinin bir gereği olarak görmüştür. Bu dostluğa binaen Maria Theresia zaman zaman İstanbul'a elçiler ve hediyeler yollayarak iyi ilişkilerin devamına katkıda bulundu.⁸⁰ Bu maksatla 1742 yılında Ulefeld'in görevinin sona ermesinin ardından Heinrich Christoph Freiherr von Penkler⁸¹ Avusturya'nın İstanbul elçiliğine atanmıştır.⁸² Penkler, 1747'de Franz Stephan'ın cülusunu tebliğ için fevkalade elçi olarak görevlendirildiği gibi Belgrad Barışı'nın teyit ve temdidini gerçekleştirmekle de görevlendirilmiştir.⁸³ Avusturya elçisi bu arzusuna nail olarak antlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından süresiz olarak uzatılmasını sağladı. Osmanlı Devleti tarafından ise tasdik olunan antlaşmanın tüm hükümlerini gözden geçirdikten sonra mütad olmadığı halde bir elçi gönderilmesine karar verildi.⁸⁴ Bu göreve, normal şartlarda büyükelçilere verilen bir pâyeye olan ve ilk defa bir orta elçiye bahşedilen nişancılık pâyesi ile Mustafa Hattî Efendi atandı. Seksen iki kişilik bir sefaret heyetiyle Viyana'ya gönderilen Hattî Efendi ilk kez imparator ve imparatoriçeye hitaben yazılmış iki adet nâme-i hümayûn, antlaşma metninin tasdiknamesi, Abdullah Paşa'nın, imparator, imparatoriçe ve başbakan Harrach'a gönderdiği mektuplar ile son derece zengin hediyeler götürmekteydi. Elçinin götürdüğü hediyelerin bol ve son derece kıymetli olmasının dışında elçiye verilen pâyenin alışılacağından yüksek olması, Osmanlı Devleti'nin bu barışa gösterdiği önem ve özeni ortaya koymaktadır. Bu sefaret, Avusturya tarafından da aynı özen ve duyarlılıkla karşılık buldu.⁸⁵ Mustafa Hattî Efendi, hazırlıklarını tamamlayarak görevini ifa etmek üzere değeri 250-300 kese para tutan hediyelerle⁸⁶ Viyana'ya hareket etti. Elçinin görevi, Almanya İmparatoru olan I. Francois'ı tebrik etmektir. Bu maksatla Avusturya'ya giden Mustafa Hattî Efendi, imparatoriçeye verilmek üzere yirmi iki hediye götürüyordu.⁸⁷ Aşağıdaki tablolarda Mustafa Hattî Efendi'nin sunduğu hediyelerin nitelikleri ve kimlere sunulduğuna dair bilgiler

-
- 80 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 92.
- 81 Osmanlı Devleti'nde Avusturya temsilcisidir. 1719 yılında Dil oğlanı olarak geldiği İstanbul'da 1727 yılına kadar kalmıştır. 1746'dan itibaren orta elçi olarak tayin olunmuş ve Belgrad Antlaşması'nı yenileme müzakerelerini yürütmekle görevlendirilmiştir, Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi*, (Haz. Ali İbrahim Savaş), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 18.
- 82 Uğur Kurtaran, *Sultan Birinci Mahmud 1730-1754*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018), 448.
- 83 Penkler'in Devlet-i Aliyye ile olan barışın teyidi ve temdidini maksadıyla görevlendirildiğine dair tahrir için BOA. C.HR. 9323.
- 84 Hakan Karagöz, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana Günleri (1748)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014), 13
- 85 Savaş, 10.
- 86 Hattî Mustafa Efendi'nin sefaretinde yer alan hediye listesi: "Çasara olan hedâyâ-yı hümayûn: mücevher ve murassa' raht u bisâtla donatılmış esb; yelegen-dest esbân, dokuz re's; mücevher ve murassa' mec bir aded; mücevher sorguc-ı hümayûn, bir aded; hünkârî şâlî sûf donluk, dört aded; ağır acem dîbâsı, dört top; İstanbul-kâridimi dîbâsı, dört top çiçekli İstanbul dîbâsı, dört top; işleme şâl-i Hindî, dört top; beyaz telli çiçekli Hindî potdâr, bir; gözi som çiçekli Hind şâlî potdâr; bir kıt'a; yeşil ve al çubuklu telli şâl-bend potdâr, bir aded; siyah tamgalı çubuklu şâlbend potdâr, bir gümüş Sevâyî, bir top; som zerî, bir top; İstanbul potdârî beş takım; göz fistikî çubuklu kemhâb, bir top; taraklı şehâmethânî, bir top; altunbaş hünkârî destâr, yüz aded; Cezâyîr-kârî ihrâm, dört aded; seccâde-i Uşşâk, dört aded; kaliçe-i Acem, iki aded; memlû itirşâhî şişe, bir aded çasariçeye olan hedâyâ-yı hümayûn: Mücevher ve murassa' kuşak, bir aded; altun elmas-kârî çelenk, bir aded; itirşâhî memlû şişe, bir aded; Acem ve İstanbul dîbâları, on iki aded; işleme ağır şâl, iki aded; gümüş ağır (...), bir aded; düz şâl, bir aded potdâr-ı Hindî, iki aded; kârhâne işi germsûd, bir aded; zer'i halka, bir aded; Sevâyî, bir aded; beldâr, bir aded; elvân İstanbul-kârîpûtedârî, beş kıt'a; elvân çiçekli kemhâb takım, iki aded; âlü'ldestâr ve elvân altunbaş, yetmiş aded; şâl-i hünkârî, dört top; seccâde-i Uşşâk, dört aded; Sevay-kârî ihrâm, dört aded", Savaş, 52.
- 87 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, 102.

mevcuttur.

Tablo 9. Hattı Mustafa Efendi tarafından İmparatoriçe için teslim edilen hediyeler.⁸⁸

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Çelenk	1 kıta	Ortası bir kebir elmas etrafı on sekiz vasat ve sagir elmas ve dört çelenki vasat ve sagir otuz bir elmasla murassa' çelenk uçları dört vasat elmas __ taşhaneleri mine kâri mişenk? zemini kakum kakma zahri? olub mine kâri altun elmas ile murassa altun çelenk (Tahmini 6. 500 kuruş)
Altın kuşak	1 kıta	Ortalari bir kebir gül yakut ve etraflari iki yüz altmış vasatca ve sagir elmas ve on dört kırmızı yakut ile murassa' çengal? üstü? bir gül yakut yirmi altı elmas ve zümrüt kırmızı yakut ile müzayyen zemini kakum kakma taşhaneleri mişenk? Sembir? Güllü şemşe? (Tahmini 7070 kuruş)
Toka	-	Gümüş __üzere __kâri(13 zirâ' ³ tahmini 370 kuruş)
Şal Toka	1	Süzenkâri __ siyah (9,5 zirâ' tahmini 237,5 kuruş)
Şal toka	1	Süzenkâri? şükûfeli kelkûni? (8,5 zirâ' tahmini 212,5 kuruş)
Şal toka	1	Güllü kelkuni? düz şal (16 zirâ' tahmini 160 kuruş)
Toka	1	Zemini mor telli potdar? (Tahmini 155 kuruş.)
Toka	1	Al ve gözü telli şal potdar? (Tahmini 110 kuruş)
Toka	1	__ telli çiçekli kârhane kari germsud? (Tahmini 60 kuruş)
Toka	1	Som __ gözü __ (Tahmini 155 kuruş)
Toka	1	Kelkuni? __ çiçekli __ kârhane germsud?1 (Tahmini 110 kuruş)
Toka	2	Elvan çubuklu hindi beldar (Tahmini 120 kuruş)
Toka	1	Al ve gözü telli şal kârhane germsud? 1 (Tahmini 110 kuruş)
Toka	1	__ telli çiçekli potdar? (Tahmini 60 kuruş)
Toka	1	Som çubuklu gözü __ 1 (Tahmini 155 kuruş)
Toka	1	Kelkuni? çiçekli __ kârhane germsud? (Tahmini 110 kuruş)
Toka	2	Elvan çubuklu hindi beldar __ (Tahmini 120 kuruş)
Toka	5	Elvan __ İstanbul-kâri(Tahmini 1000 kuruş)
Toka	2	Elvan çubuklu kemhab? potdar? (Tahmini 80 kuruş)
Diba-yı Acem	4 top	Zemini som elvan çiçekli sarı ve beyaz __ __ (Tahmini 2000 kuruş)
Diba	4 top	Klabtanlı elvan çiçekli İstanbul dibası __ (Tahmini 280 kuruş)
Diba	4 top	Ağır İstanbul _dibası __ (Tahmini 500 kuruş)
Şal-ı som	7 top	Âlü'l-âl elvan (Tahmini 820 kuruş)
Destâr		Altunbaş hünkârî (Tahmini 540+390= 930 kuruş)
Seccade	4 kıta	Münakkaş Uşaki __ (Tahmini 100 kuruş)
İhram	2+2=4 kıta	Elvan Cezayir kâri(Tahmini 120 kuruş)
-	1 kıta	__ __ (Tahmini 200 kuruş __)

Tablo 10. Mustafa Hattı Efendi tarafından Avusturya İmparatoru için teslim edilen hediyeler.⁸⁹

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Meç ⁴	1	Kabza düğmesinde bir gök yakut bulunan kabzası kırk beş elmas ve on beş yakutla bezeli, kabzanın alt tarafında yirmi dört elmas ve üç yakut bulunan tablası yüz dört elmas ve on iki yakut süslü ağız tarafında kırk üç elmas ve iki yakutlu
Sorguç	1	Kutusu erguvan rengi ve dört altın ve inci dizilerinden püsküllü balıkçıl kuşu tüyünden üçlü Sorgucun ortasında dörtgen şeklinde bir zümrüt, üç sıra laal yakutla çevrelenmiş ve bu sıralarda sekiz büyük ve yetmiş dokuz orta ve küçük elmastan yapılma olup üzerinde rengârenk, minekâri binişler vardı.
Sorguç	1	Zengin bir kumaşla kaplı muhafaza içinde sarı renkli
Tam koşum takımı	1	Çeşitli kısımları olarak, alınlık, başlık, göğüslük beş yüz kırk bir elmasla bezeliyken sinebende ise büyük bir elmasla beş yüz kırk dört küçük elmastan oluşmuştu.
Üzengiler	-	Altından bir at burunluğu; yeşil, beyaz ve pembe minekâri işlenmiş ve ortalarında bir yakut bulunan kırk iki küçük ve orta elmasla süslü
Üzengiler.		İki tarafı yüz yetmiş altı elmas, yüz yakut ve sekiz zümrütle süslü
At başlığı	1	Ek yerleri som gümüş
Kolan	1	
Kılıç		Ek yerleri gümüşten yüz kırk iki elmas ve yüz taraflarında ayrıca on dört zümrütle ve bunların üzerine oturtulduğu yeşil, beyaz ve pembe minekâri zemin ile işlenmiş
Eyer	1	Ön tarafı, etrafı sekiz elmasla çevrelenmiş bir elmasla, bir yakut ve minekâri işle süslü; arka yüzünde bir yakut ve sekiz elmas, bir gök yakut görülen, örtüsü erguvan rengi ve işlemeli
Eyer örtüsü	1	Yüz on beş zümrüt ve elmasla bezeli, sarı saten astarı bulunan menekşe rengi
Hâşâ	1	Altınla işlenmiş yeşil astarlı erguvan rengi
Hâşâ	-	Eyer altına konmak üzere altın sırmayla işlenmiş üç güllü
Suluk zinciri	3	Gümüş
Yular	1	Gümüş
At Dişliği	1	-
Yalak	1	Gümüş
Kuşak	1	Gümüş
Köstek	2	Gümüş
Kispet ⁵	1	İğne işi
Kispet	2	-
At Dizliği	-	İşlemeli
At Dizliği	-	Çiçekli ve erguvan rengi
Kispet	1	Gümüş elyafından dokunmuş
Hind kumaşı	1	İşlemeli ve çiçekli
Hind kumaşı	1	Altın işlemeli
Kumaş	1	Yeşil ve kırmızı çizgili
Kumaş	1	Yeşil ve kırmızı çiçekli
Kumaş	1	Yeşil çizgili
Şam kumaşı	1	Gümüş çiçekli
Beldar kumaş	1	Kırmızı ve yeşil çizgili

Kumaş	1	Altın çizgili, erguvan renkli taraklı
Kumaş	1	İstanbul mâmulâtı
Kumaş	1	Fıstıkîçi renginde
Kumaş	1	Taraklı Şahamethâne cinsinden
İran Kumaşı	4	Parçalı
Kumaş	4	Çiçekli İstanbul işi
Kumaş	4	Diadiba cinsinden denk kıymetli
Sof Kumaş	4	Çok ince parçalı
Muslin Kumaş	-	Altın çizgili çok ince
Seccade halı	1	Uşak Türkmenleri tarafından dokunmuş
Acem halısı	1	-
Pelerin	3	Kuzey Afrika Berberilerinininki tarzında
Gül yağı	1 kap	-

Mustafa Hattî Efendi, kendisi için tahsis edilen konağa yerleştikten sonra önce başvekil Harrach'ı ziyaret etmiştir. Bir müddet sonra da sırasıyla kayzerin ve imparatoriçenin huzuruna çıkan elçi, Osmanlı padişahının mektuplarını ve hediyelerini Kayzer Franz Stefan'a sunmuştur. Bu esnada hediye olarak götürülen biri mücevherlerle süslü eyerli, yedisi yelkendest ve eşsiz güzellikte atlar da kraliyet seyisine teslim edilmiştir. Başvekilin bu kez kendisine hediye at gönderilmediğinden dolayı sitem etmesi üzerine Hattî Efendi, seçme atlarından birini has ahur hazinesinden kendisine emaneten verilmiş eyer takımlarından biriyle başvekil'e hediye etmiştir. Ayrıca saray harb şûrası müsteşarına defterdarlarına ve baş tercümanlarına da atlar vermek suretiyle Osmanlı Devleti'nin şanını tamamlamıştır.⁹⁰ Başvekil de elçiye, gümüş bir kabın içinde özel olarak hazırlanan altın zincirleri hediye etti. Bunların majesteleri kayzer tarafından hatıra olarak ihsan edildiğini ifade etti. Elçi hediyeleri memnuniyetle kabul edip kâhyasına teslim etti. Daha sonra başvekil, eliyle birinci masada bulunan ve kayzer tarafından verilen, ikinci masada ise imparatoriçe tarafından verilen gümüş hediyeleri gösterdi. Üçüncü masada ise, başvekilin elçinin kendisine hediye ettiği ata karşılık mukabelede bulunduğu hediyeler yer alıyordu elçi tüm bu hediyeler için şükranlarını sunmak suretiyle hediyeleri kabul etti.⁹¹

Mustafa Hattî Efendi kayzere son resmi kabul ziyaretini yaparak başvekilin huzurunda Osmanlı padişahı ve sadrazamına yazılan mektupları ve verilen hediyeleri teslim alarak 169 gün ikamet ettiği Viyana'dan ayrıldı.⁹² 1748'de İstanbul'a dönen Mustafa Hattî Efendi dönüşünden 3 gün sonra getirdiği nameleri Abdullah Paşa'ya teslim ederek görevini tamamladı.⁹³

3.3. 1791 Ziştovi Antlaşması Sonrası Hediyeleşme

Ziştovi Antlaşması ile Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki savaş durumu sona erdi. Bu antlaşmadan sonra iki devlet arasında yeni bir savaş durumu yaşanmadığı gibi dostluk temelli

90 Karagöz, 20.

91 Karagöz, 73.

92 Karagöz, 21.

93 Unat, 96.

gelişen ilişkiler uzun süreye yayıldı.⁹⁴ Burada dikkat çeken nokta Zıştovi Antlaşması'nda diğer antlaşmalarda olduğu gibi açıkça hediyeleşme ile ilgili bir ibarenin bulunmamasıdır. Bunun yerine antlaşmanın on üçüncü maddesinde tahta geçişle ilgili yapılacak cülus merasimine Roma İmparatoru'nun orta elçi göndermesi ve gelen elçilerin teşrifata uygun bir şekilde karşılanıp ikramda bulunulmasına dair ifadeler yer almaktadır.⁹⁵

III. Selim tarafından Zıştovi Antlaşması sürecinde Avusturya'nın gösterdiği, dostluk ve iyi niyetten duyduğu memnuniyet dolayısıyla Herbert aracılığıyla II. Leopold'a hediye gönderilmesine karar verilmişti. Söz konusu hediyeler göstermekteydi ki Osmanlı Devleti bu anlaşmadan memnun kalmıştı. Memnuniyetini resmi bir nizamla da belirtmek isteyen Osmanlı Devleti antlaşmanın on üçüncü maddesi gereğince, iki devlet arasında dostluğun tesis edilmesi amacıyla tecrübeli devlet adamı Ratib Efendi, orta elçi sıfatıyla Viyana'ya gönderilecekti.⁹⁶ Ratib Efendi'nin görevi iki ülke arasında iyi ilişkiler tesis etmek olduğu gibi Rus savaşı sona erer ermez III. Selim'in uygulamaya koymayı planladığı ıslahatlara destek sağlamak da özel göreviydi.⁹⁷ Ratib Efendi sefaret için atanır atanmaz görevi ile ilgili çalışmalara başladı. Zira genel olarak Avrupa'ya gönderilen elçilerin sergilediği ihtişam ve vakar askeri açıdan rekabet gücünün giderek azaldığı bir dönemde Osmanlı Devleti için büyük önem taşıyordu. Bu durumun diplomasiye yansımaları ise Avrupa devletleriyle yapılan savaşların kaybedilmeye başlamasından itibaren Osmanlı diplomasisinde hâkimiyet ve meşrûiyet sembollerinin, bununla ters orantılı bir şekilde daha da ön plana çıkarılmasına neden oldu.⁹⁸

Avusturya İstanbul elçisi olarak görev yapan Herbert, aynı zamanda Zıştovi'de yürütülen sulh müzakerelerinde de görev almıştı. Avusturya temsilcisi olduğundan dolayı Osmanlı sınırlarına yakın bir konumdaydı. Kısa süre içinde İstanbul'a hareket edecek durumdaydı. Bu nedenle Ratip Efendi'nin de olabilecek en kısa sürede harekete geçmesi gerekiyordu. Zira elçi bu sırada Şumnu'da bulunmaktaydı ve henüz götüreceği hediyeler belirlenmemişti. Bu durumun sıkıntı oluşturma sebebi geleneksel olarak gönderilecek hediyeler ile birlikte nâme-i hümayûnların elçiye İstanbul'da teslim edilmesiydi.⁹⁹ Neticede zamanın kısıtlı olmasından dolayı II. Leopold'a gönderilecek nâme-i hümayûn, hâlâ Şumnu'da bulunan orduda yazılarak Ratip Efendi'ye teslim edilirken bir sureti de İstanbul'a gönderildi. Ayrıca II. Leopold için hazırlanan hediyelerin Şumnu'ya nakli maksadıyla kiralanmış üç arabaya üç yüz kuruşluk bir ödeme yapıldı.¹⁰⁰

Leopold'a gönderilecek hediyeler, murassa sorguç ve kemervat takımından oluşup yaklaşık iki yüz yirmi beş bin kuruş değerindeydi. Ancak Herbert'in, Şumnu'ya hediye getirmemesi üzerine Ratib Efendi'ye verilen hediyeler iptal edilerek yalnızca III. Selim'in nâme-i hümayûnu

94 Zülfiye Koçak, "Son Osmanlı-Avusturya Mücadelesinde Değişen Dengeler Zıştovi Antlaşması", *Akademik Bakış*, C.11, sy 22, (2018): 280.

95 Kurtaran, 380.

96 Koçak, s.281. BOA. HAT. 0171.

97 Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 87.

98 Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*,(İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 57.

99 Yeşil, 56.

100 BOA. C.H. 4971.

birakılmıştı.¹⁰¹ II. Leopold'a hediye gönderilememesi nedeniyle, Avusturya'da Osmanlı haşmetinin sergilenebilmesi için geriye sadece Ratib Efendi'nin bunun için yapacağı hamleler kalıyordu. Zira Ratip Efendi, yola çıkmadan önce elçilik için elde ettiği tespitler sonucunda gönderildikleri başkentlerde Osmanlı elçilerini, başvekillerin, generallerin, kral yakınlarının ve diğer devletlerin elçilerinin ziyarete geldiklerini öğrenmişti. Dolayısıyla bunların her birine, rütbelere göre hediyeler vermek gerektiği sonucuna vardı. Ayrıca Osmanlı elçilerine, ziyarete gittikleri yerlerde de hediyeler verilmekteydi. Bu armağanlara karşılık elçinin, en az iki katı değerinde hediyeler sunması gerekmektedir.¹⁰² Ratib Efendi bu nedenle diğer elçilerde olduğu gibi kendisine ödenecek olan 25 keselik harcırahın Osmanlı'yı en iyi şekilde temsil etmesi için yeterli bir meblağ olmayacağını düşünüyordu. Bunun üzerine elçiye verilecek harcırah, otuz kese olarak belirlenmişti. Buna göre günlük 230 kuruş ve 50 kuruş da hane kirası vermek üzere belirlendi.¹⁰³ Ratib Efendi, ayrıca kendisine mücevherlerle süslü bir kılıç ve hançer, fincan zarfları, macun hokkaları, altın yemek ve kahve takımı, altın şamdan, leğen, ibrik ve buhurdan verilmesini talep etti.¹⁰⁴ Ratib Efendi'nin talepleri bunlarla sınırlı kalmadı. Elçinin Viyana'ya mükemmel alayla girebilmesi için mücevherler ile müzeyyen altın eyerler ve koşum takımları gerekiyordu. Viyana'da giyeceği mevsim kürkleri de eksiklerden biriydi. Yaptığı araştırmalar neticesinde ulaştığı verilere göre Avusturya'da yüksek makamları işgal eden kişilere en az on adet boğça verilmeliydi. Bu boğçaları hazırlamak için Hint kumaşlarını ve içine konmak üzere altın saatleri ve enfiye kutularını da götürmesi şarttı. Ayrıca Avrupalıların ilgisini çekeceğini düşündüğü, Avrupa'da bulunmayan ya da pahalı olan yiyecekleri ve bir takım sazendeği de almadan yola çıkmak istemiyordu.¹⁰⁵ Ebubekir Ratip Efendi'nin detaylı hazırlıklar yaparak oluşturduğu tek taraflı olmasıyla dikkat çeken hediyelerin bulunduğu liste aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 11. Ebubekir Ratib Efendi tarafından Avusturya İmparatoru için teslim edilen hediyeler.¹⁰⁶

Hediyenin Türü	Sayısı	Özelliği
Sorguç	1	Orta kili vasatı bir kebir rûze elmas ortakil tarafını sonra sekiz vezir ve ba'lası birer aded vasat rûze elmas ve etrafı vasat ve vasatça on altı aded ruze elmas vesaire ve vasatca ve hurda ve hurdaca beş yüz iki aded piyanta elmashane içeren seksen iki aded piyanta elmas ile müzeyyen altı aded sarkatenli balası çelenk resmi hümânuki vesair siyah tevekkili.
Raht başlık	1	Göbek ortası bir kebir zümrüd ve altunda bir vest zümrüd vesair vesatce ve sagir dokuz yüz on yedi aded ruze elmas ve dört yüz kırk dokuz damla yakud ile müzeyyen klabdan saçaklı kakma kari altun kemer .
Bilan ⁶	1	Ortası bir kebir damla zümrüd vesair vasad ve vasatca seksen sekiz aded rûze elmas ve otuz sekiz damla yakud müzeyyen kakmakârı altun.

101 Abdullah Uçman, *Ebubekir Ratip Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), XXIII; Koçak, 281.

102 Yeşil, 59.

103 Yeşil, 62.

104 Bkz. BOA. A.E. SSLM. III. 268/15513.

105 Yeşil, 60-61.

106 TSMA. E. 1188/12a-b.

Kesme	1	Taşaneleri altun altı yüz yetmiş iki sagir rûze elmas beş yüz dört aded sagir damla yakud ile müzeyyen zemini penye dibâ üzere sırma işleme yüz altmış altı aded yaldızlı sîm paftalı ve sîm hunuli pembe klabdan saçaklı ve atlas astarlı
At garadesi	1	Kabzası ve ağızlığı ve balçığı ve bendleri ve dipliği üzere sagir ve sagirce yetmiş bir aded rûze elmas ve otuz dört damla yakud ile müzeyyen ve donanmalı kakmakâri altun donanmalı samur mısır temuri dîbâ kınlı
Debbusluk topuz	1	Tepesi bir damla zümrüd vesair vasat ve sagir yüz aded rûze elmas ve altmış iki aded damla yakud müzeyyen kakmakâri altun debbus sırma işleme
Dîbâli eğer	1	Seksen üç aded vasat ve vasatça rûze elmas ve otuz sekiz aded damla yakud ve iki kebir damla zümrüd iki müzeyyen ile yaldızlı sîm kaplama pembe
Rikâb ve debbusluk	1	Yetmiş altı aded vasatça rûze elmas ve kırk sekiz aded damla yakud ile müzeyyen altun kakmalı silik sim ma sırma işleme
Okunamadı sayfa kesik	1	Al saye üzere sırma işleme atlas astarlı
At seyirdinliği	1	Al saye üzere beş güllü sırma işleme
Rikâb çifti	1	Yetmiş altı adede vasatça rûze elmas ve kırk sekiz aded damla yakud ile müzeyyen altun kaplama muttala sîm
Yapuk	1	Al saye üzere sırma işleme atlas astarlı
At gömleği	1	Al saye üzere beş güllü sırma işleme
-	1	Sarackari? yabrakşekilli?
Kırş?	1	Atlas üzere sırma işleme sîm tokalı ve sîm zincirli
Tapkur kulağı?	1	Sırma işleme yaldızlı sîm tokalı
Dirgin	1	Sırma işleme yaldızlı sîm tokalı
Ligam	1	Sîm
Taglid	1	Sîm zincirli __
Köstek çifti	1	Sîm zincirli
Satır	1	Sîm
Rişme	1	Zere ekserikli yaldızlı sîm kemer rahtı ma başlık
Bargir rahtı	1	Zere ekserikli yaldızlı sîm
Kesme	1	Mitüllü üstüfe üzere yaldızlı sîm kabralı ve sîm hunuli klabdan saçaklı
At rikâbı	2 çift	Yaldızlı sîm
Bargirrikâbı	1	Yaldızlı sîm
Gaddare	3	Yaldızlı sîm
Eyer	3	Yaldızlı sîm kaplama dîbâli
Gömlek	3	Şeridli kadife
Kırş?	3	-
Dizgin	3	Klabdan işleme şerid
Tabur? kavlanı	3	Klabdan işleme
yapuk	3	Telli üstüfe
Ligam	3	-
-	3	Yabrak teklidi
Donluk şal	5	Rezani çiçekli
Destâr	20	Âlâ sūd bendi
Destâr	30	altunbaş
Çar-ı şal	-	Âlâ mütenevvia?
Üstüfe	2 top	İstanbul-kâri telli
Şal	3	İşleme mitüllü __
Dîbâ	2 top	İstanbul-kâri düz

-	15	İstanbul-kâri __ hane
Hitari	5 top	İstanbul-kâri __
Mehmed? Şah	10 top	Hind __
Dülbend	5 top	Fitilli
Dülbend	5 top	Başları mitilli düz
Beldar	5 top	Hind telli
-	5 top	Hind-i telli __ suni?
Halı	10 top	Mitilli __
-	10 top	İstanbul-kâri telli penbe?
-	5 top	Elvan __ sof
-	10 top	Elvan ham sof
-	12	Mitilli satır-kâri __ __
Mak'ad	3	-
Seccade	2	klabdan? Saçaklı mitilli __ kâri
Seccade	2	Saçaklı şal üzere sade __ işleme
Seccade	1	klabdan saçaklı __ kârimitilli
-	5	İstanbul-kâri düz Mehmed Şah
-	10 top	Beyaz? Hind __
-	10 top	İstanbul-kâri altun __
Atlas	10 top	Safir __ mitilli
İhrâm	5	şeridli ve saçaklı tevkili?
Astar	240	-
Itr arance?	120 Miskal ⁷	
Dehnisan?	600	
Itrşahi	80 Miskal	
Itr sindal	100 Miskal	-

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde kuruluştan bu yana kullanılan bir yöntem olan hediyeleşme geleneği ilk dönemlerde kişiler arası hizmet bedeli yahut gönlü hoş tutma mahiyetinde bir hüviyete sahiptir. Bu dönemde kroniklere yansıyan hediyeler daha çok gıda maddesi, halı, kilim, kılıç gibi eşyalardan oluşmaktadır. Ancak sınırların genişlemesi ve birçok devletle etkileşimin artmasıyla birlikte hediye kavramı da kendine yeni bir yer edinmiştir. Zira hediyeyi özellikle Osmanlı-Avusturya özelinde değerlendirirsek iki devletin karşılaşmaya başladığı XVI. yüzyıldan sonra gücün sembolü olarak görülmeye başlanıp hediye edilen eşyaların içinde hâkimiyet sembolü olarak kabul edilen kılıç, çadır, sorguç ve değerli taşlarla süslü silah ve eyer takımları bulunmasına özen gösterilmiştir. Resmi ilişkilerin diplomatik boyutuna saygınlık ifadesi katan bir unsur olarak beliren diplomatik hediyeleşme bu minvalde uluslararası devletler nezdinde diplomatik temaslarda iyi ilişkilerin gelişimi ve sürdürülmesinde sıklıkla başvurulan yollardan biridir.

Çalışmada XVIII. yüzyıl Osmanlı-Avusturya arasındaki diplomatik temasların görünen yüzü olan hediyeleşme geleneğinin yansımaları üç antlaşma özelinde değerlendirildi. Elde edilen bulgulara göre iki devletin dostluk sürecinin başlangıcını temsil eden söz konusu yüzyılın başında karşılıklılık ilkesinin hissedilir şekilde vücut bulduğu bir döneme girilmişti. Bu ilkeye her üç

antlaşmada da riayet edildiğini söylemek mümkündür. Hediyeleşmeye verilen özenin antlaşma maddelerine yansımış olduğu da görülmektedir. Bu görev için elçilere verilen payelerin haraç elçiliğinden büyükelçiliğe yükseltilmesi de bunun göstergelerindedir. XVIII. yüzyılın sonunda imzalanan Zıstovi Antlaşması'yla birlikte bir orta elçinin görevlendirilmesi yapılan bir değişikliği ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin yapacağı ıslahatlarda kendine rol model olarak batıyı seçmesi de kayda değer bir gelişmedir. Ayrıca yine bu antlaşmadan sonraki süreçte diğer iki antlaşmaya nazaran ilk kez Avusturya elçisi hediye getirmemiştir. Bunun haricinde iki devlet arasındaki hediyeleşme trafiğine gelince hediye seçimlerinde genellikle istikrarlı bir tablo göze çarpmaktadır. Nitekim hediyelerin değerleri ve sayıları değişse de temsil ettikleri anlamlar değişmemiştir. Osmanlı tarafından gönderilen hediyeler Osmanlı'nın bu yüzyılda ihtişam ve gücünün sembolünü gönderdiği hediyelerin değerine yüklediğini gösterirken, değişen dengelerin getirdiği bir güvenle olsa gerek Avusturya tarafının ise ihtişam gösterisinden çok geleneğe uyum sağlayıp daha pratik ve genellikle gümüş ağırlıklı eşyalardan bir hediye listesi oluşturduğu görülmüştür.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

(Ali Emiri Tasnifi) BOA. A.E. SSLM. III. 268/15513.

(Cevdet Hariciye Tasnifi) BOA. C.H. 4971.

(Hatt-ı Hümayûn Tasnifi) BOA. HAT. 0171.

(Cevdet Hariciye Nezareti Tasnifi) BOA. C.HR. 9323.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA. E.0034.

TSMA. E. 1188/1-2a-b.

Müstakil Kaynaklar

Açıkgöz, Fatma, Ünyay, "Osmanlı-Avusturya İlişkilerinden Bir Kesit: Amaç Barış-Araç Hediye (XVII. Yüzyıl), *Social Sciences Studies Journal*, V.3, I.6, 894-911.

Açıkgöz, Fatma, Ünyay, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara sunulan ve Padişahın Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara (2012).

Adalh, Karl, "Claes Brorson Ralamb'ın Bâbüâlî'deki Elçiliği (1657-1658)", *Alay-ı Hümayun, İsveç Elçisi Ralamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri 1657-1658*, edt. Karin Adalh, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

ANONİM OSMANLI TARİHİ (1099-1116/ 1688-1704), yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Aslan, Halide “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı-Avusturya Arasındaki Hediyelerlemlerin Entelektüel/Kültürel Boyutu”, *Dini Araştırmalar*, C.15, sy 40, (2012):132-155.

Bardakoğlu, Ali, “Hediyeleşme”, C. 17, İstanbul: *DİA*, 1998, 151-155.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi.

Dinç, Ruhan, *18. Yüzyılda Osmanlı Merasimlerinin Mali Bir Unsuru: Atiyyeler*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (2016).

Dingeç, Emine, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 20, (2011): 1-16.

Dönmez, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara (2008).

Ercan, Hüseyin Onur, “Pasarofça Antlaşması’nı Mübâdele İçin İstanbul’a Gelen Büyükelçi Damian Hugo VonVirmont’un Raporu Hakkında”, *Harp ve Sulh300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2019, 141-149.

Erdem, Ahmet Yavuzhan, *Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesinde Tanzimat Dönemi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

Eyice, Semavi, “Bertrandon De La Broquiéra”, C.5, İstanbul: *DİA*, 1992, 523-524.

Gürkan, Emrah Sefa “Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeniçağ İstanbul’u”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Siyaset ve Yönetim I*, edt. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. 2015, 372-399.

Hitzel, Frederic, “Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu İle Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş Tokuş”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, edt. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017, 243-257.

İpşirli, Mehmet, “Elçi”, C.11, İstanbul: *DİA*, 1995, 3-15

Kallek, Cengiz, “Miskal”, C.30, İstanbul: *DİA*, 2005, 182-183.

Karaca, Filiz, “Pişkeş”, C.34, İstanbul: *DİA*, 2007, 294-296.

Karagöz, Hakan, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattı Efendi’nin Viyana Günleri (1748)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.

Koçak, Zülfiye, “Son Osmanlı-Avusturya Mücadelesinde Değişen Dengeler Zıstovi Antlaşması”, *Akademik Bakış*, C.11, sy 22, (2018): 261-289.

Kodaman, Timuçin ve Ekrem Yaşar, Akçay, “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasisi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.22, (2010): 75-92.

Kurtaran, Uğur, “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *TAD*, C.37, S. 63, (2018): 331-370.

_____, “Heinrich Christoph Freiherr Von Penkler’in İstanbul Elçiliği ve

Faaliyetleri”, *Cappadocia Journal Of History and Social Sciences*, V.10, (2018):222-251.

_____, *Osmanlı-Avusturya Diplomatik İlişkileri*, Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2009.

_____, *Sultan Birinci Mahmud 1730-1754*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018.

Kütükoğlu, Mübahat S., “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran’a Armağan*, sy XXVII/1-2, 198-231.

Özkan, Selim Hilmi, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.

Öztürk, Necdet, “Osmanlı Kroniklerinde Hediye Kaydı (1299-1500)” *Hediye Kitabı*, edt. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, 49-71.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Purgstall, Baron, Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1998.

Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi*, (Haz: Ali İbrahim Savaş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Sami, Şemseddin, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014.

Savaş, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul: 3 F Yayınları, 2007.

Scweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Sevinç, Tahir, *Emni Mehmed Paşa ve Canibi Ali Paşa’nın Rusya ve Avusturya’ya Sefaret Hazırlık ve Yolculukları (1739-1741) (Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre)*, Ankara: Gece Akademi, 2019.

Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

Tebly, Karl, “Nemçe İmparatorlarının İstanbul’a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, çev. Bekir Sıtkı Baykal, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, syVII/12-13, 247-263.

Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995.

Turan, Ahmet Nezihi, “Bir Pişkeş Defteri İçin”, *OTAM*, sy 13,(2002): s 9-74.

Uçman, Abdullah, *Ebubekir Ratib Efendi’nin Nemçe Sefaretnamesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.

Uluskan, Murat, “Avusturya İmparatoruna Gönderilen Hediyeler (1665-1699)”, *Hediye Kitabı* edt. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007,72-82.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,

1992.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, sy XLII/165, 1978, 67-93.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Werner, Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: 2011.

Wratislaw, Baron W., *Baron W. Wratislaw'ın Anıları 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler*, çev. M. Süreyya Dilmen, İstanbul: Karacan Yayınları, 1996.

Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Yıldız, Yusuf, “18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Avusturya Elçilerinin Osmanlı Devleti'ndeki İşeleri ve Elçilik Hediyeleyeleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, sy XXXIII, (2018): 427-441.

Yılmaz, Güzin Özen, *Elçiye Zeval Olmaz 16.-18. Yüzyıllarda Osmanlı'da Yabancı Elçiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.

Tablo İçerisinde Kullanılan Dipnotlar

1 Ok kabı, okluk, kuburluk sadak, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Aydın Kitabevi), 1294.

2 Kesme; at eyerlerinin üzerine örtülen örtü. Dingaç, 5.

3 Zirâ': dirsekten parmak ucuna dek olan bir uzunluk ölçüsüdür. 70-90 cm arasında değişen şekilleri vardır. Devellioğlu, 1385.

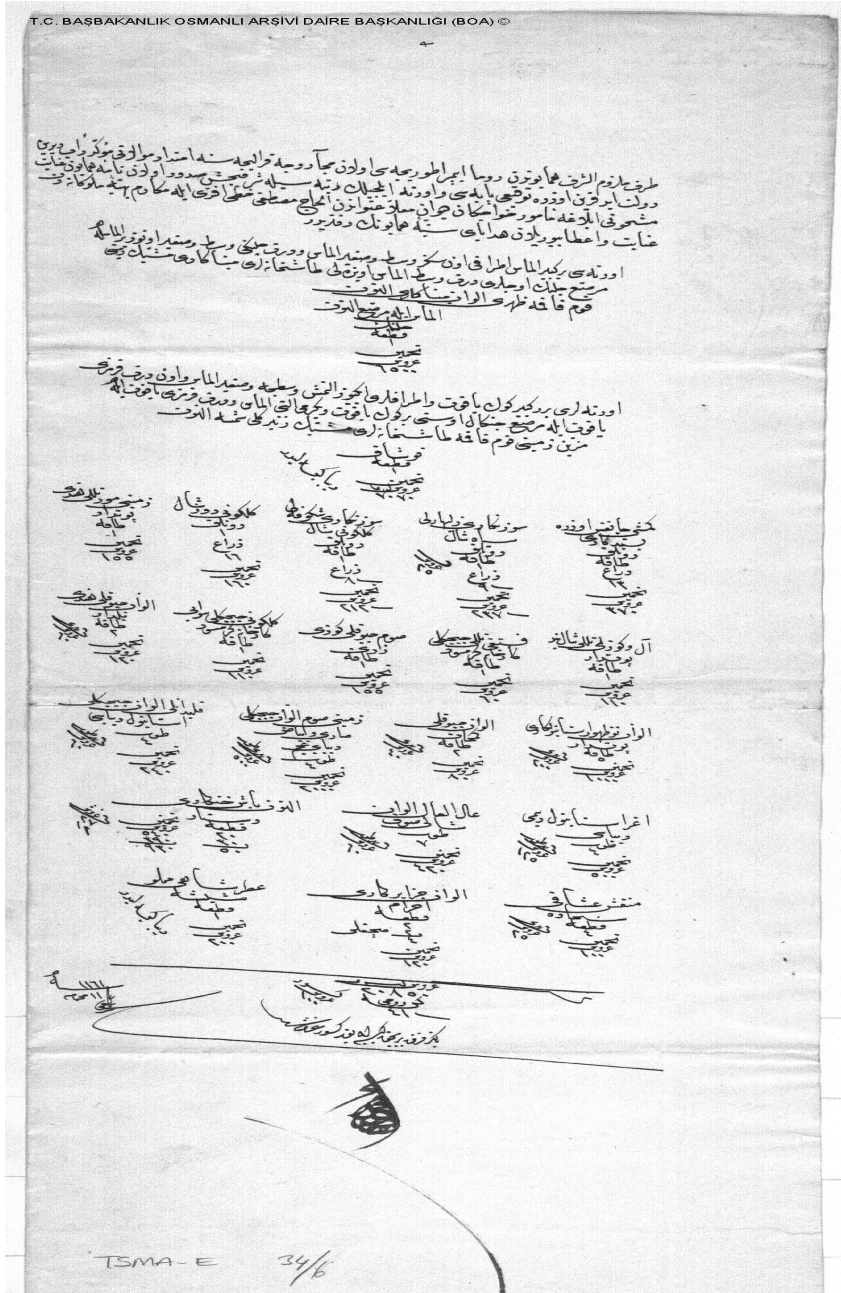
4 Ateşli silâhın icadından evvel kullanılan harp aletlerinden birine verilen adlandırma. Bir çeşit kılıç demektir. Keskin olmayan talim kılıcı, uzun ve ince kılıçtır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.2*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 432.

5 Alaturka güreş esnasında pehlivanların giydikleri meşinden kısa donun adıdır. Pakalın, 284.

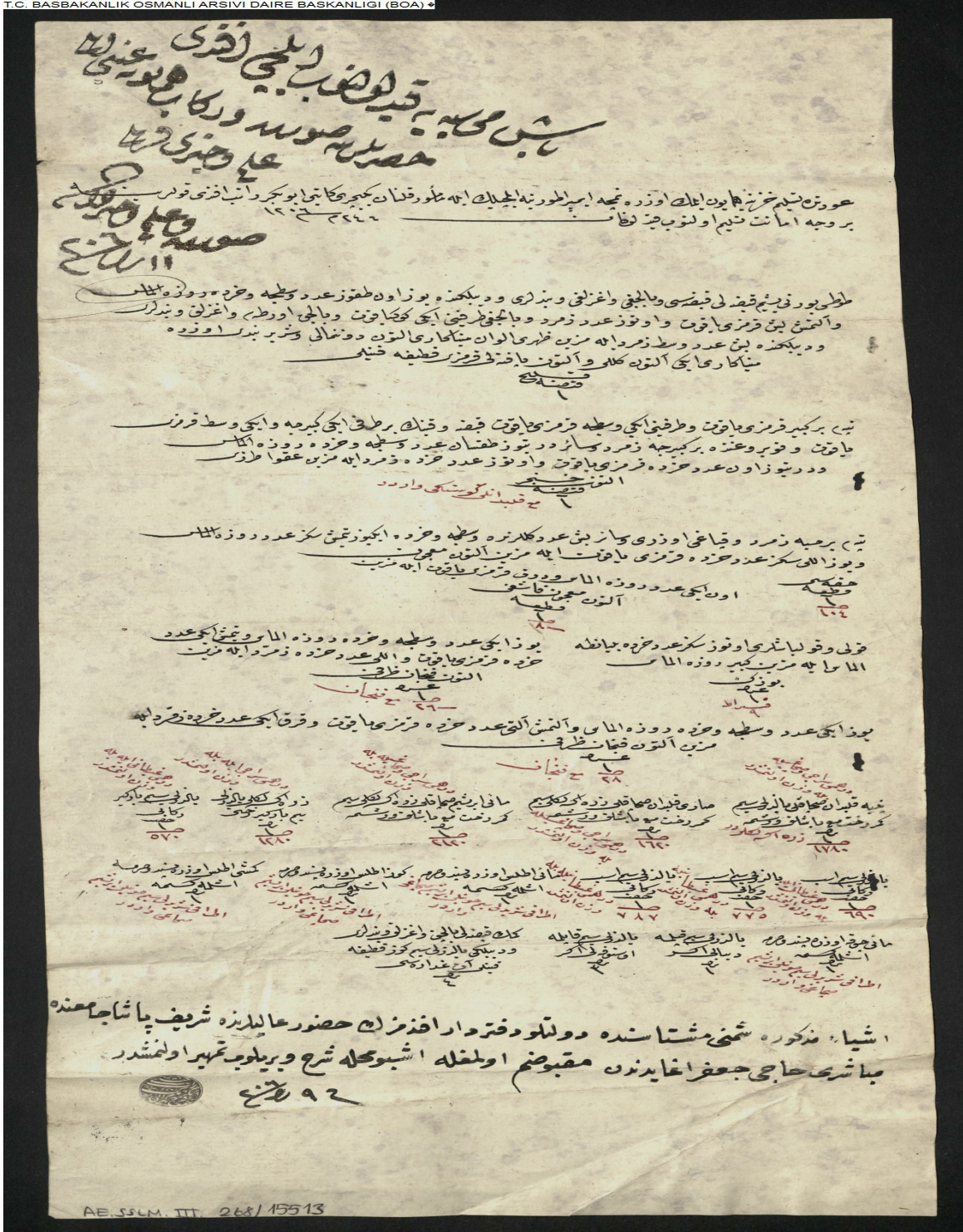
6 Atın boğazına vurulan gülpüsler. Şemseddin Sami, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LûgatKâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014), 261.

7 Sikal (ağır olmak) kökünden türeyen miskâl kelimesi “ağırlık” demektir. Terimsel olarak altın, gümüş, ilâç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimidir. Bir miskal bir dirhem ile bir dirhemden yedide üçüne denk düşmektedir. Altın, gümüş ve mücevher gibi kıymetli şeylerin tartılmasında kullanılırdı. Söz konusu ölçü bugün dört buçuk grama karşılık gelmektedir. Cengiz Kallek, “Miskal”, C.30, (İstanbul: DİA, 2005), 182; Devellioğlu, 546.

EKLER

EK 1. Hediye defteri: Avusturya-Alman İmparatorçesine Orta Elçi Mustafa Hattı Efendi ile gönderilen hediyelerin listesi.

EK 2. Nemçe'ye elçi olarak gönderilen Yeniçeri Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi'ye emeneten teslim kılıç, altın hançer, altın macun kaşığı, elmas yüzük, altın fincan zarf, raht, rikab, kesme, enser, gaddareden mürekkebe müfredat defteri.

Araş. Gör. Dr.
Özer ÖZOCAK

Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü.
ozler.ozocak@amasya.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0129-7937>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 08/11/2020 17/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.823041>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

13 Teşrin-i Sani 1329 Tarihli Peyam Gazetesi'nde "Vereme Karşı Nasihatler" Adıyla Yer Verilen Nasihatnâmeden Hareketle Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Veremle Mücadele Üzerine Bir İnceleme

(An Investigation on the Struggle Against Tuberculosis in the Last Period of the Ottoman Empire, Based on the Advice Given as "Advice Against Tuberculosis" in Peyam Newspaper Dated 13 November 1329)

Önce öksürüverdim

Öksürüverdim hafiften

Derken ağzımdan kan geldi

Bir ikindiüstü durup dururken¹

ÖZ

Verem ya da diğer bir deyişle Tüberküloz, salgınlar tarihinin en ciddi hastalıklarındandır. Bu hastalık, tarihi süreç içerisinde çok sayıda insanın hayatını acılar içinde kaybetmesine yol açtı. İnsanların temel besin kaynaklarına daha rahat ulaşır olmaları ve barınma koşullarındaki iyileşmeler gibi olumlu gelişmelerle birlikte ölümcül etkisi yok denecek derecede azaldı. Temizlik malzemelerinin kişiselleştirilmesi ve bünyeye zarar verecek şeylerden uzak durulması da hastalıktan sakınmak adına en yararlı tutumlar olarak görülmektedir. Veremin ölümcül hastalıklar listesinde arka sıralara gitmesinde, tıp alanındaki teknolojik gelişmelerin de çok büyük rolü vardır. Hastalığın erken tanısına imkân sunan yeni aletler, tedavi sürecinde de hızlaştırmacı etkiyi sahip oldular. Modern tıbbın tavsiyeleri bağlamında bugünden bakıldığında, bireylerin bilinçlendirilmesi faaliyetleri de hastalığın etkisinin azaltılmasında başta gelen unsurlardandır. Bu kapsamda, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Cumhuriyet döneminde çok sayıda yayın yapıldı. Bunlar arasında Peyam Gazetesi'nde "Vereme Karşı Nasihatler" başlığıyla yer alan nasihatnâme içeriği ve tavsiyeleri ile oldukça dikkat çekicidir.

1 Muzaffer Tayyip Uslu, Şimdilik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s.46.

ATIF: ÖZOCAK Özer, "13 Teşrin-i Sani 1329 Tarihli Peyam Gazetesi'nde "Vereme Karşı Nasihatler" Adıyla Yer Verilen Nasihatnâmeden Hareketle Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Veremle Mücadele Üzerine Bir İnceleme ", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1219-1234)

CITE: ÖZOCAK Özer, "(An Investigation on the Struggle Against Tuberculosis in the Last Period of the Ottoman Empire, Based on the Advice Given as "Advice Against Tuberculosis" in Peyam Newspaper Dated 13 November 1329)", **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1219-1234)

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Cumhuriyet, Verem, Salgın, Virüs.

Abstract:

Tuberculosis is the most serious diseases in the history of epidemics. This disease, caused many people to lose their lives in pain during the historical process. With positive developments such as people's better access to basic food sources and improvements in housing conditions, the lethal effect has diminished to almost no extent. Personalizing cleaning materials and avoiding things that will harm the body are also seen as the most beneficial attitudes in order to avoid disease. Technological developments in the field of medicine have a great role in the fact that tuberculosis ranks behind the list of deadly diseases. New devices that allow early diagnosis of the disease also have an accelerating effect in the treatment process. When viewed from today in the context of the recommendations of modern medicine, awareness-raising activities are also one of the leading factors in reducing the impact of the disease. In this context, many publications were made in the last years of the Ottoman Empire and in the Republic period. Among these, the advisory content and recommendations of the "Advice Against Tuberculosis" in Peyam Newspaper are quite remarkable.

Keywords: Ottoman State, Republic, Tuberculosis, Epidemic, Virus.

Giriş

Salgın kelimesi, sözlüklerde birden fazla şekilde tanımlanmaktadır. Örneğin, Osmanlı askerlerinin çölde bin birtürlü zorlukları yaşamalarıyla çan çekirgelerin yer değiştirme hareketleri de istila ya da salgın kelimesi ile karşılanmaktadır. Esasen bu kullanım biçiminin kelimenin kullanıldığı diğer alanlarla ortak yanı yayılma, genişleme ve etki alanını büyütme anlamlarını karşılamasıdır. Modern insanın beynindeyse kavram, daha çok hızla yayılarak sayısız canlının hayatını kaybetmesi ya da ciddi hasarlar almasına sebebiyet veren hastalıklara karşı gelmektedir. Covid 19'da bilgisayarlar ve cep telefonları gibi modern iletişim araçları ile mesajlaşma, sesli ve görüntülü arama yanı sıra uçak ve hızlı tren gibi ulaşım vasıtaları ile çok uzun mesafelere daha hızlı ve rahat bir biçimde ulaşma olanağı edinen 21. Yüzyıl insanı için tam manasıyla bir salgındır. Ortaya çıkışı ile ilgili farklı iddiaların olduğu gerçeği bir yana salgın kavramının karakteristik özelliklerini taşıyarak kısa bir sürede günümüz insanının hayatını kolayca alt üst etme güç ve kabiliyetini gösterdi.

Bu virüs, dünyanın farklı kıtalarında ve standartlarının birbiriyle uyuşmadığı çeşitli ülkelerde, benzer zaman dilimlerinde ve birbirlerini takip eder nitelikte Sıkı Yönetim (OHAL) ilanlarını zorunlu kıldı. Bu noktada salgın hastalıkların dünya tarihinin farklı dönemlerinde çok büyük etkilerinin olduğunu da belirtmemiz gerekir. Bu hastalıkların başlıcaları cüzzam, veba, kolera, çiçek, tifüs ve influenza'dır. Tevrat'ta bunlardan cüzzama yakalanan hastaların sokaklarda dolaşırken "*murdar... murdar...*" diye mırıldanarak ya da dilsiz olmaları durumunda boylarına bir çan takarak yürümek zorunda olduklarına yer verilmektedir.² 1492 tarihli bir Osmanlı kroniğinde, Mısır'da vebadan

600.000 civarında insanın yaşamlarını yitirdiklerinden bahsedilmektedir.³ Daniel Defo etkisini gösterdiği yerlerde benzer trajedilerin yaşanmasına neden olan vebanın İngiltere’de yol açtığı yıkımlara eserinde yer vermektedir. Ona göre, hastalık ilerledikçe insanlarda öfke patlamaları ve büyük hissi yıkımlara sebep olmaktadır. Hastalar çektikleri acılardan dolayı kendilerine zarar vermeye başlamaktadır. Vebalılardan bazıları kendilerine dar gelen mekânların duvarlarını elleri ile parçalamakta, ızdıraplarına son vermek için pencerelerden atlamakta ya da ellerine geçirdikleri bir silah yoluyla canlarına kıymaktadır. Katlanılamaz acılar karşısında çaresiz kalan anneler cinnete kapılarak çocuklarını öldürmektedir. Hasta olmayanlar dahi vebanın yol açtığı yıkımlar karşısında panikle bunalıma girmekte, akıllarını kaybetmekte ya da hayatlarını yitirmektedir.⁴

Salgın hastalıklardan koleraysa, I. Dünya Savaşı yıllarında Arabistan çöllerine değin uzandı.⁵ 1 Temmuz 1839’da Sultan II. Mahmud’un ve 25 Haziran 1861’de selefi Sultan I. Abdülmecid’in hayatlarını kaybetmelerine sebep olan ve kısa zaman dilimlerinde çok geniş coğrafyalara sirayet eden bulaşıcı hastalıklardan biri de veremdir.⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında toplam nüfus 13 milyon iken bu sayının 1 milyonu belirtilen hastalığa yakalandı.⁷ Bu rakam bile hastalığın yurdumuzda ulaştığı boyutları ve dünyaya paralel olarak ülkemizde vereme ilişkin mücadeleyi ele almayı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda, sıradan halkın bilinçlendirilmeye çalışıldığı veremin tarifinin, çeşitlerinin ve yayılma yollarının, veremden nasıl sakınılabileceğinin ve hastalığa yakalanan kişilerin nelere dikkat etmeleri gerektiğinin üzerinde duruldu. Bu kapsamda Peyam Gazetesi’ndeki nasihatnamenin yanı sıra Osmanlı arşivinde yer alan belgelere ve tetkik eserlere başvuruldu.

1. Veremin Ele Alınışı ve Tanımlanması

Peyam Gazetesi’nin 13 Teşrin-i Sani 1329 tarihli sayısında verem hadisesinin ele alınmasında, Osmanlı padişahlarının yaşamlarını yitirmelerine neden olacak derecede etkili bir salgın olmasının rolü büyüktü. Rüstem Paşa imzası ile 8 Haziran 1892’de İstanbul’a Said Paşa’ya gönderilen telgrafnâme de salgının gücünü başka bir Osmanlı Padişahı’na dair bir haber üzerinden ortaya koymaktadır. Bu telgrafnâmeye göre İngiliz Daily Mail Gazetesi, II. Abdülhamid’in de vereme yakalandığını okuyucularına aktarmaktadır.⁸ Bu ilgi çekici iddiaya da neden olan hastalık, çok kolay yayılmasından ve ciddi etkilerinin olmasından ötürü topyekun bir mücadeleyi de gerektirmektedir. Nitekim Cumhuriyet döneminde, “İstanbul Verem Savaş Derneği” ve “Ankara Verem Savaş Derneği” gibi yapıların oluşturulması da toplumun bütün fertleri ile hastalıkla mücadelede rol alması gerekliliğinin bir sonucudur. Bu geniş kapsamlı savaşın unsurlarından biri de ele alacağımız nasihatnâmedir. Nasihatnâmeye “*İrk ve neslimizi tahrip eden emrazdan bilhassa veremin her sene memleketimizde bir Balkan Harbi kadar kurban alıp götürdüğü malumdur*”

3 Mesut Ayar-Tarık Özçelik, “19. Asır Ortalarında Kadar Osmanlı’da Veba Salgın Tarihçesi”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Editörler: İbrahim Başoğlu vd, Çamlıca, İstanbul 2015, s.51-52.

4 Daniel Defo, *Veba Yılı Günlüğü*, Çeviren: İris Kantemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s.79

5 H. STJ. Philby, *Arabian Jubilee*, Robert Hale Limited, London 1952, s.18.

6 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s.77.

7 Fatih Tuğluoğlu, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 13-14, 2008, s.1-26.

8 COA, HR.SYS, Dosya No: 3, Gömlek No: 720, Tarih: M.08.06.1892.

cümlesi ile hastalığın önemine binaen ciddiye alınması vurgusu ile başlanmaktadır. Gazetede, verem konusunun ele alınmasına, hastalığa karşı bireylerin bilinçlendirilmesi ve farkındalık oluşturulmasını sağlamak üzere tertip edilen bir dizi etkinliğin vesile olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda, Gülhane Seririyat Hastanesi'nde sergi açıldı. Sergiye, kadınlara ve erkeklere yönelik konferanslar eşlik etti. Bu etkinlikler kapsamında katılımcılara, herhangi bir ücret talep etmeksizin nasihatnâmenin birer örneği dağıtıldı.

Belirtilen yayın çok geçmeden Peyam Gazetesi'nin sayfalarına “*Karilerimizin bunu dikkat ve emniyetle telâkki edecekleri ümidindeyiz*” girişi ile yansıtıldı. Bu giriş ile aynı zamanda gazetenin okuyucularından nasihatnâmeyle ilişkin beklentilerinin ne yönde olduğuna ve nasihatnâmenin önemine yer verildi. Takiben “*Verem nedir?*” sorusu sorularak hastalığın tanımlanması yoluna gidildi. İlk salgın hastalıkların fertler üzerinde büyük tesirler bıraktığı ve vücudun farklı bölgelerinde hastalığa yol açmasına rağmen ağırlıklı olarak ciğerlerde görüldüğü yazılmaktadır. Toplumun bütün unsurlarının hastalığa yakalanma tehdidi ile karşı karşıya olduğu belirtilmektedir. Bu tarihlerde İstanbul sınırları içerisinde 28.000 kişinin rahatsızlığa yakalandığı ve her yıl 2.700 dolaylarında vatandaşın hastalığa yenik düştüğü ifade edilmektedir. “*Vatandaş!*” nidasıyla taşra ahalisinin ne derece yoğun bir biçimde verem illetine tutulduğu ve “*bulunduğun yekûnun önünde titre! Bak! Bu milletin yuvarlanıp gittiği daha ne derin uçurumlar var*” denilerek de okuyucunun geçirilen sıkıntının boyutlarını göz önüne alması lüzumu dile getirilmektedir.⁹

Nasihatnâmenin okurlarını uyardığı hastalığa, 300 milyon yıldır topraklarda, sularda, çayırda, çimenlerde ve petrol atıklarında çok sayıda bulunan Mycobacterium Tuberculosis (MT) yol açmaktadır.¹⁰ Tüberküloz bakterilerinin ne zamandan beri var olduklarına dair bu eski tarihlendirmenin ötesine de geçilmektedir. Bakterilerin canlılıkları, insanların sığırları evcilleştirip, sığındıkları dar mekânlarda dâhil olmak üzere, birlikte yaşamaya başladıkları 7000 yıl öncesine kadar götürülmektedir. Diğer taraftan meşhur Hipokrat, veremin Eski Yunan'ın en ölümcül ve yaygın hastalığı olduğu kanısı ile çok eski zamanlarda da yıkıcı bir güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹ Diğer taraftan “*Verem hastalığının sebepleri ve ortaya çıkması ile alınması gereken tedbirler*” adlı Osmanlı arşivinde yer alan belgede veremin ne olduğuna ilişkin bazı bilgilere yer verilmektedir. Bu belgeye göre mikrop yani basil, vereme yol açmaktadır. Bu mikroplar, insan vücudunda yer edinirler ve hastalıklara neden olurlar. Verem basilleri havada, toprakta, suda, yiyeceklerde ve giyeceklerde canlılıklarını korurlar. Kış aylarının en soğuk ve yaz mevsiminde en sıcak günlerinde bile temizliğine dikkat edilmeyen yerlerde hayatiyetlerini korumaya başarılılar. Kışlalar, okullar ve hastaneler gibi ortak kullanım alanlarında sayıları daha fazladır ve insandan insana daha kolay geçmektedir.¹²

Peyam da ise, verem hastalığına yol açan mikrobun gözle görünmeyecek derecede küçük

9 “Vereme Karşı Nasihatler”, *Peyam*, 13 Teşrin-i Sani 1329 (26 Kasım 1913), s.4.

10 İzzettin Barış, “Çağlar Boyu Tüberküloz”, *21. Yüzyılda Tüberküloz Sempozyumu ve II. Tüberküloz Laboratuvarı Tanı Yöntemleri Kursu*, Samsun , s.1-7.

11 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, Çeviren: Selahattin Erkanlı İletişim, İstanbul 2008, s.170.

12 Diğer taraftan makalemizde sık sık yer vereceğimiz bu arşiv belgesinde ağırlıklı olarak akciğerlere yerleşmekle beraber kemiklerde, boyundaki bezlerde, dimağ zarında, karın içinde ve hatta bağırsaklarda bile ortaya çıkabileceğinin üzerinde durulmaktadır. COA, Y.PRK.ASK, Dosya No:139, Gömlek No: 92, Tarih: H.12.01.1316 (02.06.1898).

olduğu ve sadece mikroskop vasıtasıyla görülebileceğini yazılmaktadır. Nasihatnâmeye göre mikrop, insanların ve hayvanların bünyelerinde yer edindikten sonra belirli bir olgunlaşma süreci geçirmektedir. Süt, tükürük, cerahatler, pislikler ve idrar gibi yollarla etrafa yayılmaktadır ve insanların tamamına bulaşma riski vardır. Virüsler, etkisi altına aldığı bazı kimselerde yaygın belirtilerini göstermeksizin yaşamayı sürdürebilirler. Mikroba en ağır darbeyi rutubetli hava ile yüksek sıcaklık indirmektedir. Mikroplar, dik gelen güneş ışınlarına dayanamamakta ve sıcaklığın tesiri ile 20 dakikada ölmektedir. Mikroplara savaş açan bazı ilaçlar ön plana çıkmaktadır; ancak bu ilaçların kullanım şekilleri ve dozajlarının öğrenilmesi gerekmektedir. Bu ilaçların nasıl kullanılacağı bilinmeden alınması ve hastalığa karşı özensiz hareket edilmesi halinde istenilen sonuç alınamayacaktır.¹³

2. Veremin Türleri ve Yayılımı

Tedavisinin ciddi bir mücadele gerektirdiği verem, yakalananları günden güne ölüme sürüklediğinden bizde “*ince hastalık, teverrüm, zaafiyet, duman*” olarak adlandırılırken, Batı’da “*tüketim hastalığı (consumption)*”, “*beyaz ölüm (whitedeath)*”, “*beyaz veba (whiteplague)*” ve “*ölümün kaptanı (captain of the death)*” diye de anılırdı.¹⁴ Genellikle ölümlü sonuçlanan salgın hastalıkta, verem mikroplarını ağız ya da burundan alan çocuklarda görülen belirtinin ilki, çene altlarında bulunan bezlerin büyümeye başlamasıdır. Bu bölgeden verem bezlerin hattı boyunca ilerleyerek beyin zarına ulaşır ve buraya yerleşir. Mikrop ihtiva eden tozların solunması ile vücuda giriş yapar. Ciğerlere doğru yayılarak buraları hasta eder ve buna ciğer veremi adı verilir. Pek sık görülmemekle birlikte gırtlak bölgesinde yaşamayı sürdürdüğüne de rastlanır. Böylece adını aldığı gırtlak bölgesinden hareketle gırtlak veremine sebep olur. Yetişkinlerde Lopus denilen ve mikrobun tozlarla derinin canlılığını yitirmesine neden olan deri veremine yol açar. Ciğerde görülmesi ile ortaya çıkan ciğer veremi çoğunlukla yavaş yavaş silinebilir. Müzmin ya da hızla gelişme kaydetmesinden dolayı Koşucu Verem olarak adlandırılan veremse çoğunlukla kısa zamanda hastayı öldürür.¹⁵

Verem hastalığı, Osmanlıca bir belgede “*verem illet-i müdhişesi*” olarak da adlandırılmaktadır. Aynı belgede, hastalığın çeşitli yaygın etkilerinin görülmeye başlanması üzere kolera ve veba türündeki felaketlerden biri olarak insanlar arasında süratle yayılma eğilimi gösterdiğine dikkat çekilmektedir. Belirtilerine rastlanan kimselerde zamanla yıkımlar yarattığından ve ateş ile insan ve hayvana bulaştığı vurgulandıktan sonra “*sirayeten intikal ve intişar eder*” denilerek yayılmacı bir yapıya sahip olduğuna değinilmektedir.¹⁶ Bu noktada insanlık tarihinin farklı dönemlerinde ortaya çıkan bir bulaşıcı hastalığın ilk vakalarının nerede görüldüğünün ve yayılma rotasının tarihi kaynaklara da konu edildiğini de belirtelim. Örneğin, hacıların dini görevlerini icra ediş süreçlerinin daha sorunsuz gerçekleşmesini temin için karşılaşılan eksiklerin tespitini ve giderilmesini sağlamak maksadıyla rapor hazırlayan ve dönemin Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid’e sunan M. Şakir Bey, bulaşıcı hastalıkların dünya üzerine sirayet tehdidine ilişkin olası rotalardan birine raporunda yer

13 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

14 Kadircan Keskinbora, “Savaştaki Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Lokman Hekim Dergisi*, S.6, İstanbul 2016, s.174-184.

15 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

16 COA, Y.PRK.ASK, Dosya No:139, Gömlek No: 92, Tarih: H.12.01.1316 (02.06.1898).

vermektedir. Raporda, Batılı tabipler ve ilim adamlarının Bahr-ı Ahmer (Kızıldeniz) civarına koleranın Kızıldeniz’i Aden Körfezi’ne bağlayan Babülmendep Boğazı ya da Süveyş Kanalı’ndan ve buralardan da Avrupa kıtasına yayılacağını değerlendirdiklerinden bahsedilmektedir.¹⁷ Süleyman Şefik Söylemezoğlu, M. Şakir Bey’in yazdıklarının ötesine geçerek, bölgenin neden uzak yerlere de hastalıklar için taşıyıcı etki yaratabileceği cevabını vermektedir. Ona göre, İngilizlerin çeşitli yollarla Hicaz’a getirdikleri hacı adayları maddi durumları olmadığından biçare vaziyetteydiler ve Cidde limanına indikleri ilk andan itibaren bulaşıcı hastalıklara karşı oldukça zayıf durumdaydılar. Belirtilen topluluk çaresizlikleri ile hastalıklara kolay yakalanma ve taşıyıcı olma potansiyelleri ile bölgeyi salgın hastalıkların gelişmesi ya da taşınmasına müsait hale getirmekteydiler. Bunlar aynı zamanda faili oldukları ya da karıştıkları olaylarla Osmanlı topraklarını asayiş açısından da tehdit oluşturmaktaydılar.¹⁸

Nasihatnâmede, dünya tarihinin bir evresinde patlak veren salgının muhtemel yayılma rotası ve taşıyıcılarına değinildikten sonra insanların veremli olarak yeryüzüne gelmedikleri ve belirtilen illete yaşarken yakalandıkları bilgisine yer verildi. Yine bu nasihatnâmeğe göre, verem mikropları çok sayıda yolla bulaşabilecektir. Bulaşma yollarından belli başlıları ise şu şekilde maddeler halinde sıralanmaktadır:

Teneffüs ettiğimiz hava ile: Ya ciğer veremlilerin kurumuş balgam ve tükürükleri vasıtasıyla! Bunlar toz haline gelerek veya rüzgârla ağızımıza, burnumuza girer bir gün veya kunduralarımız altına yapışarak elbiselerimiz üzerine tutunarak oradan bir suretle vücudumuza sokulur veyahut verimlinin öksürürken, aksırırken, konuşurken etrafa saçtığı küçük tükürük damlacıkları ile.

Yenecek şeyler ile: Evvela kaynatmadan içilen süt ile baytar muayenesinden iyi geçmemiş veya hiç olmamış hayvan etlerinden yapılan sucuk ve pastırmaların çiğ olarak yenmesi ile.

Derinin, ağız ve burun derisinin çatlaklarından geçer. Hususıyla buralara kirli ellerin dokunmasıyla: Mesela çocuklar yerde tozlanmış, kirlenmiş oyuncaklarını tutar, bu ellerini yıkamadan yüzüne sürer, ağızlarına sokar, burunlarını karıştırırlar ve bu suretle verem mikropları derinin içine ağzın, burnun ince derisine sokarlar.

Kirli ev eşyası vasıtasıyla geçer: Mesela başkalarının kullandığı su bardağı, kahve fincanı, yemek takımları çocukların düdükleriyle ve oyuncaklarıyla nihayet ellerde, yüzlerde, vücudun her tarafında olan küçük sivilce ve çatlakların temiz tutulmaması ile mikrop bu yerlerden vücuda girer.¹⁹

Nasihatnâmedeki bulaşma yollarına ilişkin bu maddelerden de anlaşılacağı üzere hastalık türlü yollarla ve kolay bir biçimde insandan insana geçmektedir. Buna karşın verem hastalığının ortadan kaldırılması için farklı ülkelerde sayısız bilimsel çalışma yapıldı ve tedavi yönetimi denendi. Hastalıkla mücadele etmeye çalışan hekimler, en çok da verem aşısı denilince ilk akla gelen isimlerden olan Alman bilim adamı Koch’un hüsrarla sonuçlanan yöntemini uygulamaya çalıştılar. Ayrıca hastalığın tedavisi uğrunda kan akıtma, fosforik asit, Boa yılanı idrarının yanı sıra hastaların kaburga kemiklerini kesmekten akciğerlerini söndürmeye ve sayısız röntgen çekimine değin türlü metotlara başvurdular. Bu denemelere maruz kalan kişilerin midelerini tarumar ettirip

17 Halife 2. Abdülhamit’in Hac Siyaseti M. Şakir Bey’in Hicaz Hatıraları, Hazırlayanlar: Gülden Sarıyıldız- Ayşe Kavak, Timaş, İstanbul 2009, s.38.

18 Süleyman Şefik Söylemezoğlu, Hicaz Seyahatnamesi, Hazırlayanlar: Ahmet Çaycı-Bayram Ürekli, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s.151.

19 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

karaciğerlerini iflas ettirmeye kadar türlü fecaatlere sebep oldular.²⁰

3. Veremden Korunma Yolları

18 ve 19. Yüzyıllarda romanların başlıca konularından biri olan verem, Avrupa'daki ölümlerin en önemli sebeplerindendi. Kıtadaki yoksullarla beraber sanatçılarda hastalığın kurbanları arasındaydı. Hatta John Buryan, "ölümün bütün adamlarının reisi" olarak adlandırmak suretiyle hastalığın yol açtığı kıyımın işaret etti. Mezarlık şairlerinin arasında ismi geçen John Keats 1819'da "gençlik solar, hayalet gibi zayıflar ve ölür" diye yazdıktan iki yıl sonra, henüz 26 yaşındayken, veremden hayatını kaybetti. Veremli hanelerde hastalığın yol açtığı hüznünlü tablolar karşısında zekâ ile verem arasında sağlam bağlar olduğu yönünde çok tuhaf bir kanaat de öne sürüldü. Bazı sanatçılar veremli gibi davranırlarken bazıları büyük bir şair olmanın yolunun veremli olmaktan geçtiği safatasını savundular.²¹ 1884'te Paris'teki 56.970 vefatın 15.000'i veremden kaynaklandı.²²

Osmanlı sınırlarında da hastalık büyük kaygılara ve tahribatlara yol açtı. Osmanlı arşivinde yer alan belgelerden birinde Zeliha Hatun'un verem olma potansiyeline sahip Sabri isimli çocuğunun okuldan uzaklaştırılmasının²³ ve diğesinde hastalığa yakalanan Lüleburgaz Rüştüye Mektebi Muallim-i Evveli Mustafa Efendi'nin emekliliğe sevk edilmesinin tedbirlerden görülerek uygulamaya konulduğuna yer verildi. Bu iki örnekten Osmanlı topraklarında da veremin yol açtığı tedirginlik çok açık bir şekilde görülebilmektedir.²⁴ Buna karşın bir Osmanlı arşiv belgesine göre, Fransa'da resmi istatistiklere nazaran 280.000 civarındaki askerden her yıl 36.000 kişi vefat etmekteyken İstanbul'da verem hastalığının görülme sıklığı oldukça düşüktü. Bütün hastalara oranlandığında veremliler, genel tabloda %11-12 kadardı. Veremliler, askeriyede ihraç edilen ya da emekliye ayrılanlar haricinde genel ölümün içerisinde 1/7 oranına sahiptiler. Bu veriler göre, Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında veremin yol açtığı yıkım bakımından çok ciddi fark vardı.²⁵

Bu kıyasa ek olarak veremin yol açtığı kıyımın dair İnci Hot'un verdiği bilgilere de değinelim. Ona göre, İstanbul'da 20. Asrın başından Cumhuriyetin ilanına değin veremden her sene yaklaşık 2.800 kişi yaşamını yitirdi. Bu yıllarda meydana gelen bütün ölümler içinde bu sayı, yüzde 15 ile yüzde 8 arasına tekabül etti. 200.000 civarında nüfusa sahip olan İzmir'de 1890-1914 yılları arasında nüfusun yüzde 15,8'ine denk gelen 14.700 kişi veremden öldü. İstanbul'a ilişkin farklı bir veri ise, veremden ölümün 1919 yılında özel takibi yapılmaya çalışılan ve her bir ölümlü vakanın haber verilme zorunluluğu olan hastalıkların yol açtığı vefat sayısının 3 katından 10 fazla olmasıydı.²⁶

Gerçekten de Batı'da ve Osmanlı'da veremin sebep olduğu yıkımın boyutları hayli dikkat çekicidir. Bununla beraber verem, insanların kolay sakınabilecekleri hastalıklardandır. 21. Asırda tıp camiasının belki de en çok üzerine durduğu "koruyucu hekimlik" uygulamasının ilkeleri ile

20 Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü*, s.177.

21 Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü*, 165.

22 COA, Y.PRK.ASK, Dosya No:139, Gömlek No: 92, Tarih: H.12.01.1316 (02.06.1898).

23 COA, M.F. MKT, Dosya No:7, Gömlek No: 130, Tarih: H. 20.10.1289 (21.12.1872).

24 COA, MF.İBT, Dosya No: 9, Gömlek No: 60, Tarih: H.13.11.1293(30.11.1876).

25 COA, Y.PRK.ASK, Dosya No:139, Gömlek No: 92, Tarih: H.12.01.1316 (02.06.1898).

26 İnci Hot, "Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Editörler: İbrahim Başoğlu vd, Çamlıca, İstanbul 2015, s. 125.

hastalık sağlam bedenlerden uzak tutulabilmektedir. Bu uygulamada, temel prensip olarak kişilerin sağlıklı kalabilmeleri için beslenme, uyku düzeni ve spor gibi vücudu dinç kılacak şeylere riayetleri ile sigara, alkol ve madde bağımlılığı v.s hastalığa yol açacak zararlı etkenlerden uzak durmalarına vurgu yapılmaktadır. Benzer biçimde nasihatnâmede de koruyucu hekimlik uygulamasının ilkelerinden bir kısmına “*verem mikroplarının bize gelmemesi için tedbirler*” başlığı altında şu maddelerle yer verilmektedir:

Herkes sağlam olsun, hasta olsun...tehlikesiz, zararsız bir hale koymak kendisine vazife eylemelidir. Zira otururken, içinde verem mikrobu olup olmadığı bir bakışta anlaşılmaz. Şu halde dört duvar içerisinde, çatı altında kapalı mahallerin yerlerine kimse tükürmemelidir! “Sokaklara, şimendifer, tramvay, beygir arabalarına” hiç olmazsa herkesin çok geçtiği yollara tükürmemelidir! Her tarafa tükürük hakeleri koymalıdır! “Mekteplere, kışlalara, dairelere, mağazalara ve fabrikalara mutlaka tükürük hakeleri lazımdır. Eller mutlaka sık sık temizlenmelidir.” “En sağlamı yarım saat kaynatmakla” hakelerin içlerine mikrop soldurucu ...koymakla da temizlenir. Öksürürken elini ağzının önüne tutmalıdır! ve yanındakine arkasını çevirmelidir! Elbiseleri temiz tutmalı, sık sık temizlemeli, kadınlar fistanlarını, erkekler paltolarını sürüklemelidirler! Sokaklarda, evlerde, mağaza, fabrika, kışla ve mekteplerde mümkün olduğu kadar toz olmamasına gayret etmelidir! Yerlere tükürülen mahalde oturma! Oralardan sakın geçme! Tozlu yerlerden kaç! Kimsenin elini yüzüne öpme! Kendini ve çocuklarını kimseye öptürme!

Yenilecek şeylerin hazırlanma ve muhafazasında sıkı temizlik lazımdır. Sineklerden sakınmalı! Hususiyle çiğ yenecek şeyler için daha ziyade dikkat gerektir! Süt içilmezden evvel iyice kaynatılmalıdır! ve kaynamış süt kapalı ve mümkün olduğu kadar serin saklanmalıdır.

Eller hususiyle tırnaklar, dişler, ağzın her tarafı sık sık iyice temizlenmelidir! Elleri ağza sokmamalı, parmaklarla burun karıştırmamalı, kirli ellerle yüzünü kaşımamalıdır. Her yarayı münasip bir sarığı bile kapatmalıdır!²⁷

Veremle mücadeleye dair bilgi veren Osmanlı arşiv belgesinde de vereme yakalanan çocukların gerekli tedbirlerin alınması durumunda hastalığı atlabileceklerine değinilmektedir. Vereme yakalanmaya meyilli olanlara mikropların daha kolay bir biçimde yerleşebileceği ve bu kişilerde veremin zuhur edeceği yazılmaktadır. Bu durumda olan “*müteverem bir validenin çocuğu mukteza-yı şefkat ve saika-yı zaruretle*” bardak gibi kişisel eşyasının ortak kullanımıyla hastalığın aktarımının gerçekleşeceğinin üzerinde durulmaktadır. Hastalıkla mücadelede, en çok önem verilmesi gereken ilkelerin başında veremli hastanın kişisel eşyalarını yalnızca kendisinin kullanması gerekliliğinin altı çizilmektedir. Ameliyat sırasında tabiplerden vereme yakalananların çok sayıda kişinin olduğuna da yer verilmektedir. 1889 yılında Paris’te, bir hastanede hizmetçi kadınlardan birinin veremlilerin tükürük kaplarını temizlerken kazara düşürmesi sonrasında kırık parçaların elini yaraladığı ve veremin bulaşması ile yirmi gün gibi kısa bir süre içerisinde hayatını kaybettiği bilgisi aktarılmaktadır. Diğer taraftan Tapanir adlı bir kişinin bazı hayvanları bir yere hapsettiğinden ve verem mikrobu barındıran balgam ile dolan havanın hayvanların tamamının hastalığa yakalanmasına yeterli olduğundan ve hayvanlarının tamamının öldüğünden bahsedilmektedir. İneklerde de çokça görülen vereme karşı sütlerin kaynatılması ve etlerinin de baytarların muayenelerinin ardından tüketilmesi tavsiye edilmektedir.²⁸

27 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

28 COA, Y.PRK.ASK, Dosya No:139, Gömlek No: 92, Tarih: H.12.01.1316 (02.06.1898).

4. Vereme Karşı İnsan Bünyesinin Sağlam Tutulması İçin Diğer Bazı Tavsiyeler

2000’li yıllarda hekimlerin kanser gibi büyük hastalıkların meydana gelme sebeplerini açıklarken üzerinde en çok durdukları sebeplerden biri kişilerin psikolojik durumlarıdır. 1950’lerin sonlarında Glasgowlu David Kissen de veremle mücadele bağlamında tüberkülozun gelişiminde ruhi durumların etkisini ortaya çıkardı. Farklı tarihlerde incelediği 267 hastanın üçte biri tüberkülozluysa. Ortak özellikleri ise, yarısından fazlasının sevdikleri, nişanlıları ya da eşleri ile ilişkilerini istedikleri biçimde sürdüremedikleri ve bazılarının münasebetlerini hiç de istenilmeyecek biçimde sonlandırmış olduklarıydı. Hastalığın pençesine düşmeyenlerin de sadece dörtte biri, ruhi hallerini alt üst eden sorunlar yaşamıştı. Kissen’e göre, iyileşme eğiliminde olan hastaların benzer bir durumla karşılaşmaları da hastalığın yeniden ortaya çıkmasına da neden oldu. İlgi ve sevgiden mahrumiyet ile yakın çevre ile sıkıntılar yaşanması insanların daha kolay hastalığa yakalanmalarına da yol açmaktaydı.²⁹

Bireylerin aile ya da yakın çevreleri ile ilişkilerinde yaşadığı sorunlar başta olmak üzere günlük hayatını etkileyebilecek her türlü olumsuz gelişme beraberinde vereme yakalanmaya davetiye çıkarmaktadır. Ayrıca, vereme yol açan mikroplar tamamen ortadan kaldırılamayacağından hastalığa yol açan mikroplardan kaçışta söz konusu değildir. Bu bakımdan hasta olmamak ya da hasta olduğunda şifaya kavuşmak için yapılması gerekenler neler olduğu sorusu çok önemlidir ve belirtilen soru nasihatnâmede yanıtlanmaktadır. Nasihatnâmede göre, vücut dışarıdan gelen mikroplara karşı dayanıklı olabilmesi için kuvvetlendirilerek sağlam tutulmalıdır. Böylece mikropların saldırısı karşısında bünye sağlam kalabilecek ve zararlıları yenilgiye uğratabilecektir. Yine nasihatnâmede mikroptan korunmak için yapılması gerekenler maddeler halinde şu şekilde sıralanmaktadır:

Sade ve kuvvetli gıda: Yemeğinizi intihap etmesini öğreniniz! İyi ve kuvvetli yemek pahalı değildir. İçkilerden ve çerezlerden sakınınız!

Güneşin ve havanın bol ve kolay girdiği bir ev: Daha iyisi şehir dâhilinde olmayıp şehir haricinde olmasıdır. En iyisi odayı yatak odası ayırmalıdır!

Gevşek sürülmüş dayanıklı kumaştan yapılmış sade elbiseler: Elbiseler ne çok sıcak ne de çok serin tutar olmalıdır. Yürürken, işlerken çok ısınıp terletmemelidir. Korse, karın kuşağı, askı gibi vücudun hareket serbestisini mani eden moda eşyasını terk etmelidir.

Yaşamının her yolunda, her şeyden evvel temizlik, düzgünlük olmalıdır! Her gün bütün vücudunu serin bir suyla iyice yıkanmalıdır: Hiç olmazsa vücuda serin, rutubetli bir bezle süratle ovmalıdır veya temiz bir deniz veya çay banyosu yapılmalıdır veyahut başını ıslatmadan su dökün! Saç, sakal, bıyık, dişler, ağız ve tırnaklarınızı sık sık temizle!

Nefes alırken ağızını kapayıp, burundan hava al. Burun, muzır ve tehlikeli şeylerin hava ile vücuda girmemesi için iyi bir süzgeçtir. Eğer burundan iyi nefes alamıyorsan hemen erbabı hekime göster ve başlangıçta çok kere zor nefes almanın giderilmesi kolaydır.

İşine yoluyla ve bütün arzunla çalış! Bu sana tekrar kuvvet getirir. Tutacağın işi, sanatı öyle seçki hem isteğine uysun hem de sağlığına yarasın: Sana öğrettiğimiz şu nasihatlerin hepsinden hisse al! Zihnin ile çalışırken bile bugün oturmaktan sakın! Eğer birisini çalıştırıyorsan, iş ustası

isen çalıştırdığın adamlara zararlı iş gördürme! İşinde çalışanlara zarar verecek şeyler varsa bunları büsbütün kaldıramazsan hiç olmazsa mümkün olduğu kadar azalt (toz, duman, rutubet, güneş, ziyasızlık gibi). Çalışmak ve istirahat münasip surette taksim olunmalıdır! Çalışan vücut istirahat ister.

İşsiz zamanında vücudunu kuvvetlendirmeye uğraş! Zira iş zamanında bunun için fırsat pek azdır: Açık yerlerde hareketler yap, kollarını yan taraflarına açarak yavaş ve derin nefes al! İyi hava olduğu gibi fena havada da açık havaya çıkmaya alış! Kunduraların, elbiselerin ıslanırsa hemen değiştir. Açıkta yapacağın hareketlerle vücudun ıslanırsa hemen değiştir. Açıkta yapacağın hareketlerde vücudun ile başın ile mütenasip olsun! Yürümek, top, oynamak, mutedil bir surette ata binmek, kürek çekmek ve emsali vereme karşı koymak için en iyi silahlardır. Fakat hiç birinde ifrata gitme! Sonra korktuğuna uğrarsın.

Vaktinde yatmalısın! Kendini her türlü sefahatten sakın. Sonra çok zamanda kazandığını az zamanda kayıp edersin. İyi büyümüş sağlam bir vücuda günde bir fincan hafif kahve, bir bardak çay, bir sigara- münasip zamanda kullanmak şartıyla- az zarar verir. Bir insana bu kadar keyif kâfidir. Bunların fazlası fazla zarar verir. Salgın hastalığı olanlarla görüşme! Görüşüklerini içinde veremli olmasın! Eğer vazifen veya sanatın bu kişilerle görüşmeye, beraber yaşamaya mecbur ediyorsa öğrendiğin nasihatleri hiç zihninden çıkarma! Hepsini yapmaya gayret et. Yeni bir eve taşınır isen onu mutlaka hâkimce temizlettir.³⁰

Bu nasihatlerin ardından vereme yakalanma eğiliminde olanların tavsiyelere uymak için gayret sarf etmeleri gerektiğinin üzerinde de durulmaktadır. Bedensel ve ruhsal sorunları olanların hastalığın tuzağına daha kolay yakalanabilecekleri belirtilmektedir. Risk grubunda yer alanların fiziksel detaylarına ilişkin tasvire de girilmektedir. Bunlar, zayıf ve yeterince gücü olmayan, uzun bir boya sahip olmakla beraber kırılğan bir yapısı olan ve göğüs bölgeleri düz ve geniş bir görünümünden uzak olanlardır. Vereme kolay tutulmaya yol açan etkenler arasında ailede hastalığın görülmesi de sıralanmaktadır. Bilhassa anne ve babaları veremli olanlarla veremli aile fertlerinin varlığı ya da veremlilerin bakıcılığının üstlenilmesi de hastalığa kapı aralamaktadır. Verem hastalığının risk grubunda bazı meslek erbabı da yer almaktadır. Sokak süpürücüler gibi çeşitli yollarla tozla temasları olanlarında tehdit altında buldukları belirtilmektedir. Günümüzde önemli nefes darlığı hastalıklarından olan astım ya da koah ile kalp, şeker, tansiyon gibi kronik hastalıklardan bir ya da birden fazlasına sahip olanların diğer bir hastalığın daha çok tehdidi altında bulduklarına dair uyarının bir benzeri de yapılmaktadır. Boğmaca öksürüğü, kansızlık, influenza, kızıl, şeker hastalığı gibi hastalıkları olan ya da atlatanların daha çok risk altında bulunduğu değerlendirilmektedir. Her ne sebeple olursa olsun çok kan kaybedenlerin de benzer durumda olduğu vurgulanmaktadır.³¹

Nasihatnâmeye göre, vücutları olası bir veremle mücadelede dirençsiz kalacak kimselerin günlük geçimlerini sağlayacakları işleri, kendi hassas vaziyetlerini göz önüne alarak seçmeleri de gerekmektedir. Bedenin dinçliğini artıracak şekilde hareketler yapmaya imkân sunan işler, kapalı mekânlarda yürütülen işlere nazaran daha yararlıdır. Kışın soğuklarda yüz felci gibi rahatsızlıklara da yol açan sert havaya karşı gereken önlemlerin alınmaması halinde insanlar daha kırılğan olacaklardır. Bu havalarda çok konuşulması, vücudun üşütülmesi ve aşırı yürüyüşlerin zararları dokunacaktır. Okullar, oteller, pansiyonlar, fabrikalar, mağazalar, darülacezeler, kışlalar, tiyatrolar

30 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

31 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

ve gazinolar gibi çok sayıda insanın birbirlerine temas etmelerine yol açan ortamlardan uzak durmaya da azami özen gösterilmelidir. Gerekli tedbirlere başvurulmaması halinde, taşıyıcı bir veremlinin hastalığı kolayca aynı ortamı teneffüs ettiği kişilere bulaştırması kaçınılmazdır.³²

5. Verem Olanlar Ne Yapmalıdır?

Nasihatnâmede, veremin tanımı ve veremle mücadele hususunda yapılması gerekenlere yer verildikten sonra hastalığa yakalananların aynı zamanda vazife hükmünde yapmaları gerekenlerin üzerinde de durulmuştur. Bu başlıkta öncelikle olarak, hangi durumlarda veremden şüphelenilmesi gerektiğine yer verilmektedir. Burunların iç bölgelerinde ve ciğerlerinde kısa sürede atlatılamayan, “şüpheli bazı *alaim-i pusula*”nın görülmesi, zaman zaman git gellerle tekraren ortaya çıkması durumunda ve kuru veya balgamlı öksürüğün eşlik ettiği yakınmalar ile boğaz, göğüs ve sırt bölgelerinde ara ara kendini hissettiren ağrıların olması durumunda vereme yakalanılmış olunabileceğinin altı çizilmektedir. Bu belirtilerin yanı sıra sürekli bir kırgınlık ve yorgunluk, iştahsızlıkla birlikte sürekli kilo kaybı, akşamları kendisini gösteren aşırı hararet ile gece terlemesi ve tükürükte kan parçacıkları ya da boğazdan bolca kan gelmesi durumunda vakit kaybetmeksizin bir doktora müracaat edilmesi gerektiği tavsiye edilmektedir. Nasihatnâmeden bağımsız olarak 2011 yılında vereme karşı bilinçlendirme faaliyetleri kapsamında Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlanan yayında veremin çok sinsi bir hastalık olduğundan bahsedilmektedir. Hastalığın vücuda girmeye başlaması ve bünyeyi kaplaması ile yavaş yavaş şikâyetler başladığına yer verilmektedir. Genellikle hastalar, ilk belirtileri görmezden gelirler, gelişmekte olan hastalığın başka bir nedenden kaynaklandığını düşündüklerine değinilmektedir. Buna bağlı olarak bir doktora müracaatları da gecikebilir. Bu erteleme hali hastalığın vücutta daha geniş bir alana yayılmasına, yıkımını artırmasına ve diğer bireylere daha fazla bulaşmasına neden olduğuna yer verilmektedir. Bu bakımdan iki haftayı aşan öksürük gibi gündelik yaşamı da etkileyen belirtiler görüldüğünde doktora başvurulması tavsiye edilmektedir.³³

Nasihatnâmede, balgamda verem mikroplarının aranması gerektiğine de değinilmektedir. Bütün bu belirtiler, kişilere verem hastalığı tanısının koyulmasına yardımcı olurlarken, verem mikrobu taşımayanların daha önce değinilen tavsiyelere uymaları gerektiği yazılmaktadır. Vereme yakalanma durumunda, doğrudan doktora gidilmesi ve verdikleri tavsiyelere uyulması gerektiği ifade edilmektedir. Doktorların verdikleri tavsiyelere harfiyen uyulmaması durumunda bir süre sonra hasta için ilaçların fayda vermeyecek hale gelebileceği ve hastanın mevcut durumunu ciddiye almamasının cezasını çekmek zorunda kalacağı dile getirilmiştir. Bu uyarıyı takiben, verem hastalarının iki sorumluluğunun olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunlardan ilki, bir an evvel hastalığı atlatmak kaydıyla, içinde yaşadığı topluma ve bütün insanlığa faydalı olmaya gayret sarf etmesidir. Diğer sorumluluk ise, aile fertleri başta olmak üzere, ilişki içerisinde bulunduğu bütün fertlere hastalığın sirayet etmemesi için azami gayret göstermesidir.³⁴

32 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

33 *Verem (Tüberküloz) Hastaları ile Hasta Yakınlarını Bilgilendirme Rehberi ve Veremli Hastaların Hak ve Sorumlulukları*, Editörler: Recep Akdağ v.d, Başak Matbaacılık ve Tanıtım Hizmetleri Ltd. Şti, Ankara 2011, s. 6.

34 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

İnsanların veremin balgam ve tükürüğünü hafife almaması da son derece önemlidir.³⁵ Bu noktada Veremle Mücadele Cemiyeti'ne göre veremli hastanın balgamının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu hastalar, tükürüklerini özensizce ortak kullanım alanlarına saçmamalıdır. Tükürüklerini atabilecekleri tükürük hokkalarına ya da bez parçalarını yanlarında bulundurmaları ve öksürüklerinde mendil veya bir kumaş parçasını bir şeyle ağızlarını kapatmaları zaruridir.³⁶ Nasihatnâmenin tavsiyesince de verem hastaları yerlere tükürmekten ve tükürüklerini yutmaktan sakınmalıdırlar. Tükürüklerini daha çok kolayca temizleyebilecekleri bir kaba çıkarmalıdırlar. Hastalığın bulaşıcı etkisinin kırılması için, sık sık temizlemek kaydıyla, üzerlerinde rahat bir biçimde taşıyabilecekleri tükürük hakeleri kullanmalıdırlar. Mecburiyet hali dışında mendilleri tek kullanımlık olmalıdır. Mendilleri, birden fazla kere kullandırsa, vakit kaybetmeden uygun bir zamanda kurutmalıdırlar. Mendillerin içindeki tükürük parçaları toz haline gelmeden kaynatılmalı ve mikropların çoğalmasına fırsat vermeden etkisiz hale getirmelidirler. Veremden sakınmak için öpmeye ya da öpülmeye müsaade edilmemelidir. Verem oldukları belli olan kimselerin, hastalığın bütün emareleri ortadan kalkıncaya kadar, evlenmelerine ruhsat verilmemelidir. Emzirme döneminde olan veremli kadınlar, hastalığın bebeğe geçmemesi için bebeklerini emzirmemeliler ve çocuklarının bakımları ile ilgilenmemelidirler.

Hastalığın ilerlemesi ile hissedilen ateş derecesi artabilecek ve ağızdan kan gelmeye başlayabilecektir. Bu durumlarla karşı karşıya kalınması halinde istirahatın kapsamı genişletilmelidir. Veremli hastaların pek çok hastalığın üstesinden gelinmesi safhasında önemli bir unsur olan güneş ışınlarından istifadesi artırılmalıdır. Ciğerlere doğrudan zarar veren toz ve dumanı içeren havalardan kaçınılarak temiz havalarda vücudun sağlam kalmasını sağlayacaktır. Veremlilerin hastalıklarının daha az sancılı ve tedavi sürelerinin daha kısa olmasını sağlayan unsurların başında her bir tarafı açık mekânlardan uzak kalarak üç taraftan kapalı bir alanda uzanıp dinlenmeleri de gelmektedir. Bu tedbir ve tavsiyelerin tamamına riayet edilmesi gerekmele birlikte yine de işinin ehli doktorlarla hizmet veren bir verem hastanesine gidilmesi önerisinde bulunmaktadır. Vereme karşı savaş veren bir sanatoryumda üç ay müddetince görülecek tedavi ile hastaların sağlıklarını kavuşmuş olarak tedavi edileceklerdir. Bu tedavinin ardından kişiler genel sağlık kurallarına dikkat ederler ve vereme tekraren yakalanmamak için gerekli tedbirlere riayet ederlerse hastalık bir daha nüksetmemek üzere ortadan kalkacaktır. Bir hayli yorucu ve uzun bir uğraşın ardından insanlar gündelik yaşamlarına dönebilecektir. Bireylerin içinde yaşadıkları topluma karşı vazifeleri bağlamında gerekli uyarılara dikkat etmeleri ile bulaşıcı hastalıkların daha fazla tahribata neden olmaları engellenecektir.³⁷

35 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

36 “Veremi Ortalığa Yaymaktan Sakınmalı”, *Sıhhi Cidal Dergisi*, S. 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 1925, s. 13.

37 “Vereme Karşı Nasihatler”, s.4.

Sonuç

1894 Paris ve 1897 Venedik Sağlık Konferansları, salgın hastalıkları ele almak üzere toplanmışsa da katılımcı devletler takındıkları tavırlarla Osmanlı topraklarına ve hukukuna müdahale etme fırsatını yakaladılar.³⁸ Salgın hastalıklarla mücadele merkezli düzenlenen bu toplantıların bir devletin içişlerine karışmaya değin çok geniş etkileri bulunması hayli ilginçtir. Bu toplantıların düzenlenmesine yol açan bulaşıcı hastalıklardan biri de veremdir. Osmanlı arşivinde, veremin çaresinin bulunması için gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çalışmalar yapıldığını ve toplantılar düzenlendiğini haber veren birçok belgeye rastlanılmaktadır. Bu belgelerden birinde, 1905 senesi Teşrin-i Evveli’nde Paris’te düzenlenecek Beynelmilel (uluslararası) Verem Konferansına katılmak üzere Fransa Maslahatgüzarınının takririnin ulaştığı bildirildi.³⁹ Veremin devasının bulunduğuna da pek çok belgede yer verildi.⁴⁰

Yine de konu edindiğimiz verem, Reşat Nuri’nin “*Köylüler cahil insanlar hastalıktan sakınmasını, korunmasını bilmiyorlar. “Aman çoluk çocuğunuzu koruyun kollayın. Belki geçer” diyecek olursam kızıyorlar. “Biz çok şükür Müslüman insanlarız. Hastadan iğrenmek günahtır” diyorlar*” şeklinde devam eden cümlelerine de yansıdığı üzere, halkın hastalıklar konusunda bilinçsizliğinin de etkisi ile uzun yıllar en acılı hastalıklardan biri oldu. Reşat Nuri’nin eserinde de görüldüğü üzere Anadolu’nun ücra taşra kasabalarında da varlığını hissettiren salgın karşısında atılan küçük adımlarla Anadolu topraklarında veremle savaş konusunda zamanla genel bir seferberlik ruhu ortaya çıktı. Bu mücadelenin parçalarından biri de Peyam Gazetesi’nin sayfalarına taşınan “*Vereme Karşı Nasihatler*” adlı yayındır. Bu tavsiye metni ile veremin ne olduğu sorusu cevaplanmakta ve nasıl mücadele edilmesi gerektiğine dair oldukça faydalı bilgiler aktarılmaktadır. Verem hastalığı gibi çok sayıda ağır hastalığa yol açan mikropların gözle görünmeyecek derecede küçük olması ve sadece mikroskopla büyütülerek görülebileceği gerçeğinin üzerinde durulmaktadır.

Nasihatnâmede, veremin sinsiliğine binaen hastalık tehdidinin daima idrakinde olunmasına ve sağlam bünyelerin hastalığa yakalanmaması için riayet edilmesi gereken tavsiyelere dikkat çekilmektedir. Günümüz hekimlerin bir hastalıkla mücadelenin en iyi yolu olarak önerdikleri koruyucu hekimlik ilkelerinin üzerinde durulmaktadır. Hastalığın vücuda girmesi durumunda nelerin yapılması gerektiği hususuna da detayları ile yer verilmektedir. Osmanlı arşiv vesikaları ve diğer kaynaklarla ile desteklenen Peyam Gazetesi’nin okurlarının dikkatine sunduğu metin çerçevesinde ortaya çıkan makalemiz aynı zamanda bütün salgın hastalıklara karşı mücadelede riayet edilmesi gereken temel kuralları da içermektedir. Bu bakımdan detaylarına yer verdiğimiz nasihatnâme, farklı kaynaklarla zenginleştirilerek günümüzde ve gelecekte yaşanan ya da yaşanabilecek benzer salgın hastalıklara karşı nasıl davranılması gerektiğine dair çok kıymetli bilgiler ihtiva ederek olası hastalıklara karşı çözüm ve tedavi bağlamında bir çıkış noktası olabileceğinden bir hayli önemlidir.

38 M. Şakir Bey’in Hicaz Hatıraları, s.12.

39 COA, Y. A. HUS, Dosya No: 492, Gömlek No: 19, Tarih: H. 25.06.1323 (27.08.1905).

40 Bu belgelerden birinde, Agop isimli bir Osmanlı vatandaşının imzasını taşıyan telgraf göndererek, veremin çaresinin bulunduğunu iletliyordu. Bkz: COA, Y. MTV, Dosya No:177, Gömlek No: 257, Tarih: H.15.01.1316 (05.06.1898).

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

Hâriciye Nezâreti Siyasi Kısım (HR. SYS.): Dosya No: 3, Gömlek No: 720, Tarih: M.08.06.1892.

Maârif İbtidai (MF.İBT.): Dosya No: 9, Gömlek No: 60, Tarih: H.13.11.1293(30.11.1876).

Maarif Mektubi (M.F, MKT): Dosya No:7, Gömlek No: 130, Tarih: H. 20.10.1289 (21.12.1872).

Yıldız Arşivi Hususi Maruzat (Y.A.HUS.): Dosya No: 492, Gömlek No: 19, Tarih: H. 25.06.1323 (27.08.1905).

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.): Dosya No:177, Gömlek No: 257, Tarih: H.15.01.1316 (05.06.1898).

Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y.PRK. ASK.): Dosya No:139, Gömlek No: 92, Tarih: H.12.01.1316 (02.06.1898).

Ana Kaynaklar

Halife 2. Abdülhamit'in Hac Siyaseti M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları, Hazırlayanlar: Gülden Sarıyıldız- Ayşe Kavak, Timaş, İstanbul 2009.

“Vereme Karşı Nasihatler”, *Peyam*, 13 Teşrin-i Sani 1329 (26 Kasım 1913).

Araştırma Eserler

Ayar, Mesut- Tarık Özçelik, “19. Asır Ortalarında Kadar Osmanlı'da Veba Salgın Tarihçesi”, *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Editörler: İbrahim Başoğlu vd, Çamlıca, İstanbul 2015, s.51-52.

Barış, İzzettin, “Çağlar Boyu Tüberküloz” *21. Yüzyılda Tüberküloz Sempozyumu ve II. Tüberküloz Laboratuvarı Tanı Yöntemleri Kursu*, Samsun, s.1-7.

Defo, Daniel, *Veba Yılı Günlüğü*, Çeviren: İris Kantemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Tuğluoğlu, Fatih, “Cumhuriyet'in İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 13-14, 2008, s.1-26.

Hot, İnci, “Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Editörler: İbrahim Başoğlu vd, Çamlıca, İstanbul 2015, s. 125.

Keskinbora, Kadircan, “Savaştaki Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Lokman Hekim Dergisi*, S.6, İstanbul 2016, s.174-184.

Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, Çeviren: Selahattin Erkanlı İletişim, İstanbul 2008.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.

Philby, H. STJ., *Arabian Jubilee*, Robert Hale Limited, London 1952.

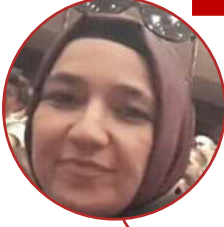
Söylemezoğlu, Süleyman Şefik, *Hicaz Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar: Ahmet Çaycı-Bayram Ürekli, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Veremi Ortalığa Yayımdan Sakınmalı”, *Sıhhi Cidal Dergisi*, S.11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 1925, s.13.

Uslu, Muzaffer Tayyip, Şimdilik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

Verem (Tüberküloz) Hastaları ile Hasta Yakınlarını Bilgilendirme Rehberi ve Veremli Hastaların Hak ve Sorumlulukları, Editörler: Recep Akdağ v.d, Başak Matbaacılık ve Tanıtım Hizmetleri Ltd. Şti, Ankara 2011, s.6.

Dr.
Esin YÜZBAŞI

esinn-38@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0685-6120>

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Prof. Dr.
Bayram AKÇA

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
abayram@mu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7396-3498>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 05/11/2020 24/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.821927>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Çok Partili Siyasete Geçiş ile Demokrat Parti Döneminde Isparta'da Milletvekili Seçimleri*

*Parliamentary Elections in Isparta During the Democratic Party Period
with the Transition to Multi-Party Politics*

Öz

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte tek partili sistem ile yönetilen Türkiye’de, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 1946 yılına kadar tek parti olarak ülkeyi yönetmiştir. 1946 yılında çok partili siyasete geçiş ile birlikte 1946-1950 yılları arasında CHP ve DP iktidar olmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. 1946 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde Türkiye genelinde DP çok iyi bir sınav vermese de 1950, 1954, 1957 yıllarında yapılan milletvekili seçimlerinde yarışı birinci olarak bitirmiş ve 1950-1960 yılları arasında Türkiye’nin siyasetine DP yön vermiştir. 1946 milletvekili seçimlerinde Türkiye genelinde 61 milletvekili çıkaran DP, Isparta’dan hiç milletvekili çıkaramamış ancak Türkiye genelinde DP’nin lider olduğu 1950, 1954, 1957 milletvekili seçimlerinde Isparta’da 5 milletvekilinin tamamını DP kazanmıştır. 1950-1960 yılları arasında Türkiye genelinde olduğu gibi Isparta’da da DP etkin bir siyaset ortaya koymuştur. Bu çalışmada, çok partili siyasi hayata geçiş ile birlikte 1946-1960 yılları arasında 14 farklı kişinin milletvekilliği yaptığı Isparta’da, milletvekili seçimlerine giden süreçler, milletvekili seçim sonuçları ve milletvekili özgeçmişleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seçim, Milletvekili, Milletvekili Seçimi, TBMM, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, Isparta.

* Bu çalışma, Esin Yüzbaşı’nın 2019 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen “Cumhuriyet Döneminde Isparta (1923-1980)” başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: YÜZBAŞI Esin, AKÇA Bayram,, “Çok Partili Siyasete Geçiş ile Demokrat Parti Döneminde Isparta’da Milletvekili Seçimleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1235-1256)

CITE: YÜZBAŞI Esin, AKÇA Bayram,, “Parliamentary Elections in Isparta During the Democratic Party Period with the Transition to Multi-Party Politics”, *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1235-1256)

Abstract

In Turkey which governed by one-party system with the proclamation of the Republic, The Republican People's Party (RPP) had ruled the country as a single party until 1946. With the transition to multi-party politics in 1946, between 1946 and 1950, the CHP and DP made great efforts to become in power. In parliamentary elections held in 1946, Turkey DP across very well on an exam does not give as 1950, 1954, race held on parliamentary elections in 1957, finished first and between the years 1950-1960 have been directed DP Turkey's politics. 1946 parliamentary elections in Turkey in the issuing of 61 DP lawmakers, but it was not ever uttered from Isparta deputy leader of the DP in Turkey in 1950, 1954, 1957 parliamentary elections in Isparta has won all 5 DP lawmaker. Between the years 1950-1960, as in Isparta in Turkey was revealed DP active politics. In this study, with the transition to multi-party political life, the processes leading to the parliamentary elections in Isparta, where 14 different people were deputies between 1946 and 1960, the results of the deputy election and the resumes of the deputies were considered.

Keywords: Election, Deputy, Parliamentary Elections, TBMM, Democrat Party, Republican People's Party, Isparta.

Giriş

Mili Mücadelenin ardından 2 Ağustos 1923'te açılması düşünülen TBMM'nin II. Dönemi, 11 Ağustos 1923'te faaliyetlerine başlamıştır¹. TBMM'nin açılmasıyla birlikte, siyasi örgütlenmeyi sağlamak için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Halk Fırkasına dönüştürülerek 11 Eylül 1923 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası kurulmuş² ve Türkiye'de tek partili siyasi hayat başlamıştır. Türkiye'de ilk muhalefet parti ise Halk Fırkasına karşı olanlar tarafından 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF) adıyla kurulmuştur³. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında; Kazım Karabekir, Adnan Adıvar, Rüştü Paşa (Erzurumlu), Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa ve Ali Fuat Cebesoy olup, partinin siyasi yaşamı 6,5 ay kadar olmuştur⁴. TPCF'den sonra bir parti denemesi olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleriyle 12 Ağustos 1930 tarihinde Fethi Okyar tarafından kurulmuştur⁵. Türkiye'nin ikinci muhalefet partisi olan SCF'nin 3 aylık siyasi yaşamı olup, parti 17 Kasım 1930 tarihinde Fethi Okyar tarafından kapatılmıştır⁶. SCF'yi Isparta'da kurmak için askeriye den emekli Ankaralı İzzet Bey görevlendirilmiştir⁷. SCF'ye Isparta ilinden ilgi gösterilmişse de parti

1 Işıl Çakan, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1999, s.57.

2 Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.44-45.

3 Mehmet Özalper, "Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet", *Muş Alparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2014, s.122.

4 Cezmi Eraslan, "Siyasi Alanda Yapılan İnkılaplar", Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık, Yücel Özkaya, vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt II, Ankara, 2002, s.50-51.

5 İhsan Sabri Balkaya, "Isparta'da SCF kurulma çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 30, 2006, s. 215-217.

6 Eraslan, "a.g.e.", s.64-66.

7 Balkaya, "a.g.m", s. 217-219.

kurulduğu yıl olan 1930'da kapatılınca doğal olarak Isparta şubesi de faaliyetlerini durdurmuştur⁸.

SCF'den 16 yıl sonra 1946 yılına gelindiğinde çok partili seçimler dönemi başlamıştır. İlk olarak 18 Temmuz 1945'te Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi kurulmuştur. Daha sonrasında da 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat parti kurulmuştur. DP'nin kuruculuğunu Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Refik Koraltan üstlenmiştir. Demokrat Parti (DP)'nin kurulmasıyla mecliste CHP'ye karşı muhalefet parti oluşmuştur⁹. Yeni kurulan DP, 1946 yılı milletvekili seçimlerine girmiş¹⁰ ve mecliste 61 milletvekili kazanmıştır¹¹. Ancak 1946 yılındaki milletvekili seçimleri sonucunda CHP yine iktidar parti olmuştur¹². DP'nin Isparta teşkilatlanması ise il makamının izni ile 11 Nisan 1946 tarihinde kurulmuş ve şube başkanlığına Mehmet Ali Tokoğlu getirilmiştir¹³.

1946-1950 Yılları Arasında Isparta'da Siyasi Yaşam ve Milletvekili Seçimleri

Türkiye'de 1946'da yapılacak milletvekili seçimleri öncesinde 18 Temmuz 1945 tarihinde Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi (MKP) ve 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP) kurulmuştur. Demokrat Partinin kuruculuğunu Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan üstlenmiştir. 1946 milletvekili seçimlerine CHP'nin dışında, Milli Kalkınma Partisi (MKP) ve Demokrat Parti (DP)'nin de katılmasıyla birlikte Türkiye'de çok partili siyasi yaşam başlamıştır¹⁴.

Demokrat Parti Isparta şubesi ise 11 Nisan 1946 tarihinde kurulmuş olup, parti heyetinde bulunanlar; tüccar ve müteahhit Mehmet Ali Tokoğlu, Avukat M. Fahri Bozbey, halıcı tüccar Kemal Demiralay, Orhan Kutlu, tüccar Hilmi Dolmacı, komisyoncu Osman Tanrıöver ve halıcı Mehmet Hekimci olmuştur. Şubenin başkanlığına da Mehmet Ali Tokoğlu getirilmiştir¹⁵. Isparta Valisi Nuri Atay, milletvekili seçimi öncesinde seçim çalışmalarlarıyla yakından ilgilenmiş¹⁶, merkez köyleri, nahiyeleri ve ilçeleri gezerek seçimde görev alan vatandaşları bilgilendirmiştir¹⁷.

6 Haziran 1946 tarihinde 6326 Sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan 4918 Sayılı Milletvekili Seçim Kanununa göre; 21 Temmuz 1946'da yapılacak milletvekili seçiminde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının her 40.000 halkı için 1 milletvekili çıkaracağı belirtilmiştir. Nüfusu 40.000'den aşağı olanların da milletvekili seçme hakkı olduğu belirtilirken nüfusu 40.000'den fazla olan seçim çevresinin milletvekili çıkarma prosedürü ise 55.000'e kadar nüfusa sahip seçim çevresi için 1

8 Barış Ertem, "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2010, s.88.

9 Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* Cilt 27, Sayı 79, 2011, s.21.

10 Servet Armağan, "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 33, Sayı 3-4, 1967, s.77.

11 TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s.8.

12 "Milletvekili Seçimi", *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1.

13 "Partiyi kuranlar", *Isparta*, 24 Nisan 1946, s.2.

14 TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. XII.

15 "Partiyi Kuranlar", *Isparta*, 24 Nisan 1946, s.2.

16 "Valimizin Teftiş Gezileri", *Isparta*, 12 Haziran 1946, s.1.

17 "Valimiz Merkez Muhtarlarına da Seçimdeki Kanuni Görevlerini İzah Etti", *Isparta*, 19 Haziran 1946, s.1.

milletvekili olurken, 55.000'den sonraki her 40.000 nüfus için 1 milletvekili artacağı belirtilmiştir¹⁸.

1945 yılı nüfus sayımına göre; Isparta'nın nüfusu 172.543¹⁹ iken, 21 Temmuz 1946 milletvekili seçimleri öncesinde Isparta şehrinin nüfusunun 175.000'i geçmesiyle, 1946 yılı milletvekili seçimlerinde Isparta şehrinden 5 milletvekili seçilmiştir²⁰.

Türkiye'de ilk çok partili genel seçimler 21 Temmuz 1946'da yapılmış, 465 milletvekilinin 397'sini CHP, 61'ini DP ve 7'sini bağımsız adaylar kazanmıştır. Milli Kalkınma Patisi ise seçimlere katılmasına rağmen hiç milletvekili çıkaramamıştır. Bu seçim sonuçlarına göre; mecliste milletvekillerinin %85,38'ini CHP temsil ederken %13,12'sini DP temsil etmiştir²¹.

Isparta'da da Cumhuriyet Halk Partisinin milletvekili adayları başarılı olmuş, milletvekillerinin hepsini CHP'li adaylar kazanmıştır²². Bu seçimde Isparta'da DP hiç milletvekili kazanamazken, CHP ise 5 milletvekili kazanmıştır. CHP'den TBMM VIII. dönem milletvekilliğini kazananlar; Rıfat Güllü, Mehmet Sait Köksal, Mehmet Şevki Yalvaç, Kâzım Aydar ve Ahmet Kemalettin Turan²³ olmuştur.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Isparta'daki Cumhuriyet Halk Partisinin bu başarısından dolayı Isparta halkına teşekkürlerini iletmiştir²⁴. 1946 milletvekili seçimleri sonrasında Isparta'da parti faaliyetlerini sürdüren hem Isparta Milletvekili hem de Isparta CHP Müfettişi²⁵ olan Kâzım Aydar, parti kongrelerini görüşmek üzere 16 Kasım 1946 tarihinde Ankara'dan Isparta'ya ziyarete gelmiştir²⁶. Kâzım Aydar'a bu ziyaretinde İl İdare Kurulu Başkanı Mehmet Bilginer ve bir diğer Isparta Milletvekili Kemal Turan Ünal eşlik etmiştir²⁷.

1947 yılında CHP, Isparta'da parti kongresi düzenlemiştir. Kongrede Tahir Dereli'nin il idare kurulu başkanlığından ayrılması üzerine başkanlığa Tevfik Kınık seçilmiştir. İl idare kurulu üyeleri ise; Tahir Dereli, Mehmet Bilginer, Tahsin Argun, Hakkı Konur, Kâzım Akyel, Kâmil

18 T.C. Resmî Gazete, 6 Haziran 1946, Sayı: 6326, s.10701; Isparta, 12 Haziran 1946, s.2-3.

19 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1950, s.21.

20 "Milletvekili Seçimi", *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1. Milletvekili sayısının belirlenmesi: seçim kurullarına verilen defterlerin incelenmesi bittiğinde mevcut nüfusun miktarı tutanakla valiliğe bildirmesinden sonra il merkezi seçip kurulu 11 idare kurulu üyeleri ile beraber vali başkanlığında toplanıp, 4918 sayılı seçim kanununun 2. maddesine göre kaç milletvekilinin seçileceğini tutanak ile İçişleri Bakanlığına bildirmesiyle olmuştur (T.C. Resmî Gazete, 6 Haziran 1946, Sayı: 6326).

21 TUİK, "a.g.e.", s. 8.

22 "Milletvekili Seçimi", *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1.

23 "Milletvekili Seçimi", *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1.

24 "Tam İsabetli Bir Seçim", *Isparta*, 7 Ağustos 1946, s.1.

25 1936'da CHP Genel Başkanlık Divanı faaliyetleri ile hükümet idaresinin aralarında yakınlık kurmaları için getirilen İç İşleri Bakanlığının Parti Genel Sekreterliği görevine tayin edilmeleri ve Valilerin Vilayet İdare Heyeti Başkanlığına tayin edilmesi hususu, 07.06.1939 tarihinde yeniden gözden geçirilerek bu konuda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu yeni düzenleme ile vilayetlere daimî parti müfettişi tayin edileceği ve bunun için valilerin Vilayet İdare Heyeti Başkanlığından çekilmeleri istenmiştir. Vilayetlere atanacak parti müfettişleri gelene kadar valilerin, idare heyeti azalarından bir kişiyi kendilerine vekil seçmeleri CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer tarafından bildirilmiştir. Bu yıldan itibaren başlanan vilayetlerde Parti müfettişliği görevi çok partili dönem de de sürmüş olup CHP Genel İdare Kurulu 1946 yılında Isparta milletvekillerinden Kâzım Aydar'ı Isparta il müfettişliğine getirmiştir ("Valimizin Teftiş Gezileri", *Isparta*, 12 Haziran 1946, s.1).

26 "Gelenler-Gidenler", *Isparta*, 20 Kasım 1946, s.1.

27 "Gelenler", *Isparta*, 18 Aralık 1946, s.1.

Oral, Hüsnü Dilmen, Recep Gürpınar, Şevket Ünal ve Mustafa Atabakan olmuştur²⁸. Ayrıca yine bu kongrede, Isparta Merkez İlçe Başkanlığı yapan Osman Türköz hastalık gerekçesiyle istifa edince onun yerine başkanlığa Razi İmamoğlu seçilmiştir²⁹.

Yine bu yılda Isparta milletvekilleri Kâzım Aydar ve parti merkez kurulunda bulunan Kemal Turan Ünal Isparta'ya ziyarette bulunmuştur. Ancak Kemal Turan Ünal, 25 Haziran 1947 tarihinde genel merkezdeki görevine dönerken, Kâzım Aydar Isparta'daki çalışmalarına devam etmiştir³⁰. Daha sonra ise Isparta milletvekillerinin seçmenlerle teması açısından (10 gün kadar süren) ilçe, bucak ve köy ziyaretleri gerçekleştirilmiştir³¹.

Eylül 1948'de, CHP Isparta Müfettişi ve Konya Milletvekili olan Sedat Çumralı³², Ekim 1948'de de Isparta Milletvekillerinden Sait Köksal, Kemal Ünal ile Kâzım Aydar Isparta'ya gelerek TBMM'nin IX. Dönem Isparta milletvekili seçimi için ön seçim hazırlıklarına başlamışlardır³³. Ayrıca Celal Bayar 27 Ekim 1948 tarihinde Isparta'ya gelerek burada miting yapmıştır³⁴.

TBMM'nin VIII. Dönem Isparta milletvekillerinin özgeçmişlerine bakıldığında şöyledir;

Rıfat GÜLLÜ (Mehmet Rıfat GÜLLÜ)

Isparta'da 1892 yılında doğan Rıfat Güllü'nün babası Hamdi Bey, annesi ise Ayşe Hanım'dır. Rıfat Güllü Hukuk Mektebi mezunu olup Adalet Müfettişliği yapmıştır. Fransızca bilen Güllü³⁵, CHP'den TBMM VIII. Dönem Isparta Milletvekili olmuştur³⁶. Rıfat Güllü evli ve 2 çocuk babasıdır. 3 Nisan 1962 tarihinde vefat ettiği bilinmektedir³⁷.

28 BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 412, Dosya No 1732, Sıra No 1, Ankara 11 Aralık 1947, s.48.

29 BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 412, Dosya No 1732, Sıra No 1, Ankara 11 Aralık 1947, s.47.

30 "Gelenler", *Isparta*, 25 Haziran 1947, s.1.

31 "Milletvekillerimiz Seçmenleri Arasında", *Isparta*, 24 Eylül 1947, s.1.

32 "İl Genel Meclisi Çalışmalarına Başladı", *Isparta*, 15 Eylül 1948, s.1.

33 "Milletvekillerimiz Ankara'ya hareket etti", *Isparta*, 6 Ekim 1948, s.1.

34 "Celal Bayar Isparta'ya geldi", *Isparta*, 27 Ekim 1948, s.1.

35 TBMM, *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010, s.471.

36 "Milletvekili Seçimi", *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1.

37 TBMM, "a.g.e", C.1, s.471.

Mehmet Sait KÖKSAL

1910 yılında Şarkikaraağaç'ta doğan Sait Köksal, Hacı Sait Bey ve Nazif'e Hanım'ın oğludur. Sait Köksal, Siyasi Bilgiler Okulu Mali Şube'den mezun olup, İçişleri Bakanlığı Muhasebe Müdürlüğünde çalışmış ve Tetkik Memurluğu görevinde de bulunmuştur. Ayrıca Balıkesir maiyet memurluğunda da çalışan Köksal, Kaymakam olarak Sürmene, Acıpayam ve Sason'da görev almıştır. TBMM'nin VIII. Döneminde CHP'den³⁸ Isparta Milletvekili seçilen Sait Köksal, İçişleri Komisyonunda bulunmuştur³⁹. Ayrıca yine bu dönemde Meclis Başkanlık Divanı Kâtip Üyeliği⁴⁰ ve Meclis Hesaplarını İnceleme Komisyon Üyeliği de yapmıştır⁴¹. Evli ve 3 çocuk sahibi olan Sait Köksal, 18 Haziran 1986'da vefat etmiştir⁴².

Mehmet Şevki YALVAÇ

1892 yılında Yalvaç'ta doğan Şevki Yalvaç'ın babası Ali Rıza Bey, annesi Hacere Hanım'dır. Siyasal Bilgiler Okulundan mezun olmuştur. Kaymakam olarak Göksun, Hüsnümansur, Karamürsel ve Tavas'ta görev yapmıştır. Ayrıca, Mülkiye Müfettişliği, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Umum Müdürlüğünde 2. Şube Müdürlüğü, Baş Müfettişlik ve Kastamonu Vali Yardımcılığı görevlerinde de bulunmuştur⁴³. CHP'den TBMM'nin VIII. Dönem Isparta Milletvekili seçilen Mehmet Şevki

38 TBMM, "a.g.e", C. 1, s.471.

39 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 11 Kasım 1946, s.13.

40 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 5 Haziran 1947, s.10.

41 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 12 Ağustos 1946, s.19.

42 TBMM, "a.g.e", C.1, s.471.

43 TBMM, "a.g.e", Cilt 1, s.472.

Yalvaç⁴⁴ bu dönemde Meclis Hesaplarını İnceleme Komisyonunda bulunmuştur⁴⁵. Evli ve 4 çocuklu olup, kırmızı şeritli İstiklâl madalyasına sahiptir. 18 Mart 1961 tarihinde vefat etmiştir⁴⁶.

Kâzım AYDAR

1888 yılında Isparta'da doğan Kâzım Aydar'ın babası Ahmet Haydar ve annesi ise Fatma Hanımdır. İstanbul Yüksek Mühendis Mektebini bitiren Kâzım Aydar, Teftiş Heyeti Başkanlığında ve Nâfia Vekâleti Yapı İşleri Umum Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur⁴⁷. TBMM'de VII. Dönem Isparta milletvekilliği⁴⁸ ve CHP'den Isparta parti müfettişliği de yapmıştır⁴⁹. TBMM'nin VIII. Döneminde de Isparta'dan Milletvekili seçilen Kâzım Aydar⁵⁰, evli ve 8 çocuk babasıdır. 16 Ekim 1953 tarihinde vefat etmiştir⁵¹.

Ahmet Kemalettin TURAN (Kemal ÜNAL-TURAN)

1896 yılında Isparta doğan Ahmet Kemalettin Turan, Mehmet Nuri Bey ile Azize Hanım'ın oğludur. Ankara Hukuk Mektebini bitiren Ahmet Bey, dil olarak Fransızca bilmektedir. Yapmış olduğu meslekler ise; basın ve matbaacılık, Akşehir İdadisinde Güzel Yazı ve Isparta İdadisinde

44 “Milletvekili Seçimi”, *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1.

45 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 12 Ağustos 1946, s.19.

46 TBMM, “a.g.e”, C. 1, s.472.

47 TBMM, “a.g.e”, C. 1, s.396.

48 “TBMM Zabıt Ceridesi”, Cilt 2, Devre 7, Ankara 3 Mayıs 1943, s.8.

49 “Valimizin Teftiş Gezileri”, *Isparta*, 12 Haziran 1946, s.1.

50 *Isparta*, 7 Nisan 1948, s.1.

51 TBMM, “a.g.e”, C. 1, s.396.

Fransızca, Isparta İdadisi ve Öğretmen Okulunda Fransızca ve Beden öğretmenliği olmuştur. Matbaası olan Ahmet Bey, matbaa müdürlüğü ve ticaret ile de uğraşmıştır⁵². TBMM'nin IV., V. ve VI. dönemlerinde Isparta milletvekilliği yapmıştır⁵³. Ayrıca V. ve VI. dönemlerde TBMM Başkanlık Divanında Kâtip Üyeliğinde de bulunmuştur⁵⁴. Kemal Turan VII. dönemde⁵⁵ ve VIII. dönemde de Isparta'dan Milletvekili seçilmiş⁵⁶ olup, VIII. dönemde mecliste Seçim Tutanaklarını İnceleme Komisyon Başkanlığı yapmıştır⁵⁷. Evli ve 2 çocuk sahibi olan vekil, 3 Nisan 1960 tarihinde vefat etmiştir⁵⁸.

1950-1954 Yılları Arasında Isparta'da Siyasi Yaşam ve Milletvekili Seçimleri

TBMM iki buçuk aylık tatilinin ardından 1949 yılında Kasım ayının başında tekrar çalışmalara başlamıştır. TBMM'nin bu yeni yasama yılında 14 Mayıs 1950 Milletvekili seçimi için Isparta Demokrat Parti milletvekili aday adayları; Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Dr. İrfan Aksu, Mustafa Atilla, Arif Aras, Mustafa Ertan, Neşet Çağatay, Dr. Tahsin Tola ve Mahmut Demiralay olmuştur. DP, 9 Nisan 1950 tarihinde parti merkez binasında yapılan aday seçiminde bu 9 adaydan 5'i Isparta'dan Demokrat parti adaylığını kazanmıştır. Bu adaylara baktığımızda; Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Dr. İrfan Aksu, Mustafa Ertan ve Dr. Tahsin Tola'yı görmekteyiz⁵⁹. Ancak 1950 Milletvekili seçimlerine Demokrat Parti'den Mustafa Ertan yerine Mustafa Reşit Turgut aday olmuştur⁶⁰. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılacak olan milletvekili seçimleri öncesinde DP'nin Isparta'daki seçim faaliyetleri şu şekilde olmuştur; Afyon Milletvekili olan Cemal Tunca, Antalya merkez olmak üzere Isparta ve Burdur bölgesine DP müfettişi olarak tayin edilmiştir. DP müfettişi Cemal Tunca, 11 Mart 1950 tarihinde Isparta'ya gelerek burada DP idarecileri ile merkez ilçe idare kurulunun kongresini düzenlemiştir. Daha sonra ise DP idarecileri, her perşembe ve cumartesi günleri bir mahalle ocağında toplantılar yapmışlar ve pazar günleri köy gezileri düzenleyerek Isparta halkına hitap etmişlerdir⁶¹.

1950 yılında Isparta'daki CHP yönetimine baktığımızda; CHP İl İdare Kurulu Başkanı olarak Mehmet Bilginer'i⁶² ve başkan yardımcısı olarak Mustafa Atabakan'ı görmekteyiz⁶³. 1950 seçimleri öncesinde Isparta'da seçim çalışmalarını başlatan CHP, Genel Merkezden Ispartalılara dağıtmak için normalde ücretli olan ve gelirinin CHP adına banka hesabına yatırıldığı gümüş veya altın iğneli parti rozetlerini Isparta'daki partililere ücretsiz dağıtmıştır⁶⁴.

52 TBMM, "a.g.e", C. 1, s.203.

53 "TBMM Zabıt Ceridesi", Ankara 31 Mart 1934, s.7; "TBMM Zabıt Ceridesi", Ankara 9 Mayıs 1938, s.2; BCA, Fon No 030.10.0.0, Kutu No 76, Dosya No 500, Sıra No 1, Ankara 4 Nisan 1939, s.3.

54 TBMM, "a.g.e", C. 1, s.328.

55 "TBMM Zabıt Ceridesi", Cilt 2, Devre 7, Ankara 3 Mayıs 1943, s.8.

56 "Milletvekili Seçimi", *Isparta*, 24 Temmuz 1946, s.1.

57 TBMM, "a.g.e", C. 1, s.472.

58 TBMM, "a.g.e", C. 1, s.203.

59 "Vilayetimiz D. Parti Adayları Belli Oldu", *Demokrat Isparta*, 19 Nisan 1950, s.1.

60 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 2 Nisan 1952, s.202-205.

61 "D.P. Müfettişlerimiz Teftişlerine Başladı", *Demokrat Isparta*, 15 Mart 1950, s.1.

62 BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 1324, Dosya No 395, Sıra No 1, Ankara 26 Nisan 1950, s.49.

63 BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 1324, Dosya No 395, Sıra No 1, Ankara 26 Nisan 1950, s.51.

64 BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 2019, Dosya No 33, Sıra No 1, Ankara 26 Ekim 1950, s.12.

Türkiye genelinde 1950 milletvekili seçimlerinde 487 milletvekilinin 416'sını DP, 69'unu CHP, 1'ini Millet Partisi (MP) ve 1'ini de bağımsız aday kazanmıştır. Türkiye'de çok partili siyasi yaşama geçişin ardından DP, bu seçimde mecliste milletvekillerinin çoğunluğunu alarak ülke siyasetinde önemli rol oynamıştır. DP, milletvekillerinin %85,42'sini kazanarak büyük başarı gösterirken, CHP'nin milletvekili çıkarma oranı %14,17 de kalmıştır. Bu seçimde DP, önceki dönem milletvekili seçimine göre büyük başarı gösterirken CHP'nin milletvekili sayısı ise oldukça düşmüştür⁶⁵.

14 Mayıs 1950 tarihindeki milletvekili seçimlerinde Isparta 66 sandık alanına ayrılmıştır⁶⁶. Milletvekilleri seçim kanunu gereğince yapılan bu genel seçimde⁶⁷, Isparta'dan 5 milletvekilinin⁶⁸ hepsini Demokrat Parti kazanmıştır. DP'den seçilen bu milletvekilleri; Sait Bilgiç, Dr. Tahsin Tola, Dr. İrfan Aksu, Reşit Turgut ve Kemal Demiralay olmuştur⁶⁹. Bu milletvekillerinin özgeçmişleri şöyledir:

Ahmet Kemalettin DEMİRALAY

1913 yılında Isparta'da doğan Kemalettin Demiralay'ın annesi Memduha Hanım, babası ise İbrahim Bey'dir. Lise mezunu olan Kemalettin Demiralay ticaret ve tüccarlık yapmıştır⁷⁰. 1946'da Isparta Belediye Başkanı seçilen Kemalettin Demiralay⁷¹, 1947'ye kadar bu görevde bulunmuştur⁷². Isparta'da Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer alan Demiralay⁷³, IX. dönemde DP'den

65 TUİK, "a.g.e.", s. 8-9.

66 "Isparta Merkez İlçesi Seçim Kurulu Başkanlığından", *Demokrat Isparta*, 3 Mayıs 1950, s.2-3.

67 BCA, Fon No 030.10.0.0, Kutu No 77, Dosya No 510, Sıra No 20, Ankara 26 Mayıs 1950, s.1.

68 21 Şubat 1950 tarihli Resmî Gazete 'de yayınlanan 5545 Sayılı Milletvekili Seçim Kanununa göre; milletvekili sayısının tespitinde 1946 seçimlerindeki ile aynı nüfus ölçüsünün kullanılacağı belirtilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 21 Şubat 1950, Sayı: 7438, s.17801). Böylece, 1950 yılında 186.152 nüfusa sahip Isparta ili (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *1950 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1950, s.7) önceki dönem olduğu gibi 175.000 nüfusu geçmesinden dolayı 1950 yılı milletvekili seçimlerinde de meclise 5 milletvekili göndermiştir.

69 BCA, Fon No 030.10.0.0, Kutu No 77, Dosya No 510, Sıra No 20, Ankara 26 Mayıs 1950, s.3.

70 TBMM, *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt 2, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010, s.565.

71 BCA, Fon No 030.11.1.0, Kutu No 184, Dosya No 22, Sıra No 4, Ankara 25 Haziran 1946, s.3.

72 "Isparta", *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünyü Bugünü Yarını*, Cilt 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s.3570.

73 "Partiyi kuranlar", *Isparta*, 24 Nisan 1946, s.2.

Isparta Milletvekili seçilmiştir ⁷⁴. Daha sonra, TBMM'nin X. ve XI. dönemlerinde de DP'den Isparta milletvekilliği yapmıştır ⁷⁵. Evli ve 2 çocuğa sahip olan Kemal Demiralay, 03.05.1996'de vefat etmiştir ⁷⁶.

Mehmet Sait BİLGİÇ

Mehmet Sadık Bey ve Kadriye Hanım'ın oğlu olan Mehmet Sait Bilgiç, 1920 yılında Asılıkale'de doğmuştur. Ankara Hukuk Fakültesini bitiren Sait Bilgiç, Hukukçu olmasının yanı sıra nahiye müdürlüğü, köy öğretmenliği, Gümüşhane'de Yargıç Yardımcılığı ⁷⁷ ve Milliyetçiler Derneği Başkanlığı ⁷⁸ vazifelerinde de bulunmuştur. IX. Dönemde DP'den Isparta Milletvekili seçilen ⁷⁹ Sait Bilgiç, meclisin bu döneminde Meclis Divan Katipliği görevinde bulunmuştur ⁸⁰. Daha sonra, X. ve XI. dönemlerde de DP'den Isparta milletvekilliği yapan ⁸¹ Sait Bilgiç, evli ve 1 çocuk sahibidir. Sait Bilgiç 13.08.1988 tarihinde vefat etmiştir ⁸².

Hasan Tahsin TOLA

74 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

75 "Isparta'da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı", Ankara 29 Ekim 1957, *Hür Senirkent*, s.1; BCA, Fon No 030.1.0.0, Kutu No 78, Dosya No 515, Sıra No 16, Ankara 5 Mayıs 1950, s.7.

76 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

77 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

78 *Demokrat Isparta*, 28 Ocak 1953: s.1-2.

79 BCA, Fon No 030.1.1.0, Kutu No 77, Dosya No 510, Sıra No 20, Ankara 26 Mayıs 1950, s.3.

80 Sait Bilgiç Meclis Divan Katipliğine Seçildi, *Demokrat Isparta*, 7 Kasım 1951, s.2.

81 BCA, Fon No 030.1.0.0, Kutu No 78, Dosya No 515, Sıra No 16, Ankara 5 Mayıs 1950, s.6; "Isparta'da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı", *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957, s.1.

82 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

1911'de Isparta'nın Senirkent ilçesinde doğan Tahsin Tola, Abdullah Bey ve Gülsüm Hanım'ın oğludur. Doktor olan Tahsin Tola, İstanbul Tıp Fakültesi mezunudur. Manyas, Varto ve Muş'ta Hükümet Tabipliği görevinde bulunmuş olup, Senirkent Belediye Tabipliği de yapmıştır⁸³. Tahsin Tola, Milliyetçiler Derneği İdare Heyeti arasında da yer almıştır⁸⁴. Mecliste IX. dönemde ve⁸⁵ X. dönemde DP'den Isparta Milletvekili seçilmiştir⁸⁶. Evli ve 5 çocuğu olan Tahsin Tola 23.05.1983 tarihinde vefat etmiştir⁸⁷.

Ahmet İrfan AKSU

1916 yılında Isparta'nın Yalvaç ilçesinde doğan Ahmet İrfan Aksu, Hüseyin Avni Bey ve Emine Hanım'ın oğludur⁸⁸. İrfan Aksu, ilkokul ve ortaokulu Yalvaç'ta tamamladıktan sonra liseyi Afyon'da okumuştur. Üniversiteyi İstanbul Tıp Fakültesinde okuyan İrfan Aksu, 1941 yılında mezun olmuştur⁸⁹. Düşük seviyede Fransızca bilen İrfan Aksu, Kütahya Hükümet Tabipliği, serbest doktorluk, Yalvaç Belediye Tabipliği ve Yalvaç Belediye Başkanlığı vazifelerinde bulunmuştur⁹⁰. IX. Dönemde DP'den Isparta Milletvekilli seçilen İrfan Aksu⁹¹, X. dönemde yine DP'den Isparta milletvekilli seçilmiştir⁹². Ayrıca 1961'de kurulan Yeni Türkiye Partisi'nin de kuruculuğunu ve genel sekreterlik görevini üstlenmiştir⁹³. İrfan Aksu, meclisin XIII. döneminde ise Yeni Türkiye Partisinden Isparta milletvekilliği yapmıştır. Evli olup 4 çocuk sahibi olan İrfan Aksu⁹⁴, 9 Aralık 2009 tarihinde vefat etmiştir⁹⁵.

83 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

84 *Demokrat Isparta*, 28 Ocak 1953: s.1-2.

85 BCA, Fon No 030.1.1.0, Kutu No 77, Dosya No 510, Sıra No 20, Ankara 26 Mayıs 1950, s.3.

86 BCA, Fon No 030.1.0.0, Kutu No 78, Dosya No 515, Sıra No 16, Ankara 5 Mayıs 1950, s.5.

87 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

88 TBMM, "a.g.e", C. 2, s.565.

89 *Isparta Valiliği 1967 İl Yıllığı*, Isparta 1967, s.3.

90 TBMM, "a.g.e", C.2, s.565.

91 BCA, Fon No 030.1.1.0, Kutu No 77, Dosya No 510, Sıra No 20, Ankara 26 Mayıs 1950, s.3.

92 BCA, Fon No 030.1.0.0, Kutu No 78, Dosya No 515, Sıra No 16, Ankara 5 Mayıs 1950, s.4.

93 *Isparta Postası*, 12 Mart 1961, s.1.

94 *Isparta Valiliği 1967 İl Yıllığı*, Isparta 1967, s.3.

95 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/eski-milletvekili-irfan-aksu-topraga-verildi-13155339>.

Mehmet Reşit TURGUT

Reşit Turgut 1900 yılında İbradı'da dünyaya gelmiş olup babası Mustafa Hulusi Bey ve annesi Nefise Hanım'dır. Ankara Adliye Meslek Okulu Hukuk mezunu olan Reşit Turgut, Akkışla Bucağı Gömürgen okulunda öğretmenlik, Saimbeyli İlçesi Mağara Bucağı Müdürlüğü, Feke İlçesi Bakırdağ Bucak Müdürlüğü, Ankara Şehremaneti Belediye Zabıtası, Nezafeti Fenniye Müdürlüğü Baş katipliği, Gediz'de Sorgu Hakimliği, Maliye Bakanlığında Hukuk Müşavirliği Tetkik Memurluğu, Avanos'ta Sorgu Hakimliği, Milli Emlak Müdürlüğünde Tetkik Memurluğu ve Ankara Maliye Muhakemat Müdürlüğünde Mukayyet Avukatlığı görevlerinde bulunmuştur⁹⁶. TBMM'nin XIII. döneminde Kayseri milletvekilliği yapan Reşit Turgut, bu dönemde Meclis Hesaplarını İnceleme Komisyonunda görev almıştır⁹⁷. Kırmızı şeritli İstiklâl madalyaya sahip olan Reşit Turgut evli ve 3 çocuğa sahiptir. Reşit Turgut, 20 Eylül 1970 tarihinde vefat etmiştir⁹⁸.

TBMM'nin IX. dönem Isparta milletvekillerine bakıldığında; milletvekillerinin hepsi DP'den olduğu için önceki dönemden devam eden olmamıştır⁹⁹. IX. dönemde görevine başlayan meclis, dokuz ay süren çalışması boyunca 179 kanun çıkarmış ve Ağustos 1951'de iki buçuk ay sürecek olan bir tatile girmiştir. Bu tatil döneminde partililer, milletvekillerinden seçim bölgelerine gidip oralarda incelemeler yapmalarını istemiştir. Isparta milletvekilleri de bu tatil sürecinde Isparta'ya gelerek çalışmalarına başlamışlardır¹⁰⁰.

13 Mayıs 1951 tarihinde TBMM'de IX. dönem Isparta milletvekilleri, TBMM Başkanı olan Refik Koraltan ve Adnan Menderes'in huzurunda DP İl Kongrelerini yapmıştır. Yeni il idare kurulunun seçildiği kongrede kurula: Osman Tanrıöver, Celal Kaya, Mehmet Ali Tokoğlu, Nuri Çakır, Osman Şenbaş, Orhan Kutlu, Tevfik Ersoy ve Mustafa Vanlı seçilmiştir¹⁰¹. İl idare kurulu 1951'de Mayıs'ın son haftasında toplanmış olup, kendi içinde görevlendirmeler yapmıştır. Görevlendirmeye göre, il idare kurulu başkanlığına yine Mehmet Ali Tokoğlu, ikinci başkanlığına ise Celal Kaya seçilmiştir. Ayrıca muhasebeye Osman Şenbaş ve katipliğe de Nuri Çakır seçilmiştir

96 TBMM, "a.g.e", C.2, s.565.

97 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 11 Kasım 1946, s.13.

98 TBMM, "a.g.e", C.2, s.565.

99 Hüseyin Gül, Hakan M. Kiriş, "Geçmişten günümüze yönetsel ve siyasal özellikleriyle Isparta", Hüseyin Gül ve Songül Boybeyi, Geçmişten günümüze Isparta, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009, s.104.

100 "T.B.M. Meclisi", *Demokrat Isparta*, 15 Ağustos 1951, s.1.

101 "D.P. İl Kongresi" *Demokrat Isparta*, 16 Mayıs 1951, s.1-2.

TBMM'nin yeni yasama yılı iki buçuk aylık tatilin ardından Kasım 1951'in başında çalışmalarına başlamıştır. Bu dönemde Isparta DP Milletvekili Sait Bilgiç, TBMM'de Meclis Divan Kâtibi olarak seçilmiştir¹⁰³. TBMM açıldıktan sonra Isparta'da her yıl yapıldığı gibi DP, köy ve ocak kongrelerine başlamıştır. DP yılın ilk kongresini de Isparta merkezde Yenice ve Keçeci mahallelerinin ocakları ve Lağus, Deregümü, Çünür ve Kayı köylerinde yapmış ve yeni idare heyetlerini belirlemiştir¹⁰⁴. Daha sonra Aralık ayının ilk haftasında merkezde Emre, Yayla, Sülübey ve Hızırbey mahalleleri ve köylerde ise Gülbaşı ve Fandas ocaklarında DP kongreleri yapılmıştır. Kongrelerin ana konusu 1952 yılında Isparta'ya yapılacaklar olmuştur¹⁰⁵. 17 Aralık 1951 tarihinde Isparta İl Genel Meclisi Vali Mustafa Bağrıaçık başkanlığında çalışmalarına başlamış olup, bu oturuma Isparta merkezden Orhan Kutlu katılmıştır¹⁰⁶.

DP'nin merkez binasında 20 Nisan 1952 tarihinde Isparta merkez ilçe kongresi yapılmış, bu kongreye köylerden gelen delegeler katılmıştır. Ali Boşgelmez'in açılışını yaptığı kongrenin başkanlığına Cahit Mavilioğlu, ikinci başkanlığına Orhan Kutlu, katipliklere de Nuri Tepe ve Halit Erçakır seçilmiştir¹⁰⁷. Kongrenin idare heyetine de Ali Boşgelmez, Kadir Uyar, Osman Şenbaş, Osman Tanrıöver, Süreyya Demiralay, Orhan Kutlu ve Nuri Çakır seçilmiştir¹⁰⁸.

1954-1957 Yılları Arasında Isparta'da Siyasi Yaşam ve Milletvekili Seçimleri

Isparta'da partilerin aday yoklamaları 28 Mart 1954 tarihinde belli olunca DP Isparta'dan 5 adayını belirlemiştir. Bu adaylar; Tahsin Tola, Kemal Demiralay, İrfan Aksu, Kemal Artan ve Sait Bilgiç olmuştur. Ancak parti daha sonra Kemal Artan'ı değiştirme kararı almış ve onun yerine eski Ticaret Bakanı Zühtü Hilmi Velibeşe'yi aday olarak çıkarmıştır¹⁰⁹. CHP'nin adayları ise; Tahsin Argun, Halil Özkan, Lokman Başaran, Sait Köksal ve İbrahim Demirelli olarak belirlenmiştir. Partililer adaylarını belirledikten sonra seçim faaliyetlerini daha fazla yoğunlaştırmışlardır¹¹⁰. Ancak 1954'te Isparta İl Başkanı olan Mehmet Ali Tokoğlu'nun da dahil olduğu DP idare kurulunun 15 üyesi parti üyeliğinden istifası edince, DP'nin seçim çalışmaları da bir süreliğine yavaşlamıştır. Partililer istifanın nedenini, daha kuvvetli ve günün şartlarına daha fazla uyan bir idare heyeti kurmak olarak ifade etmiş¹¹¹ ve 11 Haziran 1955 tarihinde Mehmet Ali Tokoğlu başkanlığında DP'nin parti kongresi yapılmıştır.

102 “D.P. Yeni İl İdare Kurulu”, *Demokrat Isparta*, 30 Mayıs 1951, s.1.

103 “Sait Bilgiç Meclis Divan Katipliğine Seçildi”, *Demokrat Isparta*, 7 Kasım 1951, s.2.

104 “D.P. Kongreleri Başladı”, *Demokrat Isparta*, 28 Kasım 1951, s.1.

105 “1952'de Isparta'ya neler yapılacak”, *Demokrat Isparta*, 5 Aralık 1951, s.1.

106 “İl Genel Meclisi Mesaisine Başladı”, *Demokrat Isparta*, 19 Aralık 1951, s.1.

107 “D.P. İlçe Kongresi Yapıldı”, *Demokrat Isparta*, 25 Nisan 1952, s.1.

108 “Demokrat Parti Kongresi”, *Demokrat Isparta*, 25 Nisan 1952, s.2. İdare heyeti seçiminde Mehmet Atabakan ve Nuri Çakır eşit oy aldığı için tüzük gereği bunlar arasında kura çekilmiş ve kura sonucunda Nuri Çakır idare heyeti seçimini kazananlar arasında yer (Demokrat Parti Kongresi”, *Demokrat Isparta*, 25 Nisan 1952, s.2).

109 “Isparta'da D.P.'nin ve CHP'nin Adayları”, *Yalvaç*, 17 Nisan 1954, s.1.

110 “CHP'liler Parti Mücadele Bayrağını Açtılar”, *Yalvaç*, 6 Nisan 1954, s.1.

111 “Isparta D.Parti İdare Heyeti Toptan İstifa Etti”, *Yalvaç*, 10 Haziran 1954, s.1.

1954 yılı milletvekili seçiminde her ili temsil edecek milletvekili sayısı 5545 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunundaki nüfus ölçüsüne göre¹¹² belirlenmiştir¹¹³. Isparta şehrinin 1950 genel nüfus sayımına göre nüfusu 186.152 olduğu için¹¹⁴ Isparta'yı mecliste temsil edecek milletvekili sayısı da bu dönem de yine önceki dönem gibi 5 olarak belirlenmiştir¹¹⁵.

Türkiye genelinde 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan X. dönem milletvekili seçimlerinde kazanan 541 milletvekilinin 503'ünü DP çıkararak milletvekili çoğunluğunu bu dönemde de sağlamıştır. TBMM'ye milletvekili gönderen diğer partiler ise; 31 milletvekili ile CHP, 5 milletvekili ile Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) olmuştur. Ayrıca bunların dışında 5 bağımsız milletvekili de meclisin X. döneminde yer almıştır. Bu seçim sonucunda DP'nin milletvekillerinin yaklaşık %93'ünü kazandığı ve önceki dönem milletvekili çıkarma oranı %85,42'yi de geçerek başarısını daha da arttırdığı görülmüştür¹¹⁶.

31 Mart 1954 tarihinde Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin¹¹⁷ Genel Başkanı Ahmet Tahtakılıç Isparta'da CMP'nin şubasını açmış ancak 1954'te ki milletvekili seçimine girmemiştir¹¹⁸. Isparta'da X. dönem milletvekili seçimleri, Demokrat Parti, CHP ve bir bağımsız aday arasında geçmiştir¹¹⁹. Demokrat Parti burada 5 milletvekilinin hepsini kazanmıştır¹²⁰. Bu milletvekilleri; Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Tahsin Tola, İrfan Aksu ve Zühtü Hilmi Velibeşe'dir. Mustafa Zühtü Hilmi Velibeşe dışındaki diğer milletvekilleri önceki dönemde de Isparta milletvekilliği yapmışlardır. Ancak Isparta'dan ilk defa milletvekilliğini kazanan Mustafa Zühtü Hilmi Velibeşe olmuştur. Mustafa Zühtü Hilmi Velibeşe'nin özgeçmişi şu şekildedir:

112 55.000 nüfusa kadar olan seçim bölgesinde 1 milletvekili, 55.000'den fazla nüfuslu seçim bölgelerinde ise 55.000'den fazla olan her 40.000 nüfus için 1 milletvekili artmaktadır (T.C. Resmî Gazete, 21 Şubat 1950, Sayı: 7438, s.17801).

113 T.C. Resmî Gazete, 21 Şubat 1950, Sayı: 7438, s.17801.

114 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1950, s.7.

115 "Isparta'da Seçimleri Üstün Farkla D.P. Kazandı", *İleri Isparta*, 4 Mayıs 1954, s.1.

116 TUİK, "a.g.e.", s. 9-10.

117 1948'de açılan Millet Partisi (MP)'nin 27 Ocak 1954 tarihinde laikliğe aykırı olduğu öne sürülerek kapatılmasıyla, bu partinin devamı olarak 1954 yılında Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) kurulmuştur. CMP 1958'e kadar faaliyetlerini sürdürmüştür (Limoncuoğlu, Alihan, "Türkiye'de Üçüncü Yolun Başı: Millet Partisi (1948)" *Akademik Hassasiyetler*, Cilt 5, Sayı 10, 2018, s.145-155). Parti yurt genelinde 1954 yılı milletvekili seçimlerinde 5 milletvekili çıkarmış (İleri Isparta, 4 Mayıs 1954, s.1), 1957'de ki milletvekili seçimlerinde 575 oyla %0,7 oy almıştır (TUİK, "a.g.e.", s.57).

118 İleri Isparta, 23 Mart 1954, s.1.

119 TUİK, "a.g.e.", s.57.

120 "Isparta'da Seçimleri Üstün Farkla D.P. Kazandı", *İleri Isparta*, 4 Mayıs 1954, s.1.

Mustafa Zühtü Hilmi VELİBEŞE

1892 yılında İzmir’de doğan Hilmi Velibeşe, Adile Hanım ve Ahmet Hilmi Bey’in oğludur. Hilmi Bey, Selanik Hukuk Okulunu bitirmiştir. İngilizce ve Fransızca bilmektedir. Mezuniyet sonrası Rumeli Vilayetleri Müfettişliğinde tercümanlık, Maliye Bakanlığı Özel Kaleminde mümeyyizlik, Dış İşleri Bakanlığında Bab-ı Ali Hukuk Müşaviri Yardımcılığı görevlerinde bulunmuş ve daha sonra serbest avukatlık yapmıştır¹²¹. Hilmi Velibeşe, meclisin IX. döneminde Ankara Milletvekili seçilmiş¹²² ve bu dönemde İktisat ve Ticaret Bakanlığı görevinde bulunmuştur¹²³. Daha sonra X. dönemde ise DP’den Isparta Milletvekili seçilmiş¹²⁴ ve meclisin bu döneminde Teşkilâtı Esasiye ve Adliye Encümeni Üyeliği görevlerinde bulunmuştur¹²⁵. Hilmi Velibeşe evli ve 2 çocuğa sahip olup, 11.09.1961 tarihinde vefat etmiştir¹²⁶.

1957-1960 Yılları Arasında Isparta’da Siyasi Yaşam ve Milletvekili Seçimleri

27 Ekim 1957 tarihinde yapılacak olan XI. dönem milletvekili genel seçimlerinin öncesinde DP, 1 Haziran 1957 tarihinde 121 delegenin 117’sinin katılımıyla Isparta’da Halk Sinemasında il kongresini yapmıştır. DP’nin kongre başkanlığına Mustafa Bağrıaçık ve ikinci başkanlığa da Sait Bilgiç getirilmiştir. Kongrede idare kurulu raporu Celal Kaya tarafından okunmuştur¹²⁷

Türkiye’de 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan genel seçimlerde 610 milletvekili seçilmiş olup, milletvekillerinin çoğunluğunu kazanan yine DP olmuştur. Milletvekili dağılımları şu şekilde olmuştur: DP 424, CHP 178, CMP 4 ve Hürriyet Partisi (HP) 4 milletvekili çıkarmıştır. Bu seçimde DP’nin mecliste temsil ettiği milletvekili oranına bakıldığında; bu oran %69,5 olmuş ve bu önceki dönemde ki DP’nin %93’lük başarısının oldukça gerisinde kalmıştır. CHP ise bu seçimde %29,2 oranında milletvekili kazanmış olup, önceki döneme göre daha iyi başarı göstermiştir¹²⁸.

Isparta’da 1957 milletvekili seçimlerine aynı yılda kurulan Hürriyet Partisi’de katılmıştır¹²⁹. Parti girmiş olduğu tek seçim 1957 milletvekili seçimlerinde Isparta’dan 19265 oy ile %23,5 oy

121 TBMM, “a.g.e”, C.2, s.638.

122 BCA, Fon No 030.1.0.0, Kutu No 78, Dosya No 515, Sıra No 16, Ankara 5 Mayıs 1950, s.3.

123 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 15 Aralık 1950, s.233.

124 BCA, Fon No 030.1.0.0, Kutu No 78, Dosya No 515, Sıra No 16, Ankara 5 Mayıs 1950, s.3.

125 “TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 12 Haziran 1957, s.74.

126 TBMM, “a.g.e”, C.2, s.638.

127 “D.P. İl Kongresi Olgunluk İçinde Geçti”, *Hür Senirkent*, 15 Haziran 1957, s.1.

128 TUİK, “a.g.e.”, s. 10-11.

129 *Hür Senirkent*, 18 Mayıs 1957, s.1.

almış ancak hiç milletvekili çıkaramamıştır¹³⁰. Türkiye genelinde ise Hürriyet Partisi 4 milletvekili çıkarmıştır¹³¹. 24 Kasım 1958 tarihinde partinin kongresinde partinin kapatılıp kapatılmaması görüşülmüş ve oylama yapılmıştır. Oylamada 180 oyun 175'i partinin kapatılmasından yana oy kullanmış olduğundan parti 24 Kasım 1958 tarihinde kapatılmıştır¹³². HP'nin kapatılmasıyla parti mensupları CHP'ye geçmiştir¹³³.

1955 yılı genel nüfus sayımına göre Isparta'nın nüfusu 212.080 olduğu için¹³⁴ Isparta'yı mecliste yine 5 milletvekili temsil etmiş¹³⁵, bu milletvekillerinin hepsini yine Demokrat Parti çıkarmış, CHP ve HP milletvekili çıkaramamıştır. DP'den kazanan milletvekilleri; Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Tevfik Tıǧlı, Hamdi Ongun ve Ali Latifoǧlu olmuştur¹³⁶. 1957 Milletvekili Seçiminde Isparta milletvekili olarak DP'den seçilen; Ali Latifoǧlu, Ahmet Hamdi Ongun ve Mehmet Tevfik Tıǧlı'nın özgeçmişleri şu şekildedir:

ALİ LÂTİFAOĞLU

1921'de Isparta'nın Yalvaç ilçesinde doğan Ali Lâtifoǧlu, Hacı Abdullah Bey ile Şerif Fadime Hanım'ın oğludur. Balıkesir Öğretmen Okulu ve Öğretmen Enstitüsü'nü bitiren Ali Lâtifoǧlu, Hatay'ın Yayla ilçesinde İlkokul öğretmenliği, Mersin ve Afyon Erkek Sanat Enstitülerinde toplu dersler öğretmenliği yapmıştır. Evli ve 4 çocuǧu olan Ali Lâtifoǧlu¹³⁷, XI. dönemde DP'den Isparta Milletvekili seçilmiş olup¹³⁸, 28 Ağustos 1994 tarihinde vefat etmiştir¹³⁹.

130 TUIK, "a.g.e.", s.57.

131 Hür Senirkent, 29 Ekim 1957, s.1.

132 Çakmak, Diren, "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 3, 2008, s.183-184.

133 Yücel, M. S., "Menderes Dönemindeki Gelişmeler", Editör: Güzel, Hasan Celal, *Genel Türk Tarihi (Cilt 9)* içinde, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.35.

134 DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 2000, s.45.

135 "Isparta'da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı", *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957, s.1.

136 "Isparta'da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı", *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957, s.1.

137 TBMM, "a.g.e", C.2, s.719.

138 "Isparta'da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı", *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957, s.1.

139 TBMM, "a.g.e", C.2, s.719.

Ahmet Hamdi ONGUN

1894 yılında Mersin’de doğan Hamdi Ongun, Ayşe Hanım ve Ali Rıza Bey’in oğludur. İstanbul Posta ve Telgraf Yüksekokulu’nu bitirmiş olup Fransızca bilmektedir. Ziraat, Hukuk ve Maliye alanlarının yanı sıra İstiklâl Savaşında askeriyede de görev alan Hamdi Ongun, Adana Bölgesinde Telgraf Subaylığı ve Üsteğmenlik, Ankara Muhabere Taburunda Subaylık yapmıştır. Ayrıca, Mersin Liman Şirketi Denetçiliği, Belediye Meclis Üyeliği, İl Genel Meclisi Üyeliği ve Daimî Üyeliği görevleri de yapan Hamdi Ongun, IV. dönemde Mersin’den milletvekili seçilmiş¹⁴⁰ ve bu dönemde mecliste Maliye Encümen Üyeliği¹⁴¹, Kütüphane Encümeni Üyeliği¹⁴² ve Divân-ı Riyâset Kâtipliği görevlerinde bulunmuştur. TBMM’nin V. döneminde İçel’den milletvekili seçilen¹⁴³ Hamdi Ongun meclisin XI. döneminde ise DP’den Isparta milletvekilli seçilmiştir¹⁴⁴. Evli ve 5 çocuğu olan Hamdi Ongun, 23 Eylül 1986 tarihinde vefat etmiştir¹⁴⁵.

Mehmet Tefik TIĞLI

1903’de Isparta’nın Eğirdir ilçesinde doğan Tefik Tıgılı’nın babası Hüseyin Hüsnü Bey, annesi Vesile Hanım’dır. Arapça ve İngilizce bilen Tefik Tıgılı, eğitimcidir. Öğretmenliğin yanı sıra okullarda müdür yardımcılığı görevinde de bulunmuştur. Ayrıca Ulaştırma Bakanlığı Muharebe ve Mürasele Müşaviri ve Teftiş Heyeti Memurluğu ve Şefliği, PTT Umum Müdürlüğünde Sağlık Yardım Sandığı Müdürlüğü, Devlet Hava Yolları Hasılat Müdür Yardımcılığı ve Levazım Müdürlüğü, Eğirdir ve Çevresi Yardım Derneğinin Kuruculuğu, Köylüyü Okutma Dernek Başkanlığı ve Şeker

140 TBMM, “a.g.e”, C.2, s.719.

141 “TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 9 Mayıs 1931, s.28.

142 “TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 7 Kasım 1932, s.9.

143 TBMM, “a.g.e”, C.2, s.719.

144 “Isparta’da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı”, *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957, s.1.

145 TBMM, “a.g.e”, C.2, s.719.

Şirketi Yayın Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur ¹⁴⁶. TBMM'nin XI. döneminde DP'den Isparta milletvekili seçilen ¹⁴⁷ Tefik Tıgılı, evli ve 4 çocuk babasıdır. 5 Temmuz 1981 tarihinde vefat etmiştir ¹⁴⁸.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilanından sonra tek partili siyaset ile devam eden Türkiye'de, çok partili siyasete geçmek için 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleri olmuş ancak bu denemelerden istenen elde edilememiştir. 1945 yılına gelindiğinde Milli Kalkınma Partisi (MKP) kurulmuş ve böylece 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılacak milletvekili seçimlerinde çok partili siyasete geçişin sinyalleri verilmeye başlanmıştır. Daha sonra ise 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP)'nin kurulmasıyla birlikte 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan milletvekili seçim yarışına CHP dışında, MKP ve DP de katılmıştır. 1946 milletvekili seçim sonucunda Türkiye genelinde 465 milletvekilinin 397'sini CHP, 61'ini DP ve 7'sini bağımsız adaylar kazanmıştır. Bu seçim sonuçlarına göre; mecliste milletvekillerin %85,38'ini CHP temsil ederken %13,12'sini DP temsil etmiştir. Bu seçimde CHP'nin milletvekili sayısının oldukça gerisinde milletvekili çıkararak DP'nin 61 milletvekili çıkarması girmiş olduğu ilk seçimi olduğu düşünüldüğünde gayet başarılı olduğu görülmektedir. Isparta'da ise 1946 milletvekilli seçimi yarışı CHP ve DP arasında olmuş olup, bu seçimde 5 milletvekilinin hepsini CHP kazanmıştır.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan IX. dönem milletvekili seçimlerine bakıldığında; 487 milletvekilinin 416'sını DP, 69'unu CHP, 1'ini Millet Partisi (MP) ve 1'ini de bağımsız aday kazanmıştır. DP'nin katılmış olduğu ikinci milletvekili seçimi olan 1950 milletvekili seçiminde DP, milletvekillerinin %85,42'sini kazanarak büyük başarı gösterirken, CHP'nin milletvekili kazanma oranı %14,17 de kalmıştır. Bu seçimde DP, önceki dönem milletvekili seçimine göre büyük başarı gösterirken CHP'nin ise milletvekili sayısı önceki döneme göre oldukça düşmüştür. DP, bu seçimde Türkiye genelinde olduğu gibi Isparta'da da büyük başarı göstermiş ve 5 milletvekilinin tamamını kazanmıştır.

2 Mayıs 1954 tarihinde gerçekleşen X. dönem milletvekili seçimlerinde; 541 milletvekilinin 503'ünü DP kazanarak, TBMM'nin IX. döneminde olduğu gibi milletvekillerinin çoğunluğunu X. dönemde de elde etmiştir. Diğer milletvekillerin 31'ini CHP, 5'ini CMP ve 5'ini de bağımsız adaylar kazanmıştır. Bu seçim sonucuna göre; meclise seçilen milletvekillerinin yaklaşık %93'ünü DP kazanmış ve DP bir önceki dönem milletvekili çıkarma oranı %85,42'yi de geçerek başarısını daha da arttırmıştır. Isparta'da ise bu seçim DP, CHP ve bir bağımsız aday arasında geçmiş ve DP 5 milletvekilinin tamamını kazanmıştır.

27 Ekim 1957 tarihinde yapılan XI. dönem milletvekilli genel seçimlerinde ise, seçilen milletvekili sayısı 610 olmuş ve DP, milletvekillerin 424'ünü kazanarak meclisteki çoğunluğu bu dönemde de sağlamıştır. Meclise milletvekili gönderen diğer partiler ise; 178 milletvekilli ile CHP, 4'er milletvekili ile CMP ve Hürriyet Partisi (HP) olmuştur. DP'nin mecliste temsil ettiği

146 TBMM, "a.g.e", C.2, s.719.

147 "Isparta'da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı İle Kazandı", *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957, s.1.

148 TBMM, "a.g.e", C.2, s.719.

milletvekili oranı ise bir önceki döneme göre düşerek %69,5 olmuş ve oran önceki dönemde ki %93'lük başarısına göre oldukça düşmüştür. CHP'ye bakıldığında; bu seçimde %29,2 oranında milletvekili kazanmıştır. CHP bu oranla mecliste üstünlük sağlayamasa da önceki döneme göre daha çok başarılı olmuştur. DP'nin milletvekili sayısı ise önceki döneme göre Türkiye genelinde düşmesine rağmen Isparta'da bu dönemde de yine 5 milletvekilinin tamamını DP kazanmıştır. Çok partili siyasete geçişin ardından 1960 ihtilaline kadar Türkiye'nin siyasetinde önemli rol oynayan DP, Isparta'da da DP 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde 5 milletvekilinin hepsini kazanarak büyük başarı göstermiştir.

1946-1960 yılları arasında 175.001-215.000 arasında nüfusu bulunan Isparta'yı milletvekili seçme kanunu gereğince meclisin her bir döneminde 5 milletvekili temsil etmiştir. 1946-1960 döneminde 14 farklı kişi Isparta milletvekilliği yapmıştır. 1946-1960 döneminde Isparta milletvekillerine bakıldığında; 1946-1950 yılları arasında Rıfat Güllü, Mehmet Sait Köksal, Mehmet Şevki Yalvaç, Kâzım Aydar ve Ahmet Kemalettin Turan olurken 1950-1954 döneminde Sait Bilgiç, Dr. Tahsin Tola, Dr. İrfan Aksu, Reşit Turgut ve Kemal Demiralay, 1954-1957 yılları arasında Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Tahsin Tola, İrfan Aksu ve Zühtü Hilmi Velibeşe ve 1957-1960 döneminde ise Kemal Demiralay, Sait Bilgiç, Tefvik Tığlı, Hamdi Ongun ve Ali Latifoğlu milletvekilliği yapmıştır. Buradan görülmektedir ki; 1946-1950 dönemi düşünüldüğünde Isparta'yı TBMM'de en uzun süre temsil eden Kemal Demiralay ve Sait Bilgiç olup, DP'nin iktidarlığı döneminde 3 dönem boyunca Isparta milletvekilliği yapmışlardır. Onlardan sonra da Tahsin Tola 1950-1954 ve 1954-1957 yılları arasında 2 dönem boyunca TBMM'de Isparta'yı temsil etmiştir.

Bu milletvekillerinin mesleklerine bakıldığında; hukukçu, doktor, öğretmen, kaymakam, vali yardımcısı, müfettiş, mühendis, subay, tercüman, muhasebeci, memurluk gibi mesleklerin yanı sıra basın işleri, matbaacılık, ticaret ve tüccarlık ile de uğraşanlar olmuştur. Ayrıca, bazı milletvekillerinin birden fazla meslek ile uğraştığı da görülmüştür. Bu milletvekillerinden lise mezunu olan Ahmet Kemalettin Demiralay dışında diğer tüm milletvekillileri üniversite mezunudur. Kemalettin Demiralay tüccarlık ve ticaret ile uğraşmasının yanı sıra 1946-1947 yılları arasında Isparta Belediye Başkanlığı görevinde de bulunmuştur.

1946 yılında çok partili siyasete geçişle birlikte ülkenin siyasetinde önemli yere sahip olan DP'nin siyasi yaşamı, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen bir askeri darbe ile son bulmuş ve ülkenin her yerinde olduğu gibi Isparta DP şubesi de kapatılmıştır.

Kaynaklar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon No 030.10.0.0, Kutu No 77, Dosya No 510, Sıra No 20, Ankara 26 Mayıs 1950.

BCA, Fon No: 030.1.0.0, Kutu No: 78, Dosya No: 515, Sıra No: 16, Ankara 5 Mayıs 1950.

BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 412, Dosya No 1732, Sıra No 1, Ankara 11 Aralık 1947.

BCA, Fon No 030.10.0.0, Kutu No 76, Dosya No 500, Sıra No 1, Ankara 4 Nisan 1939.

BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 1324, Dosya No 395, Sıra No 1, Ankara 26 Nisan 1950.

BCA, Fon No 490.1.0.0, Kutu No 2019, Dosya No 33, Sıra No 1, Ankara 26 Ekim 1950.

BCA, Fon No 030.11.1.0, Kutu No 184, Dosya No 22, Sıra No 4, Ankara 25 Haziran 1946.

Resmi Yayınlar

Isparta Valiliği 1967 İl Yıllığı, Isparta 1967.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11 Kasım 1946.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 5 Haziran 1947.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 12 Ağustos 1946.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 15 Aralık 1950.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 2 Nisan 1952.

“TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 9 Mayıs 1931.

“TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 7 Kasım 1932.

“TBMM Zabıt Ceridesi”, Cilt 2, Devre 7, Ankara 3 Mayıs 1943.

“TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 31 Mart 1934.

“TBMM Zabıt Ceridesi”, Ankara 9 Mayıs 1938.

TBMM Zabıt Ceridesi, Ankara 12 Haziran 1957.

T.C. Resmî Gazete, 6 Haziran 1946, Sayı: 6326, s.10701; Isparta, 12 Haziran 1946.

T.C. Resmî Gazete, 21 Şubat 1950, Sayı: 7438.

Gazeteler

“Celal Bayar Isparta’ya geldi”, *Isparta*, 27 Ekim 1948.

“CHP’liler parti mücadele bayrağını açtılar”, *Yalvaç*, 6 Nisan 1954.

“D.P. İl Kongresi” *Demokrat Isparta*, 16 Mayıs 1951.

“D.P. Kongreleri Başladı”, *Demokrat Isparta*, 28 Kasım 1951.

“D.P. İl Kongresi Olgunluk İçinde Geçti”, *Hür Senirkent*, 15 Haziran 1957.

“D.P. İlçe Kongresi Yapıldı”, *Demokrat Isparta*, 25 Nisan 1952.

“D.P. Müfettişlerimiz Teftişlerine Başladı”, *Demokrat Isparta*, 15 Mart 1950.

Demokrat Isparta, 28 Ocak 1953.

“Demokrat Parti kongresi”, *Demokrat Isparta*, 25 Nisan 1952.

“D.P. Yeni İl İdare Kurulu”, *Demokrat Isparta*, 30 Mayıs 1951.

“Gelenler-Gidenler”, *Isparta*, 20 Kasım 1946.

“Gelenler”, *Isparta*, 18 Aralık 1946.

“Gelenler”, *Isparta*, 25 Haziran 1947.

Hür Senirkent, 18 Mayıs 1957, s.1.

Hür Senirkent, 29 Ekim 1957, s.1.

- “İsparta’da D.P.’nin ve CHP’nin adayları”, *Yalvaç*, 17 Nisan 1954.
- “İsparta D.Parti idare heyeti toptan istifa etti”, *Yalvaç*, 10 Haziran 1954.
- “İsparta’da Hürriyet Partisi kuruldu”, *Hür Senirkent*, 18 Mayıs 1957.
- “İsparta Merkez İlçesi Seçim Kurulu Başkanlığından”, *Demokrat İsparta*, 3 Mayıs 1950.
- “İsparta’da Seçimleri D.P. 10409 Rey Farkı ile Kazandı”, *Hür Senirkent*, 29 Ekim 1957.
- “İsparta’da Seçimleri Üstün Farkla D.P. Kazandı”, *İleri İsparta*, 4 Mayıs 1954.
- İsparta*, 7 Nisan 1948.
- İsparta Postası*, 12 Mart 1961.
- “İl Genel Meclisi Çalışmalarına Başladı”, *İsparta*, 15 Eylül 1948.
- “İl Genel Meclisi Mesaisine Başladı”, *Demokrat İsparta*, 19 Aralık 1951.
- İleri İsparta*, 4 Mayıs 1954.
- İleri İsparta*, 23 Mart 1954.
- “Kısmi Milletvekili Seçimleri”, *İsparta*, 20 Ekim 1948.
- “Milletvekillerimiz Ankara’ya Hareket Etti”, *İsparta*, 6 Ekim 1948.
- “Milletvekili Seçimi”, *İsparta*, 24 Temmuz 1946.
- “Milletvekillerimiz Seçmenleri Arasında”, *İsparta*, 24 Eylül 1947.
- “Parti Başkanlığına Dair Gelen Emirler ve Bunun Üzerine Vilayetin Tamimleri”, *İsparta*, 12 Temmuz 1939.
- “Partiyi kuranlar”, *İsparta*, 24 Nisan 1946.
- Sait Bilgiç Meclis Divan Katipliğine Seçildi”, *Demokrat İsparta*, 7 Kasım 1951.
- “Sütçüler Seyahati”, *Demokrat İsparta*, 11 Temmuz 1951.
- “Tam isabetli bir seçim”, *İsparta*, 7 Ağustos 1946.
- “T.B.M. Meclisi”, *Demokrat İsparta*, 15 Ağustos 1951.
- “Valimiz Merkez Muhtarlarına da Deçimdeki Kanuni Görevlerini İzah Etti”, *İsparta*, 19 Haziran 1946.
- “Valimizin Teftiş Gezileri”, *İsparta*, 12 Haziran 1946.
- “Vilayetimiz D. Parti Adayları Belli Oldu”, *Demokrat İsparta*, 19 Nisan 1950.
- “1952’de İsparta’ya neler yapılacak”, *Demokrat İsparta*, 5 Aralık 1951.
- Araştırma ve İnceleme Eserler
- Armağan, Servet, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 33, Sayı 3-4, 1967.
- Balkaya, İhsan Sabri, “İsparta’da SCF kurulma çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 30, 2006.
- Bilgiç, Sait, *Hatıralarım*, Akasya Kitap, Ankara 2007.

Böcüzade, Süleyman Sami , *Kuruluşundan bugüne kadar Isparta tarihi*. (Çev. Suat Seren), Serenler Yayınları, İstanbul 1983.

Çakan, Işıl, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1999.

Çakmak, Diren, “Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 3, 2008.

Çoker, Fahri, *Türk parlamento tarihi, Milli Mücadele ve TBMM, I. Dönem 1919-1923*, Cilt 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara, 2000.

Eraslan, Cezmi, “Siyasi Alanda Yapılan İnkılaplar”, Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık, Yücel Özkaya, vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt II, Ankara, 2002.

Ertem, Barış, “Siyasal bir muhalafet denemesi olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2010.

Gül, Hüseyin Hakan M. Kiriş, “Geçmişten günümüze yönetsel ve siyasal özellikleriyle Isparta”, Hüseyin Gül ve Songül Boybeyi, *Geçmişten günümüze Isparta*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009.

“Isparta”, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünyü Bugünü Yarını*, Cilt 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982.

Limoncuoğlu, Alihan, “Türkiye’de üçüncü yolun başı: Millet Partisi (1948)”, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt 5, Sayı 10, 2018.

Olgun, Kenan, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* Cilt 27, Sayı 79, 2011.

Özalper, Mehmet, “Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2014.

TBMM, *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010.

TBMM, “TBMM Albümü 1920-2010”, Cilt 2, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1950.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *1950 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1950.

TUİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.

Tuncay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Yücel, M. S., “Menderes Dönemindeki Gelişmeler”, Editör: Güzel, Hasan Celal, *Genel Türk Tarihi (Cilt 9)* içinde, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

İnternet Kaynakları

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/eski-milletvekili-irfan-aksu-topraga-verildi-13155339>.

Dr. Öğr. Üyesi
İsmet SARIBAL

Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi
ve İdari Bilimler Fakültesi.
ismetsaribal@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted
22/10/2020 06/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.815095>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid'in Mâbeyn-i Hümâyûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey

*From Prosperity to Decline: Ahmed Nermi Bey of Kazan from Sultan II.
Abdulhamid's Mâbeyn-i Humâyûn*

Öz

Ahmed Nermi Bey, Kazan'dan İstanbul'a göç etmiş bir muhacirdir. İstanbul'a göç ettikten sonra Mülkiye'ye girmiş, beş yıllık bir eğitim sürecinin ardından siyasi ilimler diplomasını alarak mezun olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in Mülkiye mezunlarına olan ilgisi nedeniyle mezuniyetinin ardından Mekteb-i Harbiyeye Rusça muallimi olarak atanmış, bu işe başlamasının ardından kısa bir süre sonra da Mâbeyn mütercimleri arasına dâhil edilmiştir. Ahmed Nermi Bey, Sultan için yüzlerce kitap ve seyahatname çevirisi yapmış, Rusya ve Rusya Müslümanlarıyla ilgili haberlerden Sultan'ı haberdar etmek için özel çaba sarf etmiş önemli bir isimdir. Lakin Sultan II. Abdülhamid iktidardan düşüncü Ahmed Nermi Bey de işinde olmuş, zor yıllar geçiren Ahmed Nermi Bey en sonunda açlıktan intihar ederek yaşamına son vermişti. Ahmed Nermi Bey'in adı bürokraside daha iyi bir konuma gelemediği için sadece yaptığı çevirilerle anılmış, hayatına dair diğer ayrıntılardan şimdiye değin söz edilmemiştir. Bu çalışmada Ahmed Nermi Bey'in Kazan'da başlayıp Anadolu'da meçhul bir yerde intiharla son bulan hayatı hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Mülkiye, Mekteb-i Harbiye, Mâbeyn Mütercimliği, İntihar.

Abstract

Ahmed Nermi Bey was an immigrant from Kazan who migrated to Istanbul. After immigrating to Istanbul, he entered the Civil Service (Mülkiye) and graduated with a diploma in political sciences after a five-year education period. Due to Sultan II. Abdulhamid's interest in the graduates of the Civil Service (Mulkiye), he was appointed as a Russian teacher to the Military School (Mekteb-i Harbiye) on after his graduation, and he was included among the Mâbeyn (the palace secretariat) translators after a short time. Ahmed Nermi Bey was an important figure who translated hundreds of books and travel books for the Sultan and made special efforts to inform the Sultan about the news from Russia and Russian Muslims. However, when Sultan II. Abdulhamid fell from power, Ahmed Nermi Bey has also lost his

ATIF: SARIBAL İsmet, "İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid'in Mâbeyn-i Hümâyûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1257-1269)

CITE: SARIBAL İsmet, "From Prosperity to Decline: Ahmed Nermi Bey of Kazan from Sultan II. Abdulhamid's Mâbeyn-i Humâyûn", **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1257-1269)

job, and after many tough years, he finally ended his life by committing suicide from hunger. Ahmed Nermi Bey's name has only been mentioned with his translations since he could not reach a higher position in the bureaucracy, and other details of his life have not been touched upon until now. In this study, evaluations will be made about the life of Ahmed Nermi Bey, which started in Kazan and ended with suicide in an unknown place in Anatolia.

Keywords: Sultan II. Abdulhamid, Civil Service (Mulkiye), Military School (Mekteb-i Harbiye), Mâbeyn (the palace secretariat) Translators, Suicide.

Giriş

Ahmed Nermi Bey 1861 yılında Moskova'da doğmuştu. Kazan Tatarlarındandı. Babası Kazan ulemasından Nureddin Efendi'ydi. Ahmed Nermi Bey ilköğrenimini kardeşi Ali Nureddin Bey'le birlikte pederinin nezaretinde tamamlamış, bu süreçte ayrıca muallim-i mahsustan ders alarak Rusçayı öğrenmişti. Ali Nureddin Bey'in tercüme-i hâlimden anlaşıldığına göre iki kardeş eğitimlerini daha sonra Kazan medreselerinde mesâ'il-i diniyye, sarf, nahv, mantık, kıraat dersleri tahsil ederek devam ettirmişti¹.

Balkanlar üzerindeki emelleri Kırım Savaşı'nda aldığı mağlubiyetle kesintiye uğrayan Rusya, istikametini Ural madenlerine, Türkistan pamuğuna ve Bakü petrolüne dikmiş², 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren bölge Müslümanları üzerinde uyguladığı baskıyı daha da arttırmıştı. Bu baskı sonucunda milyonlarca Kırımlı ve Kafkasyalı zorunlu olarak Osmanlı Devleti'ne göç etmiş, bu göç sürecine özellikle dini baskılar ve Ruslaştırma siyasetinin yarattığı huzursuzluk nedeniyle İdil-Ural bölgesinde yaşayan Kazan Tatarları da dâhil olmuştu³. Ahmed Nermi Bey ve ailesi de - her ne kadar göç tarihlerini kesin olarak tespit edemesek de - bu göç sürecinde 1870'li yılların başında Rusya'dan zorunlu olarak İstanbul'a göç etmişti.

Osmanlı Devleti, Kırım ve Kafkas kitle göçüyle gelen muhacirlere karşılıksız arazi vermiş, ziraat yapmaları için alet-edevat, tohum gibi malzemeler dağıtmış, muhacirlerin bir an evvel üretici pozisyona geçmelerini temin etmeye çalışmıştı. Pek tabii gelen muhacirlerin tamamı çiftçi değildi. O nedenle tüccar, esnaf ve sair zanaat erbabı ile din adamları şehirlerde iskân edilmiş, bu gibi kimselere aynî ve nakdî destek verilmişti. Özellikle din adamlarına imkânlar çerçevesinde maaş bağlanmış, mesleklerini icra etmelerinde kolaylık sağlanmıştı⁴. Bu nedenledir ki Nureddin Efendi göç sürecinin envai sıkıntısından masun kalarak çocukları Ahmed Nermi Bey'i Mekteb-i Mülkiyeye, diğer oğlu Ali Nureddin Bey'i de Mekteb-i Tıbbiyeye gönderme şansı bulmuştu⁵.

1 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249; BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 71, s. 63.

2 Jacques Pirenne, *Büyük Dünya Tarihi*, III, çev. Nihat Önel, Meydan Gazetesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 1296

3 Arzu Kılınç Ocaklı, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 896-906.

4 Kırım ve Kafkas göçleri hakkında bk. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

5 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249; BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 71, s. 63

Ahmed Nermi Bey üç yılı idadi, iki yılı âlî olmak üzere beş yıllık bir eğitim sürecinin sonunda 18 Temmuz 1886 tarihinde karîb-i âlâ (iyi) derecesiyle ulûm-ı siyasiye diplomasını almaya hak kazanmıştı. Nermi Bey bu eğitimi sırasında hem konuşup hem Türkçeye tercüme edecek derecede Fransızca'yı da öğrenmişti⁶. Mekteb-i Mülkiyeye devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid özel bir önem vermektedir. Hatta bu okulu birincilikle bitirenler doğrudan Mâbeyne kâtip olarak atanmaktaydı⁷. Bu sebebe mebni çok iyi bir dereceyle mezun olmasa da Ahmed Nermi Bey'in Mülkiye mezuniyeti talihini değiştirmişti.

1. Mekteb-i Harbiye Rusça Muallimliği

Ahmed Nermi Bey'in mezun olduğu dönemde Osmanlı ordusu kapsamlı bir yeniden yapılanma sürecine girmişti. Sultan II. Abdülhamid, 93 Harbi sonrası etkinliğini tamamen yitiren orduyu yeniden canlandırmak için 1866'da Avusturya'yı, 1871'de Fransa'yı yenerek Avrupa'nın göbeğinde "politik bir hegemonya" oluşturan Prusya'dan⁸ askeri uzmanlar getirtmeye karar vermişti. Yapılan görüşmeler sonucunda 4 subaydan oluşan ilk Alman askeri heyeti Albay Kahler başkanlığında 11 Nisan 1882'de İstanbul'a geldi. Osmanlı Devleti ayrıca askeri okulların eğitim-öğretim faaliyetlerini denetlemek üzere bir uzman daha talep etmiş, bu talep üzerine Binbaşı Colmar von der Goltz 18 Haziran 1883'te İstanbul'a gönderilmişti. Askeri Mektepler Nazırı Zeki Paşa'nın yardımcısı olarak göreve başlayan Goltz, kısa süre sonra Askeri Mektepler Müfettişi oldu. Goltz, Kahler'in vefat etmesi üzerine 1886'da Alman askeri heyetinin başına geçti. Bu tarihten sonra Goltz'un Osmanlı ordusu üzerindeki etkinliği daha da arttı⁹. Goltz, Harbiye'de önemli reformlar yapmıştı. Bu reformlardan biri de Harbiye Mektebi müfredatına Almanca ve Rusça derslerinin eklenmesiydi¹⁰. İşte Ahmed Nermi Bey, bu karar çerçevesinde, Mülkiye mezuniyeti ve de çocukluk döneminde Rusça eğitim almış olmasının da katkısıyla 28 Ekim 1886'da Harbiye Mektebine Sultan'ın iradesiyle Rusça muallimi olarak atandı¹¹.

Mekteb-i Harbiyede görevlendirilecek muallim ve muavinler esasen zabıtlar arasından seçilmekteydi. İlk önceleri okul yıllarında başarı gösteren öğrenciler hocalar tarafından takip edilir, bu başarılı öğrencilerin akademik ve ahlaki gelişimleri için ayrıca mesai harcanır ve nihayet mezun olduktan sonra bu zabıtlardan istekli olanlara muallimlik ve muavinlik görevleri tevdi edilirdi. 1877 yılında, bu seçim ve tayin sisteminde yaşanan bazı suiistimalleri ortadan kaldırmak ve kalıcı bir düzen oluşturmak amacıyla mektepte muallimliğe ve muavinliğe talip olan zabıtlar için Mekâtib-i Askeriye Nezaretince yapılacak imtihandan başarılı olma şartı getirilmişti¹². Pek tabii dil öğretimi doğrudan askerlikle ilgili bir meslek olmadığı için Sultan'ın iradesiyle dışarıdan muallim tayin edildiği vakiydi. Mekteb-i Harbiyede Goltz'un yaptığı değişikliğe değin Avrupa dillerinden

6 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249.

7 Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılında Jöntürk Devrimi*, ed. Sina Akşin-Sarp Balcı-Bariş Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 345.

8 Pirenne, *a.g.e.*, 1359.

9 Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 25-45.

10 Kazım Karabekir, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, yay. haz. Orhan Hülâgü-Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 205-235.

11 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249.

12 Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul H 1310, s. 90-92.

yalnızca Fransızca eğitimi verilmekteydi. Önceleri yabancı hocalar tarafından verilen Fransızca dersleri zamanla mektepten mezun olan subaylardan tarafından verilmeye başlanmıştı. Rusça dersi için de benzer bir durum söz konusuydu. Ahmed Nermi Bey haricinde ilerleyen yıllarda Rusça bilen/öğrenen subaylar arasından yine Rusça muallimleri tayin edilmişti. Hâsılı Harbiye Mektebinde muallim olarak zabıtların görevlendirilmesi hususunda bir eğilim vardı. Hatta bu eğilim dolayısıyla işe başlamasından yaklaşık 4 ay sonra Ahmed Nermi Bey'in mülkiye sınıfından askeri sınıfa geçirilmesi gündeme gelmiş, Ahmed Nermi Bey bu teklifi kabul etmemişti. Seraskerlik makamı Nermi Bey'in askeri bir rütbeye haiz olmadan görev yapmasında sakınca olmadığını Mekâtib-i Askeriye Nezaretine bildirince Ahmed Nermi Bey'in uhdesine “rütbe-i sâlise” verilerek görevine sivil rütbeyle devam etmesine müsaade edilmişti¹³.

Ahmed Nermi Bey'in Harbiyedeki muallimlik vazifesiyle ilgili bilgilerimiz kısıtlıdır. Bununla birlikte Ziya Yergök'ün “*Harbiyeden Dersim'e*” adıyla yayımlanan anıları Nermi Bey hakkında bazı bilgiler vermektedir. Yergök, Nermi Bey'in Tatar olduğunu vurgulayarak son derece yumuşak huylu olduğunu ifade etmekte ve bu nedenle kendisinden bir öğrenci olarak yararlanamadığını belirtmektedir. Yine Nermi Bey'in yaşlı olduğunu ve dersleri isteksiz bir şekilde anlattığını ifade etmektedir. Hatta bu nedenle Nermi Bey'in muavini Metot Hüsnü Bey'den öğrendikleri çoğu şeyi kurmay sınıfların dersine giren Ahmed Nermi Bey'den ders aldıkları dönemde unuttuklarını dile getirmektedir¹⁴.

Ahmed Nermi Efendi'yi şahsen tanıyan Nahid Sırrı Örik'in Ahmed Nermi Bey'in kişiliğiyle ilgili “Hatıralar ve Portreler” başlığıyla kaleme aldığı değerlendirmeleri Yergök'ün değerlendirmelerini destekler mahiyettedir. Örik'in babası Mâbeyn mütercimlerinden Hasan Sırrı Bey'dir¹⁵. Ahmed Nermi Bey, Hasan Sırrı Bey'in maiyetinde çalışmıştır. Bu tanışıklıktan mütevellit Örik, Ahmed Nermi Bey'in hayatıyla ilgili kaleme aldığı notlarında Nermi Bey'in kişiliğiyle ilgili şunları yazmıştır: *Nermi Efendi, babamın arkadaşları arasında en mütevazılardan biriydi. Ama bu tevazu kendisinin maiyetinde oluşundan, ondan bir lütuf ve inayet bekleyişinden değil fitraten iddiasız, hayli de pısrık oluşundandı*¹⁶.

Örik'in kaleme aldığı satırlardan Ahmed Nermi Bey'in - esasen bir öğretmende olması gereken - etkileyciliğinin olmadığı da anlaşılmaktadır. Hatta Örik, Nermi Bey'in karizma yoksunluğundan mütevellit bekâr kaldığını düşünmektedir. Örik'in bu husustaki değerlendirmeleri şu şekildedir: *Harbiye Mektebinde Rusça muallimiydi. Yani o zamanın altın parasıyla eline ayda şüphe yok ki kırk elli lira geçiyordu. Akran ve emsali gibi o da konak yavrusu bir evde haremiyle yaşayabilir hatta bu haremde ayrıca bir odalık edinebilir, yarınını düşünmezse borç harç etmeksizin at, araba sahibi de olabilirdi. Ama aslen Kazanlı olup babam gibi Mülkiye mezunu olan Nermi Efendi'nin müteaddit haremleri ve odalıkları değil tek bir karısı dahi yoktu. Uzun seneler önce teyze-zâdem İnci (?) Hanım henüz gelin olmak şöyle dursun erkekten bile kaçmadığı sırada kendisini bizim evde görüp beğenerek Allah'ın emriyle almak istemiş fakat gösterişsiz, zayıf, boysuz, yassı çehreli ve pos bıyıklı, pek kıyafet düşkünü, oldukça da yaşlı olduğu gibi nasıl bir aileden geldiği de meçhul*

13 BOA, İ. DH, 1019/80358, 14 Cemaziyelevvel 1304 [8 Şubat 1887].

14 Ziya Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları, Harbiyeden Dersime (1890-1914)*, yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 76-99.

15 Hasan Sırrı Bey'in hayatı ve eserleri hakkında bk. Halil Cin, “Hasan Sırrı Örikağasızâde”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, “<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasan-sirri-orikagaszade>.”

16 Taha Toros Arşivi, Dosya No:34, “<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/38691>.”

bulunduğu için bu arzu derhal reddedilmiş, o da bundan sonra galiba bir evlenme hevesine düşmemiştir¹⁷.

BOA, FTG.f, 557, Tarihsiz Fotoğraf.

Aslında Ahmed Nermi Bey'in derslerdeki isteksizliği veyahut kendini derse veremeyişi sadece kişiliği ve karizmasıyla ilgili hususlara müstenit değildi. Çünkü Ahmed Nermi Bey Mekteb-i Harbiyeye tayinin ardından kısa bir süre sonra 13 Aralık 1886 tarihinde muallimlik maaşına ek bin kuruş maaşla Mâbeyn mütercimliğine atanmış¹⁸, yoğun bir mesai sürecine başlamıştı.

2. Mâbeyn Mütercimliği

Mâbeyn mütercimliği, II. Abdülhamid döneminde ihdas edilen "Mâbeyn-i Hümayûn Tahrirât-ı Ecnebiye Kitabeti"ne bağlı bir tercüme birimidir. Bu birimin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir fakat Babialı Tercüme Odası memurlarından Aristidi Efendi'nin Kasım 1879'da Mâbeyn mütercimliğine 3.000 kuruş maaşla atanmasından bu memuriyetin Kasım 1879'dan evvel kurulduğu anlaşılmaktadır¹⁹.

Sultan II. Abdülhamid, basın-yayın yoluyla kendisi hakkında oluşturulmak istenen kötü imajı kırmak için sefirleri ve Mâbeynine aldığı mütercimleri kullanmıştı. Sefirler buldukları ülkede Sultan hakkında çıkan gazete yazılarını takip eden âdeta birer ajana dönüşmüştü. Sefirler ayrıca tiyatro oyunlarını takip etmiş, bunlar hakkında raporlar düzenlemiş hatta Osmanlı aleyhine sahneler içeren oyunların kaldırılması için girişimlerde bulunmuştu. Mütercimler de sefirler kadar zor bir görev icra etmişlerdi. Mütercimlerin görevi, Osmanlı aleyhine yazılmış kitapları tespit etmek ve bunların ülkeye girmesini engellemektir. Mütercimler ayrıca Sultan'ın okumaktan ve dinlemekten hoşlandığı romanları - özellikle de polisiye olanları - ve seyahatnameleri - özellikle de Osmanlı ülkesini ve sultanını küçültücü ifadeler içerenleri - de Türkçeye tercüme etmekle

17 Taha Toros Arşivi, Dosya No:34, "<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/38691>."

18 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249.

19 Sezai Balcı, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Yayınları, İstanbul 2018, s. 232.

görevliyidiler²⁰.

Ahmed Nermi Bey'in Mâbeyn mütercimleri içerisinde özel bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bazı yazarlar Nermi Bey'in Sultan II. Abdülhamid'in Rusya ahvali hakkında müstesna bir mütercimi olduğunu, genel olarak Rusya ve özel olarak Rusya Müslümanlarıyla ilgili tercümeleleriyle Ahmed Nermi Efendi'nin doğduğu topraklarla, soydaşlarıyla Sultan'ı alakadar etmek için inisiyatif kullandığı kanaatindedir²¹. Bu önemli hususun yanı sıra Nermi Bey'in Sultan için, tespit edilebildiği kadarıyla, iki yüze yakın seyahatname, yüze yakın roman çevirisi yaptığı tespit edilmiştir²².

Bütün bu çabalarına rağmen Ahmed Nermi Bey Mülkiye'den Mâbeyne geçen çoğu Mülkiyeli gibi valiliğe veyahut bürokraside daha üst bir göreve geçememişti. Aslında Nermi Bey Babıali'de işlerin nasıl yürüdüğünü çok iyi öğrenmişti. Bu bakımdan fırsatını bulduğunda şansını denemekten geri durmamıştı. Mesela Ahmed Nermi Bey "Rus Misyonerleri Cemiyeti" tarafından hazırlanan 17 ciltlik, içerisinde Osmanlı Devleti aleyhine siyasi ve dini birtakım uygunsuz ifadeler barındıran kitabın 13 cildini tek başına çevirmiş, Mâbeyn kâtiplerinden Hakkı Bey de bu çeviriyi kayıt altına almıştı. Nermi Bey çeviriyi tamamladıktan sonra yazdığı bir arzuhalle kendisinin pozisyonunda olan diğer arkadaşlarının bir şekilde taltif edilmesine karşın bu gayretine rağmen takdir edilmediğinden dert yanmış, Hakkı Bey'le birlikte rütbelerinin birer derece arttırılmasını talep etmişti²³. Nermi Bey mezkûr arzuhali yazmadan birkaç gün evvel Sultan'a methiyelerle dolu bir yeni yıl tebriki göndermeyi de ihmal etmemişti²⁴. Nihayet Nermi Bey'in bu talebi biraz geç de olsa karşılık bulmuş, padişah iradesiyle rütbesi bir derece yükseltilmişti²⁵.

Pek tabii Nermi Bey'in kariyerindeki bu tarz her girişimin başarıyla sonuçlandığı söylenemez. Nitekim Nermi Bey "Encümeni Teftiş ve Muayene Komisyonu" azalarından Maliye Nazırının dayısı Ali Efendi'nin vefatı üzerine bir dilekçe kaleme almış ve on beş seneden beri kendisine sadakatle hizmet etmesinin mükâfatı olarak Sultan'dan bu azalığın memuriyetine ilave edilmesini istemişti²⁶. Lakin her ne kadar memuriyetiyle doğrudan alakalı olsa da bu azalık görevi kendisine tevdi edilmemişti²⁷. Arşiv kayıtlarına müracaat edildiğinde Nermi Bey'in bu başarısız girişimden sonra kendi arzusuyla bir göreve talip olmadığı görülecektir. Bu da Nermi Bey'in Örik'in teyze kızına talip olup reddedilince bir daha hiç evlenme hevesine düşmemesine benzer bir durumu iş hususunda yaşadığını akla getirmektedir. Anlaşılan o ki Nermi Bey bu hadiseden sonra kendisini tamamen Sultan'ın tercüme işlerine vermiştir.

Ahmed Nermi Bey her ne kadar bürokraside bulunduğu konumdan daha üst bir mevkiye gelemeyişe de hizmetlerinden ötürü en yüksek mülki rütbelerden biri olan *ûlâ evveli* rütbesine

-
- 20 İbrahim Şirin, "Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamid ve Ahmed Nermi", *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi*, 17 (66), 2011, s. 40-44.
- 21 Saime Selenga Gökgöz, "II. Abdülhamid'e Takdim Edilen Bir Arz-ı Hâl: 'Kugu Sigorta' ve İslam Halifesi", *Kebikeç*, (26), 2008, s. 66.
- 22 Şirin, *a.g.m.*, s. 46-53.
- 23 BOA, Y. PRK. AZJ, 22/66, 17 Muharrem 1310 [11 Ağustos 1892]
- 24 BOA, Y. PRK. AZJ, 22/53, 1 Muharrem 1310 [26 Temmuz 1892]
- 25 BOA, İ. TAL, 17 / 26, 14 Ramazan 1310 [1 Nisan 1893]
- 26 BOA, Y. PRK. AZJ, 26/77, 29 Zilhicce 1310 [14 Temmuz 1893]
- 27 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249.

kadar terfi etmişti. Bu rütbeye sahip olanlar ricalden sayılmaktaydı. Askeri rütbelerden ferikliğe muadildi. Bu rütbe sahiplerine paşa denilmez, daha önceki durumlarına göre “bey” yahut “efendi” denilirdi. Resmi günlerde rütbelerine özel sırmalı bir elbise giyerler, kılıç kuşanırlar ve saadetli unvanını kullanırlardı²⁸.

Ahmed Nermi Bey’in adı Sultan II. Abdülhamid’in mâbeyninde çalıştığı dönemde kamuoyu tarafından çevirileriyle değil 1897 Osmanlı-Yunan Harbi yıllarında üstlendiği bir görevle duyulmuştu. Bu harp sırasında yaralanan Osmanlı askerleri için Rusya kralı ve validesi tarafından seyyar bir hastane gönderilmiş, Nermi Bey de bu çerçevede İstanbul’a gelecek olan Rus Kızılhaç personelinin mihmandarlığına görevlendirilmişti²⁹.

Ahmed Nermi Bey bu görevde gösterdiği başarısından dolayı 19 Aralık 1897 tarihinde, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi için ihdas edilmiş olan “Yunan Muharebe Madalyası”na layık görülmüştü. Nermi Bey’e ayrıca Rusya Devleti tarafından da ikinci rütbeden “Saint Stanislau” nişanı verilmiş, 17 Mart 1898’de Ahmed Nermi Bey’in bu nişanı takmasına müsaade edilmişti. Ahmed Nermi Bey’in ayrıca ikinci rütbeden Mecidî nişanı da vardı³⁰.

Rusya Salib-i Ahmer Heyeti ve refakatlerine memur Ahmed Nermi Efendi³¹.

Ahmed Nermi Bey, Sultan II. Abdülhamid’in iktidardan indirilişine kadar Mâbeyn mütercimliğine ve Harbiye’deki muallimlik vazifesine devam etmişti. Bu süreçte daha önce zikredildiği üzere neredeyse bir külliyyat olarak nitelendirilebilecek çevirilerine devam edip tespit edebildiğimiz kadarıyla başkaca bir görev almadan mütercimlik kariyerini ilerletmişti. Ancak Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi Ahmed Nermi Efendi için kötü günlerin başlangıcı

28 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 542.

29 BOA, HR. TH, 193/90, 6 Mayıs 1313 [18 Mayıs 1897]

30 BOA, *DH.SAİD.d*, Defter No: 47, s. 249.

31 <http://www.servetifunundergisi.com/rusya-salib-i-ahmer-heyeti-refakatlerine-memur-ahmet-nermi-efendi/>

oldu.

3. 1909 Tensikat Kanunu ve Ahmed Nermi Bey

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 24 Temmuz 1908'den itibaren bürokraside yaklaşık bir yıl süren plansız bir tasfiye girişimine başlamıştı. Her ne kadar başta padişah olmak üzere devlet erkânına ve memurlara Kanûn-ı Esâsiye bağlılık yemini ettirilmiş olsa da İttihatçılar “devr-i sâbık” mensuplarına şüpheyile bakmaktaydı. Bu nedenle kimi zaman ahalinin, kimi zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinin veyahut da mahalli cemiyet şubelerinin baskısıyla bir tasfiye süreci başlatılmıştı. 31 Mart Vakasının (13 Nisan 1909) ardından bu keyfî tasfiyelerden vazgeçilip bürokraside planlı bir tensikat yapılmasına karar verilmiş, bunun için İstanbul'da bazı komisyonlar kurulmuştu. Tensikat için gerekli hukukî zeminin hazırlanması aylar almış, nihayet yüzlerce memuru kadro dışı bırakan tensikata 1909 yazında başlanabilmişti³².

Ahmed Nermi Bey mezkûr tensikattan evvel, 29 Nisan 1909'da, kadrosu lağvedilince saraydaki mütercimlik vazifesinden ayrılmış, hemen akabinde ise Harbiye Mektebindeki muallimlik görevinden azledilmişti. Bu azilden yaklaşık 4 ay sonra 28 Ağustos 1909 tarihinde toplanan “Mülkiye Tekâüd Sandığı Heyet-i Umûmiyesi”nin kararıyla Nermi Bey'e emeklilik yaşını doldurmadığı için 1166 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış hatta bu işlem Tanin gazetesinde ilan edilmişti³³.

Ahmed Nermi Bey mazûlin zümresine dâhil edildikten sonra bazıları gibi haksızlığa uğradığı iddiasıyla yüksek makamlara başvurup memuriyete iadesini istememiş, daha da önemlisi Kırmızı'nın ifadesiyle “yeni devre uyan enkâz-ı istibdat” zümresine dâhil olmamış yani makam ve mevki elde etmek için Sultan II. Abdülhamid'in en yakınında bulunanlardan birisiyken bir anda onun en büyük düşmanı hâline dönüşmemişti. Elbette II. Meşrutiyet Dönemi'nde görev verilen devr-i sâbık adamlarının hepsi saf değiştirmiş, ikiyüzlü kişilerden ibaret değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, devr-i sâbıkın devlet adamlarının bir kısmına çeşitli görevler verip onların tecrübelerinden yararlanmıştı³⁴.

Nermi Bey'in bu yıllardaki vaziyetini yakinen bilen Örik, Nermi Bey'in bu dönemdeki tutumuyla ilgili şu değerlendirmeleri yapmıştı: *Birinci Cihan Harbi'ne kadar bize en az ayda bir kere cuma günleri gelir fakat bir misafirin değil hatta beş on misafirin sofraya alınmasının mesâ'il teşkil etmediği o bolluk ve refah günlerinde bile yemek vaktinden sonra gelmekte itina gösterirdi. Saygılı, müstağni ve pek mütevazı olmasına rağmen çok vakarlıydı. Nitekim 25 (?) Temmuz İnkılabını müteakip Sultan Hamid tahttan indirilmeden önce saraydaki mütercim teşkilatına son verildiği, Harbiye Mektebindeki Rusça hocalığı da bilmiyorum hangi sebebe mebni galiba Fenâriyelerden Ahmed Saib Bey isimli keza Rusya'dan gelme bir politikacıya yer açmak üzere elinden alındığı hâlde ne Mâbeyn ve mektep arkadaşı olup iki sene kadar devletin en yüksek makamını sadareti işgal eden Hakkı Paşa'dan ve ne de on iki sene müddetle bu müddet içinde imparatorluğun gümrükleri İşkodra'dan başlayıp Hadide'ye kadar yayıldığı sırada Rusûmât Umûm Müdürlüğünü işgal etmiş olan babamdan da ağzını açıp bir hizmet ve vazife istememiş hatta hâlimden şikâyet edip en küçük*

32 Kırmızı, *a.g.m.*, s. 339. Söz konusu tensikatla ilgili daha geniş malumat için bk. Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler, Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

33 *Tanin*, S. 354, s. 3, 11 Şaban 1327 [28 Ağustos 1909].

34 Kırmızı, *a.g.m.*, s. 345-347.

*bir imada bulunmamıştı*³⁵.

Aslında Örik'in Nermi Bey'in imkânı olduğu hâlde başta kendi babası olmak üzere tanıdıkları vasıtasıyla yeniden memuriyete girmek istemeyişini erdemli bir tutum olarak görmesi ve bu hususun üzerinde özellikle durması tesadüf değildir. Örik, bu durumdan o kadar rahatsız olmuştur ki "Abdülhamid Düşerken" adlı romanında bu hususu konu etmiş ve devlet adamlarının bu tutumunu ironik bir şekilde eleştirmişti. Şöyle ki, Örik'in romanında Sultan II. Abdülhamid döneminde valilik, nazırlık gibi önemli görevlerde bulunan Mehmed Şehabettin Paşa adında bir karakter vardır. Paşa, ihtilal sırasında seksenli yaşlarındadır ve yeni döneme ayak uydurmanın yollarını aramaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarından Binbaşı Şefik Bey, Paşa'nın kızı Nimet Hanım'a talip olur. Şefik Bey'in mebus seçilmesi muhtemeldir. Paşa, kızını vermek için Şefik Bey'den kendisine yeni oluşacak Âyân Heyeti'nde bir mevki temin etmesini ve yeni yönetim nazarındaki şüpheli kişi imajını düzeltmesini şart koşar. Şefik Bey evlenmek için Paşa'nın sadrazamlığı için bile çalışmaya hazırdır. Sonunda Şefik Bey mebus seçilir, Şehabettin Paşa da Âyân Heyetine dâhil olur³⁶.

4. Ahmed Nermi Bey'in Zor Yılları ve İntiharı

Ahmed Nermi Bey her ne kadar yeni dönemde iktidarı elinde bulunduranlardan iş talep etmeyip Örik'e göre erdemli bir duruş sergilediyse de bu duruşun bedelini ağır bir şekilde ödemişti. Nermi Bey'in bu zor yıllarında Örik ve ailesi ona destek olmaya çalışmış, Örik bu sayede Nermi Bey'in şahsiyeti ve yaşadığı sıkıntılarla ilgili hususları etraflıca müşahede etme şansını bulmuştur.

Örik'in dikkati çeken ilk husus Nermi Bey'in birkaç dil bilen mütercimden öte kültürlü bir zat oluşu ve ruhunda barındırdığı muhacir hüznüydü. Örik'in bu husustaki değerlendirmeleri şöyledir: *Hâlbuki bütün gösterişsizliğine rağmen irfanlı bir adamdı hatta babam kendisini gümrüğe ait istimbotlardan biriyle Karadeniz'e çıkarıp Kilyos'a götürmüştü de belki Kazan'dan muhacir geldiği çok eski günlerden beri görmediği bu Karadeniz'e çıkıştan büyük bir haz duyarak boğazın ağzındaki Rumeli fenerinde mola verdikten sonra Kilyos'a kadar uzanış kendisine pek neşeli ve düzgün bir dille yazılmış bir seyahatname ilham etmiş ve bu seyahatnameyi okuduktan sonra babam gülerek ...*³⁷

Örik, Nermi Bey'in hayatına dair aldığı notlarında Nermi Bey'in bu süreçte nerede kaldığını, nasıl geçindiğini kimsenin bilmediğini de ifade etmektedir. Bununla birlikte bekâr olduğu için hem Mâbeyn mütercimliğinden hem de Harbiyedeki muallimlik vazifesinden aldığı paralarla bir servet yaptığı hakkında söylentiler olduğunu dile getirmektedir. Lakin Balkan Harbi'nden sonra o dönem babasının tahrirat müdürlüğüne yeni tayin olan bir zatın tesadüfen Nermi Bey'i meşhur Tokatlıyan Oteli'nin önünde beklerken görmesi onu tanıyanların bu konudaki fikirlerini değiştirmiştir. Örik, Nermi Bey'in işsiz kaldığı bu dönemde günde birkaç lira kazanmak için Tokatlıyan Oteli'nin kapıcısı vasıtasıyla otelde konaklayan ecnebilere tercümanlık yapmaya gittiğini bizatihi kendisinde işitmiş, Nermi Bey'in otelin içerisine kalabalık etmesin diye alınmadığını öğrendiklerinde ailecek üzüldüklerini ve artık Nermi Bey'in cimriliğinin onda bir hastalık hâline geldiğine kanaat ettiklerini

35 Taha Toros Arşivi, Dosya No:34, "<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/38691>."

36 Nahid Sırrı Örik, *Abdülhamit Düşerken*, Sander Yayınları, İstanbul 1976, s. 120-132'den aktaran Kırımızı, a.g.m. , s.347.

37 Taha Toros Arşivi, Dosya No:34, "<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/38691>."

belirtmiştir³⁸.

Örik'in Nermi Bey'in cimriliği üzerinde ısrarla durması dikkat çekicidir ve anlaşıldığına göre Nermi Bey'in kazandığı paraları ne yaptığı onu tanıyanlar nazarında âdeta bir gizeme dönüşmüştür. Aslında Örik'in ortaya koyduğu veriler yani Nermi Bey'in Sultan II. Abdülhamid döneminde üstlendiği görevlerden elde ettiği gelirler, bekâr olması, mazuliyet maaşı alması gibi hususlar Nermi Bey'in cimriliği hususunda onu haklı çıkarır niteliktedir. Ama İstanbul gibi bir şehirde bekâr birinin hele ki de dolgun maaşlı bir bürokratin parayı harcayacak bir yerler bulması zor olmasa gerektir. Kaldı ki bu hususta arşivde yer alan bir hadise Nermi Bey'in biraz eğlenmeyi seven birisi olduğunu göstermektedir. Şöyle ki Nermi Bey bir cuma akşamı Harbiyeden çıkıp Hacı Osman (?) sokağında kiralık olarak ikamet ettiği evine gitmiş ve saat bir sularında Şişli'deki Gülistan gazinosuna gitmek için tekrar evinden ayrılmıştı. Gazinoya yaklaşık elli adım kala aralarında beş altı adım mesafe bulunan iki fesli şahıs Nermi Bey'in üzerine çullanmış ve "Sesini çıkarma şimdi seni öldürürüz!" diye tehdit etmişlerdi ki Nermi Bey bir şekilde feryat edip sesini etrafa duyurunca söz konusu şahıslar Nermi Bey'i kaburga kemiği yakınından bıçaklamışlar ve sonra ellerindeki tabancayla havaya ateş ederek kaçmışlardı³⁹. Bu adli vaka çerçevesinde başlatılan soruşturmada ne sonuç çıktığı meçhuldür. Lakin Ahmed Nermi Bey'in Gülistan gazinosunun daha doğrusu birahanesinin müdavimlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Nahid Sırrı Örik'in Ahmed Nermi Bey'le alakalı kaleme aldığı notları 1. Dünya Savaşı öncesinde son bulmuştur. Nermi Bey savaş yıllarında İstanbul'da kalmıştır. Zira arşiv kayıtlarından Nermi Bey'in bir ara ücret karşılığı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Şubesi için tercümanlık yaptığı anlaşılmaktadır. Hatta 6 Eylül 1921 tarihli bir belgeden bizzat Harbiye Nazırı Ziya Paşa tarafından, yabancı ülke temsilcileriyle görüşmelerin yoğun bir şekilde devam etmesi nedeniyle, Rusça ve Fransızca'yı iyi bilen Ahmed Nermi Bey'in ücret karşılığı görevine devam etmesiyle ilgili Sadarete bir yazı dahi gönderilmişti⁴⁰.

Ahmed Nermi Bey, Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul'u terk etmiş ve Ankara Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine başvurarak kendisine münasip bir iş verilmesini istemişti. Belirtmek gerekir ki o dönem başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Cumhuriyetin kurucu kadrosunda yer alan askerlerin Harbiyedeki eğitimleri sırasında Nermi Bey'den ders almış olmaları veyahut tanışıklarının bulunması kuvvetle muhtemeldir. Erkân-ı Harbiye Riyaseti, Nermi Bey'in durumunu Hariciye Vekâletine yazmış fakat Nermi Bey için Hariciye Vekâletinde münhal bir kadro bulunamamıştı. Bunun üzerine Nermi Bey'in askeri okullardan birinde istihdamı düşünülmüş ve bu durum Müdafaa-i Milliye Vekâletine yazılmıştı. Nihayet yapılan yazışmalar sonrasında Mekâtib-i Askeriye Müfettişliğinden Sarıkamış Askeri İdadisinde bir Fransızca muallimi kadrosunun boş bulunduğu dair haber gelmişti. Lakin üç ay aşan bu yazışmalar esnasında Nermi Bey'in açlıktan intihar ettiği öğrenilmişti⁴¹.

Bu intiharı öğrenen İcra Vekilleri Heyeti Reisi yani Gazi Mustafa Kemal Paşa oldukça müteessir olmuş ve Kurtuluş Savaşı'nın onca hengâmesi arasında Nermi Bey'in iş talebinin neden geç karşılık bulduğuna dair ilgili birimlere bir yazı göndermiş, bir daha benzer hadiselerin

38 Taha Toros Arşivi, Dosya No:34, "<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/38691>."

39 BOA, Y. PRK. ASK, 60/44, 10 Şaban 1307 [1 Nisan 1890].

40 BOA, BEO, 4692 / 351892, 14 Muharrem 1340 [17 Eylül 1921]

41 BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 45/ 291/ 17, 29.05.1923.

yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. Bu yazının içeriği şu şekildeydi: 302 senesinde Mülkiye-i Şahanedan neşetle 23 sene Mekteb-i Harbiye Rusça muallimliğinde ve mütarekeden sonra da mülga İstanbul Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye İstihbarat Şubesi Fransızca mütercimliğinde istihdam edilmiş olan Mâbeyn mütercimliğinden mütekâid ve son günlerinde aşıktan sulben intihar eden Ahmed Nermi Efendi'nin Hariciye kadrosu dâhilinde tevzîfi için vekâlet-i aliyyeleri nezdinde teşebbüsâtta bulunulduğu Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye riyasetinin 26 /4 /39 tarihli ve 1447 numarolu tahrirâtında bildirilmektedir. Müteveffâ-yı mûmâ-ileyh hakkında vekâlet-i aliyyelerince ne gibi muamele icra kılınmış olduğunun serian işarını ve bu gibi hidemât-ı meşkûreleri mesbûk bulunan zevâtın son demm-i hayatlarında zaruret ve sefaletle düşmemeleri için müracaat vuku bulduka haklarında yapılacak muamelenin sürat-i mümkünine ile intâcını bilhassa rica ederim efendim⁴².

Sonuç

Ahmed Nermi Bey'in hayatı aslında hüznü bir göç hikâyesidir. Nermi Bey'in Kazan'da başlayan hayatı ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etmesiyle değişmiştir. Mülkiyedeki eğitimi, sonrasında Harbiyedeki muallimliği onu saraya yakınlaştırmış, yıllarca Sultan II. Abdülhamid'in Mâbeyninde çalışmış fakat onca hizmetine karşın onu tanıyanların ifadesiyle iddiasız, pısrık ruh hâli ve de karizmasının olmayışı nedeniyle bürokraside daha iyi bir konuma gelememiştir. Belirtmek gerekir ki Nermi Bey'in kariyerini ilerletmekle ilgili girişimleri olmuş, evlilik ve akrabalık yoluyla Babıali'deki nepotizm zincirine dâhil olmayı denemişse de kişiliği ve karakteriyle ilgili diğer etkenler yanı sıra Örik'in ifadesiyle "nasıl bir aileden geldiği meçhul" bir muhacir olması nedeniyle başarılı olamamıştır. Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilince Nermi Bey çok zorlu bir hayata başlamış, bir devr-i sâbık memuru olarak yeni iktidardan iş istemektense otel önlerinde tercümanlık yapmayı göze alıp hayatını devam ettirmeyi tercih etmiştir. Nermi Bey, I. Dünya Savaşı yıllarında ücreti mukabili Erkân-ı Harbiye için bir süre mütercimlik yapmış, Kurtuluş Savaşı sırasında içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkış umuduyla üyelerinin çoğu eski öğrencisi olan Ankara Hükûmetinden bir iş talep etmiş fakat beklediği cevap gecikince intihar etmiş, Türk siyasetinde sıkça görülen tabiri caizse devr-i sâbık yaratma alışkanlığının kurbanı olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Defterler

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri Fihristi Defter No: 47,71.

Belgeler

Babıali Evrak Odası, 4692/351892.

Fotoğraflar, 557.

Hariciye Tahrirat, 193/90

İrade Dâhiliye, 1019/80358

İrade Taltifât, 17 / 26

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 22/66, 22/53, 26/77

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, 60/44.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Muamelat Genel Müdürlüğü, 45/ 291/ 17.

Gazeteler

Tanin, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No:0024.

Hatıralar, Araştırma ve İncelemeler

Balcı, Sezai, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Yayınları, İstanbul 2018.

Gökgöz, Saime Selenga, “II. Abdülhamid’e Takdim Edilen Bir Arz-ı Hâl: ‘Kugu Sigorta’ ve İslam Halifesi”, *Kebikeç*, (26), 2008, ss. 63-96.

Karabekir, Kazım, *Türkiye’de ve Türk Ordusunda Almanlar*, yay. haz. Orhan Hülagü-Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001.

Kılınç Ocaklı, Arzu, “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu’ya Göçler”, *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 896-906.

Kırmızı, Abdülhamit, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali’nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *100. Yılında Jöntürk Devrimi*, ed. Sina Akşin-Sarp Balcı-Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, ss. 333-357.

Mehmed Esad, *Mir’ât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul H 1310.

Örik, Nahid Sırrı, *Abdülhamit Düşerken*, Sander Yayınları, İstanbul 1976.

Özkan, Asaf, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler, Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

Pirenne, Jacques, *Büyük Dünya Tarihi*, III, çev. Nihat Önel, Meydan Gazetesi Yayınları, İstanbul 1972.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Şirin, İbrahim, “Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamid ve Ahmed Nermi”. *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/ Edebiyat Dergisi*, 17 (66), 2011, ss. 39-55.

Wallach, Jehuda L. , *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Yergök, Ziya, *Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları, Harbiye’den Dersime (1890-1914)*, yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

İnternet Kaynakları

Cin, Halil, “Hasan Sırrı Örikağasızâde”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasan-sirri-orikagasi_zade, e.t. 18.08.2020.

<http://www.servetifunundergisi.com/rusya-salib-i-ahmer-heyeti-refakatlerine-memur-hmet-nermi-efendi/>, e.t. 18.08.2020.

Taha Toros Arşivi, Dosya No:34, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/38691>, e.t. 18.08.2020.

Dr.
Mehmet SOLAKBolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
mehmetsolak09@yahoo.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5304-7353>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

28/10/2020

Kabul edildi. / Accepted

25/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.817778>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sava ve Una Nehir Bölgelerinde Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdi (1741)

Border Constraint in the Environments (Zones) of Sava and Tuna River (1741)

Öz

Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburg Monarşisi'nin birbirlerine karşı verdikleri mücadelenin askeri ve diplomasi tarihi paralelinde uzun bir sınır hikâyesi vardır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı'nın genelde Orta Avrupa'ya özelde Ortaçağ Macaristan Krallığı'nın topraklarında yayılması, bir yandan İç Avusturya bölgelerini Osmanlı baskınlarına açık hale getirmişken, diğer yandan her iki siyasal gücün tarihini şekillendiren uzun savaşlara yol açmıştır. 1735 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya, 1737 yılında Avusturya'yı da içine alan bir savaşın içine girmişlerdir. 1720'lerin sonlarından itibaren bir Rus müttefiki olan monarşi, 1736-1737'de Kırım'daki Rus seferlerini yakından izlemiş ve bir dizi Rus zaferinden ve emellerinden dolayı alarma geçerek Temmuz 1737'de savaşa katılmıştır. Osmanlılar askeri bakımdan Romanovların müttefikinden çok daha hazırlıklı olduğunu kanıtlamış, monarşiyi en başta Banja Luka (1737) ve Grocka (1739) muharebeleri olmak üzere ağır yenilgilere uğratmıştır. Özellikle bu son muharebeden (Grocka) sonra Osmanlılar Habsburgları barış masasına oturtmuş ve Belgrad Antlaşması'nı (18 Eylül 1739) imzalatmıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı-Habsburg doğal sınırı Tuna, Sava ve Una nehirleri olmuştur. Monarşi, Belgrad ile Şabac (Böğürdelen) da içinde olmak üzere Bosna'nın kuzeyinde yer alan Sırp vilayetinin ve Kara Eflak'ın (Küçük Eflak) fiili hâkimiyetini Osmanlılara devretmiş; ancak Banat'ın Temeşvar bölgesini elinde tutabilmiştir. Özetle, Habsburg Monarşisi Pasarofça Antlaşması (21 Temmuz 1718) ile kazandığı toprakları Osmanlılara geri vermek zorunda kalmıştır.

Belgrad Antlaşması'nda sınır ve mülkiyet hakları detaylı bir şekilde belirtilmediği için 2 Mart 1741 tarihinde Osmanlılar ve Habsburglar arasında bir sınır anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmanın coğrafya üzerinde uygulamasını ise özel hudûd tahdîd komisyonları yapmıştır. Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburg Monarşisi'nin 1699 ile 1791 yılları arasında yaptıkları antlaşmalardaki Una Nehir Bölgesi'nin sınırlarını gösteren maddelerin bulunduğu defter bağlamında, Una Nehri bölgesindeki Osmanlı-Habsburg hududunun çizimi (1741) tüm ayrıntıları ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri ve alan yazını ile ilgili eserlerin yanı sıra Hırvatça, Almanca, İngilizce yayımlanmış eserlere başvurulmuş; nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Una Nehri, Sava Nehri, Bosna, Hırvat, Hudûd, Humka.

ATIF: SOLAK Mehmet, "Sava ve Una Nehir Bölgelerinde Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdi (1741)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1270-1296)

CITE: SOLAK Mehmet, "Border Constraint in the Environments (Zones) of Sava and Tuna River (1741)", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1270-1296)

Abstract

The struggles continued by the Ottoman Empire and Habsburg Monarchy against each other have a long border story in parallel to military and diplomacy. In 15th and 16th centuries, the expansion of the Ottomans into the Middle Europe in general and into the lands of the Kingdom of Medieval Hungary in private on one hand made the inner areas of Austria open to the Ottoman raids, on the other hand lead to the running battles that shaped the history of both political powers. The Ottoman Empire and Russia went to war in 1735 by involving Austria in in 1737. Since the end of the 1720s, the Monarchy being a Russian ally watched the Russian campaigns in Crimea closely and entered the war in July 1737 by getting alarmed due to a series of Russian victories and her desires. The Ottomans militarily proved that Romanovlar were much more prepared (on the alert) than the ally; they overwhelmed the Monarchy particularly in the battles of Banja Luka (1737) and Grocka (1739). Especially after the last battle (Grocka), the Ottomans brought the Habsburgs to the peace table and had the Treaty of Belgrade signed (18 Semptember 1739). According to the agreement, the natural border of Ottoman-Habsburg became Tuna, Sava and Una rivers. Monarchy relinquished the actual dominance of Serbian County (province) located in the north of Bosnia and Black Wallachia (Small Wallachia) including Belgrade as well as Šabac (Böğürdelen) to the Ottomans; yet kept hold of Banat's region of Temeşvar. In conclusion, Habsburg Monarchy was forced into giving the Ottomans the lands in she took the possession with the Treaty of Passarowitz (21 July 1718).

Since the border and property rights were not specified (stated) in detail in the Treaty of Belgrade, a border agreement was made between the Ottomans and Habsburgs on 2nd March 1741. As for the carrying of the agreement in the geography, the private committees of border constraint put it into practice. In this study, as a part of the land registry in which the articles indicating the boundaries of Una River Zone are available in the agreements made between the Ottoman Empire and Habsburg Monarchy between the years of 1699-1791, the Ottoman-Habsburg border (1741) in Una River Zone has been scrutinized carefully. In the research, as well as the Ottoman archival documents and the works concerning the body of literature, various works published in Croatian, German and English have been referred; the content analysis as one of the qualitative research methods has been used.

Keywords: Una River, Sava River, Bosnia, Croatian, Frontier, Humka.

Giriş

Siyasal ve ekonomik ayrıcalıkların kaynadığı bir kazan olan uç bölgeleri / serhadler / sınır bölgeleri, devletlerin tarihleriyle ilişkisi temelinde oluşmuş olan mekânlardır. Bu mekânlar tarih boyunca savaşlar aracılığıyla buldukları bölgelerden ileriye / geriye doğru ilerletildikleri / geriletildikleri için esnek bir yapı sergilemişlerdir. Sınır bölgelerinin Vestfalya Antlaşması'ndan (1648) itibaren siyasi merkezlerin mülkiyetlerini ve otorite alanlarını bölen çizgisel sınırlara dönüşmelerine¹ rağmen eyaletlerin ve

1 Alexander C. Diener & Joshua Hagen, *Borders: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2012, ss. 2-3. Vestfalya düzenin kısa bir değerlendirmesi için bkz.: James A Caporaso, "Changes in the Westphalian Order: Territory, Public Authority and Sovereignty.", *International Studies Review*, 2000 (2/2), ss. 1-28.

bölgelerin hudutları önemlerini korumaya devam etmiştir. Ayrıca savaşların birçoğunun yetersiz veya kabul görmemiş bölgesel düzenlemeler sonucunda çıktığı dikkate alındığında, sınırların barışın yaratılmasında ve sonrasında çok önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sınırları savaşlar aktif hale getirirken barış antlaşmaları pasif hale dönüştürmüştür. Fakat bazen kendi barış süreçlerinin son aşaması olamayan resmi antlaşmaların sınır maddeleri üzerinde farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Bu çelişkili yorumların detaylı açıklanması ve arazi üzerinde sınır hatlarının tespiti için tek bir yöntem uygulanmıştır: diplomasi. Süreç komisyon üyelerinin arazi üzerindeki kapsamlı çalışmalarını, uzun müzakereleri, toprak değişimini, ayrıntılı haritalandırma, sınır protokollerinin yapılması ve sınır işaretlerinin dikilmesini içermiştir. Müzakerelerin amacı ise, tarihsel hakları ve iddiaları göz ardı ederek mali, askeri ve adli bölgesel birliği sağlayacak bir uzmanlaşmayıdır.

Genelde Vestfelya özelde Karlofça (1699) antlaşmalarından² sonra gerçekleştirilmeye başlanan *sistematis sınırlamalar* ve *yeni sınırların uygulanması* XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Batı ve Orta Avrupa'daki pek çok ülkede görülmeye başlanmıştır. Bu sistematis sınırlandırma hareketleri 1730'ların sonlarında gerçekleştirilmiş ve aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm hızıyla devam etmiştir.³ Böylece devlet sınırları uluslararası sistemin yapılanması için çok önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda siyasi iktidarı mekânsal terimle tanımlamanın örneklerinden biri olan Osmanlı-Habsburg sınır hattının Belgrad Antlaşması sonrasında belirlenmesi büyük önem arz etmektedir.

Osmanlı ve Habsburg güçleri arasında 17. ve 18. yüzyıllarda diplomasi üzerine çoğalan araştırmalarla karşılaştırıldığında hudut tahdidi konusu yeterince ele alınmamıştır.⁴ Bu nedenle çalışma, 1699 ile 1791 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburg Monarşisi'nin yapmış oldukları antlaşmalardaki Una Nehir Bölgesi'nin sınırlar hattını gösteren maddelerin bulunduğu defter çerçevesinde, Belgrad Antlaşması (1739) sonrası Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki Una Nehir bölgesindeki hududu değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Savaş Üzerine (1736-1739)

Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburg Monarşisi arasındaki ilişkilerde XVIII. yüzyıl, çok dalgalı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa harp tarihi yazıcılığı perspektifinden

-
- 2 Karlofça Antlaşması sonrası Osmanlı-Habsburg sınırının değişimi üzerine bkz.: Rifa'at. A. Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 1967 (87/4), ss. 498-512; Rifa'at. A. Abou-El-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe:1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 1969 (89/3), ss. 467-475; Monika Molnor, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı Habsburg Sınırı (1699- 1701)", *Osmanlı*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 472-479. Ayrıca genel itibarı ile Osmanlı-Venedik ilişkileri bağlamında Karlofça Antlaşması'nın bir değerlendirmesi için bkz.: Güner Doğan, "*Venediklü ile Dahi Sulh Oluna*": 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik İlişkileri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss.98-217.
  - 3 Jovan Peşalj, *Monitoring Migrations: The Habsburg-Ottoman Border in The Eighteenth Century*, Doctoral Thesis, Universiteit Leiden, 2019, ss. 15-17.
  - 4 Karlofça Antlaşması (1699) sonrası belirlenen Osmanlı-Habsburg sınır hattı için bkz.: Turan Gökçe, "1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2001 (XVI), ss. 75-104. Zıstovi Antlaşması (1791) sonrası belirlenen Osmanlı-Habsburg sınır hattı için bkz.: Mehmet Solak, "Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdine Bir Örnek: Zıstovi Sonrası Bosna Hudûdunun Tafsilatı (27 Aralık 1795)", *Karadeniz Araştırmaları*, 2020 (XVII/67), ss. 631-656. Pasarofça sonrası Osmanlı-Habsburg sınır hattının tafsilatı üzerine bir çalışma yapılmamış, fakat hudut tahdid çalışmaları üzerine yapılmıştır. Bkz.: Uğur Kurtaran, "Pasarofça Antlaşması'na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018 (11/55), ss. 285-300.

bakıldığında bu yüzyıl iki siyasi güç arasında üç savaşın yapıldığı bir dönem olarak işaretlenirken, Türk harp tarihi yazıcılığı ise Ruslarla çatışmalara odaklanmıştır. Fakat bu yoğunlaşmaya rağmen Osmanlıların XVIII. yüzyılda Batılı güçlerle yaşadığı çatışmanın ağırlık merkezini Habsburglar ile yaptığı savaşlar oluşturmuştur. Tarafların aynı zamanda tarihlerini de şekillendiren savaş halinin en önemli zaman dilimini oluşturan 1737-1739 tarihleri⁵, 1714-1718 tarihleri arasında yaşanan çatışmanın bir rövanşı niteliğindedir.

Romanovlar (Rusya), Lehistan Veraset Savaşı (1733-1738) sırasında Bourbonlar'ın (Fransa) Osmanlılardan askeri yardım istemeleri ve kendilerinin Ukrayna ile Kırım üzerindeki yayılma arzuları gibi farklı sebeplerden dolayı 1736 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir. Avrupa tarihinde 1736-1739 Rus-Türk Savaşı olarak bilinen bu çatışmaya Kırım Tatarların Rus Ukrayna'sına yaptığı yıkıcı baskınlar neticesinde⁶ Habsburglar Romanovların müttefiki olarak 14 Temmuz 1737 tarihinde, isteksiz (!) bir biçimde katılmışlardır.⁷ İmparator VI. Karl Osmanlı'ya karşı savaşa, donanımsız ve zayıf askeri liderlerin elindeki bir orduyla girmiş, Osmanlılar ise hazırlıksız olarak yakalanmışlardır.⁸

Tüm bu olumsuzluklara rağmen monarşinin harp stratejisi, Rus kuvvetlerinin Eflak ve Boğdan üzerinde yoğunlaştığı sırada kendi ordularını Bosna sınırlarına, özellikle 1718'den sonra Osmanlıların Avrupa sınırlarındaki ana kalesi olan Vidin ve Morava Nehri üzerindeki Niş'e saldırmak üzerine oluşturulmuştur. Bu sevk ve idare bağlamında Dük Franz Lorenski topladığı 122.540 askerden oluşan orduyu 12 Temmuz 1737 tarihinde üç gruba bölerek üç farklı yerden saldırmayı planlamıştır. Buna göre ana birlikler Feldmarchal Friedrich Heinrich von Seckendorf komutasında Büyük Morava vadisinden Niş'e kadar nüfuz edecek ve Vidin'e saldıracaktır; Doğu Birlikleri -Tuna'nın sol kıyısında- George Olivier Wallis komutasında Bükreş'e kadar nüfuz edecek,

5 George Childs Kohn, *Dictionary of Wars*, London ve New York: Routledge, 2013, s. 421.

6 Romanovlar Osmanlılar ile savaşın çıkması için gerekli zemini fiilen oluşturmuşlar; 1723'ten beri Osmanlıların fiilen savaş halinde (1723-1727, 1730-1732, 1735-1736) olduğu İran ile birkaç antlaşma imzalamış ve III. Augustus'u Fransız himayesinde olan Stanislaw Leszczynski yerine Lehistan tahtına yerleştirip kendilerine çok elverişli bir uluslararası pozisyon sağlamışlardır. Bkz.: Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb: Školska Knjiga, 1992, s. 125.

7 Virginia H. Aksan, "Austro-Ottoman War (1736-1739)", *The Encyclopedia of War*, (Ed.) Gordon Martel, Chichester: Wiley-Blackwell, 2012, s. 1. Habsburglar Romanovlarla 1726 yılında yaptıkları antlaşmadan dolayı 1736-1739 Osmanlı-Rus savaşına dahil olmuşlardır. Monarşi Romanovlar ile yaptığı ittifak ile özelden Eflak ve Boğdan'ın Romanovlar tarafından işgal edilmesini önlemek isterken genelde Romanovların Güneydoğu Avrupa üzerindeki yayılmasını engellemek istemiştir. Vaniček Avusturya'nın bu savaşa İtalya'da yaşadığı kayıpları Balkan Yarımadasında telafi etmek amacıyla girdiğini belirtmiştir. Bkz.: František Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze Aus Originalquellen und Quellenwerken Geschopft*, II. Band, Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1875, s. 314. Habsburglar savaşa niyetleri olmadığı söylentisini bilerek de yaymış olabilirler; çünkü Osmanlılar bu söylentiden dolayı Yukarı Tuna'da seferberliği alınlmadık ölçüde geç sağlamışlardır. Bkz.: Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2011, s. 122. Novili Ömer Efendi ise Habsburgların başlangıçta kendisini barış taraftarı olarak göstermesinin sebebini Osmanlıların tüm gücüyle Rusya üzerine yöneldiği sırada monarşinin Bosna'ya saldırmayı planladığını belirtmiştir. Bkz.: Novili Ömer Efendi, *Tarih-i Bosna: Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-1739*, (haz.) Fatma Sel Turhan, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, s. 25, 49.

8 Aksan Habsburgların kendi birliklerini "uzun süre başka yerlerde konuşlandırdığı için, bu cepheye orduyu sıfırdan inşa etmek zorunda kaldığını... Osmanlıların tipik olarak geç harekete" geçtiğini belirtmiştir. Bkz.: V. H. Aksan, "a.g.m", s. 1.

Tuna Nehri'nin sol yakasında faaliyetlerini yoğunlaştırarak Erdel üzerinden Eflak ve Boğdan'a hücum edecek; Askeri Sınır Bölgesi ve Banska Hrvatska'dan takviye edilmiş Batı Birlikleri Joseph Friedrich Hildburghausen komutasında Hırvat Banı Kont Esterhazy'nin emrindeki on bin kişilik sınır muhafazıyla birlikte Slavonya, Hırvatistan ve Lika'dan Sava'yı geçip, yoğun bir saldırı ile Banja Luka ve kuzeybatı Bosna'yı fethedeceklerdir.⁹

Yapılan planlara rağmen savaşın askeri operasyonlarının seyri Monarşi açısından beklenmedik bir yönde ilerlemiştir. Askeri beceriksizlik, iaşe organizasyonundaki yetersizlik, operasyonel iletişim yönetiminin zayıf olması gibi sorunların büyüklüğünü yeniden gündeme getiren Tuna cephesindeki Osmanlı-Habsburg muharebeleri sırasında “*zafer ve ricat*” modeli sık sık yaşanmıştır. Osmanlıların 1737 yılında kaybettikleri Niş'i aynı yıl geri almaları, Orsova'da monarşi birliklerini Tuna sahiline doğru sıkıştırmaları, Belgrad'a giden garnizonları güvence altına almak için 1738 yılında Hekimoğlu Ali Paşa'nın komutasında Morava Vadisi'ndeki Čačak, Sitnica, Rudnik, Užice gibi stratejik garnizonları ele geçirmeleri ve Tuna'nın kuzeyindeki Orsova ve Adakaleyi düşürmeleri¹⁰ Tuna'daki savunma hattını yeniden oluşturmalarına sebep olmuştur.¹¹

Viyana yönetimi Osmanlılar karşısındaki bu başarısızlıklardan sonra 1739 yılında muharebeleri daha başarılı bir şekilde sürdürebilmek ve bitirmek için ordularına başkomutan olarak feldmareşal Wallis'i atamıştır. Monarşinin planı, ilk önce Wallis'in komutasındaki birliklerin Vezir İvaz Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri karşısında Grocka¹² yakınlarında mağlup olması, sonra Hekimoğlu Ali Paşa ve Bosnalı müfrezelerin Pokupska Krajina'yı harap etmesi ve en sonunda İbrahim Paşa'nın Lika'ya baskın düzenlemesinden dolayı başarısız olmuştur.¹³ 1739 yılında monarşinin, özellikle başkomutan Wallis ilk hedefi Osmanlı İmparatorluğu'nun Belgrad'ı kuşatmasını engellemek olacaktır. Fakat Wallis'in, ordusunu on yedi mil geride olan Tuna sahiline doğru geri çekmesi Belgrad Kalesi'ni açıkta bırakması ve Grocka Savaşı'nda stratejik açıdan bir taktik hatası olarak görülmüş ve Osmanlıların kaleyi kuşatmasına sebep olmuştur. Sözü edilen geri çekilmeden sonra monarşinin ana politikalarının belirleyici organı olan Geheime Konferenz, barış yapma yetkisini başkomutandan alarak, 1718 yılında Osmanlı-Habsburg arasındaki sınırları belirleyen müzakerelerde baş delege olarak görev yapmış Kont Reinhard William Neippeng'e vermiştir.¹⁴

9 F. Vaniček, *a.g.e.*, ss. 314-315; V. H. Aksan, “a.g.m”, s. 1; V. H. Aksan, *a.g.e.*, s. 129; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev.) Nilüfer Epçeli, C.V, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 501. Novili Ömer Efendi Habsburg Monarşisi'nin Bosna'yı beş koldan işgal etmek için birliklerini beş tabura böldüğünü; birincisinin Banaluka'nın karşısındaki Gradiška'da, ikincisinin Bužin ve Cetin kalelerinin karşısında, üçüncüsünün Ostrowiz bölgesinde, dördüncüsünün İzvornik Kalesi karşısında konuşlandıklarını; beşinci taburun ise Bosna'nın Rumeli ve Arnavutluk ile irtibatını kesmek için anayol ve geçitleri kapatacağını, Niş Kalesi'ni ele geçirip Yenipazar'a saldıracağını belirtmiştir. Bkz.: Novili Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 25, 49-50.

10 Muharebelerin monarşi tarafından detaylı bir anlatısı için bkz.: Major Moriz von Angeli, “Der Krieg mit der Pforte, 1736 bis 1739”, *Mitteilungen des k.k. Kriegsarchivs* (1881), ss. 247-298, 409-79; Karl A. Roeder, *The Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War, 1737-39*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1972.

11 Virginia H. Aksan, “Savaş ve Barış”, *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, C. III, (ed.) Suraiya Faroqhi, (çev.) Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 129.

12 Hisarcık.

13 *Vojna Enciklopedija*, Knj. 1, Izdanje Redakcije Vojne Enciklopedije, Beograd, 1958, s. 374.

14 Geheime Konferenz Neippeng'e barış görüşmelerinde uyması için 10 Ağustos 1739 tarihinde bir talimat

Habsburgların Grocka başarısızlığı sonrasında Belgrad Kalesi'ni kuşatması, daha sonra da Pançova'da Osmanlı birliklerine yenilmesi barış görüşmelerinin başlamasına sebep olmuştur.¹⁵ Görüşmeler 16 Ağustos 1739 tarihinde, I. Mahmud tarafından Osmanlılar adına barış antlaşması için pazarlık yetkisi verilen Fransa sefiri Marquis de Villeneuve ile Neippeng arasında başlamıştır. Neippeng'in Viyana'dan sağlıklı haberler alamadığı ve Wallis ile arasındaki çekişmelerden dolayı muharebe meydanındaki statükonun değişmesini takip edemediği için Belgrad'ı, Fransa'nın garantörlüğünde Osmanlılara teslim etmeyi kabul etmiştir¹⁶

2. Harbi, Diplomasiyle Sona Erdirmek: Belgrad Barışı'na Göre Bosna Hudûdu

Belgrad, Özi ve Azak hattındaki sınırlar üzerinde Osmanlı-Habsburg-Romanov güçlerinin mücadelesinin bir aşaması olan¹⁷, Habsburg Monarşisi açısından “*Talihsiz Türk Savaşı*” olarak da nitelendirilen ve VI. Karl'ın hayatının son yıllarını gölgeleyen¹⁸ 1737-1739 Osmanlı-Avusturya Savaşı; 18 Eylül 1739 tarihinde imzalanan Belgrad Barış Antlaşması ile sona ermiştir.¹⁹ Yirmi yedi yıllığına²⁰ yapılan Belgrad Antlaşması, Osmanlı idaresi altındaki eski Bosna topraklarını Karlofça'dan sonra daha da daraltan Pasarofça Barışı'nın kazanımlarını aşağı yukarı ortadan kaldırmıştır.²¹ Osmanlılar Batı Morava'nın kuzeyindeki Sırp topraklarını geri alarak Habsburg hâkimiyetindeki Belgrad²² ve Šabac (Böğürdelen)²³ da içinde olmak üzere Sırbistan Vilayetinin /

---

vermiştir. Buna göre, monarşinin sahra ordusu Belgrad yakınlarında konuşlandırılacak, eğer Belgrad Kalesi'nin Osmanlıların eline geçmesi engellenirse, Fransa'nın arabuluculuğuyla Avusturya Sırbistan'ı ve Küçük Eflak Osmanlılara bırakılacak; Belgrad Kalesi'nin savunması sıkıntılıysa, Osmanlı kalesi olan Yeni Orşova'nın yıkılması karşılığında Belgrad'ın modern surlarının ortadan kaldırılması görüşü öne sürülecek; Belgrad Kalesi hiç direnemeyecek durumdaysa kalenin tahkimatları yerle bir edildikten sonra Osmanlılara teslim edilecektir. Böylece Sava ve Tuna nehirleri Osmanlı-Habsburg hududu haline gelecektir. Karl A. Roeder, “The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739”, *Central European History*, Sep., 1972, Vol. 5, No. 3 (Sep., 1972), ss. 198-199; Karl A. Roeder, *Austria's Eastern Question, 1700-1790*, New Jersey: Princeton University Press, 1982, s. 85.

- 15 Grocka ve Pançova muharebeleri için bkz.: Hakan Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2008, ss. 162-241.
- 16 K. A. Roeder, “a.g.m.”, ss. 197-204.
- 17 V. H. Aksan, *a.g.e.*, s. 87.
- 18 F. Vaniček, *a.g.e.*, I. Band, s. 473.
- 19 Belgrad Antlaşması için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, ss. 185-191; Uğur Kurtaran, *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit: Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, İstanbul: Ukde Yayınları, 2009, ss. 218-227.
- 20 Antlaşmanın yirmi üçüncü maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 190.
- 21 Milan Kruhek & Augustin Pavlović, “Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) Mira”, *Croatica Cristiana Periodica*, 1991 (28/15), ss. 112-115, 129-135; Sij Srkulj, “Uređenje Međa po Karlovačkom i Požarevačkom Miru”, *Vjesnik Kraljevskog Hrvatskoslavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva*, (ur.) Ivan Pl. Bojničić Kninski, Zagreb: Tisak Kralj. Zemaljske Tiskare, 1907, ss. 38-43; Milan Kruhek, “Granice Hrvatskog Kraljevstva u Međunarodnim Državnim Ugovorima. (Od Mira na Žitvi 1606. do Mira u Svištovu 1791.)”, *Povijesni Prilozi*, 1991 (10), ss. 69-71.
- 22 Antlaşmanın birinci maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 186. Ayrıca Belgrad'ın teslim edilme süreci için bkz.: Hakan Karagöz, “Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi (1739)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2018 (33), ss. 183-205.
- 23 Antlaşmanın ikinci maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 186.

Kraljevina Srbija (1718-1739)²⁴ varlığını sona erdirmiştir.²⁵ Orsova²⁶ ve Küçük Eflak²⁷ ve Pasarofça Barışıyla elde edilen Bosna toprakları -Furjon Bölgesi hariç-²⁸ Osmanlılara teslim edilmiştir. vusturya Temeşvar Banat'ı elinde tutmuş, ancak işgal sırasında inşa ettiği tüm kaleleri ve ayrıca Tuna Nehri boyunca Osmanlılara doğru uzanan kaleleri yıkarak boşaltmak zorunda kalmıştır.²⁹ Monarşi böylece Sava sınırında Bosna'dan sözde Uskok Bölgesi'ni³⁰ ve Banat sınırında Bosna'dan iki voyvodalık arazisini kaybetmiştir.³¹ Hırvat coğrafyasındaki doğal sınır ise Una Nehri olmuştur. Özetle, Osmanlılar Tuna ve Sava'nın güneyindeki/sağındaki tüm toprakların yanı sıra Küçük Eflak ile birlikte daha önce kaybettiği toprakların büyük bir kısmını geri almayı başararak monarşiyi Balkan Yarımadası'nın dışına itmiştir.³²

Habsburg Monarşisi'nin Rusya ile Osmanlı arasındaki barış görüşmelerinin sonuçlanmasına kadar Belgrad'taki güçlerini geri çekmeyi ertelemesi, Osmanlıların sınırlarını mümkün olduğunca batıya doğru hareket ettirmek istemesi, VI. Karl'ın ölmesi sonucunda Maria Theresa'nın tahta geçmesi, Prusya'nın Silezya saldırısı sonucunda monarşinin dikkatini Prusya üzerine yoğunlaştırması gibi sebepler Viyana ile İstanbul arasında hudut müzakerelerinin başlamasını geciktirmiştir.³³ Fakat Osmanlılar, İran ile ilişkilerinin gerilmesinden dolayı monarşi ile olan hudut sorununu çözmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Her iki tarafın muhaddidleri Mayıs 1740 tarihinde

-
- 24 Habsburg egemenliği altında 1718 yılında oluşturulan Kraljevina Srbija, bugünkü Sırbistan Cumhuriyeti'nin orta kesimlerinde var olan vilayetinin adıdır. Bölge, kuzeyde Belgrad'dan doğuda Bosna'daki Bijeljina'ya ve batıda Romanya ve Bulgaristan'ın bazı kısımlarına uzanan bir alanı kapsamaktadır.
- 25 Antlaşmanın üçüncü maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 186.
- 26 Antlaşmanın beşinci maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, ss. 186-187.
- 27 Antlaşmanın dördüncü maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 186.
- 28 Branislav Đurđev, "Bosna Hersek", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 301.
- 29 Antlaşmanın altıncı maddesi için bkz.: BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 187.
- 30 Sözde Uskok Bölgesi, Una-Drina nehirleri arasında ve Sava Nehri'nin güneyinde bulunmaktadır.
- 31 F. Vaniček, *a.g.e.*, I. Band, ss. 473-474.
- 32 Belgrad Antlaşması'nın yedinci maddesinde Hırvat coğrafyasında doğal sınırın Una Nehri olduğu belirtilmiştir: "Tuna Nehri ve Sava Nehri sahilleri bir taraftan Osmanlı Devleti ve bir taraftan Roma İmparatoru'na aittir. Bunun sonucunda gelir getiren gerek her çeşit balık avı gerek hayvanları sulamak ve her iki tarafın halkına gereken ortak faydaları olmaktadır. Ancak her taraftan balık avı için nehre saldırılmaya ve açıklar üzerinde olan su değirmenleri, tüccarın geliş gidiş yapan gemilerine engel olmamak üzere sınırlarda olan zabitanca uygun görülen yerlerde yapılacaktır. Her iki tarafın yararı ve kolaylığı için halkın gemileri engelsiz bir şekilde suyun akıntısına göre kendilerine ait olan yerden ve her iki tarafın yedeklemesi mümkün olmadığında karşı taraftan yedeklemesi uygun olacaktır. Tuna Nehri ve Sava Nehri'nde bulunan ve yeniden ortaya çıkan adalar hakkında çekişme olduğunda gelecekte açıkça bildirilecek olan maddenin üzerine belirlenecek sınırlarla bu tür adalar hangi tarafın kıyılarına yakın bulunursa o tarafa ait olacaktır. Sınırların belirlenmesi adı geçen adaların ayrılması maddesinde belirlenecek sürede her iki tarafın yüzölçümü olacak ve her iki tarafın halkının kolaylığı için sınırların sonunda ev ve karyeler yapılmasının engellenmemesi uygun olacaktır." Bkz.: BOA. A. DVNS., Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3, s. 187; BOA, HAT, 1431-58588, Belge 3, s. 2.
- 33 Bu konuda İstanbul'daki monarşi elçisi Kont Ullefeld, 7 Temmuz 1740 tarihinde Habsburg birliklerinin Belgrad'tan tamamen geri çekilmesi ile hudutların tahdidi üzerine müzakerelerin durmamak kaydıyla başlayacağını bildirmiştir. Bkz.: İve Mažuran, "Razgraničenje Između Carske Austrije i Osmanskog Carstva od Utoka Save u Dunav do Novog na Uni 1741. Godine", *Anali Zavoda za Znanstveni Rad JAZU u Osijeku*, 1984 (3), s. 175.

Belgrad'da toplanmış, lakin herhangi bir ilerleme sağlayamamışlardır.³⁴

3. Osmanlı-Habsburg Hudûdlarının Tefrîk ü Temyîzi: Sava ve Una Nehir Bölgeleri (6 ve 11 Mayıs 1741)

Bariş antlaşmaların ana konularından biri olan sınırların hatlarını, antlaşma sonrası oluşturulan *tahdîd-i hudûd* komisyonları belirliyordu. Bariş antlaşmasına uygun olarak, barişin daha da sağlamlaştırılması ve karşılıklı memnuniyetin tamamlanması için, her iki tarafın muhaddidlerinin bilgisi ile belli yerlere sınır işaretleri (humka) konularak sınır hatları yeniden düzenlenirdi. Osmanlı merkezi idaresi Belgrad Antlaşması'ndan sonra *hudûdların tefrîk ü temyizi* konusunda Belgrad bölgesi için Mevkûfâtî El-hac Mehmed Efendiyi, Temeşvar bölgesi için Divan-ı Hümayun kapıcıbaşısı İbrahim Efendiyi, Bosna bölgesi için de Mehmed Said Efendiyi görevlendirmiştir.³⁵ Fakat çeşitli zorluklarından dolayı sınır düzenlemesi uzun süre çözülemeyen bir sorun haline gelmiştir. Bunun sonucunda Fransız elçi Villeneuve'nin arabuluculuğuyla taraflar yeni hudutlar üzerine 2 Mart 1741/14 Zil' -hicce 1153 tarihinde bir anlaşmaya varmıştır.³⁶

Anlaşma gereğince Drina Nehri'nden yukarıya doğru Bosna Eyaleti'nin sonunda olan Una Nehri'nin Sava Nehri'ne karıştığı yere (Jasenovac Palankası Bölgesi), oradan da Novi-i Atik Kalesi sınırına kadar uzanan yerlerde ne kadar karakol, çardak, hisar ve kale varsa boşaltılması ve tahrip edilmeden Osmanlı İmparatorluğu'na antlaşma tarihinden kırk beş gün sonra teslim edilmeleri kararlaştırılmıştır.³⁷ Bundan başka, Sava Nehri'nde olan Ciganlija Adası denilen büyük adanın Osmanlı tasarrufunda kalması, bu adadan başka Una Nehri'nin Sava Nehri ile birleştiği yere kadar olan küçük büyük adaların ise monarşi hâkimiyeti altına bırakılması üzerinde anlaşılmıştır.³⁸

Una ve Sava nehir bölgelerinde sınırların çizilmesi konusunda farklı yorumların ortaya çıkması sonucunda yapılan 2 Mart 1741 tarihli temessüke göre³⁹, Sava Nehri'nin Tuna Nehri'ne karıştığı boğazdan Bosna Eyaleti'nin sonu olan Una'nın Sava'ya karıştığı yere kadar ve adı geçen yerden de Bosna tarafındaki Una sahiliyle devam edilip hala Osmanlı tasarrufunda olan Novi-i Atik Kalesi sınırına kadar *Karlofça Sınır*'ı ve Una Nehri'nin karşı tarafının/ötesinin, yani Hırvat taraflarının hudûd-ı selâseye kadar olan bölümü *Pasarofça Sınır*'ı ile belirlenecektir.⁴⁰ Böylece Sırp Eyaletinin sonu olan Drina Nehri'nden yukarı Bosna tarafında iki devletin sınırı Sava ve Una nehirleri olup, iki devlet bu nehirlerin ötesinde bir şey talep etmeyecektir. Sava ve Una nehirlerine her iki tarafın saldırmaması, balık avı vb. çıkarlarından her iki tarafın halkının eşit bir şekilde ortaklaşa kullanmasına karar verilmiştir.⁴¹ Bunların yanında, Tuna nehir adalarından Pavirza

34 J. W. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 563.

35 H. Karagöz, *a.g.t.*, s. 290; Uğur Kurtaran, "Ottoman-Austria Border Determination Works and Newly Determined Borders According to the Treaty of Belgrade of 1739", *Belgrade 1521-1867*, (Ed.) Dragana Amedoski, Belgrade (2018), s. 177.

36 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 5, s. 3.

37 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 4, ss. 2-3.

38 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 4, s. 3.

39 Temessük dört madde ve bir hatimeden oluşmuştur. Temessük için bkz.: *Treaties Between Turkey and Foreign Powers. 1535-1855*, London: Compiled by the Librarian and Keeper of the Papers, 1855, ss. 108-111; BOA, HAT, 1431-58588, Belge 5, ss. 3-4.

40 Bundan sonra metin içinde Karlofça Antlaşması sonrası belirlenen hudûd için "Karlofça Sınırı", Pasarofça Antlaşması sonrası belirlenen hudûd için "Pasarofça Sınırı" terimleri kullanacaktır.

41 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 4, ss. 2-3; Temessükün birinci maddesine bkz.: *Treaties Between Turkey*

(Pavizza), Kissilova (Kisselova) ve Grocka Osmanlıya; Orsova Kalesi'nden Belgrad'a kadar irili ufaklı olan adalar ise Habsburglara ait olacaktır. Ciganlija Adası denilen büyük Sava adası Osmanlı hükümlerinde olduğu altın da olurken, Una'nın Sava'ya karıştığı yere kadar olan tüm irili ufaklı nehir adaların ise monarşi egemenliğine bırakılması kararlaştırılmıştır.⁴²

Sınırın kesin çizgi şeklinde belirlenebilmesi için 1741 tarihli temessük *tahdid-i hudud* komisyonlarına gönderilmiştir. Fransa'nın garantisiyle Sava'nın Tuna'ya karıştığı yerden Una üzerindeki Novi-i Atik'e kadar olan bölgenin sınırlandırma çalışmaları 6 Nisan 1741 tarihinde başlamıştır. Komisyonlar kırk beş gün içinde adı geçen bölgelerde Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburg Monarşisi arasındaki sınırları belirleyecek ve Novi-i Cedit'den hudud-ı selâseye kadar olan daha önceden belirli aralıklarla, iki tarafça işaretlenmiş, rakamlı hudut işaretlerini (*Hunke, Grenzmarke, Chumka*) yenileyeceklerdir. Sava Nehri içindeki nehir adalarının hukuki durumlarını belirlemek için oluşturulan komisyon çalışmasını 6 Mayıs 1741 tarihinde bitirirlerken; Una nehir bölgesinde sınırları belirlemek için kurulan komisyon ise 11 Mayıs 1741 tarihinde faaliyetlerini sonuçlandırmıştır. Una Nehir bölgesinde sınırları Slavonya generali Ascanio Antonio Marquis de Guadagni başkanlığındaki monarşi komisyonu ile Rumeli beylerbeyi Mehmed Sait Efendi başkanlığındaki Osmanlı komisyonu yeniden belirlemiştir.⁴³ Sava Nehri içindeki on üç nehir adasının yedisi Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Una nehir bölgesinde ise Jasenovac (Palanka), Novi-i Atik, Çetin, Kladuš kale arazilerinin; Drežnik, Izačić ve Bihać kalelerinin karşısındaki yaylaların; Lapatz Çiftlik, Poricsovatz, Ostrovica kale arazilerinin ve Srb Nahiyesinin hudutları tüm detayları ile tarif edilmiştir.

3.1. Sava Nehrinde Osmanlı-Habsburg Hudûdu (6 Mayıs 1741): Sava Nehir Adalarının Hukuki Durumları

Sava Nehir bölgesi için oluşturulan komisyon, Sava Nehir adalarının hukuki durumu belirlendikten sonra bunu bir temessükle yazılı hale getirmiştir. Bu temessüğe göre, iki devletin sınırı olan Sava ve Una nehirlerinde balık avı vb. kabul edilmiş *iştirak ve yedek* şartlara uyulması şartıyla Belgrad'dan Drina Nehri'ne kadar Baliş⁴⁴, Şabac⁴⁵ ve Maçova⁴⁶ nahiyeleri kıyıları ve daha yukarıdaki Bosna Eyaleti'nde olan Boyna Tuzla, Grad Çaniçe⁴⁷, Teşne⁴⁸, Derbend ve Banaluka⁴⁹ kazaları sahilllerinden Uskon⁵⁰ denilen arazide olan Belene ve Novi-i Atik⁵¹ Kalesi ve bir çardak, bercife/barcika? ve lorud? ve Bosna Nehri ağzında ve Klakar karşında olan iki tane palanka ve Kobaş, Gradiška ve Yesanofça⁵² diğer adıyla Gradina ve palankaların bazıları Osmanlılar ve bazıları da

and Foreign Powers.1535-1855, s. 109; J. W. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 566.

42 Tememssükün dördüncü maddesi bkz.: *Treaties Between Turkey and Foreign Powers.1535-1855*, ss. 110-111.

43 I. Mažuran, "a.g.m.", ss. 175-179.

44 Bijeljina.

45 Şabac.

46 Donja Mačva, Gornja Mačva.

47 Gračanica.

48 Tešanj.

49 Banja Luka.

50 Una-Drina nehirleri arasında ve Sava Nehri'nin güneyinde bulunan Uskok Bölgesi.

51 Novy Vetus.

52 Iessenovitz, Jasenovac.

Habsburglar tarafından muharebeler esnasında yakılmış ve tahrip edilmiştir. Bu temessük tarihinde bina bulunan ve bulunmayan yerler olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edilecektir. Bekija Kostajnica kazaları kenarından Novi-i Atik Kalesi sınırına varıncaya kadar, palankalarıyla birlikte Osmanlı tarafı ve Sava Nehri içinde olan Ciganlija Adası Belgrad sahilinde olan küçük ada ile Bilya? ve Rahova? arazisine bitişen Orunice diğer adıyla Lima? ve Bosna eyaleti kıyılarına kavuşan Aştina-vezir? adalarına bitiştiği bahanesiyle zabt olunmuştur. Una Nehrinin Sava'ya karıştığı boğazda Una sahilinde olan Yesanofça diğer adıyla Gradina palankası arazisine kavuşan ada gibi yer de Karlofça Sınırı'nda Osmanlı arazisi olarak tasarruf edilmesinden dolayı yine Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir. Keza, Yesanofça Burnundan Una'nın Bosna kıyıları ile Dubica⁵³ Kalesi, İslaben⁵⁴, Drinyaçi ve Sofok kuleleri teslim alınmıştır. Novi sınırı öncesi olan Sirovatz Nehri'nin biriktiği yerden karşı Hırvat arazisine geçiş olup, bu küçük yerden itibaren Pasarofça Sınırına göre yeni sınırların belirlenmesi hızlıca başlamıştır.⁵⁵

Bahsedilen geçitten yukarıya doğru Una Nehri içinde olan, Pasarofça sınırına göre Osmanlı sınırları içinde bırakılmış adalar Bosna kıyılarıyla birlikte yine Osmanlı İmparatorluğu'nun tasarrufuna bırakılacaktır. Yine Ciganlija Adası'ndan yukarı doğru Sava sahili ile gidildiğinde Una Nehri mesaci? karşısına varıldığında Osmanlı arazisine kavuşmasından itibaren ada tanımlamasına dahil edilmiş ve aslına uygun bir ada olduğu halde Habsburg tasarrufuna bırakılan küçük ve büyük Sava Nehri adalarından Ostružnička⁵⁶ Adası, Zidinska⁵⁷ Adası, iki parça Kobino Adaları, iki parça Brahova Adaları, bir parça Dargobca Adası, bir parça Uraca Adası ve bir parça Vrbovačka⁵⁸ Adası ve bir parça Diriniç Adası ve Dirina Nehri'nin biriktiği yerden yukarıya doğru gidildiğinde bir parça Račanska Adası, bir parça Bosut diğer adıyla Esna-i Bala ve bir parça Brodska Adası ki toplam küçüklü büyüklü Sava Nehri içinde işte bu bahsedilen on üç ada⁵⁹ karşısında ve İskaladine Yakası ile Una Nehri içinde hudûd olan Sirovatz'ın biriktiği yere varıncaya kadar Karlofca Sınırı dahilinde Habsburgların zaptında olan adalar ve Una Nehri'nin karşı Hırvat sahili ile Coria'ya kadar temessük gereğince Sirovatz geçidinden karşı tarafı Nevbola ve İnce Novink'e karşı Hırvat arazileri Una sahilleri ile birlikte Habsburg tasarrufunda kalmak üzere sınırlandırılmıştır. Kısacası Una Nehri'nin karşısındaki Hırvat tarafında başlangıç humkası olan uçurum kenarında bulunan iki parça karaağaç ve ikinci humka bedeli olan Coria'daki gibi hudûd-ı selâseye kadar olan Pasarofça Sınır humkalarının sağ tarafı Habsburgların ve sol tarafı ise Osmanlıların himayesi ve tasarrufunda olacaktır. Una ve Sava nehirlerine her iki taraftan tecavüzde bulunulmayacak, iki devlet arazisi arasında *mu'ayyen* olan Coria denilen yere kadar *hudûd-ı itibar* olduğu dikkate alınarak bahsedilen ortak faydalarda ve iki sahtilden yedek şartlar geçerli olacaktır.⁶⁰

---

53 Dubitza.

54 Slabinco.

55 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 5, s. 4.

56 Osturyanca .

57 Zeydiška .

58 Urdurička .

59 Belgrad'dan Sava-Una nehirlerinin birleşme yerine kadar olan nehir adalarının hukuki statüsü için bkz.: Tablo 1.

60 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 5, s. 4.

Tablo 1. 1741 Yılında Osmanlı-Habsburg Arasında İmzalanan Temessüke Göre Sava Nehir Adalarının Hukuki Durumu⁶¹

Nehir Adasının İsmi	Tasarruf Edecek Devlet
Ciganlija	Osmanlı İmparatorluğu
Ostružnička ¹	Osmanlı İmparatorluğu
Zidinska ²	Osmanlı İmparatorluğu
Podgorička/Kamenička ³	Osmanlı İmparatorluğu
Karakuška ⁴	Osmanlı İmparatorluğu
Vitojevačko Ostr	Osmanlı İmparatorluğu
Kupinovac	Habsburg Monarşisi
Krstac ⁵	Habsburg Monarşisi
Vrbovačka ⁶	Habsburg Monarşisi
Vrtić ⁷	Habsburg Monarşisi
Račanska ⁸	Habsburg Monarşisi
Donjoštinarska ⁹	Osmanlı İmparatorluğu
Štitarska	Habsburg Monarşisi
Brodská ¹⁰	Habsburg Monarşisi

3.2. Una Nehri Bölgesinde Osmanlı-Habsburg Hudûdu (11 Mayıs 1741): Sava ve Una Nehirlerinin Birbirine Karıştığı Yerden (Jasenovac Palankası) Hudûd-ı Selâsenin Olduğu Yere (Srb Nahiyesi) Kadar Olan Bölgenin Hudut Tahdidi

3.2.1. Aşağı Una Sahil Bölgelerinin Sınırları: Sava ve Una Nehirlerinin Birleştiği Yerden Klepala Dağlarına Kadar Olan Bölgenin Hudut Tahdidi

Una ve Sava nehirlerinin birleştiği boğazdan iki tüfek atışı mesafe içeri girildiğinde yani Jasenovac⁶² Palankası arazisine gelindiğinde, Una Nehri'nin taşması yaklaştığında ada gibi ayrılan nehir adasının Jasenovac arazisine daha yakın olduğu görülmüştür. Bundan dolayı Karlofça Antlaşması sonrasında belirlenen hudut tahdidi sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun teslim aldığı nehir adası misali bu adaya da Karlofça Sınır'ı uygulanmıştır. Daha sonra adı geçen bu nehir adası Jasenovac Palankası'nın yeri ile birlikte Osmanlı arazisi olarak 26 Nisan 1741 tarihinde deftere kaydedilmiştir.⁶³

Jasenovac Palankası'ndan yukarıya doğru ilerlendiğinde Novi-i Atik⁶⁴ Kalesi sınırı olan Sirovatz⁶⁵ Nehri'ne kadar Una Nehri içinde olan nehir adalarının hukuki durumu ise Sava Nehir adalarındaki gibi açıkça belirtilmemiştir. Sadece Belgrat'tan Novi-i Atik'e gelinceye kadar yapılacak hudut tahdidinde Karlofça Antlaşması sonrasında belirlenen sınıra bağlı kalınması kararlaştırılmıştır. Sözü edilen Una Nehir adalarının Sirovatz Nehri'nden aşağıda yer almalarından

61 Bu tablonun bilgileri için bkz.: I. Mažuran, "a.g.m.", ss. 176-177.

62 Yesanofça, İessenovitz, Jessenowiz, Jassenovicz.

63 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 4.

64 Novi(y) Vetus, Bosanski Novi, Novi Vára.

65 Esterizine .

ve Karlofça Sınırı'nda bulunmalarından dolayı hukuki durumları Karlofça Sınırı'nda belirlendiği şekliyle kalmıştır. Sirovatz Nehri'nden yukarıda olan ve Pasarofça Antlaşması'ndan beri Osmanlı tasarrufunda bulunan Una nehir adalarının kullanımı ise eskisi gibi Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılmıştır.⁶⁶

Jasenovac yakınında olan ada gibi yerin söz konusu palanka ile birlikte Osmanlı hâkimiyetine alınmasından sonra Una Nehri'nin Bosna sahilinden üç saat mesafede⁶⁷ bulunan Dubica⁶⁸ Kalesi Osmanlı egemenliğine girmiş ve içine muhafızlar yerleştirilmiştir. Sonrasında buradan iki saat yukarıda, Una sahilinde bulunan Szlubin⁶⁹ Kalesi'ne geçilmiş ve buradaki değirmenle birlikte kale Osmanlı tasarrufuna alınarak kalenin içine muhafızlar konuşlandırılmıştır. Szlubin'dan bir saat yukarı gidilerek Dernova⁷⁰ Kalesi'ne gelinmiş, kalenin içine bir ağa ve birkaç muhafız; bu yerden yukarı doğru, Kostajnica⁷¹ yakınında bulunan Sofok⁷² Kuleleri'ne de bir ağa ve birkaç Osmanlı muhafızı yerleştirilmiştir. Sofok Kuleleri'nden iki buçuk saat ilerisinde yer alan Novi sınırına⁷³ gelindiğinde Karlofça Sınırı tamamlanmıştır. Novi sınırının yukarısında bulunan Pasarofça Sınırı'nın başlangıç humkası olarak işaretlenmiş karaağaçlara kadar olan Una nehir adaları, Karlofça ve Pasarofça sınırlarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun kullanımında olduğundan dolayı Pasarofça Sınırı uygulanmış ve bahsedilen adaların Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde eskisi gibi kalması şeklinde sınır defterine kaydedilmiştir.⁷⁴

Daha sonra Pasarofça sınırının başlangıcı olan Sirovatz Nehri⁷⁵ geçidinden karşıdaki Hırvat arazisine geçilmiş, “Una'dan ileri” diye tabir edilen bu bölgenin hudutları Pasarofça Sınırı'na bağlı kalınarak belirleneceği kararlaştırılmıştır. Geçitten sonra yukarı doğru Una Nehri'nin batı tarafındaki Hırvat sahilleri boyunca dört buçuk saat yürünerek Hırvat arazisinde yer alan Novi-i Cedid⁷⁶ toprağına gelinmiştir. Novi ve Krupa arazileri arasında, Una Nehri kenarındaki uçurumda olan iki parça karaağaç Pasarofça Sınırı belirlenirken muhaddidler tarafından humka karşılığında

66 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 4. Habsburg Monarşisi'nin bundan önceki hudûd tahdîd çalışmasını yapan muhaddidi Sava sahilinde bulunan yıkılmış palankaların yerlerini antlaşmaya uygun şekilde teslim ettiklerini belirtmiştir. Fakat Sirovatz Nehri'nden yukarı olan ve Pasarofça Sınırı'ndan beri Osmanlı tasarrufunda bulunan Una nehir adalarının yine Osmanlı kullanımında kalması gerektiğini belirtmemiş. Bu adaların hâkimiyeti Pasarofça Antlaşması'nda Osmanlılara bırakıldığı söylenmemiştir diyerek muhalefet etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu durum karşısında adı geçen bu adaları tek taraflı olarak, Karlofça Sınırı'nı uygulayarak mevcut durumun devam ettiği şeklide 28 Nisan 1741/11 Safer 154 deftere kaydetmiştir. Bkz.: BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 4.

67 Bu mesafeler at ile değil yaya yürüyerektir.

68 Dubitza, Dubiza, Dubizza.

69 İslabin, Slabina, Slabin, Islubin.

70 Drenoviça , Drenovza, Drenovac.

71 Kostaniçe(a), Castanovitz, Castanovicz, Costaniza. Jasenovac-Dubica arası üç saat, Dubica-Kostajnica arası üç saat, Kostajnica-Novi arası beş saattir. Bkz.: BOA. A.{DVN.DVE.d... / 903, s. 3-4; T. Gökçe, “a.g.m.”, s. 84.

72 Sofa.

73 Bosna'dan gelip Una Nehri'ne karışan Sirovatz Nehri, Sava Nehri gelişinde Novi Sınırı olarak kabul edilmiştir.

74 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, ss. 4-5.

75 Habsburg muhaddidi Sirovatz Nehri'nin geçidinden geçmeyip iki saat aşağıda bulunan Kostajnica Köprüsü'nden geçmiştir. Bkz.: BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 5.

76 Novi Novum, Novy Novum.

sınır işaret sembolü kabul edilmiştir. Una kenarından karşı Grabovitz 77 Deresi'ne yöneldiğinde ise sağ tarafında olan karaağaç Novi arazisinin bitiş noktası olmuş ve Habsburg muhaddidi o ağaca haç resmetmiştir. Osmanlı muhaddidi ise Grabovitz Deresi'nin sol tarafındaki Coria arazisi ve Ravacinde tarafında olan karaağaca ay ve hilal kazımıştır. Daha sonra işaretli olan karaağaçların ortasına bir humka yerleştirilmiştir. Bu humkadan yüz dört adım ileride bulunan Aşırı Noyol/Topol tarlasında bulunan yüksek boylu kavak ağacının da etrafı temizlenerek eskisi gibi ikinci humka bedeli olmak üzere Osmanlılar tarafından sınır işareti olarak bir ay ve hilal, Habsburglar tarafından ise bir haç kazılmıştır. Sonrasında tarlalıkların ötesinde bulunan yoldan geçilip başlangıç oktasındaki bayıra gelinmiştir. Grabovitz Deresi'nin sol tarafından yol aşırı tahminen elli adım mesafede bulunan başlangıç bayırının başında meşelik içindeki meşe ağaçları ayrılmış ve bir pelit ağacı etrafına konulmuş humka yenilenmiştir. Bu humka, Noyol/Topol ağacından sonra üçüncü humka olduğu açıkça belirtilmiştir.⁷⁸

Buradan dik bayırda cadde yol ile kuru kirazları geçip bir süre gittikten sonra üç yolun bir araya geldiği yerde orman içinde ve üç yol ortasında bulunan pelit ağacının etrafında olan iki humka yerinde bırakılmıştır. Bununla birlikte yolun sağ tarafındaki bir büyük pelit ağacı dördüncü sınır işareti olarak kabul edilerek üzerine Osmanlılar kendi tarafına minare işareti kazırken, Habsburglar kendi taraflarına bir haç işareti resmetmiştir. Sonrasında sağ tarafa doğru ilerleyerek Klepala⁷⁹ Bayırı'nda bulunan ve sağ tarafında Habsburg Guazdansky⁸⁰ Kalesi ve sol tarafında Osmanlı Buz(s)in Kalesi arazilerinin bulunduğu eski humka; bu humkanın ilerisinde, yol üzerinde bulunan humka; oradan Radowich⁸¹ bayırına giderken Chorna Jamnicza⁸² yerlerinde yolun sağ tarafında kalan humka; ve sonrasında klanacdaki⁸³ (derbent) tozağacı yakınında, yolun sol tarafında bulunan humka yenilenmiştir. Bilâhare yine Radowich toprağında olan Dabrina⁸⁴ Deresi'nin yarısında, eski yol üzerindeki humka; sonra Radowich Bayırı'nın tepesinin solundaki humka; daha sonra Radowich Bayırı'ndaki yolun sağında bulunan humka -solunda Dabrina Deresi bulunan- yerinde bırakılmıştır. Sonrasında Radowich Bayırı başında, yolun solunda bulunan humka; bu humkanın ilerisinde yer alan Jamnick Bayırı'nın başındaki humka ve yine bahsi geçen Jamnick'in solunda bulunan Ergiavacz⁸⁵ denilen gölün yakınında bulunan humka yenilenmiştir.⁸⁶

Ergiavacz Gölü yakınında bulunan humkadan ilerleyerek Duorcza⁸⁷ Bayırı başını çevreleyen Ceve ve Lubina⁸⁸ suları arasındaki iki yol arasında bulunan bir humka; sonra Jelovagora⁸⁹ denilen mevkide yolun sağ tarafında bulunan humka; sözü edilen yerden ilerleyerek Buz(s)in Kalesi'nin

77 Graboyiçe , Grabovica.

78 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 5.

79 Clapala.

80 Gosdanski, Gusdanik.

81 Radovik , Radovich, Radvik.

82 Ghiovna Jamniza.

83 Hırvatçada klanac geçit, boğaz, dağ geçidi, dar ve derin vadi anlamlarına gelmektedir.

84 Dobrina.

85 Erghianiza, Ergievacz.

86 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 5.

87 Divorza, Dvorca.

88 Cebelubina, Ceve ve Lyubina.

89 Idovagora, Jelova Gora.

karşısındaki Metle isimli yerde, yolun sol tarafında bulunan humka yerinde bırakılmıştır. Sonrasında Buz(s)in ve Guazdansky⁹⁰ yolların bulunduğu yerde, yolun sağında Bukofklanza'daki⁹¹ humka; ardından Nicolina Klanacz⁹² Bayırı başındaki iki yolun arasında bulunan humka; sonra Nicolina Kossa⁹³ denilen yolun sağ tarafında bulunan humka; daha sonra Nicolina Kossa Deresi'ne yakın bulunan humka yenilenmiştir. Dere geçildikten sonra yol ile sınır olmak üzere, Radasticza⁹⁴ Deresi'nde, yolun sağ tarafında olan humka; arkasından Radasticza Deresi'nden çıkıldıktan sonra Grabauza⁹⁵ Pınarı yakınında, yolun sol tarafında bulunan humka; oradan Radagka Rabnincza⁹⁶ adlı yerde, yolun sol tarafında olan humka ve sonrasında Starastrabenicza⁹⁷ diğer adıyla Gunefza⁹⁸ adlı yerde yolun sol tarafında bulunan humka yerinde bırakılmıştır. Sözü edilen yerden ilerleyerek, Radonicha Klavicz⁹⁹ Bayırı'nın sağındaki Jassenov Potok humkası; sonrasında Babiga Klavicz¹⁰⁰ Bayırı'nın solunda olan ve Kobe Hraste denilen kadim humka yenilenmiştir. Arkasından Verch Platina¹⁰¹ Deresi yakınında ve Verstov Potok¹⁰² diğer adıyla Boyore Yone Lofoh denilen yerde, yolun sol tarafında bulunan humka; sonra Vrcboca Bolada Behlu Kossa denilen bayırda yüksek bir ağaç etrafında olan humka; daha sonra Graboce diğer ismiyle Gerlewicz¹⁰³ Bayırı'nda, Regiebouza¹⁰⁴ humkasının tam karşısında fazla "karantılık?" arasında açık yerde bir meşe ağacı etrafında bulunan humka yerinde bırakılmıştır. Karşı karşıya olan dağların arasında olan bu yer, *kadimî hudûd* olup her iki tarafın arazisini birbirinden ayırmıştır.¹⁰⁵

Sözü edilen *kadimî huduttan* temyiz edilecek Oskorus ağacına doğru ilerlendiğinde, ağacın yıkılmasından dolayı etrafında olan humka yerinin yeniden belirlenmesi gerekmiştir. Humkanın yeni yerinin belirlenmesinde şüphenin giderilmesi için her iki tarafın ihtiyarlarına başvurulmuş; ihtiyarlar ise değiştirmeksizin ve bozmaksızın ortada bulunan kadim Broş ve Goznevaç potoklarının eskiden beri gözle görülür işaret olduklarını bildirmişlerdir. Bilâhare Prestoua¹⁰⁶ Suyu ile Boina¹⁰⁷ Deresi hudûd olmak üzere karşılığında Brdo ağacı çevresinde olan humkanın etrafında olan ağaçlar kırdırılıp temizlenmiş ve yenilenmiştir. Sözü edilen yerden ilerleyerek sırasıyla Boinaskyn humkası, Çerkoyna humkası ve oradan Rodine denilen (?) eşit yakınlıkta bulunan humka, Badrik humkası,

-
- 90 Gosdanski.
 91 Bucua Glanza, Bukov Klanac.
 92 Nicolina Glavica, Nikolina Klanac.
 93 Nicolina Cossa.
 94 Radastiza, Radaszticza.
 95 Grabofza.
 96 Radazea Ravnica.
 97 Istara Strasbeniza, Stara Strazbenicza.
 98 Gunevcza, Gunevca.
 99 Radonicha Glavica, Rodaniga Glaviza.
 100 Babiga Glavicz, Babina Glaviza.
 101 Virh Platina.
 102 Vristo Potok, Verstov Potok.
 103 Garlovza, Gerlovicz.
 104 Regebouza.
 105 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, ss. 5-6.
 106 Briston, Brestova.
 107 Bonja, Bojna.

Zebteni Nice humkası, Lest(n)ik denilen yerde bulunan humka, Boinik¹⁰⁸ Kalesi harabesi içerisinde olan humka, Luriasticza¹⁰⁹ Deresi karşısında iç tarafta bulunan humka ve buraya yakın Kolon¹¹⁰ Bayırı'ndaki pelit ağacının etrafında bulunan Müsnedam Ağa humkası yerlerinde bırakılmıştır. Yine buraya yakın yerde yolun sağ tarafında Kör Ağazade humkası; sonrasında Crnbouka Deresi yakınında ve yolun sağ tarafında bulunan İstava Loşaniha humkası; buradan Chihaga Kossa¹¹¹ Bayırı'nda bir humka; oradan yine Chihaga Kossa Bayırı'nın başında, yolun sağında ve Yerzi Kaya denilen humka yenilenmiştir. Bilâhare yine Chihaga Kossa'da bir işaretli ağaç yakınında bulunan humka; sözü edilen yerden Cemerniza ve Bacota¹¹² derelerinin birleştiği yerde olan humka; sonrasında Joanis¹¹³ Potoğu'na gelirken yolun sol tarafında bulunan humka ve oradan Joanis Kossa¹¹⁴ Bayırı'nda bir humka yerinde bırakılmıştır. Böylece Buz(s)in Kalesi'nin hudûdu tamamlanmıştır.¹¹⁵

3.2.2. Glina-Gliniza Nehirlerinin Birleşmesinden Korana Nehrine Kadar Olan Bölgenin Hudut Tahdidi

Podsvize¹¹⁶, Kladuş¹¹⁷ ve Cetin kaleleri arazilerinin sınırının açıklanmasına gelince ise; Glina ile Rabina'nın¹¹⁸ birleştiği¹¹⁹ yerin aralığında olan eski humka ortasında ortaya çıkan bir parça elma ağacından başka etrafında olan ağaçlar kesilmiş, temizlenmiş ve yenilenmiştir. Oradan Rabina nehirciği Pasarofça sınırı itibârı ile (...?) kaynağı başından Krantılık Ovası'nda bir kesik gurab¹²⁰ ağacı etrafında olan taşlıca humka yerinde bırakılmıştır. Sonrasında Grabovza Bayırı'ndan ilerleyerek Habsburg toprağı olan çardak yakınındaki yokuş başında Ormanik Ovası'nda kesilmiş bukva ağacı çevresinde olan humkanın etrafı temizlenmiş ve her iki tarafça işaretlenmiştir. Söz edilen yerin sol tarafında (...?) içinde olan humkanın etrafı temizlenmiştir. Buradan dik yukarı dere ile ilerleyerek başta (...?) hizmeti olan humka yenilenmiştir. Oradan Grabovza Deresi'nin iniş bayırının yarısında pelit ağacı etrafında Cetiriovo Bilo'da birlikte olan humka yerinde bırakılmış ve ağaç işaretlenmiştir. Bilâhare düzlükteki Krsova Kosası'nda bir büyük gizli/kapalı humka; oradan Kirladusa¹²¹ Potogu başındaki humka; buradan Kirladusa denilen potokta bulunan humka ve oradan Gnoinicza¹²² Bayırı başında kökünden çıkıp yıkılmış armut ağacı bitişiğindeki eski humka yenilenmiştir. Buranın arka tarafına doğru gidilince yakın bir yerde olan bir humka; buranın aşağısındaki luğ içinde olan humka yerinde bırakılmıştır.¹²³

108 Bojnak.

109 Coriastizza, Kurjasticza.

110 Kolum, Coluna.

111 Chetuda Cossa, Chehaja Kosa.

112 Baccoto, Bakota.

113 Ivanis.

114 Ivanis Cossa.

115 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 6.

116 Podzvizd.

117 Kladuş, Cladusse.

118 Rabinja, Rabinia.

119 Gliniza'dan Glina ve Rabina nehirlerinin birbirine karıştığı yere kadar altı saattir. Bkz.: BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 6.

120 Graba.

121 Chirlandussa, Kirladussa.

122 Gnoinicza Selista, Govinza, Gnoinicza, Gadinza.

123 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 6.

Gnoinicza Nehir arazisinin sona erdiği ve Korona Nehri'ne döküldüğü yer olan Lonah'da bulunan humka hudûd-ı i'tibar olarak kabul edilmiştir. Sklop¹²⁴ geçiti ötesi Stari Prututz¹²⁵ Kalesi tarafındaki Korona Nehri'nin yukarısına yarım saatten fazla mesafede olan Habsburg zabtında olan ada karşısındaki Rastuk başında olan jasen ağacı etrafında olan humka yerinde bırakılmış ve ağaç her iki tarafça işaretlenmiştir. Zapolka'ya¹²⁶ giderken luğlar içinde ırmak başındaki humka; oradan yine Zapolka'ya giderken loğ içinde bir dal pelit ağacı etrafında olan humka; sonrasında luğların sonunda Zapolka yakınında bir çatal gurab¹²⁷ ağacı etrafında olan taşlıca humka yenilenmiştir. Oradan Kazpolka sonunda olan harabe kiliseden ilerideki meşelik bitişiğindeki büyük pelit ağacı etrafında olan humka yerinde bırakılmış ve ağaç ay ile işaretlenmiştir. Buranın dik yukarısında Masvina¹²⁸ Yaylası doruğunda bir bukva¹²⁹ ağacı etrafında olan humka; sonrasında Masvina Yaylası sırtı ile Horian Kalesi karşısındaki bukva ağacı etrafında olan humka; buranın dik aşağısındaki Rudeniy Kopoliz'e¹³⁰ giderken mermer taş ile doldurulmuş çukurların arasında bulunan bir büyük pelit ağacı etrafında olan humka; aynı yerde bulunan düzlükteki çukurlar ovasında yanmış bir pelit ağacı etrafında olan humka yenilenmiştir. Bilâhare yine bahsedilen Rudeniy Kopoliz'de bir çukurcukta bir pelit etrafında olan humka ve oradan Rudeniy Kopoliz'de olan eski humkalar karşısında olan humka; sözü edilen yerden aşağıda düzce bir yerde bulunan yanık ve kuru pelit ağacı etrafında olan humka yerinde bırakılmıştır. Yanmış ağacın yakın zamanda büsbütün yok olacağı bellidir. Horian¹³¹ Štorlic¹³² ve Tržac¹³³ kaleleri hududu burada tamamen ayrılmıştır.¹³⁴

Sonrasında bahsedilen Verch Rudeniz Kopolie'de iki çatal pelit ağacı etrafında olan humka; oradan Plisniza¹³⁵ Dağı ile Rudeniz¹³⁶ Ovası arasındaki pelit ağacı etrafında bulunan humka; ve buradan Plisniza'nın altında yol üzerinde olan humka yenilenmiştir. Bu yerden Plisniza denilen bayırın doruğunda bir pelit ağacı etrafında bulunan humka; oradan Plisniza altındaki Delli Bassin Razchoi¹³⁷ denilen yerde olan humka yerinde bırakılmıştır. Sonrasında devam edilerek Lumbardenik¹³⁸ kule yolu ötesine geçilerek Razovizenski¹³⁹ Ovası'nda bulunan humka; buradan Küçük potogu¹⁴⁰ geçtiği yerdeki düzlükte olan humka; oradan Rakoviza Potoğu'nun¹⁴¹ üst tarafındaki humka yenilenmiştir. Aynı yerdeki Bunar/Pınar çeşmesinden her iki tarafında yararlanılması konusunda

-
- 124 Aschkolub.
 125 Stari Berusitz.
 126 Zapolie.
 127 Graba.
 128 Maschuvina.
 129 Hırvatçada Bukva kayın anlamına gelmektedir.
 130 Rodandschu Kujola, Rudenicza Feld.
 131 Horyan .
 132 İştorlik , Sturlich.
 133 Tersatz, Terszac, Terschaz.
 134 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, ss. 6-7.
 135 Belezendsche.
 136 Rodaniza.
 137 Delibaschi Razboi.
 138 Lonbardajanischen.
 139 Rakoviza Feld.
 140 Gudschuk Butuk.
 141 Rakoviza Butuk.

muhalefet edilmemesi için daimi bir sözleşme yapılmıştır. Bahsedilen bu potok sümün/sümn sâât¹⁴² miktarı huduttur ve ötesinde olan bayır üstündeki pelit ağacı etrafında olan humka; sonrasında yol kenarındaki düzlükte olan pelit ağacı etrafındaki humka; daha sonra Crabouza¹⁴³ kaynağının üst tarafındaki bayır başındaki küçük pelit ağacı etrafındaki humka yerinde bırakılmıştır. Crabouza'nın üst tarafındaki pelit ağacı etrafında olan ve bahsedilen Plisniza Dağı ile Crabouza kaynağı arasında Şarzadol'a¹⁴⁴ yakın yerde olan humka; sonra Cebel Ovası'nda, eskiden her iki tarafın vekilleri tarafından bahsedilmiş yolun sol tarafında bulunan çatal kavak ağacı etrafındaki humka yenilenmiş ve her iki taraf kendi sınır işaretini kazımıştır. Sözü edilen yerden ilerleyerek Şarzadol yakınında bulunan koz/kavak ağacı etrafındaki humka; buradan kadim yolun sol tarafında, Runiaviza Yaylası karşısında iki çukur arasında yakılmış ve yıkılmış breze¹⁴⁵ ağacı etrafındaki humka; sonra Runiaviza Yaylası'nın alt tarafındaki iki çukur arasında pelit ağacı etrafındaki humka; daha sonra Korona'nın üst tarafındaki Değirmen Geçidi (Melinarki Brod) denilen yol altındaki yerin yanındaki çukur yerde bulunan humka yerinde bırakılmıştır. Korona'nın Una tarafındaki zikrolunmuş kalelerin kadimi arazileri yukarıda ayrıntılarıyla açıklandığı üzere eksiksiz tekerrür edilmiştir.¹⁴⁶

3.2.3. Yukarı Hırvatistan'ın Hudutları: Jeszera'dan Hudûd-ı Selâseye Kadar Olan Bölgenin Hudut Tahdidi

Korona Nehri'nin Osmanlı tarafındaki Plessivicza Yaylası'nın karşısında bulunan Drežnik¹⁴⁷, Izacić¹⁴⁸ ve Bihać¹⁴⁹ kalelerinin mukâbilinde olan yaylaların sırtındaki humkaların yerleri tüm ayrıntıları ile açıklanmıştır. Buna göre ilk olarak Korona Nehri geçilip Plessivicza Yaylası'nda Korona'nın kaynağı olan Jester'a bakan Pugliadele denilen bayır başındaki muvakkate (geçici) ağacı etrafındaki humka yenilenmiştir. Oradan bahsedilen yayla sırtı ile Izacić Kalesi karşısında ve J(Y)alva Yolu üzerinde Nakoprivita Kossa denilen yerdeki humka; bilâhare yine aynı yaylanın sırtı ile Vraserch yolunda ve Naverch Plessivicza'da bulunan pelit ağacı etrafındaki taşlı humka yerinde bırakılmıştır. Sözü edilen yerden yine aynı yayla sırtıyla ilerleyip Farkaschiez yolunun ortasında Niloha karşısında bulunan bir humka yenilenmiş, adı geçen kalelerin humkaları da bahsedilen yerde tamamlanmıştır.¹⁵⁰

Odwina¹⁵¹ Kulesi ve Lapatz¹⁵² Çiftliği Kulesi, Borigovacaz¹⁵³ Kalesi harabeleri, Ostrowiz¹⁵⁴ Kalesi, Una büyük nehir Köprü Palankası (Palanka-i Vakf-ı Una) serhadlerinin arazileri karşısında olan yaylaların sırtlarıyla ayrılan sınır humkaları açıklanmıştır. Bunun üzerine, Farkaschiez yolu humkasından yine bahsedilen edilen yaylanın sırtıyla ilerleyerek Verch Kuk Yaylası'na gelindiğinde

142 Sekizde bir.

143 Grajodscha.

144 Schardschudol, Zerzadole.

145 Breze Boşnakça Huşgiller/Huş anlamına gelir.

146 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 7.

147 Drežnik, Drexnik, Dresnick, Dresnik.

148 İzaçik, İszacsics.

149 Bihke, Bihach, Wihats, Bihaz.

150 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 7.

151 Odrışça.

152 Lapisa, Lapša, Lapacz.

153 Boriçuca, Poricsovatz, Bricoviza, Brikovicz.

154 Ostrovica, Ostrovitz, Ostronza, Ostrosacz.

yol üzerinde Klupa yakınında çatal gurab ağacı etrafındaki taşlı humka onarılmıştır. Oradan yine sırt ile ilerleyip Massin¹⁵⁵ Yaylası'nda olan Vissokaloqua isimli yerde bulunan humka; sonra yine yaylaların sırtı ile ilerleyip Lumbardinik yolunda Dugo Palina isimli yerde olan humka; daha sonra Gradovita Kossa ile Velikilizaz isimli yerde bulunan humka yerinde bırakılmıştır. Bahsedilen yerdeki serhaddin karşısındaki hudutlar böylece eksiksiz tamamlanmıştır.¹⁵⁶

Srb¹⁵⁷ Nahiyesi hudûdunun humkalarını açıklanmıştır. Bu bağlamda, Velikilizaz humkasından ilerleyerek Cemerniza Yaylası doruğunda olan bunar /pınar yakınındaki humkaya gelmiş ve yenilenmiştir. Bunardan /pınardan her iki tarafın da faydalanması ve birbirine muhalefet etmemesi üzerine nizam verilmiştir. Sonrasında Cemerniza Yaylası'ndaki Dabaristicza doruğunda yolun sol tarafındaki humka yerinde bırakılmıştır. Cemerniza Yaylası sonundaki Kupirucha denilen köye bakan bayır doruğunda Yrlokoba üzerinde el ayası yazması gibi kadimi nişan ile france olarak ifade edilen bedel-i humka özelliği ve vaziyeti üzere evvelki halinde bırakılmıştır. Zstraszbenicza da denilen Srb Nahiyesi'ne bakan doruktaki humka yerinde bırakıldı. Sonrasında Papine Klanac başında yolun sağında bir büyük ağaç etrafında olan taşlı humka yenilenmiştir. Buranın dik yukarısındaki Popistak Yaylası tepesine doğru olan bir dolanı çıplak bayırın üzerindeki humka; sonra Popistak Yaylası'nda bir yüksek taşlı üzerindeki humka yerinde bırakılmıştır. Bu iki humka birbirinden görünmektedir. Bilâhare yine Popistak Yaylası sırtından dümdüz gidilirken Korina Deresi ve kuyuları sağ tarafta kalıp Küçük Popino'ya beraberinde varıldığında tam Küçük Popino'ya karşı bahsedilen yaylanın (Popistak) yüksek bir yerinde olan humka yenilenmiştir. Buranın ilerisinde sağ tarafta, Rauna Popistak denilen taşlı tepenin üzerinde bulunan, dört tarafa bakan humka yerinde bırakılmıştır.¹⁵⁸

Srb nahiyesinden Una Hırvatlık tarafına geçildiği zaman, Popistak Yaylası'nın sonunda olan dört tarafa nazır humkadan dik aşağıya doğru Zidchaf Dol'dan Venedik tarafına giden yolun solundaki Bobia Bayırı dibinde bulunan Nerumkâ olarak bilinen kadim humkanın bulunduğu yer hudud-ı selâse mevkisi olmasından dolayı bu bölge, üç devletin muhaddidleri tarafından birlikte tahkik edilerek ve birbirlerine onaylatarak fikir birliği çerçevesinde kararlaştırılmıştır. Buna göre sağ tarafta olan taş humka Habsburgların ve sol tarafta olan sanat ürünü büyük taş humka Osmanlıların ve ilerideki humka Venediklilere ait olduğu kabul edilmiştir. İşte bu şekl-i melsde bulunan üç parça atik humkaların ortasına iki zirâ' mikdarı boyunda ve sağ taştan olmak üzere yeni baştan konulmuş ve yapılmıştır. *Tevfik-i hak ve pür-ü red kâr-ı mutlak* ile adı geçen yerde emir yazılarak tamamlanmış ve sağlaştırılmıştır. Osmanlı kalelerinden Novosel kazasında olan atik Ostrowiz ve Habsburg büyük kaleleri arazilerine bitiştiğinde ise monarşi taraflarından Zvonigrad¹⁵⁹ Kalesi arazisine ulaşmış ve Venedikli tarafından Plavno Kalesi arazisine ulaşmış olduğundan zikredildiği üzere tüm tefrik/ayırma ve temyiz/ayırılma gerçekleşmiştir.¹⁶⁰

155 Mažin .

156 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, ss. 7-8.

157 Serp, Szerp.

158 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 8.

159 İzonigrad , Szvonigrad, Xuonigrad, Zvanigrad, XelengradSter.

160 BOA, HAT, 1431-58588, Belge 6, s. 8. Bosna taraflarında iki devlet eyaletlerinin hudûdlarının tanzimi ve Belgrad Antlaşması'nın son şeklinin verilmesi ise iki devletin 18 Ocak 1744 tarihinde yaptığı anlaşma ile sağlanmıştır. Bkz.: J. W. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 567.

Sonuç

Yukarıda tasvir edilmeye çalışılan Osmanlı-Habsburg sınır hattının belirlenmesi konusunda bulunan defterin dördüncü, beşinci ve altıncı belgeleri, bize iki siyasal gücün arasındaki hudutların doğal olarak Una ve Sava nehirleri olduklarını göstermektedir. Her ne kadar Belgrad Antlaşması'nın yedinci maddesi Una ve Sava bölgesindeki hudutları belirtmiş olsa da, antlaşma sonrası bu nehirlerin hudutları ne kadar belirleyeceği konusunda ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 2 Mart 1741 tarihinde varılan anlaşmaya göre Sava ve Tuna nehirlerinin birleştiği yerden, Una'nın Sava'ya karıştığı yere kadar, oradan Novi-i Atik Kalesi'nin olduğu yere kadar Karlofça sonrası oluşan hudut kapsamında; Una Nehri'nin karşısında Novi-i Cedid Kale bölgesinden hudûd-ı selâseye kadar Pasarofça sonrası oluşturulan hudut esas alınarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Drina Nehri'nden yukarı Bosna tarafında iki siyasal gücün sınırı Sava ve Una nehirleri olmuştur. 1741 tarihli temessük, Sava ve Una nehirleri için ayrı ayrı kurulmuş olan *tahdîd-i hudûd* komisyonlara gönderilmiş ve sınır hattının kesin belirleme çalışmaları başlamıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda Sava nehri üzerindeki on üç nehir adacıklarının hukuki durumu netleşirken, Una Nehri bölgesinde Jasenovac Palankasının, Novi-i Atik, Çetin, Kladaş, Poricsovatz, Ostrovica kale arazilerinin, Lapatz Çiftliğinin ve Srb Nahiyesinin sınır hatları keskin bir şekilde belirlenmiştir. Bosna'da, Una ile Drina arasında ve Sava'nın güneyinde bulunan, Uskok Bölgesi olarak isimlendirilen dar bir toprak şeridi Osmanlı'ya verilmiştir. Sonrasında yeni sınır, Sava boyunca ilerleyerek Una'nın birleşme noktasına gelerek buradan Una boyunca ilerleyip Novi-i Atik'e ulaşmıştır. Bu yerden Una Nehri'nin karşısına geçip Novi-i Cedid Kalesi'nden başlayarak Žirovac Deresi/Çayı boyunca ilerleyerek Bojna Köyü üzerinden hudûd-ı selâseye gelmiştir. Böylece iki taraf, arazilerini sistematik bir şekilde açıkça tanımlanmış doğrusal bir sınırla ayırmıştır. Bu sınır hattı Habsburg Monarşisi'nin bundan sonraki iki yüz yılı boyunca, I. Dünya Savaşı sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar değişmeyecektir.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, HAT, 1431-58588.

BOA. A. {DVN.DVE.d... / 903.

BOA, Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Abou-El-Haj, Rifa'at. A. "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 1967 (87/4), ss. 498-512.

Abou-El-Haj, Rifa'at. A. "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 1969 (89/3), ss. 467-475.

Aksan, Virginia H. "Austro-Ottoman War (1736-1739)", *The Encyclopedia of War*, (Ed.) Gordon Martel, Chicester: Wiley-Blackwell, 2012, ss. 1-3.

Aksan, Virginia H. "Savaş ve Barış", *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, C. III, (ed.) Suraiya Faroqhi, (çev.) Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, ss. 109-152.

Aksan, Virginia H. *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2011.

Angeli, Major Moriz von. “Der Krieg mit der Pforte, 1736 bis 1739”, *Mitteilungen des k.k. Kriegsarchivs* (1881), ss. 247-298, 409-79.

Caporaso, James A. “Changes in the Westphalian Order: Territory, Public Authority and Sovereignty.”, *International Studies Review*, 2000 (2/2), ss. 1-28.

Diener, Alexander C. & Hagen, Joshua. *Borders: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Doğan, Güner. “Venedikli ile Dahi Sulh Oluna”: 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik İlişkileri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Durdev, Branislav. “Bosna Hersek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 297-305.

Gökçe, Turan. “1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2001 (XVI), ss. 75-104.

Gökçe, Turan. “1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XVI, (2001), ss. 75-104.

Karagöz, Hakan. “Belgrad-ı Dârü’l-Cihâd’da Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi (1739)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2018 (33), ss. 183-205.

Karagöz, Hakan. *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2008.

Kohn, George Childs. *Dictionary of Wars*, London & New York: Routledge, 2013.

Kruhek, Milan & Pavlović, Augustin. “Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) Mira”, *Croatica Cristiana Periodica*, 1991 (28/15), ss. 105-138.

Kruhek, Milan. “Granice Hrvatskog Kraljevstva u Međunarodnim Državnim Ugovorima. (Od Mira na Žitvi 1606. do Mira u Svištovu 1791.)”, *Povijesni Prilozi*, 1991 (10), ss. 37-79.

Kurtaran, Uğur. “Ottoman-Austria Border Determination Works and Newly Determined Borders According to the Treaty of Belgrade of 1739”, *Belgrade 1521-1867*, (Ed.) Dragana Amedoski, Belgrade (2018), ss. 169-193.

Kurtaran, Uğur. “Pasarofça Antlaşması’na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018 (11/55), ss. 285-300.

Kurtaran, Uğur. *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit: Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, İstanbul: Ukde Yayınları, 2009.

Matuz, Josef. *Osmansko Carstvo*, Zagreb: Školska Knjiga, 1992.

Mažuran, Ive. “Razgraničenje Između Carske Austrije i Osmanskog Carstva od Utoka Save u Dunav do Novog na Uni 1741. Godine”, *Anali Zavoda za Znanstveni Rad JAZU u Osijeku*, 1984 (3), ss. 173-191.

Molnor, Monika. “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra Osmanlı Habsburg Sınırı (1699- 1701)”,

Osmanlı, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 472-479.

Novili Ömer Efendi. *Tarih-i Bosna: Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-1739*, (haz.) Fatma Sel Turhan, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Pešalj Jovan. *Monitoring Migrations: The Habsburg-Ottoman Border in The Eighteenth Century*, Doctoral Thesis, Universiteit Leiden, 2019.

Roider, Karl A. "The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739", *Central European History*, Sep., 1972, Vol. 5, No. 3 (Sep., 1972), ss. 195-207.

Roider, Karl A. *Austria's Eastern Question, 1700-1790*, New Jersey: Princeton University Press, 1982.

Roider, Karl A. *The Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War, 1737-39*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1972.

Solak, Mehmet. "Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdine Bir Örnek: Zıştovi Sonrası Bosna Hudûdunun Tafsilatı (27 Aralık 1795)", *Karadeniz Araştırmaları*, 2020 (XVII/67), ss. 631-656.

Srkulj, Sij. "Uređenje Međa po Karlovačkom i Požarevačkom Miru", *Vjesnik Kraljevskog Hrvatskoslavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva*, (ur.) Ivan Pl. Bojničić Kninski, Zagreb: Tisak Kralj. Zemaljske Tiskare, 1907, ss. 24-43.

Treaties Between Turkey and Foreign Powers. 1535-1855, London: Compiled by the Librarian and Keeper of the Papers, 1855.

Vaniček, František. *Specialgeschichte der Militargrenze Aus Originalquellen und Quellenwerken Geschopft*, I. & II. Band, Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1875.

Vojna Enciklopedija, Knj. 1, Izdanje Redakcije Vojne Enciklopedije, Beograd, 1958.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev.) Nilüfer Epçeli, C.V, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

İnternet Kaynakları

<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22138/view/?bbox=4308%2C-9743%2C7556%2C-8386> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

<https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/598/2619316507/> Erişim Tarihi: 20.09.2020

<https://storage.googleapis.com/raremaps/img/xlarge/39890.jpg> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

<https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990119775810203941> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

Tablo İçerisinde Kullanılan Dipnotlar

- 1 Srijem'deki Ostružnica köyünün kuzeydoğusunda bulunur.
- 2 Zdinska Ada günümüzde yoktur. Ada ismini Sava'nın sol tarafındaki Boljevac Köyü'nün yakınındaki ormandan (Zidina) almıştır.
- 3 Sava'nın sağ tarafında Kamičak köyünün kuzeyinde bulunur.

4 Sava Nehri Kupinovo ve Klenak arasında sık sık yatağını değiştirir. Ada ismini Klenak köyünün doğusundaki Karakuş bölgesi ve ormanından almaktadır.

5 Krstac adası artık mevcut değildir. Klenak köyü yakınlarındaki Sava'nın sol kıyısında yer alan ada ismini Krstac ormanlarından ve bölgesinden almıştır.

6 Krstac adası yakınlarındaki eski bir nehir adası olan Vrbovačka, Sava'nın sol kıyısında yer alır.

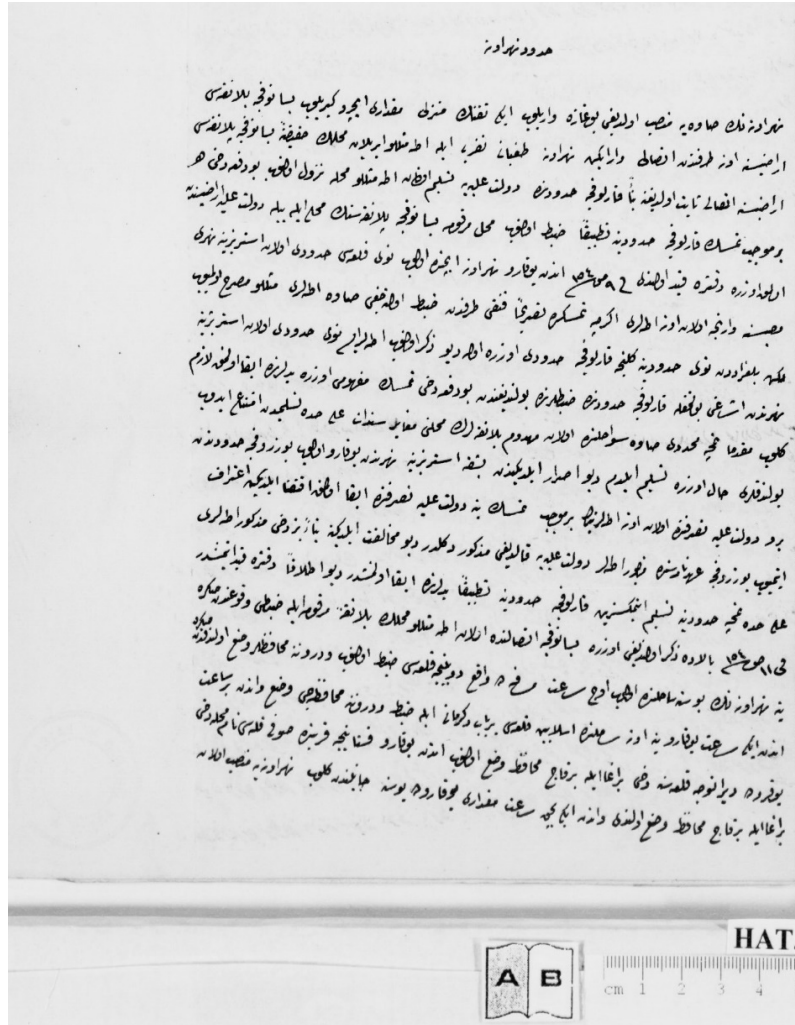
7 Vrtić adası ismini Horvat-Pustara ve Radan-Bare arasında Srijemska Rača'nın doğusunda yer alan Vrtić adlı bir bataklığın isminden almıřtır.

8 Bosut Nehri'nden yukarı, dört saat uzaklıkta Sava'nın sol tarafına yakın bir adadır. Bkz.: BOA. A. {DVN.DVE.d... / 903, s. 2; Turan Gökçe, "1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi", Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı: XVI, (2001), s. 83.

9 Gerçek bir nehir adası değildir. Ancak Sava Nehrinin sağında su seviyesinin yükselmesi sonucunda adaya dönüşen kara parçasıdır. Rača'dan Brod'a kadar sadece üç nehir adası (Donjořtitarska, ştitarska ve Brodska) vardır; Brod'dan Una ve Sava nehirlerinin birbirine karıştığı yere kadar herhangi bir nehir adası bulunmamaktadır.

10 Bosut Nehri'ne bir gün sekiz saat uzaklıkta olan ada, Sava Nehri'nin sol kıyısına yakındır. Bkz.: BOA. A. {DVN.DVE.d... / 903, s. 2; T. Gökçe, "a.g.m.", s. 83.

Ekler

Ek 1. Osmanlı ile Habsburglar Arasında Una Suyu Sınırlarını Gösteren Karlofça'dan Zıştovi Muahdesine Kadar Yapılan Anlaşmalardaki İlgili Maddeleri Havi Defter.¹⁶¹

5
واقع و لویزه لوفه نام محمد الامام خوفه خدیو و انده بنه بایلا صمد ای لومارده لوم بلیغ دوعه بلاذ نام محمد واقع خوفه
خدیو و انده علویه خدیو ایلم و لویزه لیسنه نام محمد واقع خوفه خدیو و علی زبورده سرحد زبورلک معا بلایزه انده حدود
تکلیف ایلمده رسا ناهیه سی حدود خوفه لویه باجه ایدر بلاوه ذکا لایزه و لیسنه لیسنه خوفه سنده محبوسه بایلا سی
خط و وعش واقع بولار زین خوفه ابغا و مذکور بولارده طرفه انتفاع بربرینه مخالفه ایلامک اوزره نهی و لیسنه
وانده بایلا زبورده باشیج طور و خدیو بولارک حول طرفه واقع خوفه خدیو و انده محبوسه بایلا سی خلیفه خویا بوم
و محله معروف قریبه ناظر بایر طور و خدیو بولار قبا اوزرنه ال ایلی بیه سی متلاو قدیو قشیه ایلم ذکا لایزه غیر ایتموریک خوفه
اعتبار و نما اوزره ایفا ایلمده لایزه استوزنج و غلام معروف سرب ناهیه ناظر ایلامه طور و خدیو لایزه خوفه خدیو
وانده بویغه غلابه شایع بولارک صلیح بر بولارک اغلیک اطرافنه ایلامه حاشی خوفه خدیو و انده بولارک بولارک
درینه طویق بولارک صلیح بولارک اوزرنه واقع خوفه خدیو و انده بولارک صلیح بولارک بولارک
واقع خوفه خدیو که ایکی بربرینه کویور و انده بنه بولارک بایلا صمد بولارک بولارک بولارک
و قویله صلیح طرفه قالوب کوهان بویغه بارینه دارلرک تخم کوهان بویغه بولارک بولارک بولارک
خوفه خدیو و انده ایلم طویق صلیح طرفه و اوزره بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک
بولارک بولارک ناظر ایلم سرب ناهیه سی محل زبورده انده اوزره خزانومه جاننه عقیق ایلمده محمد مذکور بولارک بولارک
نظاینده واقع بولارک بولارک ناظر خوفه و انده بولارک اشغی ذبورک دول تغییر ایلمده بولارک بولارک بولارک
حول طرفه بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک
و جمله تحضیه بربرینک تغییر ایلمده ایفا ارا بلم صلیح طرفه ایلامه حاشی خوفه حاسارک اوزرنه صلیح طرفه ایلامه
محرک بومده مصنوع خوفه دولت علیه بولارک و ایلمده ایلامه خوفه و بولارک ایلمده بولارک بولارک بولارک بولارک
خوفه لایزه و سلطنه ایلم ذراع مقداره قنایه صلیح حاشی خوفه ایلامه حاشی خوفه بولارک بولارک بولارک بولارک
بروردکار مطایفه ایلم محل وقوع امر خدیو بولارک و تشبیه ایلمده طرفه ایلامه حاشی خوفه بولارک بولارک بولارک بولارک
دولت علیه قنایه بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک
عزرا فلسفی ایلمده ایلامه و بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک بولارک
و تمیز ایلمده مویحانه قنایه حقیقی کلایک و غنایه ایلمده و مسعود ایلمده بولارک بولارک بولارک بولارک
تایمه و برقرار ایلمده

Ek 2. Hudûd-ı Selâse¹⁶²

Ek 3. Frunia Bölgesi¹⁶³

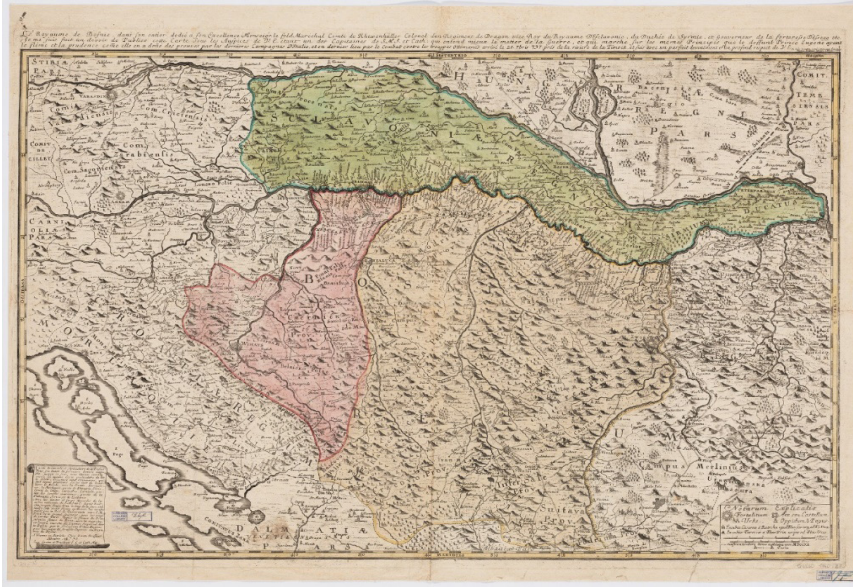
162 <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22138/view/?bbox=4308%2C-9743%2C7556%2C-8386> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

163 <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/598/2619316507/> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

Ek 4. Bosna Eyaletinin Sınırları (1740 / Renksiz)¹⁶⁴

Ek 5. Bosna Eyaletinin Sınırları (1740 / Renkli)¹⁶⁵

164 <https://storage.googleapis.com/raremaps/img/xlarge/39890.jpg> Erişim Tarihi: 20.09.2020. Feldmareşal Ludwig Andreas von Khevenhüller'e ithafen Etienne Briffuant tarafından hazırlanmış Bosna'nın ince detaylı haritasıdır. Harita batıda Varaždin ve Zagreb'den ve Senj'den doğuda Belgrad'a, Tuna ve Sava nehirlerinin seyrini takip ederek modern Hırvatistan, Bosna Hersek ve Sırbistan ülkelerini kapsıyor.

165 <https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990119775810203941> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

Dr.
Ridvan YİĞİT

T.C. MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
mnridvanyigit@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2076-6583>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted
05/10/2020 14/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.805924>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde (1285-1341-H. 684-741) Ehl-i Zimmet ve Hıristiyan Dünya ile İlişkiler Hakkında Bir Değerlendirme

An Assessment of Relations with Non-Muslims and Christian World During Muhammed b. Kalavun Era (1285-1341-H. 684-741)

Öz

Yakındoğu coğrafyasında 267 yıl hüküm süren Memlûklar(1250-1517), devletin kuruluş, örgütleniş ve işleyişi bakımından Mısır ve bölge tarihinin önemli devletlerindedir. Muhammed b. Kalavun da (1293-1341) Memlûk tarihinde devleti en uzun süre yöneten hükümdar olmasının yanı sıra çağdaşı olan Hıristiyan devletler ve ehl-i zimmet ile ilişkileri bakımından dikkate değer sultanlarından biridir.

Bu çalışmada Muhammed b. Kalavun Dönemi sosyo-kültürel ve siyasi tarihinin şekillenmesine etki eden din faktörü incelenmeye çalışılmıştır. Sultan Baybars'ın hilafeti himaye politikasıyla kendine İslâm dünyasının hâmisî rolünü de yükleyen bir devlet olarak Memlûklarda kuşkusuz dâhilî ve haricî siyasette dinin rolü büyüktü. İncelemeye konu olan dönem, Memlûk tarihinde siyasî nüfuz, iktisadî başarı ve bazı istisnaî olaylar haricte tutulacak olursa toplumu oluşturan sosyal yapıdaki dengeli siyaset bakımlarından müstesna bir mevki işgal etmektedir.

Memlûk Devleti kurulduğu sıralarda Haçlı Seferleri etkisini yitirmiş ve seferler sırasında elde edilen kazanımlar korunmaya çalışılıyor olsa da fikrî açıdan haçlı düşüncesinin tamamen ortadan kalkmadığı söylenebilir. Hıristiyanlığın yayılma sürecinde Roma ile beraber hayatî rol oynayan üç merkezden ikisinin –İskenderiye ve Antakya Piskoposlukları- Memlûk hâkimiyetinde olması bu devleti Hıristiyanlar gözünde de önemli kılmaktaydı. Çalışmanın amacı, devletin kuruluş dönemlerinde temelleri atılan ve politik bir motivasyon kaynağı olarak görülen dinin Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde devlet politikalarına etkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlûklar, Muhammed b. Kalavun, Din, Hıristiyan, Yahudi

ATIF: Yiğit Ridvan, "Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde (1285-1341-H. 684-741) Ehl-i Zimmet ve Hıristiyan Dünya ile İlişkiler Hakkında Bir Değerlendirme", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1297-1311)

CITE: Yiğit Ridvan, "An Assessment of Relations with Non-Muslims and Christian World During Muhammed b. Kalavun Era (1285-1341-H. 684-741)", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1297-1311)

Abstract

Mamluks, reigned the near east area for 267 years (1250-1517), is one of the most significant states of Egypt and the history of the area in terms of establishment, organization and operation. In addition to being the longest-reigning monarch (1293-1341) in the history of Mamluks, Muhammed b. Kalavun is one of the significant monarchs with regard to his relations with Christian states of his time and non-Muslims in his state.

In this paper, it is aimed to study the religion factor having an impact on shaping Muhammed b. Kalavun Era socio-cultural and political history. It is beyond doubt that religion had a prominent role in internal and external politics in Mamluks, being a state attributing itself the role of patron of the Islamic World with its patronage of caliphate policy. Keeping the political clout, economic success and some exceptional cases apart, this era occupies an important place in terms of balanced politics in social structure. The aim of this study is to present the effect of religion, of which foundations were laid during the establishment period and was seen as a political motivation source, on state politics in Muhammed b. Kalavun Era.

Keywords: Mamluks, Muhammed b. Kalavun, Religion, Christian, Jewish

Giriş

Din, tanımı üzerinde ittifak sağlanamayan konulardan biridir. Farklı kaynaklar incelendiğinde, dinin yalnızca tanımı konusunda değil aynı zamanda içerik ve etkileri konusunda da farklı değerlendirmeler olduğu görülür. Din kavramını çeşitli boyutlarıyla ele alan bazı çalışmaların bu kavrama; rabita, hürmet, gelenek ya da kulun yaratıcıya olan borcu şeklinde anlamlar verdikleri¹ görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında din çok boyutlu, kuşatıcı, hayatı yönlendirici bir özelliğe sahiptir. Eskiçağlardan günümüze kadar etki ve muhteviyat bakımından dinin bu özelliği zayıflamış görünse de hala önemlidir.

Memlûk Devleti kurulduğu sıralarda Haçlı Seferleri fiilî olarak etkisini yitirmiş ve seferler sırasında elde edilen kazanımlar korunmaya çalışılıyor olsa da fikrî açıdan haçlı düşüncesinin tamamen ortadan kalkmadığına² hükmetmek için elde yeterince delil vardır. Hıristiyanlığın kadim geleneklerinin nüvesini teşkil eden üç merkezden ikisinin³ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk hâkimiyet sahasına dâhil olduğu göz önünde bulundurulursa, dinin politik alana nüfuz

-
- 1 Din kavramının Yunanca, Latince, Arapça ve Farsçadaki terminolojik kullanımı ile ilgili olarak bk: Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012) 1: 2; Dinin toplumsal boyutları ile ilgili bir değerlendirme için bk: Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din* çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 73.
  - 2 Haçlı Seferleri ve bazı dâhilî etkenlerin Endülüs'te ortaya çıkardığı *Reconquista* hareketinin İslam hâkimiyeti karşılığı üzerinden yeni bir bilinç oluşturduğu ve bunun da Muhammed b. Kalavun'un bu bölge devletleriyle ilişkilerini ister istemez etkilediği değerlendirilmektedir. Hıristiyanlık hassasiyetinin bu devletlerin oluşumundaki rolü hakkında bk: Evrim Türkçelik, "Muslim and Jewish "Otherness" In The Spanish Nation-Building Process Throughout The Reconquista (1212-1614)" (Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi 2003), 27.
  - 3 Hıristiyanlığın kadim merkezleri ile ilgili bir değerlendirme için bk: Ramazan Adıbelli, "Doğu Hıristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış", *Milel ve Nihal* 10, (2013): 13.

eden dâhili ve haricî boyutlarını görmek mümkün olacaktır. Orta Çağ'da Roma dışında kalan iki önemli Hıristiyanlık merkezinin -İskenderiye ve Antakya Piskoposluğu- Memlûk nüfuz alanında olması Memlûkları sadece hilafeti himaye eden devlet olarak Müslümanların gözünde değil, Hıristiyanların gözünde de önemli bir devlet yapmaktaydı. Bu nedenle Hıristiyan devletlerin Memlûk Devleti ile olan münasebetlerinde dindaşları lehine bazı konularda müdahil oldukları görülmektedir.

Mısır'da Roma ve Bizans hâkimiyeti döneminde merkezî yönetimin tahkim etmek istediği⁴ resmî Hıristiyanlık ideolojisine karşı çıkan Hıristiyanlar gibi Yahudilerin de baskı altında kaldığı görülmektedir. Bu baskıların etkisiyle zamanla nüfusları azalmış olsa da Memlûk kaynaklarında Yahudilerle ilgili önemli bilgilere tesadüf edilmesi, bu cemaatin önceki dönemlerde olduğu gibi Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de varlığını sürdüren önemli dinî gruplardan biri olduğunu göstermektedir.

1- Dış Politika Bakımından Ehl-i Zimmet ve Hıristiyan Dünya ile İlişkiler

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk hâkimiyeti altında yaşayan ehl-i zimmetin durumunu ortaya koyabilmek, adı geçen grubun gerek Müslüman toplum gerekse yönetici tabaka ile ilişkilerinin hangi zemine oturduğunu anlayabilmek için meselenin evveliyatını ortaya koymak gerekir. Zira olumlu ya da olumsuz her ilişki biçimini temellendirerek şekillendiren bir tarihî süreç vardır.

İnsanlığın genel gelişim çizgisi takip edildiğinde devletlerin/toplumların gerek kendi içindeki değişim ve dönüşümü gerekse başka devletler/toplumlarla olan münasebetinin günümüze yaklaştıkça birbirini etkileme hızı ve yoğunluğunun arttığı dikkat çekmektedir. Günümüz dünyasında küreselleşmenin etkisiyle bazı olguların ortadan kalktığı ya da önemini yitirerek detay olarak adlandırılabilir küçük farklılıklara dönüştüğü müşahade edilse de dinî farklılıkların hemen her yerde toplumsal hayatın önemli bir yönlendiricisi olduğu da bir gerçektir. Yakın zamanda ABD vatandaşı bir Müslüman'ın kendi kutsal kitabı üzerine yemin ederek göreve başlaması⁵ olumlu bir örnek teşkil ederken, Avrupa'da minare karşıtı eylemlerin ya da referandumların yapılması da⁶ aksi istikametteki bakış açılarının henüz müspet zemine ulaşamadığını ortaya koymaktadır.

İslâm dininin teorik boyutu yahut İslâm Devletlerinin başlangıçtan günümüze uzanan pratik uygulamaları tetkik edildiğinde görülecektir ki yöneticiler sınırsız yetkileri haiz kimseler değil, kendilerini bağlayan bazı usul ve esaslarla muamele etmek durumunda olan kişilerdir. Bu açıdan bakıldığında Orta Çağ'da hükümlan olan bir İslâm Devleti'nin yöneticisi ile onun çağdaşı olan ve kendisini bir otoriteye hesap verme konumunun üstünde gören feodal sistemdeki herhangi bir Avrupalı yöneticinin konumları oldukça farklıdır. Makaleye konu olan Memlûk hükümdarı

4 Bilhassa Bizans Dönemi'ndeki baskılarla ilgili olarak bk: Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 86-90; Bizans destekli *Melekiler* ile bu grubun muhalifi olan monofizit *Kıptiler* arasındaki çekişmeler hakkında bk: Aziz S. Atıya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 87-90.

5 ABD'de Emniyet Müdürlüğüne atanan ilk Türk olan İbrahim Mike Bayçora'nın Kuran-ı Kerim'e el basarak yemin etmesi hakkında bk: "Kuran'a El Basarak Yemin Etme Olayı" (erişim 5 Ağustos, 2020, www.hurriyet.com.tr)

6 29 Kasım 2009 tarihinde İsviçre'de yapılmış olan minare karşıtı referandum hakkında kaleme alınmış bir çalışma için bk: Murat Sadullah Çebi, "İsviçre'deki Minare Karşıtı Referandum Afişlerinde İslamofobi'nin Söylemsel İnşası", *Bilgi*, 73, (Bahar 2015): 99-140.

Muhammed b. Kalavun, yalnızca Müslümanlarla ilgili olan hususlarda değil, ehl-i zimmet ile olan ilişkilerde de yüksek yargı mensuplarının görüşlerini almış, hatta bazı durumlarda onların muhalefetine rağmen bu zümre lehine⁷ kararlar almaktan geri durmamıştır.

Ehl-i zimmet başlığı altında ele alınan Hıristiyanlar ve Yahudilerin Mısır, Suriye ve Lübnan'ın bazı bölgeleri başta olmak üzere Memlûk hâkimiyet sahasının doğal unsurları olarak hem toplum hem devlet nezdinde kabul gördüğü müşahede edilmektedir. Bunun toplumsal yansıması Müslüman halkın bir bölümünün de Hıristiyanlarca kutsiyet atfedilen Nil kutlamalarına⁸ onlarla beraber katılmasıdır. Aynı şekilde yönetici kesim de ehl-i zimmete mensup bazı kişilere çeşitli tepkilere aldırış etmeden birtakım devlet görevlerini tevcih etmekten geri durmamışlardır. Günümüz dünyasında olduğu gibi Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de fanatik gruplar her iki kesimde de bazen seslerini yükseltmiş ve toplumsal ayrılığı körüklemenin yanında devlet mekanizmasının çalışma prensiplerini de zorlayacak eylemlerde bulunmuştur.

Mısır'da yaşayan Hıristiyanların çoğu Muhammed b. Kalavun döneminde Kıptî kökenli idi. Bu coğrafyanın kadim halkı olan Kıptîlerin tarihsel süreçte çeşitli milli ve dinî günler, anma ve kutlama etkinlikleri ihdas ettikleri⁹ görülmektedir. Bu dönemle ilgili bilgi veren kaynaklar Mısır Hıristiyanlarının kutladığı bayramlara bazen atıfta bulunan bazen de kutlama detaylarını tafsilatıyla anlatan kıymetli bilgiler vermektedir. Bu durum, incelenen dönemde söz konusu kutlamaların herhangi bir sosyal muhalefet yahut otorite baskısıyla engellenmediğini, bilakis bazen Müslümanların da iştirak etmesiyle¹⁰ toplumsal kaynaşmaya vesile olduğunu göstermektedir. Buna rağmen aşağıda görüleceği üzere bazı Avrupalı devletler, Muhammed b. Kalavun'a gönderdiği mektuplarda Memlûk hâkimiyet alanındaki Hıristiyanların dinî hürriyetlerinin temin edilmesi talebini dile getirmişlerdir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Devleti'nin Hıristiyanlarla ilişkilerini şekillendiren bazı haricî etkenler¹¹ vardı. Bu etkenlerin başında, eski hâkimiyet alanındaki dindaşları

7 Muhammed b. Kalavun'un Divan-ı Mezalim oturumları düzenleme konusundaki hassasiyeti kaynaklarda yer bulan bir husustur. Bu mahkemelerin sultana her türlü sosyal sorunu ilk ağızdan dinleme ve daha sağlıklı kararlar alabilme şansı verdiği de açıktır. Memlûklarla ilgili eserinde J. D. Brandes'in; yangın, sel, deprem ve Nil taşkınları gibi her türlü musibetin kaynağı olarak gayrimüslimleri gören fanatiklere karşı sultanın tavizsiz duruşunu takdir etmesi önemlidir. Konu hakkında bir değerlendirme için bk: Jörg-Dieter Brandes, *Die Mameluken. Aufstieg und Fall einer Sklavendynastie* (Weisbaden 1996): 174

8 Abdulfettah Âşur, *el-Müctemau'l-Mısri fi Asri Selatini'l-Memâlik* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye 1992): 223; Mısır'ın hayat kaynağı olan Nil Nehri ile ilgili kutlama örnekleri için bk: Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti'nde Eğlence Kültürü", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXII/1(2007): 57.

9 Kıptîlerin dinî inançları, günümüz Kıptî kilisesinin işleyişi, kullandıkları kendine özgü takvimleri, ayin ve ibadetleri hakkında temel bir bilgi için bk: Mustafa Erdem, "Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği)", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, (1998):92-96.

10 Makrizî, *Kıptî Bayramları* başlığı altında Mısır Hıristiyanlarının bayramları hakkında bilgi vermektedir. Müellif konuya giriş yaparken İbn Abbas ve Hz. Ömer'e atfen Müslümanların bu bayramlara katılmaması yönündeki rivayeti daha ilk cümlede zikretmesine rağmen bu tavsiyenin Mısır'da bağlayıcı olmaması ilginçtir. Konuyla ilgili olarak bk: Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr el-Ma'ruf bi'l-Hitat-ı Makriziyye*, (Beirut:Darü's-Sadr, Tabatü Cedidetü Bil-Ufset, ts): 1:264.

11 Dinî aidiyetlerinden dolayı sıklıkla haricî müdahalelere maruz kalan Kisrevan (Lübnan) Bölgesi Hıristiyanları hakkında Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk politikası ile ilgili olarak bk: Ebü Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el Aynî, *İkdü'l-Cüman fi Tarihi Ehli'z-Zaman: Asr Selâtin el-Memâlik*, neşr. Muhammed Muhammed Emin, (Kahire : el-Heyetü'l-Mısıriyyeti'l-Amme

lehine birtakım taleplerde bulunan Bizans Devleti gelmekteydi. Dönemin kaynakları tetkik edildiğinde Muhammed b. Kalavun'un çağdaşı olan II. Andronikos'un¹² Kudüs'teki bir kilisenin tekrar Hıristiyanlara iade edilmesi hususunda Memlûklara elçiler gönderdiği görülmektedir.¹³ Elçilik heyetlerinin ısrarla aynı istekte bulunmuş olması, Bizans Devleti'nin taleplerinin ilk anda karşılanmadığını ortaya koymaktadır. Ancak gerek dönemin doğrudan tanıdığı olan bazı tarihçilerin kayıtları¹⁴ gerekse birçok kaynağın taranmasıyla telif edilmiş tetkik eserler ısrarların sonuç verdiğini ve Muhammed b. Kalavun'un âlimlerin görüşünü aldıktan sonra kiliseyi eski sahiplerine iade ettiğini¹⁵ ortaya koymaktadır. Muhammed b. Kalavun'un Bizans taleplerini İslam âlimlerinden oluşan bir hakem heyetine götürmesi onun basireti hakkında da bir fikir verebilir. Bu tasarrufla sultanın meseleyi ilmî bir mecraya taşıyarak halkın muhtemel tepkilerini bertaraf ettiği, aynı zamanda Memlûklar açısından Bizans gibi önemli bir devlet ile olan ilişkilerinde de sorun alanlarından birini ortadan kaldırdığı değerlendirilebilir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Haçlıların elinde Memlûk nüfuz alanına giren üç bölge kaldığı görülmektedir. Bunlar: Kilikya Ermenilerinin yaşadığı Çukurova bölgesi, Arvad adası ve Kıbrıs idi. Bilhassa Akka'nın fethinden sonra Papa IV. Nikola¹⁶ tarafından başlatılan ve çeşitli nedenlerle akamete uğrayan sefer planlarının hayata geçmediği¹⁷ görülse de papalık kurumunun Hıristiyan dünyasındaki etkisinin siyasi alanla sınırlı kalmadığı hususu dikkatten kaçmamalıdır. Defalarca örneği görüldüğü gibi papaların ekonomik alanlara da nüfuz ederek Memlûklarla ticaret yapan devletler üzerinde baskı kurmak suretiyle¹⁸ Memlûk iktisadî hayatını olumsuz etkilemeye çalıştığı da bir gerçektir. Papalık müessesesi politikaları bir kenara bırakılacak olursa incelenen

---

li'l-Kitab, 1982) 4: 384, 385; Tarblus'un fethinden sonra Haçlılarla bağlantısı kesilen Kuzey Lübnan bölgesindeki Marunîlerin bir taraftan Haçlıların tekrar bölgeye gelmesini arzularken diğer taraftan Katolikleştirme faaliyetlerine maruz kalması ilginç bir çelişki olarak görülmektedir. Marunîlerin Katolikleştirilmesi için yapılan çalışmalar hakkında bk: Ramazan Işık, "Marunîleri Memlûklar Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1: (2005), 203-218.

- 12 Bizans Devleti'ni 1282-1328 tarihleri arasında 46 yıl gibi uzun bir süre yönetmiş olan II. Andronikos dönemiyle ilgili bir değerlendirme için bk: Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları*, (İstanbul: Dünya Kitapları, 2005), 116-117.
- 13 Dönemin doğrudan tanıdığı olan Baybars el-Mansûrî H. 710 (M. 1310/1311) olaylarını anlatırken elçilik heyeti ile ilgili olarak: "Sultana Rum tarafından Kostantiniyye hâkimi Andronikos el-Eşkerî'nin aşâğılanmaktan kurtulmak ve şefaât dilemek için gönderdiği elçiler geldi." ifadelerini kullanmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Rükneddin Baybars el-Mansurî ed-Devâdar *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, çev. Hüseyin Polat, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 211.
- 14 Mufaddal b. Ebi'l-Fedail 718 yılı olaylarını anlatırken eski kiliselerin iadesinin ötesinde kilise imarından da bahsetmektedir. İlgili kayıtlar hakkında bk: Samira Kortantamer, *Agypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi'i-Fadail*, (Fereiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1973), 451/5.
- 15 Mahmud Cemaleddin Surûr, *Devletü Benî Kalavun fi Mısır*, (Kahire: Yayınevi yok, 1947), 260.
- 16 IV. Nikola 1288-1292 tarihler arasında bu makamda bulunmuştur. Bk: Walter Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages* (London: Methuen Co Ltd, 1972), 375. (Ayrıca Memlûk hükümdarları ile çağdaş olan Papalar ve Papalık tarihi hakkında aynı esere bakılabilir.)
- 17 Papalık tarafından organize edilmek istenen sefer planları hakkında bk: Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü'l-Memâlik fi Mısır ve Bilâdi's-Şam 648-923 H/1250-1517 M.*, (Beyrut : Dar'ın Nefâis, 1999), 233.
- 18 Papalık tarafından izlenen bu politikaların Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki etki ve sonucu hakkında bir değerlendirme için bk: İlyas Gökhan-Ridvan Yiğit, "Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Dönemi'nde (1310-1341/H. 709-741) Memlûk İktisadî Hayatını Etkileyen Unsurlara Genel Bir Bakış", *Turkish Studies Historical Analysis* 14/II (2019): 209.

kaynaklar Aragon Devleti'nin Memlûk Devleti ile ilişkilerini iktisadî ve siyasi zeminden ziyade ağırlıklı olarak dinî zemine oturttuğu izlenimi vermekte, iki devlet arasında bazen diplomatik nezakete uygun bazen de tehditkâr ifadeler içeren mektuplaşmalar olduğu görülmektedir. Aragon Devleti tarafından gönderilen elçilere verilen 15 Safer 723/ 23 Şubat 1323 tarihli cevabî mektupta Muhammed b. Kalavun, muhatap devletle iyi geçinmek istediklerini ancak İspanya'daki Müslümanların mescitlerinin kapanmasının, ezanlarının susmasının kendileri tarafından kabul edilemez olduğunu¹⁹ özellikle vurgulamaktaydı. Zira Humpreys tarafından dikkat çekilen Memlûk tarihsel mirasının²⁰ bu konuda onu harekete geçirecek derinlikte olduğunu göstermektedir.

Muhammed b. Kalavun ile çağdaş olan Fransa krallarının da dış politikada dini bir araç olarak kullandığı ve Memlûklarla ilişkilerinde bu hassasiyetin belirleyici olduğu görülmektedir. Öyle ki kaynaklarda Güzel Filip adıyla şöhret bulmuş olan IV. Filip iki papa öldürtmesinin yanı sıra -Papa V. Bonifas ve II. Benedikt- papalık merkezini de Avignon'a taşımıştı.²¹ Tıpkı selefleri gibi VI. Filip'in de bünyesinde önemli bir Hıristiyan kitle barındıran Memlûklarla ilişkilerinde özellikle Kudüs'ü gündeme getirerek Hıristiyanların hamisi rolünü üstlenmeye çalıştığı, ancak Muhammed b. Kalavun'un Fransız elçilik heyetlerine itibar etmediği²² anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Avrupa merkezli Hıristiyan devletler ile Memlûk Devleti ilişkilerinin zemininin Habeşistan ile olan ilişkiden farklı olduğu görülmektedir. Buradaki Memlûk hâkimiyeti Zâhir Baybars Dönemi'nde tesis edilmişti²³ ve Habeşistan Hıristiyanları dinî bakımdan Mısır Yakubî kilisesine bağlı idi. Bu nedenle iki devlet arasındaki ilişkilerde ister istemez din önemli bir rol oynamaktaydı. Makaleye konu olan dönemde Habeşistan'ı yöneten Gabra Maskal'ın (1312-1344) Kahire'ye gönderdiği elçilerin talepleri ve mektuplarda kullanılan üslûp dikkate alındığında²⁴ Memlûkların Habeşistan üzerinde ciddi bir yaptırım gücü olmadığı

-
- 19 Surûr, 271-272; Muhammed Mahmûd Neşşâr, *Alâkatü Memleketi Kaştâle ve Arcüne bi-Saltanati'l-Memâlik (658-741/1260-1341)*, (Kahire: Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusü'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 1997), 213. (Konuyla ilgili geniş bilgi için bilhassa Endülüs bölgesi devletleri ile Memlûklar arasındaki münasebetleri ortaya koymak için telif edilmiş olan bu esere bakılabilir.)
- 20 Humpreys tarafından yapılan bir çözümleme, Memlûkların bölgede var olma mücadelesinde dinî hassasiyete asla sırt dönemeyeceğini vezir şeklinde ortaya koymaktadır. Müellif, Sultan Baybars Dönemi'ni anlatan meşhur eseri yorumlarken: “İbn Abdizahir'in Baybars hakkında yazdığı resmî biyografiyi okuyan bir kimsenin, davul sesleri ve silahlar üzerine çarpan güneş ışıklarından dolayı başı ağrır.” demektedir. Memlûkların cihat politikasını da içeren bir çalışma için bk: R. Stephen Humpreys, “XIII. Yüzyılda Eyyübîler, Memlûkler ve Latin Doğu”, çev. Mustafa Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/I (2007): 359-378.
- 21 Papalık merkezinin Avignon'a taşınması, metinde bahsedilen papaların katli ve Güzel Filip ile Templer şövalyeleri arasındaki ilişkiler hakkında bk: Ronald Finucane, *Huzursuzluk Dönemi, Hıristiyanlık Tarihi*, çev. Sibel Sel-Levent Kınran (İstanbul: Us Yayıncılık, 2004), 334; Aytunç Altındal, *Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri* (Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002), 52-53.
- 22 Surûr, 276-277.
- 23 İbn Şeddad, *Baypars Tarihi (Al-Melik-Al-Zâhir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi)*, çev. Şerefüddin Yaltıkaya (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 150.
- 24 Amda Sion'un (Gabra Maskal) Muhammed b. Kalavun'a yazdığı mektupta Mısır'daki kiliselerin tamir edilmesi, Hıristiyanlara emin bir şekilde hayatlarını idame ettirebilecekleri bir ortamın sağlanması gerektiği vurgulanıyordu. Üstelik bu uyarılar dikkate alınmazsa kendi ülkelerindeki Müslümanların zorluklar yaşayacağı hatta Nil nehrinin yatağının değiştirilerek Mısır'ın ölümüne mahkûm edileceği söyleniyordu. Detaylar için bk: Surûr, 157,158; Bu dönemde İslam hâkimiyetinin bölgede zayıfladığı yönündeki bir değerlendirme için bk: DİA, Levent Öztürk (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 11, 1995) “Etiyopya” maddesi.

hükümüne varılabilir. Muhammed b. Kalavun'un, Habeş Müslümanlarından gelen ve orada temel hürriyetlerden mahrum bir şekilde yaşadıkları yönünde ifadeler içeren mektuplar nedeniyle patriği çağırarak ondan Gabra Maskal'a bir mektup yazmasını istediği²⁵ bilinmektedir. Sultanın attığı bu adımla; mütekabiliyet ilkesini hatırlatmaya, kendi ülkesinde yaşayan Hıristiyanların dinî hürriyetlerden yararlanma ve devlet nezdinde temsil bakımlarından sorun yaşamadığını göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

2- İç Politika Bakımından Ehl-i Zimmet ve Hıristiyan Dünya ile İlişkiler

Muhammed b. Kalavun'un, bir taraftan dış politikada dinî saiklerle hareket eden Hıristiyan devletlerle olan ilişkilerini sağlıklı bir şekilde idame ettirebilmek için uğraş verirken²⁶ diğer taraftan kendi ülkesinde yaşayan Hıristiyan unsurla Müslüman halk arasında bir denge kurabilmek için gayret ettiği görülmektedir. Bu denge siyasetinin temel belirleyicileri arasında; Memlûk toplumunun dinî aidiyeti, farklı dinlere mensup grupların birbirine oranı, bu grupların sosyo-ekonomik hayatı yönlendirebilme kapasitesi, yönetici sınıfın din tercihleri, çeşitli devlet görevlerini hangi nedenlerle kimlere tevcih edeceklerine dair izledikleri politikalar sayılabilir.

Öncelikle Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde demografik olarak Müslümanların ehl-i zimmete oranla mukayese edilemeyecek bir üstünlüğe sahip olduğunu tespit etmek gerekir. Ancak bu durum, ağırlıklı olarak Kıptîlerin oluşturduğu Hıristiyan unsur ya da kısmen Yahudilerin incelemeye konu olan dönemde herhangi bir etkinliği olmadığı anlamına gelmemektedir. Bilakis ciddi toplumsal tepkilere rağmen sultan tarafından bazı önemli makamlara ehl-i zimmete mensup kişilerin getirilmesi yönetim erkinin önceki İslam devletlerinde de örnekleri görüldüğü gibi tek ölçü olarak dinî aidiyeti görmediğini ortaya koymaktadır. Kaynaklar toplumsal muhalefetin ileri boyutlara ulaştığı dönemlerde yöneticilerin tepkileri hafifletmek amacıyla dönemsel bazı tedbirlere başvurmak zorunda kaldığı durumlardan da bahsetmektedir. Hac farızasını yerine getirmek üzere Fas'tan yola çıkarak Kalatü'l-Cebel'e uğrayan üst düzey bir grubun burada müşahede ettiği bazı durumların sultan nezdinde şikâyete konu olduğu görülmektedir. Çeşitli yüksek divan görevleri dâhil olmak üzere Memlûk Devletinde istihdam edilen Hıristiyan unsurdan haberdar olan grubun hayretler içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen grubun Muhammed b. Kalavun ile yaptığı toplantıda Hıristiyan ve Yahudilerden bazılarının da hazır bulunması,²⁷ müzakere esnasında *eş-Şûrutü'l-Ömeriyye* adıyla bilinen ve Hz. Ömer'in ehl-i zimmet ile yaptığı anlaşmanın²⁸ gündeme gelmesi²⁹ önemlidir.

25 Konuyla ilgili mektup hakkında bk: Surûr, 157-158.

26 Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Hıristiyan devletlerle ilişkiler hakkında bir değerlendirme için bk: Ridvan Yiğit, "Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat", (Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018), 119-130.

27 Surûr, 106.

28 Hz. Ömer ahitnamesinin içeriği, güvenilirliği ve hakkındaki tartışmalar ile ilgili olarak mukayeseli değerlendirmeler için bk: Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul : Üçdal Neşriyat, 1966) 4: 165-182; DİA, Mustafa Fayda (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010) , "eş-Şûrutü'l-Ömeriyye" maddesi.

29 Sürecin ayrıntıları ile ilgili olarak dönemin doğrudan tanığı olan Nüveyri'nin kayıtları için bk: Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed el Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb* (Kahire: Yaymevi yok, 1374) 31: 416-426.

Memlûklar Dönemi'nde bazı olağanüstü şartların getirdiği uygulamalar hariçte tutulursa ehl-i zimmetin gündelik hayatta baskıdan uzak ve diledikleri gibi yaşama ortamına sahip oldukları görülmektedir. Örneğin Müslümanların da katıldığı bir çeşit milli bayram olarak kabul gören Nevruz, Kıptilerin kutladığı ve büyük merasimlere sahne olan önemli bayramlardan biriydi. Bunun dışında; Beşaret, Zeytûne, Fısıh, Hamis, Hamisü'l-Erbaîn, Milat ve Gıtâs bayramları kutlanmaktaydı Beşaret bayramı, Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalışının müjdelendiğine inanılması nedeniyle kutlanan bayramdır. Milat Hz. İsa'nın doğum günü, Zeytûne Kudüs'te Sion Dağı'nda çıkışı, Fısıh çarmlıha gerildikten sonra dirilerek havarileri ile son akşam yemeği yemesi nedeniyle kutlanırdı. Diğer önemli bayramlardan Hamisü'l-Erbaîn Hz. İsa'nın dirilmesinin üstünden geçen 40. günde Beyt Anyâ köyüne gitmesi, Hamis Sion dağında havarilerine tecelli etmesi ve Gıtâs bayramı da Hz. Yahya'nın Hz. İsa'yı vaftiz ettiğine inanılması nedeniyle³⁰Kıptî takvimine göre³¹ kutlanırdı.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısırda yaşayan ehl-i zimmet Yahudi nüfusunu sağlıklı istatistiklere dayalı olarak ortaya koyabilecek herhangi bir kaynağa ulaşabilmiş değiliz. İlk İslâm fetihleri döneminde bölgenin cazibe merkezi olarak değerlendirebileceğimiz İskenderiye kentinde vergi ödeyen ve sayıları on binlerle ifade edilen bir Yahudi cemaatinden bahseden araştırmacılar olduğu gibi, bu sayının baskılar nedeniyle çok azaldığını³² ileri süren araştırmacılar da vardır.

Çeşitli kaynaklarda sayıları verilen ve izahı kabil olmayan farka rağmen istatistiklerin ortaya koyduğu bir gerçek varsa o da, Memlûkların devraldığı Mısır'da kendine özgü bir işleyişine sahip, dinî kimliğini koruyan bir Yahudi nüfusun varlığıdır. Bu yapının varlığına en büyük kanıt kaynaklarda şüpheye yer bırakmayacak açıklıkta vurgulandığı şekliyle Yahudi cemaatinin başında ibadet, vakıflar ve dinî yapılara müteallik çeşitli vazifeleri yürüten bir hahambaşı olduğunun³³ ifade edilmesidir. Ancak bu cümleden Yahudi cemaatinin bir bütün olduğu ve tek bir makam tarafından temsil edildiği sonucuna varılmamalıdır. Zira Memlûk dönemi kaynaklarındaki bilgileri değerlendiren bazı çalışmalar bu cemaatin farklı mezheplere bölündüğü ve hahambaşının Rabbanî mezhebine mensup olanlardan seçildiğini³⁴ ortaya koymaktadır.

30 Kutlama detaylarıyla ilgili olarak bk: Abdullah Sağır, İbn Tağrıberdî'nin "el-Menhelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-Kültürel Hayat, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004), 336-339.

31 Kronoloji tarih biliminin temelidir. Bu açıdan bakıldığında farklı takvim türleri ile kayıtlara geçen bazı bilgilerin günümüzdeki karşılığını ortaya koyma görevi yüklenen tarihçiler için tarih dönüştürme programları büyük ehemmiyet arz eder. Makrizî el-Hıtat adlı meşhur eserinde, güneş yılı esasına göre tanzim edilmiş olan Kıptî takviminin kamerî takvimde neye tekabül ettiğini açıklayarak kamerî takvime geçişin tarihçesini vermiştir. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, *Hıtat*, 1: 273 vd.

32 Aziz S. Atiya, S. L. Poole tarafından yapılan araştırma sonuçlarından hareketle 40.000'in üzerinde bir sayı verirken, Nuh Arslantaş 4.000 civarında bir nüfustan bahsetmektedir. Ayrıntılar ve mukayese için bk: Atiya,100; Nuh Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 36-37.

33 Memlûklar Dönemi sosyo-kültürel tarihine dair yazılmış meşhur eserlerden biri olan *el-İntisar'da* İbn Dokmak, Kahire'deki yapılardan bahsederken hahambaşı tarafından idare edilen Yahudi mabetleri hakkında da değerli bilgiler vermektedir. Ayrıntılar için bk: Sarimüddin İbrahim b. Muhammaed b. Aydemir İbn Dokmak, *el-İntisar li Vasıtatı Akdi'l-Emsar fi Tarihi Mısır ve Cuğrafiyye*) Beyrut: Dârü'l-Afâki'l-Cedide, ts), 1: 32-41; Makrizî de Memlûklar Dönemi'nde aktif olarak kullanılmış Yahudi havralarının -Memlûk tarihçileri Kilise ve Havra ayrımı yapmadan her ikisine birden *Kenise* derler- (y.n) listesini verdikten sonra sayfalarca bu yapıların evsafını ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, *Hıtat*, 2: 464-472.

34 Rabbanî'ler dışında Mısır'daki diğer Yahudi mezhepleri Karraûn ve Samira'dır. Konuyla ilgili detaylı

Dönemin kaynakları tetkik edildiğinde Memlûk sultanlarının bu tasarrufunda adı geçen mezhebe mensup olanların fazla olmasının dikkate alındığı yönündeki değerlendirme makul görünmektedir. Muhammed b. Kalavun'un genel siyaseti düşünüldüğünde çeşitli dinî ve sosyal gruplarla kendi liderleri vasıtasıyla iletişim kurduğu görülür. Bu siyasetin bazen bedevî şeyhleri aracılığıyla bazen memlûk gruplarının büyükleri, bazen de dini cemaat önderleri üzerinden yürütülmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.

Mısır Yahudilerinin ibadethaneleri, tarihi ve bayramları üzerine müstakil bir başlık açan Makrizî'nin kayıtları, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da yaşayan Yahudi cemaatinin durumu hakkında genel bir çerçeve çizmeye yetecek bilgiler sunmaktadır. Eldeki veriler, Yahudilerin bu dönemde baskı altında kalmadan kendi milli ve dinî günlerini ve bayramlarını idrak edebilecek bir hürriyet ortamına sahip olduklarını göstermektedir. Mısır'da Memlûklar Dönemi'nde mevcudiyetini koruyan mezheplere göre farklılık gösteren bazı önemli günler olsa da her üç mezhebin müntesibi tarafından müşterek olarak kutlanan bayramlar arasında; Re'sü's-Sene, Kipûr, Mizalle, Fısıh ve Mevkıf bayramları vardı. Bunların dışında Fevz ve Hanuka/Heneke gibi millî bayram niteliği taşıyan özel günler Yahudiler tarafından kutlanırdı.³⁵

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin doğrudan tanığı olan Nüveyrî tarafından aktarılan bazı bilgiler, ehl-i zimmetin devlet ile ilişkileri ve toplumsal statüleri konusunda yaşanan tartışmalara emirlerin de katıldığını ortaya koymaktadır. Müellifin kayıtlarına göre; gayrimüslimlerin silah taşımaması, Müslüman kıyafetlerine³⁶ benzer kıyafet giymemeleri, kiliselerde casusluk faaliyeti yürütmemeleri, haç işareti taşımamaları, ölümlerini Müslüman mezarlarına defnetmemeleri, evlerini Müslüman evlerinden yüksek inşa etmemeleri gibi hususlarda sultan da emirlerin taleplerine onay vermiştir.³⁷

Güçlü toplumsal etkilere neden olabilecek bazı durumlara devletin geç müdahalesi yahut devlet erkinin aldığı kararların muhtemel sonuçlarının iyi tahlil edilememesi günümüzde de geçmişte de söz konusu olmuştur. Bu tarihî vakianın konumuzla örtüşen bir örneğinin Muhammed b. Kalavun'un yukarıda açıklanmaya çalışılan kararlarından sonra gerçekleştiği görülmektedir. Alınan kararların İskenderiye'deki yansımaları değerlendirildiğinde iki kilisenin infiale kapılan Müslümanlar tarafından yıkıldığı sonucuna ulaşılabılır. Müslüman evlerinden yüksek olan bazı Hıristiyan evlerin de yıkıldığı yönündeki kayıtlar³⁸, yaşanan hadiselerin Muhammed b. Kalavun'un

bilgi için Kâsım Abduh Kâsım, *el-Yehud fî Mısır* (Kahire: Dârü'l-Fıkr li'd-Dirasat, 1987), 31-34; Tarihsel pratik Mısır Yahudilerinin Re'sül-Câlut adını verdikleri cemaat liderlerini ve Yeşiva adını verdikleri cemaat meclislerini oluşturma konusunda serbest olduklarını göstermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Nuh Arslantaş, "Abbâsîler ve Fatımîler Dönemi'nde Yahudiler (132-656/750-1258)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 66. (Bu durum aksi bir uygulamasını görmediğimiz Muhammed b. Kalavun Döneminde cemaatin haricî bir müdahaleye maruz kalmadan dinî cemaatini oluşturabildiğini ortaya koymaktadır.)

35 Mısır Yahudilerinin tarihi ve kutladığı bayramlarla ilgili genel bilgi için bk: Makrizî, *Hıtat*, 2: 472-480; Yahudi bayramları hakkında bilgi ve sosyo-kültürel değerlendirmesi için bk: Sağır, 339-344.

36 Memlûk Dönemi kıyafetleri konusunda bir eser yazan ve kadınların kıyafetlerini de ayrı bir başlık altında inceleyen bir eser için bk: Leo Aryah Mayer, *Mamluk Costume* (Geneve: Albert Kundig, 1952), 69-74.

37 Nüveyrî, 31: 416 vd.

38 Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagribirdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûk-ü Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/ 1992), 9: 55-60.

emirlerle yaptığı toplantı sonucunda ortaya çıkan kararların bir iz düşümü olduğu izlenimi vermektedir. Sultanın kendi tebaasının bir bölümünün mabetlerine karşı hücum edilmesinden son derece rahatsız olduğu, Müslim-gayrimüslim tüm unsurları içeren birtakım yeni düzenlemeler yapmak zorunda kaldığı ve yeni kiliseler inşa edilmesine onay verdiğine dair kayıtlar³⁹ Muhammed b. Kalavun'un kendi ülkesinde dinî çatışmalara müsamaha göstermeme konusundaki kararlılığını net olarak yansıtmaktadır.

Muhammed b. Kalavun'un, ehl-i zimmet ile Müslüman toplum arasında cereyan eden bazı toplumsal krizlerin yönetiminde çok yönlü politikalar izlediği, halli zor meselelerde yalnız İslam âlimlerini değil Patriği de zaman zaman devreye soktuğu⁴⁰ görülmektedir. Sultanın bu tasarrufu bazı bakımlardan önem arz etmektedir. Bu tutumun katılımcılığı artırarak istenen sonucu almaya yardımcı olduğu, toplum nezdinde manevî karşılığı olan dinî otoritelerin muhatap kitlelere ulaşmasıyla olayların daha kolay yatıştırıldığı müşahede edilmektedir. Ancak yalnız sultan değil, kadılar ve patriğin de devreye girdiği bazı durumlarda sükûnetin yine de sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, yerleşik bazı önyargıların kolay aşamadığı, kökü derinlerde olan meselelerin iyi niyet ve katılımcılıkla da tam olarak çözülemediği ve sultanın dönemselsel olarak görülebilecek sert tedbirlere başvurmak zorunda kaldığını göstermektedir. Çalışma konumuzla örtüşen bu neviden bir olay Tolunoğlu Ahmed Camii'ni ateşe verme teşebbüsüdür.

Nasıl ki küçük bir kıvılcım büyük bir yangın çıkarmaya yeterse, toplumsal olaylarda bazı söylentiler de tahminlerin çok ötesine geçen büyük olayların hazırlayıcısı olabilir. Kendinden önce yaşamış birçok tarihçinin kayıtlarından yararlanarak eserini telif eden İbn Tagribirdî tarafından verilen bilgiler, Hıristiyanlar tarafından Tolunoğlu Ahmed Camii'nin yakıldığı söylentileri üzerine toplanan Müslüman halkın kısa sürede büyük bir gösterici gruba dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Müslüman halkın nümayişi ve talepleri değerlendirildiğinde sultanı yalnızca Müslümanların başı olarak gördükleri⁴¹ hususu dikkat çekicidir. Kuşkusuz eldeki belgeler söz konusu protesto sırasında toplanan halkın ifadelerinin, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Devlet politikası olarak hâlihazırda var olan bir durumu göstermediği, daha çok bir temenni olabileceği izlenimi vermektedir. Ancak yine aynı kayıtlar Muhammed b. Kalavun gibi otoriter bir sultanın bile büyük kitlelerin baskısı karşısında bazen ehl-i zimmet hakkında hürriyeti tahdit izlenim veren kararlar⁴² almak zorunda kaldığını ortaya koymaktadır. Ancak müteakip süreçte dönemselsel psikolojik durumun etkisiyle alınan bu kararların uygulanmadığı görülmektedir.

39 İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, 9: 55-60.

40 Detayları M.C. Surûr tarafından verilen kayıtlarda bazı Hıristiyanların ellerinde yanıcı maddelerle Müslüman mahallelerine gitmesi üzerine sultanın patriği çağırarak sert bir dille ondan olayları yatıştırmak için katkı sağlamasını istemiştir. Detaylar için bk: Surûr, 109.

41 Müellif, gösteriye katılan Müslümanların: “*Sen bizim Nâsırımızsın*” ifadeleriyle Muhammed b. Kalavun'un künyesine gönderme yaptığını (*el-Melik en-Nâsır-Yardımcı*) belirtmektedir. Konu ile ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, 9: 57.

42 Dönemin doğrudan tanığı olan Aybek ed-Devadâr'ın kayıtları tarandığında bu neviden birkaç kez sınırlama olduğu görülür. Bir örnek olarak Hicrî 700 yılında ehl-i zimmete uygulanan kıyafet kısıtlamasının nedenleri hakkında geniş malumat için bk: Ebûbekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devadarî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürretü'z-Zekiyye fi Ahbâri Devleti (Mülûki)'t -Türkiyye*, thk. Ulrich Haarman, (Kahire: Yayınevi yok, 1971), 9: 47-50; Giyilecek kıyafetin evsafi ve bazı Hıristiyanların İslamiyet'i seçmesi hakkında bk: Ali Paşa Mübarek, *el-Hitatü't-Tevfikiyetü'l-Cedide li Mısri'l-Kahire*, 2. Basım, (Kahire: el-Hey'etül Mısriyyetü'l Âmme li'l Kitâb, 1980), 1: 98; Hıristiyanlara uygulanacak kuralların ayrıntısı için bk: Surûr, 110-111.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde ehl-i zimmet ile devlet ve Müslüman halkın ilişkileri değerlendirildiğinde tablonun yalnızca olumsuzluklardan oluşmadığı, günümüz dünyasında bile örnek gösterilebilecek beraberliklerin yaşandığı dikkat çekmektedir. Mısır'ın İslamî döneminden önce de Hıristiyan Kıptiler tarafından kutlandığı görülen Nevruz bayramına Müslümanların da iştirak etmesi⁴³ dikkate değer bir husustur. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde vakıfların yönetimi ile ilgili olarak yapılan araştırmalar vakıf hizmetlerinden yalnızca Müslümanların değil, ehl-i zimmetin de istifade ettiğini göstermektedir. Hatta sultanın Hıristiyan ve Yahudilerin dinî ve sosyal örgütlenmesini engellemek şöyle dursun bu çabaları mersumlarıyla güvence altına aldığını⁴⁴ ortaya koymaktadır. Memlûk vesikaları hakkında kaleme aldığı kıymetli esere binaen Memlûk diplomatikasının aşılmamış ustası olarak görülen Kalkaşandî, Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne ait olan bazı kıymetli evrakı doğrudan eserine almıştır. İlgili kayıtlara göre sultan Sina Dağı'ndaki ruhban sınıfından bahsederken; onların devletin ayrılmaz parçası olduğunu ve Müslümanlara da faydalarının dokunduğunu belirttikten sonra kendilerine her türlü kolaylığın sağlanması⁴⁵ emrini vermektedir. Makrizî tarafından verilen bilgiler de sultanın neden Sina ruhbanlarına karşı himayeci bir politika izlediği ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. İlgili kayıtlar değerlendirildiğinde bazı hususlar dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki sultanın: “Bizden öncekiler Sina ruhbanlarına iyi davrandı. Biz de öyle yapmalıyız.” ifadelerini içermektedir ki bu durum Muhammed b. Kalavun öncesi Memlûk tarihinde -hatta çok daha önceki dönemlerde⁴⁶- ehl-i zimmete müsamahakâr bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. Dikkat çeken ikinci husus urbanın (Bedevî Araplar) bölge Hıristiyanlarına zarar verme ihtimali ve üçünü husus Tur-u Sina bölgesi naiplerinin sultan emirlerini tavizsiz uygulaması⁴⁷ gerektiğidir.

Sonuç

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde devletin gayrimüslim unsurla ilişkileri bakımından dinin siyaseti önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Bu dönemde Haçlı Seferleri fiilî olarak

43 Memlûklar Dönemi'nde Mısır'ın oldukça canlı sosyo-kültürel hayatına dair örnekler için bk: Ebü'l-Bereket Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem fi'l-Acâib ve'l-Hikem*, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb, (Kahire: Mektebetü Medbuli, 1995), 235-237; Nevruz bayramı ve kutlama merasimi hakkında bk: Mahmûd Rızk Selîm, *Asru Selâtini'l-Memâlik ve Nitâcühü'l-İlmî ve'l-Edebî* (Kahire: Mektebetü'l Adab el-Cemami' 1962), 2:355; Etkinliklerin iktisadi yönden değerlendirmesi için bk: Amir Necib Musa Nâsır, *el-Hayatü'l-iktisadiyye fi Mısır fi'l-Asri'l-Memluki* (Amman: Dârü's-Şürûk, 2003), 342.

44 Hayat Nâsır el-Haccî, *es-Sultanü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmü'l-Vakf* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1983), 78.

45 Mersumun tam metni için bk: Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Subhü'l-Âşa fi Sinâati'l-İnşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyru: Yayınevi yok, 1987), 11: 114.

46 Mısır'da hüküm süren bir başka Türk hükümdarı olan Tolunoğlu Ahmed'e, kendilerine karşı Müşvik yaklaşımından dolayı Yahudi ve Hıristiyan cemaatin dua ettiğine dair kayıtlar için bk: Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-Kindî, *Kitabü'l-Vulat ve Kitabü'l-Kudat*, thk. Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Feridî Mezidî, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 231.

47 Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, neşr. Muhammed Mustafa Ziyade, (Kahire: Matbaatü'l-Cenne, 1939) 2/I: 232; 1310/h. 710 tarihli Moğoltay'a gönderilen bir mersumda Bedevilerin ruhbanlara zarar vermesi durumunda devletin derhal müdahale edeceği vurgulanmaktaydı. Mersumun içeriği ve değerlendirmesi hakkında ayrıca bk: el-Haccî, *Nizâmü'l-Vakf*, 81.

bitmişti. Ancak haçlıların Yakınoğu’da elde ettiği bazı önemli merkezler Memlûklar lehine el değiştirdiği için, incelenen dönemde Hıristiyan batı devletlerinin öncelikli hedefinin Memlûklar olduğu görölmektedir. Makalede açıklanmaya çalışılan Hıristiyanlığın üç kadim merkezinden ikisine bu dönemde doğrudan Memlûklar hükmediyordu. Bu durum dış politikada yalnız siyasi ya da iktisadi etkenlerin değil, aynı zamanda dinin Muhammed b. Kalavun ve onun çağdaşları tarafından politik bir unsur olarak neden kullanıldığını da ortaya koymaktadır.

Muhammed b. Kalavun Dönemi’nde Bizans Devleti’nin, ihtişamlı zamanları geride kalmış olmasına, içeride ve dışarıda çözölmese güç sorunlarla uğraşmak zorunda kalmasına rağmen Kahire’ye gönderdiği elçilik heyetlerinin talepleri incelendiğinde Bizans’ın Mısırdaki yaşayan Hıristiyanlar lehine düzenlemeler istediği görölmüştür. İstanbul’dan Kahire’ye gelen heyetlerin Memlûk hâkimiyet sahasındaki bazı kiliselerin imarı yahut tamiri hakkındaki talepleri tekrarlaması, ilk anda Muhammed b. Kalavun’un Bizans’a olumsuz cevap verdiğini ortaya koymaktadır. Ancak sultan tarafından konunun bir âlimler heyetine havale edilmesi, İslam âlimlerinin olumlu görüş belirtmesi üzerine talep edilen kiliselerin sahiplerine iade edilmesi dikkat çekicidir.

Papalık kurumunun bu dönemde Avrupa’yı Memlûklara karşı fiili bir sefere teşvik edecek otoriteden uzak olduğu görölmüştür. Ancak sonuç vermemiş olsa da dönemin papalarının Memlûkları iktisadî alanda zora sokmaya yönelik bazı girişimlerde bulunduğu gerek ana kaynaklar gerekse tetkik eserlerde ortaya konan dikkate değer bir husustur. Bilhassa Memlûk-Aragon ilişkilerinde dinî hassasiyetlerin taraf devletlerin ilişkilerinde belirleyici bir rol oynadığı görölmüştür. Reçonquista motivasyonu ile Endülüs’e hâkim olan Aragon’un Hıristiyanlık hassasiyeti taşıması gibi, Haremeyn’in ve Kudüs’ün hâkimi ve hâmisi olan Memlûkların da İslamî bir hassasiyet taşımasının doğal olduğu değerlendirilmektedir. Dönemin kaynakları Aragon elçilerinin Memlûk hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanların mabetleriyle ilgili talepler gündeme getirdiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık Muhammed b. Kalavun’un mütekabiliyet anlayışıyla Endülüs Müslömanlarının ezanlarının susmasına olan tepkisini gündeme getiren mektuplarının, tezimizi doğrulayan belgeler olduğu düşünölmektedir. Fransız krallarının da Muhammed b. Kalavun’dan Kudüs özelinde bazı talepleri olduğuna yönelik elde kayıtlar mevcut ise de sultanın taleplere hüsn-ü kabul göstermediği net olarak görölmektedir. XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Fransa’nın İngiltere ile girdiği büyük mücadele düşünöldüğünde bu devletin Memlûklara yaptırıda bulunacak güçten uzak olduğu hükmüne varmak mümkündür. Muhammed b. Kalavun Dönemi’nde Memlûkların, dinî farklılıklardan dolayı Habeşistan bölgesiyle büyük sorunlar yaşadığı da görölmüştür. Son söz olarak söylemek gerekirse; Muhammed b. Kalavun’un ehl-i zimmet politikası, içeride farklı din mensupları arasında ince bir denge kurma, dışarıda da İslamî hassasiyet ve himayeci yaklaşım düşünöncesine dayanmaktaydı.

Kaynakça

Adıbelli, Ramazan. “Doğu Hıristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış”, Milel ve Nihal 10 (2013):133-172.

Adıvar, Abdölhak Adnan. Tarih Boyunca İlim ve Din. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Mübarek, Ali Paşa. el-Hıtatü’t-Tevfikıyyetü’l-Cedide li Mısri’l-Kahire. Kahire: el-Hey’etül Mısriyyetü’l-Âmme li’l Kitâb,1980.

Altındal, Aytunç. Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002.

Arslantaş, “Nuh. Abbâsîler ve Fatımîler Dönemi’nde Yahudiler (132-656/750-1258).” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

----- Mısır’da Türkler, Araplar ve Yahudiler. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Âşur, Abdulfettah. el-Müctemau’l-Mısri fi Asri Selatini’l-Memâlik. Kahire: Dârü’n-Nehdati’l-Arabiyye, 1992.

Atıya, Aziz Suryal. Doğu Hıristiyanlığı Tarihi, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları, 2005.

Brandes, Jörg-Dieter. Die Mameluken: Aufstieg und Fall einer Sklavendynastie. Weisbaden, 1996.

Çebi, Murat Sadullah. “İsviçre’deki Minare Karşısı Referandum Afişlerinde İslamofobi’nin Söylemsel İnşası.” Bilig 73 (2015): 99-140.

Demirkent, Işın. Bizans Tarihi Yazıları. İstanbul: Dünya Kitapları, 2005.

DİA. Levent Öztürk, 11. cilt Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

DİA. Mustafa Fayda, 39. cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Ebûbekr b. Abdullah b. Aybek İbnü’d-Devadarî. Kenzü’d-Dürer ve Câmiu’l-Gurer: ed-Dürretü’z-Zekiyye fi Ahbâri Devleti (Mülûki)t –Türkiyye, thk. Ulrich Haarman. Kahire: Yayınevi yok, 1971.

Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el Aynî. İkdü’l-Cûman fi Tarihi Ehli’z-Zaman: Asr Selâtin el-Memâlik, neşr. Muhammed Muhammed Emin. Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, 1982.

Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-Kindî. Kitabü’l-Vulat ve Kitabü’l-Kudat, thk. Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Feridî Mezidî. Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003.

Ebü’l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed el Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî. Nihayetü’l-Ereb fi Fünuni’l-Edeb. Kahire: Yayınevi yok, 1374.

Ebü’l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşandî. Subhü’l-Â’şa fi Sınâati’l-İnşa, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Yayınevi yok, 1987.

Ebü’l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî. el-Mevaiz ve’l-İtibar bi Zikri’l-Hıtat ve’l-Asâr el-Ma’ruf bi’l-Hıtat-ı Makriziyye. Beyrut: Darü’s-Sadr, Tabatü Cedidetü Bil-Ufset, ts.

-----Kitâbü’s-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk, neşr. Muhammed Mustafa Ziyade. Kahire: Matbaatü’l-Cenne, 1939.

Ebü’l-Bereket Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas. Nüzhetü’l-Ümem fi’l-Acâib ve’l-Hikem, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb. Kahire: Mektebetü Medbuli, 1995.

Ebü’l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagribirdî. en-Nücümü’z-Zâhire fi Mülûk-ü Mısır ve’l-Kahire, Cilt 9, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1423/ 1992.

el-Haccî, Hayat Nâsır. es-Sultanü’n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmü’l-Vakf.

Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1983.

Erdem, Mustafa. "Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği)", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, (1998): 89-97.

Finucane, Ronald. *Huzursuzluk Dönemi Hıristiyanlık Tarihi*, çev. Sibel Sel-Levent Kınran. İstanbul: Us Yayıncılık, 2004.

Gökhan İlyas -Ridvan Yiğit. "Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Dönemi'nde (1310-1341/H. 709-741) Memlûk İktisadî Hayatını Etkileyen Unsurlara Genel Bir Bakış.", *Turkish Studies Historical Analysis* 14/II (2019): 201-216.

R. Stephen Humphreys. "XIII. Yüzyılda Eyyûbîler, Memlûkler ve Latin Doğu.", çev. Mustafa Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/1 (2007): 359-378.

Hürriyet. "Kuran'a El Basarak Yemin Etme Olayı" Erişim 5 Ağustos, 2020, [www. http:// hurriyet.com.tr](http://hurriyet.com.tr)

Işık, Ramazan. "Marunîleri Memlûkler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2005): 203-218.

İbn Şeddad. *Baypars Tarihi (Al-Melik-Al-Zâhir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi)*, çev. Şerefüddin Yaltkaya. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.

Kanat, Cüneyt. "Memlûk Devleti'nde Eğlence Kültürü." *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXII/1 (2007): 53-62.

Kâsım, Abduh Kâsım. *el-Yehud fi Mısır*. Kahire: Dârü'l-Fikr li'd-Dirasat, 1987.

Kortantamer, Samira. *Agypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi'i-Fadail*. Fereiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1973.

Mayer, Leo Aryah. *Mamluk Costume*. Geneve: Albert Kundig, 1952.

Musa Nâsır, Amir Necib. *el-Hayatü'l-iktisadiyye fi Mısır fi'l-Asri'l-Memluki*. Amman: Dârü's-Şürûk, 2003.

Neşşâr, Muhammed Mahmûd. *Alâkatü Memleketi Kaştâle ve Arcûne bi-Saltanati'l-Memâlîk (658-741/1260-1341)*.Kahire: Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusü'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 1997.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Rükneddin Baybars el-Mansurî ed-Devâdar. *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, çev. Hüseyin Polat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Sağır, Abdullah. "İbn Tağriberdî'nin 'el-Menhelü's-Sâfi' Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-Kültürel Hayat." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.

Sarimüddin İbrahim b. Muhammaed b. Aydemir İbn Dokmak. *el-İntisar li Vasıtati Akdi'l-Emsar fi Tarihi Mısır ve Cuğrafiyye*. Beyrut: Dârü'l-Afâkı'l-Cedide, ts.

Selîm, Mahmûd Rızk. *Asru Selâtini'l-Memâlîk ve Nitâcühü'l-İlmî ve'l-Edebî*. Kahire: Mektebetü'l Adab el-Cemami', 1962.

Surûr, Mahmud Cemaleddin. Devletü Benî Kalavun fi Mısır. Kahire: Yayınevi yok, 1947.

Şeriatî, Ali. Dine Karşı Din. çev., Hüseyin Hatemî. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

Takkuş, Muhammed Süheyl. Tarihü'l-Memâlik fi Mısır ve Bilâdi's-Şam 648-923 H/1250-1517 M. Beyrut: Darü'n Nefâis, 1999.

Türkçelik, Evrim. "Muslim and Jewish 'Otherness' In The Spanish Nation-Building Process Throughout The Reconquista (1212-1614)." Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2003.

Ullmann, Walter. A Short History of the Papacy in the Middle Ages. London: Methuen Co Ltd, 1972.

Yiğit, Ridvan. "Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat." Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018.

Zeydan, Corci. İslam Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.

Dr. Öğr. Üyesi
Serkan DEMİRBAŞ

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
serkandemibas@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0118-4169>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

13/11/2020

Kabul edildi. / Accepted

23/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.825539>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Mahmud II and His Diplomats During The Mehmet Ali Problem*

Mehmet Ali Sorunu Süreci Boyunca II Mahmud ve Diplomatları

Abstract

Mehmet Ali Problem was one of the biggest problem the Ottoman Empire faced in the nineteenth century. After some military defeats against his rebel governor, the only salvation way was using diplomacy for Mahmud II and his statesmen. Thus, without examining in detail what the Ottomans did diplomatically during this devastating problem, it is impossible a proper understanding this vital period. In this article, this will be done from the point of view of Mahmud's deliberate and purposeful diplomatic manoeuvres and through these, his self-evident plan, which was to change the diplomatic atmosphere in Europe with respect to Mehmet Ali problem to one that was in favour of assisting the Ottoman Empire. This includes the efforts of his most capable diplomats' in various European cities, particularly London, to implement their sovereign's plan. This article focused this because examination of this topic with use of the original Ottoman documents, revealed that Mahmud and his diplomats made vigorous efforts to resolve their enormous problem. Thus this study is an attempt to read one part of this vital diplomatic period, particularly 1835-1836, from the much-neglected Ottoman perspective, based on the hitherto overlooked Ottoman documents.

Keywords: Mahmud II., Ottoman Diplomats, Ottoman-Europe Relations, Mehmet Ali Problem, Ottoman-England Relations

Öz

Mehmet Ali Sorunu Osmanlı İmparatorluğunun 19. Yüzyılda karşılaştığı en büyük sorunlardan bir tanesidir. Asi valisine karşı alınan birkaç mağlubiyetten sonra, II Mahmud ve devlet adamları için tek kurtuluş yolu diplomasiyi kullanmaktı. Bu yüzden Osmanlıların bu yıkıcı sorun karşısında diplomatik olarak ne yaptıklarını incelemeyen, dönemi doğru bir şekilde anlamak mümkün değildir. Bu makalede, bu inceleyiş, II. Mahmud'un önceden tasarlanmış ve planlanmış diplomatik

*This article is based on a chapter from my PhD thesis: Serkan Demirbaş, 'Mahmud II and Ottoman Diplomacy in the context of Mehmed Ali Problem (1832-1839): with special reference to the Ottoman Archives in Istanbul, (unpublished PhD Thesis, University of East Anglia, 2015).

ATIF: DEMİRBAŞ Serkan, "Mehmet Ali Sorunu Süreci Boyunca II Mahmud ve Diplomatları ", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1312-1324)

CITE: DEMİRBAŞ Serkan, "Mahmud II and His Diplomats During The Mehmet Ali Problem", **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1312-1324)

manevraları perspektifinden yapılacaktır; ki II. Mahmud'un bu aşıkâr planı sayesinde Avrupadaki Mehmet Ali sorunu ile ilgili diplomatik atmosfer Osmanlı İmparatorluğunun lehinde bir değişim yaşamıştır. II Mahmud'un en yetenekli diplomatlarının, hükümdarlarının planlarını hayata geçirmek için Avrupanın farklı şehirlerinde, özellikle Londra'da, gösterdikleri çabalar da bu inceleyişe dahildir. Bu makale buna yoğunlaşmaktadır çünkü bu konuyu orjinal Osmanlı dökümanlarını kullanarak incelemek, Mahmud ve diplomatlarının bu büyük sorunu çözmek için sergiledikleri coşkun çabayı meydana çıkaracaktır. Bu sebeple bu çalışma, bu çok önemli diplomatik sürecin bir parçasını, 1835-1836, bugüne kadar ihmal edilmiş Osmanlı dökümanlarını da kullanarak, çokça ihmal edilmiş Osmanlı bakış açısından bir okuma denemesidir.

Anahtar kelimeler: II. Mahmud, Osmanlı Diplomatları, Osmanlı-Avrupa İlişkileri, Osmanlı-İngiltere İlişkileri, Mehmet Ali Sorunu

Introduction

Between 1833 and 1838 the diplomatic relationship between Britain and the Ottoman Empire underwent a radical change. The starting point for this transformation came when the army of the Ottoman Sultan Mahmud II, suffered two consecutive heavy defeats at the hands of that of his rebel governor, Mehmet Ali Pasha; the first being in Syria, on 14 April 1832, and the second in Konya, on 21 December 1832. This last defeat of the Sultan rapidly escalated the matter into an international problem. All the extremely complicated diplomatic developments, which would continue right up to the Convention of London, 15 July 1840, started at the beginning of 1833.

All of these are well documented historical facts in both Turkish and English literature. However, the unknown side of the story is what role Mahmud II and his finest diplomats played in the process of resolving the Mehmet Ali problem using diplomacy. This role has been overlooked by the vast majority of scholars. This neglect ensues from a lack of knowledge of the Ottoman diplomatic effort in this process. The most obvious way to overcome this problem is to depart from the orientalist perspective, and use the Ottoman documents, which bear witness to Mahmud's instructions to his diplomats and their reports from various European capitals of their progress and observations. When examining this intensive diplomatic period from the point of view of the Ottomans, it becomes clear that in fact Mahmud was not a Sultan who merely sat back smoking his water pipe and watched incidents unfold in his Empire's lands; on the contrary, he had his own diplomatic plan, courage, motivation, resourcefulness and some capable diplomats who did their utmost to faithfully implement their sovereign's diplomatic orders. Therefore, the highest priority of this article is to reveal one part (1835-1836) of this stupendous and dramatic diplomatic struggle made by the Ottomans in this period (1833-1839).

1835-1836 developments

Since the beginning of 1835, the most prominent name in Anglo-Ottoman relations from amongst the Ottoman statesmen was that of Mustafa Resid Pasha.¹ He had taken a very active role

---

1 Some summary information should be given about the Pasha for a better understanding of his position in

in trying to solve the Mehmet Ali problem and because of this, he was consigned many times as an ambassador to London and Paris by Mahmud, and ultimately promoted to the rank of Foreign Minister of the Empire.² He had made great efforts towards striking an alliance with Britain against Mehmet Ali, as had his highness Mahmud. When his efforts in this direction are properly appreciated, it is clear that from Mahmud's point of view, he was just the right person, as, too, was Namık Pasha, to implement his diplomatic plan.³ In these years of intensive activity, Reshid Pasha negotiated with the most significant characters in European diplomacy, such as Palmerston and Metternich, to solve the problem using diplomatic channels.⁴ In his efforts to achieve this end, he sent many detailed reports to Mahmud and these reports are a vital part of the whole picture, for those who wish to examine the Ottoman diplomatic efforts in solving the problem in 1835 and 1836. One of his longer reports reveals very well that the supposedly close relationship with Russia in the 1833 and 1834 was only sham in order to get Britain on the Ottoman side. This hidden agenda was expounded upon after the diplomatic processes arising from Unkiar Skelessi, once Mahmud was convinced that the British had sufficiently well grasped the great importance that the Ottomans held in relation to their interests, and felt alarmed that there might be a possible danger of Russian hegemony in the Ottoman lands.⁵ At this time, he decided that it was the right moment to desist from the appearance of wishing to cooperate with the Tsar and his Empire. This was the purpose for

---

this period. He had played an active role in the negotiations with Mehmet Ali after his army stopped in Kutahya in 1833. He was sent to deter Mehmet Ali from his rebellion and eventually he became the head of the Ottoman Committee for the Kutahya negotiations with Ibrahim Pasha and it was he who signed the treaty of Kutahya on May 1833. Mahmud liked the flowing and elaborate style in his reports and he started to award him significant diplomatic missions after this date. Another person who was charmed by Reshid Pasha was Mehmet Ali. He offered the Pasha the job of being his second-in-command but the Pasha did not want to do the same thing as Mehmet Ali and instead rejected the post rather than betray his sovereign, Mahmud II. Reshid Pasha was to become the most significant statesman in the reform period, Tanzimat Era, according to the standard of Western, particularly British, scientific and social developments. Even better, his apprentices, Ali and Fuat Pashas, would carry on this mission in the next fifty years. The most important feature of Reshid in terms of this article was that he was the chief assistant to Mahmud in implementing his diplomatic plan, to garner cooperation with Britain against their enemies in the region. Furthermore, he was sometimes even more pro-British than Mahmud. In fact, Mahmud was most fortunate to have found a diplomat like Reshid Pasha since Reshid had been doing whatever he needed him to do in order to change the British public opinion in favour of the Ottomans. For instance he was paying some British journalists to print some articles in an attempt to defend Turkish arguments in the British newspapers. Mahmud very much approved of these efforts since his main aim since the very beginning had been to get the British public on his side. In addition to this he was the driving force in setting up the commercial treaty with Britain, Balta Limani, and the treaty was even signed at his waterside residence.

- 2 To see more information about the Pasha look at: Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: 2010).
- 3 To see more information about Namık Pasha's diplomatic ability at the beginning of Mehmet Ali Problem look at, Serkan Demirbaş, "A Fresh Look at Mahmud II's Purpose in Calling Russian Troops to İstanbul in 1833", *Journal of History School*, Sayı XXVIII, İzmir Aralık 2016, SS. 347-378.
- 4 To see more information on Metternich's policies during the Mehmet Ali Crisis look at, Hayrettin Pınar, "Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich'in Osmanlı Siyaseti", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 11, No. 2.
- 5 To see different approach to the Treaty of Unkiar Skelessi: Serkan Demirbaş, "A New Perspective on the Treaty of Unkiar Skelessi Mahmud II's Use of International Diplomacy to Resolve the Mehmet Ali Problem", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 17(2), Eskişehir Aralık 2016, SS. 1-16.

which he sent Reshid Pasha to Europe: to examine how suitable the diplomatic environment was for his desired Anglo-Ottoman alliance. In his report,⁶ on 24 January 1836, Reshid communicated after an extensive depiction of the diplomatic atmosphere in Europe that it was quite obvious that the British were an enemy of Russia. Their attitudes and policies as they had last professed with respect to the enduring continuity of the Ottoman territorial integrity, were above any suspicion. He also stated that they totally detested Mehmet Ali under the present circumstances, and the only reason they did not want an intervention against this “uncouth” governor at that particular conjuncture was that they did not want the Ottomans to be involved in any conflict in Egypt until possible developments in Anglo-Russian rivalry were more apparent.⁷ Otherwise, according to Reshid, it was certain that the British would never abandon the Ottomans to face their problem alone once they had conciliated the British friendship. As a matter of fact, he said, the only figure that had antagonized the whole of Europe, including Austria, was that of the British. He also mentioned that the British were the enforcers of French cooperation with other European powers in terms of the Russian question. Reshid Pasha interestingly analysed France’s position in this diplomatic process in detail, which shows the Ottoman opinion about the French attitudes in the Eastern Question. From Reshid Pasha’s point of view, French statesmen were “*renegade*” and “*unreliable*” people. He did add, however, that despite the fact that it was very well understood by all European powers how much Mehmet Ali was “trickster, tyrant, and cruel” person, there were various groups of the French people who still continued to support him. Also, in some of their opinions, the Muslim people were not deemed worthy of supporting. Furthermore, these French people think that France should have sided with Russia in the region since the current problem in the region was a British problem in terms of the British interests in India. There was no profit or loss for France if they were to interfere in someone else’s problem with Britain.⁸ According to Reshid’s report, these people went so far as to declare these kinds of opinions in the French Parliament “*worthless*” and also publish their views as articles in the French newspapers. Reshid added that there was a rumour that evens the King, Charles X, was prone to be friendly with the Russians, however, as long as this dichotomy continued amongst the French public, these political groups would not be able to succeed, and on the contrary, this kind of attitude to international affairs might even cause a revolution in France.⁹

Having imparted this detailed description, Reshid Pasha then presented to the Sultan his analysis with regard to the then current situation pertaining to European diplomacy, together with his predictions about possible developments that might occur in the very near future. This analysis is vital to the understanding of the Ottoman diplomatic approach, Reshid’s considerable ability, and to appreciate how well aware, as an Ottoman diplomat, he was of the diplomatic arena in Europe at the time. He acted as Mahmud’s right hand, his ears and his eyes, helping to determine the Ottoman diplomatic policies.¹⁰ It is easier to itemise these analyses in order to see the whole

---

6 BOA, HAT., 1190/46885.

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Ibid.

10 Every year between 1830 and 1840 in the Eastern Question is vital, since any kind of development was within the bounds of possibility in the struggle amongst the various sides. Therefore, every piece of information was extremely important for each power in the struggle in order to enable them to pre-empt any move the other states might make.

picture in a condensed form. Reshid Pasha described the following in his extensive report:

There was a serious issue in European diplomacy in the form of a reinstatement of the rights of the Polish, based on the treaty of Vienna. This issue was being discussed in the newspapers and in many other forums in Europe. It was even an issue that was raised by Charles X in his official speech. Despite all this discussion on the subject, it appears that the Russians refrained from even making a mention of the matter, perhaps due to an arrogance of character. It is a fact that this situation caused a day by day increase in tension in Europe. Within this context, there was also an on-going rumour that the Austrians were starting to keep their distance from the Russians. As a result of this, they had been making discreet and subtle diplomatic connections with the British and the French: there are many long articles to that effect on this topic in Europe.

Nor were the Prussian-Russian relationships very strong either. Although there was a strong bond between the Prussian King and the Tsar due to a longstanding close affinity, conversely, the relations between each state's military officials and civil servants were in a bad way.

The Tsar was disappointed in the Austrian Kaiser since he did not attain the results or attitude he had expected to receive from the Kaiser, who had displayed an aggressive attitude towards the Tsar in their last meeting. This animosity might be used to the advantage of the Ottoman interests, with their problem.

Britain had gained, for a while, a commitment from France to cooperate with the British so French statesmen would be unlikely to voluntarily break this alliance, and would continue to act in harmony with the British over the Eastern Question.

Another vital item on the agenda concerning the Eastern Question was in that which was mentioned above: that the latest Austrian inclination seemed to have turned in favour of the side of the British and French. In parallel with this development, and as a matter of course, Austrian attitudes and policies with respect to Ottoman affairs had substantially changed. For this reason, it was crucial that the Austrian policies related to the East should be examined closely and in meticulous detail. Austria had a military strength both at sea and on land as had Britain. Because of this, all the European powers were keeping a careful eye on Austrian policies since they knew well that whichever party could get Austria on their side would have procured a head start on this alliance.

The most significant aim in terms of the Ottoman benefits was that of gaining British support. Britain was far more important than the other powers for the Ottoman Empire and therefore it made sense to work all the harder to get the British on the Ottoman side. In order to implement this aim, Ponsonby, the British ambassador to Istanbul, and the Ottoman ambassador to London should be used. Obtainment was also important in terms of the position of the French in the Eastern Question. As mentioned above, France depended on Britain in the Eastern Question and there were many factions in France so it was impossible for all of them to unite in the same party on the side of the Ottoman Empire. However, if the Ottomans could make an alliance with Britain, in that case, France would have to agree with whatever the British determined.

Cooperation with Britain would be very useful and beneficial in solving the Mehmet Ali problem as well as the Greek Question, which would all be for the greater good of the Ottoman Empire.

As mentioned above, the Austrian policies in respect of Eastern affairs should be examined in detail to understand whether their position favoured the British and the French side or was on the Russian side as it had been in the past. However, this aim seems to be very difficult when the only conduit for this information was through the Austrian ambassador to Istanbul or the Charge D'affaires to Vienna, Mavroyani. To join these two for talks, a new Ottoman ambassador would have to be assigned to Vienna. This person must be master of Ottoman diplomacy and well versed in the matter at hand. Also he should be charismatic and persuasive, to win Metternich over completely. The importance of this mission did not depend on the course of events since, even supposing that in spite of the fact that this ambassador would have done his duty by following his official instructions precisely, if the Austrian had taken his side with Russia, this situation does not detract from the significance of his duty. The reason for this was that Vienna was the centre of the Europe, so it is possible, via the ambassador's reports, to keep abreast of all the latest developments in European affairs at that time. For instance, if the relations between the countries become more strained and there was an outbreak of war, when Austria engaged alongside of Britain and France, in this case, The Ottoman Empire would be in a position to act upon these conditions. If, On the other hand, Austria continued to act on the side of the Russians as she always had done in the past, in this case, the ambassador could inform, second by second, the major capitals of Istanbul, London, and Paris about the developments from Vienna. Lastly, if no war broke out, in this case, the ambassador could not only continue his endeavours to persuade Metternich to place his country's allegiance with the Ottoman side, but also he could examine the Austrian industrial and education system as a model in order to help guide the reforms planned for the Ottoman's industrial and education systems.¹¹

As can be seen in this long and detailed report from Reshid Pasha, Mahmud and his top diplomat Reshid decided the time was right to disassociate themselves from all connections with the Russians and reveal the true extent of Mahmud's real plan, which had been ongoing since the beginning of the Mehmet Ali problem. This report also comprehensively covers all the developments in the latest attitudes of the European powers in the Eastern Question at that time. Reshid also alerted the Sultan at the end of his report to the fact that there was an item of news it would be pertinent to convey: that, even if it had not been printed prominently in the newspapers, Britain had started swiftly and avidly to prepare her navy. Furthermore, the French shipyards were also running at full capacity, very probably in preparation for the possible event of war.

As a matter of fact, Reshid was right about his words because Nuri Effendi reported from London that the French diplomat, Monsieur Dothraki, who had previously been on duty as a French Charge D'affaires in Istanbul, was appointed to London as a special and secret official.¹² Nuri deduced that Dothraki must have had a secret mission since there was already a French Ambassador in London and there had have been a reason for his appointment there. When Nuri suspected that in all probability Dothraki's secret mission might well be pertinent to the Ottomans, he started to investigate to find out everything he could about the real aim of his mission. After a thorough investigation, he learned that Dothraki had met with Palmerston to negotiate over the Ottoman affairs.¹³ According to Nuri's informant, Dothraki had expressed to Palmerston that British support

---

11 BOA, HAT., 1190/46885.

12 BOA, HAT., 1190/46879.

13 Ibid.

for the Ottomans might possibly result in backfiring on the British interests in the region. The French diplomat brought forward some reasons to reinforce his opinion about this topic. In this respect he said to Palmerston that although Mahmud had given permission for the Euphrates project¹⁴, problems might well arise with respect to this privilege later on. He continued that the other thing was that since the British had favoured and supported to the Ottomans in every aspect, it was sure that this assisted power of the Ottomans was to go in the Russians' favour. Dothraki interestingly offered Palmerston the idea that if the British abandoned its discountenance of Egypt and Mehmet Ali, France could promise to support them as a friendly an allied nation which would enhance commerce with Egypt and Damascus.¹⁵ This offer discloses how Reshid Pasha was right in his determinations about the existence of the division between different parties in France with regard to Eastern affairs, since although some of them seemed like they had been acting jointly with the British in supporting the Ottomans, some of them had been still trying to mould public opinion in Europe in favour of Mehmet Ali as they had done in the first days of his rebellion. It also shows a possibility that Mehmet Ali had been endeavouring to play diplomatic games to get the British on his side as his sovereign Mahmud had been doing, and there is a distinct possibility that he might previously have made a deal with the French to induce the British to agree to this alliance against Mahmud and his government's interests and wishes.

There was somebody else, who had strong evidences and connections with regard to the newly emerging anti-Russia atmosphere in Europe, which Reshid Pasha had detected. It was Fethi Pasha, the Ottoman Ambassador to Vienna. He met with the British Ambassador to Vienna. Fethi Pasha stated that he was instructed to ask the ambassador this question: whether, if Russia showed its hand and declared war against the Ottoman Empire, in this case, would Austria comply with Britain and take the Ottomans' side, or she would continue to support the Russians?¹⁶

After hearing this question, the British Ambassador responded that he had formally posed the same question to Metternich in person only two days ago. Metternich stated that from his point of view the good relations between the Ottomans and the Russians so far showed they had been acting in favour the Ottoman Empire's survival and prosperity, What is more, he also said that from that day forward, if any hostile act was perpetrated by the Russians against the Ottoman Empire, he officially promised that Austria was pledged to act jointly with Britain against Russia by sending her soldiers and maritime power in support of the Ottoman Empire. The ambassador said that he reported this answer to his government in London. In response, Fethi Pasha pressed the Ambassador to respond whether or not there was any current preparation for a possible war against Russia. The Ambassador replied that this kind of news about this topic was only fraudulent rumour concocted by the newspapers and there was certainly not any preparation for a war.¹⁷

After conveying the Ambassador's words to the Sultan, Fethi stated in his report that it was obvious that if any kind of war broke out, Britain and her allied states would send their naval

---

14 To see the detail information on the Euphrates Project look at: Serkan Demirbaş, *"İngiltere'nin Hindistan Rotaları Ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi'nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim"*, Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu, Kayseri 2013, (Tam Metin Yayınlanma Tarihi: Kayseri 2015) pp. 805-819.

15 BOA, HAT., 1190/46879.

16 BOA, HAT., 1180/46612 Ç.

17 Ibid.

power to the Black Sea through the Baltic Sea and they would land their troops there. After that, Fethi stated the most welcome words that Mahmud could have wished to hear: that any possible damage to the Ottoman Empire's dignity and prestige would mean harm to the British policies and interests in the region. He also added that Austria was not in favour of any kind of situation like this developing either since Austria has very long borders between their country and the Ottoman Empire.¹⁸ These last diplomatic negotiations show once more the European powers' true attitudes and feelings about Russia and Mehmet Ali coming out with each passing day.

There was one person who had been acting in opposition to the Ottoman statesmen with respect to Anglo-Russian relations. It was Durham, the British ambassador in St. Petersburg between 1835 and 1837. He had been striving to persuade his government, particularly Palmerston, that the Russians did not have any plans to take over the Ottoman lands: this was in contradiction to all the Ottoman's diplomatic attempts to create an impression in London with respect to Russian expansionism. Bolsover stated about this effort of Durham's that

"Durham reported from St. Petersburg that Russia possessed neither the will nor the means to seize Constantinople"¹⁹

Nevertheless, there was an anti-Russian coalition in place, in opposition to Durham's views; it was in the form of the Ottoman diplomats' efforts in London, such as those of Namik Pasha, Mustafa Resid, Nuri Effendi, and the British diplomat's work in favour of the Ottomans, such as Urquhart and Ponsonby. Bell has expounded upon this anti-Russian coalition from the point of view of the British in reporting:

*"But the flirtation (Anglo-Russian based on Durham's attempts) had to be exceedingly discreet, for many Englishmen, and some very influential ones, were bound to be censorious. The King, for example, and Lord Ponsonby, the British ambassador at the Porte, were violent Russophobes. The Tory opposition were inclined to treat any apparent complaisance to the Tsar as compromising England's dignity: the merchants to regard it as betokening forgetfulness of their interests in the East. And, more to be considered still, there were the radicals, both in and out of parliament, with whom tsar-baiting was a favourite sport."*²⁰

All these positive developments with respect to the anti-Russian and anti-Mehmet Ali atmosphere in London were getting Mahmud and his statesmen's hopes up about the possibility of an alliance with Britain against all their enemies. In this respect, he notified the Sultan from London that when he met with Palmerston, the Minister had smothered him with kindness. Nuri added that this kindness might be an indication that his thoughts about the Ottoman Empire were becoming more positive and amenable, and because of this he would not be surprised if Palmerston assisted them with full co-operation in every aspect thereafter. Nuri Effendi also interestingly suggested that if he and his colleagues could subtly indicate their expectation from Britain of an alliance to Palmerston and his colleagues, they would be able to complete the diplomatic process which had been instigated in order to get Britain in their side. He closed his message with the suggestion that if he had a rescript which contained negative sentiments towards the Russians, this would be very

18 Ibid.

19 G.H. Bolsover, *David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy*, Vol: VIII, The Journal of the Modern History, (1936), p. 463.

20 Herbert C. F. Bell, *Lord Palmerston*, Vol: I, (London, Longmans Green, 1936), p. 280.

likely to strengthen his hand.²¹ All of these reports from various envoys show that Mahmud and his statesmen had been carrying on executing their diplomatic strategies with no small success, and Mahmud's men seemed to be as eager to play their part in the game as much as was Mahmud. At this point, it can be said that Mahmud and his diplomats' effort should have been effective on Palmerston's negative opinions with respect to Mehmet Ali. In this respect, Webster indicated that;

“But Mehemet also established many state monopolies and fixed prices so as to secure huge profit to himself. “The fact is”, wrote Palmerston in 1838, “that Mehemet Ali has divided the population of Egypt into two classes the Rich and the Poor. The rich class consists of Mehemet Ali himself singly and alone: the poor class of all the other inhabitants of Egypt.”²²

Temperley also mentioned what Palmerston felled about Mehmet Ali by giving Foreign Minister's own words:

“For my own part I hate Mehemet Ali, whom I consider as nothing but an ignorant barbarian, who by cunning and boldness and mother-wit, has been successful in rebellion; ... I look upon his boasted civilization of Egypt as the arrantest humbug; and I believe that he is as great a tyrant and oppressor as ever made a people wretched.”²³

It is interesting that Palmerston, rejected all requests of Mahmud at the beginning of the Mehmet Ali problem before the Sultan made his diplomatic moves. In the beginning, he, the leading British politician of the time then serving as Foreign Minister, was uninterested in the Ottomans.²⁴ For most British policy makers, domestic issues were more important than the Eastern Question. As Bailey has commented, Palmerston later said on 28 August 1833:

“If England had thought fit to interfere, the progress of the invading army would have been stopped, and the Russian troops would not have been called in; but although it was easy to say, after events had happened, that they were to be expected, yet certainly no one could anticipate the rapidity with which they had succeeded each other in the East.”²⁵

The Ottoman influence, under the leadership of Mahmud, was in large part a strong factor determining the alteration of the attitude of the British, particularly Palmerston about this “Eastern Empire”. This mission was not easy since this very same person, Palmerston, and the very same British politicians, had been thinking the exact opposite at the beginning of the 1830s about the Ottoman Empire to the way they now thought about the Empire in the second half of the 1830s. Charmley summarised very well the British position in 1831 with respect to the Ottomans.

“Palmerston's initial stance on the Ottoman Empire was what one might have expected from the self-proclaimed inheritor of Canning's philhellene policy; he was, initially, firmly on the side of those who believed that the Ottoman Empire was doomed. In a letter to his old friend (now

21 BOA, HAT., 1190/46879 002.

22 Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston: 1830-1841*, vol.I (London: 1951), p.275.

23 H.Temperley, *England and the Near East: the Crimea*, (London: 1936), p.89.

24 F. S. Rodkey, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41*, *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4 (Dec., 1929), p.571.

25 F.E. Bailey, *The Economics of British Foreign Policy, 1825-50*, *The Journal of Modern History*, Vol. 12, No. 4 (Dec., 1940), p.47.

ambassador to France) Lord Granville, in 1831, he wrote: “The fact is that Turkey is rapidly falling the pieces. This need not imply that he, personally, wanted the Ottoman Empire to collapse, but there were certainly those in the government who did.”²⁶

As it can be seen in these words of Charmley, although Palmerston was so pessimistic about the Ottoman Empire’s survivability or even worse, some British politicians in the Cabinet even desired the disappearance of the Empire, later on, the main British policy had been to support the maintenance of the territorial integrity of this Eastern country with their all might. It is a fact that that this sea change, in the British policy respecting the Eastern affairs which came about in only a few years, would have been too great to be spontaneous.

Meanwhile, a translation of an article which had been published in a British newspaper was presented to Mahmud on 15 February 1836.²⁷ It showed that the Ottoman diplomats had been following very closely the trends of British public opinion in relation to the Eastern Question. This article is also useful to illustrate the change in the British public opinion in terms of the Ottomans after Unkiar Skelessi. It was expressed in the article that the latest news from the Ottoman lands indicated that Mehmet Ali Pasha had started to develop an intimacy with the Russians. This latest development showed that the balance of power in the region had started to shift. Nuri Effendi also reported from London on this subject that the British realised that Mehmet Ali had started gravitate towards the Russians and therefore, the British would never give any support to him upon any account.²⁸ In fact, the British had been most averse to the possibility of an alliance in the region between Russia and Mehmet Ali. Rodkey explains this situation very clearly when he says:

“Englishmen insisted that Russia was pursuing an aggressive policy in Turkey, they were apprehensive of Russia-Egyptian co-operation for the partition of the Near East, and they seriously feared the extension of Russian influence in the direction of India.”²⁹

The article also mentioned that Britain had been mistaken in the formulation and implementation of its Eastern policies. These unsuccessful policies had vitiated the penetration of Britain in the East and they had also damaged Britain’s reputation in the international arena. Therefore, the reasons that the Treaty of Unkiar Skelessi had been seen to be necessary should be negotiated over with the Ottoman Empire as soon as possible. It was obvious that the errors committed on both sides would be made manifestly clear after the negotiations, and when they did, it was an obligation upon Britain that she strive to rectify these mistakes as soon as she could. The article also said that it was an absolute necessity that if Russia continued to insist on carrying out those policies in the Ottoman lands which had occurred as privileges of the Treaty of Unkiar Skelessi, Britain should declare war on Russia. However, according to the article, the British government had been avoiding committing itself to any real action towards effectively solving the problem and had been contenting itself with merely a set of meaningless negotiations and

---

26 John Charmley, *Palmerston: Artful Dodger or Babe of Grace*, in *The Makers of British Foreign Policy*, T.G. Otte (ed.), (London: 2002), p.82.

27 BOA, HAT., 677/33021 F.

28 BOA, HAT., 1190/46879 002.

29 F.S. Rodkey, “*Conversations on Anglo-Russian Relations in 1838*”, *The Englis Historical Review*, Vol. 50, No. 197 (Jan., 1935), p.120.

ineffectual words. The article also touched upon Mehmet Ali's commercial prohibitions. From the point of view of the article, in order to re-establish the Sultan's domination and influence in Damascus and Egypt, Britain had to help the Sultan as if the Ottoman Empire was indeed the long-time friend and ally that the British statesmen had been insisting was true for such a long time. In doing so, Britain would rescue the Ottoman public from the Treaty of Unkiar Skelessi which could be used by Russia for the occupation of the Ottoman lands and subsequent oppression of the Muslim people.³⁰ This article is quite interesting since it is telling the British public how Mahmud had been striving to impress his ideas upon them using his diplomatic manoeuvres. Clearly these diplomatic efforts had started to get noticed and prompt some advantageous responses.

After all the developments previously described, Eastern affairs came to be considered a much more serious topic by the British press, especially in the years that followed. In particular, some British diplomats were conducting a campaign in the press in an attempt to change public opinion to the detriment of the Russians and at the same time recommend the opportunities for Britain to build bridges with the Ottomans by supporting them against Mehmet Ali and Russia. They proposed that this course of action would bear results favourable to British interests; such as greatly improved British prestige in the East; Russian advances in the region would be thwarted and then British influence would be promoted in the Ottoman lands. As a result of these better Anglo-Ottoman relations, British merchants would be able to trade with much greater ease in the Ottoman lands than that which was now possible. It was a number of British ministers who were conducting this campaign: Lamb has indicated in his article that these people were not only ordinary people; there were also amongst them some pillars of British political life. Lamb has neatly summarised this topic in saying:

“It has long been recognized that the immense growth of hostility towards Russia displayed by the British press in the 1830s was largely the result of a deliberate campaign organized by a few ardent Russophobes. Contemporaries singled out David Urquhart as the main, if not the only, instigator, but historians have recognized that others were intimately involved; they have generally included Sir John McNeill and James Baillie Fraser as leading participants. The British ambassador at Constantinople, Viscount Ponsonby; the private secretary to the king, Sir Herbert Taylor; and the foreign secretary, Viscount Palmerston, have all been regarded as having some connection with the campaign, but there has not been agreement about the extent of their involvement”³¹

Mahmud, who saw that his plan was starting to work, on 19 May 1836 ordered his diplomats that an official notification should be made and sent via a secret letter to Ponsonby to the effect that Damascus³² should be liberated from Mehmet Ali and reverted back to the Ottoman's domination, and in order to do that, British ministers should be persuaded to act.³³ In response to this order, the Ottoman ambassador to Paris met with Palmerston. Palmerston said that he and his government were aware that Mehmet Ali had been damaging the Ottoman Empire and tyrannizing the Ottoman public in Damascus and for this reason it was an indispensable thing to disentangle Damascus from the rebel governor. The ambassador reported to Istanbul after he met with Palmerston that there

---

30 BOA, HAT., 677/33021 F.

31 M. Lamb, *The International History Review*, Vol. 15, No. 2 (May, 1993), p. 239.

32 To see the desire of Mehmet Ali for Syria look at, Fatih Gencer, “İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu İstilası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 9, No. 42.

33 BOA, HAT., 833/37560 G.

were some the tell-tale signs that British ministers realised Mehmet Ali had endangered the British interests in the region, and their support to the Ottoman Empire could be expected against the governor. He also stated that despite all these developments in the British public in the Ottoman's favour, he was afraid that the result may well end up consisting of only some palliative words and some empty negotiations instead of the military operation against Mehmet Ali that was needed, as had happened in the past.³⁴ Thereupon Mahmud gave orders to the ambassador that this situation should not be left in the hands of the British ministers since these days were absolutely critical to the survival of his country and last time they had done that it had damaged the Ottoman image in the eyes of the British government. Instead of this, he should watch the British ministers did very closely and when the right time came he should act according to circumstances.³⁵ Mahmud's warnings are quite interesting because he had previously not hold back from saying to the British that he wasn't here just to listen to flowery speeches from them: he needed to see some action. That same person who heard these words before was now acting very responsibly this time, and because of this the Sultan believed that he was close to obtaining his goal, and thought that nothing and nobody could have ruined his plan.

Conclusion

In conclusion, it is fair to say that in the light of the all mentioned developments in 1835 and 1836, these two years were the most gratifying ones for Mahmud and his statesmen in that they receive the fruits of their labour after all their diplomatic efforts to turn the British public from an anti-Ottoman attitude to a pro-Ottoman one, stemming from the time when Palmerston and his government rejected Mahmud's request for an alliance in the early months of 1833. It could be said, in the light of the conclusion of the earlier examination of this matter, that they had been successful in their quest to facilitate this alliance, particularly subsequent to the beginning of 1835. The reason for this was that the Eastern Question – the Ottomans, the Russians, and Mehmet Ali – had become a highly controversial topic on the agenda of the European Powers. The developments with respect to the problems faced by the Sultan did indeed appear to be for the good of the Ottomans, especially in Britain, Austria, and France, despite the fact that the French had been playing double game, falling in line with the policy set by the British when in fact their loyalties lay elsewhere. Above all other European powers, the majority of the British public realised the enormous danger and substantial damages, from the point of view of British interests in the region, that could potentially come from both the Russians and Mehmet Ali. Meanwhile, the negotiations about Anglo-Ottoman commercial issues had already started between both countries' diplomats. This process was to eventually give rise to the Treaty of Balta Limani, on 16 August 1838.

---

34 Ibid.

35 Ibid.

Bibliography

Archival Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HAT., 1190/46885,1190/46879, 1180/46612 Ç, 1190/46879 002, 677/33021 F, 833/37560 G.

Secondary Sources

Bailey, F. E. *British Policy and the Turkish Reform Movement*. (New York: 1970).

Fatih Gencer, “İbrahim Paşa’nın Anadolu’yu İstilasını”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 9, no. 42.S

F.S. Rodkey, *Conversations on Anglo-Russian Relations in 1838*, The English Historical Review, Vol. 50, No. 197 (Jan., 1935), p.120.

G.H. Bolsover, *David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy*, Vol: VIII, The Journal of the Modern History, (1936), p. 463.

Hayrettin Pınar, Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich’in Osmanlı Siyaseti, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Vol. 11, No. 2.

Herbert C. F. Bell, *Lord Palmerston*, Vol: I, (London, Longmans Green, 1936), p. 280.

John Charmley, *Palmerston: Artful Dodger or Babe of Grace*, in *The Makers of British Foreign Policy*, T.G. Otte (ed.), (London: 2002),

M. Lamb, *The International History Review*, Vol. 15, No. 2 (May, 1993), p. 239.

Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: 2010).

Rodkey, F.S. ‘Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey: 1830-1841’ in *The Journal of Modern History*, vol.2, no.2 (1930), pp. 193-225.

Serkan Demirbaş, “A Fresh Look at Mahmud II’s Purpose in Calling Russian Troops to İstanbul in 1833”, *Journal of History School*, Sayı XXVIII, İzmir Aralık 2016, SS. 347-378.

----- A New Perspective on the Treaty of Unkiar Skelessi Mahmud II’s Use of International Diplomacy to Resolve the Mehmet Ali Problem, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 17(2), Eskişehir Aralık 2016, SS. 1-16.

----- *İngiltere’nin Hindistan Rotaları Ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi’nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim*, Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller Sempozyumu, Kayseri 2013, (Tam Metin Yayınlanma Tarihi: Kayseri 2015) pp. 805-819.

Temperley, H. *England and the Near East: The Crimea*. (London: 1936).

Webster, C. *The Foreign Policy of Palmerston: 1830-1841: Britain, The Liberal Movement and The Eastern Question.Vol. I*. (London: 1951).

Arş. Gör. Dr.
Ömer Faruk KIRMIT

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü

kirmit1989@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1219-2647>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 01/11/2020 23/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.829454>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İzmir'in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri

The Great Sultan Ahmet Meetings Made after İzmir's Occupation

Öz

Osmanlı Devleti, 1914-1918 yılları arasında vuku bulan I. Dünya Savaşına İttifak devletleriyle aynı saf içinde katılmıştır. İngiliz ve Fransız kuvvetleri Bulgaristan'ı mağlup edince Osmanlı sınırı olan Trakya'ya kadar gelmişlerdir. Bulgaristan'ın mağlup olmasıyla beraber Osmanlı'nın da Almanya ile olan kara irtibatı kopmuş ve Almanya Osmanlı'ya gereken yardımı yapamamıştır. Ordunun ihtiyaçları için gereken yardımı alamayan Osmanlı, hükmen yenildiğini kabul etmiş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşının hemen akabinde Mondros Ateşkes Antlaşmasının maddeleri uygulanmaya konulmuş ve Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerinde işgaller başlamıştır. Özellikle İzmir'in, 15 Mayıs 1919'da işgal edilmesi halkta büyük bir yankı oluşturmuş ve ülkenin değişik yerlerinde işgallere karşı protesto yürüyüşleri başlatılarak, mitingler düzenlenmiştir. Bu mitinglerin içerisinde Sultan Ahmet meydanında yapılan ve bu isimle anılan mitinglerin önemi çok büyük olmuştur. Bu çalışmanın amacı; İzmir'in işgalinden sonra İstanbul'da halkın bilinçlenmesi amacıyla yapılan büyük Sultan Ahmet mitinglerini anlatmak, bu mitinglerin kamuoyunda, ulusal ve yurtdışı basınında ne gibi etkilerinin olduğunu tespit etmektir. Araştırmanın en önemli kaynağını dönemin gazeteleri oluşturmaktadır. Bunun yanında telif eserler, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve tezlerden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Ateşkes Antlaşması, İzmir'in İşgali, Sultan Ahmet Mitingleri, Mustafa Kemal Paşa, Halide Edip Adıvar.

Abstract

The Ottoman Empire participated in the First World War, which took place between 1914-1918, in the same side with the central powers. When the British and French forces defeated Bulgaria, they came to Thrace, which was the Ottoman border. With the defeat of Bulgaria, the Ottoman land

ATIF: KIRMIT Ömer Faruk, "İzmir'in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1325-1343)

CITE: KIRMIT Ömer Faruk, "The Great Sultan Ahmet Meetings Made after İzmir's Occupation", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1325-1343)

contact with Germany was severed and Germany could not provide the necessary assistance to the Ottoman Empire. The Ottoman, who could not get the necessary assistance for the needs of the army, accepted that he was defeated by default and had to withdraw from the war by signing the Mondros Armistice on October 30, 1918. Immediately after the First World War, the articles of the Mondros Armistice were put into effect and the occupations began in various parts of the Ottoman lands. Especially with the occupation of Izmir on May 15, 1919, it created a great repercussion in the public and protest marches were started and meetings were held in different parts of the country against the occupations. Among these meetings, the meetings held in Sultan Ahmet Square and named with this name had a great importance. The aim of this study is; It is to explain the great Sultan Ahmet rallies held in Istanbul after the occupation of Izmir to raise awareness of the public, and to determine what effects these rallies had on the public, national and international press. The newspapers of the period constitute the most important source of the research. Besides, copyrights, articles, encyclopedia articles and theses were also used.

Key Words: Mondros Armistice, Occupation of Izmir, Sultan Ahmet Meetings, Mustafa Kemal Paşa, Halide Edip Adıvar.

Giriş

Osmanlı Devleti, Almanya ile 1800'lü yılların ortasından itibaren ikili ilişkilerini geliştirmiş ve bu ilişkiler II. Abdülhamit döneminde daha ileriye taşınmıştır. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra 1908 yılında devlet yönetimine egemen olan İttihat ve Terakki Partisi döneminde ise Almanya ile ilişkiler daha da sıkı tutulmuş ve özellikle askeri alanda birçok yakın ilişkiler kurulmuştur. Osmanlı Devleti, 8 Ekim 1912 - 10 Ağustos 1913 yılları arasında gerçekleşen Balkan Savaşlarını kaybettiği zaman, ordusunu Alman askeri sistemine göre yenilemek ve modernleştirmek istemiş ve bunun için ise 22 Mayıs 1913 tarihinde Almanya devletine müracaat etmiştir. Bu isteği olumlu karşılayan Almanya, Limon Von Sanders'in başında bulunduğu Alman askeri heyetini Türk ordusunu modernize etmek için Türkiye'ye göndermiştir.¹ Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yaşanan bütün bu gelişmeler, iki devletin I. Dünya Savaşında kader birliği etmesinin önünü açmış ve kurulacak olan İttifak bloğunun en güçlü iki devletinin müttefik olarak savaşa girmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Neticede Osmanlı, 2 Ağustos 1914 yılında Almanya ile bir antlaşma imzalayarak I. Dünya Savaşına Almanya'nın yanında katılmış ve akabinde ise padişah V. Mehmet Reşat bütün Osmanlı ülkesinde genel seferberlik ilan etmiştir.²

Böylece Osmanlı Devletinin de dahil olduğu İttifak Devletleri bloğu oluşturulmuş ve devletler içerisinde Almanya, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı

1 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013, s.37.

2 Stanford Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.99. Mühlman'a göre; I. Dünya Savaşı öncesi her ne kadar da Osmanlı-Almanya ilişkileri gelişse de, Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşının yeni başladığı sırada İttifak Devletlerinin yanında savaşa katılmak için yoğun diplomasi mücadelesi yürütmüş fakat bu devletler tarafından kabul edilmemiştir. Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.59.

Devleti yer almıştır. İtalyan Devleti de ilk başta İttifak bloğu içerisinde yer almış fakat savaş başladığı zaman saf değiştirerek İtilaf Devletlerinin tarafına geçmiştir. İtilaf Devletlerinin başını İngiltere çekmiştir. Bu ittifaka Fransa ve Rusya'nın da katılmasıyla daha da genişlemiştir. Dört yıl boyunca sürececek olan savaş, her iki bloğunda enerjisini tüketmiş ve büyük maddi kayıpların yanında yetişmiş insan gücünü de önemli ölçüde kaybettirmiştir. Nitekim 15 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın Makedonya cephesi Fransız kuvvetleri tarafından yarılmasıyla, savaşın seyri İttifak kuvvetleri aleyhine değişmiştir. Cephesi yarılan Bulgaristan Devleti artık savaşamayacak duruma gelmiş ve 6 Eylül'de bir mütareke yapılması için İtilaf Devletlerinin temsilcilerine müracaat etmiştir. İtilaf Devletleri, 28 Eylül 1918'de Bulgar Hükümeti bir ateşkes antlaşması imzalamış ve Bulgaristan I. Dünya Savaşından çekildiğini bildirmiştir.³ İttifak bloğu içerisinde yer alan devletlerden sadece Bulgaristan'ın değil diğer devletlerinde ordusu perişan bir halde bulunmaktaydı. Bulgaristan'dan sonra ikinci bir ateşkes isteği Almanya'dan gelmiştir. Almanya, 5 Ekim 1918'de ateşkes mütarekesi yapılmasına aracı olması ve haklarını koruyacak bir antlaşma yapılması isteğiyle Amerika temsilcisine başvurmuştur. Bulgaristan ve Almanya'nın savaştan çekilmesiyle, Osmanlı Devleti de Almanya'nın ateşkes müracaatında bulunduğu aynı gün, İspanya'nın aracılığıyla Amerikan hükümetine ateşkes için müracaat etmiştir. İttifak devletleri içerisinde bulunan Bulgaristan, Almanya ve Osmanlı'nın ateşkes istemesiyle tek başına kalan Avusturya-Macaristan'da, bir ateşkes yapılması isteğiyle Amerika'ya müracaat etmiştir.⁴ Sonuçta İttifak Devletleri mağlup olduklarını kabul ederek I. Dünya Savaşından çekilmişler ve bir ateşkes antlaşması imzalamışlardır. Akabinde ise asıl antlaşmanın yapılması için beklemeye koyulmuşlardır.

Osmanlı Devleti, yapılacak olan Ateşkes Antlaşmasının şartlarını görüşmek için Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığındaki bir ekibi, 27 Ekim 1918'de Limni adasında bulunan Mondros limanına göndermiştir. Osmanlı ile İtilaf Devletleri temsilcileri arasında yapılacak olan görüşmeler, bu limanda bulunan Agememnon zırhlısında başlamıştır. 3 Temmuz 1918'de Osmanlı tahtına oturan padişah VI. Mehmet yani bilinen adıyla Sultan Vahdettin, Mondros Antlaşmasını imzalayacak olan heyete; Osmanlı saltanatının ve hanedanının haklarının korunması ve bazı Türk olmayan vilâyetlere verilecek olan muhtariyetin, siyasi değil idari olarak taksim edilmesi gerektiğine dair bir talimat vermiştir. Heyete, kabineyi kuran Ahmet İzzet Paşa hükümeti tarafından da bütün ülkenin geleceğini ilgilendiren asıl bir talimat da verilmiştir. Bu talimatta ülkenin geleceğine yönelik yapılması gereken önemli bilgiler olmakla birlikte, ABD başkanı Wilson'un öne sürdüğü prensiplere de gereğinden fazla umut bağlandığı görülmektedir. Bunlar: 1-Hükümetin devlet yönetimine karışılmaması, 2- Ülke sınırları dahilinde hiçbir yere yabancı asker çıkarılmaması, 3- Almanların Osmanlı'ya ettiği yardım sona erdiği için, İtilaf devletlerinin para yardımı yapması, 4- Boğazlar, Yunan gemilerinin geçmemesi şartıyla herkese açık bulundurulabilecek ve oradaki ordu terhis edilebilecektir.⁵

27 Ekimde başlayan görüşmeler üç gün sürmüş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Antlaşması imzalanmıştır.⁶ Antlaşma 24 maddeden oluşmuş, en çok tepki çeken ve en tehlikeli maddeleri ise 7.

3 Tanin, 30 Eylül 1918.

4 Vakıf, 6,7,8 Ekim 1918.

5 Cemil Öztürk, "Mondros Mütarekesi", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s.271-272; Rahmi Doğanay-Erdal Açıkses, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Manas Yayınları, Elazığ, 2006, s. 61-63.

6 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1991, s. 25; Rauf

ve 24. maddeler olmuştur. 7. Maddede; İtilaf Devletlerine kendi güvenlikleri için tehlikeli gördüğü isteği yeri işgal etme hakkı verirken, 24. maddede ise; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan 'Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis'in de dahil olduğu altı vilayette, herhangi bir olay olması veya karışıklık çıkması halinde, İtilâf devletleri bu şehirleri istedikleri zaman işgal edebileceklerdir. İtilaf Devletlerinin, bu iki maddeye dayanarak ve bunu gerekçe göstererek, istedikleri zaman Osmanlı topraklarını işgal edebilmenin önünü açmaya çalıştıkları görülmektedir.⁷ Antlaşma maddeleri Osmanlı'ya siyasi, askeri, sosyo-kültürel ve ekonomik olarak da bir takım olumsuz gelişmelerle karşı karşıya bırakmıştır. Antlaşmanın imzalanmasında bir gün sonra İtilaf Devletleri, 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. Anadolu'nun hemen hemen her yeri işgal edilmiş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919' de Samsun'a çıkmasıyla birlikte yeni bir sürece girilmiştir.⁸

1-İzmir'in Yunan Kuvvetleri Tarafından İşgal Edilmesi

İtilaf devletleri Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla Osmanlı ülkesini işgale başlamışlar ve 18 Ocak 1919 tarihinde ise I. Dünya savaşında mağlup olan devletlerin durumunu görüşmek üzere Paris'te, Paris Barış Konferansı'nı toplamışlardır. Bu toplantıya katılan Yunanistan bir takım sahte nüfus istatistikleri düzenleyerek, içerisinde İzmir'in de bulunduğu Batı Anadolu coğrafyasının kendilerine verilmesini istemiştir. İngiltere delegasyonu başta Yunan isteklerine şiddetle karşı çıkmış ancak daha sonra Yunanistan'ın isteklerini destekleyecek tarzda tutum takınarak, istedikleri yerlerin verilmesi için bir uzman kurulu oluşturulmasını talep etmiştir.⁹ Paris Barış Konferansında İzmir'e kimin sahip olacağı konusunda sert tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Özellikle İtalya da Yunanistan gibi İzmir'i sahiplenmek istemiş ve kendilerine verilmesini talep etmiştir. Fakat İtilaf devletlerinin en güçlü temsilcisi olan İngiltere, İzmir'e İtalyanların değil de Yunanların sahip olmasını istiyordu. Çünkü ilerleyen zamanlarda Doğu Akdeniz'de kendisine rakip olabilecek güçlü bir İtalyan devleti yerine, kendi sözünü dinleyebilecek olan zayıf Yunanistan devletinin burada hakim olması, daha çok işine gelmiştir. İngiltere, o bölgenin ve İzmir'in Yunanistan'a verilmesi için, konferansta elinden geleni yapmıştır. Nitekim Fransa da İngiltere gibi Yunanlıları desteklerken Amerika ise her iki devlete karşı da olumlu bir tutum sergilemiştir. İzmir'in Yunanistan'a verilmesi için oluşturulan uzman kurulu 8 Nisan 1919 yılında İzmir'in Yunanistan'a verilmesini kararlaştırmıştır. İtalyan temsilcisi, kendilerine haksızlık yapıldığı gerekçesiyle 24 Nisan'da konferanstan çekilmiş ve bunun üzerine İzmir'in Yunanlılara verilmesi konusunda müttefik devletler hemfikir olmuştur. Akabinde ise Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesi için yasal zemin süreci hazırlanmaya başlanılmıştır.¹⁰

Orbay, *Cehennem Değirmeni- Siyasal Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.125. İngiltere adına Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalatan Amiral Calthorpe, Rauf Bey'e, İtilaf Devletlerinden herhangi birinin İstanbul ve boğazlar üzerinde bir askeri varlık göstermeyeceklerine dair söz vermiştir. Rauf Orbay, bu söze o kadar güvenmiş itimat etmiştir ki, İngiliz murahhassalarına hüsnü kabul gösterip, mütareke şartlarını gayet açık bir lisanla belirleyip, devletin ve saltanatın istikbalini kurtardıklarını beyan etmiştir. Fakat kısa sürede Orbay'ın dediği gibi olmadığı görülmüş ve İngilizler Musul'u işgal etmiştir. *Yeniğün*, 2 Kasım 1918.

7 Öztürk, "Mondros Mütarekesi", s.272-273.

8 Mehmet Kılıç, *Cumhuriyet Yolunun Kilometre Taşları*, Okan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.79.

9 Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. XXXII-XXXIV; Cevdet Küçük, "Sevr Antlaşması", *D.İ.A.*, Cilt 37, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.1-2.

10 Müsâvât, 30 Nisan 1919; Küçük, "Sevr Antlaşması", s.3-4.

Yunanistan'ın, 6 Mayıs 1919 tarihinde ilk kez İzmir'e asker sevkياتına izin verilmiştir. 13 Mayıs 1919'da ise İtilaf Devletleri, İzmir'in 15 Mayıs 1919'da sabahın erken vakitlerinde Yunanlılar tarafından işgal edileceğini kararlaştırmışlardır.¹¹ İngiltere Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 14 Mayıs 1919 akşamı, İzmir'in 15 Mayıs 1919'da sabahın erken vakitlerinde işgal edileceği bilgisini, İzmir Valisi İzzet Bey'e bildirmiştir. Vali İzzet Bey'e bildirilen işgal haberinin aynısı ise İngiltere'nin İzmir Konsolosu olan James Morgan tarafından, İngiliz Yarbay Ian Smith aracılığıyla İzmir'de görev yapan 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya da iletilmiştir. Bu işgalin Mondros Ateşkes Antlaşmasınının 7. maddesine dayanılarak yapılacağı belirtilerek, işgalin hukuka uygun olduğu izlenimi verilmeye çalışıldığı görülmektedir. İtilaf Devletleri, şehirde işgal sırasında herhangi bir karışıklık çıkmaması için tedbir alınmasını ve o gün Türk askerlerinin kışlalarda tutulmasını istemiştir.¹² 15 Mayıs 1919 tarihinde sabah 08.40'ta Yunan savaş gemileri, İtilaf Devletlerinden İngiltere ve İtalyanların da yardımı ve Amerikan savaş gemilerinin de desteğiyle İzmir'e çıkarma yapmıştır. Kordon boyuna ilk olarak 12.000 kişilik Yunan birliği çıkmış¹³ ve İzmir metropoliti şehre ilk çıkan bu Yunan askerlerini takdis etmiş ve orada bulunan bir papaz ise onlara 'Türkleri öldürün' diye bağırmıştır. Yunan kuvvetleri, şehir içine doğru ilerlerken, takma adı Hasan Tahsin olan Osman Nevres Bey, orada Yunanlılara karşı ilk kurşunu sıkmış ve şehit edilmiştir.¹⁴ Yunan kuvvetleri, şehirde iki gün içinde beş bine yakın Türk'ü öldürerek şehit etmişlerdir.¹⁵

2-İzmir'in İşgali Sonrası Tepkiler

İşgal karşısında Osmanlı Hükümetinin ciddi bir adım atmadığı görülmektedir. Hatta Sadrazam Damat Ferit Paşa, Yunanlıların İzmir'i işgal etmesinin hemen akabinde hükümetinin istifasını padişaha sunmuştur. Ülke topraklarının işgal edildiği böyle bir zamanda kısa sürede olsa devlet hükümete kalmıştır. Fakat Padişah istifayı kabul etmesine rağmen Damat Ferit Paşa'yı tekrar hükümeti kurması için görevlendirmiştir. Yeni hükümet işgalden ancak dört gün sonra 19 Mayıs 1919'da kurulmuştur.¹⁶ Sadrazam Damat Ferit Paşa, İzmir'i Yunanlıların işgal etmesini onaylamadıklarını fakat onların yerine gelebilecek herhangi bir devletin İzmir'de egemenliğini tanıyacaklarına dair, fütursuz açıklamalarda bulunmuştur. İçişleri Bakanı Ali Kemal ise Yunan işgalin geçici olduğunu belirtmiş ve özellikle o sırada Samsun'a çıkarak, Milli Mücadele hareketini başlatan Mustafa Kemal ve arkadaşlarını kastederek, onların Rumlardan daha tehlikeli olduğunu söylemiştir.¹⁷ Yunan işgali karşısında eli kolu bağlanan ve bir şey yapamayan İzmir Valisi İzzet Bey, işgalden sonra İzmir'de yaşanan gelişmelere dair tafsilatlı bir rapor hazırlayarak, İstanbul Dahiliye Nezaretine göndermiştir.¹⁸ Bu rapor, İzmir'de Yunanlıların meydana getirdiği tahribatın ne kadar büyük olduğunu ve binlerce Türk'ün şehit edildiğini belgeleyen önemli bir kanıttır.

11 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt VI, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s.2004.

12 İsmail Ediz, *Diploması ve Savaş İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 151.

13 İzmir'in işgali hakkında bilgi veren eserler için Bkz: Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, TTK. Yayınları, Ankara, 1972; Zekâî Güner, *Millî Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, TTK. Yayınları, Ankara, 1993.

14 Kılıç, *Cumhuriyet Yolunun Kilometre Taşları*, s.104.

15 Doğanay-Açıkses, *a.g.e.*, s. 66.

16 Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, (Çev: Dilek Berilgen Cenkçiler), TTK., Ankara, 2015, s.128-130.

17 İstiklal Harbi Gazetesi, 17 Mayıs 1919.

18 Sabah, 22 Mayıs 1919.

İtilaf devletleri, kendilerinin destekleriyle Yunanistan'a işgal ettirdikleri İzmir'in, işgal haberini Türk ve dünya kamuoyuna duyurmamak için, orada bulunan bütün iletişim ve ulaşım hatlarına el koymuştur. Vatanlarının işgal edilmesi karşısında sessiz kalamayan İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti Üyeleriyle İzmirli vatansever Türk telgrafçıları, gizlice telgraf çekerek İzmir'in işgal edildiği basına ve bütün yurda duyurmuşlardır. Telgrafta; Yunanlıların İtilaf Devletlerin yardımıyla şehirde Müslüman halkı katliama giriştikleri belirtilmiş ve İzmir'de kanın gövdeyi götürdüğünü vurgulamışlardır. Bütün herkesin Türk ordusuna yardım etmesi ve bu işgalin yurdun her tarafında duyurulması istenilmiştir.¹⁹ Bu telgraf halkta ve ulusal basında büyük bir yankı bulmuş ve telgraftan sonra İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesi, yurdun her tarafında protestolarla karşılanmıştır. Akabinde ise bu konu özelinde yurt içinde birçok mitingler ve konuşmalar yapılarak, Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılması için manevi alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

İzmir'in işgalinden sonra düzenlenen mitinglerde Türk Ocakları'nın büyük faaliyetleri olmuştur. Türk Ocakları ve Karakol Cemiyeti mitinglerin koordine edilmesini sağlamış ve işgalin akabinde sonra, İstanbul'da düzenlenen protesto mitinglerinin yapılmasına öncülük etmişlerdir. Türk Ocakları haricinde İstanbul Darülfünun'unda ders veren hocalar ve orada eğitim gören öğrenciler gerek mitinglerin düzenlenmesi gerekse de mitingler sırasında konuşmalar yapılmasında yer almışlardır. 18 Mayıs 1919 tarihinde Darülfünun'da bir toplantı yapılmış ve toplantı sonucunda; Yunanlıların İzmir'de yapmış oldukları işgalinin tüm yurt içinde protesto edilmesi istenilmiş ve düşmana karşı yapılacak olan savaşta müderris ve muallimlerin başkan olarak halkın önünde yer alması gibi bazı kararlar alınmıştır.²⁰

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in işgal edilmesinden dört gün sonra 19 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuru ile Samsuna doğru çıkmıştır. 20 Mayıs 1919'da, Sadaret Makamına (Başbakanlık) bir telgraf çekmiş ve bu telgrafta Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri olayının hem milleti hem de orduyu tarif edilemeyecek şekilde sarstığını ve yaraladığını belirtmiş, millet ve ordunun el ele vererek, vatanlarına ve Türk varlığına karşı yapılan bu haksız tecavüze karşı direneceğini söylemiştir.²¹

İzmir'in işgal edilmesinden sonra İstanbul'da ilk miting, 19 Mayıs 1919 tarihinde Fatih'te yapılmış ve bu mitinge seksen bin kadar kişi katılmıştır. Miting sonucunda İzmir'in işgal edilmesinin herkes tarafından protesto edilmesi kararlaştırılmış ve ayrıca padişaha da bir heyet gönderilerek milli değerleri benimseyen, vatan topraklarının işgali karşısında somut adımlar atabilecek bir kabine oluşturulması istenmiştir.²² Fatih mitingi sonucunda alınan kararlar, kendisinden sonra yapılmış olan mitinglere de emsal teşkil etmiş ve bu mitinglerin sonucunda da benzer kararlar alınmıştır.

Fatih mitinginden bir gün sonra ise İstanbul Üsküdar meydanında, 20 Mayıs 1919 tarihinde otuz bin kişinin katılımıyla bir miting tertip edilmiştir. Miting sonunda bir gün önce yapılan Fatih

19 Hakan Tartan, *Atatürk'ün İzmir'i*, TÜLOV Yayınları, İzmir, 2001, s.305. İzmir'in işgali sırasında şehirde yapılan soykırım, işkence, tecavüz, gasp için Bkz: *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 37, Vesika 907, Ankara, 1961; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No: 24/11-12-14, Ankara, 1992.

20 Vakıf, 19 Mayıs 1919; İkdam, 9 Mayıs 1919; Volkan Marttin, "Türk Ocakları ve 100. Yılında Redd-i İlhak Beyannamesi", *Türk Yurdu*, Yıl 108, Sayı 381, Mayıs 2019, s.85-91; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.82,83.

21 *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi Yayını, Ankara, 1982, s.26.

22 Vakıf, 20 Mayıs 1919; Tasvir-i Efkâr, 20 Mayıs 1919; İstiklal, 20 Mayıs 1919.

mitinginde alınan kararlar aynen kabul edilmiş ve ayrıca da İzmir'in haksız yere işgal edildiği gerçeğinin bütün dünya basınına duyurulması kararlaştırılmıştır.²³ İki gün sonra ise 22 Mayıs 1919 tarihinde büyük bir kalabalıkla Kadıköy meydanında bir miting yapılmış, Fatih ve Üsküdar mitinglerinde konuşulan konular ve kabul edilen kararlar aynen kabul edilerek, pekiştirilmiştir.²⁴

3- Büyük Sultan Ahmet Mitingleri

3.1. Sultan Ahmet Meydanının Tarihi Önemi ve Konumu

Sultan Ahmet Meydanı'nın, Roma İmparatoru olan Septimus Severus tarafından M.S. 195-196 tarihlerinde yaptırılmış ve yaptırılan bu kısım Hipodrum olarak kullanılmıştır. Severus'un ölümü ile tam bitmemiş olan meydan, İmparator Konstantin tarafından, 324-337 tarihleri arasında daha da genişletilerek tamamlamıştır.²⁵ Sultan Ahmet Meydanı, uzun asırlar boyunca İstanbul'da sosyal ve törensel etkinliklerin yapıldığı en önemli mekanlarından birisi olmuştur. Meydan olma özelliğini gerek Bizans döneminde gerekse de Osmanlı döneminde, tarih boyunca korumuştur. Sultan Ahmet Meydanı İstanbul'da Beyazıt Meydanıyla beraber, 'meydan' olarak tanımlanan yerlerden birisidir. Bu meydanda Bizans Döneminde at yarışları ve araba yarışlarının yanı sıra akrobasi gösterileri, danslar ve vahşi hayvan mücadeleleri de sergilenmiştir. Osmanlı Devleti, bu meydanda sadece at yarışları yaptırmamış bunun yanı sıra çeşitli törenler yapılmasına izin vermiş ve cirit oyunları da oynatmıştır. Ayrıca bu meydan Yeniçeri ayaklanmalarına da ev sahipliği yapmış ve çıkarılan isyanlar da toplanma alanlarının merkezi olmuştur. Sultan Ahmet Meydanı, 18. yüzyılın sonlarına doğru önceki dönemlere göre olan merkezi önemini kaybetmiştir. Fakat Sultan Ahmet Meydanının gerek merkezi konumda olması gerekse yöneticilerin buraya ayrı bir ihtimam göstermeleri neticesinde tekrar XIX. yüzyılda eski önemi kazanmış ve ilgi odağı haline gelmiştir.²⁶

Sultan Ahmet'e meydan özelliğini kazandırılmasında Bizans kadar Osmanlı Devletinin de pay sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Osmanlı Devleti daha önce boş denebilecek bu meydana, Sultan Ahmet Külliyesi'ni inşa etmiş, etrafını da bu minvalde düzenlemiş ve genişletmiştir. Hatta bundan dolayı olsa gerek ki Osmanlı Dönemi yazışmalarında "İstanbul şehrinin asıl kamusal alanı" olarak ifade edilirken; Külliye yapılmasından sonra ve günümüzde de Sultan Ahmet Meydanı olarak adlandırılmıştır. Bütün bunların yanında Sultan Ahmet Meydanı, Osmanlı Devletinin de de birçok ilklere ev sahipliği yapmıştır. Meydan, Osmanlı da Batılı anlamda yapılan veya düzenlenen ilk park olmuştur. 1863'te de Osmanlı da ilk sergi binasına ev sahipliği yapmıştır. Sergi binası yapılırken meydanın etrafı da düzenlenmiş ve meydan kenarlarına kaldırımlar yapılmıştır. Düzenlenmiş olan bu parkın 1890 yılında da tekrar çevre düzenlemesi yapılarak daha geniş ve daha büyük bir bahçe haline getirilmesi planlanmış fakat daha sonra bahçe haline getirilmesinin uygun

23 İleri, 21 Mayıs 1919; Vakıf, 21 Mayıs 1919.

24 İleri, 23 Mayıs 1919; Vakıf, 23 Mayıs 1919.

25 Günümüzde Sultan Ahmet Meydanı, İstanbul'un en önemli turistik semti olarak kabul edilmektedir. Bu meydanda Sultan Ahmet Camisi ile birlikte Ayasofya Camii, İbrahim Paşa Sarayı ve Marmara Üniversitesinin Rektörlüğü vardır. Bkz:Aybike Yıldız, *Tarihsel Birikime Sahip Kentsel Açık Alanların Dinamizmi - İstanbul Kent Örneği; Beyazıt Meydanı, Sultanahmet Meydanı Ve Taksim Meydanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Aralık 2007, s.66-67.

26 Nurcan Yazıcı, "On dokuzuncu Yüzyılda Sultanahmet Meydanı", *İdealkent*, Sayı 2, Aralık 2010, s.64,82; Nahit Yıldırım, *Constantinopolis Hipodromu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya-2013, s.1.

olmadığı görüldüğü için vazgeçilmiştir. Meydana, Tanzimat döneminden itibaren yapılan kamusal alanlar II. Abdülhamit Döneminde hız kazanarak, sayıları bir hayli artırılmıştır.²⁷ Sultan Ahmet Meydanı bütün bunların haricinde Osmanlı Devletinin son döneminde üç tane büyük mitingde de ev sahipliği yapmıştır.

3.2. Birinci Sultan Ahmet Mitingi

İzmir'in işgali karşısında düzenlenen Fatih, Üsküdar ve Kadıköy mitinglerden, sonra açık havada düzenlenen dördüncü miting, 23 Mayıs 1919 tarihinde Sultan Ahmet meydanında yapılmıştır. Sultan Ahmet meydanında bunun haricinde iki miting daha gerçekleştirilmiş ve 23 Mayıs 1919'da yapılan bu miting, Birinci Sultan Ahmet Mitingi adıyla tarihte yer almıştır.²⁸ Mitingin düzenlenmesinde Türk Ocaklarının yanı sıra Milli Kongrenin de önemli katkıları olmuştur.²⁹

Mitingin yapılacağı günün bir hafta öncesinden, bütün İstanbul halkının mitingden haberdar olması ve mitingde davet etmek için çeşitli davetiyeler basılarak dağıtılmıştır. Bu davetiyelerin içeriği şu şekilde olmuştur: *"Müslüman, Önümüzdeki Cuma günü resmi dua günüdür. Bugünde Fatih, Sultan Ahmet, Beyazıt camilerinde Cuma namazından sonra Müslüman ve Türk yurtlarının kurtuluşu için dua edilecektir. Camilerde, evlerde tazarru et, duadan sonra Allah'a yükselen kalbinle Sultan Ahmet'e bütün ve umumi içtima'a gel. Vatanın parçalanıyor. Öldürücü felaketler yağıyor. Camilerini mukaddesatını çiğneyecekler. Gözlerini aç, düşmanlarını, milletini düşün. İzmir facialarını öğren Anadolu senin de kararını bekliyor. Haksızlıklara karşı feryat et. Alemin vicdanına hitap eden heyecanlarla hakkını müdafaya ve parçalanan vatanının imdadına koş. Bu mitingde kurtarıcı kararını ver ve kurtuluşun için çalışmaya yemin et."*³⁰ Bu davetiyelerde dinin ön plana çıkarılması ve halkın maneviyat altında birleştirilmesinin amaçlandığı görülmektedir. Bunun için bu davetiyelerde Cuma namazının kılınmasından sonra bütün herkesin işini gücünü bırakıp miting meydanlarına toplanması istenmiştir.³¹

Birinci Sultan Ahmet Mitingi, İzmir'in işgali karşısında düzenlenen mitingler arasında gerek insan kalabalığı olarak gerekse de ulusal ve yurtdışı basınında en çok ses getiren miting olmuştur. En çok katılım bu mitingde olmuş ve yüz binden fazla insanla, elliden fazla cemiyet, dernek ve parti bu mitingde katılmıştır. Mitinge katılan insanlar tarafından *"İzmir Türk'tür. Türk kalacaktır. Türk esir edilemez ve Rumlara feda edilemez. İki milyon Türk, iki yüz bin Rum'a feda edilemez"* gibi sloganlar atılmış ve aynı zamanda bu sloganlar bez veya karton dövizlere de yazılarak, herkesin görüp okuyacağı bir biçimde meydan da dolaştırılmıştır.³²

Sultan Ahmet meydanında toplanan büyük kalabalığa konuşma yapılabilmesi için meydana hakim konumda olan ve cami tarafında bulunan duvarın yanına, konuşmacıların hitap edebilmeleri

27 Yazıcı, *a.g.m.*, s.65-67, 81.

28 İstiklâl Harbi Gazetesi, 24 Mayıs 1919.

29 Mithat Sertoğlu, "Tarihimizde İlk Milli Kongre", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 21, Haziran-1969, s.3-8

30 Zekai Güner-Orhan Kabataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını ve Ankara*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s. 78.

31 Enver Behnan Şapolyo, *İstiklâl Savaşı Edebiyatı Tarihi Nesirler ve Şiirler (Milli Mücadelenin Edebi Vesikaları) 1919-1923*, Ak Kitabevi, İstanbul, 1968, s.27.

32 İstiklâl Harbi Gazetesi, 24 Mayıs 1919.

için bir kürsü yerleştirilmiştir.³³ Bu kürsünün tam önüne denk gelebilecek bir şekilde siyah bir çerçeve içerisine de Wilson Prensiplerinin 12. maddesi yazılmıştır.³⁴ Wilson Prensiplerinin bu maddesi yazılarak özellikle halkının tamamına yakını Türk olan Anadolu'nun ve bilhassa da İzmir'in Türklerin elinde kalabilmesi için bu yönde ilk söylemlerin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Bu mitingde; Muallimler Cemiyeti başkanı Selim Sırrı Bey, Halide Edip (Adivar), Türk milliyetçiliğini ön plana çıkararak şair Mehmet Emin (Yurdakul), Dr. Sabit Bey ve bütün basın mensupları adına Fahrettin Hayri Bey konuşma yapmışlardır.³⁵ Sultan Ahmet mitinginde ilk konuşmayı şair Mehmet Emin Yurdakul yapmıştır. Mehmet Emin "Kardeşlerim" hitabıyla konuşmaya başlamış, konuşmanın devamında vatanın düşman işgali altında bulunduğu bahsederek, sözü İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesine getirmiştir. İzmir'in işgal edilmesini "kara günler" olarak nitelendirmiştir. Yurdakul, Yüce Allah, keşke bana bu kara günleri göstermeseydi diyerek olayın gerçek vahametini halka anlatmaya çalışmıştır.³⁶ Yurdakul, altı asırdan beri İzmir'in camilerinde ezanlar okunduğunu ve bu minarelerden yayılan ezan seslerinin yeri göğü inlettini belirterek, İzmir'in Türk ve Müslüman yurdu olarak kalacağını söylemiştir.³⁷ Yurdakul'un, bu mitingde yaptığı konuşma ve halkta uyandırdığı tesiri, mitingde hem konuşmacı hem de dinleyici olarak katılan Halide Edip Adivar'ın, 1923 yılında yazdığı ve Türk edebiyatında Kurtuluş Savaşı üzerine yazılan ilk roman olan Ateşten Gömlek adlı eserinde anlatmıştır. Adivar, burada Mehmet Emin Bey'i vatansever bir şair olarak nitelendirmiş ve onun konuşma yaptığı sırada beyaz olan başını milli bir aziz veya bir evliyaya benzetmiştir.³⁸ Mehmet Emin Yurdakul'un bu mitingde ve daha sonra ki Milli Mücadele yıllarında yaptığı konuşmalar, halk nezdinde hep olumlu karşılanmış ve büyük etkiler bırakmıştır. Hatta M. Fuat Köprülü, Türklerin yaralarını sarmanın sadece Mehmet Emin Yurdakul olduğunu söyleyerek, onu övmüştür.³⁹

Mehmet Emin Yurdakul'dan sonra kürsüye, İstanbul'da Yunan işgalini tanımayan bütün basın mensupları adına Fahrettin Bey çıkmıştır. Fahrettin Bey, etkileyici bir konuşma yapmış ve akabinde de Tevfik Fikret'e ait olan; 'Zalimin topu var, güllesi var, kal'ası varsa- Halkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır' dizelerini söyleyerek kürsüden inmiştir.⁴⁰

33 Hatiplerin konuşma yaptığı bu kürsünün mahiyeti hakkında Halide Edip Adivar Ateşten Gömlek adlı romanında bilgi vermektedir. Kürsünün Sultan Ahmet Camisinin iki beyaz minaresinin önünde bulunan asırlık çınarların arasında siyah bayraklar altında konumlandırıldığını belirtmiştir. Kürsünün, küçük ve siyah renkte olduğuna değinerek, bütün seslerin onun çevresinden geldiğini söylemiştir. Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek*, Can Yay, İstanbul, 2009, s.43,44.

34 Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler", *Türkler*, Cilt XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.728. Bu 12. Madde Osmanlı Devletinin topraklarına ve halklarına yöneliktir. Çünkü Türk topraklarının bulunduğu stratejik konum, ABD açısından çok önemliydi. Asena Boztaş, "Wilson İlkeleri'nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif", *Akademik Bakış*, Cilt 7, Sayı 14, Yaz 2014, s.169

35 Vakıf, 24 Mayıs 1919,

36 Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.89.

37 Sarıhan, a.g.e, s.270-272.

38 Adivar, *Ateşten Gömlek*, s.44

39 Fevziye Abdullah Tansel, "Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri-1 Şiirler", *Türk Sazı*, TTK., Ankara, 1989, s.XLIII.

40 Sarıhan, a.g.e, s.270-272.

Fahrettin Bey'in konuşmasından sonra kürsüye Halide Edip çıkmıştır. Halide Edip, daha önceki mitinglerde de konuşmalar yapmış fakat onun daha da tanınmasını ve ileride Milli Mücadele de en öne çıkan kadınlardan biri olmasını sağlayan konuşmasını Birinci Sultan Ahmet Mitinginde yapmıştır. Burada halkın milli ve dini duygularını harekete geçirici konuşmalar yaptığı için, tarihe ateşli konuşmalar yapan hatip olarak geçmiştir. Halide Edip, konuşmasına “*Kardeşleri, evlatlarım*” diyerek başlamış ve bir çok konuya değinmiştir.⁴¹ Halide Edip, konuşmasının sonunda bütün dinleyicilere; insanlık ve adalet prensiplerine bağlı kalacaklarına ve her ne zorluk olursa olsun hiçbir güç ve kuvvete boyun eğmeyeceklerine dair bir yemin ettirmiştir.⁴² İnci Enginün, Ziya Gökalp ile Yahya Kemal Beyatlı'nın, Halide Edip'in Sultan Ahmet Mitinginde yaptığı konuşmaya değindiklerini ve onu takdir ettiklerini belirtmiştir. Enginün, Halide Edip ismiyle Birinci Sultan Ahmet mitinginin, adeta birbiriyle özdeşleştiğini söylemiştir.⁴³

Halide Edip, Ateşten Gömlek adlı romanında mitinge katılan insanları kastederek, asıl Türkiye'yi ben o zaman gördüm, demiştir. Hamal ile genç münevverin, Karagümrüklü işçi ile İstanbullu kadın ve yüksek ökçeli süslü kadının, omuz omuza yüz yüze geldiği gün olarak tasvir etmiştir. Halide Edip, Sultan Ahmet Meydanı'na atıf yaparak, daha önce burada ne imparatorlar ve imparatoriçelerin en görkemli alaylar, yarışlar, geçiş törenleri yaptıklarını belirtmiş; fakat bu meydanın bu gün olmadığı kadar hiçbir gün bütün bir milletin gözyaşıyla hiçbir görkemli alay, hiçbir Bizans ve Osmanlı ihtişamını kutlamadığını söylemiştir.⁴⁴

Birinci Sultan Ahmet mitinginin yurt sathındaki ulusal gazetelerde de geniş yer aldığı görülmektedir. Alemdar gazetesi, vatanın tehlikede olduğunu ve vatani kurtaracak olan tek kuvvetin milli birlik ve beraberlikle hareket edilmekle olacağını belirterek, bütün İstanbul halkının muazzam ve büyük bir mitinge hazırlandığını söylemiştir. Alemdar, bütün İstanbul esnafının dükkanlarını kapatıp, Sultanahmet Camisine koştuğunu yazmıştır.⁴⁵ Hadisat gazetesi ise, böyle muazzam büyüklükte bir mitingin tarihin hiçbir safhasında daha önce hiç görülmediğini, Müslüman ve Türk olan bütün İstanbul halkının akın akın Sultan Ahmet meydanına toplanarak, haklarını aradıklarını ve yurtlarını kimseye vermeyeceklerini haykırdıklarını belirtmiştir.⁴⁶ Bu miting, sadece Sultan Ahmet meydanını dolduran halkta değil yurdun bütün her yerinde büyük ses getirmiştir. Nitekim Ali Fuat Cebesoy'da hatıralarında, Sultan Ahmet mitinginde konuşulan her şeyin ve miting sonunda alınan kararların bütün Anadolu'ya kısa sürede yayıldığını ve ileride başlayacak olan Milli Mücadele Dönemi için büyük destek sağladığını belirtmiştir.⁴⁷ Bu mitingin bütün Anadolu da yayılıp ses getirmesi, halkı bilinçlendirerek, vatanlarını işgal eden düşmana karşı harekete geçmelerini hızlandırması durumu başta İngiltere olmak üzere bütün İtilaf devletlerini endişeye sevk etmiştir.⁴⁸

41 Hâdisat, 24 Mayıs 1919; Vakıf, 24 Mayıs 1335; Halide Edip Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1987, s.34-35.

42 Enver Behnan Şapolyo, *İstiklal Savaşı Edebiyatı Tarihi*, Ak Kitapevi, İstanbul, 1967, s.30-32.

43 İnci Enginün, *Halide Edib Adivar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.16.

44 Adivar, *Ateşten Gömlek*, s.43,44.

45 Alemdâr, 23 Mayıs 1335.

46 Hadisat, 24 Mayıs 1335.

47 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953, s.63.

48 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1964, s.125.

3.3. İkinci Sultan Ahmet Mitingi

30 Mayıs 1919 tarihinde, Birinci Sultanahmet mitinginden bir hafta sonra, Cuma günü İkinci Sultan Ahmet mitingi yapılmış ve yüz binden fazla kişi bu mitinge katılmıştır.⁴⁹ Halk Birinci Sultan Ahmet Mitinginde attığı sloganların aynısını burada da atmış ve “*Osmanlı toprağı Yunanistan olamaz. İki milyon Türk iki yüz Rum’a feda edilemez*” yazılı dövizleri meydanda taşımışlardır.⁵⁰

İkinci Sultan Ahmet Mitinginde konuşma yapan hatiplerin, bir hafta önce yapılan mitingdeki kişilerden farklı oldukları görülmektedir. Bu mitingde İstanbul Darülfünun’u daha ön plana çıkmış ve Darülfünun hocalarından İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), o sırada yeni mezun olmuş Darülfünun öğrencisi Şükûfe Nihal konuşma yapmışlardır. Dr. İsmail Hakkı (Milaslı) Bey ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver) de konuşmalar yapmışlardır. Miting, Birinci Sultan Ahmet Mitinginde olduğu gibi Cuma günü Cuma namazı kılındıktan sonra başlamıştır. Sultan Ahmet Camisinde vatanın kurtuluşu ve birlik-beraberlik temalı dualar edildikten sonra, kürsüye ilk olarak müderris İsmail Hakkı Bey çıkmıştır. İsmail Hakkı; düşmana karşı daima ses çıkartarak haklı oldukları gerçeğini İtilaf Devletlerine duyurmaları gerektiğini, Avrupalıların Türkleri yok etmek istediklerini, eğer Avrupalılar Anadolu’da işgale devam ederlerse her zaman onlarla mücadele yapmak için hazır olduklarını söylemiştir.⁵¹ İsmail Hakkı’nın yaptığı konuşmada İtilaf Devletlerine vurgu yaptığı görülmektedir. Bu vurgu önemlidir. Çünkü Anadolu’da gözü olan ve İzmir’i işgal eden Yunanlılara destek verenler İtilaf Devletleridir.

İsmail Hakkı’dan sonra kürsüye Şükûfe Nihal çıkmış ve halkı etkileyecek derecede hitap etmiştir. Birinci Sultan Ahmet Mitingine Halide Edip nasıl damgasını vurmuş ve “*ateşli konuşmalar yapan hatip*” kadın olarak nitelendirildiyse, bu mitinge de Şükûfe Nihal’in damgasını vurduğunu söylemek mümkündür. Şükûfe Nihal, konuşmasında kullandığı sözlerini özenle seçmiş ve bunları edebi ve lirik cümlelerle destekleyerek, milli birlik ve beraberliği, vatan sevgisini ön plana çıkaran bir konuşma yapmıştır. Konuşmaya damgasını vuran ve tarihe geçen “*Aziz vatan, beşiğimiz sendin, mezarımız yine sen olacaktır!*” cümlesini söyleyerek konuşmasını bitirmiştir.⁵²

Şükûfe Nihal’in konuşmasının ardından Dr. İsmail Hakkı (Milaslı) Bey kürsüye çıkmış ve medeniyet sahibi olan ve büyük fikir adamları yetiştiren Avrupalıların, Türk topraklarında yapılan bu işgale ve zulme engel olmaları gerektiğini belirtmiştir. Wilson Prensiplerinin 12. maddesinde yer alan ve nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu yerlerin idaresinin Türklere bırakılacağı sözünün bir an önce uygulanması gerektiğini dile getirmiştir.⁵³ İsmail Hakkı, Yunanlıların ve İtilaf Devletlerinin yaptıklarını vahşilik ve onları ise vahşiler olarak nitelendirmiştir. Konuşmasında, Yunanlıların ve İtilaf Devletlerinin İzmir’de büyük bir zulüm yaptıklarını ve bu zulüm karşısında Avrupalıların sessiz kaldığını belirterek, Avrupalı devletlere güvenilmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁴

49 Alemdâr, 31 Mayıs 1335; Şahingöz, *a.g.m.*, s.728.

50 Hadisat, 31 Mayıs 1335.

51 Hadisat, 31 Mayıs 1335; Arıburnu, *a.g.e.*, s.51-53.

52 Vakıf, 31.05.1919; İleri, 31.05.1919; Hülya Argunşah, *Bir Cumhuriyet Kadını: Şukufe Nihal*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 15-40.

53 Arıburnu, *a.g.e.*, s.56.

54 Resul Çatalbaş, “Milaslı Dr. İsmail Hakkı’nın Hayatı, Eserleri ve İslam İle İlgili Görüşleri”, *Artuklu Akademi*, 2014/1 (1), s.101.

Bu mitingde konuşmacılar tarafından genel olarak Wilson Prensiplerinin 12. maddesinin bir an önce uygulanması gerektiği vurgulanmış ve asırlardan beri Türk yurdu olan bu coğrafyanın Türklerin ellerinden alınamayacağı belirtilmiştir. Miting sonunda kabul edilen kararlar ve vatan topraklarının elinde tutulması için atılması istenilen adımlar, öncelikle Padişah ve hükümete bildirilmiş, daha sonra da aynı kararlar İtilaf devletlerinin temsilciliklerine de gönderilmiştir.⁵⁵ İkinci Sultan Ahmet Mitingi de aynen Birinci Sultan Ahmet Mitingi gibi büyük bir etki ortaya çıkarmış ve gerek İstanbul'da ki gerekse de Anadolu'da ki insanları vatan sevgisi altında birleştirmiştir. İtilaf devletleri miting sonucunda halkın bilinçlendiğini görmüş ve İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe 31 Mayıs 1919 tarihinde Sadrazama, bundan sonra kesinlikle İstanbul ve çevresinde herhangi miting, protesto ve gösteri yapılmasına izin vermeyeceklerini bildirerek, hükümetin bu konuda gerekli önlemleri almasını istemiştir. Hükümet, bir genelge yayınlayarak, yurt içindeki yapılan işgallerin bir an önce önlemleri için İtilaf devletleri ile görüşüklerini belirterek; İstanbul halkından herhangi bir olaya mahal verilmesinin önüne geçmek için sükunetli davranmaları gerektiği istenilmiştir. Bu genelgeden sonra 6 ay süre zarfında İstanbul'da herhangi bir miting yapılmadığı görülmektedir.⁵⁶

3.4. Üçüncü Sultan Ahmet Mitingi

İtilaf Devletleri, Osmanlı'ya baskı yaparak İkinci Sultan Ahmet mitinginden sonra İstanbul'da herhangi bir mitingin yapılmasını yasaklatmıştır. Türk halkı dünya kamuoyuna seslerini duyurabilmek için Türk yurdunun haksız yere işgal edildiğine dair İtilaf Devletleri temsilcilerine telgraflar çekilmiş ve aydınlar tarafından gazetelerde birçok yazılar kaleme alınmıştır. 5 Ocak 1920'de Darülfünun öğrencileri bir toplantı yaparak, 13 Ocak 1920 tarihinde Sultan Ahmet meydanında bir miting yapılmasını planlamışlardır.⁵⁷

Üçüncü Sultan Ahmet Mitingi, toplanış amaçları açısından Birinci ve İkinci Sultan Ahmet mitinglerinden farklı olduğu görülmektedir. Çünkü ilk iki mitingde İzmir'in işgaline tepki ve protesto biçiminde gerçekleştirilmişken, bu mitingde tamamen farklı amaçlar gözetilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşmasından 1920'li yılların başına kadar olmuş olan mitingler işgallere tepki verme amacıyla yapılmışken Üçüncü Sultan Ahmet Mitingi, İtilaf Devletlerin gelecekte Osmanlı Devletinin ve halkının kaderini-belirleyen kararlar alma amacıyla oldukları bir dönemde, onlara tepki göstermek amacıyla yapılmıştır. Çünkü bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 4 Ocak 1920'de İngiliz kabinesine, Türklerin bir an önce İstanbul ve Avrupa'dan çıkarılarak atılması gerektiğini belirtmiştir. İngiliz Muhipleri Cemiyetine mensup olan Osmanlı üyeleri Lord Curzon'a mektup yazmışlar ve bu mektupta Doğu Trakya ile İstanbul'un Türklerin elinden alınacağı söylentilerinden kaygı ve endişe duyduklarını dile getirmişlerdir.⁵⁸

Miting, planlanan tarihte olmuş ve 13 Ocak 1920 tarihinde Sultan Ahmet mitinglerinden en sonu olan üçüncü miting yapılmıştır.⁵⁹ Ayrıca, Üçüncü Sultan Ahmet Mitingi, Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da yapılan son büyük miting olmuştur.⁶⁰ Bu mitinge yüz elli binden fazla

55 Şahingöz, *a.g.m.*, s.728-729; Arıburnu, *a.g.e.*, s.58-60.

56 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.39.

57 Tasvir-i Efkar, 6 Ocak 1920.

58 Volkan Marttin, "Misak-ı Milli'nin Kabulü Ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitingi'nin Önemi Ve Etkisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/Özel Sayı (2018), s.266-268.

59 *Vakit*, 13,14 Ocak 1920; *İfham*, 14 Ocak 1920.

60 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt II: Son Meşrutiyet (1919-1920), Türkiye İş

insan katılmıştır. Mitingde, Rıza Tevfik Bey, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey ve Muallimler Cemiyeti Başkanı Nakiye (Elgün) Hanım konuşmalar yapmıştır.⁶¹ Diğer mitinglerde olduğu gibi Cuma namazının akabinde yapılan dualardan sonra tekbir sesleriyle kürsüye ilk olarak Rıza Nur Bey çıkmış ve vatanın işgal altında olduğunu, büyük bir felaket ile karşı karşıya olduklarını belirterek konuşmasını başlatmıştır.

Rıza Tevfik, Türklerin de Avrupalılar gibi medeni bir millet olduğuna değinmiş ve Türklerin medeni bir millet olduklarına dair tarihten örnekler vermiştir. Fakat Avrupalıların Türkleri medeni insanlar gibi görmek istemediklerini belirterek⁶² Türklere medeniyetsizdir iftirası atanın yalancı olduğunu söylemiştir. Rıza Tevfik; İslâm döneminde Bağdat'ta kurulan medeniyette en büyük payın Türklere ait olduğunu, hatta en büyük Arapça sözlük yazar kişinin bir Türk olduğunu söyleyerek eliyle Sultan Ahmet Camisini göstermiş, bu mübarek camiyi Türklerin yaptığını ve bunun gibi eserlerin hep Türk varlığının ve Türk medeniyetinin yüksekliğine delalet ettiğini vurgulamıştır.⁶³

Rıza Tevfik Bey'den sonra 1914-1917 yılları arasından Sultan Ahmet Vakfının hem müdürelüğünü yapan⁶⁴ ve hem de öğretmen olarak görev alan Nakiye (Elgün) Hanım söz almıştır. Ayrıca o sırada Muallimler Cemiyeti'nin de başkanlığını yürütmektedir.⁶⁵ Nakiye Hanım, bir kadın olarak hitap ettiğini belirterek söze başlamış ve içinde atalarının mezarlarını, onların yaptırmış oldukları cami ve türbeleri bırakacak bir erkek var mı diye sormuştur. Böyle bir durumu asla tasavvur bile etmediğini ve kadınlar olarak erkeklerle beraber olup, onların yanından ayrılmayarak, vatan topraklarını düşmanlara karşı hep birlikte müdafaa edeceklerini söylemiştir. Vatanın kurtuluşunda erkekler kadar kadınlarında yer alacağını belirtmiş, bu yolda gerekirse ölebileceklerini ifade etmiştir. Nakiye Hanım, konuşmasında son söz olarak önlerinde iki seçenek olduğunu belirtmiş, ya tekrardan Türklerin şanlı tarihlerine bağımsız olarak devam etmesi ya da Türk tarihini ebediyete kadar kapatması olarak ifade etmiş ve kürsüden inmiştir.⁶⁶

Nakiye Hanımdan sonra kürsüye Hamdullah Suphi Bey çıkmış; Anadolu'nun geleceği hakkında başka devletlerin söz söylediğini ancak bu devletlerin buna hakkı olmadığını, millet olarak hak sahibinin Türkler olduğunu belirtmiş ve son söz söyleme hakkının Türklere ait olduğunu söylemiştir. Hamdullah Suphi, Anadolu'nun ve Trakya'nın da birbirinden koparılamayacağına değinerek, yurdun düşman tarafından işgal edilmesine asla izin vermeyeceklerini ve bu konuda halk olarak ellerinden geleni yapacaklarını da belirtmiştir.⁶⁷

Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.270.

61 Arıburnu, *a.g.e.*, s.65-67.

62 Akşin, *a.g.e.*, s.270.

63 Arıburnu, *a.g.e.*, s.61-65.

64 Güldane Çolak, Lale Uçan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Basında Kadın Öncüler*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2008, s.92.

65 Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s.75-80.

66 Arıburnu, *a.g.e.*, s.65-70.

67 İleri, 14 Ocak 1920; Arıburnu, *a.g.e.*, s.68-70; Hamdullah Suphi Bey daha sonra kendi kaleme aldığı ve Fethi Tevetoğlu tarafından hazırlanan eserinde Üçüncü Sultan Ahmet Mitingine ve burada verdiği nutka detaylı olarak değinmiştir. Hamdullah Subhî Tanrıöver, *Dağ Yolu*, Cilt I, (Hazırlayan: Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.173.

Hamdullah Suphi'nin, Fransa hakkında ki söylediği sözlerden dolayı olsa gerek, onun konuşmasından sonra Posta, Telgraf ve Telefon Genel Müdürü Yusuf Razi Bey'in Fransız etnik menşeli eşi Madam Jeannina kürsüye çıkmış⁶⁸ ve kendisini dinleyen halka "Türkler ölmeyecektir" diye haykırmıştır. Madam Jeannina, konuşmasını bazen Fransızca ve bazen de Türkçe olarak sürdürmüş ve sözlerinin daha iyi anlaşılması için Hamdullah Suphi Bey'den, tercüme etmesini istemiştir. Madam Jeannina, Türkleri daha yakından tanıyan Fransızların, Türkleri sevdiğini belirtmiş ve bu haklı davalarında Fransızların Türkleri destekleyeceklerini vurgulamıştır.⁶⁹ Burada Madam Jeannina'nın konuşmasında, Türkleri haklı olan bu mücadelede desteklerken bir çok önemli noktaya değindiğini görmekteyiz. Aynı zamanda Madam Jeannina'nın bu konuşmasının çok politik olduğunu söylemek mümkündür. Kendisi Fransız menşeli olan bu kadın, ırkı olan Fransızların da Türkleri sevdiğini ve onları destekleyeceğini iddia etmiştir. Halbuki Fransızların Anadolu'da yaptığı işgallere ve bıraktıkları tahribata bakıldığı zaman hiç de Madam Jeannina'nın iddia ettiği gibi olmadığı görülmektedir. Fransızlar, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının hemen akabinde Çukurova'da işgallere başlamış ve bu işgalleri 10 Nisan 1920 yılına kadar devam etmiştir.

Diğer mitinglerde olduğu gibi bu miting sonucunda da bazı kararlar alınmıştır. Alınan kararlar şunlardır: İstanbul'un başkent olarak kalması, Edirne'nin Türklere bırakılması ve Batı Anadolu'nun bütünü dahil olmak üzere İzmir'in Yunan ve diğer devletlerin işgalinden kurtarılması.⁷⁰ Miting sonunda, miting düzenleme heyeti Yıldız sarayına giderek alınan bu kararları, padişah Vahdettin'e arz etmişlerdir. Heyet, kararlardan birer nüsha Sadrazam, Meclisi Mebusan ve Meclisi Ayan'a da vermiştir. Ayrıca alınan bu kararlardan İtilaf devletlerinin de haberdar olması için onların temsilcileri de ziyaret edilerek, bu durum bildirilmiştir.⁷¹ Velihaht Abdülmecit Efendi de Sultan Ahmet mitingini otomobilinin içinden takip etmiştir. Miting sonunda kendisini park kapısında alkışlayan talebelere teşekkür ederek, asla ümitsiz olmamaları gerektiğini belirtmiş ve mektepte okuyan gençlerden çok ümitli olduğunu söylemiştir.⁷²

Üçüncü Sultan Ahmet Mitinginin, İngiliz gizli raporlarına yansıdığı da görülmektedir. İngiliz askeri istihbaratı 7-14 Ocak 1920 tarihli haftalık raporunda, İstanbul'da Sultan Ahmet'te büyük katılımlı bir miting yapıldığını belirtmiş ve mitingde ki konuşmacıların Amerikalıların Türklerin haklarını koruyacaklarını umduklarını söyledikleri vurgulanmıştır.⁷³ Üçüncü Sultan Ahmet mitinginden sonra İngiltere'nin Yüksek Komiserliğine de bir protesto mektubu verilmiştir. Bu mektup, 3 Şubat 1920 tarihinde Amiral De Robeck tarafından Lord Curzon'a iletilmiştir. Mektupta, İstanbul şehrinin İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmek istenmesi, şehrin ve özellikle de boğazların yönetiminin, uluslar arası bir komisyon tarafından kontrol edilmesinin düşünülmesi kınanmıştır. Hatta mektupta tehditkarvari bir tutum da sergilenmiş ve İstanbul işgal edilirse, bunun sonucunda ortaya çıkabilecek bütün hadiselerden özellikle İngilizlerin sorumlu tutulacağı

68 Hanri Benazus, *Bir Millet'in Yeniden Doğuşu Türk Kadınının Uyanışı*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2005, s.148,149.

69 Arıburnu, *a.g.e.*, s.70-72.

70 İleri, 14 Ocak 1920; Arıburnu, *a.g.e.*, s.68-70.

71 Vakit, 14 Ocak 1920.

72 İstiklal Harbi Gazetesi, 14 Ocak 1920.

73 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt I (Nisan 1919–Mart 1920), TTK., Ankara, 1973, s.324.

belirtilmiştir.⁷⁴

Sonuç

20. yüzyılın ilk başlarında Osmanlı Devleti hem toprakları içerisinde hem de toprakları dışında bir takım büyük sorunlarla karşılaşmış ve bütün bunlar Osmanlı Devletini yıkılma sürecine götürmüştür. Osmanlı devleti 1914-1918 yılları arasında vuku bulan I. Dünya Savaşında yenilmiş ve Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmiştir. Ateşkes antlaşmasının imzalanmasının akabinde, Osmanlı Devletinin toprakları işgal edilmeye başlanmıştır. Anadolu'da yaşayan Türk milleti, yapılan bu işgallere tepki göstermiş ve buldukları bölgede teşkilatlanarak topraklarını işgalci kuvvetlere karşı korumaya çalışmıştır. Özellikle İzmir'in 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletlerinin desteğini alan Yunanlılar tarafından işgal edilmesi Anadolu'da ve İstanbul'da birçok tepkilere neden olmuştur.

Anadolu'da yaşayan halk sadece düşmana karşı savaşmakla kalmamış ve İzmir'in işgal edilmesi karşısında İstanbul'da birçok miting düzenlemişlerdir. Bu mitinglerin içerisinde en büyük olanı ve aynı zamanda da en çok etki bırakan miting ise Sultan Ahmet Mitingleri olmuştur. Sultan Ahmet mitingleri toplam da üç tane gerçekleştirilmiş ve ilk iki mitingde İzmir'in işgal edilmesine karşı düzenlenmişken, üçüncü Sultan Ahmet Mitinginin ise bunlardan farklı olarak İstanbul'un işgal edileceği söylentilerine karşı düzenlendiği görülmüştür. Sultan Ahmet mitinglerinde konuşma yapan hatiplerin farklı olduğu görülmektedir. Bu hatipler dönemin tanınan kişileri olmuş, vatan, millet ve bayrak temalı konuşmalar yaparak halkın milli duyguları harekete geçirmişlerdir. Etkileyici konuşmalar yaparak, halkı bilinçlendirmişler ve onları vatan topraklarını düşmana karşı savunmaları gerektiğine inandırmışlardır. Bu mitinglerde İslam dininin birleştirici gücü de kullanılmıştır. Mitingler, İslam dininin kutsal saydığı Cuma gününde, Cuma namazı kılındıktan sonra yapılmıştır. Mitinglerin, Cuma namazında edilen dualardan sonra yapılmasının halkın maneviyatı üzerinde kalıcı etkiler bıraktığı görülmüştür. Ayriyeten bu mitinglerde, Halide Edip, Şukufe Nihal, Nakiye Ergün gibi kadın konuşmacılar da söz almış, etkileyici konuşmalar yaparak, Türk milletini cesaretlendirmişlerdir.

Son söz olarak üç kere yapılan Sultan Ahmet Mitingleri, halk üzerinde büyük bir tesir meydana getirdiği görülmüştür. Sultan Ahmet Mitinglerine halk büyük destek vermiş ve 150-200 bin aralığında insan katılmıştır. Bu mitingler sadece yerel olarak kalmamış ve Türk topraklarında yapılan bu haksız işgallerin dünya kamuoyuna duyurulmasında da çok etkili olmuşlardır. Toplamda üç kere yapılan Sultan Ahmet Mitinglerinin üçüncüsü, İstanbul'da Milli Mücadele öncesi yapılan son büyük miting olmuş; gerek burada gerekse bundan önceki mitinglerde konuşulan konuların Milli Mücadele'ye çok büyük katkısı olmuş ve Milli Mücadele'nin zaferle kazanılmasını sağlamışlardır.

74 Bilge Criss, İşgal Altında İstanbul, İletişim Yayınları (2. Baskı), İstanbul, 1994, s.24.

Kaynakça

Gazeteler

- Alemdâr, 23 Mayıs 1335.
Alemdâr, 31 Mayıs 1335
Hadisat, 24 Mayıs 1335
Hadisat, 31 Mayıs 1335
Hadisat, 31 Mayıs 1335.
İfham, 14 Ocak 1920.
İkdam, 9 Mayıs 1919.
İleri, 14 Ocak 1920.
İleri, 14 Ocak 1920.
İleri, 21 Mayıs 1919.
İleri, 23 Mayıs 1919.
İleri, 31.05.1919.
İstiklal Harbi Gazetesi, 24 Mayıs 1919.
İstiklal Harbi Gazetesi, 14 Ocak 1920.
İstiklal Harbi Gazetesi, 17 Mayıs 1919.
İstiklâl Harbi Gazetesi, 24 Mayıs 1919.
Müsâvât, 30 Nisan 1919
Sabah, 22 Mayıs 1919.
Tanin, 30 Eylül 1918.
Tasvir-i Efkâr, 20 Mayıs 1919;
Tasvir-i Efkâr, 6 Ocak 1920.
Vakit, 13 Ocak 1920;
Vakit, 14 Ocak 1920.
Vakit, 19 Mayıs 1919
Vakit, 20 Mayıs 1919;
Vakit, 23 Mayıs 1919.
Vakit, 24 Mayıs 1919,
Vakit, 31 Mayıs 1919;
Vakit, 6,7,8 Ekim 1918.

Vakit, 21 Mayıs 1919

Yenigün, 2 Kasım 1918.

Telif Eserler

Adıvar, Halide Edip, *Ateşten Gömlek*, Can Yay, İstanbul, 2009.

Adıvar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1987.

Akşin, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Cilt II: Son Meşrutiyet (1919-1920), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998.

Argunşah, Hülya, *Bir Cumhuriyet Kadını: Şukufe Nihal*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Belge No: 24/11-12-14, Ankara, 1992.

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi Yayını, Ankara, 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, Cilt VI, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

Benazus, Hanri, *Bir Milletten Yeniden Doğuşu Türk Kadınının Uyanışı*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2005.

Boztaş, Asena, “Wilson İlkeleri'nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif”, *Akademik Bakış*, Cilt 7, Sayı 14, Yaz 2014.

Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953.

Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul*, İletişim Yayınları (2. Baskı), İstanbul, 1994.

Çatalbaş, Resul, “Milaslı Dr. İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri ve İslam İle İlgili Görüşleri”, *Artuklu Akademi*, 2014/1 (1).

Çolak, Güldane - Uçan, Lale, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Basında Kadın Öncüler*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2008.

Doğanay, Rahmi – Açıkşes, Erdal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Manas Yayınları, Elazığ, 2006.

Ediz, İsmail, *Diploması ve Savaş İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Gökbilgin, Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Güner Zekai– Kabataş, Orhan, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını ve Ankara*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Güner, Zekâi, *Millî Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 37, Vesika 907, Ankara, 1961.
- Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Kaplan, Leyla, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- Karay, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab, İnkılâp ve Aka Kitapevleri*, İstanbul, 1964.
- Kılıç, Mehmet, *Cumhuriyet Yolunun Kilometre Taşları*, Okan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Küçük, Cevdet, “Sevr Antlaşması”, *DİA.*, Cilt 37, İstanbul, 2009.
- Marttin, Volkan, “Misak-ı Millî’nin Kabulü Ve İstanbul’un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitingi’nin Önemi Ve Etkisi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/Özel Sayı (2018).
- Volkan Marttin, “Türk Ocakları ve 100. Yılında Redd-i İlhak Beyannamesi”, *Türk Yurdu*, Yıl 108, Sayı 381, Mayıs 2019.
- Mühlman, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- Olcay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni- Siyası Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.
- Özalp, Kâzım, *Millî Mücadele 1919-1922*, TTK. Yayınları, Ankara, 1972.
- Öztürk, Cemil, “Mondros Mütarekesi”, *D.İ.A.*, Cilt 30, İstanbul, 2005.
- Ryan, Sir Andrew, *Sonuncu Dragoman*, (Çev: Dilek Berilgen Cenkçiler), TTK., Ankara, 2015.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, TTK. Yayınları, Ankara, 1993.
- Sertoğlu, Mithat, “Tarihimizde İlk Milli Kongre”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.*, Sayı 21, Haziran-1969.
- Shaw, Stanford, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Şahingöz, Mehmet, “Millî Mücadele’de Protesto ve Mitingler”, *Türkler*, Cilt XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Şapolyo, Enver Behnan, *İstiklâl Savaşı Edebiyatı Tarihi Nesirler ve Şiirler (Milli Mücadelenin Edebi Vesikaları) 1919-1923*, Ak Kitabevi, İstanbul, 1968.
- Şapolyo, Enver Behnan, *İstiklal Savaşı Edebiyatı Tarihi*, Ak Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Şimşir, Bilâl, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt I (Nisan 1919–Mart 1920), TTK., Ankara, 1973.
- Tanrıöver, Hamdullah Subhi, *Dağ Yolu*, Cilt I, (Hazırlayan: Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Tansel, Fevziye Abdullah, “*Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri-1 Şiirler*”, *Türk Sazı*, TTK., Ankara, 1989.

Tansel, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1991.

Tartan, Hakan, *Atatürk’ün İzmir’i*, TÜLOV Yayınları, İzmir, 2001.

Yazıcı, Nurcan, “On dokuzuncu Yüzyılda Sultanahmet Meydanı”, *İdealkent*, Sayı 2, Aralık 2010.

Yıldırım, Nahit, *Constatinopolis Hipodromu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya-2013.

Yıldız, Aybike, *Tarihsel Birikime Sahip Kentsel Açık Alanların Dinamizmi - İstanbul Kent Örneği; Beyazıt Meydanı, Sultanahmet Meydanı Ve Taksim Meydanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Aralık 2007.

Prof. Dr.

Kazım PAYDAŞ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9683-9016>Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
kpaydas@harran.edu.trSorumlu Yazar
Corresponding Author

Doktora Öğrencisi

Fatih BOSTANCI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3432-0320>Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı,
bostanci.fatih@gmail.comBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 05/11/2020 24/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.821900>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Han Sultan'ın Berke Han'ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar

Opinions about whether Han Sultan is Berke Han's Mother or not

Öz

Moğol Devleti'nin Kurucusu Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci babasından kısa bir zaman önce ölmüştü. Cuci'nin ölümünün ardından çok sayıda eşi ve çocukları kalmıştı. Bu eşlerinden birkaçı önemli kabilelere mensup hatunlar olup, bunlardan olan çocuklar da Cuci Ulusu'nun hükümdarları arasında olan önemli Moğol şehzadeleri idi. Cuci'nin ardında bıraktığı önemli eşlerden biri de Harezşah hanedanlığına mensup olan Han Sultan idi. Harezşah hükümdarı Aâleddin Muhammed'in kızı, Celâleddin Mengübirni'nin kardeşi olan Han Sultan'ın hem Harezşah Devleti'nde hem de Moğol Devleti'nde siyasi ve sosyal faaliyetlerinin iki devlet arasındaki münasebetleri etkilediğinden tarihte önemli bir yeri vardır.

Bu makalede Altın Orda Devleti'nin hükümdarı Berke Han'ın annesi hakkında kaynaklarda verilen bilgiler ışığında görüşler derlenerek aktarılmaya çalışılacaktır. Han Sultan'ın Cuci ile evliliğine değinmeden önceki hayatı hakkında bilgiler verildikten sonra, Moğol sarayında saygın hatunlar arasında olduğu süreç hakkında bilgi verilecektir. Bu süreçte saraydaki itibarının da etkisiyle Han Sultan'ın faaliyetlerinin Harezşahlar Devleti'ne ve Moğol Devleti'ne etkileri zikredilecektir. Cuci'nin eşi olarak anılması hasebiyle, çocuklarının annesi olduğu rivayetler kaynakların vermiş olduğu bilgilerle aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Altın Orda Devleti, Harezşahlar Devleti, Berke Han, Han Sultan.

ATIF: PAYDAŞ Kazım, BOSTANCI Fatih, "Han Sultan'ın Berke Han'ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1344-1355)

CITE: PAYDAŞ Kazım, BOSTANCI Fatih, "Opinions about whether Han Sultan is Berke Han's Mother or not", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1344-1355)

Abstract

Cuci, the eldest son of Chinggis Khan, the Founder of the Mongolian State, died a short time before his father. After Cuci's death, many wives and children remained. Some of these wives were girls from important tribes, and the children among them were the important Mongolian princes who were among the rulers of Cuci Nation. One of the important spouses Cuci left behind was the Han Sultan, a member of the Harezmshah dynasty. The political and social activities of the Han Sultan, who is the daughter of Aâleddin Muhammed, the ruler of Harezmşah, in both the Harezmshah State and the Mongolian State have an important place in history as they affect the relations between the two states.

In this article, the opinions about the mother of Berke Han, the ruler of the Golden Horde, will be compiled and explained in the light of the information given in the sources. After giving information about the life of the Han Sultan before mentioning his marriage with Cuci, the information will be given about the process that he was among the respected ladies in the Mongolian palace. In this process, the effects of the Han Sultan's activities on the Harezmshah State and the Mongolian State will be mentioned with the effect of her reputation in the palace. Because Cuci is mentioned as his wife, the rumors that his children's mother will be explained with the information provided by the sources.

Keywords: Mongols, Golden Horde State, Khwarezm-Shah Dynasty, Berke Khan, Khan Sultan.

Giriş

Cengiz Han öldükten sonra, Moğol Devleti, imparatorluğun dört temel direği olan Cuci, Ögedey, Çağatay ve Tuluy arasında paylaştırılmıştı¹. Bu paylaşımın Cuci Ulusu devletinin batı topraklarına sahip olmasıydı. Cuci, babasından önce vefat ettiğinden dolayı bu toprakların yönetim hakkı varislerine kalmıştı. Cengiz Han'ın da fermanı ile batı toprakları Cuci'nin oğlu Batu Han'a tevdi edilerek buraların hâkimliği ve ganimetlerin bir kısmı Cuci Ulus'una dolayısıyla Batu Han'a gönderilecekti². İşte bu toprak paylaşımının ardından Moğol Devleti'nin kuzeydoğusunda; Macaristan sınırlarına kadar tarihte Altın Orda Devleti adıyla anılacak olan Moğol-Türk Devleti teşekkül etmişti³. Kurucusuna nispetle Cuci Ulusu olarak da adlandırılan Altın Orda Devleti, Batu

-
- 1 Reşîdu'd-dîn Fâzlullâh Hamedânî, *Câmi'ü't-Tevârih*, haz. ve not. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi, C. I, (Tahran: 1373), 30; Muhammed b. Havend Şah b. Mahmûd Mîrhond, *Târîh-i Ravzatü's-Sefâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, haz. Cemşid Kiyanser, C. V, (Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1380), 4002; Şirin Beyani, *Zen der Asr-ı Moğol*, (Tahran: Ustad-ı Danişgah-i,1388), 51; Terc. Moğol Dönemi İran'ında Kadın, çev. Mustafa Uyar, 2.b. (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 42.
  - 2 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, 732; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976), 17.
  - 3 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu (Attila- Cengiz Han- Timur)*, çev. M. Reşat Uzmen, 7.bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 303; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya "Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi"*, 2.bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 71; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 121-123.

Han'ın 1236 ile 1242 yılları arasındaki Batı seferlerinin⁴ sonucunda Tuna Nehri'nin yakınlarındaki Saray şehrinde temelleri atılarak kurulmuştu. Cuci'nin Batu Han'dan başka birçok evladı bulunmaktaydı. Bunlardan hükümdarlık tahtına Batu Han'dan sonra oturan Cuci'nin diğer evladı Berke Han idi⁵. Kaynaklarda Cuci'nin Harezmsahlar ailesine mensup Han Sultan ile evlenmesinden sonra dünyaya gelen çocuklarından biri Berke Han olarak gösterilmektedir⁶. Bu kayıtlardan dolayı, onun Müslüman olmasındaki etkenlerden birisinin annesi olduğu düşünülmektedir. Batu Han gibi kudretli bir devlet adamının ardından kısa süreli yaşanan fetret döneminden sonra devletin başına geçen kardeşi Berke Han ile Altın Orda Devleti en güçlü devrini yaşamıştır. Kaynaklarda, Berke Han'ın doğumu, çocukluğu ve gençliği hakkındaki bilgiler sınırlı olup onun hayatının ilk zamanları ve İslamiyet'e girişiyle ilgili bilgiler ise eksiktir. Aynı şekilde Berke Han'ın annesinin kim olduğu hakkında verilen malumatlarda da farklılıklar olduğundan bu konu hakkında dönemin müellifleri tarafından verilen bilgileri değerlendirep açıklamaya çalışacağız. Berke Han'ın Müslüman olmasında şüphesiz onu yetiştiren kadının etkisinin olduğu düşünülmektedir. Nitekim tarihi kaynaklarda annesinin Müslüman olduğu düşüncesi bu etkiyi kuvvetlendirmektedir. Berke Han'ın annesinin Han Sultan olup olmadığı hakkındaki görüşlere değinmeden önce Han Sultan hakkında kısaca bilgi verip bu görüşlere değineceğiz.

1. Cuci Han ile Evliliğine Kadar Han Sultan'ın Hayatı

Han Sultan Harezmsah hükümdarı Alâeddin Muhammed'in kızıdır⁷. Kaynaklarda Han Sultan'ın hayatı ile ilgili bilgiler onun Semerkant hâkimi Osman ile evliliğinden itibaren aktarılmaktadır. Dolayısıyla Han Sultan'ın Osman ile evliliğinden önceki hayatı hakkında bilgi oldukça sınırlıdır. Han Sultan'ın Osman ile evliliğine tarihi seyir içinde değinmek gerekmektedir.

Harezmsahlar Devleti Orta Asya'da Harezmsah bölgesinde 1097 yılında Kutbüddin Muhammed tarafından kurulmuş bir Türk devletidir⁸. Siyasi kudretini tamamlamış Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından bölgedeki en güçlü devletlerden biri olmuştu. Alâeddin Muhammed döneminde (1200-1220) Harezmsahların Doğu sınırları Karahıtay Devleti'nin tehlikesi altında bulunmakta idi. Alâeddin Muhammed bu tehlikeyi bertaraf etmek için Semerkant hâkimi Osman'a ittifak teklifinde bulundu. Kızını kendisine vermediği için Hıtay Hanı'na kırgın olan Osman, Sultan Alâeddin Muhammed'in gelişinden çok memnun oldu. Ayrıca sultana itaat ederek onun adına sikke bastırıp hutbe okuttu. Semerkant halkı da Sultan'ı büyük bir coşkuyla karşıladı. Daha sonra iki müttefik bir araya gelerek Hıtay Hanı'nı ortadan kaldırmak için meşveret yaptılar. Neticede ona

4 Askeri kumanda Moğolların elinde olmakla beraber askerlerin çoğunluğunu Türk ulusları teşkil etmekteydi. Güneydoğu Avrupa ve Deşt-i Kıpçak sahasını bildiği için Batu Han'a yardımcı olarak Sübetey Bahadır verilmişti. Tespit edilen program birkaç yıl içinde gerçekleşmiş ve H.633/1236 yılında Deşt-i Kıpçak, Bulgar bölgesi, Kırım ve Derbend'e kadar uzanan Kafkasya toprakları Moğolların eline geçmişti; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 121; A.YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 3.b. 29.

5 Berke Han'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Bostancı, *Gelenekten Değişime Altın Orda Devleti'nde Berke Han Dönemi (Siyaset-Kültür-Din)*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2020.

6 Anonim, *Muizzü'l-Ensâb fi Şeceret'ül-Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian-67. vr/18a.

7 İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 187.

8 Aydın Taneri, "Harizmşahlar", TDV İslam Ansiklopedisi, C. XVI, (İstanbul, 1997), 228-231.

karşı yapılacak cihatta güç birliği yapmayı kararlaştırdılar⁹. Harezşah hükümdarı, yanına Osman'ı da alarak Karahıtay hükümdarı Tayangu'nun üzerine yürüdü¹⁰. 606/ 1210 yılında meydana gelen bu savaşta Karahıtaylarla şiddetli bir muharebe yaşandı ve sonuçta Harezşahlar savaşı kazanarak, karşı tarafı büyük bir bozguna uğrattılar¹¹.

Sultan Muhammed, Karahıtay zaferinden sonra başkente doğru yola çıktı. Yolu üzerindeki şehir ve kasabaları ele geçirerek Özkent şehrine ulaştı. Buradan Semerkant hâkimi Osman ile birlikte Harezşah'a döndü. Sultan Muhammed bu sırada Gürgeç'te Osman'ın kızı Han Sultan ile evlendirip Semerkant'a gönderdi. Aynı zamanda Karahıtayların devlet yönetimine uygun olarak Semerkant'a Osman ile birlikte bir vali görevlendirdi¹². Harezşahlı bir şahne ile birlikte Semerkant'a döndükten bir yıl sonra Harezmlilerin halka karşı kötü davranışlarından dolayı bıkmış ve Karahıtaylarla olan ittifakı bozduğuna pişman oldu. Harezmlilerin bu davranışlarından dolayı Karahıtay hükümdarına haber gönderen Osman, şehri onlara teslim etmek istediğini ve tekrar onların itaatine girmeyi arzuladığını bildirdi¹³. Bu sırada Han Sultan'ın babası Sultan Muhammed'e gönderdiği haberde Osman'ın isyan girişiminde olduğunu; Karahıtay hükümdarının da kızını Osman'a vermesiyle aralarında bir ittifak kurulduğunu ilettiler¹⁴. Bunun üzerine Harezşah Muhammed Semerkant'a doğru yol aldı. Aynı sırada Osman, Karahıtaylarla anlaşma yapıp Semerkant'da daha önce ikamet etmeye başlayan Harezmlileri katletti¹⁵. Ayrıca Alâeddin Muhammed'in yakın adamlarını da tutuklattı. Osman bütün Harezmlileri katlettikten sonra hanımı Han Sultan tarafından ihanete uğradığını düşündüğünden, onu öldürmek üzere kaleye doğru yürüdü. Han Sultan derhal kale kapılarını kapatıp cariyeleriyle kendini savunmaya başladı ve Osman'a gönderdiği haberde şöyle dedi: “Ben bir kadını. Bir kadını öldürmek son derece ayıp bir şeydir ve sana karşı öldürülmeme sebep olacak herhangi bir kötü davranışta bulunmuş değilim. Beni öldürmemen sonuç itibarıyla senin için çok daha iyi bir davranış olur. Allah'tan kork ve bana ilişme!” Han Sultan'ın bu sözleri

-
- 9 Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017), 167-168; Ergin Ayan, *Harezşahlar Hânedânının Evlilikleri*, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Say.32, (2016), 27.
- 10 İbn'ül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. X, (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016), 120.
- 11 Alâeddîn Ata Melîk Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 335-338; İbn'ül-Esir, *el-Kâmil*, C. X, 120-121; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 187-188; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, 168; Ayan, *Harezşahlar Hânedânının Evlilikleri*, 26.
- 12 İbn'ül-Esir, *el-Kâmil*, C. X, 120-121; Cüveynî'ye göre; Semerkant hâkimi Osman, Harezşah Muhammed tarafından yapılan düğünden sonra bir yıl Harezşah'ta alıkonuldu. Harezşah hükümdarı 1212 yılında Karahıtaylar'ın Semerkant'a saldırdığını duyduğu sırada bu bölgeye geldi. Semerkant halkı, Sultan Osman'ı Harezşah hükümdarının yanında göremeyince endişelenerek hoşnutsuzluklarını hükümdara bildirdiler. Bunun üzerine Harezşah Muhammed güvendiği adamlarını Harezşah'a göndererek Osman'ın eşi Han Sultan ile birlikte Semerkant'a getirmelerini emretti. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa* 336-337; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 189; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, 168; Ayan, *Harezşahlar Hânedânının Evlilikleri*, 26.
- 13 İbn'ül Esir, *el-Kâmil*, C. X, 121.
- 14 Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, 168; Ayan, *Harezşahlar Hânedânının Evlilikleri*, 27.
- 15 Harezşah Muhammed bu haberlerden dolayı bir hayli kızgın ve büyük bir öfkeye kapılmıştı. Derhal, Harezşah'ta bulunan bütün yabancıların öldürülmesini emretmişse de annesi böyle bir emrin infazından alıkoymuş ve şöyle demişti: “Bu şehre uzun zamandan beri dünyanın dört bucağından insanlar gelip yerleşmişler, dolayısıyla buradaki yabancıların hepsi senin adamlarına kıyan bu adamın akrabaları değildir.” Annesinin bu tavsiyeleri üzerine Harezşah Muhammed, yalnız şehirdeki Semerkantlıların öldürülmesini emretmişse de yine annesi bundan da alıkoymuştu. İbn'ül Esir, *el-Kâmil*, C. X, 121-122.

üzerine Osman onu kendi haline bırakıp göz hapsinde tutmak için kale kapısına bekçiler dikti¹⁶. Sultan Muhammed Osman'ın aynı zamanda kızına karşı kötü muamelelerde bulunmasından dolayı¹⁷ Semerkant'ı muhasara etti. Bu durum karşısında Osman bir elinde kılıç, bir elinde kefen ile Sultan'ın huzuruna geldi. Sultan Muhammed, Müslümanları öldürtmesi ve kızına reva gördüğü kötü muamelelerden dolayı Osman'ı ağır hakaretlere maruz bırakmış ve kızı Han Sultan'nın da isteği ile onu öldürttü¹⁸.

1220 yılında Orta Asya'da Moğol istilası başlayınca Harezmsah'a ait bölgelerin birçoğu Moğolların eline geçmişti¹⁹. Harezmsahların başkenti Gürgenç de Moğol istilası ile karşı karşıya idi. Cengiz Han, oğullarından Ögedey, Çağatay ve Cuci'yi Harezm şehirlerinin zaptı için görevlendirirken, kendisi de başkent Gürgenç'e doğru yola koyulmuştu. Harezmsah Muhammed ise bu sırada Han Sultan'ın da aralarında olduğu aile efradını başkentte bırakarak Ceyhun Nehri'ni geçip kaçmıştı. Cengiz Han, önemli kumandanlarından Cebe ve Sübütey'i Harezmsah hükümdarını ele geçirmeleri için görevlendirmişti²⁰. Gürgenç'in Moğol istilasına uğramasının ardından Alâeddin Muhammed'in eşi Terken Hatun, etrafındakilerle birlikte taşıyabileceği kadar kıymetli eşyayı yanına alıp İlâl Kalesi'ne sığındı²¹. Bu sırada Cebe ve Sübütey'in kumandasındaki bir grup Moğol askeri İlâl Kalesine sığınan Terken Hatun ve maiyetindekileri burada kuşattı. Terken Hatun, uzun süren kuşatmanın ardından yaşanan kıtlıktan dolayı daha fazla direnmenin kendilerine fayda sağlamayacağını anlayarak teslim olmaya karar verdi. Moğollar tarafından ele geçirilen hazineler, Alâeddin Muhammed'in kızları ve Terken Hatun Cengiz Han'ın huzuruna gönderildiler. Kalede esir alınan Harezmsah hükümdarının kızlarından biri de Han Sultan idi. Cengiz Han, Sultan Muhammed'in kızlarını bazı emirlere eş olarak verdi. Han Sultanı da oğlu Cuci eş olarak aldı²².

16 İbn'ül Esir, *el-Kâmil*, C. X, 121

17 Bu hususta Kafesoğlu şu bilgileri vermektedir: “Sultan Osman karısının refakatinde Harezm'den gönderilmiş kimseleri öldürttü ve zevcesi Han Sultan'ı eğlence âlemlerine çıkararak herkesin gözü önünde diğer karısı olan Karahıtay prensesine hizmete mecbur etti. Hatta bir ara onu da öldürtmek istemiş, fakat kadın daha evvel kaleye sığınarak kendini korumuştur.” Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 188.

18 Cüveynî, bu konuda şöyle bilgi vermektedir: “Osman'ı Harezmsah Muhammed'in huzuruna getirdiklerinde o, Sultan'dan af diledi. Sultan ona dönerek “Ey şerefsiz adam! Benim yüzümden karını küçük görüyor ve ona kaba davranıyorsun, o artık senin karın değildir. Böyle insanlığa sığmayan hareketleri nasıl yapabildin?” diye azarladı. Osman utancından başını öne eğerek hiçbir cevap vermedi. Sultan, onun canına kıymak istemedi. Fakat Han Sultan adındaki kızının onun sağ kalmasını istememesi üzerine H.609/1213 yılında bir gece onun hayatına son verdiler”; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 337-338; İbn'ül Esir, bu konuda Harezmsah Muhammed'in, Osman'ı kendi isteğiyle katlettiğini zikretmektedir. Semerkant hâkimi Osman'ın esir edilmesinden sonra Harezmsah Muhammed'in huzuruna getirdiler. Osman yerleri öpmüş ve affedilmesini istemişti, ancak Harezmsah Muhammed onu affetmeyerek derhal öldürülmesini emretmiş, işkence ile yavaş yavaş öldürülmüştü. Ayrıca Osman'ın yakın akrabaları da onunla birlikte idam edilmişti. İbn'ül Esir, *el-Kâmil*, C. X, 122.

19 Harezmsahların Moğollarla münasebetleri ve yaşanan hadiseler hakkında detaylı bilgi için bkz. Şihabeddin Muhammed Hurendezi Ziyderî en-Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, tah. Mucteba Minoyi, (Tahran: 1384); Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*; Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, I; İbn Haldûn, *el-İber*, C. IV; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 4.b. (Ankara: TTK Yay. 2000).

20 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Basımevi 1957), 35.

21 Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 269.

22 en-Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 60; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 270; Jean Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı*, terc. Abdulkadir

2. Han Sultan Berke Han'ın Annesi Miydi?

Berke Han Cengiz Han'ın torunu, Cuci Han'ın üçüncü oğludur²³. Berke Han'ın annesinin Han Sultan olup olmadığını anlayabilmek için öncelikle kaynaklarda geçen Berke Han'ın doğum hadisesi ve tarihine bakmak gerekir. Kaynaklarda Berke Han'ın doğum tarihi ihtilafli bir şekilde verildiğinden ne zaman doğdu hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür. Örneğin Cüzcanî'nin *Tabakat-ı Nâsirî* adlı eserinde Berke Han'ın doğumu 616-619/1220-1223 yılları arasında verilmektedir²⁴. Arap tarihçileri ise Berke Han'ın doğumunu daha erken bir döneme dayandırmaktadır. Memlûk tarihçisi Mufaddal'ın verdiği bilgiye göre Memlûk elçilerinin Berke Han'ı sarayında ziyaret ettikleri 660/1262 senesinde Berke Han elli altı yaşında idi. Mufaddal'ın verdiği bilgi doğru kabul edilirse, ölüm tarihi H.664/1266 olduğuna göre Berke Han 604-606/1207/1208-1209-1210 yılları arasında doğmuş olmalıdır²⁵. Cüveynî, Berke ve kardeşlerinin 624/1227 yılında yapılan büyük Moğol kurultayına katıldıklarını zikretmekte ve Cuci Han'ın on sekiz oğlundan yedisinin babalarının öldüğü tarihte yetişkin olduklarını ifade etmektedir²⁶. Bu yetişkin çocuklar arasında Berke Han da bulunmaktadır. Görüldüğü gibi müelliflerin vermiş oldukları tarihler ile hadiseler birbiriyle çelişmektedir. Mesela, Nesevî'nin Han Sultan hakkında Cuci'nin eşi, Berke Han'ın annesi olduğunu belirtmesi ile Cüzcanî'nin Berke Han hakkında vermiş olduğu doğum yılı arasında zaman ve olay örgüsü bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla dönemin

---

Yuvalı, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü) *Türk Kültürü Dergisi*, Say.306, 1988, 24; Sultan Alâeddin Muhammed'in diğer kızlarının akıbetleri hakkında Cüveynî ayrı bir rivayet beyan etmektedir. Ona göre; Sultanın kızlarından ikisini Çağatay almıştı. Çağatay kızlarından birini kendisine eş olarak alıp, diğer kızını özel cariyesi yaparak veziri Kutbeddin Habeş-Amid'e vermişti; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 390; İbn Haldun ise Sultan Alâeddin Muhammed'in kızlarından birinin Cuci ile evlendiğini, fakat bu evliliğin sultanın hangi kızı ile olduğunu yazmamaktadır; Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed İbn Haldûn, *el-İber*, terc. Abdülmecid Ayetî, neşr. (Tahran: Pejoheşkede-i Umum-ı İnsani ve Mutalaa-i Ferhengi, h.1383), C. IV, 868; Şirin Beyani bu konuda yaptığı tahlilleri farklı yorumlamaktadır. Müellifin kayıtlarına göre Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay, Han Sultan'ı kendisine eş olarak almıştır. Bu görüşlerini Cüveynî'nin kayıtlarına dayandırmasına rağmen, araştırmalarımızda böyle bir kayda tesadüf etmedik. Bahsi geçen kayıtlarda Cüveynî hadisenin yaşanmasından sonra Sultan Muhammed'in kızlarından ikisinin Çağatay tarafından alındığını belirtmesine rağmen bu kızların adlarını zikretmemesi de bu duruma şüpheyle bakılmaya neden olmaktadır. Ayrıca Beyani, Nesevî'nin Han Sultan Cuci'ye eş olarak verildi görüşüne de katılmamaktadır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Alâeddin Ata Melîk Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, tah. Muhammed b. Abdulvahhab Kazvinî, Tahran, 1334, 125-126, C. II; Beyani, *Zen der İnan Asr-ı Moğol*, 30-31; Trc. *Moğol Dönemi İnan'ında Kadın*, 21-22. Fakat Cüveynî, Han Sultan'ın Cuci ile evliliğinden bahsetmemektedir. Müellif, Han Sultan'ın akıbeti konusunda şu görüşleri beyan etmektedir: "Sultan'ın haremî Tatar ordusunun eline düşünce, Sultan Osman'dan nefret edip onu öldürten Sultan'ın kızı Han Sultan, Emil'de oturan bir boyacının eline düştü. Ona aşık oldu ve ölünceye kadar da ondan ayrılmadı." Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. II, 30-31; Terc. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 338; Ayan, *Haremşâhlar Hânedânının Evlilikleri*, 27-28.

- 23 V.V. Barthold, "Berke Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 5.b. C. II, 553-555; Enver Konukçu, "Berke Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, (İstanbul: 1992), 506-507.
- 24 Minhac-ı Sirac el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, nşr. Ferid Puyan, (Kabil: Bunyad Ferheng Cihandari Gurî, 1391), 625; Terc. Minhac-ı Sirac el-Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 181-182.
- 25 İbn Mufaddal, *en-Nehcü's-Sedîd*, haz. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, (İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941), 328; Barthold, "Berke Han", 553-555; Mustafa Musevi, "Berke Han", *Daire-yi Maarif-i Buzurg İslami*, (Tahran: Merkez-i Daire-i Maarif-i Buzurg-i İslami, h.1367), 11: 746-748.
- 26 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 187.

çağdaş müelliflerinin vermiş olduğu bilgiler de bazen birbirleriyle zıt olabilmektedir²⁷.

Berke Han'ın doğum hadisesi ile ilgili bilgi veren bazı müellifler, annesinin Müslüman bir kadın olmadığını belirtmektedirler. Berke Han'ın doğum hadisesini Cüzcanî şöyle rivayet etmektedir: “*Berke bin Tuşi (Cuci) bin Cengiz Han'ın doğumu Çin ve Kıpçak ülkesinde, Tuşi (Cuci) Harezm'i alıp orduları Saksin, Bulgar ve Saklab toprağına götürdüğünde gerçekleşmiştir. Bu Berke Han annesinden doğduğunda babası şöyle dedi: “Oğlumu Müslüman yaptım; göbek bağıny bir Müslümanın kesmesi ve Müslüman sütü içmesi için ona Müslüman bir dadı bulsunlar ki benim bu oğlum Müslüman olsun.” Bu buyruk üzerine onun göbek bağıny Müslüman bir dadı kesti ve o, Müslüman dadılardan süt içti*”²⁸.

Berke Han'ın doğum hadisesi ile ilgili bir başka bilgi muahhar bir kaynak olan Ötemiş Hacı'nın Çengiz-name adlı eserinde kaydedilmiştir. Nitekim Ötemiş Hacı: “*Adı zikredilen Berke Han annesinden doğduğundan beri Müslüman idi. Dünyaya geldiği zamanda, öz annesinin sütünü ve başka kâfir kadınların sütünü emmedi. Bundan dolayı onu kâhinler ile bilgelerine baktırdılar. Onlar dediler ki bu Muhammed'dendir. Muhammediler kâfir kadınların sütünü emmezler dediklerinde, bir Müslüman kadını işe yaraması için getirdiler. Onun sütünü emmeye başladı*”²⁹.

Cüzcanî ve Ötemiş Hacı'nın verdikleri malumata bakılarak Berke Han'ı dünyaya getiren kadının Müslüman olmadığı anlaşılmaktadır. Cüzcanî, dönemin çağdaşı olduğu için vermiş olduğu bilgilerin doğruluk payı kuvvetlidir. Berke Han'ı dünyaya getiren kadının Müslüman olmadığı mezkûr müelliflerin rivayetlerinden anlaşılmaktadır. Fakat kesin bir kanıya varmadan, diğer müelliflerin verdikleri bilgilere de bakmak gerekmektedir.

Moğolların tarihini geniş bir şekilde kaleme alan ve aynı zamanda dönemin ünlü âlimlerinden olan Reşidüddîn Fazlullâh, eserini kaleme alırken hükümdarların soy şecerelerini de yazmayı ihmal etmemiştir. Ancak Cuci Ulusunun şeceresini oluştururken müellif Cuci'nin evlatlarından Batu Han ve Orda'nın annelerinin adlarını zikrettiği halde, Berke Han'ın annesinin adını boş bırakmıştır³⁰. Yine Reşidüddin tarafından kaleme alınan Şub-i Pençgane adlı eserde Berke Han'ın anne adının boş olduğu görülmektedir³¹. Ancak Timurlular döneminde Şub-i Pençgane tarzında kaleme alınan anonim *Muizzü'l-Ensâb fi Şeceret'ül-Ensâb-ı Selâtin-i Moğol* adlı nesep-namede Berke Han'ın annesi Han Sultan olarak verilmektedir³². Yine mezkûr esere göre Cuci'nin eşi Han Sultan, Berke, Berke-çar ve Böri'nin annesi olarak gösterilmektedir³³.

Yukarıda zikredilen eserler dışında dönemin çağdaşı olan Harezmsahlara saray kâtibi Nesevî'nin *Siret-i Celâleddin Mengübirni* adlı eserinde Han Sultan'ın Cuci tarafından eş olarak alındığı ve Moğolların hatunları arasında önemli bir yere sahip olduğu kaydedilmektedir. Adı

27 Berke Han'ın doğum tarihi ve müelliflerin görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bostancı, Gelenekten Değişime Altın Orda Devleti'nde Berke Han Dönemi (Siyaset-Kültür-Din), 53-56.

28 Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 625-626; Terc. *Tabakât-ı Nâsirî*, 181-182.

29 Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemaloğlu, 3.b., (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 41.

30 Altay Tayfun Özcan, “Sartak Han”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, (Ankara: TKAE Yayınları, 2014), 172.

31 Reşidüddîn Fazlullâh, *Şu'b-i Pençgâne*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kütüphanesi nr. 2937. vr/221.

32 *Muizzü'l-Ensâb*, vr.18a

33 *Muizzü'l-Ensâb*, vr.19b

geçen esere göre; Sultan Muhammed'in kızı, Sultan Celâleddin'in kız kardeşi, Han Sultan, Terken Hatun esir edildiği zaman onunla esir olanlar arasında idi. Cengiz Han'ın oğlu Tuşi (Cuci) Han onu kendi nikâhına aldı. Han Sultan, Cuci (Tuşi)'den çocuk sahibi oldu³⁴. Nesevî'nin Cuci Han'ın Han Sultan'dan olma bir çocuğunun olduğu kaydı dikkate değerdir. Nesevî bu çocuğun, Cuci Han'ın çocukları arasında hangi çocuğunun olduğunu belirtmemektedir. Nitekim Jean Richard bu kayda dayanarak Berke Han'ın annesinin Han Sultan olduğunu ifade etmiştir³⁵.

Nesevî'ye göre Han Sultan, Cuci Han'ın ölümünden sonra dahi Moğol idaresinde yakınlığını ve mevkiini koruyordu. Cuci Han'ın oğullarına Kur'an öğretmelerini ve eğitimleriyle ilgilenmesi, Han Sultan'ın Cuci Han'ın yanındaki önemini göstermektedir³⁶. Han Sultan, Moğol sarayında bulunmakla kardeşine yardım etme konusunda da eksik kalmamıştı. Nitekim Moğolların durumundan aldığı haberleri gizli bir şekilde kardeşine ulaştırmıştı³⁷. İlk eşi Semerkant hâkimi Osman zamanında dahi Semerkant'da meydana gelen gelişmelerden babası Sultan Muhammed'i haberdar ediyordu³⁸. Aynı şekilde Han Sultan, Cuci (Tuşi) Han öldüğünde, her zaman Tatarlar³⁹ hakkındaki bilgileri, kardeşi Sultan Celâleddin'e gönderiyor, adeta bir casus gibi kardeşini yeni bilgilerden haberdar ediyordu. Örneğin Han Sultan, kardeşi Celâleddin'nin Ahlât muhasarasıyla meşgul olduğu bu vakitlerde bir elçi vasıtasıyla üzerinde Muhammed adı yazılı olan firuze taşının yerleştirilmiş olduğu babasının yüzüklerinden birini nişane olarak gönderdi ve şu haberi verdi: “*Hakan*⁴⁰ çocuklarına Kur'an öğretilmesini emrediyor. Ayrıca senin cesaretinden, yüceliğinden ve memleketinin genişliğinden haberdar olup, eğer istersen seninle barış yapmak istiyor. Bunun şartı da şudur ki: Ceyhun suyunun sınırı senin, nehrin diğer kısmı ise onun olacak. O halde eğer kuvvetlerinin yeterli olduğunu görüyorsan, onlardan intikam alacağını düşünüyorsan ve onlara karşı gelip zafer kazanabileceğini düşünüyorsan ne istersen yap. Eğer böyle değilse düşmanın bu isteklerini ve müspet zamanını ganimet say.” Ayrıca Nesevî; Sultan buna olumlu cevap vermedi ve barışa yanaşmadı; kız kardeşinin sözünü duymazdan geldi, Ahlât'ı kuşatmaya girişti⁴¹. Şeklinde ifade etmektedir.

34 Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 197.

35 Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığın'ında İslamiyet'in Yayılışı*, 27.

36 Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 197; Beyani, *Zen der Asr-ı Moğol*, 32; Terc. Uyar, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, 24.

37 Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 72, 197; Zehra Mimaryan, *Zen, der Devre Harezmsahıyan, Tarih-i İslam der Ayine-i Peşoheşi*, Vol/10, N/2, 2013, 131; Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı*, 24.

38 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. II, 120-126.

39 Tarihi kaynaklarda Moğollar için Tatar kullanımı yaygındı. Bu konuda detaylı bilgi için bakınız. Mustafa Kalkan, *Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi*, Türk Kültürü Dergisi, Say.393. 1996. 11; Ahmet Temir, *Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı*, Türk Dünyası El Kitabı'ndan Ayırbaşım, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975), 913; Reşîd-ü'd-dîn Fâzılullâh, , *Câmi'ü't-Tevârîh*, C. I: 65, 76-77, 81-83, 218.

40 Nesevî, eserinde Hakan unvanını kullanıyor. Bahsettiği Hakan'ın Cengiz Han mı yoksa Cuci Han mı olduğu bilinmiyor. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 197; Şirin Beyani, eserinde ifade edilen “hakan” unvanı yerine Cengiz Han ibaresini kullanıyor; Beyani, *Zen der İran Asr-ı Moğol*, 32; Jean Richard ise buradaki “hakan” unvanı yerine Cuci Han'ın adını zikrediyor; Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı*, 24; Fakat burada Cuci Han'ın olması muhtemeldir. Hem onun eşi olması hem de çocuklarına annelik yapıyor olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

41 Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 197.

Han Sultan'ın Moğol idaresindeki konumu, kardeşine Moğollar hakkında haber göndermekten ibaret değildi. Aynı zamanda Müslüman bir hatun olan bu kadın, Moğol hükümdarlarının çocuklarına dini eğitim vererek onların İslam dini ile de tanışmaları hususunda gayret göstermiştir. Nitekim bu gayretine Büyük Han Ögedey Kağan'ın müdahale etmemesi de ilginçtir⁴². Yine Han Sultan'ın kardeşi Celâleddin Harezşah'ı Cuci Han'ın oğullarına Kur'an öğretmesi ve dini eğitimi vermesi hadisesinden haberdar etme lüzumunu hissetmesi, onun bu eğitime vermiş olduğu önemi göstermektedir⁴³. Moğol sarayında verilen bu eğitimler her ne kadar basit görülse de, Moğol şehzadeleri arasında ilk Müslüman hükümdar olan Berke Han'dan sonra kardeşlerinin İslam dinine girmeleri ve ardından Çağatay Han'ın torunlarının ve 1282 yılından sonra İlhanlı hükümdarlarının Müslüman olmaları, basit bir başlangıcın büyük sonuçlar doğurduğu önemli hadiseleri meydana getirmiştir⁴⁴. Berke Han ve kardeşlerinin İslam dinine girmeleri politik bir karar olarak değil, dini propaganda ile gelen bir iman ediş şeklinde olmuştur⁴⁵. Nitekim bu propaganda İslami bir renk aldığı zaman Cengiz Han ya da ondan sonraki hükümdarların bu duruma mutlaka karşı çıkmaları gerekirdi. Ancak bu husus Berke Han gibi hükümdarların çocukluk dönemlerinde aldıkları İslami eğitim ile izah edilebilir⁴⁶.

Sonuç

Moğol İmparatorluğu'nda kadınların konumu erkeklerinki ile aynı idi. Kadınların statüsü bağlı oldukları soylarının yüceliğine göre artmakta idi. Bu durumda Moğol sarayında bulunan hatunların sıradan olmadıkları anlaşılmaktadır. Moğol hükümdarlarının kadınlara verdikleri değer, onları hem savaşlarda hem de meclislerde yanı başlarında bulundurmalarından anlaşılmaktadır. Harezşahlar gibi soylu bir Türk hanedanlığının imparatorluk dönemlerinde güçleri en yüksek mertebeye olan hatunlar, bu devletin Moğol saldırıları karşısında zayıflaması ile makûs talihlerini yaşamışlardır. Harezşah Devleti'nde nüfuzu ve konumu bakımından yüksek mevkide olan Terken Hatun, bu hatunlardan belki de en önemlisi idi. Kendisinde olan iktidar hırsı, konumundan dolayı elde ettiği nüfuzu onu bu hırslarından geri tutmamış ve hayatının zirvesinde iken hırsına yenilerek Moğollara esir düşmüş, kaderine mahkûm olmuştur. Harezşahların mevki bakımından nüfuzlu bir konumda olan bir diğer hatun Han Sultan idi. Sultan Alâeddin Muhammed'in kızı olması, güzelliği ve zekâsı ile zamanının dikkat çeken hatunlarından olması onu bu mertebelere erdiren önemli hususlar idi. Ancak Han Sultan, belki de kendisinin istemediği maceralara sürüklenmiş, bu talihsiz yollarda hayata tutunma mücadelesi vermiş bir hatun idi. Nitekim babasının istediği ile razı olmadığı Semerkant hâkimi Sultan Osman ile evliliği hayatının önemli dönüm noktası olmuştu. Sultan Osman'ın eğlenceye düşkünlüğü ve bir kadına reva görmediği davranışları, yine siyasi ihtirasları onun ölümünün Han Sultan'ın elinden olmasını engelleyememiştir. Kendisine reva

42 Ögedey Kağan'ın bu izni, aynı zamanda Moğol İmparatorluğu içerisinde yaşayan Müslümanların lehine tanıdığı toleransın da bir belgesidir. Buna benzer ayrıcalıklarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fahreddin Davut Benâketî, *Ravza'tûli'l-elbâb fi tevârihi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, neşr. Ca'fer Şi'âr, (Tahran: Silsile-i İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı İlmi, 1348/1969), 386-391.

43 Nesevî, *Siretü's Celâlüddin Mengübirni*, 197; Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı*, 27.

44 Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı*, 27-28.

45 Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 44-45.

46 Richard, *Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı*, 27-28.

görülen bu tür olumsuzluklara direnecek akıl ve olgunluğa sahip olan Han Sultan gerektiği zaman kendisini savunmuş hatta Sultan Osman'ın kendisini katletmesinden kurtularak, hayata bir kez daha tutunmuştur. Ancak Han Sultan'ın başına gelen akıbetler, Sultan Osman olayından sonra da devam etmiştir. Babasının yanına dönmesi onu bu olumsuzluklardan alıkoymamıştır. Terken Hatun ile beraber esir olanlar arasında Han Sultan da vardı. Ancak Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin bu hatunu beğenmesi kaderinin değişmesine, belki de onu ölümün pençesinden kurtarmasına neden olmuştu. Cuci ile evlendikten sonra talihi bir daha değişen Han Sultan, Moğol sarayında önemli bir nüfuz elde etmiş ve sarayda saygın hatunlar arasında yer almıştı. Güzelliği, akli ve zekâsı ile Cuci'nin sevgisini kazanan Han Sultan, çocuklarının eğitimi ile ilgilenmiş böylece Moğol saray hatunlarının saygı görenleri arasında olmuştu. Han Sultan'ın Cuci'nin evlatlarının annesi olup olmadığı hakkındaki rivayetler dönemin yaşandığı olaylarla verilen tarihler arasında çelişki olduğundan kesinlik kazanmamıştır. Berke Han'ın doğum hadisesine yakından vakıf olan Cüzcanî gibi bir müellifin böyle bir hükümdarın annesinin Müslüman olmadığını beyan etmesi de dikkat çekicidir. Aynı zamanda Moğolların çağdaşı ve onların tarihini bilen Reşîdüddîn, Cüveynî ve Cüzcanî gibi müelliflerin Berke Han gibi bir hükümdarın annesinin Han Sultan olduğunu bilmemeleri de duruma şüpheyle bakılmasına neden olmaktadır. Nitekim doğum hadisenin kaynaklarda hemfikir olduğu, ancak doğum tarihinin ihtilafı olduğu ve annesinin adının zikredilmediği Berke Han'ın çocukluk yılları henüz tam olarak açıklanamamaktadır. Burada diğer bir önemli husus bir çocuğu doğuran mı, onu büyüten mi annesidir? sorusuna verilecek yanıttır. Çocukluk ve gençlik yılları Harezmi'de geçmiş, Cüzcanî'nin ifadesine göre buluğ çağına geldiği zaman ordudaki Müslüman askerler emrine verilmiş, şeyhi Safiyüddin Baherzî'nin huzurunda ona tam bir bağlılıkla itaat etmiş Berke Han'ın çocukluktan aldığı bir eğitimle olabileceği muhakkaktır. Sonuç olarak kaynaklardan anlaşıldığı üzere Berke Han'ı dünyaya getiren değil, büyüten ve eğiten Han Sultan'dır.

Kaynakça

Anonim, Muizzü'l-Ensâb fi Şeceret'ül-Ensâb-ı Selâtin-i Moğol, Bibliotheque Nationale Paris, Persian-67.

Ayan, Ergin, "Haremzşâhlar Hânedânının Evlilikleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 32, 13-36. 2016

Ayan, Ergin, Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017.

Barthold, V.V., "Berke Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 5, 2, 553-555, 1979.

Benâketî, Fahreddin Davud, Ravza'tûlî'l-elbâb fi tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran: Silsile-i İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı İlmi, 1348/1969.

Beyani, Şirin, Zen der Asr-ı Moğol, Tahran: Ustad-ı Danişgah-i, Tahran h.1388; Türkçe Tercüme: Mustafa Uyar, Moğol Dönemi İran'ında Kadın, 2.b. Ankara: TTK Yayınları, 2015.

Bostancı, Fatih, Gelenekten Değişime Altın Orda Devleti'nde Berke Han Dönemi (Siyaset-Kültür-Din), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2020.

Cüveynî, Alâaddîn Atâ Melîk, Tarih-i Cihan Güşa, tah. Muhammed b. Abdulvahhab Kazvinî, Tahran h.1334; Türkçe Tercüme: Mürsel Öztürk, Tarih-i Cihan Güşa, Ankara: TTK Yayınları, 2013.

el-Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc, Tabakât-ı Nâsırî, nşr. Ferid Puyan, Kabil: Bunyad Ferheng Cihandari Gurî, h.1391; Türkçe Tercüme: Mustafa Uyar, Tabakat-ı Nâsırî, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

en-Nesevî, Şihabeddin Muhammed Hurendezi Ziyderî, Siretü's Celâlüddin Mengübirni, tah. Mucteba Minoyi, Tahran, 1384.

Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu (Attila- Cengiz Han- Timur), (çev. M. Reşat Uzmen), 7.bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Hemedânî, Reşid-düddîn Fâzlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, haz. ve not. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi, Tahran: Neşr Elbarz Tahran, h.1373.

Hemedânî, Reşid-düddîn Fâzlullâh, Şu'b-i Pençgâne, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kütüphanesi nr. 2937.

İbn Haldûn, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed, el-İber, terc. Abdülmecid Ayetî, neşr. Tahran: Pejoheşkede-i Umum-ı İnsani ve Mutalaa-i Ferhengi, H.1383, C.IV.

İbn Mufaddal, en-Nehcü's-Sedîd, haz. W. De Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, (çev. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941.

İbn'ül Esir,el-Kâmil fi't-Tarih, (çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Ocak Yayınları, 2016. C.X.

Kafalı, Mustafa, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

Kafesoğlu, İbrahim, Harezşahlar Devleti Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Mustafa Kalkan, "Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi", *Türk Kültürü Dergisi*, Say.393. 1996, 11-18.

Kemaloğlu, İlyas, Altın Orda ve Rusya "Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi, 2.bs. İstanbul: Ötüken Yay. 2015.

Konukçu, Enver, "Berke Han", TDV İslam Ansiklopedisi, C.5, İstanbul 1992, 506-507.

Kurat, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Mimaryan, Zehra, "Zen der Devre Harezşahiyan", *Tarih-i İslam der Ayine-i Peşoheşi*, 10, 2, 2013, 121-143.

Muhammed b. Havend Şah b. Mahmûd Mîrhond, Târîh-i Ravzatü's-Sefâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ, haz. Cemşid Kiyanser, Tahran: İntişarat-ı Esatir, h.1380, C.V

Musevî, Mustafa, "Berke Han", Daire-yi Maarif-i Buzurg İslami, Tahran: Merkez-i Daire-i Maarif-i Buzurg-i İslami, 11, h.1367, 746-748.

Ötemiş Hacı, Çengiz-name, (çev. İlyas Kemaloğlu), 3.b, Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Özcan, Altay Tayfun, “Sartak Han”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Kopruman Armağanı*, Ankara: TKAE Yayınları, 2014, 171-190.

Richard, Jean, “Berke Han’ın İslam’a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet’in Yayılışı”, (çev. Abdulkadir Yuvalı), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü Dergisi*, 306, 1988, 20-28.

Spuler, Berthold, İran Moğolları, (çev. Cemal Köprülü), Ankara: TTK Basımevi, 1957.

Taneri, Aydın, “Harizmşahlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, İstanbul 1997, 228-231.

Temir, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı’ndan Ayırbasım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975.

Yakubovskiy, A.YU., Altın Ordu ve Çöküşü, (çev. Hasan Eren), 3.b, Ankara: TTK Yayınları, 1992.

Dr. Öğr. Üyesi
Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü
facikgoz78@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1101-1744>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 21/10/2020 17/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.814475>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı'da İktidarın Meşruiyeti Bağlamında 1582 Şenliğinde Esnaf Geçitleri

*Passages of Craftmen in the Festival of 1582 in the Context of the
Legitimacy of Power in the Ottoman*

Öz

Her dönemde olduğu gibi Osmanlılar devrinde de birçok esnaf teşkilatı bulunmaktaydı. Sûnâmeler, seyahatnâmeler, tarihler ve arşiv belgelerinde esnaf isimleri, sayıları ve faaliyetleri gibi çeşitli konularda bilgiler bulmak mümkündür. Kaynaklardan anlaşıldığına göre evlilik ve sünnet düğünü gibi Osmanlı saray şenliklerinde esnaf ayrı bir yeri haizdir. Gelibolulu Mustafa Âli'nin 1582'de III. Murat'ın oğlu Mehmet (III) için yapılan gösterişli sünnet düğününü konu edinen Sûnâmesinde Edirne, İstanbul, Bursa gibi yerlerden çukacılar, kürkçüler, hallaçlar, kazzazlar, sarıkçılar, semerciler, kalaycılar, kahveciler, debbağlar, şişeciler, gözlükçüler gibi çeşitli esnaf gruplarının gösterileri, geçitleri, hediyeleri vb. anlatılmıştır. Gösterilerle sunulan armağanlar adeta şenliklere damgasını vurmuştur. Hediye listelerine dair kayıtlara Osmanlı arşiv belgelerinde de rastlanmaktadır. Bu çalışmada esnafın geçit, gösteri ve armağanlarıyla şenliklerin önemli bir unsuru olarak tebarüz etmelerinden bahisle Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinde önemli bir yer tutan esnafın merâsimlerde de iktidarın meşruiyeti bakımından önemli bir unsur olarak yer aldıklarına işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Şenlik, Geçit, Esnaf, Meşruiyet.

Abstract

As in every period, there were also many tradesmen organizations in the time of the Ottomans. It is possible to find information on various topics such as nâmes, numbers and activities of tradesmen in travel documents, cronic and archive documents. It is understood from the sources that tradesmen have a different place in the festivals of the Ottoman palace such as marriage and circumcision wedding. The theme of the Gelibolulu Mustafa Ali's work is the magnificent circumcision wedding held in 1582 for Mehmet (III) the son of Murat III. In this work, various artisan groups shows, passages and gifts are explained. The gifts presented with the shows were an important part of the

ATIF: AÇIKGÖZ Fatma Ünyay, "Osmanlı'da İktidarın Meşruiyeti Bağlamında 1582 Şenliğinde Esnaf Geçitleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1356-1368)

CITE: AÇIKGÖZ Fatma Ünyay, "Passages of Craftmen in the Festival of 1582 in the Context of the Legitimacy of Power in the Ottoman", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1356-1368)

festivities. The records about the gift lists are also found in the Ottoman archive documents. In this article it has been pointed out that in the context of the legality of power, craftsmen, who have an important place in the socio-economic history of Ottoman, have a different place in the festivals with their passages, performances and gifts.

Keywords: Ottoman, Festival, Pasage, Craftsman, Legitimacy.

Giriş

Osmanlı toplumunda esnaf teşekkülleri lonca adı verilen ve tarihsel arka plana sahip bir yapılanma ile varlık göstermişlerdir. Esnaf loncalarının dayandığı prensiplerin temelini oluşturan yapı ise Ahîliktir. Ahîlik; XIII. yüzyılda Anadolu’da kurulan ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda önemli rol oynayan belirli ilke ve kurallar çerçevesinde esnaf ve zanaatkârların oluşturduğu dinî, sosyal ve iktisadî bir teşkilatlanmadır.

Ahî Arapça “*kardeşim*” anlamına gelmektedir. Ahîliğin kökeni konusunda farklı görüşler olmakla birlikte; İslam öncesi Arap toplumundaki fetâ kavramına kadar uzanan ve İslâmî dönemde kurumlaşmış olan fütüvvet teşkilatının Ahîlik kurumuna büyük etkisi olmuştur. Fütüvvet teşkilâtı, sûflikle birleşerek tasavvufî bir özellik kazanmış ve daha sonra da meslekî bir mahiyet alan Ahîlik kurumuna dönüşmüştür.¹ Türkler, İslâmîyete geçişle birlikte fütüvveti benimsemişler ve cömertlik, yiğitlik ve kahramanlık gibi vasıflarla bezemişlerdir. Fütüvvet birlikleri siyâsî otoritenin ve toplumsal huzurun sağlanmasında her zaman önemli roller üstlenmişlerdir.² Ahîler, ekonomik ve sosyal adaleti gözetmişlerdir. Anadolu’da sosyal dayanışmayı sağlamayı hedef edinerek toplumun bütün fert ve kurumları arasında iyi münasebetler kurmuşlar ve herkesin huzur içinde yaşaması için çaba sarf etmişlerdir. Bu şekilde daha huzurlu ve daha güvenilir bir toplum oluşturmayı amaçlamışlardır.³

Ahîler, Anadolu’daki pek çok yerleşim yerinde bir taraftan tasavvufî düşünceye ve fütüvvet ilkelerine bağlı kalarak şeyh-mürît ilişkilerini; diğer taraftan da iş yerlerinde usta- kalfa-çırak ilişkilerini düzenleyen bir unsur olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bu yönüyle sosyal ve iktisadî hayatın önemli bir parçasını oluşturan Ahîler merkezî iktidarın zayıfladığı dönemlerde önemli siyasî faaliyetlerde de bulunmuşlar, devletin yanında yer almışlardır.⁴ Ayrıca mahalli idareyi temin ederek emniyeti ve asayişini sağlamışlardır.⁵ Ahi teşkilatları, anarşi ve kargaşa dönemlerinde toplumun huzur ve bekası adına siyasî ve askerî güçlerini kullanarak siyasî otoriteye bağlılıklarını göstermişlerdir. Örneğin Moğol istilasını sırasında, şehirlerde ve kasabalarda yerel halk yönetimlerinin

1 Ziya Kazıcı, “Ahilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, İstanbul (1980), 540; Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, *TDVİA*, XIII, s. 1996, 261; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara (1981), 212-213; Abdülhakî Gölpinarlı, “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 11 (1-4) (1949-1950), 6-7.

2 Kazıcı, 540.

3 Aysel Aksoy, “13. ve 14. Yüzyılda Anadolu’da Ahi Teşkilatı, Etkisi ve Siyaseti”, *Medeniyet ve Toplum*, 02 (01) (2008), 23.

4 Kazıcı, 540; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK Yayınevi, Ankara (1997).

5 Ramazan Aslan- Devran Şanlı, “Osmanlı Devleti’nde Bir Esnaf Örgütlenmesi Olarak Lonca Teşkilatı”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IV, 7 (2013) 15-30.

temsilcisi konumunda olmuşlardır. Osmanlıların kuruluş döneminde de bazı olaylara müdahale etmişler, asayişin sağlanmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Düzmece Mustafa olayında asilere karşı Bursa'yı savunmuşlardır.⁶

Ahî teşkilatları tarihsel süreçte farklı özellikler kazanarak lonca adı verilen esnaf teşkilatı halini almışlardır. Lonca, esnafın kendi aralarında dayanışmayı sağlamak amacıyla kurdukları devlet denetimi altında bulunan yere verilen isimdir. Ayrıca teşkilatlanmış esnaf anlamına da gelmektedir. Loncalar Osmanlı ekonomisinin temel yapıtaşını oluşturmuştur.⁷

Ahilik geleneği çerçevesinde Osmanlı toplumunda esnaf, genel olarak siyasî otoriteyle uyumlu bir tavır içinde bulunmuştur.⁸ Bazı maddi çıkarlarını gözetmeleri dışında devlete karşı isyankâr bir tutum sergilememiş bilakis devlete sadakat duyguları beslemişlerdir. Osmanlı esnaf teşekkülleri merkezî otoriteye bağlılıklarını çeşitli şekillerde göstermişlerdir. İktidarın zayıfladığı zamanlarda merkezî otoriteye olan bağlılığın gösterilmesi daha fazla ihtiyaç duyulan bir husus olmuştur. Bu cümleden olarak iktidarın gücünü teşhir etmesinde önemli rol oynayan Osmanlı saray düğünleri ve şenlikleri esnaf teşkilatlarının padişaha olan sadakatlerini fiilî olarak ortaya koydukları önemli zamanlar olmuştur. Zira XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra gösterişli şenlikler düzenlenmesi, içeride ve dışarıda yaşanan olumsuzlukların giderilmesinde ve hâkimiyetin tesisinde önemli bir meşruiyet zemini oluşturmuştur. Esnaf grupları şenliklerde birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunu canlandıran özellikleriyle ön plana çıkmıştır.

Osmanlılar tarihsel süreçte yaşadıkları meşruiyet sorununa çeşitli şekillerde cevap vermişlerdir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın sonlarına doğru değişim ve dönüşüm sürecine girmiş ve bu süreçte bir meşruiyet sorunu yaşamıştır. Bu makalede böyle bir dönemde hâkimiyetin tesisi bakımından ihtişamın ve gücün teşhir edildiği 1582'de tertip edilen şehzade sünnet düğününde gerçekleştirilen esnaf geçitleri ve bu sırada sergiledikleri gösteriler ele alınarak; bu durum iktidarın meşruiyeti bağlamında değerlendirilmiştir.

1. Osmanlı Şenlikleri

Osmanlı saray düğünleri için tertip edilen şenliklerde gerçekleştirilen merâsimler, iktidarın meşruiyetini sağlamlaştırması için kullandığı araçlardan birini oluşturmuştur. Zira bu şenlikler halka birlik ve güvenlik teminatı; düşmanlara ve rakiplere de güç gösterisi özelliği taşırdı.⁹

Osmanlı saray düğünlerindeki eğlenceler, ziyafetler, geçitler, hediye sunumları vb. sûrnâme denilen düğün kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Sûrnâmeler Osmanlı şehzadelerinin sünnet düğünlerini, hanım sultanların evlenme şenliklerini ve doğum kutlamalarını anlatan manzum ve mensur eserlerdir. Bu eserlerden anlaşıldığına göre; Osmanlı saray şenliklerinde tebrik

6 Mehmet Şirin Ayış, "Anadolu'nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2019), 110.

7 H. Emre Akbaş vd., "Osmanlı Devletinde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi İle Karşılaştırılması", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Eylül (2018), 165-202; Ahmet Kal'a, "Lonca", *TDVDİA*, XXVII, (2003) 212; Zümrüt Nuri, "Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 05 (01) (2009).

8 Selahattin Bayram, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2012), 99.

9 Nazlı Miraç Ümit, "Minyatürlerde Gösteri Sanatları: Nakkaş Osman'ın Tasvirleriyle Onaltıncı Yüzyıldan Örnekler", *Art-Sanat*, 2 (2014), 130.

için başta sadrazam olmak üzere, ülkenin dört bir yanından beylerbeyleri, sancakbeyleri, yeniçeri ağası, darüssaade ağası, mirahur ağa, bostancıbaşı, vezirler gibi yüksek rütbeli devlet adamlarının yanı sıra, yabancı ülke elçileri, Eflak ve Boğdan voyvodaları da değerli armağanlar sunmak üzere düğüne katılırlardı. Bu düğünlerde devletin temelini oluşturan teşekküllerden biri olan esnaf da önemli bir yere sahipti. Zira bu şenlikler ihtişamın, zenginliğin, gösterişin, muhtelif eğlencelerin sergilendiği organizasyonlardı. Bu tertip içinde esnaf alaylarının geçişleri, meslekleriyle ilgili hüneler göstermeleri ve armağanlarını sunmaları da ayrı bir merasimle gerçekleştirilirdi. Dolayısıyla bu alaylar, ihtişamın ve zenginliğin gösterilmesinde önemli bir yer tutuyordu.¹⁰

Sosyal hayatın bir parçası olan şenlikler toplumun büyük kısmının katılımıyla gerçekleşir ve diğer törenlerden bu yönüyle ayrılır. Şenliklerle gündelik hayatın baskı ve zorluklarının ortadan kalkması, aşırı tüketim, gösteriş gibi fiiller bireyleri bir süreliğine de olsa hayatın alışlagelmişlerinin dışına çıkarmakta, rahatlatıcı bir etki sağlamaktadır.¹¹ Osmanlı toplumunda da Türk devlet geleneğinde yer bulan şöenler, şenlikler şeklinde devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde sarayda yapılan evlenme ve sünnet düğünleri ihtişamlı bir şekilde kutlanmıştır. Özellikle askerî yenilgilerin arttığı buhran dönemlerinde kamuoyunda bu yenilgileri unutturma, Osmanlı Devleti'nin gücünü kanıtama ihtiyacı daha büyük ve ihtişamlı şenliklerin organize edilmesine neden olmuştur. Böylece şenlikler, Osmanlı toplumunun yüzyıllar boyunca sosyal bir uyum içerisinde olmasını sağlayan önemli bir görevi üstlenmiştir. Toplumun önemli bir bölümünü temsil eden esnaf teşekkülleri de bu şenliklerde diğer katılımcılar gibi devlete ve padişaha olan uyum ve sadakatlerini göstermişlerdir. Hatta alaylar halinde yaptıkları geçit törenleri ile mesleklerini sahnelemeleri ve kendi el emekleriyle meydana getirdikleri birbirinden değerli hediyeleri kendi usullerince sunmalarıyla diğer göstericiler gibi (rakkaslar, sazandeler, fişekçiler, canbazlar, silahşörler, hokkabazlar vb.) izleyenlerin dikkatlerini üzerlerine çekerek adeta şenliklere damgalarını vurmuşlardır.

Esnaf geçitlerinin yukarıda sözü edilen alay ve sunum tarzları, şenlikleri görsel sanatlar bakımından zenginleştiren bir içeriğe sahipti. Osmanlı şenliklerindeki esnaf gösterilerinin günümüzdeki tiyatro anlayışını örneklediği düşünülebilir. Diğer taraftan Osmanlı şenliklerinde ahilik geleneğini büyük ölçüde devam ettiren esnaf loncalarının gösterileri toplumu bütünleştiricidir ve toplumsal yapıdaki ilişkilere işaret eder. Şenliklerde birlik ve beraberliğin belirgin olarak tezahürü söz konusudur. Şenliklerin çeşitli unsurları bir araya getirmesi ile gerçekleştirilen bütünlüğün yanı sıra izleyicide algı ve kavrayış bütünlüğünü sağlaması da söz konusudur.¹²

Esnaf alaylarında her bir esnaf adeta birbiriyle yarışırçasına kendi meslekleriyle ilgili en teknolojik, en şaşırtıcı, en ilgi uyandıran ve akıl almaz buluşları sultana ve etraflarında toplanan kalabalığa göstermeye çabalamaktaydı. Her bir esnaf loncası kendi ustalıklarıyla ilgili değerli armağanları vermeden önce bir geçit düzenler ve meslekleriyle ilgili gösteriler yaparlardı. Daha sonra şenlik geleneğine göre önceden belirlenen ölçüye ve şekle göre pîşkeş denilen hediyelerini sultana takdim ederlerdi. Şenliklerde esnafın geçit gösterisi, sergiledikleri eşyalar, icraatlarını yansıtan sahneler, hediye sunumları binlerce kişinin büyük ilgisini çekerek.¹³ Esnaf gruplarının aylar

10 Mehmet Arslan, "Osmanlı Saray Düğünlerinde Esnaf Alayları", *Milli Folklor Dergisi*, 12 (1991), 27.

11 Dilek Türkmenoğlu, Sanatsal Bir Belge Olarak Sürnâme-i Hümayun Minyatirleri", *Elektornik Sosyal Bilimler Dergisi*, VII, 26 (2008), 100.

12 Türkmenoğlu, 101-102.

13 Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Sürnâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara (1999), 219.

önce hazırladıkları ve alayla sundukları tasvirli bahçeler, havuzlar, hamamlar, köşkler ve şekerden yapılmış tasvirler, bu düğünlerin en çok ilgi çeken gösterilerindendi. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğulları Şehzade Mustafa, Şehzade Mehmet ve Şehzade Selim'in sünnet düğünlerinde ülkenin dört bir tarafından gelen esnaf, hüner ve marifetlerini göstermişlerdi. Bunlardan birinde zarif bir adam figürü, araba üzerinde bulunan köşkü, köşkün içine girip arabayı hareket ettirmek suretiyle yürütmüştü.¹⁴

2. Meşruiyet Bağlamında 1582 Şenliği ve Esnaf Geçitleri

Meşruiyet ya da meşruluk, “geçerli olma” anlamına gelmektedir.¹⁵ Meşruiyet, hâkimiyetin tesisi bakımından, siyasî iktidarlar için önem taşıyan bir husustur. Bu durum, Osmanlı toplumu gibi “sosyal onur, statü ve mertebelerin mutlak egemen bir hükümdar tarafından belirlendiği patrimonyal bir toplumda”¹⁶ daha da kendisini göstermektedir. Osmanlı Devleti, “İktidarını gerekli her türlü araçla sürdürmek ve yaymak şeklinde ifade edilebilecek siyasî kaygıları ön planda tutuyordu.”¹⁷ Bundan dolayı Osmanlılar zaman zaman kendi meşruiyetlerini sağlayan ve kuvvetlendiren araçlara ihtiyaç duymuşlar; bilhassa hâkimiyetin zayıfladığı, siyasî iktidarın sarsıldığı durumlarda bu vasıtaları daha fazla kullanmışlardır. Gösterişli eşyalar kullanmak, hediye dağıtmak, hediye almak, tarih yazıcılığına başvurmak, soyağacı düzenlemek, dönemin dini unsurlarını ön plana çıkarmak, heybetli binalar, özellikle de camiler inşa etmek ve şenlikler düzenlemek bu meşrulaştırma araçlarından bazılarıdır.¹⁸

Meşruiyet “dışarıdan ve içeriden gelen tehditler karşısında tanımlanmış bir kavram” olduğundan şartlara göre değişik şekillerde tezahür etmiştir.¹⁹ Örneğin, kuruluş döneminde siyasî iktidarın meşruluğu meselesi farklı özellikler gösterirken, XV. yüzyıl başlarındaki Ankara Savaşı'nın ardından yaşanan siyasî otorite kaybı ile yaşanan meşruiyet sorunu ve XVII. yüzyılda değişen sınırlar ve Safevilerle olan rekabetin artması sonucu İslâm'ın artan etkisi ile yaşanan meşruiyet sorunu farklılıklar gösterir.²⁰ Kuruluş dönemini anlatan eserlerde gazâ ve Oğuz geleneği iki önemli meşruiyet ögesi idi. Aşık Paşazade Tarihi, Oruç Bey Tarihi ve Anonim Osmanlı tarihleri gibi eserlerin genel anlatımında bu iki unsur ön plana çıkmaktadır. Yine bu eserlerde Osman Bey'in, Selçuklu sultanının hâkimiyet alâmeti olarak gönderdiği, Türk devletlerinde hâkimiyet sembollerinden sayılan sancak, davul ve kaftan gibi eşyaları ayakta karşıladığının anlatılması²¹

14 Fatma Ünyay Açıkgöz, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara (2012).

15 Türk Dil Kurumu, *Güncel Sözlük* (https://sozluk.gov.tr).

16 Halil İNALCIK, *Şâir ve Patron- Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul (2010), 10.

17 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul (2008), s. 64.

18 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1919)*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul (2007), 38-33. ; Ahmet Güneş, “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, *OTAM*, 17(2005) 1-48; Ömer Cide, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Meşruiyet Sorunu ve Yansıması”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2) (2015), 110, 115.

19 İpek Yosmaoğlu, “Kanun, Yasallık ve Meşruiyet: Osmanlı'da Meşruiyet Meselesi Hakkında Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan*, 51/1-4 (1996), 509-519.

20 Yosmaoğlu, 508-519.

21 Nihal (Atsız) (Tercüme eden), *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul (1939), 26; Aşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman (Osmanoğullarının Tarihi)*, (hızl. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç),

ile aslında Osman Bey'in beyliğinin meşruluğuna yapılan vurgu dile getirilmek istenir. Osmanlı tarih yazıcılığının ilk nüveleri devletin varoluş mücadelesi verdiği Timur istilasından hemen sonra rülmeye başlanmıştır. Zira bu dönemde Çelebi Mehmet'in devleti merkezileştirme çabaları ve meşruiyetle ilgili kaygılar söz konusudur. Bu dönemde Osmanlılar gerek Anadolu'da gerekse Doğu'daki Türkmen muhitlerinde büyük bir itibar kaybına uğramıştı. Ayrıca o dönemde başta Timurlular olmak üzere, diğer Moğol, Türk ve Arap kaynaklarında Osmanlı hanedanının Oğuz kökeni reddedilmekteydi.²² Keza II. Bayezid'in, kardeşi Cem Sultan ile olan mücadelesinin ardından tarih yazıcılığında belirgin bir yükselişin olması, siyasî otoritenin zayıflamasına paralel olarak hep bu meşruiyet meselesi ile ilişkilidir.²³

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra mutlak iktidarı sağlayarak devleti merkezî bir imparatorluk haline getirmesiyle, padişahlar herkesten üstün, ulu ve ayrı bir hükümdar olarak, yaklaşık yüz yıl sürecek bir kişisel hâkimiyet kurmuştu. Fatih Sultan Mehmet ve Kanunî Sultan Süleyman, devletin teşkilât ve teşrifât kâidelerini düzenleyen yasalar çıkartmışlar, dolayısıyla, ortak bir adalet sistemi, vergiler ve bütün tebaasını himayesi altına alan bir hükümdarlık anlayışı ile iktidarın meşruiyeti tartışmasız sağlam bir zemine oturtulmuştu. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının son dönemlerinde ise iktidar, hükümdarın şahsından hanedan içindeki diğer kişilere geçmeye ve savaşçı padişahlar çizgisi bu dönemden sonra silinmeye başlamıştı. XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın ortası arasında karar alma sürecinde padişahların anneleri ve eşleri daha belirgin bir şekilde ön plana çıkmışlar, önemli ölçüde siyasal iktidar kullanmışlardı. Velhasıl eski görkemli fetihlerin sonu gelmiş, devlet XVI. yüzyılın dinamizmini yitirmiştir. Bu yüzyılın sonunda askerî yenilgiler, diplomatik tavizler ve toprak terkleri, imparatorluğun üstünlüğünü mutlak olmaktan gitgide uzaklaştırmaya başlamıştır. Ekonomik alanda da paranın değerinin düşürülmesi, ek harçlar, olağanüstü vergiler, ödenmeyen aylık ve ücretler görülmüştür. Yeniçeriler sık sık ayaklanmış, küçük tüccar başkaldırmış, imparatorluğun pek çok yerinde isyanlar görülmüştür.²⁴

XVI. yüzyılın sonlarına doğru askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlar, merkezî otoritenin meşruiyetini sarsmış ve özellikle saray şenlikleri düzenlenmesi bu meşruiyetin sağlamlaştırılması ve kanıtlanması için iyi bir araç teşkil etmiştir. Şenliklerde güç teşhir edilir, hatta olduğundan fazla gösterilirdi. İktidarın tebaasına kendi devlet yapılanışını, dünya görüşünü, gücünü sembollerle bildirmesi de söz konusudur. Merâsimlerin tekrarı ile iktidar bunu her defasında hatırlatmış olurdu. Osmanlı padişahları da devletin fiilî sahibi ve hükümdarı olarak hâkimiyetlerini muhafaza etmek, merkezî konumlarını vurgulamak ve kuvvetlendirmek, dolayısıyla varlıklarını sürekli hatırlatmak durumundaydı. Bu maksatla özenle ve sürekli olarak hükümdar ve ailesinin yaşamındaki doğum, okula başlama, düğün gibi belirli aşamaları ve devlet işlerindeki cülus, surre alayları, Cuma selamlığı, nevrüz gibi çeşitli merâsimleri, meşrulaştırma vasıtası olarak kullanmışlardı.²⁵

1582'de III. Murat'ın oğlu Mehmet (III) için yaptırdığı gösterişli sünnet düğünü Osmanlı

İstanbul (2010), 53.

22 Erkan Göksu, "Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Gaza ve Türkmen (Oğuz) Ananelerinin Rolü", *Oğuz Geleneği Çerçevesinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*, (Editör: İsmail Özçelik), Kırıkkale (2003), 32.

23 Güneş, 43.

24 Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, (çev. Server Tanilli), İstanbul 2007, 291-320; Quataert, 146-147.

25 Suraiya Faroqhi, Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, II, (ed. Halil İnalçık-Donald Quataert), İstanbul (2000), 731-742; Deringil, 31-63.

döneminin en görkemli şenliklerinden birisidir. Yukarıda değinildiği gibi imparatorluğun en geniş topraklara sahip olduğu bu dönemde askerî yenilgiler, ekonomik sorunlar, devlet yapısı ve işleyişindeki değişimler, Celalî isyanları gibi imparatorluk otoritesinde bazı çözümler söz konusu olmuştur. Koçi Bey²⁶ ve Gelibolulu Mustafa Âli²⁷ gibi dönemin önde gelen devlet adamları tarafından siyasetname tarzında kaleme alınan risalelerde bu değişimin sebepleri ve aksaklıkların giderilmesi için sundukları öneriler, meselenin içeride nasıl algılandığını göstermektedir.²⁸ Böyle buhranlı bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek içeride gerekse dış dünyada devletin iktidarını sürdürebilmesi ve gücünü kanıtlaması gerekmektedir. Bu nedenle III. Murat, Şehzade Mehmet'in sünnetini büyük bir ihtişamla kutlamıştır.

Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Câmiü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr* adlı eseri 1582 şenliğini etraflıca anlatmaktadır. Bu eserde düğün davetlilerinden olan İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerden gelen esnaf gruplarının geçitleri betimlenmiştir. Âli'nin *Sûrnâmesi* sekiz bâbdan müteşekkil olup dördüncü bâbda esnaf alaylarının gösterileri ve bunların hediyeleri teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca beşinci bölümde de esnaf gruplarına yer verilmiştir. Ciltçiler, ressamalar, sahaflar, takyeciler, Bitpazarı halkı, berberler, iğneciler, çilingirler, demirciler, aynacılar gibi esnaf ve zana'atkarların alayla geçişleri, hünerli gösterilerle armağanlar sunarak padişaha bağlılıklarını belirtmeleri ve bunun karşılığında aldıkları ihsanlar hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.²⁹ Âli'nin bu eserinde düğün, minyatürlerle tasvir edilmiştir. Nakkaş Osman bizzat gördüklerini resmederek minyatür sanatına özgün bir nitelik kazandırmıştır.³⁰ Ayrıca düğün için gelen armağanlar için ayrı defterler tutulmuştur.³¹ Şehnâmeçi Seyyid Lokman'ın Farsça Şehinşahnâme'si ile İntizâmî'nin *Sûrnâme-i Hümâyun* adlı eserleri de 1582 şenliğini anlatmaktadır.³²

1582 şenliğinde esnafın alayla geçişi başta sultan olmak üzere bütün izleyenlerin, yerli ve yabancı devletlerin takdirini kazanmıştır. 52 gün devam eden düğün müddetince esnafın geçişi 20 gün sürmüştür. Hepsi de en güzel kıyafetlerle, belirlenen düzene göre padişahın bulunduğu kasrın önüne gelerek iyi dileklerde bulunuyor ve padişaha bağlılıklarını takdim ediyorlardı. Her sınıf kendi sancağını taşıyordu. Bu alaylarda esnaf seyirlik oyunlar ve kendi meslekleri ile ilgili hünerlerinden olmak üzere iki türlü gösteri sunuyordu. Gösterilerini tamamlayan esnaf gurubu kendi eserlerinden birer örneği padişaha sunuyordu. Padişah da memnuniyetini, dağıttığı paralarla gösteriyordu.³³

26 Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Hazırlayan: Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, İstanbul (2018).

27 Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushâtü's-Selâtin*, (Hazırlayan: Faris Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul (2015).

28 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadim'in Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul (2013).

29 Gelibolulu Mustafa Âli, *Câmi'ul-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, (Hazırlayan: Ali Öztekin), TTK Basımevi, Ankara (1996), 25-50, 202-211.

30 Ümit, 132.

31 Örn: *TSMA, D. nr. 9614; TSMA D. nr. 154*. 1675 Edirne şenliği'nde Edirne kasapları gümüş leğen ve ibrik 2, gümüş kahve ibriği 1; Asitane mumcuları gümüş şamdan; Edirne mumcuları gümüş şamdan ve makas, gümüş tepsi; Asitane nalbantları her biri gümüşten olmak üzere kapaklı tas, 4 adet gümüş nal, 48 adet gümüş mih ve gümüş tepsi hediye etmişlerdir. *TSMA, D. nr. 154*.

32 Ümit, 132.

33 Mehmet Arslan, "Osmanlı'da Bir Muhteşem Şenlik: Şehzade Sultan Mehmet'in (III. Mehmet) Sünnet Düğünü, *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, Eylül (2016), 13.

1582’de gerçekleştirilen bu düğündeki esnaf alayında balıkçılar, büyük bir sandığın içinde yapay bir deniz oluşturmuşlardı. Alayla geçtikleri bu denizin içinde balıklar yüzüyor, üzerindeki sandalda ise kayıkçılar kürek çekiyor ve balıkçılar avlanıyordu. Hamamcılar da içinde kurnalar bulunan, sıcak sular akan ve üzerinden dumanlar çıkan yapay bir hamamla geçerek hediyelerini sunuyorlardı. Hamamın içinde bir tellak figürü ile elinde gümüş tasla yıkanan birinin de tasviri vardı. Çiftçiler, toprağı ekerek; berberler, birbirinin saçını ve sakalını tıraş ederek; çörekçiler ise bir araba üzerine yerleştirdikleri yanar fırında çörek pişirerek geçiyor ve altı büyük tabak içinde padişaha bu çöreklerden hediye ediyorlardı.³⁴

Osmanlı şenliklerinde ayrı bir yeri olan ve 1582 sünnet düğününde sayıları 200’e yaklaşan esnaf grupları ve bunların armağanlarından bazıları şunlardır:³⁵

Çadır Dikenler: Çadırcılar ortaya bir gölgelik kurmuş ve bunu sultana pîşkeş olarak sunmuşlardır.

İstanbul Şişecileri: Şişeciler bir arabanın üzerinde, cam üreten bir fırının etrafında sanatlarını icra ederek geçmişler camdan yapılmış armağanlarını sunarak in‘amlarını almışlardır.

Balıkçılar: Balıkçılar bir sandıkla deniz suyu getirmişlerdir. Yüz arşına yakın ipin ucuna boş bir sandığı bağlayarak denize atmışlar, sandığın içine su ile beraber balıklar girmiş olarak karaya çıkmışlardır. Padişah bunu izlerken bir dilsiz atına binmiş derya yalısını seyre inmiştir. Balıkçılar ağ atmışlar dilsizi atıyla beraber denize çekmişlerdir. At ağı yırtarak dışarı çıkmış dilsiz ise çırpınarak denize batmıştır. Diğer dilsizler bunu görüp hemen denize atlayarak dilsizi kurtarmışlardır.

İstanbul Kahvecileri: Kahvecilerden bir grup yasakçılar tarafından sık sık kahvehanelerin basıldığını, fincanların kırılarak kahvelerinin döküldüğünü, yakalananların elleri bağlanarak dövüldüğünü tasvir etmişlerdir. Devamında ise hâlbuki hiçbir zaman saygıda kusur etmedikleri halde niçin böyle bir muameleye uğradıklarını anlayamadıklarını arz etmişlerdir.

Hamamcılar: Hamamcılar temsili bir hamamla geçmişlerdir. Üzerinde dumanı tüten hamam, külhanı, camekânı, sıcak-soğuk su akıtan kurnaları, tellağı, içinde yıkananı ile gerçek bir hamam görünümündeydi.

İstanbul Berberleri: Berberler ellerinde tıraş aletleriyle izleyenleri şaşkınlık içinde bırakarak mesleklerini icra eder bir halde geçmişlerdir.

İstanbul Takyecileri: Takkeciler, mükemmel giyinişli, başlarında sarıklarıyla genci ve yaşlısıyla sarayın önüne dizilerek, sanatlarının ürünü olan altın ve gümüş ipliklerle işlenmiş takyeler sunmuşlardır.

Bezzâstân (Bedesten) Halkı: Bedestan mensupları çok kıymetli mücevher ve kumaşlarla bezeli bir dükkân tertip ederek padişaha kulluklarını arz etmişlerdir.

Bitpazarı halkı: Bitpazarı esnafı, değerli kumaş ve ipeklerle süslenmiş bir dükkân ile iki gül yüzlü köleyi padişaha sunmuş ve bol ihsan almışlardır.

Payitaht Sahafları: Sabah erkenden, ellerinde farklı renk ve tür yazılarla inşa edilmiş Mushaflarıyla gelerek armağanlarını sunmuşlardır.

34 Âli, 202-203, 210-211.

35 Âli, 37-50, 210-211.

Ciltçiler ve Ressamlar: Sanat incelikli, en güzel ciltleri ve rengârenk nadide resimleriyle gelerek padişaha armağanlarını ve bağlılıklarını sunmuşlardır.

Akdeniz ve Karadeniz Gemicileri (Mellâhân-ı Bahr-i Sefd ü Siyaâh): Mısır, Cezayir, Hind ve Sind'den alıp getirdikleri Anadolu'da bulunmayan kumaşları hediye ederek bağlılıklarını sunmuşlardır.

Kılıççılar, Bıçakçılar ve Makasçılar: Bu gruptaki esnafın her biri ayrı ayrı süslü aletleriyle kabileler halinde geçerek hediyelerini sunmuşlardır.

Gözlükçüler: Gözlükçüler, görülmemiş gözlüklerle geçerek hediyelerini sunmuşlardır.

Esanscılar (Attârân-ı Dârü'd-Devle): Attarlar Sancak ve tuğlarıyla gelerek en nadide esanslarını sunmuşlardır. (Çekdiler yükler ile ıtriyat, Kaldılar köhne baharı isbat, Sancak u tuğ ile gelmişler idi, Boybeyi gibi kılınmışlar idi).

Sabuncular (Zümre-i Sabun-füruşan): Sabuncular, farklı renk ve kokularda yaptıkları sabunlar getirerek sunan sabuncular, pek çok ihsan almışlardır.

Terziler (Gürûh-ı hayyâfîn): Terziler renk değiştiren bayrakları, ortada çeşitli kumaşlar dolu bir dükkân ve mahirane dikilmiş elbiseler ile gelerek dikişli bir elbiseyi hediye olarak sunmuşlardır.

İstanbul Esircileri: Esirciler iki güzel gulamı pîşkeş olarak sunmuşlar ve kese kese altın almışlardır.

İstanbul Hamalları: Hamallar Eşine az rastlanır donanmış iki at sunmuşlar ve bol ihsan almışlardır.

İpekçiler (Kazzâzlar): İpekçiler, bayrakları ile gelerek altın ipeklerle işlenmiş değerli ipek kumaşlar sunmuşlardır.

Hallaçlar (Pamukçular): Hallaçlar Pamuktan mamul elbiseleri, süslü Selimî ve Yusufî sarıkları, yanlarında aletleri ile koyun sürüsü görünümünde gelerek çeşitli hediyeler sunup padişaha kulluklarını arz etmişlerdir.

Halı-seccade Satıcılar: Halıcılar, yere yayılmış renkli ve nakışlı ipek halıları, başlarında ay yüzlü halı temizleyicileriyle geçen halıcılar, değerli halılardan hediyelerini sunarak büyük ihsanlar almışlardır.

Meyhaneciler ve bozacılar: Meyhaneciler ve bozacılar, altın işlemeli sürahi ve kadehler sunup sultanın keremini kazanmışlardır.

Âli esnafa ayırdığı bu bölümün sonunu şu beyitlerle bitirmektedir³⁶:

“Çekildi yine bir gün şişe-karân

Zücâc alâtı çekdiler firâvân

*Furununda kimi işler zücâcı
Şafakdan sanki çerhun hâm zâcı*

*Nice bin şişe billûr-ı firengi
Mey-i sahbada almış dürlü rengi*

*Onlar şişe kırarsa kimse tınmaz
Çü yükler şişedür kimse tokunmaz*

*Bu minval üzere erbâb-ı sanâyi
Gelip arz eylemiş idi bedâyi*

*Nice in ‘âm alup eylerdi dâvet
Dua idüp giden ashâb-ı san ‘at*

*Hüner arz eyledi erzâl ü eşrâf
Çekildi geldi hatta bu riya-bâf*

*Yüce dergâhdur red yokdur anda
Gelen makbûl olur kalmaz yabanda*

*Temevvüc kılduğınca bahr-i ihsân
Olurdi gevher ü haşak yeksân*

*Dinilmezdi senün zatun denîdür
Bu şah mülk-i cihânun behmenidür*

*Görürdi her gelen in ‘âm u rağbet
Yiyüp ni ‘met iderdi kesb-i fırsat”*

Sonuç

Osmanlı toplumunda esnaf loncalarının dayandığı prensiplerin temelini XIII. yüzyılda Anadolu’da kurulan ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda önemli rol oynayan esnaf ve zanaatkarların meydana geirdikleri dinî, sosyal ve iktisadî bir teşekkül olan Ahîlik oluşturmaktadır.

Ahîlik geleneğinin bir devamı olarak Osmanlı toplumunda sosyal ve iktisadî hayatın önemli bir parçasını oluşturan esnaf teşekkülleri siyasî otoriteyle uyumlu hareket etmişler, devlete sadakat duyguları beslemişler ve özellikle siyasî iktidarın zayıfladığı durumlarda merkezî otoriteye olan bağlılıklarını çeşitli şekillerde göstermişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren düzenlenen Osmanlı saray şenlikleri bunun için iyi bir zemin hazırlamıştır. Devletin sosyal, ekonomik ve askerî dönüşüm yaşadığı bu dönemlerde iktidarın meşruiyetini sağlayan ve güçlendiren psikolojik işlevleriyle şenlikler toplumu birleştirici ve bütünleştirici bir rol oynamıştır. Esnaf teşekkülleri siyasî iktidara olan bağlılıklarını bu şenliklerde gerçekleştirdikleri hünerli gösterileri ve sunumlarıyla ortaya koymuşlardır. Diğer taraftan şenliklerdeki geçitler halkla bütünleşmeyi de sağlamış; en değerli armağanları sunarak da padişaha ve devlete olan bağlılıklarını göstermişlerdir.

Mutlak egemenliğin hükümdar üzerinde toplandığı bir yönetim yapısına sahip olan Osmanlı Devleti’nde meşruiyet, hâkimiyetin tesisi bakımından önemli bir husustur. Bundan dolayı Osmanlılar zaman zaman kendi meşruiyetlerini sağlayan ve kuvvetlendiren çeşitli araçlara ihtiyaç duymuşlardır. Tarihsel süreçte cami inşa etmek, tarih yazmak, soyağacı düzenlemek ve şenlik tertip etmek gibi değişiklik gösteren bu araçları, hâkimiyetin zayıfladığı otorite boşluklarında daha fazla kullanmışlardır. 1582 şenliği de böyle bir ortamda meşruiyetin sağlanması bağlamında etkili bir organizasyon olarak dikkati çekmektedir.

İç ve dış dünyaya kanıtlanmak istenen güç ve ihtişamın yanı sıra sosyal uyum; 1582 şenliğinde kullanılan eşyalar, icra edilen gösteriler, geçitler ve armağan sunumlarıyla somutlanmış ve çeşitli sembollerle izleyiciye yansıtılmıştır. Esnaf teşekkülleri bu şenlikte beraberlik duygularını canlandırarak siyasî iktidarın meşruiyetinin sağlanmasına katkıda bulunmuşlardır.

Kaynakça

Akbaş, H. Emre. “Osmanlı Devletinde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi İle Karşılaştırılması”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Eylül (2018): 165-202.

Aksoy, Aysel. “13. ve 14. Yüzyılda Anadolu’da Ahi Teşkilatı, Etkisi ve Siyaseti”, *Medeniyet ve Toplum*, 02, sy 01 (2008):12-35.

Arslan, Mehmet. “Osmanlı’da Bir Muhteşem Şenlik: Şehzade Sultan Mehmet’in (III. Mehmet) Sünnet Düğünü”, *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, (15 Eylül 2016), <https://www.altayli.net/osmanlida-bir-muhtesem-senlik-sehzade-sultan-mehmetin-iii-mehmet-sunnet-dugunu.html>

Arslan, Mehmet. *Türk Edebiyatında Manzum Sûrnâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, (1999).

Aslan, Mehmet. “Osmanlı Saray Düğünlerinde Esnaf Alayları”, *Milli Folklor Dergisi*, sy 12, (1991): 27-31.

Aslan, Ramazan-Şanlı, Devran. “Osmanlı Devleti’nde Bir Esnaf Örgütlenmesi Olarak Lonca Teşkilatı”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IV, sy 7, (2013): 15-30.

Âşık Paşazâde. *Tevârih-i Âl-i Osman (Osmanoğullarının Tarihi)*, (hzl. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç), İstanbul (2010), 53.

Ayiş, Mehmet Şirin. “Anadolu’nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 13 (2019): 91-116.

Bayram, Selahattin. “Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 21 (2012): 81-115.

Cide, Ömer. “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Meşruiyet Sorunu ve Yansıması”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2) (2015): 105-206.

Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara: TTK Yayınevi, (1997).

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1919)*, İstanbul: Doğan Kitap, (2007).

Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, II, (ed. Halil İnalçık-Donald Quataert), İstanbul (2000): 731-742.

Gelibolulu Mustafa Âli. *Nushâtü’s-Selâtin*, (Hazırlayan: Faris Çerçi), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, (2015).

Gelibolulu Mustafa Âli. *Câmi’ul-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, (Hazırlayan: Ali Öztekin), Ankara: TTK Basımevi, (1996).

Göksu, Erkan. “Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda Gaza ve Türkmen (Oğuz) Ananelerinin Rolü”, *Oğuz Geleneği Çerçevesinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*, (Editör: İsmail Özçelik), Kırıkkale (2003): 19-34.

Gölpınarlı, Abdülbaki. “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, sy 11 (1-4) (1949-1950).

Güneş, Ahmet. “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, *OTAM*, 17(2005): 1-48.

İnalçık, Halil. *Şâir ve Patron- Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, (2010).

Kal’a, Ahmet. “Lonca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVDİA)*, XXVII, (2003): 211-212.

Kazıcı, Ziya. “Ahilik”, *TDVDİA*, I, İstanbul (1980): 540-542.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Hazırlayan: Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, İstanbul (2018).

Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (1981).

Mantran, Robert. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, (çev. Server Tanilli), İstanbul: Alkım Yayınevi (2007).

Nurı, Zümrüt. “Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 05, sy 01(2009): 40-48.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Fütüvvet”, *TDVDİA*, XIII, s. 1996, 261. (261-263).

Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadim'in Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yayınları, (2013).

Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul (2008).

Atsız (Nihal) (Tercüme eden), *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul: (1939).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), *Defter (D.)*, Numara (nr.) 154.

TSMA, D. nr. 9614.

Türk Dil Kurumu, Güncel Sözlük (<https://sozluk.gov.tr>).

Türkmenoğlu, Dilek. Sanatsal Bir Belge Olarak Sûrnâme-i Hümayun Minyatürleri”, *Elektornik Sosyal Bilimler Dergisi*, “, Güz, 7, sy 26, (2008): 98-111.

Ümit, Nazlı Miraç. “Minyatürlerde Gösteri Sanatları: Nakkaş Osman'ın Tasvirleriyle Onaltıncı Yüzyıldan Örnekler”, *Art-Sanat*, 2 (2014): 129-145.

Ünyay Açıkgöz, Fatma. *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara (2012).

Yosmaoğlu, İpek. “Kanun, Yasallık ve Meşruiyet: Osmanlı'da Meşruiyet Meselesi Hakkında Bir Deneme”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan, sy 51 (1-4) (1996): 508-519

Doç. Dr.
Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Gaziantep Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü
hseyhanlioglu2019@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4552-9242>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 25/11/2020 07/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.831072>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Demokrat Parti Döneminde Türkiye’de Kültürel Faaliyetler (1946-1960)

Culturel Activities during the Democrat Party in Turkey (1946-1960)

Öz

Demokrat Parti (DP) kuruluşundan günümüze kadar Türkiye’nin siyasal hayatında, siyasi düşünce itibariyle mihenk taşı olarak kabul edilmektedir. Başta siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda olmak üzere hem muhalefette hem de on yıllık kesintisiz iktidarından günümüze kadar derin etkilerde bulunmuştur.

1789 yılından itibaren başlayan ve zamanla, kendi ülkesinde psikolojik üstünlüğünü kaybeden Anadolu kültürünün, hem kültürüne yabancılaşmış yerli Batıcılara hem de mağrur Avrupa kültürünün yanında, II. Abdülhamit’ten sonra ilk kez kendi kadim kültürel kodlarıyla uyumlu ve siyasette biz de varız diyen bir iktidar olduğu görülmektedir.

DP’nin muhalefette iken, dönemin iktidarını kültür politikalarıyla değişime zorladığı ve iktidara geldiği zaman ise ilk önce ekonomi ve kültürel değerlere yöneldiği görülmektedir. İlk icraat olarak ezanın Arapça okunması, Osmanlı hanedanına mensup kadınların sürgünden geri getirilmesi, Birecik köprüsünün açılması, İstanbul fethinin 500. yılı ve yeniden imarı, Yıldız seramik fabrikasının kurulması, Türk halk müziğinin ve Kur’an-ı Kerim’in radyolarda okunması... akla gelen ilklere dendir.

Tümevarım yöntemiyle elde edilen teorik kaynaklardan oluşan bu çalışmada DP’nin, Türk siyasal hayatı kültürel değerleri üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonucunda, siyasal ve sosyal hayata Batı kültürünün yanına Anadolu kültürünü de getiren DP’nin, Anadolu halkının kültürel değerleriyle uyumlu çalışmalarından dolayı takdir edildiği, bugün bile en önemli siyasi değerlerden görüldüğü, isminin referans kaynağı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: DP, Kültür, Tarih, Ezan, Sanat

ATIF: ŞEYHANLIOĞLU Hüseyin, “Demokrat Parti Döneminde Türkiye’de Kültürel Faaliyetler (1946-1960)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1369-1384)

CITE: ŞEYHANLIOĞLU Hüseyin, “Culturel Activities during the Democrat Party in Turkey (1946-1960)”, *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1369-1384)

Abstract

Democratic Party (DP) until today the establishment of Turkey's political life, is accepted as the cornerstone of political thought as. It has had deep effects both in the opposition and its ten-year uninterrupted power, up to the present, especially in the political, social and cultural fields.

Starting from 1789 and gradually losing its psychological superiority in its own country, the Anatolian culture, besides both the indigenous Westerners who were alienated from its culture and the proud European culture, II. For the first time after Abdülhamit, it is seen that there is a power that is compatible with its ancient cultural codes and says that we are also in politics.

It is seen that while DP was in opposition, it forced the power of the period to change with its cultural policies and when it came to power, it first turned towards economic and cultural values. the first practice is to read the adhan in Arabic, to bring the women belonging to the Ottoman dynasty back from exile, to open the Birecik bridge, the 500th anniversary of the conquest of Istanbul and to reconstruct the Yıldız ceramic factory, to read Turkish folk music and the Koran on the radio is one of the first to come.

In this study, which consists of theoretical sources obtained through induction method, the effects of DP on Turkish cultural life cultural values were analyzed. As a result of the study, it is seen that DP, which brought Anatolian culture to the political life as well as the Western culture, was appreciated for its harmonious works with the cultural values of the Anatolian people, it is seen as one of the most important political values and it is used as a reference source.

Keywords: DP, Culture, History, Azan, Art.

“Bugün Demokrat Parti resmen kuruldu. Şimdi Türk siyasi hayatında yepyeni bir sahife açılıyor. Bu tarih, gelecek kuşaklar için asla unutulmayacak bir kilometre taşı olacak. Artık tek parti-tek şef sisteminin egemenliği, yalnız devlet hayatımızın dar kalıpları arasından çıkmakla kalmayacak; aynı zamanda, milletimiz yıllarca özlemini çektiği demokrasinin en ufuklarından özgürce nasibini alacak. Ülkemizin kalkınmaya, ekonomik açıdan gelişmeye ihtiyacı var. Demokrasi ve kalkınma hamleleri Demokrat Parti'nin iki temel felsefesi olacak. Kurucusu olduğum bu partinin, politik hayatımızda sonsuza kadar devam edeceğini ümit etmek istiyorum. Bizden sonra bu partinin başına geçecek yöneticilerin, 1946 ruhunu daima hafızalarda canlı ve uyanık tutmaları en samimi dileğimdir.” (Adnan MENDERES, 7 Ocak 1946)

Giriş

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yönetimindeki Türkiye, II. Dünya Savaşı'ndan sonra 27 yıllık tek partili antidemokratik siyasal yapının sürdürülemezliği, Sovyetler Birliği'nden gelen dış tehdidin büyüklüğü ve II. Dünya savaşının galip demokratik Batı ülkeleriyle yakınlaşmanın ön koşulu olarak görülmesi nedeniyle, ülke içinde demokratik açılımda bulunmak zorunda kalmıştır. Bunun siyasal karşılığı ise daha önce iki kez başarılı(a)mayan çok partili siyasal hayata geçiş olmuştur.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren iktisadi, sosyal ve siyasi sebeplerden ötürü bozulmuş olan halk ile yönetici kesim arasındaki ilişkinin düzeltilememesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ve Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) sonrasında tek partili siyasi hayatın problemlerinde bunalmış olan ve son olarak ise İkinci Dünya Harbi'nin ülke içerisinde oluşturmuş olduğu yeni bir toplumsal düzen ve talep arayışı - "*toplumun sıkıntılarını ifade edeceği bir kanal arayışı*"¹ Türkiye'nin çok partili bir siyasi hayata geçmesinde zorunlu etmenler olmuştur.

Çok partili siyasi hayata geçiş ile ilgili Nihat Erim, İsmet İnönü'nün kendisine şu sözleri söylediğini ifade etmiştir:²

"Bizim şimdiki sistemimiz baştaki şahsa dayanmaktadır. Bu türlü idareler ekseriyetle pek parlak başlar, hatta bir müddet parlak devam eder. Fakat bunun sonu yoktur. Baştaki şahıs sahneden çekildiği zaman nasıl bir akıbetle karşılaşılacağı bilinmez. Tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline intikal edemedikleri, hiç değilse bu zaruri olan intikali tam zamanında yapamadıkları için yıkılmışlardır. Yıkıntının arkasından da birçok zahmetlerle meydana getirilen eserlerin hepsi heba olmuştur. Memleketimizi böyle bir akıbetten korumalıyız. Ciddi ve esaslı murakabe (seçim) sistemine sür'atle geçmeliyiz. Ben ömrümü tek parti rejimiyle geçirebilirim. Ama sonunu düşünüyorum, benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirilmeksizin işe girişilmelidir."

Böylece, çok partili bir siyasal yaşama geçiş için iç ve dış şartlar olgunlaşmış ve bir kıvılcım beklenir hale gelmiştir. Bu kıvılcım ise toprak reformu kanunu olacaktır. Toprak reformu kanunu, aslında 1923 yılında Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra düşünülmesine rağmen Mustafa Kemal Atatürk'ün son zamanlarında gündeme gelmiştir. Fakat Mustafa Kemal'in vefatı ve İkinci Dünya Harbi'nin araya girmesiyle birlikte bu husus bir daha gündem olamamıştır. "**Topraksız Köylüye Toprak Dağıtılmasına ve Çiftçi Ocaklarının Kurulmasına Dair Kanun Tasarısı**" isimli çalışma, 1945 yılının Ocak ayının 17'sinde Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulmuştur. Meclis Grup Başkan Vekilliğine 7 Haziran 1945'te önerge verilmiş ve 12 Haziran'da bu önerge görüşülmeye/tartışılmaya başlanmıştır. Fakat önergeyi (Takrir) vermiş olan isimler Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde bu önergenin kabul edileceğine ihtimal dahi vermemişlerdir. Önergeyi verenler arasında dikkat çeken isimlerden birisi olan Celal Bayar CHP grubunda bu önergenin kabul edilmesini; "*eşyanın tabiatına aykırı*" şeklinde ifade etmiştir. Gerçekten de Takrir, partide fırtınalar koparmıştır.

Sonuç olarak Dörtlü Takrir, mecliste reddedilmişse de Toprak Kanunu kabul edilmiştir. Takrir ve Kanun tartışmaları, 27 yıllık tek parti olan CHP içindeki muhalefetin, CHP'den ayrılmasını başlatan mekanizma olarak Türkiye'nin siyasal hayatında bir milat olarak yerini almıştır. Oysa işin gerçeğine bakılırsa Başar'a göre, "Takriri verenler, Halk Partisi'nden ayrılıp başka bir parti kurmak yerine, Halk Partisi'nde ıslahat yaptırmak ve partiye hâkim olmak niyetindeydiler."³ Ancak Takrir, İsmet Paşa faktörü, CHP'nin bürokratik hegemonyası ve halk dilini konuşan dört kişinin halkta yoğun karşılık bulması nedeniyle, CHP içinde açılım yerine, Demokrat Parti'ye giden kuruluş

1 Şaban Sitembölükbaşı, *Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s.114.

2 Rıfki Salim Burçak, *İdamların İçyüzü*, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara, 1979, s. 52.

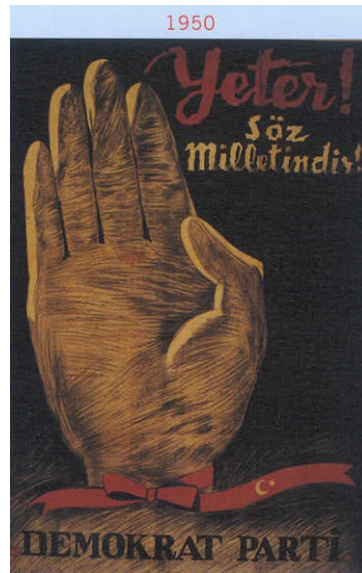
3 Ahmet Hamdi Başar, *Yine Hayal Âleminde Uçuyorum*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.50.

sürecinin ilk kilometre taşı olarak görülmektedir.

1. Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Kültür Stratejisi

Aralık 1945 yılına gelindiğinde artık DP kurulabilirdi. CHP'nin içinden Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan üzerinde dört temel direği bulunan, TpCF ve SCF'nin CHP'den bıkarcasına nefret eden ve “Yeter! Söz Milletindir” diyen muhafazakâr bir halk tabanı, akli tek parti döneminin ebedi ve değişmez genel başkanlığı ruhunda olsa da, değişen iç ve dış şartlar nedeniyle, mecburi rota demokratik Batılı ülkelerin hâkimiyetinde yeni bir dünya düzeni vardı. Dolayısıyla iç ve dış şartlar, CHP'ye yolun sonuna geldiğini gösterirken, DP'nin önüne kırmızı halılar sermiştir.

DP'nin tüm seçim çalışmalarında ve CHP'yle mücadelesinde, Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır ekonomik şartlardan ziyade, halkın başta ezan olmak üzere dini ve halk müziği gibi kültürel baskılarından kaynaklandığı görülmüştür. Örneğin, ünlü halk ozanı Aşık Veysel bile, köylü kıyafetlerinden dolayı Ulus Meydanından atılmış ve sazı kırılmıştı.

(Türkiye siyasal hayatının en önemli afişlerinden birisi)⁴

Demokrat Parti'nin seksen sekiz (88) maddelik programı, Genel Hükümler ve Hükümet İşleri başlıkları ile iki bölüme ayrılmıştır. Demokrat Parti'nin kültür politikası ve CHP üzerindeki etkileri bakımından aşağıdaki maddeler önemli görülmektedir⁵:

“Yurttaşlar arasında müşterek bir tarihin yarattığı kültür ve ülkü birliğine dayanan ve her türlü ayırıcı temayülleri reddeden bir milliyetçilik telakkisine bağlıyız. Partimiz, bütün yurttaşları din ve ırk farkı gözetmeksizin, Türk sayar ve Türk olmanın bütün haklarına sahip tanır. Kanunî vazifelerini yerine getiren her ferde iyi bir yurttaş gözüyle bakarız. Bu ana görüşlerin tatbikatta yer bulmasına dikkatle çalışacağız. Eğitim ve öğretim müesseselerimizi böyle bir milliyetçilik idealinin tahakkukunda vazifeli saymaktayız. (13. Madde)”

4 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, Türkiye'nin Siyasal Hayatında Demokrat Parti, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2020

5 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, Türkiye'nin Siyasal Hayatında Demokrat Parti, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.85.

“Partimiz laikliği devletin siyasette dinle hiç bir ilgisi bulunmaması ve hiç bir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır. Gerek dinî tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda mütehasıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak İlahiyat Fakültesi ve ilmî mahiyette mümasil müesseseler, Millî Eğitim Bakanlığı'nın bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdır. Dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında sevgi ve tesanütü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır. (14. Madde)”

Özetle, on üçüncü maddede, kültür ve ülkü birliğini hedefleyen, vatandaşları birleştiren pozitif milliyetçilik ve muhafazakârlığın temel ilkelerinden olan DP'nin düzen ve otorite anlayışının kanun ve geleneksel değerlere itaat olarak belirtildiği görülürken; on dördüncü maddede ise DP'nin din üzerindeki baskıların kaldırılmasını, dini denetleyen ve düzenleyen CHP'nin “militan laiklik” anlayışına karşı, din hürriyetinin diğer hürriyetler gibi bir hürriyet olduğunu savunduğu, pozitif laikliği ve bu düşünceyle modern dinî eğitim kurumlarının kurulmasını savunduğu görülmektedir.

2. DP'nin CHP Üzerindeki Kültürel Etkileri (1946-1950)

CHP, DP'nin kurulmasından sonra 27 yıllık devlet-parti bütünlüğünün vermiş olduğu rahat alanı terk etmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak II. CHP Kurultayının yapıldığı 10 Mayıs 1946'da, CHP yöneticileri bu duruma karşı yeni politikaların geliştirilmesi gerektiği hususunda görüş birliğine varmışlardır.

CHP'nin II. Kurultayında öncelikle “değişmez genel başkanlık kaldırılmış, bunun yerine dört yıllık süreler için partili milletvekilleri içinden ve Büyük Kurultay tarafından seçilmesi kararına bağlı değişebilir genel başkanlık sistemi getirilmiş, tek dereceli seçim usulü benimsenmiş, sınıf esasına dayalı dernekler ve örgütler kurulabileceği kabul edilmiştir”⁶.

Özellikle halkın yoğun talepleri arasında yer alan Arapça ezan ve dini değerlerin yaşanılması talepleri CHP'yi bu konuda katı laiklikten vaz geçmek zorunda bırakmıştır. Bu amaçla din ile ilgili yapılmış olan faaliyetlerin halk nezdinde, CHP lehine olumlu bir yarar sağlanabilmesi için “Türkiye’de İslâm Dini Tedrisatı” başlığıyla Son Telgraf Gazetesinin 7baş sayfasında yer almıştır. Bu habere göre, CHP bu yeni sürece göre halkın taleplerine göre pozisyonunu belirlemeye çalışmaktadır.

17 Kasım 1947’de toplanan CHP'nin III. Kurultayında bu konuda somut adımlar atıldığı görülmektedir. Çünkü açık oy ve gizli sayım olmasaydı CHP bir yıl önceki seçimleri kaybedebilirdi ki İstanbul’da bakanlar bile seçimleri kaybetmişti. Bu nedenle, CHP'nin ideolojisi ve programı bu Kurultay’da devrimci olmaktan çıkartılıp daha ilımlı bir duruma getirilmiştir. Sosyal konularda ortanın sağında yer alan Kurultay, Halkevleri ve Köy Enstitülerinin çalışma standartlarını değiştirmiştir. Parti tüzüğünde önemli değişiklikler yapılarak illerde CHP il başkanlarının vali olmaları hususuna son verilmiş ve parti genel başkanlığı ile cumhurbaşkanlığı birbirinden ayrılmıştır. Örneğin, CHP

6 Rahmi Kumaş, *CHP'nin Soyağacı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999, s. 47-48

7 Son Telgraf Gazetesi, 3 Temmuz 1947

bu kurultayda laikliğin tanımlamasını da değiştirmiştir. 1935'te CHP programında laiklik; “dinî düşünceleri dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmak” şeklinde tanımlanırken; III. Kurultayda (1947) ise “siyaset” kelimesi çıkartılarak kavram, “din ve devlet/dünya işlerinin birbirinden ayrı olması” şeklinde değiştirilmiştir. Aynı şekilde Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesinde 1947'nin Aralık ayında önemli bir miktarda artışa gidilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının murakabesi ile bir dergi çıkartmasına karar verilmiştir. 1948'in 11 Şubat'ında İmam Hatip okullarının açılması için, CHP bir komisyon kurmuştur. Yine şubat ayında CHP'li Fatih Gökmen İmam Hatip okullarının açılması için kanun teklifi vermiştir ve bu kanun teklifi CHP grubunda görüşülmüştür.

1949'da Urfa, Trabzon, Seyhan, Kastamonu, Isparta, İzmir, İstanbul, Afyon ve Ankara'da imam hatip kursları açılmıştır. Bu kursların ortaokula eşdeğer olan iki yıllık meslek okulları haline gelmesine Milli Eğitim Bakanlığınca karar verilmiştir. 1949'da ise ilkokulların 4 ve 5. sınıflarında din dersleri okutulmaya başlanmış ve 30 Şubat'ta ise İlahiyat Fakültelerinin açılması için kanun hazırlanmıştır.

Ayinlerin ve ibadetlerin rahatça yapılması, dini ve tarihi büyüklerin türbelerinin ziyarete açılması, ders programlarına seçmeli din derslerin konulması, haftada bir saatlik de olsa iyi bir başlangıç sayılırdı. CHP yönetimi, CHP'nin din eğitimine önem verdiğini gösteren bir maddenin parti programına eklenmesi ve yeniden İlahiyat Fakültelerinin ve İmam Hatip Ortaokullarının açılması için karar almıştır⁸.

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanunda değişikliğe gidilerek bazı türbeler de ziyarete açılmıştır. Örnek olarak 21 Nisan 1950'de Yavuz Sultan Selim'in Türbesi halka açılmıştır. Aybar'a göre⁹, “Allah'ın adını asla sebepsiz yere anmayan kararlı bir laisist olan İnönü ve CHP, bugüne kadar devrimciliği ve laikliğiyle övünen bu parti (CHP) selameti, hayatının en kritik döneminde dini kucaklamakta bulmuştur”.

Kısaca CHP özellikle dini alanda başta olmak üzere kültürel alanda kapsamlı açılımlarda bulunmakta ve altı oktan ciddi sapmalar göstermekteydi.

3. Demokrat Parti İktidarında Kültürel Faaliyetler (14 Mayıs 1950 - 27 Mayıs 1960)

Hâkim teminatı olmaksızın sonuçların jandarma eşliğinde sandık depolarında yakıldığı, açık oy ve gizli sayımla yapılan 1946 seçimleri sayılmazsa 14 Mayıs 1950'deki DP'nin seçim kampanyası esas olarak iki temel üzerine inşa edilmiştir. Bunlardan birisi ekonomi diğeri ise CHP'nin başta din olmak üzere kültür üzerindeki baskısıyla ilgilidir.

DP, tüm seçim çalışmalarında din özgürlüğünü güvence altına alacağına söz vermiştir. Bu konuda özellikle Adnan Menderes, kesin konuşmuştur. İkinci durum ise devletin ekonomi üzerindeki müthiş denetimiyle ilgili olmuştur. DP, iktisadi alanda devlet müdahalesinin azaltılacağını, köylünün emeğinin tam karşılığını vereceğini, devlete ait işletmeleri özel sektöre aktaracağını, tutucu ve bürokratik devlet anlayışının tasfiye edileceğini, özel sektörün destekleneceğini, batı demokrasilerinin örnek alınacağını, siyasî rejimin demokratik bir zihniyetle yeniden düzenleneceğini, milletin esas alınacağı ve sadece millete mal olmuş devrimlerin korunarak son sözün millete ait olacağını vurgulamıştır.

8 Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 27.

9 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınları, İstanbul 2005, s. 154.

DP'nin CHP karşısında yükselmesini sağlayan esas husus da burada görüldüğünü hatta kültüre olan vurgu ve kabulün ekonomiden önce geldiğini söyleyebiliriz.

Çünkü bu anlamda ismi gibi demokrat olduğu ve liberal bir yapıya sahip olmasıyla halka güven ve umut verdiği görülmüştür. Böylelikle yeni oluşan değerler sisteminin muhafazakâr dinamiği, o dönemin siyasi ve bürokratik merkezi olan CHP'den uzaklaşmış ve çevre partisi olan DP gibi gelenekçi-liberal bir tercih yapmıştır.

Seçim çalışmalarında DP ve meydanlarda halk, CHP'yi öylesine sıkıştırıyordu ki CHP seçim süresince, tekrar seçilmesi halinde varlık sebebi olarak gördüğü “Kemalizm’in altı ilkesi”ni bile anayasadan çıkarmayı vaat etmişti. Buna karşılık olarak DP ise halka, “Kurnaz Tilki” İsmet Paşa'nın ülkenin başında kalması halinde hiçbir şeyin değişmeyeceğini, “*CHP ve Devletin birbirinden farklı (şeyler) olduğunu*”¹⁰ söylüyordu. Seçim çalışmalarında, halk, sandığı sadece parti değişikliği değil esas olarak reyimiz namusumuz ve hak-batıl savaşı olarak görmüştü.

14 Mayıs 1950 ertesi günlerinde kesin açıklanan seçim sonuçlarına göre DP, ezici bir başarı sağlamış ve CHP iktidarı kaybetmiştir. Uzun süredir beklenen ancak kısa süren seçim çalışmalarından sonra Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi birbirinden çok farklı kesimler için tarihî bir dönüm noktası, “kansız bir ihtilâl” meydana gelmiş ve CHP, iktidarı askeri desteğe rağmen istemeyerek olsa devretmişti. Shaw'a göre, ¹¹“Nedeni ne olursa olsun, bu politik bir ihtilâl'dir...” “Bu, 1909 yılından beri devletin ve milletin hayatına çökmüş, ismi değişmiş de olsa aynı olan bir zihniyetin seçim yoluyla iktidardan indirilmesi olarak görülmüştür.”¹²

“1950 Türkiye'sinde hem de normal seçimler yolu ile sular dalgalandı. Suların dibinden suların yüzüne yeni insanlar yeni davalar çıktı. Evet, yeni insanlar ve yeni davalar. 1923'ten beri süre gelen nizam-ı âlem başka bir nizam-ı âleme döndü. Bu bir ihtilâl mi idi? Bu inkılâp mı idi? (...) Bu seçim zaferine derhal geniş manalar verdiler: Beyaz İhtilâl... Bütün inkılâpların en önemlisi 14 Mayıs İnkılâbı'dır! Eh! Gidenler de ihtilâller, inkılâplar yolu ile gelmemişler miydi? (...) 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Türkiye'de olan acaba bir Beyaz İhtilâl miydi? Sanıyorum ki evet...”

2 Haziran'a kadar süren hükümet çalışmalarının ilkinde, Adnan Menderes hükümetinin programı üzerinde elliden fazla milletvekili söz alarak konuşma yapar. Konuşmaların özünü, Allah'a şükür, halka teşekkür ve az daha sabır oluşturuyordu. Seçimle geldiklerine göre her şeyi artık yapabileceklerini düşünüyorlardı. Ne de olsa demokrasinin özü halktı ve halk da DP'yi iktidar yapmıştı. Oysa bundan sonraki iki seçimi de kazanan DP, asla muktedir olamayacaktı. Bu vekiller tıpkı I. Kongre'de olduğu gibi uygun gördükleri her konuda açıkça konuşmuşlardır. Örneğin, Ankara Milletvekili Sadri Maksudi Arsal konuşmasında¹³ *Memlekette ırkçılık diye bir tehlike bulunmadığını, ayrıca ırkçılık ile milliyetçiliğin karıştırılmamasını, kendisinin de koyu bir milliyetçi olduğunu* bu nedenle programda “komünizm ve gericilik” ile mücadele edilmesi yolunda bir cümlenin yeterli olacağını belirterek, “ırkçılık” ile ilgili kısmın programdan çıkarılmasını isterken; Antalya milletvekili Burhanettin Onat “Müslüman ülkelerle daha sıkı bir işbirliğine

10 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınları, İstanbul 2005, s. 155

11 Standford JShaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt II, E Yayınları, İstanbul 1983, s. 477.

12 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*. Cilt III, Remzi Kitapevi, İstanbul 1968.s. 14.

13 DPMGMZ, 1950, s. 26.

gidilmesi, Arap Dünyasının Türklere karşı büyük sevgi beslediğini, oysa Başbakan Menderes'in bu devletlerle ilgili olarak söylediklerinin “biraz muğlâk biraz gayr-i kâfi” olduğundan şikâyet etmiş ve bu ülkelerle; “aradaki gümrüklerin kalkması, orduların bir elden bir sisteme tâbi olarak idare edilmesi gerektiğini ve nihayet bir müşterek şark devletleri parlamentosu toplanarak, haricî siyasetin de bir elden idare edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Şevki Yazman (Elazığ milletvekili) ise konuşmasında bürokratik zihniyeti eleştirmiş, dinî konularda fiilî sınırlamaların mevcut olduğunu, bu hususların kaldırılması gerektiğini ifade ettikten sonra “Biz ezanı ilahiyi Türkçe okumaya neden mecbur olalım? Eğer topluluk ezanın Türkçe okunmasını istiyorsa Türkçe, Arapça okunmasını istiyorsa Arapça okuyalım. Milyonlarca laik Avrupalı duasını Latin dilinde dinler veya okur... Onlarda laiklik elden gitmiyor... Kıyafet kararlarında da garip vaziyetler vardır. Sarığı ve fesi hiç hatırıza getirmeyiniz amma 20–25 seneden beri herkesin kafasında taşıdığı kasket berbat bir hale gelmiştir”¹⁴.

DP'nin hükümet programı, oylamaya katılan 245 kişinin oy birliğiyle güvenoyu almıştır. Başbakan Adnan Menderes ise yaptığı konuşmada şöyle der: “Tarihimizde ilk defadır ki yüksek heyetiniz millî iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hâkim mevkie gelmiş bulunmaktadır”¹⁵.

CHP lideri İsmet İnönü'nün DP'ye ilk tepkisi ise “Diktatörlüğe gidiyorlar, ölünceye kadar çarpışacağım, aydın gençliği bu olayı kınamaya çağırıyorum” ve “DP'yi şiddet yolunda olmakla suçlamıştır”¹⁶. Daha bir günlük iktidara karşı CHP'nin bu bakış açısı ve siyasî taktiğinin 10 yıl boyunca hiç değişmediği görülecektir. Özetle DP artık halka sırtını dayamış, iktidarı kansız devralmış ve bu, o güne kadar kimseye nasip olmamış kitlelerin duruşuydu.

DP yöneticileri ve Adnan Menderes seçim kampanyaları sürecinde ezanın yeniden Arapça okunması talebinin halktan kendilerine gelen en büyük taleplerden birisi olduğunu belirtmişlerdir. Menderes ezanın Arapça okunmasına karşı olan bu yasağın anlamsız ve laikliğe da aykırı olduğunu belirterek bu durumun görüşülmesi için konuyu 13 Haziran'da DP Grubuna göndermiştir. DP Grubu aynı gün, Ceza Kanununun 526. maddesinden “Arapça ezan okunması ve kamet kelimesi hakkında takyidin de kaldırılması suretiyle istenildiği gibi okunması için gerek hükümet tarafından getirilecek tasarının gerekse arkadaşlar tarafından getirilecek tekliflerin kabul edilmesini oy birliğiyle ve alkışlarla kabul etmiştir.

Grup kararından sonra Ahmet Gürkan (Tokat Milletvekili), İsmail Berkok (Kayseri Milletvekili) ve 16 kişinin hazırlamış olduğu yasa tasarısı TBMM'ye Haziran'ın 16'sında sunulmuştur. Bu tasarı DP ile birlikte CHP'den de önemli ölçüde bir destek görmüştür. Barutçu'ya göre “Meclisin neredeyse tamamına yakını ezanın Türkçe okunmasının bir yanlış/hata olduğunu itiraf edecek duruma geldiğini, DP'nin önerisinin özlemle onaylamaya karar vermişlerdir”¹⁷.

14 DPMGMZ, 1950, s. 28.

15 TBMMTD, 1950, s. 26-30.

16 Rıfıkı Salim Burçak, *Yassıada ve Öncesi*, Çam Matbaası, Ankara 1977, s. 440.

17 Rıfıkı Salim Burçak, *Yassıada ve Öncesi*, Çam Matbaası, Ankara 1977, s. 443.

DP'nin iktidara gelmesinden 15 gün sonra toplumun üzerinde büyük uzlaşıyla beklediği "Arapça ezan ve kamet okuma yasağının kaldırılması" basına geniş ölçüde yansımıştır. İnönü'nün damadı ve DP'ye muhalif gazetecilerin başında gelen Toker'e göre ¹⁸"Menderes, bunu ulusa mâl olmamış devrimlerden" saymıştı. Bu kanunun çıkması DP tarihinde halk arasında yaygın olarak kabul edilen ve en çok konuşulan uygulamalardan birisi olmuştur. Aydın Menderes'e göre "Müslüman ülkeler arasında aslına uygun ezan okumayan tek ülke olan Müslüman Türkiye, bu ayıptan da kurtulmuş oluyordu"¹⁹.

DP halkın düşünce ve taleplerine uygun olarak büyük destek gören İstanbul ve Ankara radyolarında, her pazartesi, çarşamba ve cuma günleri tanınmış hafızlar tarafından Kur'an okunması uygulamasını da başlattıktan sonra İlkokulların 3, 4, ve 5. sınıflarına din dersi konulması, dinî eğitim veren okulların açılmasına karar verilir.

DP'ye göre Köy Enstitüleri, birer misyoner okulu gibi çalışmakta ve halkı dinden, ahlâktan, bilimden uzaklaştırmaktadır. 1955 yılı, Menderes ve hükümetinin geçireceği en zor yıl olarak tarihe geçmiştir. Menderes 13 Ekim'de Trabzon'da yaptığı seçim mitinginde şöyle der:

"İsmet Paşa buhran diyor. Buhran, Paşa'nın kafasındadır. İsmet Paşa hastadır. Malta humması, Asya gribi gibi bir hastalığa tutulmuştur. Onun hastalığının adı dar-ül iktidardır." ... (Bir gün sonra Giresun) "İsmet paşa hayatının hiçbir devrinde bir gün dahi, vatandaşın serbest reyî ile işbaşına gelmiş değildir. İlk serbest seçim yapıldığı gün de iş başından uzaklaştırılmıştır. (...) İmam hatip mekteplerini biz açtık, derler. Bu okulların sayılarının bugün 18'e vardığından haberleri yok galiba... Türk milleti Müslüman'dır, hatta başka memleketlerdeki Müslümanlardan çok daha hulus ile çok daha sâfiyane ve hurafeden azade olarak dinine bağlıdır. Bu memlekette cami inşa etmenin bile kusur telakki edildiği zamanlar oldu. Bir hoca görüldüğü zaman hürmet etmek, itibar etmek gerekirken onunla alay etmek, o devrin âdeti haline gelmişti. Bir kanuna dahi dayanmadan ezanın Türkçe okunması mecburi hale getirilmişti."

Başbakan Menderes, "halkın benimsediği devrimleri biz de benimsiyoruz ama halkın benimsemediklerini de kaldıracaklarını" belirttiği konuşmasında DP'nin devrimlere bakışını şöyle

18 Metin Toker, *Demokrat Partinin Altın Yılları (1950-1954)*, Ofset Tipo Matbaacılık, Ankara 1990s. 51.

19 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Ankara: Kadim Yayınları, Ankara 2011, s. 122.

ifade etmiştir ²⁰:

Millete mâl olmamış, millet vicdanına (bir) değirmen taşı ağırlığıyla çökmüş olan bazı tedbirleri ortadan kaldıracamız. Millet vicdanına baskı yapmakta olan birtakım tedbirleri, 15 - 20 sene sonra üzerinde bekçi gibi duracağız, onları mutlaka muhafaza edeceğiz demek doğru mudur? Seçim beyannamemizde yazıldığı üzere (sadece) millete mâl olmuş inkılâplarımızı mahfuz tutacağız.

Lewis'e göre halk, İstiklâl Marşı'nın yazıldığı Taceddin Dergâh'ına gidip, "Allah, bu milleti Allah'sız CHP'den kurtarsın" diye dua ediyordu ²¹. Bundan ötürü DP'nin din politikaları irdelenirken/analiz edilirken CHP'nin "militan laiklik" olarak tanımlanan laiklik anlayışına karşı DP'nin laiklik yorumu analiz edilecektir. Aydın Menderes'e göre "Müslüman ülkeler arasında aslına uygun ezan okumayan tek ülke olan Müslüman Türkiye, böylece bu ayıptan da kurtulmuş oluyordu." Bu uygulama hiç şüphesiz DP adının din ile birlikte bir parti olarak günümüze kadar anılmasını sağlayacaktır.

7 Temmuz'da, Ankara ve İstanbul radyolarında her pazartesi, çarşamba ve cuma günleri tanınmış hafızlar tarafından Kur'an okunmasına başlanmıştır. Aynı zamanda İlkokulların 3, 4 ve 5. sınıflara din dersi konulması, dinî eğitim veren okulların açılmasına karar verilmiştir. Aynı şekilde, 14 Temmuz 1950'de Fatih Sultan Mehmet'in Türbesi ziyarete açılmıştır, Ağustos 1950'de, Deniz Müzesi olarak kullanılmakta olan Dolmabahçe Camii'nin halka açılmasına karar verilmiş ve 1 Eylül'de de Eyüp Sultan türbesi ziyarete açılmıştır.

Bu dönemde en etkili kitle iletişim aracı olan radyonun, Rusya ve Batılı ülkeler tarafından ciddi bir propaganda aracı²² olarak kullanılmasına rağmen, halk Ankara Radyosu yerine Moskova Radyosu, Doğu Anadolu'da Erivan Radyosu, BBC'ye hatta Arap radyolarına kulak kabartıyordu. Bunu, DP'nin iktidara gelmesinden hemen sonra yapılan şikâyetlerin birinde görmek mümkündür: "İki radyo istasyonumuzun (Ankara ve İstanbul) açılışından kapanışına kadar hiç olmazsa sıra ile birinde Türk musikisi bulabilir miyiz? Sevmediğimizi zorla dinleyemiyoruz. Radyoyu kapatmaktan ve Arap kanalları aramaktan kurtarınız." Bunun gibi onlarca şikâyet mektubuna rağmen DP döneminde bile radyoda halk müziği oranı ancak %60'a çıkabilmiştir.

3 Aralık 1950 tarihinde, Arap harfleriyle tedrisat ²³yapmak için gizli ya da aleni dersane açanlar hakkında 23 Eylül 1931 günlü 12073 sayılı kararnamedeki yasaklama kaldırıldı ve böylece Kur'an kurslarının önü açıldı. Çünkü bu dönemde Kur'an okumak ve okutmak yasaktı. Halk

20 Mükerrerem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yayınları, Ankara 1983, s. 238.

21 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 448.

22 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Radyonun Demokratik Yaşamda ve Siyasetteki Etkisi: Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)*, 2019, s. 805.

23 1940'ların başında Ankara Hacı Bayram-ı Veli Camii civarında yaşayan bir hocaya, CHP'nin Çankırı ilçe teşkilatından bir zat gelir. Bu zatın talebi, tarlasına musallat olan farelerden kurtulmaktı. Ancak DDT'nin olmadığı bir zamanda, muskadan başka çaresi kalmadığını düşünmüş ve hocadan bir muska yazmasını, zor bela rica etmişti. Hoca yazamayacağını, Arap harflerinin yasak olduğunu belirttiyse de CHP'li adamdan yakasını kurtaramaz. Nihayetinde bir kâğıda Osmanlıca bir şeyler karalayan hoca, bunun bir fare deliğine konulmasını ister. Dediği gibi muskayı tarladaki fare deliklerinden birine koyan adam, 15 gün sonra tarlayı kontrole gider ve farelerden eser kalmadığını hayretle görür. Adam soluğu hocanın yanında, 1 kilo leblebiyle alır. Ve Allah için rica eder... Hocam kâğıda ne yazdınız? Hoca, kulağına eğilerek aralarında sır kalması koşuluyla, CHP ilkelerine yemin etmesi şartıyla mecburen şöyle cevap verir: "Ey fareler! Bu tarlayı derhal terk edin. Çünkü burası bir CHP'linindir".

cenazelerini gece defnedirdi. 1942’de gazete ve dergilerdeki her türlü dinî yayın yasaklanırken CHP iktidarının son demlerinde (1949) on ay süreli on merkez ilde imam hatip kursları açılmıştır. DP döneminde ise bu kurslar İmam Hatip Okullarına dönüştürülmüştür.

1950’de ülke genelinde 7 tane İmam Hatip Ortaokulu mevcuttu. 1960 yılında ise okul sayısı 19 olmuştur. Kur’an Kurslarının sayısı ise 1950’de 237, 1960’da ise 1117’ye ulaşmıştır²⁴. Bu dönemde dini derneklerin tüm derneklerin yaklaşık üçte birine denk geldiği ifade edilmektedir. Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, din eğitimi konusundaki düşüncelerini şu şekilde izah etmiştir:

“İlkokul çocuğu terbiye ve telkin çağındadır. Çocuk, dini de ancak telkin yoluyla öğrenecektir. Binaenaleyh çocuk, Allah ve peygamber vardır diye öğrendiği bu ilk bilgiyi bütün ömrü boyunca unutmayacaktır. Hâlbuki liseye gelip de kozmografya, astronomi, fizik okuyan bir öğrenci Allah var diye inanmıyorsa veya inanıyorsa artık onun fikrini değiştiremezsiniz (...) Aynı tahsili yapmış ve aynı kudrette iki gençten biri namaz kılsa oruç tutsa diğeri bunları yapmazsa ve aksine boş zamanlarında içki içse ve kumar oynasa, soruyorum bunların hangisi memleket için daha faydalıdır. Yazık... Truman, Churchill vb... din adamlarının önünde diz çöker, el öper... Yobaz olmaz... Fakat bizde dinden ve din lafından, Allah adından, vebadan korkar gibi korkulur... Kızılların ekmeğine yağ sürmeye hakkımız yoktur.”

DP iktidara geldikten sonra Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla dini yayınlarda birçok yeni eser bastırılmıştır. Bu dini eserlerin basılmasıyla toplumda farklı bir tutum ve davranış ortaya çıkmıştır. Zürcher toplumdaki bu psikolojik havayı şu şekilde ifade etmiştir²⁵:

“DP döneminde laiklik politikalarının gevşetilmiş olması, muazzam kentleşme olgusu yüzünden kırsal kesim kültürünün daha da hissedilir hale gelmiş olduğu kentlerin günlük yaşamının içinde, İslâm’ı çok daha belirgin hale getirmişti. Türk aydınları o zaman - ve sonraları - bunu İslâm’ın dirilişi olarak algıladılar ama her ne kadar faaliyet gösteren köktenci topluluklar varsa da İslâm’ın dirilişi denilen şey aslında yalnızca halk kitlesinin yaşamaya devam eden geleneksel kültürüydü; eskinin bağımlı sınıfı kendini ifade etme hakkını yeniden ısrarla savunuyordu.”

Dini alanda DP’nin yaratmış olduğu bu olumlu havanın dini eğilimli şiddet hareketlerini de motive ettiğini söylemek mümkündür. Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri’nin 16 Ekim 1957’de Samsun’da yapmış olduğu seçim konuşmasında, DP’nin 15 bin camiyi 7 yılda yaptıklarını, 17 İmam Hatip Okulunu eğitime kazandırdıklarını, din adamının yetiştirilmesi için yeni okulların açılacağını ifade etmiştir. Ayrıca Tevfik İleri, İstanbul’u ikinci Kâbe yapacaklarını, her fabrika bacasının yanında bir minare yapacaklarını belirtmiş ve bu hususta “Mabetsiz Şehir” unvanına sahip olan başkent Ankara’ya Kocatepe Camii’nin temellerini bu dönemde atmışlardır.

24 Ahmet Naki Yücekök, *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, Sevinç Matbaası, Ankara 1971, s. 51.

25 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayıncılık, 2008, s. 324.

(Menderes'in fikir babası olduğu ve temelini ilk harcı koyduğu Kocatepe Camii)

Dini eğitimlerin (İmam Hatip Okullarının) daha nitelikli bir duruma getirilmesi için Menderes, Yüksek İslam Enstitülerinin açılması için büyük emek ve gayret sarf etmiştir. Bu husus ile ilgili taleple kendisini ziyarete gelen heyete düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Hayatım pahasına bile olsa imam hatip okullarının yüksek kısmını açacağım. Eğitim - öğretim sahasında din konusuna önem veremiyoruz. Bunu laikliğe aykırı sayıyorlar. Milletimizin mayası ahlâktır, imandır, İslâm'dır. Eğer biz bugün ayaktaysak aksakallı bir dedenin kucağında büyüdüğümüz için ayaktayız.”

Türk hacılarının uzun bir fasılanın ardından ilk kez hacca gitmeye başladığı 1950 yılında yaklaşık dokuz bin kişi hacı olur. DP toplumun istekleri doğrultusunda dini serbest bırakmakla birlikte dini komünizmin panzehri olarak da görmüş ve kullanmıştır. Menderes'e göre²⁶ manevi değerlerle harmanlanmamış gençlik, teknik ve bilim ile ne kadar donatılırsa donatılsın, bağımsız ve özgür devlet için bir güvence oluştur(a)mayacaktır. Bundan ötürü genç neslin manevi değerlerle harmanlanması/yetiştirilmesi elzemdir.

Türk müziğine 1950'de yapılan seçimlerden sonra radyoda ve okullarda ağırlık verilmiştir. Zira o vakitlere değin müzik yayınlarında ağırlıklı olarak batı müziğine yer verilmiştir. 1950 seçimlerinden sonra dönemin alaturka sanatçılarının bestelerinin sesleri de duyulmaya başlanmıştır. Türk toplumu tarafından “Feraya” ve “Kırmızı Gülün Alı Var” şarkıları ilk defa duyulmuştur²⁷.

Hat, tezhip, seramik, heykel, resim, mimarlık ve şiir gibi güzel sanatlar alanında kurumsallaşma adına önemli bir aşama olan ve şu anda Mimar Sinan Üniversitesi'nin temeli Güzel Sanatlar Akademisi bu dönemde (1959) kurulmuştur. Özel tiyatro ve sanat galerilerin de (Maya) açıldığı bu dönemde, Bülent Ecevit'in ilk kez bahsettiği soyu resim sanat çalışmaları (Neşet Günel ve İbrahim Balaban'ın başını çektiği Siyah Kalem Grubu) yapıldığı görülmektedir. Sinema alanında ise Lütfi Ömer Akad'ın “Vurun Kahpeye-1949” ve “Kanun Namına-1952” filmleri çevrilirken Osman F. Sedan ise çok sayıda yerli filmi çevirdiği görülmektedir. Ancak bu dönemde ABD ve Fransız sinemasından da ciddi çevirilerin yapıldığı görülmektedir.

Menderes'in İstanbul'a her geldiğinde ziyaret ettiği Eyüp Sultan Türbesi, türbe yakını ve

26 Nuran Dağlı ve Belma Aktürk. *Hükümetler ve Programları (1920 - 1960)*, TBMM Yayınları, Ankara 1988, s. 176.

27 Şevket Çizmeli, *Menderes:Demokrasi Yıldızı?*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2007, s. 285.

caminin restore edilmesinden sonra açılışını yapan Adnan Menderes “*Mazisine, ecdadına, onların bıraktığı paha biçilmez değerli eserlere hayrı olmayan bir cemiyetin kendisine de hayrı olmaz*” şeklinde ifadeler kullanmıştır²⁸.

DP iktidarı (1950-60) döneminde İstanbul’a özel bir anlam atfetmiştir. İstanbul’u Türk tarihinin somutlaşmış merkezi olarak tasvir etmiştir. “*İstanbul’u İslâm Dünya’sının ikinci Kâbe’si yapacaklarını*” ifade eden Menderes bu hususu İstanbul’un fethinin 500. Yılı’nın kutlanması için önemli hazırlıklar yapmış ve İslam ülkelerinin devlet başkanlarını davet etmiştir. İstanbul’un imarı ile ilgili 26 Şubat 1957’de Menderes “*İstanbul’un imarı mevzuu adeta bir zafer alayının hikâyesidir. İstanbul’u bir kere daha fethedeceğiz*” şeklinde iddialı bir beyanat vermiştir²⁹.

DP döneminde İstanbul’un modern bir görünümüne kavuşturulması için Millet ve Vatan Caddeleri ve Sahil Yolu yapılmış, Yıldız Porselen Fabrikasının ambarlarından, bodrumlarından değerli, nadide ve naif güzellikte olan kalıplar çıkartılmış ve bu fabrika yeniden üretime başlatılmıştır³⁰. Fakat bu hususta DP İstanbul’un tarihi dokusuna zarar verdiği/bozduğuna dair iddialar ve eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin temel nedeni ise Sur içerisinde yapılan yol (Sahil Yolu ve Vatan, Millet Caddesi gibi) çalışmaları sonucunda yıkılmış olan, tahrip edilen tarihi eserlerdir. Bu eleştirilere karşı İstanbul Belediye Başkanı Mümtaz Turhan, 28 Mart 1958’de Belediye Meclisinin olağan toplantısında şu açıklamaları yapmıştır³¹.

“Gücümüzün tükendiği bir anda seslenişimize, imdadımıza bir Mesih gibi, bir Hızır gibi koşan biri çıktı. Bu, hepimizi hizmete yönelten başvekilimiz Adnan Menderes’tir. Camiler onun senakârıdır, surlar onun dualarıdır, caddeler ve bulvarlar onun hamleli işaretlerine müştaktır açıklamasında bulunmuştur.”

Devlet Bakanı Hüseyin Celal Yardımcı şöyle cevap vermiştir³²:

Memleketimizde şimdiye kadar cami yapımı ve tamiri amacıyla 795 adet dernek kurulmuştur, 1952 malî yılı içinde Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesinden bu derneklerin 63’üne 32.688 lira yardım yapılmıştır, 1953 yılı Vakıflar bütçesine «dernekler ve köyler tarafından inşa veya tamir ettirilecek camilere yardım» için ayrıca 500.000 lira ödenek konulmuştur, bu fasıldan bu güne kadar 161 derneğe 297.459 lira, 289 köy camiine de 114.350 lira yardım yapılmıştır. (...) Ankara belediye hudutları içinde 30 yıl önce (1953’ten önce) 90 cami ve mescit varken 1935 yılında kabul edilen cami ve mescitlerin tasnifine dair 2845 sayılı kanun uyarınca bunlardan 29’u kadro dışına çıkartılmış, geçmiş yıllarda bu 29 camiden 14’ü satılmış, 9’u yıkılarak arsa haline getirilmiş, 3’ü akara çevrilmiş, 3’ü de istimlak edilmiştir, geri kalan ve halen faal olan 61 kadar cami ve mescide ilave olarak son yıllarda halk tarafından yaptırılan 11 cami ile birlikte bugün Ankara belediye hudutları dâhilinde 72 cami ve mescit bulunmaktadır.

1. DP iktidarı (1950-60) dönemlerine yoğun bir dernekleşme süreci yaşanmıştır.

28 Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yayınları, Ankara 1983, s. 305.

29 Şevket Çizmeli, *Menderes:Demokrasi Yıldızı?*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2007, s. 573.

30 Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yayınları, Ankara 1983, s. 309.

31 Şevket Çizmeli, *Menderes:Demokrasi Yıldızı?*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2007, s. 576.

32 TBMM TD, 1953, s. 185-186.

Derneklerin konusu ve sayısı şu şekilde belirtilmiştir³³:

2. 1946'ya kadar sosyal yardımlar ile ilişkili 46 dernek kurulmuştur. 1946-1950 yılları arasında ise bu sayı 208' e 1950-1960 dönemde ise sosyal yardımlar ile ilişkili dernek sayısı 638' çıkmıştır.
3. 1946 yılına kadar dini konularla ilgili yalnızca 8 dernek kurulmuştur. 1946-1950 arasında bu sayı 142, 1950-1960 yılları arasında ise bu sayı 4821'e çıkmıştır.
4. 1950 yılına kadar kültür alanında faaliyet gösteren dernek sayısı 285 iken 1950-1960 yılları arasında dernek sayısı 2511 olmuştur.
5. 1946 yılına kadar azınlıkların ve yabancıların kurmuş olduğu dernek sayısı 35 iken 1946-1950 arasında ise 75 olduğu, 1950-1960 yılları arasında ise 218' yükseldiği bilinmektedir.

Memur, esnaf, serbest meslek, işveren, spor, tarım gibi birçok alanda yoğun bir dernekleşme yaşanmıştır. Cemiyetler Yasasının (1946) çıkmasıyla birlikte dernekleşme faaliyetlerinin arttığı her ne kadar görülsün de 1950-1960 yılları arasında tüm alanlarda dernekleşme faaliyetlerinin zirve yaptığı görülmüştür. Özetle 27 yıllık tek parti döneminde ciddi bir baskı göre kültürel faaliyetler DP iktidarında adeta patlama göstermişlerdir.

Sonuç

Bu çalışmanın sonucunda, DP'nin iktidara gelmesi ve on yıl aralıksız iktidarda kalması ve 27 Mayıs darbesiyle iktidardan düşürülmesinin esas sebebinin DP'nin kültürel faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu çalışmada varılan sonuçlar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır:

1. II. Abdülhamid'in devrilmesinden sonra (1909) iktidar boyutuyla yaşanan ciddi kültürel kırılmadan sonra 1950 yılında iktidara gelen DP'nin, 40 yıldır Batı kültürünün (Osmanlı hanedanı, müzik, siyaset dili, mimari, dernekler, dil, dini değerler, kıyafet, tarihi eserler, sinema...) karşısında sürekli mevzi kaybeden Anadolu kültürünü, Batı Kültürünün yanında (karşısında değil) ayağa kaldırdığı ve aynı masaya oturduğu görülmektedir.
2. CHP bile bu anlamda, biz bu alanda hata yaptık diyerek halka ve DP'ye yakınlaşmıştır. CHP bile halktan gelen talepler ve DP'nin baskısı üzerine, türbeler ve din dersleri ve kültür alanında açılımlarda bulunmuştur.
3. Bu dönemde Anadolu Kültürüne has olan kültürel öğelerde canlanma görüldüğü gibi Batı ve Uzakdoğu kültüründe de canlanma görülmüştür. Bu nedenle kültürel alanda, kamu ve özel sektörde ciddi hareketlenmeler görülmüştür.
4. DP'nin iktidarda olduğu (1950-60) dönemde tarihi eserlere (özellikle İstanbul'da bulunan) ilgi artmış, tarihi eser restorasyonlarına hız verilmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar, Fatih Sultan Mehmet'ten bu yana restore edilmeyen Rumelihisarı ve İstanbul Surlarının restorasyonunu başlatmış ve restorasyonu yakinen takip etmiştir.
5. DP'nin de kuruluşundan 27 Mayıs 1960 tarihindeki; dış destekli, askeri ve sivil azınlık karışımı bir Cunta Darbesine kadar on dört yıllık boyunca kansız bir Anadolu karşı

33 Ahmet Naki Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, Sevinç Matbaası, Ankara1971,s. 109.

devrimi olarak görülmektedir. Halk, ulaşım ve iletişim yaygınlaşmasıyla hem bastırılmış kültürel değerlerine dönmüş hem de yoğun bir şekilde Amerikan ağırlıklı Batı kültürünün etkisinde kalmıştır.

6. Aynı şekilde kültürel yakınlık içinde bulunduğumuz Müslüman ülkelere yönelik olarak DP, başta Ortadoğu (Bağdat Paktı) ilk kez siyasi yakınlaşma içinde bulunmuştur.
7. DP'den sonra gelen AP, MSP, ANAP ve AK Parti gibi muhafazakâr partiler, kendilerini kültürel anlamda DP'nin varisi ve tarihin devamı olarak görmüşlerdir. Bu anlamda akla gelen en önemli kişi ise Adnan Menderes'tir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Sarmal Yayınları, 2005.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*. Cilt III. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1968.
- Başar, Ahmet Hamdi. *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Burçak, Rıfkı Salim. *İdamların İç Yüzü*. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1979.
- . *Yassıada ve Öncesi*. Ankara: Çam Matbaası, 1977.
- Cihangir, Feyullah. «Tek Parti İktidarından Çok Partili Döneme Türkiye ve Bediüzzaman'ın Siyasal Çizgisi.» *Köprü Dergisi*, 2004.
- Çatalbaş, Serkan, ve Nurgün Koç. «Demokrat Parti Dönemi Kültür Politikaları 1950-1960.» *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2016.
- Çizmeli, Şevket. *Menderes:Demokrasi Yıldızı?* Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007.
- Dağlı, Nuran, ve Belma Aktürk. *Hükümetler ve Programları (1920 - 1960)*. Ankara: TBMM Yayınları, 1988.
- Eraslan, Cezmi. «Atatürk'ten Sonra Türkiye İç Politikası.» *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 2004.
- Gedikoğlu, Şevket. *Kemalist Eğilim İlkeleri, Uygulamaları*. İstanbul: Erdini Matbaası, 1978.
- İrem, Cemal Nazım. «Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-Muhafazakârlığının Kökenleri.» *Toplum ve Bilim Dergisi*, 1997: 52-99.
- Karakuş, Emin. *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle İşte Ankara*. Ankara: Hürriyet Yayınları, 1977.
- Kumaş, Rahmi. *CHP'nin Soyağacı*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1999.
- Levendoğlu, Mazhar. *Atatürk'ün Vasiyeti*. İstanbul: Bahar Matbaası, 1968.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009.
- Mardin, Şerif. *İslâmcılık*, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt VII. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995-1996.
- Refik, İbrahim. *Geçmişten Geleceğe Işıklar*. İstanbul: Albatros Yayınları, 2000.

- Sarol, Mükerrerem. *Bilinmeyen Menderes*. Ankara: Kervan Yayınları, 1983.
- Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım (1905 - 1950)*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968.
- Shaw, Standford J., ve Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt II. İstanbul: E Yayınları, 1983.
- Sitembölükbaşı, Şaban. *Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001.
- Son Telgraf Gazetesi*. 3 Temmuz 1947.
- Sükan, Faruk. *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları, TBMM (1950/1960)*. Ankara: Kültür Ofset, 1992.
- Şeyhanlıoğlu, Hüseyin. «Radyonun Demokratik Yaşamda ve Siyasetteki Etkisi: Demokrat Parti Dönemi (1950-1960).» *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2019: 805-818.
- . *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*. Ankara: Kadim Yayınları, 2011.
- . *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Demokrat Parti*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020.
- Toker, Metin. *Demokrat Partinin Altın Yılları (1950-1954)*. Ankara: Ofset Tipo Matbaacılık, 1990.
- Turan, Ali Eşref. *Türkiye'de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye*. Ankara : Bilgi Yayınevi, 1999.
- Yücekök, Ahmet Naki. *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1971.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim Yayıncılık, 2008.

Doç. Dr.
Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
kardascanser@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8557-8706>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 25/11/2020 05/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.831327>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Muş Merkez Türküleri Üzerine Bir İnceleme

A Research on Folk Songs of Central Muş

Öz

Konu sınırlı olmaksızın bir ezgiyle söylenen şiirlerin tamamına türkü denmektedir. Türkü halk edebiyatı şiirlerinden şekil ve içerikten ziyade ezgi yönüyle ayrılmaktadır. Halk kültürünün yaşayan önemli ürünlerinden olan türküler, halk arasında hem en yaygın şekilde icra edilen hem de en hızlı dönüşümü yaşayan sözlü kültür ürünlerinden biridir. Türküler icra edildikleri bölgenin kültürel pek çok özelliğini bünyelerinde barındırır. Türkülerde yerel ifadelerin kullanımı ile coğrafi motiflerin yoğunluğu yörede yaşayan halkın o coğrafyayla kurdukları bağın derecesi hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır.

Çalışmamızda farklı zamanlarda derlenen ve Songül Karahasanoğlu'nun "Muş Türküleri ve Oyun Havaları" adıyla bir araya getirip notaya döktüğü türkülerin yer aldığı eser esas alınmıştır. Türkülerde bulunan yer adları, kişi adları, hayvan ve bitki adlarıyla Ermenilerle ilgili motifler ve türkülerde yer alan Kürtçe ifadeler tespit edilerek çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur. İncelemede Muş türkülerinde bulunan kültürel değerler dikkate alındığında kolaylıkla Muş'un iklimi, üretim tüketim ilişkileri ile demografik yapısı hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Muş türkülerinde tespit edilen diğer bir unsur da kültürel hafıza bakımından döneme göre yaşanan çeşitli değişimlerdir.

Anahtar sözcükler: Türkü, Muş türküleri, Yerel kavramlar, Coğrafi motifler, Kültür

Abstract

All poems sung with a melody are called folk songs regardless of their topic. Folk songs differ from folk literature poems in terms of melody rather than form and content. Folk songs, one of the most important living products of folk culture, are one of both the most widely performed and most rapidly transformed oral culture products. Folk songs contain many cultural features of the region where they are performed. The use of local expressions and the density of geographical motifs in folk songs provide us with an idea about the degree of the connection the local people have established with that geography.

ATIF: KARDAŞ Canser, "Muş Merkez Türküleri Üzerine Bir İnceleme", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1385-1395)

CITE: KARDAŞ Canser, "A Research on Folk Songs of Central Muş", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1385-1395)

Our study is based on the work including folk songs which were compiled at different times, were brought together and notated under the name of “Folk Songs and Folk Dance Music Types of Muş” by Songül Karahasanoğlu. Through some place names, names of people, animal and plant names in folk songs, motifs about Armenians were found out and also some Kurdish expressions were determined in those folk songs and hence various evaluations were made. In the research, considering the cultural values found in Muş folk songs, one can easily have an idea about the climate, production-consumption relations and demographic structure of Muş. Another factor detected in Muş folk songs is the various changes in cultural memory in parallel with the period.

Keywords: Folk song, Folk songs of Muş, Local Concepts, Geographical motifs, Culture

Giriş

Türkiye’de ezgili olarak söylenen her türlü sözlü ürün halk arasında genellikle “türkü” olarak adlandırılmaktadır. Türk halk müziğinin sözlü kısmını oluşturan türkülerin tanım, tür, şekil ve kaynağıyla ilgili farklı yaklaşımlar söz konusudur. Türkü tanımları çoğunlukla birbirlerini tamamlar niteliktedir.

Boratav, türküyü “düzenleyicisi bilinmeyen halkın sözlü geleneğinde oluşup gelişen, çağdan çağa ve yerden yere içeriğinde olsun biçiminde olsun değişikliklere uğrayabilen ve her zaman bir ezgiye koşulmuş olarak söylenen şiirler” şeklinde tanımlamaktadır¹. Aça da bu açıklamaya uygun olarak türkülerin belli bir nazım biçimine sahip olmayan hece ölçüsüyle meydana getirilmiş anonim ürünler olduğunu belirtmekte ve sözlü geleneği yaratan ve yaşatan halk için her türlü sözlü şiir “türkü”dür demektedir². Türküler sadece anonim değildir. Anonim türkülerin yanında ferdi olan kendi dönemlerini aşan Karacaoğlan, Gevheri, Âşık Ömer gibi büyük âşıkların türküleri de anonimleşmeden günümüze ulaşmıştır.

Kendisinden önce yapılan çok sayıda tanımı da dikkate alan Yakıcı türküyü şu şekilde tanımlamıştır³:

“Duygu, düşünce, hayal ve birey ya da toplum olarak doğumdan ölüme kadar yaşanan, insan ve toplumda iz bırakan bütün olayları dile getiren, sevinçli ya da üzüntülü zamanlardaki coşku ve heyecanı yansıtan, kaynakları genelde ozan, türkü yakıcı ve söyleyicisi kişilerden oluşan, hangi edebiyat şubesine ait ya da hangi biçim ve türde ortaya çıkmış olursa olsun halka mal edilerek anonimleşen, şölende, düğünde, toplantıda ve her türlü icra ortamında dillerden düşürülmeyen, icracısı, icra ortamı ve konusuna göre kendisine has bir ezgiyle söylenen manzum ürünlere denir.”

Türkü kavramının kaynağıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Günümüzde kabul edilen en yaygın ve üzerinde uzlaşılan görüşe bakıldığında “türkü” kavramının kaynağı “Türk” sözcüğü olduğuyla ilgili görüştür⁴. Şemseddin Sami, Fuat Köprülü, Ahmet Talat Onay, Şükrü Elçin,

-
- 1 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Ankara, 2013, Bilgesu Yayınları, 171.
  - 2 Mehmet Aça, “Türk Halk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi”, *Başlangıçtan Günümüze Tür ve Şekil Bilgisi*, (Edt. Mehmet Aça, Haluk Gökalp, İsa Kocakaplan), Ankara, 2012, Kesit Yayınları, 552.
  - 3 Ali Yakıcı, *Halk Şiirinde Türkü*. Ankara, 2007, Akçağ Yayınları, 44.
  - 4 M. Öcal Oğuz, *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*. Ankara, Akçağ Yayınları, 2001; Mehmet Yardımcı, *Başlangıcından Günümüze Türk Halk Şiiri*, İzmir, 2013; Doğan Kaya, *Anonim Halk Şiiri*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999; Melih Duygulu, *Türk Halk Müziği Sözlüğü*, İstanbul, Pan Yayıncılık, 2014.

Selahaddin Beki vb. araştırmacıların bu görüşte birleştiklerini belirtmektedir⁵. Buna göre “Türk’e has” anlamına gelen “Türk” sözcününün sonuna nispet “î”si denilen “-î” ilgi ekinin getirilmesiyle “Türkî” kavramı oluşturulmuş ve zamanla “Türkü” kavramına dönüştüğü şeklindedir. Duygulu, “Türkü” sözcüğünün anadili Türkçe olmayan topluluklarda da kendi dillerindeki ezgilerin adlandırılmasında sıklıkla kullanıldığını belirtmektedir⁶.

Türküler sözlü kültür ürünlerinin en yaygınları arasındadır. İcra edildikleri ilk dönemlerinde tamamen ferdi olan eserler mekân değiştirerek ve zamanla anonimleşirler. Türküler bazen bireysel ya da toplumsal bir olay sonucunda bazen de herhangi bir özlemi dile getirmek için söylenirler. Halkta yaşanmışlıkları ve özlemleri dile getirme özelliklerinden dolayı halkın hafızasında kolaylıkla yer edinmekte ve sonraki kuşaklara aktarılmaktadır. Türküler bu yönüyle hafıza taşıyıcısı görevi de görmektedirler.

Sözlü kültür ürünlerinin neredeyse tamamında adaptasyon yoluyla bir mekâna bağlandığı bu yolla da sonraki kuşaklara aktarılmasından da çeşitli kolaylıklar sağladığı bilinmektedir. Bazı türküler ise bir bölgeden başka bölgeye geçişlerde farklı şekillerde değişime uğrayabilmektedir. Bu değişim ezgi, yapı veya içerik açısından yaşanabilmektedir. Uğurlu, ezgisi oyun havasına yatkın bir türkünün, başlangıçta kahramanlık türküsü ya da ağıt gibi herhangi bir şiir olsa dahi oyun havasına dönebildiğini belirtmektedir⁷. Günlük hayatta bu gibi türkülerle çokça karşılaşmaktadır. Kimi zaman bir ağıt edasıyla dinlediğimiz bir türkü başka bir icracı tarafından oyun havasıyla icra edebilmektedir ve dinleyiciler de bu duruma itiraz etmeden bunu dinleyebilmektedirler.

Türkülerde yaşanan bu değişim kimi araştırmacılar tarafından bozulma olarak değerlendirilmektedir. Özellikle zamandan kaynaklı değişime uğrayan kelimelerin farklı telaffuzu, anlamlarının tam bilinmemesi sonucunda yanlış ifade etmeye ek olarak kötü ses kayıtları yazıya veya notaya aktarılırken oluşan yanlış anlaşılmalarda sonucunda türküde verilen mesajın da yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır⁸. Bu tür değişiklikler kısmen bozulma olarak değerlendirilebilir ancak anlam değişikliğine yol açacak yeni kelimelerin seçimi türküye yeni anlam ve imgeler katıyorsa değişiklik bilinçli yapılmış anlamına gelmektedir. Bu durum için “bozulma” ifadesi yerine “dönüşüm” ifadesinin kullanımı daha doğru olacaktır.

Türkülerin kendilerine has bir şekilleri yoktur. Konu sınırlaması yapılamadığından tür açısından da bir değerlendirme yapmak güçtür. Oğuz, türkü tür ve şekil açısından bir değerlendirmeye tabi tutulacaksa “ezgi ağırlıklı bir tür” olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir⁹.

Coğrafi şartlar, insanların kültürel yapıları ile sosyal yaşantılarını etkilemekte ve dolaylı olarak da davranışlarına yön vermektedir. Uğur, türkülerin ortaya çıktıkları coğrafi ortamın fiziki ve beşeri faktörlerinden etkilendiğini belirtmektedir¹⁰. Bu açıdan Muş türkülerine bakıldığında Muş merkezin fiziki şartları ile geçmişten günümüze değişen beşeri faktörler kolaylıkla görülmektedir.

Türküler coğrafi özellikler, sosyo-kültürel yapı, hayvan türleri, yer adları, bitkiler, insan adları,

5 Nurer Uğurlu, *Folklor ve Etnografya Halk Türkülerimiz*. İstanbul, 2009, Örgün yayınevi; Ali Yakıcı, *Halk Şiirinde Türkü*. Ankara, 2007, Akçağ Yayınları, 53-58.

6 Duygulu, a.g.e. 436.

7 Uğurlu, 2009, a.g.e. 156.

8 Halil Atılğan, *Türkülerin İsyamı*, Ankara, 2003, Akçağ Yayınları, 21.

9 Oğuz, a.g.e. 19.

10 Abdullah Uğur, “Müzik Coğrafyası: Türkülerdeki Coğrafya”, *Bilig*, Yaz 2015, S. 74. s. 240.

yerel ifadeler, ağız özellikleri gibi ilgili yörenin birçok yönüyle tanınmasına katkı sağlamaktadır. Türkülerin sözleri içerisinde yer alan sembol ve öğeler yörenin, bölgenin ya da ülkenin kültürel değerleri hakkında önemli ölçüde bilgi vermektedir. Muş özeline bakıldığında farklı dönemlerde yapılan türkülerde esas alındığında bazı derlemelerde ağız özellikleri korunmuş bazılarında ise bunlara müdahale edilerek orijinalliği bozulmasına sebep olmuştur. Ağız özellikleri korunan türkülerde ağız çalışmalarında önemli veriler elde edilebilmektedir.

Muş türkülerini üzerine çalışmaları bulunan Karahasanoğlu, Muş merkez ile ilçeleri olan Malazgirt, Bulanık ve Varto arasında folklorik değerler bakımında farklılıklar olduğunu belirterek sadece merkezi ele almıştır¹¹. İlk defa 1944 yılında yapılan ilk derlemeler de dâhil daha sonra yapılan derlemelerin tamamı sadece Muş merkezde yapılmıştır. Bunda temel etken Bulanık merkez ve bir kısım köyde yaşayan Terekemeler dışında kalan yerleşim yerlerinin büyük bir kısmında baskın olarak Kürtçenin Kurmanci lehçesi olmak üzere Zazaca ve Arapça çok az da olsa Çerkezce'nin de kullanılması araştırmacıları/derlemecileri buna itmiş olmalıdır. Çalışmada Muş merkez türkülerinde kullanılan yer, bitki, hayvan, erkek ve kadın adları, Ermenilere ait motifler ve Kürtçe ifadeler tespit edilerek çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Sözü edilen motiflerden türkülerde geçen motif sayısı dikkate alınmamış sadece birer örnek verilmekle yetinilmiştir. Türkülerin ezgisi veya müzikalitesi hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır.

1. Muş Türküleri Üzerine İncelemeler

Çalışmada faydalanılan temel eser Songül Karahasanoğlu tarafından 2008 yılında hazırlanan “*Muş Türküleri ve Oyun Havaları*” adlı geniş kapsamlı çalışmasıdır. Eser, Ankara Devlet Konservatuarı, Saffet Türker, HAGEM, TRT, Cemil Demirsipahi, Salih San ve Ahmet Caferoğlu'nun farklı tarihlerde derledikleri sözlü-sözsüz ezgilerinden oluşmaktadır. Karahasanoğlu'nun eserinde yer alan türküler incelenmiş ve içeriklerinden farklı örnekler seçilerek çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Muş Türküleri üzerine yukarıda sözü edilen çalışma dışında yine Songül Karahasanoğlu tarafından “*Muş Yöresi Türküleri*” başlıklı kitap bölümü çalışması bulunmaktadır. 2019 yılında düzenlenen “Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu”na Feyzan Göher Vural tarafından Göstergibilimsel açıdan “*Muş Türkülerinde Motifsel Nitelik Taşıyan Çiçek, Hayvan, Renk Adları ile Kıyafet ve Aksesuarları*” başlıklı çalışma sunulmuştur¹². Aynı sempozyumda Seyit Battal Uğurlu “*Muş Türkülerinde Toplumsal Hayat*”¹³; Erhan Akın ve Rezan Karakaş'ın birlikte hazırladıkları “*Muş Türkülerinde Söz Varlığı ve Buna Halkbilimsel Yaklaşım*”¹⁴ başlıklı bildiriler de sunulmuştur.

11 Songül Karahasanoğlu, *Muş Türküleri ve Oyun Havaları*, İstanbul, 2008, Yalın Yayıncılık.

12 Feyza Göher Vural, *Muş Türkülerinde Motifsel Nitelik Taşıyan Çiçek, Hayvan, Renk Adları ile Kıyafet ve Aksesuarlar. Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 2019, AKM Yayınları.

13 Seyit Battal Uğurlu, *Muş Türkülerinde Toplumsal Hayat. Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 2019, AKM Yayınları.

14 Erhan Akın- Rezan Karakaş, *Muş Türkülerinde Söz Varlığı ve Buna Halkbilimsel Bir Bakış. Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 2019, AKM Yayınları.

1.1. Yerel Motifler

Mirzaoğlu, türkülerin “Aynı sosyal gruba mensup kişiler arasında bir birlik duygusu yaratarak, grup kimliğinin oluşmasında ve ifadesinde bu kimliğin farklı gruplar içinde açıkça sergilenmesinde önemli bir geleneksel ve sanatsal dışavurum yoludur.” şeklinde bir işleve sahip olduğunu belirtmektedir¹⁵. Muş türkülerinde bu işlev Muşluların ifadesiyle “Öz Muşlı” kimliğinin oluşmasında önemli katkı sağlayan sözlü kültür ürünlerinin başında gelmektedir. Yine Mirzaoğlu, türkülerin başka önemli işlevlerinden birinin dinleyicilerin yurtlarına ve mensup oldukları toplumlara karşı besledikleri duyguları kuvvetlendirerek bir güvenlik duygusu oluşturduğunu belirtmektedir¹⁶. Muş merkez türkülerini icra edenlerin önemli bir kısmının yerli ailelerden oluşması ve onları bir araya getirmede de katkı sağlaması bunu ispatlar niteliktedir. Ancak kırdan kente yaşanan yoğun göç türkülerin de içerik ve sözlerinde değişiklikler yaşanmasına yol açmıştır. Muş merkez yerlileri türkülerini farklı icra etseler de türküler karma bir yapıya dönüşmüştür. Son zamanlarda klasik edebiyattaki mülemma tarzına benzetilebilecek iki veya daha fazla dilli türküler seslendirilmektedir. Akıma dönüşen “x -şehir- için çal” başlıklı çalışmalar, ilgili yöreye ait türkülerin görüntüler eşliğinde söylendiği kliplerle beğeniye sunulmaktadır. “Muş İçin Çal” başlıklı klipte de Muş türkülerini ve yine Muş’a ait Kütçe parçalar karışık ve parçalar halinde hazırlanarak beğeniye sunulmuştur¹⁷. Bu klip aslında Muş’ta türkü icralarının bir yansıması olarak düşünülebilir. Çünkü Muş’ta bir mekânda türküler icra edilirken mutlaka yakın ezgili Kürtçe müzikler de icra edilmektedir.

Çok kültürlü mekânlarda kültür alışverişinin yaşanması olağandır. Bu alışveriş maddi ve manevi kültürel ürünlerin tamamında kendini hissettirir. Karahasanoğlu, “Muş merkez ve kırsalında Türklerin dışında çoğunlukla Kurmanç ve Zaza Kürtler, Araplar, Kafkaslardan göçmüş topluluklar, mırırplar (poşalar) ve geçmişte Ermeniler yaşamışlardır.”¹⁸ demektedir ve şehrin çok kültürlülüğüne atıfta bulunmaktadır. İlk dönem derlemelerinden sonra yapılan derlemelere bakıldığında Muş türkülerinde çok sayıda Kürtçe motifin türkülerde yer aldığı görülmekte ve bu etkileşimin ne derece yüksek olduğu daha net anlaşılmaktadır¹⁹. Balkılıç, Erken Cumhuriyet Döneminde yapılan türkü derlemelerinde müdahale edildiğini söyleyip Mehmet Bayrak’tan çeşitli örnekler vererek görüşünü desteklemiştir.²⁰

15 Gülay Mirzaoğlu, Türkülerin İşlevleri ve Zeybek Türküleri. *Halk Türküleri*. Ankara, 2015, Akçağ Yayınları, 18.

16 Mirzaoğlu, a.g.e. 15.

17 Muş İçin Çal <https://www.youtube.com/watch?v=4S0BSs5jgg0> (E.T. 02.10.2020).

18 Songül Karahasanoğlu, Muş Yöresi Türküleri, *Burası Muş’tur*, (Edt. Ercan Çağlayan), İstanbul, 2019, Pınar Yayıncılık, 382.

19 Özgür Balkılıç, *Temiz ve Soylu Türküler Söyleyelim* adlı eserinde Erken Cumhuriyet Döneminde “Türküler derlemeler sırasında ya da tekrar yapılandırılırken hem melodik hem de lirik yapısı itibarıyla çeşitli işlemlerden geçirildi” (168) demektedir. Yine aynı eserde “Erken Cumhuriyet Döneminde farklı lehçeler veya dillerle yazılmış türküler görmezden gelinmiş ya da homojen ve standart bir dil yaratmak adına dilin biçimine müdahale edilmişti.” (124) şeklinde türkülere yapılan bir müdahale olduğu ve doğal dönüşümün olmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla derlenen ilk dönem türkülerinde Türkçe dışında diğer dillerle ilgili herhangi bir motifin bulunmaması veya kalan az sayıdaki motifin de yerine eklenecek benzer bir şey bulunamayışı ile ilgili olduğunu ve türkünün doğal haline müdahale edildiğini iddia etmektedir.

20 Özgür Balkılıç, *Temiz ve Soylu Türküler Söyleyelim*, 2015, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 129-170.

Aynı coğrafi alanlarda yaşayan topluluklar günlük iletişim dilinin kullanımını farklı olsa bile müzik kültürü arasında benzerlik görülmektedir. Üretim ve tüketim ilişkilerinin benzer olması ve yaşam koşullarının birbiriyle örtüşmesi benzer müzik üretiminin ötesinde karma bir müziğin oluşmasına da yol açabilmektedir. Bu özellik Muş merkez türkülerinde kolaylıkla görülebilmektedir. 1944 yılında yapılan derlemelerde Ermenilerle ilgili motifler yoğunken sonraki yıllarda yapılan derlemelerde Ermenilerle ilgili motifler gittikçe azalmış ve günümüzde üretilen yeni türkülerde neredeyse yok denilecek düzeye gerilemiştir. Aynı şekilde değerlendirildiğinde ilk derlemeler dışında kalan türkülerde yer alan pek çok Kürtçe motifin yerini koruduğu ve gittikçe arttığı öyle ki farklı türkülerde doğrudan Kürtçe ifadeler yer verildiği aşağıda gösterilen örneklerde kolaylıkla görülebilmektedir.

Ermenilerle ilgili izler daha çok ilk derlemelerde karşılaşılmaktadır. Luso, Pottig, Ahçık gibi isimler çok sayıda türküde karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler Ermenilerin kullandığı veya onlarla ilgili konuşmalarda sıklıkla kullanılan isimlerdir.

Luso Döger degirmeni (112)

Pottiginde girmeni (112)

Ah *Ahçigin* öpişi (79)

Ahçig(k) ismi Ermeni genç kızları için Müslümanların kullandığı genel bir isimdir. Çok sayıda türküde Ahçig isminin geçmesi Ermenilerle ilgili anıların hafızalardan henüz silinmediğini veya yakın tarihe kadar canlı olarak yaşadığını göstermektedir. Ahcik isminin yoğun olmasının diğer bir nedeni de Müslüman ve Hristiyanların evlenmelerine mümkün olduğunca izin verilmemesidir. Bu durumun da aşk hikâyeleri ve türkülerinin oluşmasında önemli katkılar sunduğu bilinmektedir. Yöre insanının özellikle 50 yaş ve üstü kişilerin hafızalarındaki bu anılar günlük hayatta sözlü kültürde farklı şekillerde yer almaktadır. Ancak yeni neslin hafızalarında bunların yer almadığı ve unutulmaya doğru gittiği gerçeğini de unutmamak gerekir. Ermenilerle ilgili motiflerden artık kullanımı nadiren de olsa Ahçık ismi dışındaki diğer unsurların unutulduğu ve yeni türkülerde bunlara yer verilmediği görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi bir arada yaşama kültürünün bir sonucu olarak türkülerde çok sayıda Kürtçe ifade yer almaktadır. Türkülerde geçen *mendo lolo*, *him hime torevan*, *havar ley ley*, *dello can*, *lorke* ve *delloy loy* gibi ifadeler bu duruma örnek oluşturmaktadır. Sözsüz ezgilere bakıldığında özellikle HAGEM'in kayıt altına aldığı Ağırbar, Botani, Dendıkbade, Gerandi, Keçike, Koçeri, Mendo, Nare(y), Papuri, Pericani, Senik, Şemami, Yalkuşte²¹ gibi ezgi adlandırmaları büyük çoğunlukla Kürtçedir.

Bizim dağın başını *mendololo mendolo*

Kırdık yürek taşını *mendo can*(192)

Evlere karşı gülleri *him hime torevan*, *le delale torevan*

Çağırırsam eşidirler *him hime torevan*, *le delale torevan*(200)

Muş'umuz dört bucaktır *havar ley leyley*
Suları serincahdır *derdimloyloyloy*(214)

Şu gelen Muş'un kuşu *dellololo dellololo*
Kuşu arpa delisi *dello can dello can*(218)

El ele tutmuşlar *lorke oynarlar* (230)

Su gelir hışım hışım *delloyloy*
Muş'li ceket değişir *delloyloy* (240)

1.2. Bitki Adları

Herhangi bir yöreye ait türkülerde geçen bitki adları büyük oranda o yörenin bitki örtüsü ve iklimi hakkında bilgi vermektedir. Muş türkülerinde geçen bitki adlarından incir ve narı saymazsak tamamı merkezin çevresinde yetişmektedir. Özellikle yoncaya pek çok türküde “evlerinin önü yonca” şeklinde yer verilmesi Muş'un iklimine bağlı olarak hayvancılığın yaygın olduğu ve ekonomisinin temelini oluşturduğunu göstermektedir. Muş Ovası ilkbahar aylarında kırmızı lalelere bürünmektedir. Lalenin ovada doğal olarak ve bol miktarda yetişmesi şehrin sembolü haline gelmesini sağlamıştır. Lalenin narinliği de düşünüldüğünde Muş türkülerinde bu çiçeğe genişçe yer verilmesini sağlamıştır.

Açıldı *laleler güller* (47)

Evlerin önü *yonca* (66)

Evlerinde *kişmişen badem* var (68)

Evlerinin önü *susam* (70)

Sen gül topla ben *nergizi* (70)

Gapılarının önü *findık* (72)

Evlerin önü *marul* (86)

Nar ağacı oyulur mi (90)

Şeftali değer ağlar (112)

Get bazara *incir* al, Tello (116)

Evlerinin önü *arpa* (202)

Maydanoz bağlıdır (204)

Elmayi koydum harale (228)

Reyhan ekim duvare (238)

Üzüm aldım salkımdan (303)

1.3. Hayvan Adları

Muş türkülerinde yer alan hayvanların tamamı o bölgede yaşayan ve ağır kış koşullarına dayanabilen hayvanlardır. Türkülerde gündelik hayatta faydalanılan at ve inek dışında kalan hayvanların tamamına sembolik anlamlar yüklenerek motifleşmiştir²².

Bir çift *Turnam* oy oy yolda yoruldu

Şahin vurdu gol ganadı gırıldı

Bülbülün vatani bahçeler bağlar (54)

Kaz ile *ördek* oynamış (66)

Atımın boynu kare (90)

Suda *balık* yan gider, Tello (116)

Bu dağın etekleri

Otluyor *inekleri* (194)

Ötmüyor *keklikleri* delloy loy (240)

Bu yıl *baykuş* oturur gız göynüm senin ömrün (286)

1.4. Yer Adları

Muş türkülerine yansıyan Muşla ilgili motiflerden yer adları diğer motiflere göre çok belirgindir. Yerleşim yerleri, dağlar, ovalar ve akarsu adları geçmektedir. Türkülerde geçen yerleşim yerlerinin isimlerinin tamamı eskidir. Kırtakom (Tabanlı), Mongok (Soğucak), Zengok (Yörecik), Çiriş (Bağlar), Arınç (Çöğürlü) gibi yerleşim yerleri şehrin çevresinde yer almaktadır. Günlük hayatta da bu yerleşim yerlerinin eski isimler kullanılmakta ve yeni isimler söylenildiğinde çoğunlukla bilinmemektedir. Eski isimlerin günlük hayattaki kullanım durumu türkülerde de korunmaktadır.

Türkülerde yerleşim yerlerinin dışında Karasu, Murat ve Çar Çayı gibi akarsular, Başkale, baş mahalle gibi merkez mahalleleri ile merkezde yer alan Gülli Hamamı, Pottigin Değirmeni gibi mekânları sıkça geçen yerlerdir. Muş Ovası ve merkezin hemen güneyinde kalan Kurtik Dağı da sık tekrarlanan coğrafi şekillerdendir. Muş sınırları içerisinde yer alıp merkezin dışında söz edilen tek yer “Melezgird” [Malazgirt]dir.

Karasu akar-Murad suyu gider-Muş ovası (47)

Başkale'den [Muş'un bir mahallesi] gelir tatar (50)

Muş'umuzda ordu var (59)

Gülli hamamın yokuşi

Baş mahallenin çardakları (79)

Mongokun suları ovaya akar (82)

Mongok bağları kure ha ninna ninna (96)

Muş'un arkası Kurtik dağidir (98)

Zengok dağlarında gapanduh galduh (101)

Pottigin degirmeni (112)

Hanım nereden aşar yolu Bingolin (122)

Götüreyim Şama zülfini (128)

Kırtakom'da bir kuş var (142)

Nanay nanay nanay ellerin malı

Çiriş beylerin bağı (212)

Haspet kalesinde sıra güzeller (230)

Karaağaç bağları (232)

Çar çayının suları (232)

Arınç'ta üç minare (302)

Melezgird'in daşına bah (329)

1.5. Erkek-Kadın Adları

Türkülerde geçen isimleri iki grup halinde değerlendirmek mümkündür. Sevgili isimleri ve yönetici/bey isimleri şeklinde iki grupta yer almaktadırlar. Şehri farklı dönemlerde yöneten sivil veya asker devlet memurları ile yerel beyler *Muhacir ağası Nuri, Servet Paşa, Bekir Hoca* ve *Veysi* gibi isimlerdir.

Diğer grubu ise sevgili isimleri oluşturmaktadır. Sevgili isimlerinin kullanımında Muş merkez ağzının özellikleri korunmuştur. Bu özellik Lemo, Tello, Memoş, Meyremo gibi isimlerde kendini göstermektedir.

Muhacir ağası Nuri (62)

Ali'min hançer pıçağı (72)

Lemo Lemo can Lemo

Şekerden şirin Lemo (60)

İçinde oturan Servet Paşa'dır

Veysi emir verdi Muş'u boşaldın (98)

Ecel gelmiş can gider, *Tello* (116)

Leylam bazere çıkmış (125)

Uyan *Memoş*'um sen uyan (190)

Kör olası *Bekir* hoca (190)

Naim gelir mektepten (236)

Emim kızı *Meyremo* (306)

1.6. Topluluklar

Muş'ta farklı topluluklar yaşamaktadır. Bu karmaşık yapı türkülerde de yansımıştır. Muş türkülerinde düşman olarak görülen Rus, İngiliz ve "Rus Kazağı"nın *dışında* Muhacir(?), Çerkez, Çeçen, Tatar ve Arap gibi topluluklar yer almaktadır. Muş'un bu çok renkliliğine atfen şehirde çok kez "Yetmiş milletten insan var Muş'ta" ifadesiyle karşılaşılmaktadır.

Başkale'den [Muş'un bir mahallesi] gelir tatar (50)

Muhacir ağası Nuri (62)

Çeçen kızı Çerkez kızı (70)

Giderem Rus'a garşi (74)

İngiliz hayındır güvenmeyesen

Arap dilber çohdur evlenmeyesin (83)

İleriden gelen Rus Kazağıdır

Sonuç

Halkın gündelik yaşamından ve folklorundan önemli unsurlar taşıyan türküler Muş'ta amatör veya profesyoneller tarafından icra edilmektedir. Muş türkülerine bakıldığında gündelik hayattan sahneler, ağız özellikleri, fiziki ve beşeri coğrafyası, demografik yapı, üretim-tüketim ilişkileri gibi pek çok unsur tespit edilebilmektedir.

Farklı dönemlerde derlenen Muş türkülerinin içeriklerine göre yapılan incelemede türkülerin de folklorun diğer ürünleri gibi döneme göre sürekli bir değişim halinde olduğu görülmektedir. Net olarak görülen değişimlerin başında Ermenilere ilgili motiflerin gittikçe yok olması bununla beraber türkülerde bulunan Kürtçe motiflerin sürekli artış halinde olmasıdır.

Muş türkülerinde Muş'un kimliği haline gelmiş olan yer adları oldukça yoğun kullanılmıştır. Yer adlarının günlük hayatta kullanıldığı şekliyle eski adlarının kullanılması halk arasında hem sahiplenilmesini hem de icra edilmesini kolaylaştırmaktadır. Muş türkülerinde coğrafi motiflerin eski haliyle korunması kültürel hafızanın aktarılmasını kolaylaştırıcı rol oynamaktadır.

Türkülerde yer alan erkek-kadın adları, bitki adları, hayvan adları kullanıldığı bağlamda Muş'un iklimi veya coğrafyasıyla ilgili bilgiler vermektedir. Türkülerde geçen topluluk adlarının

fazlalığı da yine Muş'un demografik yapısı hakkında çeşitli ipuçları vermektedir.

Muş türkülerinde yerel motiflerin yoğun bir şekilde yer alması her yönüyle bunların Muş'a mal olduğunu, farklı yönleriyle kültürü aktardığını göstermektedir. Türkülerin hikâyelerine bakıldığında da hem yakın tarih hem de toplumsal yapı ile ilgili önemli bilgiler barındırdığı söylenebilir.

Kaynakça

Aça, Mehmet (2012). Türk Halk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi. *Başlangıçtan Günümüze Tür ve Şekil Bilgisi*. (Mehmet Aça, Haluk Gökalp, İsa Kocakaplan). Ankara: Kesit Yayınları.

Akın, Erhan-Karakaş Rezan (2019). Muş Türkülerinde Söz Varlığı ve Buna Halkbilimsel Bir Bakış. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: AKM Yayınları.

Atılğan, Halil (2003). *Türkülerin İsyanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Balkılıç, Özgür (2015). *Temiz ve Soylu Türküler Söyleyelim*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2013). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Bilgesu Yayınları.

Duygulu, Melih (2014). *Türk Halk Müziği Sözlüğü*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Göher Vural, Feyza (2019). Muş Türkülerinde Motifsel Nitelik Taşıyan Çiçek, Hayvan, Renk Adları ile Kıyafet ve Aksesuarlar. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: AKM Yayınları.

Karahasanoğlu, Songül (2008). *Muş Türküleri ve Oyun Havaları*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.

Karahasanoğlu, Songül (2019). Muş Yöresi Türküleri. *Burası Muş'tur*. (Edt. Ercan Çağlayan). İstanbul: Pınar Yayıncılık.

Kaya, Doğan (1999). *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ.

Mirzaoğlu, Gülay (2015). Türkülerin İşlevleri ve Zeybek Türküleri. *Halk Türküleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Muş İçin Çal <https://www.youtube.com/watch?v=4S0BSs5jgg0>

Oğuz, M. Öcal (2001). *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Uğur, Abdullah (2015). Müzik Coğrafyası: Türkülerdeki Coğrafya. *Bilig. Yaz*, S. 74. 239-260.

Uğurlu, Nurer (2009). *Folklor ve Etnografya Halk Türkülerimiz*. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Uğurlu, Seyit Battal, (2012). Türkü Üzerine. *Kahramanmaraş Türküleri ve Oyun Havaları*. (Haz. Doran Boz-Hatce Fatoş Derebent). Ankara: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları.

Uğurlu, Seyit Battal (2019). Muş Türkülerinde Toplumsal Hayat. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: AKM Yayınları.

Yakıcı, Ali (2007). *Halk Şiirinde Türkü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yardımcı, Mehmet (2013). *Başlangıcından Günümüze Türk Halk Şiiri*. İzmir.

Dr. Öğr. Üyesi
Ülkü KÖKSALKaradeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz
Araştırmaları Enstitüsü, Trabzon/
Türkiye, ulkukoksal@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-2491>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

28/11/2020

08/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.832630>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Büyük Harp'ten Milli Mücadele'ye Basında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları*

Discussion of Women and Femininity in the Press in the Period from the Great War to the National Struggle

Öz

Tanzimat Dönemi ile birlikte yaşanan değişimler geleneksel Osmanlı toplum yapısında ve kadının toplumsal hayattaki konumunda farklılaşmaya neden olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde hız kazanan değişimler neticesinde kadın meselesi basında sıkça tartışılmaya başlandı. Bu dönemde kadınlar pek çok dernekte faal olarak yer alırken kadın dernekleri de oluşturulmuştur. Ayrıca birçok kadın dergisi yayına başlayarak kadın ve kadınlık meselesi kamuoyunun gündemine yerleşmiştir.

I. Dünya Savaşı kadının kamu hayatındaki konumunun şekillenmesinde önemli bir merhaledir. Kadın aslında savaş yazılarının ve analizlerinin önemli bir başlığıdır. Ancak genelde savaş alanının yani cephenin değil cephe gerisinin kahramanıdır. Kadınların savaşta aldıkları yeni roller, faaliyetleri, güç ve yeteneklerini ispat etmeleri, erkeklerin mağrur ve baskın rollerini törpülemiştir. Nitekim “kadınlar ve kadınlık meselesi”, kadın hakları ve kadın hareketleri ekseninde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı basınının önemli konularından biri haline gelmiştir. Kadınların sosyal ve ekonomik faaliyetlerin içinde yer alması ve kamu hayatına daha da aktif şekilde dahil olması sonucunda zihniyet, giyim-kuşam ve yaşam tarzında ortaya çıkan değişimler bu durumu onaylayanlar ile uygun bulmayanlar arasındaki tartışmaları alevlendirmiştir. Milli Mücadele yıllarında da devam eden bu tartışmalar çeşitli kadın dergileri ve ulusal basındaki gazete ve mecmualarda sıklıkla bahsedilen konulardandır.

Bu çalışmada I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında kadın ve kadınlık meselesine dair basında yer alan tartışmalara yer verilmiştir. Bu çerçevede *Kadınlar Dünyası*, *Servet-i Fünûn*, *Sebilürreşad*, *Büyük Mecmu*, *İctihad*, *Muallim*, *İslam Mecmuası* vb. dergi ve mecmualar, *Tasvir-Efkar*, *Alemdar*, *İstiklal* gibi ulusal gazeteler ile çeşitli kitap ve makalelerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Kadın, Kadınlık, Basın, Milli Mücadele.

* Bu çalışma, 11-14 Haziran 2019 tarihleri arasında Samsun'da düzenlenen 100. Yılında 19 Mayıs ve Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

ATIF: KÖKSAL Ülkü, “Büyük Harp'ten Milli Mücadele'ye Basında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1396-1422)

CITE: KÖKSAL Ülkü, “Discussion of Women and Femininity in the Press in the Period from the Great War to the National Struggle”, *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1396-1422)

Abstract

The changes that occurred with the Tanzimat period led to a differentiation in the traditional Ottoman social structure and the position of women in social life. As a result of the increasing changes in the Second Constitutional period, the issue of women began to be discussed frequently in the press. During this period, women were active in many associations, and women's associations were also created. In addition, many women's magazines started to be published, and the issue of women and femininity settled on the public agenda.

The First World War was an important step in shaping the position of women in public life. In fact, woman is an important title of war related articles and war analysis. However, in general, women are not the heroes of the front lines of the battlefield, but of the hinterland. The fact that women demonstrated their new roles, activities, power and abilities in the war has undermined the proud and dominant roles of men. As a matter of fact, "women and the issue of femininity" became one of the important issues of the Ottoman press, as it was all over the world on the axis of women's rights and women's movements. As a result of women's participation in social and economic activities and even more active participation in public life, changes in women's mindset, clothing and lifestyle ignited discussions between those who approved this situation and those who did not consider it appropriate. These debates, which continued during the years of the national struggle, were frequently mentioned in various women's magazines and newspapers and journals in the National Press.

The debates on the issue of women and femininity that took place in the press during the First World War and the War of Independence were included in this study. In this context, magazines and journals such as "Kadınlar Dünyası, Servet-i Fünûn, Sebilürreşad, Büyük Mecmua, İctihad, Muallim, İslam Mecmuası", national newspapers such as Tasvir-Efkar, Alemdar, İstiklal, as well as various books and articles were used.

Keywords: First World War, Women, Femininity, Press, National Struggle.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda geçirdiği değişimler kadının toplumsal konumunu da etkiledi. Tanzimat Dönemi'nde kız çocuklarının ortaöğretim imkânlarına kavuşması ve mesleki eğitim kurumlarında yetişmeleri en köklü yeniliklerdendi.¹ Mesleki ve kültürel açıdan gelişmelerinin yanı sıra kadınlara yeni haklar tanınması toplumsal konumlarının geleneksel kalıplardan sıyrılmaya başlamasında önemli aşamalardandı. Osmanlı Devleti modernleşme sürecinde canlı bir basın yayın hayatına sahne oldu. Kadın meselesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dönemin aydın ve yazarları tarafından sıklıkla ele alınan konular arasında yer aldı. Bu süreçte pek çok eserde kadın-erkek ilişkileri, kadının ailedeki konumu, eğitimi, sosyal statüsü, hakları gibi konular irdelendi. Dönemin erkek aydın ve yazarlarının başlattığı bu fikri mücadeleye zamanla kadınlar da dahil oldu. Kadın dergilerinin de yayına başladığı bu dönemde *kadın ve kadınlık meselesi*

1 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 231.

gelenekçilerle batılılaşma yanlıları arasındaki fikir çatışmasının önemli bir parçasını oluşturdu.²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadınlar tartışmalarda daha aktif olarak yer almaya başladı. Bu süreçte kadının yalnızca rol ve görevlerinin sorgulanması ve hak taleplerinin dile getirilmesiyle kalınmamış, aynı zamanda kamusal alana dahil olmalarına dair örnekler de artmıştı. Alınan eğitim ve dönemin şartlarının da etkisiyle çalışma hayatına dâhil olan kadınlar pek çok dernekte aktif rol alıp almış, hatta kadın dernekleri kurmuşlardı. Dolayısıyla artık talep ve temenniler pratiğe dökülmeye başlamıştı.³

I. Dünya Savaşı yıllarında, Türk basınında kadınlığa dair yazılar ve ortaya çıkan tartışmaların dönemin olağanüstü koşullarına bağlı olarak şekillendiği görülmektedir. Nitekim meseleye dair tartışmalar, savaş koşullarının getirdiği bir sonuç olarak kadının çalışma hayatına dahil olması, yaşam tarzında, giyim kuşamında ortaya çıkan değişiklikler, mesleki eğitim başta olmak üzere yükseköğretimde yer alması, aile içindeki konumu, görevleri ve siyasi hakları gibi başlıklar altında sürdürüldü. Kadın ve kadınlık, söz konusu başlıklar altında I. Dünya Savaşı yılları fikir hayatının en ruhlulu ve heyecanlı konuları arasında yer aldı.⁴

1. Kadının Eğitimi

Kadının toplumsal konumunu sorgulayan dönemin pek çok yazar ve aydınına göre kadınlığın ilerlemesindeki en büyük engel erkeğin tahakkümüydü. Onlara göre toplumda kadına değer verilmemekteydi. Nitekim sosyal hayatta girişken olmamaları ve erkeklere muhtaç bir yaşam tarzına mecbur bırakılmaları zengin-fakir bütün kadınların kaderiydi. Yapılan değerlendirmelere göre kadının yeterli eğitim imkânlarına kavuşmaması veya kendi ekonomik özgürlüğüne sahip olmaması erkeğin tahakkümüne mahkûm olması sonucunu doğurmuştu. Oysa kadın ev ve aile dışında, kamu hayatında da yer almalıydı. Neticede kadınlar zekâ konusunda erkeklerle eşit seviyedeydi.⁵ Kimi yazarlara göre kadınların büyük kısmının eğitim imkanlarından mahrum kalması ruhlarının daha da ezilmesine neden olmaktadır. Kız çocuklarının eğitim hakkını kullanamaması *muhafazakar*

2 Berkes, *a.g.e.*, s. 373; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, 2. Baskı, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 5-44. Fatma Aliye Hanım dönemin öncü kadın yazarlarından. Tanzimat Dönemi'nde şair ve edip olarak Makbule Leman Hanım ve Şair Nigar Hanımlar da çeşitli eserler vermiştir. Fatma Aliye Hanım'ın kardeşi Emine Semiye Hanım da kadın hakları savunucularındandır. Sonraki yıllarda Halide Edip ve Nezihe Muhiddin seslerini yükselten kadın aydınlar arasında yer almıştır. Bu öncülere bakıldığında genellikle aristokrat ve yönetici zümrenin eş ve çocukları oldukları, bu anlamda iktidara yakın olmaları dikkat çekicidir. Mensup oldukları aileler dolayısıyla iyi eğitim almış ve birkaç dil bilen aydın kadınlardır. Yaprak Zihnioğlu, *Kadinsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 43-52.

3 Berkes, *a.g.e.*, s. 444-446; Kurnaz, *a.g.e.*, s. 77-86; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996, s. 32-78; Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 24-70; Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 18-26; Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 57-63. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı basınında kadın ve kadınlık konusundaki tartışmalara dair bir çalışma için bk. Ümüt Akagündüz, "Kadın ve Kadınlığa Dair II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinden Yansımalar (1908-1918)", *Folklor/ Edebiyat*, 19/73 (2013/1), s. 63-80.

4 Fevziye Abdürreşid, "İslam İçtimaiyatı: Kadın Meselesi", *İslam Mecmuası*, c. 4, S. 53, 15 Mayıs 1333 (1917), s. 1054-1058.

5 "Erkeklerin Hükümü Kadınların Aczi", *Kadınlar Dünyası*, S. 141, 2 Mayıs 1330 (15 Mayıs 1914), s. 7-8.

ebeveynlerin ve özellikle babaların hatası olarak değerlendiriliyordu.⁶ Servet-i Fünûn dergisinde fikirlerini ifade eden Fatma Aliye Hanım bir yazısında kadınların savaş sırasında hastabakıcı olarak çalışmalarını takdirle ifade etmiş, onların bu fedakârlığının dönemin en önemli ihtiyaçlarından birini karşıladığını belirtmişti. Ona göre “Türk kadınının kahramanlığı” olarak değerlendirilebilecek bu durum kadının eğitimi ve sosyal hayata karışması için savaş yıllarına kadar verilen mücadelenin ne kadar haklı olduğunu göstermişti.⁷

Fatma Aliye Hanım Servet-i Fünûn’da yer alan bir başka yazısında geçmişte İslam Medeniyeti’nde kadına ve onun eğitimine önem verildiğini, fakat şimdi Türk kadınının hayatında geriye gidiş söz konusu olup cahilliğin arttığını ve halk arasında kadınlara eğitim hakkı verilmesinin doğru olmadığını iddia ederek *koyu Müslüman* olduğunu savunanlar ortaya çıktığını ifade etmişti. Hz. Muhammed’in “İlim Çin’de de olsa alınır.” sözünü hatırlatan yazara göre savaş gibi olağanüstü durumlarda nüfusun diğer yarısının geçim kaygısına düşmesi biraz da kadının eğitiminin sekteye uğramasındandı.⁸ İslam’ın kadına yüksek bir merteye verdiğini ifade edenler arasında İnas İdadisi Müdürü Fatma Şevket Hanım da yer alarak kadınlığı birbirinden farklı üç devreye ayırmıştı: *Kızlık, zevcelik, validelik*. Bunlardan kızlık devresinde ebeveynlerin ayırım yapmadan kız çocuklarının eğitime de önem vermesini öneriyor, ilerde evlilik hayatında eşyle uyum içinde yaşayabilmesi için bunun son derece gerekli olduğunu vurguluyordu. Annelik ise en kutsal ve ihmal edilmemesi gereken görevdi. Fatma Şevket Hanım’a göre kadın ıslah edilirse hayat-ı aile tenvir edilmiş olacaktı.⁹

Yusuf Razi İstiklâl gazetesinde *Harp ve Kadınlar* başlıklı yazısında kızların küçük yaştan itibaren iyi eğitim almalarını, hesap, ilm-i eşya dersleri verilerek günlük hayatı tanımlarının sağlanmasını, ticaret ve sanayi alanında çalışmak isteyen ve ailesinin geçimini temin etmek isteyen kadınların namusuyla ve alın teriyle para kazanmasına engel olunmamasını ve her türlü sözlü ve fiili saldırıdan korunmasını önermişti. Yazar ayrıca orta ve düşük gelirli aile kızlarının terbiye ve eğitiminde tahsilli, görgülü yüksek tabaka hanımlarının desteğinin fayda sağlayacağı düşüncesindeydi.¹⁰

Dönemin aydınlarından Celal Nuri Bey kadının eğitim almasının toplumsal yapıda önemli bir ilerleme sağlayacağı görüşündeydi. Ona göre toplumun temeli olan ailenin sağlam olması özellikle kadının sosyal ve ekonomik kudretine bağlıydı. Bu nedenle onun eğitimi ordu, donanma ve diyanet kadar önemli addedilmeliydi.¹¹

6 Feride İzzet Selim, “Kadınlarımızda Lüzum-ı Tahsil”, *Kadınlar Dünyası*, S. 160, 10 Kânûn-ı Sâni 1330 (23 Ocak 1915), s. 4-5.

7 Fatma Aliye, “Kahraman Kadınlarımız”, *Servet-i Fünûn*, c. 49, S. 1253, 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915), s. 66-67. Avrupa ülkelerinde savaşın kadının yaşamında meydana getirdiği değişiklikler ve savaşta rolü de dönemin basınında sıklıkla yer buldu. Ahmet Köksal, “Savaş ve Duygusal Değişim: Birinci Dünya Savaşı’nın Sonunda Osmanlı Basınından Bir Panorama Denemesi”, *Zamanın İzleri: 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2015, s. 103-121.

8 Fatma Aliye, “Kadınlar Hakkında”, *Servet-i Fünûn*, c. 50, S. 1289, 18 Şubat 1331(4 Mart 1916), s. 178-179.

9 Fatma Şevket, “Münevver Kadınlığın İhzarı”, *Muallim*, S. 2, 5 Kânûn-ı Evvel 1331 (18 Aralık 1915).

10 Yusuf Razi, “Harpten Sonra Kadınlar”, *İstiklâl*, S. 105, 8 Nisan 1335 (1919).

11 Necmi Uyanık, “Baticı bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Kadınına Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 36, (Güz 2014), s. 144.

Savaş koşulları kadının o döneme kadar kamuda genellikle öğretmenlik temelinde şekillenen mesleki eğitimini çeşitlendirmişti. Zira cephelede ortaya çıkan kayıplar ve yaralı sayılarının artması özellikle sağlık alanında çalışacak elemanlara daha fazla ihtiyaç duyulmasına neden oldu. 1916 yılı yazında Sıhhiye Meclis-i Umumisi önemli bir karar alarak artık kadınların da tababet icra etmelerine izin verdiğini açıkladı. Maarif Nezareti de kadınların fakülteye devam etmelerinin önünü açan bir karar aldı. Bu gelişmeler kamuoyunda kadınlık hayatında yeni ufuklar açılacağına olan inancı arttırdı. Aynı yıl Kız Darülfünunu'ndan mezun olan 8 kadın öğretmen İstanbul ve taşradaki okullarda görevlendirildi.¹² Bu süreçte Maarif Nezaretinin çalışmaları ile kadınlara özel olarak ticaret dersleri de verilmeye başlandı. 1917 yılında başlayan eğitim sürecinin bir yıl olması, kadınlara genel ticaret bilgisinin yanı sıra Daktilografi, Usul Defteri, Türkçe, Hesap, rakam ve harfleri anlayabilecek kadar Fransızca gibi derslerin verilmesi planlandı.¹³

Türk kadını yükseköğrenim imkânına I. Dünya Savaşı yıllarında kavuştu.¹⁴ Savaşın başlarında kadın haklarına dair tartışmaları alevlendiren en önemli gelişme Darülfünun'da karma eğitime geçilmesi idi.¹⁵ İkdâm başta olmak üzere İstanbul basınında konuya olumlu yaklaşan yazılar yayımlandı. Taşra basınında da bu konuda değerlendirmeler yapılmış, karma eğitim meselesi gelenekçi bir yaklaşımla ele alınmıştı. İstanbul'da yayımlanan İkdâm gazetesinde Darülfünun'da karma eğitime geçilmesinin medeniyet açısından bir ilerleme olarak görülmesi taşra basınında eleştirilmişti. Konya'da yayımlanan İbret gazetesindeki değerlendirmeye göre kadının özenle yetiştirilmesi toplumda gerçek anlamda ilerlemeyi sağlayacaktı. Zira geçmişte iyi yetişmiş bir kadının yetiştirdiği erkekler ilimde öncü olmuştu. Kadın bu vazifesini anlayıp ona göre kendisini donatmalıydı. Yoksa Batı'da olduğu gibi hukuki eşitliği savunan kadınlık (feminizm) vazifede de eşitliği dikkate alamadığından medeniyet ilerlemesinden ziyade yıkıcı bir etki yaratacaktı. Bununla birlikte kadının eğitiminde din, akide, ahlak, adet ve ananelere sadık kalınmalıydı. Diğer yandan karma eğitime geçilmesinin yalnızca İstanbul kadınlarına yönelik bir mesele olarak görülmesi de doğru bir yaklaşım olarak görülmemekte böyle önemli bir sosyal meselede taşra kadınlarının da fikrinin sorulması gerektiği üzerinde durulmaktaydı.¹⁶ Benzer şekilde Trabzon'da yayımlanan *Zafer* gazetesinde de İkdâm gazetesinin karma eğitime dair yorumu eleştirilerek ülkenin yalnızca İstanbul ahalisinden oluşmadığı ifade edilmişti.¹⁷

Darülfünun'da uygulanan karma eğitim usulünün Milli Mücadele yıllarında ekonomik sebepler gerekçe gösterilerek terk edilmesi ve dershanelerin haremlik selamlık olarak ayrılması basında yeni bir tartışmayı başlatmıştı.¹⁸ *Büyük Mecmua* dergisinde bir anket düzenlenerek bu konudaki fikirlerin ifade edilmesi sağlandı. Ankete katılan Halide Edip'e göre Darülfünun'da eğitimin birleştirilmesi Türk kadınının hayatında pek mühim bir inkılap olarak görülerek muhafazakârlarla yenilikçiler arasında tartışma kapısı açmıştı. Ona göre mağazalarda kadın

12 *Muallim*, S. 15, 15 Teşrîn-i Evvel 1333 (1917), s. 552.

13 *Muallim*, S. 16, 15 Teşrîn-i Sani, 1333 (1917), s. 583.

14 Berkes, *a.g.e.*, s. 446.

15 Toprak, *a.g.e.*, s. 214-248.

16 *Sebilürreşad*, c. 16, S. 414-415, 15 Mayıs 1335 (1919), s. 335-336.

17 Toprak, *a.g.e.*, s. 227-228.

18 Maarif Nezaretinin karma eğitimi kaldırma kararının basının büyük bölümünde uygun görülmesi, bu gelişmeyi doğru bulmayanlar tarafından eleştirilen bir husustu. "Teceddüd Adımları", *Büyük Mecmua*, S. 4, s. 49; Sabiha Zekeriya, "Kız Darülfünunu Meselesi", *Büyük Mecmua*, S. 5, s. 67.

erkek birlikte satıcılık yapabiliyorsa Darülfünun dershanelerinde de yan yana oturma hakkına sahipti. Oysa şimdi iktisadi bir temayül gibi başlayıp zamanla geriye gidiş söz konusuydu. Şayet medeni olmaya karar verildiyse fikri müesseselerin de bu yolda ilerlemesi gerekirdi. Müfide Ferid Hanım da kadınların Darülfünun'da karma eğitimden mahrum bırakılsa bile meslek hayatında (Öğretmenlik gibi) erkeklerle aynı çatı altında çalışacaklarına, dolayısıyla bu usulün terk edilmesinin anlamsızlığına dikkat çekmişti. Feyziye Mektebi Müdiresi Nakiye Hanım da ankete katılıp fikirlerini beyan etmişti. Ona göre *irfan müesseselerinin kapıları ve beşeri mesai sahaları* kadınlara açılmalıydı. Konuya usul açısından yaklaşan Nakiye Hanım kadının sosyal hayatıyla ilgisi olmayan bir komisyonun yaptığı değişikliklerle okulun eski haline dönüştürülmesinin doğru olmadığını, bu konunun uzmanlar tarafından kararlaştırılması gerektiğini savundu. Ankete katılan Köprülüzade Mehmed Fuad Bey Darülfünun'da kızların eğitim görmesi üzerine ortaya çıkan yersiz dedikodulara değinerek “teceddüd ve terakki seylini çamurdan sedlerle durdurmak isteyenler çok aldanyorlar.” ifadelerini kullandı. Abdullah Cevdet Bey ise Hz. Muhammed'in ilim tahsil etmenin bütün Müslümanlara farz olduğunu belirten bir hadisinden yola çıkarak ibadet nasıl ki kadın erkek birlikte yapılabiliriyorsa farz olan eğitimin de aynı şekilde yapılması gerektiğini belirtmişti. Konu ile ilgili fikirlerini *Memleket* gazetesine verdiği beyanatla açıklayan Rıza Tevfik Bey dünyada kadın ve erkeği hayatta birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını uzun zamandır gördüğünü, Türk sosyal hayatında bu durumun yeni olmasına rağmen kısa sürede memleketi istila ettiğini dile getirip “Bizim Darülfünunumuzda kadın ve erkeğin aynı dersanede ders aldığını göreceğiz. Ben bu hadiseyi ham zihniyetle, asri telakkilere karşı bir aksülamili gibi kabul etmiyorum. Darülfünun müdürü istediği gibi emir verebilir. Fakat ben bir ilan eder kız ve erkek talebeyi diğer bir mahalde toplar konferansımı veririm.” diyerek uygulamaya karşı tavrını ortaya koymuştu. Konuya kadın erkek ilişkileri açısından bakan Kazım Nami Bey de: “Kadın erkek ayrı yaşadıkça, (teokratik) milletlerden tevarüs edilen harem hayatı bir müstehase halinde mevcut oldukça ne aile ahlakının, ne de milli ahlakın düzelemeyeceğine inananlardanım.” sözleriyle fikrini beyan etmişti. Ankette karma eğitime karşı olduğunu ifade eden Rauf Ahmed Bey: “Vatanımız gibi temeddün (uygarlık) yolunda geri kalmış memleketler için son derecede şayan-ı istifade bir misal teşkil eden Japonya teceddüdü bu Darülfünun meselesinde de ibretbahş bir ders vermektedir. Tesettür meselesi gibi, şekl-i hazırı itibariyle, dini olmaktan ziyade hissi ve ahlaki bir payende ile malul olmayan Japonlar bile işe bir kız Darülfünunu vücuda getirmekle başlamışlardır.” diyerek konuyla ilgili önerisini sunuyor, aynı zamanda kamuoyunun fikrinin önemsenmesi gerektiğini de dile getiriyordu. Bununla birlikte Rauf Ahmed Bey meseleyi İslam dinine aykırı görmeyen de, taraftarlarını din ve Kanun-i Esasi ahkâmına riayetsizlikle itham etmenin de yanlış olduğunu düşünüyordu. Edebiyat Fakültesi öğrencilerinin konu ile ilgili fikri ise iki tarafa eşitlik tanınması gerektiği yönündeydi. Anket değerlendirmelerine katılan İkdâm gazetesine göre kadınların eğitim hakkına bu şekilde engel olunması mantıksızlıktı.¹⁹

Sebilürreşad'da yayımlanan bir yazıda Darülfünun'da karma eğitimden vazgeçilmesini eleştiren İfham gazetesine hitaben; “...Kızlarımızın mutlaka erkeklerle beraber okumasının hikmetini bir türlü anlayamadık. Bunda zerre kadar faide görmedik. Bilakis bunda birçok mahzurlar gördük ve bunları uzun uzadıya anlattık. Evet kızlarımızı okutalım, ulum-ı nafia ile teçhiz edelim, fakat erkeklerden ayıralım. Tedrisat-ı muhtelite bize uymaz. Hele bu zamanda hiç uymaz. ...Hem maksat okumak ve okutmak olduktan sonra kızlarımız erkeklerden ayrı okurlarsa

19 *Büyük Mecmua*, S. 6, 24 Nisan 1335 (1919), s. 89-91.

ne kaybedilir?” ifadelerine yer verilmişti. Kızların tıbbiyeye kabulünün *fikri bir zafer* olarak görülmesinin de eleştirildiği yazıda zaferin kime karşı kazanıldığı sorulmuştu. Besim Ömer Paşa'nın *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine verdiği beyanattan da bahsedilerek kendisinin karma eğitimden vazgeçilmesinden memnun olacaklar gibi kırıng olacakların da bulunacağını belirtmesi eleştirilen bir başka husustu.²⁰

Kadınların eğitiminin medeniyet hayatında ilerlemeyi getireceği düşüncesi dönemin aydın kadınlarının ortak düşüncesidir. Nitekim batılı ülkelerde kadınlar ilk, orta ve yükseköğrenim meselesini çözdükten ve kadının toplumsal hayattaki önemini kamuoyuna benimsettikten sonra önemli haklar ve sosyal statüler kazanmışlardı. Dolayısıyla feminizm Batı'da bir ideal olarak benimsenmişti. Oysa Türk kadınında böyle bir ideal tam olarak oluşmamıştı. Türk kadını için de bu sürecin gerçekleşmesi umulmakla birlikte özellikle Darülfünun'da yeniden ayrı eğitim yapılması karamsarlık tablosu çizmişti.²¹ Sabiha Zekeriya, muhafazakârların her meseleyi olduğu gibi karma eğitimi de din meselesi haline getirmelerini doğru bulmamıştı.²² Bu süreçte konunun din meselesi olmadığını ifade edip acele kararlar verilmesini doğru bulmayan erkekler de fikirlerini dile getirdi.²³ Kadınların kamu hayatına girmesi, rey hakkı elde etmek için çabalaması geleneksel anlayışa bağlı erkekler tarafından dirençle karşılanmıştı. Bunun yanında eski kuşak kadınlarının yeni durum hakkında neler düşündüğü de dönemin basınında yer buldu. Büyük Mecmua kadınların ticarethanelerde, devlet dairelerinde çalışması, eğitim kurumlarında erkeklerin yanında öğrenim görmesi gibi gelişmelere alışık olmayan yaşlı kadınların bu durumu onaylayan görüşlerini de okuyucularıyla paylaşmıştı.²⁴

Milli Mücadele yıllarında çeşitli kurslarla kadının aydınlanması için çaba sarf edildi. Türk Kadını Dershanesi adıyla açılan kursta her Cuma günü ilmi ve edebi sohbetler düzenlenerek kadının terakkisine çalışıldı. Bu gelişmenin haber olarak verildiği bir yazıda yalnızlığın kişilere sosyal hayatın gerektirdiği becerileri sağlayamayacağı vurgulanarak bu tarz kültür kurumları ile kadının sosyal hayata dâhil olup fikri ve kültürel gelişimine katkı sağlanacaktı.²⁵ Aynı dönemde yükseköğrenimde çeşitli alanlarda yapacakları ihtisaslar ve sonrasında meslek hayatında karşılaşabilecekleri güçlükler de ortaya konuyordu. Nitekim bir başka yazıda kadınların tıp eğitimi alması uygun görülmele birlikte uzun süren eğitimin zorluğu ve meslek hayatında kadın doktorların karşılaşabileceği güçlükler dile getirilmişti.²⁶ Kadınların yükseköğretimde, tıp alanında yer almaları kimi yazarlarca memnuniyetle karşılandı.²⁷

Savaşın sonlarında kadın meselesinin unutulduğunu düşünen aydınlar konunun önemine yeniden dikkat çekmek istemiş, basını bu yönde yayınlar yapmaya davet etmişti. Bu faaliyetin öncülerinden biri Celal Nuri Bey'dir. Ona göre kadın meselesi hususi değil, tüm toplumu ilgilendiren bir meseleydi. Dolayısıyla geleneksel anlayıştan sıyrılarak kadınların iyi yetiştirilmesine gayret edilmesi toplumun sağlam temele oturmasında etkili olacaktı. Ona göre eğitim konusunda Amerika

20 *Sebilürreşad*, c. 17, S. 437-438, 21 Ağustos 1335 (1919), s. 171-173.

21 Sabiha Zekeriya, “Türk Feminizmi”, *Büyük Mecmua*, S. 4, 27 Mart 1335 (1919), s. 63.

22 *Büyük Mecmua*, S. 6, 24 Nisan 1335 (1919), s. 89.

23 İstiklâl, S. 125, 28 Nisan 1335 (1919).

24 Z. S., “Kadınlık Şuunu”, *Büyük Mecmua*, S. 15, 13 Teşrîn-i Sâni 1335 (1919).

25 *Büyük Mecmua*, S. 8, 28 Mayıs 1335 (1919), s. 128.

26 Galib Ata, “Hanımların Tıp Tahsili”, *Büyük Mecmua*, S. 12, 2 Teşrîn-i Evvel 1335 (1919), s. 189-190.

27 Selim Sırrı, “Doktor Hanımlar”, İstiklâl, S. 265, 1 Teşrîn-i Evvel 1335 (1919).

örnek alınmalıydı.²⁸

Bu süreçte kadının sosyal ve ekonomik yaşamdaki durumu, eğitim ve kültür açısından neler yapabileceği, ailede ve çocuk eğitimindeki rolü ve görevi gibi konuları içeren bir anket düzenleyen *Kadınlar Dünyası* dergisi okuyucularına aşağıdaki soruları yöneltmişti:

- “1. Kadınlarımız haklarını hangi vesaitle müracaatle daha çabuk elde edebilirler?
2. Kadının ailedeki bugünkü vaziyeti hakkında düşünceleri nelerdir?
3. Kadınlarımız hangi mesleği seçmelidir?
4. Kadınların cemiyet hayatına iştirakleri hakkındaki fikirleri nelerdir?
5. Kadınlarımız çocuklarını nasıl terbiye etmelidir?
6. Kadınlarımız hangi kitapları okumalıdır?”

Ankete verilen cevaplarda kadınlara yapılan ayrımcılığın terkedilmesi gerektiği ve erkeklerle eşit şartlar içerisinde yaşama hakkı tanınması yer aldı.²⁹

2. Çalışma Hayatında Kadın

Osmanlı Devleti’nde art arda devam eden savaşlar ekonomik sorunları da beraberinde getirmişti. I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde geçim kaygısı pek çok gencin evliliğe temkinli yaklaşmasının temel nedeniydi. Dolayısıyla yeni düzende kadının çalışması eşine destek olmasının yanı sıra kendi ihtiyaçlarını karşılayarak istediği yaşam konforuna ulaşması için de gerekli görülmeye başlandı.³⁰ Kadınlara tahsis edilecek memuriyetler ve işler gazetelerde ilan edilmeli; hastanelerde, mekteplerde, ticarethanelerde kadınlara iş verilmeliydi.³¹ Fatma Aliye Hanım’a göre posta, telefon gibi kurumlarda kadınların istihdamı terakkiye doğru bir adımdı. Aynı zamanda Balkan Savaşları öncesinde yeniden teşkilatlanan Hilal-i Ahmer Cemiyeti Kadınlar Kolunun hastabakıcılar yetiştirmesi önemli merhalelerdendi.³²

Kadınların sosyal hayatta yer almalarının bazı çevrelerde yarattığı rahatsızlık karşısında sorunlarının dile getirilmesinin zararı olmadığını ifade eden kadınlar; “Hiçbir vakit çarşaflarımızı yırtıp, başlarımıza şapkalar geçirerek sokaklara dökülmek, balolara iştirak etmek, açılmak, saçılmak istediğimiz yok. Bunlar hatırlarımızdan bile geçmiyor. Biz bundan Allah azimüşane sığınırız. Bizim, biz Osmanlı Müslüman kadınlarının bu istenilmeyen vadilere dökülmeden pek ve pek çok dertlerimiz vardır. Mesele çarşaf, peçe meselesi değil, belki asıl “kadınlık” meselesi olmalıdır.” diyerek meselenin doğru anlaşılmasını istiyorlardı. Bu düşünceye göre olağanüstü şartlar gereği tüm ülkede ekonomik durum kötüydü. Savaşa katılmış olan diğer ülkelerde de mevcut olan ekonomik zorluklarla mücadelede kadınlar da destek oluyorlardı. Türk kadını da erkeklere destek olmalıydı. Savaşın ortaya çıkardığı kimsesiz aileler ve dul kadınların, ayrıca

28 Uyanık, a.g.m., s. 149-150.

29 “Hemşilerimiz Ne Düşünüyorlar?”, *Kadınlar Dünyası*, S. 194/4, 22 Ocak 1921, s. 13.

30 *Kadınlar Dünyası*, S. 144, 23 Mayıs 1330 (5 Haziran 1914), s. 9-10.

31 Ulviye Mevlan, “Kadınlar İş Bekliyor”, *Kadınlar Dünyası*, S. 157, s. 2.

32 Fatma Aliye, “Kadınlar Hakkında”, *Servet-i Fünûn*, c. 50, S. 1289, 18 Şubat 1331(4 Mart 1916), s. 178-179.

geçim zorlukları nedeniyle evlenemeyen erkeklerin durumu düzeltilmeliydi. Aksi takdirde ileride sosyal ve ahlaki felaketler ortaya çıkacaktı. Başka milletlere benzemeden kendi milletinin çizdiği sınırlar çerçevesinde çare aranmalıydı. Özellikle kadın doktorlar yetiştirilmeliydi.³³ Bu tarz görüşler taşradan da onay görüyordu. İslam Mecmuası'na Batum'dan bir mektup gönderen Trabzonlu Hacı Kamil Efendi kadınların ekonomik hayatın içinde yer almasını onaylamakla birlikte İslam kuralları çerçevesinde olmasının altını çizmekteydi. Derginin aynı sayısında yayımlanan ve İslam dininin konuya bakış açısının irdelendiği bir başka yazıda İslam'ın kadın ve erkeğe eşit yaklaştığından çalışma hayatında, özellikle de ticaretle kadınların aktif olduğuna dair örnekler sunulmuştu. Ayrıca tıp alanında çalışmalar yapan kadınlar bulunduğu gibi savaşlarda askerlere su dağıtan gönüllü kadınların mevcudiyetine dair örnekler ile İslam'da kadının sosyal ve ekonomik hayatta erkekler ile aynı saflarda yer aldığına dair hadis ve rivayetlere yer verilmişti.³⁴

Savaş nedeniyle pek çok iş sahasının boş kalması üretim açısından kadınların da katkı sunmasına, bununla birlikte geçim kaygısına düşen kadınların sosyal statüsünde de değişime yol açmıştı. Savaş sürecinde çeşitli ülkelerde de ortaya çıkan cemiyetlerden biri *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti* İslamiyesi adıyla İstanbul'da kuruldu.³⁵ Cemiyetin üyeleri arasında hiçbir kadının bulunmaması eleştirilmekle birlikte “kadınlara iş bulup kendilerini namuskarane temin-i maişete alıştırarak himaye etmek” amacıyla faaliyetler yürütmeyi amaçlamış olması önemli bir yenilikti.³⁶ Cemiyetin faaliyetlerinden biri kadınların gönüllü olarak askere alınması konusunda sağladığı destekti. 18-30 yaş arasındaki güçlü-kuvvetli Osmanlı uyruğu kadınlarından namuslu ve iffetli olduğunu mahalli mercilere tasdik ettirenlerin ve kucakta çocuğu bulunmayanların askerde geri hizmete alınması sağlanmıştı. Bununla birlikte savaşın sonunda cemiyetin kapanması söz konusu olduğunda *Alemdar* gazetesinde bu durumu eleştiren Refi Cevad Bey cemiyetin ittihatçı olmakla birlikte kadınların haklarını savunmak adına önemli bir iş yaptığını belirterek bir ülkedeki kadınların konumunu ilerlemenin ölçüsü olarak değerlendirmişti.³⁷

33 F. N., “Müracaat Ediyorum”, İslam Mecmuası, S. 2, Kânûn-ı Sâni 1330 (1915), s. 61-63.

34 İslam Mecmuası, S. 4, Kânûn-ı Sâni 1330 (1915), s. 114-115.

35 Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayelerinde kurulan ve üyeleri arasında Enver Paşa dahil olmak üzere bazı devlet adamı ve ileri gelenlerin de bulunduğu cemiyet İstanbul merkez olmak üzere Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde de şubeler açmayı hedeflemiştir. Başlangıçta İstanbul'da üç bölgede (İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu) 10'ar bin kişilik atölyeler açarak kadınların istihdamını hedeflemiştir. Bu iş yerlerinde dantel, beyaz iş, elbise, makine ile çorap, fanila örücülüğü, asker çamaşırları, kostüm vs. ince işler gibi bölümler oluşturularak imal edilecek ürünlerin çarşı ve diğer mahallerde satılması planlanmıştı. İktisadiyat Mecmuası, c. 1, S. 23, 10 Ağustos 1332 (1917).

36 *Kadınlar Dünyası*, S. 194, 22 Kânûn-ı Sâni 1337 (1921), s. 6

37 Refi Cevad, “Kadınlarımız”, *Alemdar*, S. 1568, 10 Eylül 1335 (1919). Uzun savaş yılları ekonomik ve siyasi pek çok sıkıntıyı ortaya çıkarmış, doğal olarak toplumsal yapıda da çözümleri getirmişti. Aile yapısından kadının yaşantısına kadar kendisini gösteren ekonomik ve toplumsal çöküntüyü hafifletmek yine kadınların üstlendiği vazifelerle giderilmeye çalışıldı. Kadınlar savaş yıllarında çeşitli örgütlenmeler içinde yer aldılar. Yardım dernekleri kurarak Türk insanının yaralarını sarmak üzere fedakârlıklarda bulundular. Savaş yıllarında kurulan bu cemiyetlerden biri 1915 yılının hemen başında oluşturulan Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti'dir. Osmanlı ve Alman hanımları tarafından kurulan cemiyetin başkanları İstanbul Polis Şefi İsmail Canbolat Bey'in eşi Nuriye Hanım ve Liman Von Sanders'in kızı Nelly Hanım'dı. *Servet-i Fünûn*, 15 Kânûn-ı Sâni 1330 (28 Ocak 1915), c. 48, S. 1234, s. 179. Cemiyetin faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Nicole A.N.M. van Os, “Aiding the Poor Soldiers' Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 21, (Güz 2011), s. 255-289. Asker Ailelerine Yardım Cemiyeti 1915 yılının Ocak ayı sonuna kadar 721 aileye aynı yardımda bulundu. Bu yardımlarda yağ, pirinç, fasulye, tuz ve giyim eşyası dağıtıldı. İçtihad, S. 125,

Türk kadınının üretici yönünü ortaya çıkarması dönemin basınında övgü ile bahsedilen gelişmelerdendi. Bu kapsamda I. Dünya Savaşı yıllarında Biçki Yurdu'nun açılması memnuniyetle haber verilen bir gelişmeydi. Nitekim Haşim Nahid tarafından *Donanma* mecmuasında ele alınan bir yazıda belirtildiğine göre eskiden terzilik mesleğinde oldukça ileri olduğu halde II. Meşrutiyet yıllarına kadar batıdan etkilenen ve entari yerine ceket, etek gibi Batı kıyafetine itibar eden Türk kadını yabancı olduğu bu tarz giyim üretimlerini de yabancıların eline vermişti. II. Meşrutiyet ile birlikte bu alanda kendi cevherinin farkına varan Türk kadını Biçki Yurdu adlı kurumu oluşturdu. Savaş yıllarında diğer hayır cemiyetleri gibi kadına çeşitli desteklerde bulunan Biçki Yurdu önemli bir görev yüklenmişti. Şehit eşlerine ve kimsesiz hanımlara dantel öğreten bir sınıf da açan kurumdan beklenti de hayli yüksekti. Burada kadınların ihtiyaç duydukları elbiseleri bizzat dikme imkânını elde etmeleri ile oldukça kazançlı olan terziliğin ekonomik açıdan rahat bir hayat sürmeyi temin edeceği, ayrıca ekonomik özgürlüğü bulunmadığı için kadınların erkeklerin tahakkümüne maruz kalmasını önleyeceği gibi iki tarafın ilişkilerini makul ve insani bir şekilde sokarak aile temelini sağlam olmasına destek sağlayacağı düşünülüyordu. Ayrıca bir sanat bilmek akıl ve zekânın geliştiğini gösterir ki kadın zekâsının kullanıldığı bu tarz işler mutlak surette *terakki* sağlayacaktı. Yazar, eğitimin ekonomik durumun yeterli olması halinde gerçekleşebildiğini, dolayısıyla yalnızca erkeğin para kazanmasının kafi olmadığını, terzi hanımların çocuklarının eğitimine katkı sunarak memleketin irfanına da destek olacağını düşünmektedir. Bu faaliyetlerin kadınlara özgüven de kazandırdığını iddia eden yazara göre burada kendilerini ifade edip, fikir alışverişi yapabileceklerdi. Biçki Yurdu'ndan yetişecek terzilerin gerek öğretmenlikte gerekse Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapacakları girişimlerle bu sahadaki ecnebi hegemonyasını ortadan kaldırıp milli serveti arttıracaklarına da inanmaktaydı. Haşim Nahid Bey kadınlığın acınacak seviyesini yükselmeyi yine bir kadının düşünmüş olmasına da vurgu yaparak böyle yeniliklere gözlerini kapayan erkeklere ise ortaya çıkan sonucu iyi değerlendirmelerini tavsiye etmişti.³⁸

Savaş yıllarında diğer ülkelerde de kadının çalışma hayatındaki faaliyetleri gittikçe genişleyen bir hareket halini almıştı. Türk kadını da gerekli eğitimi alıp erkeklerle iş sahasında yarışacak duruma gelmişti. Kimi erkeklere göre “ekmek aslanın ağzında” sözü artık “ekmek kadının ağzında” şekline dönüşmüştü. Kadınlar iş hayatındaki bazı fırsatları da zamanla ele geçirmiş bu da ister istemez bir rekabet duygusunu ortaya çıkarmıştı.³⁹

Kadınlar Dünyası'ndaki yazısında Ulviye Mevlan Türk kadınının adeta *sürünmek* şeklinde yaşamını sürdürdüğünü, medeni milletlerin kadınları gibi ilerlemek, yükselmek ve mutlu olmak istediklerini ifade ediyordu. Dolayısıyla o, kadınların üzerindeki ataleti terk etmelerinin erkeklerle eşit haklara kavuşturularak toplumsal yaşama dahil olmasıyla sağlanabileceğini düşünüyordu.⁴⁰

30 Kânûn-ı Sâni 1330 (12 Şubat 1915), s. 462. Savaşın cephe gerisinde oluşturduğu tahribatı önlemek adına cephede müttefiklik yapan toplumların kadınlarının birbirlerine desteği de dönemin en çarpıcı gelişmelerindendi. Nitekim Alman kadınları Alman veliahdının eşinin himayelerinde Berlin civarında bir tiyatrodaki müsamere düzenleyerek gelirlerini savaşta eşini, çocuğunu kaybeden Osmanlı kadınlarına dağıtmayı kararlaştırmıştı. *Servet-i Fünûn*, c. 50, S. 1294, 6 Nisan 1332 (19 Nisan 1916).

38 Haşim Nahid, “İktisadi Hadiseler”, *Donanma*, S. 69, 19 Teşrin-i Sâni 1331 (1915), s. 1106. Biçki Yurdu gazete ilanları ile kadınların bu faaliyetlere katılmasını teşvik etmeye çalıştı. *Tasvir-i Efkar*, S. 1338, 19 Kânûn-ı Sâni 1331 (1 Şubat 1916).

39 Burhan Cahid, “Kadın Derdi- Post Kavgası”, *Servet-i Fünûn*, c. 54, S. 1382, 28 Şubat 1334 (1918), s. 54-55.

40 Ulviye Mevlan, “Düşünüyorum”, *Kadınlar Dünyası*, S. 181, 6 Temmuz 1334 (1918), s. 2.

Sabiha Zekeriya'ya göre ülkede pek çok alanda işgücü azalmıştı. Kadınlar bu boşluğu doldurarak toplum içinde hak ettikleri konuma gelebileceklerdi.⁴¹

Kadınların resmî dairelerde çalışması başlangıçta muhafazakârların tepkisiyle karşılanmıştı. Gişelerde görevli kadınlar bazı tutucu erkeklerin kızgın bakışlarına maruz kalmışlarsa da aradan geçen yıllar ve koşullar kadınların bu sahadaki görünürlüğüne erkeklerin alışmasını sağlamış, hatta bu bakışlar daha munis ve hürmetkar olmuştu. Çünkü kadınların geçim kaygısı ile iş hayatına girmek zorunda kalması, hatta erkek kıyafetleriyle çaycılık gibi işleri yapmaya başlaması her Müslümanın ruhunu sızlatan görüntüler olarak telakki edildi. Bununla birlikte İslamcılar kadının iş sahasına girmesini “anarşi” olarak görmeye devam etti. Türk toplumunda kadının çalışma hayatında erkekle bir arada olmasına taraftar olan erkekler Milli Mücadele yıllarında dahi enderdi. Kimilerine göre kadınlar iki sebeple iş hayatına dâhil olmuştu: Geçim derdi ve evlilik. Bu görüşe göre kadınların aldıkları ücretler ulaşım masrafları çıktıktan sonra karın doyuracak derecede bile değildi. Ayrıca memur olarak çalışan kadınların büyük kısmı bekâr genç kızlardı ve bunların özellikle parklarda, açık alanlarda, sokaklarda dolaşması, erkeklerle bakışmaları ahlaki yönden yüz kızartıcıydı. Dolayısıyla “Bekarlığı ref edecek, Türk unsurunun iktisadi hastalıklarını süratle tedavi edecek olan esaslı ve milli teşkilattır.” Kadın ve erkeğin bir arada çalışmasının artık önü alınamayacak derecedeydi. Ahlaki yozlaşmaya müsaade edilmeden çareler aranmalıydı, aksi takdirde sosyal yaşam tehlikeye girecekti.⁴²

Yusuf Razi *İstiklâl* gazetesindeki yazısında kadınların iş hayatında yer almalarına rağmen negatif ayrımcılığa uğradığını, muadil iş yaptıkları erkeklere göre daha az ücret aldıklarını belirtiyordu. Ona göre Avrupa’da çalışan kadınlardan emzirenlere özel şartlar getirilmesi, hamilelik döneminde izin verilmesi gibi talepler dile getirilirken Türk toplumunda bu tarz taleplerin dillendirilmesi oldukça uzak görünüyordu.⁴³

Kadınların çalışma hayatında yer alması iş ahlakına dair tartışmaları da ortaya çıkardı. Bu konuyu ele alan bir yazıda resmî dairelerde kadınların işlerini hakkıyla yapmadığı eleştirilerine yer verildi. Hatta bir ayrıma gidilerek kadınların kızlardan daha çalışkan, özenli ve dikkatli olduğu, bununla birlikte genç ve bekâr kızların devlet dairelerinde işlerini gereği gibi yapmadığı ileri sürüldü. Durumun mahzurlarının dile getirildiği bir yazıda kadınların erkek bulunmayan idarehanelerde daha verimli çalışacağı iddia ediliyor, erkeklerden cesaretsiz ve tecrübesiz oldukları eleştirisine ilaveten “...Haram emvale el uzatmak ve vahdet-i milliyeye ihanet etmek hususunda kadınlarımız umumiyetle erkeklerimiz kadar mütereddi görünmüyor.” ifadelerine yer verilerek resmî hayatta kusurlu kabiliyetler içinde oldukları ithamında bulunuluyordu. Buna mukabil erkekler gibi çay, kahve ve sigara içerek mesailerini aksatmak tarzında bir durumları olmaması ise olumlu yönleri olarak görülüyordu. Buradan hareketle resmî iş hayatını kadınlara terk etmek uygun değildi. Yazar kadınların aldığı maaşı da sorgulamış, 300-800 kuruş civarında maaş alan kadınlara mukabil erkek memurların vahim durumda olduğunu ve çoğunun borçlu olup cenazelerinin bile iane veya veresiye ile kaldırıldığını iddia etmişti. “Türk kadınlarını memuriyet hayatına ısındırmamak daha hayırlıdır.” diyen yazar kadınların özel atölyelerde, iş evlerinde, terziilik, gömlekçilik, kolacılık, karavancılık,

41 Sabiha Zekeriya, “Kadınlara Çalışma Hakkı”, *Büyük Mecmua*, S. 11, 18 Eylül 1335 (1919), s. 170.

42 Safi, “Resmî Hayatta Türk Kadınları”, *Servet-i Fünûn*, c. 56, S. 1456, 20 Mayıs 1336 (1920), s. 305.

43 Yusuf Razi, “Harpten Sonra Kadınlar”, *İstiklâl*, S. 105, 8 Nisan 1335 (1919).

oyacılık gibi imalat işleri ile meşgul olmalarının daha uygun olacağı değerlendirilmesini yapmıştı.⁴⁴

Milli Mücadele yıllarında yayımlanan *Diyane* dergisinde kadının batıda elde ettiği haklar ve yaşam tarzı ile erkeklerle rekabet eder hale gelmesi olağanüstü koşulların sağladığı olumlu katkılar olarak değerlendirilirken Türk kadınına da bu yönde fırsatlar verilerek sosyal ve kültürel hayatta üstün bir konuma yerleştirilmesi sağlanmalıydı.⁴⁵ Dönemin kadın hakları savunucuları da bu yönde düşüncelerini okuyucuyla paylaştı. Yazarlara göre kadının çalışması dönemin şartları açısından ülkenin ayağa kalkabilmesi için şarttı. Kadın çalışarak hem üretken olacak, hem de geçim mücadelesinde eşine destek olacaktı. Bununla birlikte dönemin aydınlarına göre Anadolu köylerinde kadınlar zaten üretici kimliğinin farkındaydı. Şehirli kadınların da bu bilince sahip olması gerekliydi. Böylelikle moda ve süs iptilası karşısında gereksiz harcama yapmaları önlenecek, tüketicilikten üretici duruma geçeceklerdi.⁴⁶

3. Toplum ve Ailede Kadın

Dönemin kimi yazarına göre kadınlar dayanılmaz bir *esaret* ve *hakirlik* içinde inlemekteydi. Kadınlığın bu sefaleti devam ettikçe de istenen ilerleme sağlanamayacaktı. Bu çöküşün nedeni ise kadınların sosyal hayatta yer almaktan mahrum bırakılmasıydı.⁴⁷ Diğer bir görüşe göre ise kadınlar her türlü saadet ve hürriyete sahipti. Bununla birlikte asıl mesele kadına verilen hakların bazı kesimlerce uygulanmamasıydı. Hal böyleyken bu durum toplumun geneline mal edilerek baskı ve zulüm altında tutuldukları iddia edilemezdi.⁴⁸

Kadın meselesinin toplumun en önemli ve çözüm gerektiren meselelerinden biri olduğu düşüncesi kimi yazarlar tarafından dile getirilerek öncelikle vatan mefhumuna karşı ifaya mecbur olunan vazifelerden başlanarak kadın ve erkeğin vazifelerinde ayrıldığı ve en önemli noktanın bu olduğu belirtilmişti. Erkek serhade giderken kadın beşik başındadır. Dolayısıyla ikisi ayrı ama bir milleti ayakta tutan kutsal görevlerdedir. Kadın yaradılışı gereği savaşta, cephede yer alacak dirence sahip olmadığı için ancak cephe gerisinde hastabakıcılık gibi yine insan hayatını kurtaracak, neslin devamını sağlamaya gayret edecek görevleri ifa edebilir. Dolayısıyla vatanın kadından beklediği en büyük yardım ve destek evlat yetiştirmektir.⁴⁹

Gelenekçilerin kadının toplumsal konumu ile ilgili anlayışı bu noktada yenilikçilerle örtüşüyordu. *Sebilürreşad* dergisinde “Kadın Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir” başlığıyla yayımlanan bir yazıda kadının asli görevinin aile hayatını idame ettirmek olduğu fikri savunularak erkeğin dışarda, kadının içerde çalışarak eşitliği sağladığı ifade edildi. Kadının dışarda çalışması

44 Safi, “Resmi Hayatta Türk Kadınları”, *Servet-i Fünûn*, c. 56, Sayı. 1458, 17 Haziran 1336 (1920), s. 17.

45 Ümüt Akagündüz, “1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Kebikeç*, 34, 2012, s. 333.

46 Çilem Tuğba Akdağ, *Kadın Dergilerinde Kadın Modernleşmesi (1869-1927)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015, s. 196-198.

47 Osmanlı toplumunda kadının ihmal edildiği görüşü dönemin aydınlarından Celal Nuri tarafından da dile getirilmişti. Uyanık, a.g.m., s. 141.

48 Orhan Mithad, “Kadınlarımız Hür mü? Esir mi?”, *Musavver-i Malumat-ı Nafia*, S. 8, 3 Nisan 1330 (16 Nisan 1914)

49 Selahaddin Asım, “Kadın ve Harp”, *İçtihad*, S. 125, 30 Kânûn-ı Sâni 1330 (12 Şubat 1915), s. 463-464; Abdülfeyyaz Tefvik, “Kadın ve Vazife”, *Servet-i Fünûn*, c. 56, S. 1439, 11 Kânûn-ı Evvel 1335 (1919), s. 98-99.

ilerleme yerine gerileme sağlayacaktı. Anelik üzerinden yapılan değerlendirme ile çalışma hayatına dahil olanların çocuğunun gıdasını engelleyeceği iddiası dahi ortaya atılmıştı. Nitekim yazara göre annenin en önemli ve en zor işi çocuğunu terbiye etmektir. İyi yetişmiş nesillerden memleketi kurtaracak kahramanlar çıkabileceği düşüncesiyle “Valide bilmelidir ki salladığı adı bir salıncak değil mehd-i (beşik) beşeriyettir.” uyarısında bulunulmuştu.⁵⁰

Milletlerin sosyal ve siyasi hayatındaki gerileme ve çöküşlerinde kadının rolü önemlidir. Toplumunu oluşturan fertler dini ve milli terbiyeyi ilk olarak anne şefkatinden almakta, *vatanperverlik*, *istikamet*, *fedakarlık*, *diğerkamlik* gibi kavramlar kadınlar tarafından öğretilmekteydi: “İrfanlı bir ana terbiyesi en mükemmel mekteplerin, en muktedir mürebbilerin muvaffak olamadıkları harikaları ibda edebilir. Kadın yalnız evladını değil, zevcini, kardeşini, hatta pederini hayatın sarsıntılarına karşı şefkatkar tesellilerle teçhiz eden bir meleke-i siyanettir.” Bu nedenle toplum içinde kadın hiçbir şekilde ihmal edilmemeliydi. Yazara göre ilk defa İslam dini kadına yüksek bir mevki kazandırmış, aynı zamanda ona bazı görevler yüklemişti. Bununla birlikte son yıllarda yanlış adımlar atılması kadınlığın yükselmesine değil çöküşüne sebep olmuştu. Yazar ahlaki çöküntünün artması ve bazı kadınların fuhuşa sürüklenmesini batı medeniyetinin koyu bir taklitçilikle benimsenmesine bağlamıştı. Hatta burada moda istilasını en etkili unsurdu. Nitekim “taklitçilik milletlerin benliğini kaybedip, yıkılışlarına yol açmaktaydı.” Yazara göre iradesi zayıf insanlar gayri meşru yollara girebilir. Bu nedenle bazı kadınları sukut ettiren etken de ekonomik nedenler değil, ihtiras taşkınlıklarıydı. Kadınların bu yanlış yoldan döndürülmesi görevi de yine aydın İslam kadınlarına düşüyordu. Bu amaçla bazı kadınlar bir cemiyet teşkiline karar vermişti.⁵¹ Kimi yazara göre ise Osmanlı toplumunda Avrupa kadınları ve yaşam tarzları ile ilgili önyargı geliştirilmişti. Oysa Paris’in kadını hiç de İstanbul’dan görüldüğü gibi sadece süslenmekle uğraşmıyor, ev işleri ve çocuk bakımı da yapıyor hatta resmî kurumlarda çalışıyordu.⁵² Dönemin kadın yazarlarına göre Türk kadınları da geleneksel görevlerini yerine getirmekle birlikte aynı zamanda modernleşebilirdi. Türk kadını gerektiğinde ev idaresinden anlar, mutfağa girip aşçı gibi mükemmel yemekler pişirebilir, bunun yanı sıra iyi derecede yabancı dil de konuşabilirdi.⁵³ Ruşen Eşref Bey İstiklâl gazetesinde yazdığı bir yazısında Türk milletinin aydınlanması için annenin önemini vurgulamıştı.⁵⁴ Milli Mücadele yıllarında farklı bakış açılarından yaklaşımlar da dönemin aydınlarına göre *annelik* kadının en ulvi vazifesiydi.⁵⁵

50 *Sebilürreşad*, c. 21, S. 534-535, 9 Haziran 1339 (1923).

51 *Sebilürreşad*, c. 17, S. 429-430, 17 Temmuz 1335 (1919), s. 104-106.

52 Akagündüz, “1908- 1918 Yılları Arasında...”, s. 336.

53 Akdağ, *a.g.t.*, s. 173-175.

54 Ruşen Eşref, “Ana”, İstiklâl, S. 172, 14 Haziran 1335 (1919).

55 Akdağ, *a.g.t.*, s. 180-181. Ülkenin içinde bulunduğu durum dolayısıyla milli meselelerin daha da önemsenerek fertlerin iyi birer vatandaş olması için aile içindeki eğitim ve dolayısıyla kadına düşen görevin ön plana çıkarılması gerektiğini düşünen kesim, kadınların erkeklerle aynı fikri kudrette bulunduğunu, istedikleri her şeyi öğrenip eğitimin en yüksek aşamalarına kadar yükselme haklarına sahip oldukları belirtiyordu. Kadınların milli vicdana borçlu oldukları mukaddes görevi, milli duyguları hakim kılacak tarzda nesiller yetiştirmektir. Bundan hareketle kadının en temiz lehçe ile dili, hurafeden arınmış dini, atalarını tanıtan ve sevdiren tarzda tarihi ve gelenek görenekleri, çocuk terbiyesi ve sağlık gibi konuları öğrenmeleri gerekiyordu. Abdülfeyyaz Tefvik, “Kadın ve Vicdan”, *Servet-i Fünûn*, c. 56, S. 1437, 27 Teşrin-i Sâni 1335 (1919).

Kadının annelik görevini gerektiği gibi yerine getirmesinin şart olduğu ifade edilen bir başka yazıda bu görevin hamilelik sürecinde başladığına dikkat çekilmişti. Yazıda bazı kadınların hamilelik döneminde süslenmek veya güzel görünmek adına giyimine ve sağlığına dikkat etmemesi eleştirilmişti. Yazar yüksek ökçe ve uygun olmayan kıyafetler giyilmesinin bebeklerinin sağlığını olumsuz etkilediğini vurgulayıp kadınların ev, meslek ve dünya kadını gibi sınıflamalardan birini tercih etmesi gerektiği düşüncesindeydi. Son yıllarda özellikle dünya kadını sınıflamasına giren pek çok kadının yaşayış tarzı aileler arasında taklit edilmekte ve gündün güne bir yara olmaktadır. Herkes özel hayatında özgür olmakla birlikte toplumu ilgilendiren meselelerde hareketlerinden mesuldü. Anne olan bir kadın zevkinden feragat etmeliydi. Oysa bazı kadınlar çocuğunu sütnine ve dadılara bırakarak kendi vereceği terbiyeden mahrum etmeye başlamıştı. Aynı şekilde fakir tabaka kadınları da çocuklarına gerektiği gibi bakamıyordu. Yazar bu meseleye çözüm olarak ülke içinde ırzahane (emzirme evi) ve veladethane (doğumevi) sayısının arttırılmasını öneriyor, kadının iş hayatına dâhil oluşu ile birlikte çocuklarının bakım ve eğitimi için devlet makamlarının da destek olmasını ve gerekli müesseselerin oluşturulmasını umuyordu. Diğer yandan aileden, anneden bu kadar uzak büyüyen çocukların aile bağı kurmakta zorlanabileceğine dair endişe ise çocuk bakımı ve eğitimi bilmeyen bir annenin elinde büyüyen çocukların çok daha fazla zarar göreceği tespiti ile açıklanıyordu. İyi eğitim görmüş, dadı, sütnine ve mürebbilere ihtiyaç olduğunu dile getiren yazara göre; “Her yerden ziyade bizim yurdun çocukları anasız, himayesiz, talak sevkiyle büyür. Bizim memleketin çocukları sıhhat ve kuvvetten mahrum oldukları gibi dini, milli, her türlü terbiyeden de mahrumdur.”⁵⁶ Başka bir yazara göre çocuk yetiştirme geleneksel eğitim tarzında olmamalı; anneler çocuklarını hurafelerle, batıl inançlarla değil milli benliğe sadık kalarak bilimsel bilgilerle, çağın gereklerine göre eğitmeliydi.⁵⁷

Kimilerine göre esasen eski Türk devletlerinde, hatta İslamiyet’ten sonra dahi kadınlar sosyal, ekonomik faaliyetlerde, eğitim hayatı içinde aktif yer alırken zamanla kapalı ortama dışına çıkmayan kadının kamuda görünür olması muhafazakâr çevrelerde rahatsızlık yaratmıştı. Oysa “Şeriat kadını alçaltıcı hiçbir emri ihtiva etmez. Şeriat nazarında kadın sosyal hayattan hariç değildir.”⁵⁸ Muhafazakârlara göre ise kadının bazı vasıfları erkekten aşağı olduğu için erkeğin emri ve hakimiyeti altında yaşamalıydı. Kadının bedenlen erkekten daha zayıf, idraken daha geri olduğunu ve erkekle eşit seviyeye gelemeyeceğini savunan gelenekçiler arasında yazar, fikir adamı ve mebuslar da bulunuyordu.⁵⁹ Nitekim Meclis-i Mebusan oturumlarında da kadının bedenlen ve fikren erkekten geri olduğunu düşünen mebuslar Pasaport Kanunu sırasında bu düşüncelerini dile getirmişlerdi.⁶⁰ Hüseyin Ragıp *Yeni Mecmua*’da yer alan bir yazısında kadının bedenlen ve

56 Sabiha Zekeriya, “Süt Nine ve Dadı Mektebi”, *Büyük Mecmua*, S. 8, 28 Mayıs 1335 (1919), s. 127.

57 *Mefkure*, S. 7, 16 Haziran 1335 (1919).

58 Kazım Nami, “Kadınlık İçin”, *Donanma*, S. 77, 28 Kânûn-ı Sâni 1331 (10 Şubat 1916).

59 Kadının yaradılış itibarıyla erkekten geri olduğunu savunanlara göre bu tespit tarihin çeşitli dönemlerinde filozoflar tarafından da dile getirilmiştir. Maruf Er-Rusafi (Müntefik Mebusu), *Erkekle Kadın Arasında Müsavat Olabilir mi?*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1333.

60 Hüseyin Ragıp, “Hayat Mücadelesinde Kadın”, *Yeni Mecmua*, S. 39, 11 Nisan 1334 (1918), s. 242. 1917 yılı içinde Meclis-i Mebusan müzakerelerinde kanun ile ilgili görüş bildiren Zor mebusu Mehmed Nuri Efendi bir kadının, eşinin izni olmadan değil yabancı ülkeye seyahat etmesinin evinden dahi dışarı çıkmasının dinen caiz olmadığını iddia etmişti. *Meclis-i Mebusan 3. Dönem Tutanak Dergisi*, C. 0001, 13. Birleşim, 3 Kânûn-ı Evvel 1333 (1917), s. 181-182. Pasaport kanunu ile ilgili yapılan müzakerelerde bir kadının Avrupa’ya seyahatinde eşinin izninin olması gerektiği yönündeki görüş taraftar bulduğu gibi bu durumu eleştiren ve kabul etmeyen mebuslar da düşüncelerini ifade etmişlerdi. *Meclis-i Mebusan 3.*

fikren erkekten geri, duygu açısından daha hassas olduğunu iddia edenlerin dayandığı temeller arasında kadınların bedensel olarak bazı işleri yapmasının imkansız olduğunu dile getirmelerini eleştiriyordu. Oysa Anadolu’da tarla sürmek, hasır işlemek, harman savurmak, yün taşımak gibi güç gerektiren işler kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Ayrıca şehirlerde, fabrikalarda en ağır işleri yapan kadın işçiler vardı. Anadolu kadını tarlada, bahçede erkeği ile çalıştıktan sonra akşam ev işleriyle de ilgileniyordu. Dolayısıyla kadın, bedenen erkekten daha fazla çalışıp dayanıklılığını gösteriyordu. Kadınlar erkeklerden daha uzun yaşayarak da erkekten geri bir bedeni yapıya sahip olmadığını ispat ediyordu. Kadınların evlerde veya kapalı ortamlarda kalmaları onların ruh sağlığını olumsuz etkileyerek bazı ruhsal bozukluklara neden oluyordu. Eğer sosyal ve ekonomik yaşama dâhil olurlarsa bu problemleri kalmayacaktı. Evliliğin kadının ömrünü törpülediği iddia edilen yazıda eğer evlilikte kadın ve erkeğin konumu yakın olursa bu olumsuzluk da ortadan kalkacaktı.⁶¹

Bazı kadın yazarlara göre kadınların içinde bulunduğu geri kalmışlıktan erkekler kadar kadınlar da sorumluydu.⁶² Fakat burada sorunun kaynağı, yetiştirilme şartları ve toplumun kadın ve erkeğe biçtiği rollerin yine kadın vasıtasıyla nesilden nesil aktarılmasıydı. Geleneksel yetiştirilme tarzı kadını eğitim hayatından ve sosyal yaşamdan geri bırakarak bilinçli olmasını da engellemişti. Hatta kimi kadınlar “Kadın Nedir?” sorusuna “Saçı uzun aklı kısa bir mahlûk.” şeklinde cevap verebilecek kadar buna inanmıştı.⁶³

Kadının kamudaki varlığının bazı çevrelerde yarattığı rahatsızlığa rağmen 19. yüzyılın ortalarından itibaren değişim ve dönüşümün kadını ve hayatını şekillendirmesi ve 20. yüzyılın başında ortaya çıkan olağanüstü koşulların da tetiklemesiyle hızlı bir zihniyet değişimi de oluşturduğu muhakkaktı. Nitekim Tanzimat’ın ilk yıllarında erkeklere mektup yazarlar endişesiyle kızlarını okula göndermek istemeyen babaların zihniyeti değişmişti. II. Meşrutiyet yıllarında binlerce kız eğitim hakkını kullanmıştı. Dolayısıyla kadının erkekten geri olduğu ve onun tahakkümünde kalması gerektiği anlayışı da zamanla değişecek algılardan biri olarak görülüyordu.⁶⁴

Bu yıllarda Osmanlı aile kurumunu düzenleyen oldukça cesur bir kanun 1917 yılında, henüz savaş devam ederken çıkarıldı. Geniş ailelerin yerini çekirdek ailelerin almaya başladığı bu süreçte 25 Ekim 1917 tarihinde yürürlüğe konan Hukuk-ı Aile Kararnamesi İttihat ve Terakki yönetiminin

Dönem Tutanak Dergisi, Cilt: 0001, 6. Birleşim, 24 Teşrin-i Evvel 1334 (1918), s. 52-53.

61 Hüseyin Ragıp, “Hayat Mücadelesinde Kadın”, *Yeni Mecmua*, S. 39, 11 Nisan 1334 (1918), s. 243. Nüfus azaldığı için kadının *zevcelik görevini* ihmal etmemesi gerektiğini düşünen Celal Nuri görücülüğe karşıdır. Ona göre evliliklerin uzun ömürlü olması için eşler eğitim ve kültür açısından birbirine yakın olmalıdır. Uyanık, a.g.m., s. 150; Akdağ, a.g.t., s. 183. Bir görüşe göre mutlu bir aile yuvası oluşturmanın püf noktalarından biri de kadının sohbeti bilmesiydi. *Musavver Malumat-ı Nafia*, S. 19, 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914), s. 299; Türk Kadını, S. 1, 23 Mayıs 1334 (1918).

62 Selahaddin Asım, “Kadın Gibi”, *İçtihad*, S. 124, 1 Kânûn-ı Sâni 1330 (14 Ocak 1915), s. 436-438.

63 Bint-i Pertev Hediye, “Kadınlığın İtilası”, *Kadınlar Dünyası*, S. 175, 25 Mayıs 1334 (1918), s. 6-8.

64 Hüseyin Ragıp, “Hayat Mücadelesinde Kadın”, *Yeni Mecmua*, S. 39, 11 Nisan 1334 (1918), s. 242. Kadınların hak mücadelesi ve kamuda daha fazla yer alması kadın erkek mücadelesinin her açıdan irdelenmesi sonucunu doğurmuştu. Bu konulardan biri kadın ve erkeğin görev ve sorumluluklarının tarihçesini anlatan yazılardı. Bu tarz yazılarda tarihin ilk devirlerinde her cinsin kendi vaziyetinden memnun olduğu, mücadelenin medeniyet devrinde ortaya çıktığı sonucuna varılmıştı. Bu konuda yayımlanan bir yazıya göre eski sükûnetin de bugünkü isticval ve fevranın da doğru olmadığı, kadın erkek davasının yeniden tetkik edilerek, fikri farklar ve kabiliyetler dikkate alınıp yeni ve makul bir görev paylaşımı ve düzen oluşturulması gerekliydi. *Servet-i Fünûn*, c. 56, S. 1435, 13 Teşrin-i Sâni 1335 (1919); A. K., “Kadın, Tıp ve Biyoloji”, *Mefkure*, S. 10, 7 Temmuz 1335 (1919), s. 3-4.

getirdiği en radikal değişikliklerdendi. Kararname ile evlenme akdine devletin müdahalesi söz konusu olmuş, çok eşlilikte ilk eşin onayı aranmış ve bu anlamda çok eşlilik daraltılmıştı. Kanunla evlenme yaşı kadınlarda 17, erkeklerde 18 olarak belirlendi. Çeşitli durumlarda kadına da boşanma hakkı tanındı. Ayrıca Müslüman olmayanların evlenme ve boşanmaları düzenlenmiş ve boşanma için aile meclisi kurularak karar verilmesi öngörülmüştü. Sabiha Zekeriya kararnameyi kadınlık hayatında ortaya çıkan “terakki ve tekamülün diğer bir tecellisi” olarak görüyordu. Ona göre “Düne kadar ailede dun mevkiinde tutulan ve erkek karşısında hiçbir hakka sahip olmayan kadın, bu kararname ile az çok müsavi bir vaziyete getiriliyor. Ailede ona da bir mevki veriliyordu.” Bununla birlikte kanunun uygulanmasında az çok tadile ihtiyacı olduğunu düşünen Sabiha Zekeriya böylesi bir tadilatla kanunun ruhuna dokunulmasından da endişeliydi.⁶⁵

Kadınların haklar elde etmesi ve feminizmin Türk kadınları arasında yaygınlaşması bazı aydınlar göre taklitçilikten başka bir şey değildi. Nitekim Doğu ve Batı medeniyeti arasında hak mücadelesine konu teşkil eden meseleler farklıydı. Batıda feminizm erkeklerin zulüm ve tahakkümünden ziyade açıklık ve sefalet altında inleyen kadınların sızlanmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Oysa Türk toplumunda kadınlık erkek arasında büyük bir fark yoktu. Bununla birlikte eksiklik yalnızca kadınlık konusunda değildi ve ıslahat topyekûn bir değişimle olabilirdi. Bu amaçla fert ve aileden başlamak gerekliydi. Kadının mekteplerde göreceği tahsil ıslahat için tek başına yeterli değildi: Hars ıslah edilmedikçe, milli terbiyenin şekli takarrür etmedikçe okuyan, yüksek tahsil gören her genç kız bir “Madam Bovary” olma tehlikesinden kurtulamazdı.⁶⁶ Milli Mücadele yıllarında da bu konuda benzer tespitler yapılmıştı. Rauf Ahmed Bey’e göre Doğu ve Batı medeniyetinin toplumsal koşulları farklıydı. Batı’da feminizm tartışmaları kadının çalışma ve sosyal yaşamın içine dâhil edilmesi ekseninde sürdürülürken doğuda tesettür gibi şekli unsurlara takılıydı. Oysa kadının siyasi ve ekonomik konumu değiştirilmeliydi.⁶⁷

Bu süreçte kadın meselesi konusunda konferanslar da düzenlendi. İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından Darülfünun’da verilen İslam’da *Kadının Hukuku ve Vezaifi* konulu konferansta bir milletin erkek ile terakki sağladığı fakat bu terakkinin kadın tarafından ikmal edildiği belirtilmişti. İsmail Bey’e göre “Kadın mader-i alimdir: Her millet terbiye-i esasiyesini ana kucağında öğrenir. Kadın muallim-i âlimdir: Her millet medeniyetin ilk dersini anadan öğrenir. Kadın istikbalin sahibidir: Her cemiyetin saadet-i hakikiyesi hüsn-i terbiye görmüş faziletli kadınların elindedir.” O, kadınların eğitim ihtiyacını karşılama, asra uygun yetişmesi konusunda herkesin hemfikir olduğunu fakat bunun için iki yolun takip edilebileceğini belirtmişti: Birinci yol Batı medeniyetinin ortaya çıkardığı terbiye, diğeri ise İslam’ın tebliğ ettiği terbiyedir. Batı tarzı terbiye “hariçten gelen beşeri bir çare”, ikincisi ise “dahilde bulunan ilahi bir çareydi.” Ona göre beşeri çare kesin

65 Sabiha Zekeriya, “Türk Kadınlığının Terakkisi”, *Büyük Mecmua*, S. 1, 6 Mart 1335 (1919). Kararname, savaş sona erip İttihat ve Terakki yönetimi iktidardan düşünce uygulamadan memnun olmayan kesimlerin -özellikle gayrimüslimlerin- etkisiyle ve işgal güçlerinin baskısıyla Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde yürürlükten kaldırıldı. Toprak, *a.g.e.*, s. 13; Zihnioglu, *a.g.e.*, s. 51-52; Kurnaz, *a.g.e.*, s. 60-61; Mehmet Akif Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 314-318. Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile çeşitli değerlendirmeler için bk. Orhan Çeker, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi Giriş ve Tarihçesi”, *Mehir*, İlkbahar 1999, s.19-21; Abdurrahman Yazıcı, “Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 62, Bahar 2005, s. 567-584.

66 *Ocak*, S. 3, 30 Kânûn-ı Sâni 1333 (1917).

67 Akagündüz, “1918-1928 Yılları Arasında...”, s. 336.

değilken ilahi çare kati bir çaredir. İsmail Bey'e göre İslam ahkâmı feminizme ihtiyaç bırakmaz. İslam kuralları çerçevesinde kadın ve erkek arasında fitrat açısından farklar vardı ve bu nedenle iki cinsin görev ve sorumlulukları da farklıydı.⁶⁸

I. Dünya Savaşı'na kadar yapılan yenilikler ve nihayet savaş koşullarının kadını aileden çıkardığını, ailenin kutsallığını bozup bağlarını çözdüğünü düşünen Sabiha Zekeriya'ya göre kadınlığa dair yapılacak tartışmaların odağında aile meselesi olmalıdır.⁶⁹ Feminizmi devlet ve toplum için bir tehdit olarak algılayan bazı kişilere göre mütareke yıllarının ortaya çıkardığı otorite boşluğu bu akımı güçlendirmişti. Ebuzziyazade Velid bir yazısında savaşların maddi olduğu gibi manevi zararlarına da işaret etmişti. Yazara göre feminizm; savaşla, silahla yenilgiye uğratamayanların başvurduğu bir yöntem olarak milli benliğe ve toplumsal ahlaka zarar verici bir akım olarak yayılmıştı. Nitekim kadının hürriyeti adı altında ahlakı bozucu adımlar atılıyordu. Kadın hareketinin ortaya çıkardığı giyim, süs gibi dış görünüşe dair eleştiriler ahlaki boyut çerçevesinde algılanarak Milli Mücadele yılları basınında zaman zaman dile getirildi.⁷⁰ Bununla birlikte kadın hareketinin öncüleri de bu konuda hemcinslerini eleştirmekteydi. Onlara göre kadın, bir takım çevrelerin algıladığı gibi yalnızca moda, güzellik, aşk romanları gibi konular çerçevesinde düşünülmemeliydi. Bu anlamda kadınlık algısı değiştirilmeliydi. Modern Türk kadını eğitilmiş, bilinçli, vatansever olmalı, ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü koşullarda eğlence, aşk, moda, süs gibi işlerle meşgul olmamalıydı.⁷¹ Kadının durumuna dair yapılan bir değerlendirmeye göre hayat değişmiş, dolayısıyla kadının dünya görüşü de değişmişti. Bu nedenle kadının konumu eski geleneksel kural ve kaidelerle şekillendirilmemeliydi.⁷²

Öte yandan gelenekçiler yenileşme taraftarlarının kadının kamusal alanda yer almasını *kadınların hürriyeti*⁷³ olarak adlandırmasına tepkiliydi. İstanbul'un Kadıköy, Şişli bölgelerinde tiyatrolara giden veya sokaklarda açık şekilde gezen kadınlar en ağır ifadelerle eleştiriliyor, bu durumdan yalnızca kadınlar değil onlara izin veren kocaları, kardeşleri ve aile bireyleri de sorumlu ve suçlu görülüyordu. Hasan Hikmet Bey'e göre "Hürriyete doğru koşan açık kadınlık hiç de fazilete, tekamüle doğru gitmiyor. Belki bu hareketlerle hem kendilerini hem de heyet-i ictimaiyemizi tefessüh ve inkıza sürüklüyor." Mutluluğu yuvası dışında arayan kadın medeniyet ve cemiyet için bir *inkıraz mikrobu* olarak telakki ediliyordu. Dolayısıyla yenilik zarara sebebiyet veriyorsa bu ancak *gerileme* olarak adlandırılabilirdi. Gerileyen ve sukuta uğrayan milletlerde de bu durum öncelikle kadınlardan başlıyordu. Şimdiki kadınlar aile içi görevleri haysiyet kırıcı olarak görmekte, giyinip süslenmek, gezmek, biraz yabancı dil bilmek, müzik dinlemek gibi işler dışında başka şeyler yapmamaktaydı. O halde bu kadınlardan gelecek için bir şeyler beklenmemeliydi.

68 *Sebilürreşad*, C. 20, S. 497, 13 Nisan 1338 (1922), s. 30-32.

69 Sabiha Zekeriya, "Kadınlığın Hukuku Bahsi", *Büyük Mecmua*, S. 2, 13 Mart 1335 (1919), s. 29.

70 Akagündüz, "1918-1928 Yılları Arasında...", s. 337-338.

71 Akdağ, *a.g.t.*, s. 177.

72 Akagündüz, "1918-1928 Yılları Arasında ...", s. 333.

73 Kadınların erkekler gibi sokaklarda, mağazalarda gezebildikleri halde park, bahçe, pastacı, lokanta vb. yerlerde rahatça dolaşamaması dönemin basınında tartışma yaratan konulardandı. Bu konuda bazı erkek okurların gazetelere şikâyetler ilettiği görülüyordu. Tiyatro gösterilerinin, konserlerin erkek ve kadınlara ayrı gösterimler halinde sunulması, gezinti yerlerinde orta yerden tülle ayrılmış bölümler oluşturulması, vapurlarda, tren ve tramvaylarda bile eşlerin ayrı ayrı yerlerde oturtulması gibi konular *fena bir itiyadın mahsulü* ve *isabetsiz adet ve bidat* olarak değerlendirilmişti. Burhan Cahid, "İstanbul Postası", *Servet-i Fünûn*, S. 1400, 5 Temmuz 1334 (1918), s. 342.

Neticede son yıllarda boşanma oranlarının artması, binlerce kadının fuhuşa sürüklenmesi, zührevi hastalıkların artması ve doğum oranlarında düşüş yaşanması bu gerilemenin sonucuydu.^{74,75}

Türk kadınının ahlaki yozlaşma içinde olduğuna dair yabancı basında da bazı yazılar yayımlanmıştı. Halide Edip *Büyük Mecmua*'da ele aldığı bir yazısında belirli bir amaca hizmet amacıyla ortaya çıkan bu tarz yayınlara dikkat çekerek Türk kadınının yüce vasıflarından ve vatanına bağlılığından söz etmişti.⁷⁶ Bu dönemde ahlaki bozukluğun arttığı iddialarına karşı çıkıp zaten uzun süredir toplumun kötüye gidiş gösterdiği düşüncesinde olan yazarlardan Selim Sırrı Bey *İstiklâl* gazetesinde *Ahlak Bozukluğu* başlıklı yazısında bir milletin ahlakının birkaç senede bozulamayacağını iddia ederek şikâyetçi olmak yerine çözüm yolları aramak gerektiğini ifade ediyordu. *Sebilürreşad* dergisi ile bu konuda ihtilafa düşen Selim Sırrı Bey suçun bir diğerine atılmasının zamanı olmadığını düşünüyordu.⁷⁷

Kadının nüfus meselesindeki rolü de zaman zaman basında yer bulan tartışmalardandır. *İkdam* gazetesinden alıntı yapan *Sebilürreşad* dergisinde Fransızları Almanlara karşı düşündüren en önemli meselenin *nüfus* olduğu vurgulanmıştı. Yaklaşık 50 yıl sonra Fransızlar Almanlara oranla önemli ölçüde ekalliyette kalacaktı. “Vatanın gelecekteki muhafazası ancak nüfus ile sağlanabilir” fikrinden hareketle Almanya'nın bu tecrübelerinden yararlanmak amacıyla uzmanlar getirilmesi önerildi. Bu amaçla sanayi şehirleri oluşturulmalıydı. Çünkü pek çok erkek, ailesinin geçimini temin etmek için *gurbete çıkmakta*, bu durum da doğum oranlarının düşmesine neden olmaktadır. Bu konuda kadına önemli bir rol biçilmekte, onun aile sahibi olması ile soruna çözüm getirilmektedir. Zira yazara göre bekar kadınlar aile dışında işle meşgul olabilirdi. Buna karşılık evli kadınların erkek işlerinde çalışması iyi sonuç getirmeyecekti.⁷⁸

Dönemin basınında üzerinde durulan konulardan bir başkası da kurulacak ailenin sağlam temellere dayandırılması gerektiği yönündedir. Bunun için iki tarafın ahlakı, tavırları, ekonomik gücü gibi konularda birbirini tanıması gerektiği belirtilerek sağlıklı nesiller yetişebilmesi için nikâh öncesinde çiftlerin sağlık durumlarının da araştırılması öneriliyordu.⁷⁹ Dönemin basınında az da olsa değinilen bir başka mesele de kadınların spordan uzak duruşunun ortaya çıkardığı olumsuzluklardır. Eski insanların şimdikilere göre nasıl daha sağlıklı bir yaşam sürdürdükleri irdelenen bir yazıda hayat tarzındaki değişikliğin kadının sağlıklı bir hayat geçirmesine yol açtığı değerlendirilmiştir, kapalı ortamlar yerine bol hava, güneş ve sade gıda gibi unsurlara ilave olarak az da olsa spor yapılması kaliteli yaşamın anahtarı olarak görülüyordu.⁸⁰

74 Hasan Hikmet, “İçtimaiyatımızda Garbçılık ve Bozgunculuk: Hürriyet-i Nisvan”, *Sebilürreşad*, c. 21, S. 530-531, 24 Mayıs 1339, s. 81. 1919 yılında İstanbul'da çok sayıda kadın frengiliydi. Ayrıca Anadolu'da da hastalık oldukça yaygındı. Bu yıllarda hastalığa karşı önlemler alınması yönünde gazetelerde çeşitli yazılara yer verildi. *İstiklâl*, S. 231, 25 Ağustos 1335 (1919); *İstiklâl*, S. 236, 30 Ağustos 1335 (1919).

75 Burhan Cahit, “İstanbul Postası”, *Servet-i Fünûn*, S. 1400, 5 Temmuz 1334 (1918), s. 342.

76 Halide Edip, “Türk Kadınları Hakkında”, *Büyük Mecmua*, S. 15, 13 Teşrin-i Sâni 1335 (1919), s. 226.

77 Selim Sırrı, “Ahlak Bozukluğu”, *İstiklâl*, S. 245, 11 Eylül 1335 (1919).

78 *Sebilürreşad*, c. 15, S. 366, 22 Ağustos 1334 (1918), s. 31-32. Savaş nedeniyle yaşanan nüfus kaybını telafi etmek için Kadınları Çalıştırma Cemiyeti evlilikleri teşvik edici faaliyetlerde bulunmuştu. Burhan Cahit, “İstanbul Postası”, *Servet-i Fünûn*, c. 54, S. 1386, 28 Mart 1334 (1918), s. 117; Toprak, *a.g.e.*, s. 9-10.

79 Yunus Fehmi, “Genç Kız ve Kadınlarımızın Hıfz-ı Sıhhatlerine Aid Vesaya-yı Sıhhiye”, *İzdivaç*, S. 2, 1334 (1918), s. 76.

80 Hayri, “Kadın ve Spor”, *Düşünce*, S. 1, 15 Şubat 1338 (1922).

Türk kadını Milli Mücadele yıllarında vatanına karşı hassasiyetini de göstermiş Mondros Ateşkesi'nin ardından başlayan işgalleri protesto eden Türk milletinin en ön saflarında yer almıştı. Ayrıca vatanın kurtuluşu için kadın dernekleri kuran, yardım derneklerinde orduya destek sağlayan Türk kadını bizzat cephede çarpışmış, cephe gerisinde lojistik destek sağlamış, sağlık alanında önemli ihtiyaçları karşılamıştı.⁸¹ Milli Mücadele yıllarındaki faaliyetleri onun toplumsal yaşamda ön plana çıkmasının bir sonucu olmakla birlikte vatanperverlik duygusunun da tezahürüydü.⁸²

4. Kadın ve Giyim

I. Dünya Savaşı ve işgal yıllarında basında ortaya çıkan ahlak tartışmalarının odak noktasında kadınların kıyafeti ve aile içi krizler yer aldı.⁸³ Kadının değişen kıyafeti gelenekçilerle yenilikçiler arasındaki tartışmanın odağındaydı. *İçtihad* dergisinde bu konudaki fikirlerini ifade eden Rıza Tevfik Bey'in makaleleri *Sebilürreşad* dergisinde değerlendirilmişti. Çeşitli açılardan hemfikir olunan yazıda Rıza Tevfik Bey'in tesettürün İslam'da yer almadığı iddiası ise eleştirilmişti. Konuyla ilgili vaktiyle Mısır'da Kasım Emin Bey'in yazdığı kitapta da benzer iddialarda bulunduğu, fakat bunun çürütülmesine⁸⁴ rağmen feminizmi savunan Türk kadınlarının bu kitabı referans aldıkları ifade edilerek tesettürün İslam'da farz olduğu ayet ve sünnetlerle desteklenmişti. Yazar, İstanbul kadınlarının içinde buldukları durumu cahiliye devrinde Arap kadınlarının başörtülerini alelade örtüp, yakalarını açarak gezmelerine benzetmişti.⁸⁵ Tesettürün dini bir kural olduğunu düşünmekle birlikte kadının ilerlemesinin gerektiği ölçüde gerçekleşmediği kanısında olan gelenekçiler de mevcuttu. Bunlardan biri olan Mehmet Tahir'e göre örtünme kadınların ilerlemesinde engel değildir. Nitekim ilerleme eğitim ile olur.⁸⁶

-
- 81 İstiklâl, S. 148, 21 Mayıs 1335 (1919); *İstiklâl*, S. 149, 22 Mayıs 1335 (1919); *İstiklâl*, S. 150, 23 Mayıs 1335 (1919); İkdâm, S. 8005, 23 Mayıs 1335 (1919), *İstiklâl*, S. 151, 24 Mayıs 1335 (1919); İnci Enginün, Müjgan Cunbur, Cahide Özdemir, *Milli Mücadele'de Türk Kadını*, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1983, s. 14-32, 45-61; Kurnaz, *a.g.e.*, s. 108, 121-124; Kaplan, *a.g.e.*, s. 72-86.
- 82 Kaplan, *a.g.e.*, s. 86; Zihnioglu, *a.g.e.*, s.89- 93. Milli Mücadele Dönemi'nde özellikle Eskişehir Savaşlarının ardından cephe gerisinde yararlık gösteren Anadolu kadınlarına ilave olarak gönüllü olarak askere yazılıp cepheye giden kadın sayısında artış görülmüştü. Bu kadınlardan on ikisinin fedakarlığı, cesareti ve vatan sevgisi Ankara Hükümeti tarafından birer harp madalyası ile ödüllendirildi. 1921 yılında Harp Madalyası ile ödüllendirilen kadınlar: İnönü nahiyesi Kurra-i Findık karyesinden Ali Kerimesi Alime, Selim Kerimesi Şükriye, Hacı Osman Kerimesi Fatma, Musa Kerimesi Ayşe, Mehmed Ali Kerimesi Hafize, Ferid Kerimesi Fatma, Mehmed Kerimesi Ümmühan, Hacı Mustafa Kerimesi Fatma, Veli Onbaşı Kerimesi Ayşe, Manav İbrahim Kerimesi Fatma, Ali Kerimesi Ayşe ve Manav Hasan Kerimesi Fatma Hanımlardır. *Resimli Anadolu Hediyesi*, S. 4, 1337 (1921).
- 83 Bu yıllarda kıyafet üzerinden başlayan serzenişler zamanla eşleri yıllardır cephede olan kadının sadakatinin de sorgulandığı bir süreci ortaya çıkardı. Sadakatsizlik ve ahlaki yozlaşma çeşitli hikayelerde de işlendi. Cafer Ulu, "I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözümle (1914-1922)", *Tarih Dergisi*, S. 58 (2013/2), s. 96-99.
- 84 Mısır'da Kasım Emin'in yazdığı *Hürriyet-i Nisvan* kitabındaki tezleri çürütmek üzere Ferit Vecdi tarafından bir kitap yazılmıştı. Bu kitabın çevirisinin önsözünü yazan Mehmet Akif'e göre kadınlık meselesi Avrupalıları taklit etmek hevesiyle Müslümanlar arasında yayılmıştı. Çoğu medeniyet kadınlara özgürlük tanınması ve kadın saltanatının egemen olması nedeniyle çökmüştü. Berkes, *a.g.e.*, s. 447.
- 85 Ahmed Nami, "Nisaiyat", *Sebilürreşad*, c. 12, S. 290, 20 Mart 1330 (2 Nisan 1914), s. 60-62.
- 86 Bu konuda bir çalışma için bk. Feride Yüzer, "Osmanlı Basın Hayatında Mehmet Tahir Bey ve "Çarşaf Meselesi" Risalesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 2016, s. 327-348.

I. Dünya Savaşı yıllarında İslam'ın kadının özgürlüğünü kısıtladığı ve kadınları sıkıttığı iddia edilen bazı yayınlar *Sebilürreşad* mecmuasında sert bir şekilde eleştirilmişti. Nitekim bir takım çevreler İslam kadınlarının “mukaddesat-ı diniyeye ilan-ı harb etmeleri için gece gündüz çalışmaktaydı” ve bu çevrelere göre özellikle tesettür en büyük düşmandı.⁸⁷

Servet-i Fünûn dergisinde Abdülfeyyaz Tevfik tarafından kaleme alınan bir yazıda “Şeriat tesettürü tarif ve tayin etmiş fakat bunun kalb ve kıyafetini tahdid eylememiştir.” denilerek konu farklı bir noktaya çekilmişti. Yazara göre asıl dikkat çekici olan şey örtünmenin amaç değil araç olmasıydı. Neticede “Vakar ve namusa muvafık bir libas bu vazifeyi tamamen görebilir”di.⁸⁸

Örtünme meselesinin bu ölçüde gündem olması esasen kadının kamusal hayatta daha fazla görünür olmasının bir tezahürüydü. Kadın sokaklarda, mağazalarda, işyerlerinde, okullarda göründükçe kıyafeti ile ilgili tartışmalar da sürüyordu.⁸⁹ Bu mesele Milli Mücadele yıllarında da tartışma konusuydu. Beyoğlu'nda tramvaylarda erkeklerin arasında oturan kadınların bu tavrı ve kıyafeti “memleketin mukaddesatına, adatına tezlilkar ihanetler olarak gösterilmekte, hissiyat- ve mukaddesat-ı diniye ve milliyeyi rencide eden bu hadisenin önlenmesi görevi hükümetin en büyük vazifelerinden biri” olarak görülmekteydi. Hatta bu durumdan kadınlar dahi şikâyet etmekteydi. *Sebilürreşad* dergisinde yayımlanan bir mektupta İstanbul civarında büyük kısmı Türk-Müslüman olduğu için yolculuklarda kadın erkek ayrı yerlerde seyahat ettiği halde Beyoğlu'nda kadınların isteği ile perdelerin kullanılmadığı, kadınlara ayrılmış yerlere oturan erkeklerin kondüktörler tarafından kaldırılamadığı, dolayısıyla erkeklerin gerekli hürmeti göstermediğinden şikayet edilerek kumpanyanın kadınların taleplerine kulak vermesi, aynı zamanda hükümetten de geleneklerin muhafazasını sağlamak yönünde icraat beklendiği belirtilmişti. İslam ahlakına uymayan, Türk kadınlığı ile ilgisi olmayan bu kadınların “kıyafet-i milliyeden tecerrüd edilmesi” dahi önerilmişti.⁹⁰ *Sebilürreşad* gibi dergilerin başını çektiği bir grup meseleyi İslam dini açısından değerlendirip tesettüre uygun şekilde giyinilmemesini dine aykırı telakki etmişti. Kadınlar İslam kurallarını bilip ona göre yaşarsa sapkınlıklardan kurtarılabilirdi.⁹¹ Velid Ebüzziya da *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayımlanan *Tesettür Değil Ahlak Meselesi* başlıklı yazısında resmî makamların bu işe el atması gerektiğini ifade etti. Nitekim İngiltere, Amerika gibi ülkelerde bile kadınların kıyafeti resmî bazı kurallarla hükümetçe belirlenmişti. Ona göre bu mesele 4 yıllık harbin ortaya çıkardığı ahlaki bozulmanın ve moda uyma telaşının bir sonucuydu.⁹²

Diğer yandan kadınların uygunsuz ve açık kıyafetler giyindikleri suçlamasıyla karakollara alınması *Büyük Mecmua* dergisinde eleştirilmişti. 1919 yılı Mayıs ayında Polis Müdüriyeti Zabıta Memurlarının adi bir şüphe ile kadınları karakollara, merkezlere sevk etmesini yasakladı. Bu karar *Büyük Mecmua* 'da memnuniyetle karşılandı. Yapılan değerlendirmede uygulamanın sakıncalarına değinilerek memurların kendi dünya görüşlerine göre ahlak bekçiliği yapması eleştirildi.⁹³

87 *Sebilürreşad*, c. 17, S. 437-438, 21 Ağustos 1335 (1919), s. 171-173.

88 Abdülfeyyaz Tevfik, “Kadın ve İslam (Safahat Müellif-i Muhteremine)”, *Servet-i Fünûn*, c. 56, S. 1438, 4 Kânûn-ı Evvel 1335 (1919), s. 86-87.

89 *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, c. 2, S. 40, 3 Teşrin-i Sâni 1917.

90 *Sebilürreşad*, c. 19, S. 404-405, 10 Nisan 1335 (1919), s. 142.

91 *Sebilürreşad*, c. 17, S. 442, 25 Eylül 1335 (1919), s. 221-222.

92 Velid Ebüzziya, “Tesettür Değil Ahlak Meselesi”, *Tasvir-i Efkâr*, S. 2647, 9 Şubat 1335 (1919).

93 *Büyük Mecmua*, S. 8, 28 Mayıs 1335 (1919), s. 128.

Servet-i Fünûn dergisinde kadınların erkek tahakkümünden kurtulması gerektiği iddia edilen bir yazıya göre sokaklarda açık şekilde dolaşan, dekolte giyen, fuhuş batağında olan ve çoğu kez hakarete uğrayan kadınların durumunda aile terbiyesinin eksikliği kadar erkek teşviki de etkiliydi.⁹⁴ Ahlak tartışmalarında farklı bir bakış açısı getiren Yusuf Razi ise İstanbul sokaklarında garip kıyafetlerle gezen kadınların ülkedeki kadın nüfusuna oranının oldukça az olduğunu iddia etmişti. Ona göre bu hanımların giyim ve davranışlarını tenkit işi eşlerine, babalarına bırakılmalı; kadınların milli menfaatlere uygun olacak şekilde sosyal hayattaki konumları iyileştirilmeliydi.⁹⁵

Milli Mücadele yıllarında *Sebilürreşad* Dergisinde yazılar yazan Halide Nusret Hanım kadınların manevi sukut içinde olduklarını düşünüyordu. Özellikle İzmir'in işgalinin ardından İstanbul'da bazı kadınların sokaklarda sürmeli gözler, boyalı dudaklar, şen kahkahalarla dolaşmasını *elim* ve *zelil* olarak değerlendirdi. Bununla birlikte bu durumun sorumluluğu yalnızca kadına değil onu bu duruma düşüren erkeğe de yükleniyordu. Ayrıca bu tarz davranışları meşrulaştıran şairler ve bu duruma alkış tutan gazeteciler de bu sukutun müsebbibiydi.⁹⁶ Benzer bir eleştiri yine *Sebilürreşad* dergisinde yer bulmuştu. Marmara sahillerine gelen muhacir kabileleri yatacak yer, yiyecek lokma, giyecek bir parça bulamazken İstanbul Beyoğlu'nda bazı kadınların "münevverlik bahanesiyle süse ve sefahate dalarak mesirelerde, tiyatro, sinema gibi yerlerde zevk ve sefa ile meşgul olup hatta ecneblerle kol kola gezmeleri, tahsil görmüş bazı kadınların zevk ve sefahat aleminde avuç avuç para harcamaları" eleştirilmişti. Yazara göre bu durumun önü alınamazsa söz konusu bölgede İslamiyet yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Fakat burada sorumluluk bir başka zümreye, yenilik taraftarlarına yüklenmişti. Bu zümrenin yaptığı çalışmalar, yayınlar ve eserlerle, konferanslar, teşkilatlar ve emrivakilerle kadınları etkiledikleri hatta bu amaçla İslam'ın oldukça hak verip ileri götürdüğü kadının tesettürünü bile Hristiyan âdeti ilan ettikleri iddia edilmişti. Bu salgının Anadolu'ya sıçramasından endişe edilerek Büyük Millet Meclisinin tedbir alması temennisine de yer verilmişti. Çünkü bu zihniyet basın yoluyla Anadolu'ya sirayet etmeye başlamıştı. Hatta yabancılarla işbirliği içinde olan kişiler kadınların bir kısmını özel görevlerle Anadolu'ya göndererek Anadolu Hükümetini halkın gözünden düşürmeye çalışıyordu. Nitekim kadının kıyafetindeki değişim ve İstanbul'un bazı semtlerinde ortaya çıkan yaşam tarzı bir terakki ve tekamül değil ahlak çöküntüsüydü.⁹⁷

Celal Sahir de *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan bir yazısında kadının kıyafeti meselesini irdelemişti. Ona göre kadının kıyafeti üzerinden süregelen tartışmalarda toplumu oluşturan bu iki unsurdan birinin diğerine vesayeti gereksiz ve haksızdı. Ayrıca kadın meselesinin bir din meselesi gibi algılanması da doğru değildi. Dinin kadın meselesine bakışı ahlaki açıdandı. Yazara göre mesele kadınların giyinmesi değil soyunması meselesiydi. Burada da suçlu modaydı. Celal Sahir yazısında bütün dünyada ahlaki bir buhran olduğunu ve en çok değerini yitiren şeyin de *haya duyusunu* olduğu belirtiyordu. Bununla birlikte moda tutkusunun geçici olacağını ve Türk kadının kendine gelip bu rüzgardan kurtulacağını ümit etmekteydi. Kadın kıyafeti konusunda dile getirilen milli kıyafet⁹⁸

94 Safi, "Kadınlar, Erkekler", *Servet-i Fünûn*, c. 57, S. 1464, 21 Teşrin-i Evvel 1336 (1920), s. 86-87.

95 Yusuf Razi, "Harpten Sonra Kadınlar", *İstiklâl*, S. 105, 8 Nisan 1335 (1919).

96 Halide Nusret Kâzimi, "Müslüman Kadını Nasıl Olmalı?", *Sebilürreşad*, c. 17, S. 423-424, 19 Haziran 1335 (1919), s. 63.

97 *Sebilürreşad*, c. 19, S. 485, 25 Haziran 1337 (1921), s. 182-184.

98 Türk kadınının kendine özgü bir kıyafeti olması yönünde İnci dergisinde yazılar yazan Zehra Hakkı

oluşturulması, bunun için komisyonlar kurulması veya kanunlar çıkarılması yönündeki mücadele usullerini de “Eğer gülmek için değilse, acınacak bir hal” şeklinde yorumlamıştı.⁹⁹

Türk kadını batının moda gazeteleri, reklam ve katalogları ile zehirlenmiş, ayrıca bazı Türk yayımcıları da teşvik edici yayınlarla bu olumsuz duruma katkı sunmuştu. Böylelikle “Türk kadınına ihanet edilmişti.”¹⁰⁰ İstanbul’un işgal yıllarında bazı kadınların kıyafetlerinden rahatsız olan *Sebilürreşad* dergisi çeşitli neşriyatlarla bu konuda kadınlara destek veren yayınlara karşı bir mücadele başlattı. Bu mücadele esnasında yayımlanan yazılarda İstanbul kadınlarının bir kısmının Frenkleşmekte olduğu iddia edilerek bunu özellikle basında şiddetle destekleyen, batı medeniyetini ülkeye sokmaya çalışanlara çeşitli isnatlarda bulunuldu. İstanbul’da ahlakın sukuta uğradığını iddia eden dergi bu konuda Yahya Kemal’in görüşlerini yayımlamış ve işgalin sonuçlanması ile birlikte bu ahlaksızlığa sebep verenlerin cezalandırılacağını ileri sürmüştü.¹⁰¹

Gelenekçiler görüşlerini desteklemek amacıyla geleneklerine bağlı kalarak ilerleme sağlamış ülkelerdeki uygulamaları ve onların Türk kadınına bakışımı okuyucuya iletmektedir. *Sebilürreşad* dergisi 1923 yılı başlarında Türkiye’de bulunan bir Japon profesörle yapılan röportaja yer verdi. Japon profesöre göre özellikle İstanbul kadını modaya düşkünlüğü ile göze çarpmaktaydı. Ankara ve diğer bazı Anadolu şehirlerinde de kısa süreli seyahatler yapan profesör tesettüre bağlı olmakla birlikte İstanbul kadınlarının gereksiz bir kıyafet lüksü içinde olduğunu düşünüyordu. Ona göre Japon kadını kıyafet konusunda tutumluydu ve ekonomik açıdan sıkıntı yaratacak şekilde parasını sokaklara atmıyordu.¹⁰²

Bununla birlikte kadının kıyafetindeki değişimin yaşam tarzının ortaya çıkardığı bir sonuç olduğu, bu anlamda bir mecburiyetten kaynaklandığı düşüncesinde olup konuya olumlu yaklaşan bir kesim de mevcuttu.¹⁰³ Kadınların boyanması ve kıyafeti üzerinden basın aracılığı ile yapılan eleştirilerin yersiz olduğunun ifade edildiği bir yazıda “Sanki erkeklerimiz muayyibden, nekaisden münezzeh kalmış gibi kadınlarımızın kusurlarını meydana çıkarmaya çalışıyoruz.” ifadeleri kullanıldı. Kadınların boyanmasının sorumlusu erkeklerdi ve onların farkında olmadıkları bu çirkinliği önlemek, gerçek *zerafetin*, *bedii zevkin inceliklerini* öğretmek için dersler, konferanslar verilmeliydi. Kadınlara yönelik felsefi konular, edebiyatta kadın, kadının ahlaka etkisi gibi konferansların yanında muaşeret terbiyesi, zevk ve sanat duygusu, ev ve aile muhabbeti gibi konularda dersler verilmeliydi ki bu daha büyük bir hizmet olacaktı. Dolayısıyla yazar erkeklerin bu konudaki sorumluluklarını yerine getirmeden kadınların aşırı süslenmelerine karşı söz söyleme

---

Hanım’a göre milli kıyafet; “Güzelce başı örtmek için bir başörtüsü, sonra bir palto, rop manto nev’inden bir boy urbası!. Zannediyorum ki en eski biçiminde bir çarşaf bile bunun kadar tesettürü temin edemez.” sözleriyle tarif edilmişti. Toprak, *a.g.e.*, s. 259.

99 Celal Sahir, “Kadın Kıyafeti”, *Servet-i Fünûn*, c. 57, S. 1474, 23 Ağustos 1336 (1920), s. 206-207.

100 *Sebilürreşad*, c. 20, S. 459, 27 Nisan 1338, s. 54-55.

101 Yahya Kemal’e göre Şark dünyası kadınlarının örnek aldığı ve İslam kadınları arasında en üst seviyede yer alan Türk kadını son elli yıldan beri yavaş yavaş alafrangalaşmış ve eski mevkiini kaybetmişti. Bu durumun daha da kötü olacağını düşünen Yahya Kemal Abdülhamit ve Abdülaziz devirlerinde Türk kadınlığının çok fazla tekâmül ettiğini ve eğer bu tekâmül devam etseydi Türk kadınının özgürleşip Avrupa kuklası olmayacağını iddia etmişti. Ona göre mevcut durumda bütün Türk kadınları İstanbul kadınları gibi olsa Türk milleti 40-50 yılda yok olabilirdi. *Sebilürreşad*, c. 20, S. 512, 3 Ağustos 1338 (1922), s. 214-215.

102 *Sebilürreşad*, c. 21, S. 540-541, 28 Haziran 1339 (1923), s. 167-168.

103 Ulu, *a.g.m.*, s. 96.

hakkının olmadığını iddia etmişti.¹⁰⁴

Konuya farklı bir açıdan bakan bir yazıda ise eski Türklerde kadının giyimi, süslenmesi, evlilik adetleri konu edinilmiş, basın bu konu üzerinde gerektiği gibi durmadığı vurgulanmıştı. Yazar eski Türk kadınının en üst düzey devlet yönetimine gelebildiğini, sokağa rahatça çıkıp, başına bir örtü veya yaşmak taktığını dile getirerek giyim, süs, takı, evlilik adetleri gibi konulara *Divan-ı Lügat-ı Türk*'ten örnekler vermişti.¹⁰⁵

5. Kadın ve Siyasi Haklar

Birinci Dünya Savaşı sonlarında dünyanın çeşitli ülkelerinde kadına siyasi haklar verilmesi de basında sıkça yer bulmuş, Türk kadınının da bu haktan faydalanması arzusu dile getirilmişti.¹⁰⁶ Savaşın sonlarında kadın meselesinin tüm dünyada oldukça hızlı bir şekilde gelişme göstermesi savaşın sonucu olarak değerlendirilmişti. Zira savaş, kadın ve erkek arasındaki bedensel farkların sanıldığı kadar uçurum teşkil etmediğini ortaya koymuş,¹⁰⁷ bu anlamda toplumsal yapıda kadınlar lehine önemli değişimler getirmişti.¹⁰⁸

Savaş yıllarında Türk kadınının sosyal yaşamdaki yeri tartışmaları sürerken diğer yandan Avrupa'da veya dünyanın çeşitli bölgelerinde kadınların durumuna dair değerlendirmelerin amacı olan değil olması isteneni ve bekleneni kamuoyuna sunmaktı.¹⁰⁹ İstanbul'da yayımlanan *Osmanicher Lloyd* adlı Alman gazetesi de Türk kadınlığının değişimini ele alan yazılara yer verdi. Bu yıllarda *Sabah*, *Tanin* gibi gazetelerde de Türk kadınlığına dair yazı dizileri yayımlandı. Bu yazılarda özellikle batı kadınlarının elde ettiği, sosyal, hukuki ve siyasi haklardan sıklıkla bahsedildi.¹¹⁰ Buna mukabil Türk toplumunun kadın ve kadınlık meselesini medeni bir şekilde halledememiş olmasının yeniliklerin ve ilerlemenin gerektiği gibi gerçekleşmemesinde etkili olduğu iddia edildi. Nitekim Türk kadını henüz ekonomik ve sosyal haklarını gerektiği gibi elde edememişti. *Sabah* gazetesinde konuyla ilgili yazılar yazan Ahmet Emin Bey kadınların meslek hayatında geri kalmasının nedenini sıkı taassuba bağlamakta olağanüstü devirlerin bu alanda önemli değişiklikler oluşturduğuna işaret etmekteydi. Bununla birlikte Türk kadınının haklar elde edip kamu hayatında yer almalarının batıdaki gibi doğal bir süreçle tamamlanacağı konusu tartışmalı meselelerdendi. Zira Meşrutiyetle birlikte pek çok yenilik ortaya çıksa da kadına kamu hayatında serbest bir şekilde yer verilmediği sürece bunun gerçekleşmesi beklenemezdi.¹¹¹

Türk kadınının seçme ve seçilme hakkına sahip olması Milli Mücadele yıllarında da dillendirilen meselelerdendir. Savaşta babasını, eşini, evladını, kardeşini vatan uğrunda şehit veren

104 Burhan Cahid, "İstanbul Postası", *Servet-i Fünûn*, S. 1396, 30 Mayıs 1334 (1918), s. 262.

105 Hüseyin Namık, "Tarihte Türk Kadınlığı", *Dergâh*, S. 22, 5 Mart 1338 (1922), s. 156.

106 *Servet-i Fünûn*, c. 51, S. 1305, 9 Haziran 1332; *Servet-i Fünûn*, c. 51, S. 1326, 10 Teşrin-i Sâni 1332 (1916), s. 309; *Servet-i Fünûn*, c. 52, S. 1338, 1 Mart 1333 (1917), s. 156.

107 Halil Hamid, *Dünkü, Bugünkü, Yarınki Kadın*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1334, s. 15-21; Kazım Nami, "Harp ve Kadın", *Donanma*, S. 80, 28 Temmuz 1333 (1917); Sabiha Zekeriya, "Türk Kadınlığının Terakkisi", *Büyük Mecmua*, S. 1, 6 Mart 1335 (1919).

108 Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 82.

109 *Servet-i Fünûn*, c. 50, S. 1287, 4 Şubat 1331 (1916), s. 164.

110 M.S., "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi", *Servet-i Fünûn*, c. 52, S. 1342, 5 Nisan 1333 (1917), s. 232-233.

111 M. S., "Kadınlar ve Kadınlık Meselesi", *Servet-i Fünûn*, c. 52, S. 1343, 12 Nisan 1333 (1917), s. 256-257.

ve vatan aşkı ile çarpan yüreklerin de siyasi alanda erkekler kadar hak sahibi olduğu fikri *Büyük Mecmua* dergisinde Sabiha Zekeriya tarafından dile getirildi. Ona göre erkekler kadar hatta belki de onlardan fazla *vatana bağlı ve aşık kadınların* bu heyecanı canlı bir şekilde yaşayamaması, vatana kurban ettikleri milyonlar adına olsun ülkeye ait düşünce ve fikirlerini söyleyememeleri hem *günah* hem de *eziyetti*. Konuya dair yerleşmiş kanılardan biri olan kadınların liyakatsiz olduklarını ve siyasi meselelere karışacak derecede rüşlerini ispat etmediklerini iddia eden görüşü de eleştiren yazar “Meşrutiyet ilan edildiği günden beri on sene geçtiği halde erkeklerimiz bu rüşd-i siyasiye sahip olduklarını ispat edebilmişler midir? Şu halde böyle erkekler için de varid bir sebeble kadınları intihab hakkından mahrum etmek hodkamlıktan başka bir şeyle tefsir edilemez.” ifadelerini kullanmakta ve bu hakkı elde etmek için mücadeleye hazır aydın ve donanımlı kadınlık bulunduğunu belirtmekteydi.¹¹²

Sonuç

Osmanlı toplumunda nüfusun önemli bir kısmını oluşturan kadınların hak talepleri II. Meşrutiyet ile birlikte canlandı. Basın hayatı ile hız kazanan bu hareket zamanla hak talebinden pratiğe döküldü. Bununla birlikte kadın hakları, eğitimi, kadının toplumsal konumu dönemin basınında gelenekçilerle yenileşme taraftarlarının tartışma konularının odağında yer aldı. II. Meşrutiyet ile birlikte yoğunlaşan kadın hareketi I. Dünya Savaşı yıllarında farklı bir boyuta taşındı. Kadınlar erkeklerin cephede yer almasıyla çalışma ve eğitim hayatında daha da görünür oldular. Bu durum geleneksel yaşamdan farklı olarak dünya görüşünde, giyiminde ve yaşam tarzında değişimleri ortaya çıkardı. Kamu hayatında daha fazla yer alan, eğitim hakkını kullanan kadın ve kadınlık savaş süresince dönemin basınının önde gelen başlıklarındandır.

Kadın ve kadınlık meselesi aydın ve yazarlar tarafından gelenekçilik, modernlik ve milliyetçilik temelinde irdelendi. Bu süreçte kadının kamusal alanda daha görünür olmasının da etkisiyle en sık yer verilen konu eğitim ve kıyafet ile ilgili tartışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuya İslami bakış açısı ile yaklaşan gelenekçiler ile devrin değiştiğini düşünen yenileşme taraftarları meseleyi kendi dünya görüşlerine göre okuyucularına aktardılar. Kadının çalışma hayatına girmesiyle onun geleneksel aile yapısındaki görevini aksatacağını düşünen gelenekçilerin aksine savaşın ortaya çıkardığı ekonomik zorluklar dolayısıyla artık kadının çalışmasının elzem olduğunu düşünen yenilikçiler de fikirlerini kanıtlamaya ve kamuoyunu yönlendirmeye çalıştılar. Dönemin yazınına bakıldığında tartışmaların odağında yer alan ve kadının asli görevi olarak görülen annelik, bakış açıları farklı da olsa iki tarafın da ön plana çıkardığı en kutsal görevdir. Nitekim annelik görevinin gerektiği şekilde yerine getirilmesi gelecek nesillerin en iyi şekilde yetişmesi demektir.

Bu dönemde kadınlar kadar modernleşme yanlısı erkekler de kadının özgürlüğünü savundu. Gelenekçi çizgideki basında kadın hareketi İslam kuralları çerçevesinde olumsuz yaklaşımla yorumlanarak bu harekete karşı çıkıldı. Ayrıca gelenekçi erkekler kadar, bazı kadınlara göre de ataerkil toplum yapısına bağlı kalınarak kadının konumu biçimlenmeliydi. Bununla birlikte kadınların en çok sorguladığı ve değişmesini arzu ettiği konu ise ataerkil toplum yapısının ortaya çıkardığı erkek egemen kurallardı.

112 Sabiha Zekeriya, “Kadınlar ve İntihabat”, *Büyük Mecmua*, S. 14, 30 Teşrin-i Evvel 1335 (1919), s. 218-219.

Savaş, kadının toplumsal rolünün sorgulanmasına zemin hazırladı. Bu durum Milli Mücadele yıllarında kadının gerek cephede gerekse cephe gerisinde daha aktif yer almasını sağladı. Nitekim Milli Mücadele yıllarında mitingler başta olmak üzere ön saflarda yer alan kadınlar kurdukları derneklerle kurtuluş için çareler üretti. Gerek I. Dünya Savaşı'nda gerekse Milli Mücadele yıllarında vatanın her meselesinde ön saflarda yer alan Türk kadınının gösterdiği fedakarlıklar Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim başta olmak üzere, sosyal ve siyasi haklar verilmesinde ve talep ettiği hakların kazanılmasında etkili oldu.

Kaynakça

Gazete ve Dergiler

Alemdar

Büyük Mecmua

Dergah

Donanma

Düşünce

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası

İçtihad

İkdam

İktisadiyat Mecmuası

İslam Mecmuası

İstiklal

İzdivaç

Kadınlar Dünyası

Mefkure

Meclis-i Mebusan 3. Dönem Tutanak Dergisi

Muallim

Musavver-i Malumat-ı Nafia

Ocak

Resimli Anadolu Hediyesi

Sebilürreşad

Servet-i Fünûn

Tasvir-i Efkâr

Türk Kadını

Yeni Mecmua

Kitap ve Makaleler

Akagündüz, Ümüt, “1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Kebikeç*, 34, 2012, s. 323-346.

_____, “Kadın ve Kadınlığa Dair II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinden Yansımalar (1908-1918)”, *Folklor/Edebiyat*, 19/73(2013/1), s. 63-80.

Akdağ, Çilem Tuğba, *Kadın Dergilerinde Kadın Modernleşmesi (1869-1927)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.

Aydın, Mehmet Akif, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1998, s. 314-318.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996.

Çeker, Orhan, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi Giriş ve Tarihçesi”, *Mehir*, İlkbahar 1999, s.19-21.

Enginün, İnci- Cunbur, Müjgan- Özdemir, Cahide, *Milli Mücadele’de Türk Kadını*, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1983.

Halil Hamid, *Dünyü, Bugünkü, Yarınki Kadın*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1334.

Kaplan, Leyla, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998.

Köksal, Ahmet, “Savaş ve Duygusal Değişim: Birinci Dünya Savaşı’nın Sonunda Osmanlı Basınından Bir Panorama Denemesi”, *Zamanın İzleri: 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2015, s. 103-121.

Kurnaz, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, 2. Baskı, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Maruf Er-Rusafi (Müntefik Mebusu), *Erkek ve Kadın Arasında Müsavat Olabilir mi?*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1333.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Ulu, Cafer, “I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözülme (1914-1922)”, *Tarih Dergisi*, S. 58, (2013/2), s. 87-129.

Uyanık, Necmi, “Batıcı bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Kadınına Bakışı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 36, Güz 2014, s. 137-161.

Van Os, Nicole A.N.M., “Aiding the Poor Soldiers’ Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 21, Güz 2011, s. 255-289.

Yazıcı, Abdurrahman, “Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi’nin

Eleştirileri”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 62, Bahar 2005, s. 567-584.

Yüzer, Feride, “Osmanlı Basın Hayatında Mehmet Tahir Bey ve “Çarşaf Meselesi” Risalesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 2016, s. 327-348.

Zihnioğlu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul 2016.

Doktora Öğrencisi
Batuhan ALİŞOĞLU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı,
batuhanalisoglu@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6652-0015>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 21/11/2020 07/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.829322>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Milli Eğitim Bakanlığı Sürecinde İbrahim Hulusi Öktem (1963-1965)

İbrahim Hulusi Öktem in the process of his National Education Ministry

Öz

İbrahim Hulusi Öktem, 1904 yılında Karaman’da doğmuştur. Üniversite eğitimini İstanbul Darülfununu Mekteb-i Tıbbiye’de, uzmanlığını ise Lyon ve Paris Tıp Fakültelerinde tamamlamıştır. Üniversite yıllarında Milli Türk Talebe Birliği başkanlığı görevini yürütmüştür. Öktem, siyasete 1954 yılında Demokrat Parti’den Bursa milletvekili olarak girmiş, Hürriyet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi de dâhil olmak üzere toplam üç partide görev yapmıştır. 1963 ve 1965 yıllarında olmak üzere iki defa İsmet İnönü hükümetlerinde Milli Eğitim Bakanlığı’na getirilmiştir. İbrahim Hulusi Öktem’in bu dönemdeki icraatlarının temelini imam hatipler, teknik eğitim, üniversiteler, köylünün eğitimdeki konumu ve öğretmen yetiştirme politikaları oluşturmuştur. Yaşamı boyunca Türk siyasetinde önemli bir rol oynamış, 16 Kasım 1982 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Çalışmada, İbrahim Hulusi Öktem’in hayatı ve Türk eğitim sistemine katkıları araştırılacaktır. Çalışma sırasında zabıt cerideleri, Cumhuriyet Arşivi belgeleri, basın kaynakları, araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Hulusi Öktem, Milli Eğitim, Bakanlık, Eğitim Politikaları

Abstract

İbrahim Hulusi Öktem was born in 1904 in Karaman. He completed his university education in Istanbul Darülfununu Mekteb-i Tıbbiye, and his expertise in Lyon and Paris Medical Faculties. During his university years, he served as the president of the National Turkish Student Association. Öktem entered politics in 1954 as a Bursa deputy from the Democrat Party and served in three parties, including the Freedom Party and the Republican People’s Party. He appointed to the Ministry of National Education in İsmet İnönü governments twice in 1963 and 1965. The main actions of İbrahim Hulusi Öktem in this period were imam hatips, technical education, universities, the position of the villagers in education and teacher training policies. He played an important role in Turkish politics throughout his life and died on 16 November 1982. In the study, İbrahim Hulusi Öktem’s life and his contributions to the Turkish education system will be investigated. In the study, court ceremonies, Republic Archive documents, press sources, research and study works were used.

Keywords: İbrahim Hulusi Öktem, National Education, Ministry, Education Policies

ATIF: ALİŞOĞLU Batuhan, “Milli Eğitim Bakanlığı Sürecinde İbrahim Hulusi Öktem (1963-1965)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1423-1450)

CITE: ALİŞOĞLU Batuhan, “İbrahim Hulusi Öktem in the process of his National Education Ministry”, *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1423-1450)

Giriş

Yeni kurulan Türkiye Devleti'nin ulus devlet olarak oluşumunda en önemli enstrümanlardan biri de eğitim olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren birçok eğitim politikasını uygulamaya koymuştur.¹ Toplumun temel unsurlarından eğitim, geliştirilmesi planlanan başlıca maddelerden biri olarak göz önünde bulundurulmuştur. Bu konuya verilen değer, Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği süreçte 1921 Maarif Kongresi'nin toplanması ve 1923 İzmir İktisat Kongresi sonucu alınan eğitimle ilgili kararlarla anlaşılmaktadır.² 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlayan eğitim devrimleri, modernleşme bağlamında yoğun politikalar içermiştir. 429 ve 439 sayılı yasalarla modernite anlayışına ters düşen eski eğitim unsurlarını tedavülden kaldırmak amaçlanmıştır. Medreselerin kapatılıp tüm okulların Maarif Vekâleti'ne bağlanması, eğitimin devlet denetimine girerek yeni yapılandırmaların mümkün olduğunca aktif bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır. Böylece laik eğitim sistemine geçişin ilk adımları atılmıştır. Daha sonra eğitim sisteminin geliştirilmesi amacıyla yurt dışından uzmanların çağırılması, Latin kökenli Türk alfabesinin kabulü, karma eğitime geçilmesi ve eğitimin yaygınlaşması amacıyla girişilen öğretmen yetiştirme faaliyetleri çağdaş bir geleceğin inşasına ışık tutar nitelikte gerçekleştirilmiştir.

Siyasi açıdan yeni bir sistem kurulmasına rağmen toplumsal yapıda eskiye bağlılık gösteren muhafazakâr kesim, varlığını her zaman korumuştur. Çağdaş medeniyetler düzeyine erişebilmek amacıyla atılan yeni adımlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde zaman zaman muhalif tepkiyle karşılanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27 yıllık tek parti iktidarında uygulanan eğitim politikaları, parti içerisinde bulunan muhalif kesim tarafından eleştirilmiştir. Çok partili hayata geçilmesiyle ortaya çıkan "muhalefet" kavramı, uygulanan ve uygulanacak eğitim politikalarının detaylı bir biçimde tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle "öğretmen yetiştirme" politikalarının uygulanmasında Demokrat Parti yoğun bir muhalefet göstermiştir. Köylüye karşı pragmatist bir yaklaşım sergileyen Demokrat Parti, Köy Enstitülerini köylüye karşı yüklenen bir "kulfet" olarak görüp "köylüyü köye kapatmak" olarak yorumlamış ve iktidara geçmesiyle birlikte Köy Enstitülerini kapatmak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Basında Köy Enstitülerini yeren yazılar yayımlanmış, verilen eğitim eleştirilerek öğretmen kadrolarının ve müfredatın değiştirilmesi tavsiye edilmiştir.³ En çok tartışılan konulardan biri ise "din eğitimi" olmuştur. Bilim ve tekniğin yanında manevi duyguları ön plana çıkararak kamuoyu oluşturmayı başaran Demokrat Parti,⁴ Köy

1 Muhsin Hesapçıoğlu, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 29, 2009, s. 122-125.

2 Mustafa Kemal, 19 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi esnasında şu şekilde konuşmuştur: "...Yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. Çünkü demin dediğim gibi her şey bunun içinde mündemiştir. Binaenaleyh evlatlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz, onlara o suretle ilim ve irfan vermeliyiz ki, âlemi ticaret, ziraat ve sanatta ve bütün bunların faaliyet sahalarında müsmir olsunlar, müessir olsunlar, faal olsunlar, ameli bir uzuv olsunlar. Binaenaleyh maarif programımız, gerek iptidai tahsilde, gerek orta tahsilde verilecek bütün şeyler, bu nokta-i nazara göre olmalıdır." Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 115.

3 Zafer Tangülü, "Demokrat Parti Eğitim Politikaları (1950-1960)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 10, S. 2, Bahar 2012, s. 400-401.

4 I. Menderes Hükümeti'nin parti tüzüğünde şu ifadeler geçmektedir: "Gerek dini öğretim sorunu, gerekse de din adamlarını yetiştirecek kurumların kurulması konusunda uzmanlar tarafından esaslı bir program hazırlanacaktır. Üniversiteler bünyesinde yer alacak İlahiyat Fakülteleri, özerk olmalıdır." Tangülü,

Enstitüleri'ni kapatma planını başarıyla uygulamaya koymuştur.

İktidarların eğitim politikaları, bakanların tutum ve uygulamalarıyla bağlantılıdır. Bu nedenle Milli Eğitim Bakanları, mensubu oldukları partinin eğitim programının mümkün olduğunca etkin şekilde hayata geçirilmesini amaçlamaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra İsmail Safa Özler ile başlayan ilk bakanlık süreci, 22 Mayıs 1950'ye kadar Cumhuriyet Halk Partisi koltuklarından seçilmiştir. Ardından Hüseyin Avni Başman ile başlayan Demokrat Parti varlığı, 27 Mayıs 1960 darbesi ile ağırlığını kaybetmiştir.

27 Mayıs darbesinin gerçekleştirilmesinde Demokrat Parti'nin eğitim politikalarının etkisi oldukça fazladır. Özellikle 21 Temmuz 1953 tarihinde yürürlüğe giren 6185 sayılı kanunun 46/d maddesinde üniversite öğretim üyelerinin siyasi faaliyette bulunmalarının meslekten ihraç sebebi olarak kabul edildiği ifadeler⁵, akademi camiasında Demokrat Parti'ye karşı cephe alınmasına neden olmuştur. Daha sonra, 1954'te çıkarılan meslekte 25 yılını dolduran akademisyenlerin istenildiğinde emekli edilebilmesini içeren "Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun"⁶ ve Milli Eğitim Bakanı'na akademisyenleri bakanlık emrine alma ve görevden uzaklaştırma yetkisi veren "Bağlı Buldukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanunu"⁷ yürürlüğe girmiştir. Tüm bu uygulamalarla üniversitelerin yönetsel özerkliğine müdahale edilmiştir.⁸

Demokrat Parti'nin 1957 seçimlerini kazanmasına rağmen oy kaybedip Cumhuriyet Halk Partisi'nin oy oranını arttırmasıyla beraber, iktidara muhalif olan öğretim üyeleri hükümetin politikalarına eleştirel bir yaklaşım sergilemişlerdir. Böylece üniversitelerin muhalefetin bir siyasi gücü haline gelmesi sonucunda iktidar ile üniversiteler arasındaki çekişmeler artış göstermiştir. Daha sonra Nisan 1960'ta Tahkikat Komisyonu'na yeni yetkilerin verilmesi amacıyla tartışılan "yetki kanunu", üniversiteler ile iktidar arasındaki gerilimin tavan yapmasına neden olmuştur.⁹ Bazı öğretim üyelerinin Tahkikat Komisyonu'na yönelik sert demeçler vermeleriyle birlikte, üniversiteler iktidara karşı fiili eylemlere de başlamışlardır.¹⁰ 19 Nisan'da iktidarın faaliyetlerini kınayan sloganlar atan bir topluluğun polis tarafından dağıtılıp gözaltına alınmasından sonra olaylar İstanbul'a sıçramıştır. 27 Nisan 1960 tarihinde polisin öğrencilere karşı sert müdahalesi ile olaylar ulusal bir düzeye ulaşmış ve 28-29 Nisan Olayları başlamıştır.¹¹ Böylece Demokrat Parti'nin Kemalist ilkelerden ödün verdiği ve din sömürücülüğü yaptığı gerekçesiyle organize olan

a.g.m., s. 393.

- 5 Üniversite öğretim meslekinden çıkarma: Üniversite öğretim mesleğinde kalmasına yer bırakmayacak kadar şeref ve haysiyet kırıcı bir suç işleyenlerle, siyasi teşekküllerde fiili vazife alanlar veya 3'üncü maddenin e bendi hükmünün cevaz vermediği siyasi yayınlarda veya beyanlarda bulunanlar üniversite öğretim meslekinden çıkarılır. Bu gibilerin akademik unvanlarını taşıyıp taşımayacakları üniversite senatolarınca ayrıca karar altına alınır". *Milliyet*, 22 Temmuz 1953, s. 1-7; *Resmi Gazete*, 28 Temmuz 1953, Kanun No: 6185, s. 6836.
- 6 *Resmi Gazete*, 25 Haziran 1954, Kanun No: 6422, s. 9702.
- 7 *Resmi Gazete*, 8 Temmuz 1954, Kanun No: 6435, s. 9842.
- 8 M. Tahir Hatiboğlu, *Türkiye Üniversite Tarihi*, Selvi Yayınevi, Ankara, 2000, s. 213; *Milliyet*, 27 Nisan 1960, s. 1-5.
- 9 Altan Öymen, *Ve İhtilal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, s. 588.
- 10 Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2008, s. 117-118.
- 11 Firdes Temizgüney, "1960 Darbesine Giden Süreçte Önemli Bir Kesit: İstanbul Öğrenci Olayları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Bahar 2018, s. 187-200.

üniversite hareketi, 27 Mayıs darbesine giden süreçte oldukça etkili olmuştur.

Darbe sonrası kurulan askeri hükümetler, söz aldığı her platformda yönetime el koymanın gerekliliğini kamuoyu ile paylaşmıştır. Askeri hükümetin ilk Milli Eğitim Bakanı olarak atanan Fehmi Yavuz, bu konudaki görüşlerini şu şekilde belirtmiştir:¹²

“ Siyasî hayatımızın son yılları, hassaten son ayları buhranlı geçmiş, gerginlik milli bir felaket halini almak üzere iken silahlı kuvvetlerimizin tam zamanında memleket mukadderatına hâkim olması sayesinde varlığımız kurtarılmıştır. ... Türk milletinin hakka ve adalete bağlılığını, medenî ve hür yaşama azmini bütün dünya bir defa daha görmüş bulunmaktadır. Türk gençliğinin memleket mukadderatındaki mesuliyetini derinden idrak etmesi, idealizmin kıymet ve itibarını iade etmiştir. 27 Mayıs inkılâbı ile bir defa daha görülmüştür ki, bir millet için hür, demokratik ve medenî hayat eğitimsiz olamaz Mücadelesini ümitsiz gibi görünen çok güç şartlar içinde dahi başarı ile yürütebilen Türk eğitimcilerinin yolu, şimdi artık her türlü sunî engellerden temizlenmiş bulunuyor. Bundan böyle, maarif problemlerimizin hallinde ilim, rehberimiz; meslektaşlarımızın tecrübe, bilgi ve tavsiyeleri ise başlıca yardımcımız olacaktır.”

Ayrıca darbe sonrası dönem “hürriyet devri” olarak nitelendirilmiş, ihtilalin gerekliliğinin ve anlamının eğitimciler tarafından tüm Türk halkına duyurulması rica edilmiştir. “Kutsal ödev” olarak nitelendirilen bu ricanın uygulanması için her türlü önlemin alınacağı belirtilmiştir. Demokrasi temasının işlendiği benzer açıklamalar, askeri hükümet tarafından dönem dönem tekrarlanmıştır. 1961 seçiminin ertesinde İsmet İnönü tarafından kurulan 26. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, orduya karşı güven konuşmalarını sürdürmüştür. Nitekim dönemin Milli Eğitim Bakanı Hilmi İncesulu, düzenlenen 7. Milli Eğitim Şûrası’nın açılış konuşmasında “*Türk milletinin öğretmenlerine karşı minnettarlığı, ordusuna karşı olan minnettarlığı ile beraber yürür*” ifadesini kullanmıştır.¹³

Askeri yönetimin ardından İsmet İnönü tarafından kurulan kabineler Türkiye’nin içinde bulunduğu kaotik ortam nedeniyle pek etkili olamamıştır. Politik açıdan yoğun bir trafiğin yaşandığı bu uzun süreç, Milli Eğitim Bakanlığı dâhil olmak üzere birçok bakanlığın işleyişini fark edilir derecede aksatmıştır. Talat Aydemir’in 22 Şubat 1962 ve 20 Mayıs 1963 tarihlerinde başlattığı darbe girişimleri, ülke siyasetini yeniden bir kaosa sürüklemiş ve hükümetin eğitime gösterdiği ilginin azalmasına yol açmıştır. Bu süreçte, askerlik hizmetini yapan öğretmenlerin yaşadığı mağduriyet,¹⁴ protesto yürüyüşleri,¹⁵ 147’lerin üniversitelere geri dönmesi¹⁶ gibi gündem maddeleri olsa da eğitimin genel akışını bozacak bir olay meydana gelmemiştir. Tüm bu olaylar yaşanırken, daha önce Demokrat Parti ve Hürriyet Partisi bünyesinde de bulunan İbrahim Hulusi Öktem, Cumhuriyet Halk Partisi sıralarında Türkiye siyasi hayatında aktif rol oynamıştır.

1. İbrahim Hulusi Öktem’in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri

İbrahim Hulusi Öktem, 23 Nisan 1904 tarihinde Karaman’da dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Emine, hem çiftçilik hem ticaretle uğraşan babasının adı ise Ahmet’tir. İki ablası vardır. 1917 yılında babası tarafından Almanya’ya gönderilmek istenmiş ancak I. Dünya Savaşı sebebiyle

12 T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi, 6 Haziran 1960, C. 23, S. 1107.

13 VII. Milli Eğitim Şûrası Açılış Konuşması (5 Şubat 1962), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1962.

14 Milliyet, 28 Mart 1962, s. 3.

15 Bkz. Milliyet, 15 Temmuz 1962, s. 3; Milliyet, 31.07.1962; Milliyet, 29 Ocak 1963, s. 7.

16 Milliyet, 29 Mart 1962, s. 1.

gidememiştir. Ardından İstanbul Amerikan Koleji'nde eğitim görmüş ancak ders yılının sonunda İstanbul'un itilaf güçleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle okul değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle babasının yanına dönen Öktem, 1919-1920 döneminde Mersin'de Fransız Koleji'ne yazılmıştır. Ancak üç ay sonra bu okulun da kapanmasıyla eğitimi yeniden yarıda kalmıştır. Daha sonra 1921 yılında Beyrut Fransız Lisesi'ne kaydolarak ortaöğretimini burada tamamlamıştır. Beyrut'ta bulunan Fransız Tıp Fakültesi'ne kaydolmasına rağmen babası Ahmet Bey'in razı gelmemesi nedeniyle üniversite tahsilini İstanbul Darülfünunu Mekteb-i Tıbbiye'de görmüş, uzmanlığını ise Lyon ve Paris Tıp Fakültelerinde tamamlamıştır. İyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Meslek hayatına Sivas Hastanesi'nde operatör doktor olarak başlamış, Zonguldak ve Bursa Memleket Hastanelerinde operatör doktor ve baştabiplik yapmıştır. İstanbul Üniversitesi ve Yüksel Tahsil Talebe Birliği Başkanı, Uluslararası Öğrenci Birliği Genel Sekreterliği, Kızılay Hekimi ve Hekimler Birliği Başkanı, Milletlerarası Cerrahlar Koleji Asil Üyeliği görevlerini üstlenmiştir. Evli ve 1 çocuğu olan Öktem, 16 Kasım 1982 tarihinde ebediyete kavuşmuştur.¹⁷

Öktem, üniversite tahsili esnasında Milli Türk Talebe Birliği başkanlığı görevini yürütmüştür. 14 Aralık 1916 tarihinde kurulan Milli Türk Talebe Birliği'nin faaliyete geçirilmesi savaş koşulları nedeniyle 1924'te mümkün olmuştur. Birliğin faaliyete geçirilmesine İbrahim Öktem, Tahsin Bekir Balta ve Nihat Üçüncü öncülük etmiştir. Öktem, başkanlık sürecinde 1926'da Roma'da yapılan kongreye temsilci, 1927'de Paris'te düzenlenen Uluslararası Öğrenci Kongresi'ne Balkan Öğrenci Federasyonu temsilcisi ve 1928'de Peşte'de toplanan öğrenci kongresine Balkan Öğrenci Federasyonu genel sekreteri sıfatıyla olmak üzere üç uluslararası kongreye katılım göstermiştir.¹⁸

Öktem, siyasi hayatına 1954'te Demokrat Parti'den Bursa milletvekili olarak girmiştir. Metin Toker, "Akis" dergisinde İbrahim Öktem'in siyasete girmesini şu şekilde ifade etmiştir:¹⁹

"1954 seçimlerinin arifesinde, yoklamaların yaklaştığı o hararetleli günlerde, Bursa Demokrat Parti il teşkilatı listesine Memleket Hastanesinin başhekimini almak için bir hayli gayret sarf ediyordu. O tarihlerde memleket hastanesinin başhekimini, Operatör İbrahim Öktem'di. İbrahim Öktem, çok mahir bir operatör olarak şöhret yapmıştı. Yurdun en uzak köşelerinden, onun neşterinden şifa aramaya gelenler oluyordu. Hakikaten onun zamanında Memleket Hastanesi intizam ve temizlik bakımından diğer devlet hastanelerinde örnek olacak bir hale gelmiş ve hastalar için çile doldurulan, eziyet çekilen bir yer olmaktan çıkarak derde derman bulunan bir şifahane olmuştu. Böyle bir başhekim, dünyanın neresinde olursa olsun elbette sevgi toplardı. İşte Bursa Demokrat Parti teşkilatı, bu sevginin mahreki olan operatörü almakla listesine kuvvet kazandıracağını biliyordu. Nitekim adaylığı kabul edilen İbrahim Öktem, yoklamaları rahatça atlayarak, 1954 seçimlerinde Bursa milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi."

Öktem, siyasete girmesine rağmen hekim kimliğinden hiçbir zaman ödün vermemiştir. 1964'te yaptığı bir açıklamada hislerini "Kim ne derse desin kendimi politikacıdan ziyade hekim hissetmekteyim. Şu dakikada bir kaderin cilvesinin gadrine uğramış bir insanın duygusunu

17 TBMM Albümü 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 623-785-849-913; *Akis*, 22 Haziran 1963, C. 27, S. 469, s. 20.

18 Çağatay Okutan, *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 1916-1980*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25; İsmail Aktaş, *Atatürk ve Gençlik*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s. 46.

19 *Akis*, 13 Ekim 1956, C. 8, S. 127 s. 6. Ayrıca Öktem'in bir fotoğrafı, derginin bu sayısının kapak kısmında yer almıştır.

taşıymaktayım” şeklinde ifade etmiştir.²⁰

Öktem, “ispat hakkı” teklifini veren 19 vekilden biridir. Parti içi muhalefeti oluşturan 19 vekil Haysiyet Divanı’na sevk edilmiş,²¹ alınan kararlar 9’u partiden ihraç edilmiştir.²² Öktem’in de içinde bulunduğu kalan 10 vekil, ihraç kararları sonucunda bağımsız milletvekili olarak devam etmek için istifa etmişlerdir.²³ Bu vekiller, kamuoyunda “İspatçılar” olarak adlandırılmıştır. İspatçılar, istifa kararı sonrası 17 Ekim 1955 tarihinde Ankara Palas’ta düzenledikleri basın toplantısında istifa sebeplerini ve gelen sorular üzerine yeni bir parti kurmayacaklarını açıklamışlardır.²⁴ Ancak Adnan Menderes’in 4 Kasım 1955 tarihinde istifa eden vekillerin Demokrat Parti’ye geri dönebileceğine yönelik konuşması, ispatçılar tarafından grubu bölmeye yönelik bir taktik olarak algılanmış ve yeni bir parti kurma fikrini ortaya çıkarmıştır. Daha sonrasında 12 Kasım’da Fethi Çelikbaş ve Feridun Ergin’in yaptığı açıklamalarda “Hürriyet Partisi” adlı bir partinin kurulacağı duyurulmuştur. 16 Kasım’da Ankara’da düzenlenen bir basın toplantısında partinin kurulacağı resmen ilan edilmiştir. Nitekim 19 Aralık’ta Hürriyet Partisi resmi olarak siyasi yaşamına başlamıştır. Partinin genel sekreterliği görevini İbrahim Hulusi Öktem üstlenmiştir.²⁵ Öktem, aynı zamanda parti çalışmalarının yürütülmesi için oluşturulan 5 komisyondan Program Komisyonu’nda yer almıştır.²⁶

Demokrat Parti’ye yakınlığıyla bilinen Zafer gazetesinde, Öktem’e karşı kendisini ilgilendiren bir konu hakkında ispat hakkını tanımadığı yönünde eleştirel bir makale yayımlanmıştır. Bu makale karşısında Mücahit Beşer, Öktem ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve “Zafer gazetesinin bugünkü nüshasını okuyanlar başyazısından itibaren bütün mühim sütunların Hürriyet Partisi mensuplarına hususi bir itina ile ayrılmış olacağına dikkat etmiş olacaktırlar. İspat hakkından kaçındığım gülünç bir yalandır. Müfterilerin ağır cezası ile neticelenen bir mahkeme safhasını kendilerine göre bir hayali mizansenle süsleyerek aleyhimde kullanmaya çalışmaktadırlar. Zafer gazetesine hak ettiği cevabı vermekte gecikmeyeceğim” cevabını almıştır.²⁷

Öktem, genel sekreteri olduğu partinin ülke içindeki teşkilatlanma ve yayılma faaliyetlerinde etkin bir biçimde yer almıştır. Basın ekseninde incelendiğinde ise basında yer alan tartışmalarda partinin bir nevi sözcüsü konumundadır. 30 Eylül 1956 tarihinde İsmet İnönü ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu arasında Cumhuriyet Halk Partisi ile Hürriyet Partisi arasındaki işbirliğini konu alan bir görüşme gerçekleşmiştir.²⁸ Ancak bu işbirliği, iki tarafın mühim gördüğü konularda anlaşamamaları nedeniyle başarılı olmamıştır. Öktem, İnönü’den seçimlerin kazanılması halinde

20 Milliyet, 25 Mayıs 1964, s. 7.

21 Milliyet, 13 Ekim 1955, s. 7.

22 Lütfi Karaosmanoğlu, Safaettin Karanakçı, Ziyat Ebuzyiya, Ekrem Hayri Üstündağ, Sabahaddin Çıracıoğlu, Mustafa Timur, Behçet Kayaalp, İsmail Hakkı Akyüz, Ragıp Karaosmanoğlu. *Milliyet*, 15 Ekim 1955, s. 1-7.

23 Enver Güreli, Raif Arbay, Ekrem Alican, Muhsin Bayramoğlu, Mustafa Ekinci, Kasım Küfrevi, Şeref Kamil Mengü, Fethi Çelikbaş, İbrahim Hulusi Öktem; *Milliyet*, 16 Ekim 1955, s. 1; Mustafa Albayrak, *Demokrat Parti’nin Zor Yılları (1954-1957)*, Mer Ak Yayınları, Mersin, 2020, s. 50-51.

24 *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1955, s. 1; *Milliyet*, 18 Ekim 1955, s. 1-5.

25 Diren Çakmak, “Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, 2008, s. 154.

26 İlkay Kirişçioğlu, *The Freedom Party and Grand Narratives*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s. 91.

27 *Cumhuriyet*, 5 Mart 1956, s. 3; *Milliyet*, 5 Mart 1956, s. 3.

28 *Milliyet*, 1 Ekim 1956, s. 1.

cumhurbaşkanı olmayacağına dair bir bildiri yayınlamasını istemiş ancak bu istek İnönü tarafından kabul edilmemiştir.²⁹ Bu konu hakkında partisi adına basına yaptığı açıklamada, işbirliğinin İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olma ısrarı nedeniyle gerçekleşmediğini söyleyen Öktem, "İnönü, cumhurbaşkanı olmak istemekte ısrar etmeseydi işbirliğinde anlaşabilecektik. İnönü, "Ben cumhurbaşkanı olmak istemiyorum." diyecekti. CHP bizi aldattı ve uyuttu" demiştir.³⁰ Sonrasında işbirliği yönünde olumlu yanıt alınamayan Cumhuriyetçi Millet Partisi de Öktem tarafından eleştirilmiştir.³¹

1957 seçimlerinin öncesinde, üç parti arasındaki işbirliği yeniden gündeme gelmiş, gerçekleştirilen görüşmelerden olumlu sonuçlar alınmıştır. Seçim sonrasında iktidara geldiği takdirde altı ay içinde meclisin kurucu meclise dönüştürülüp yeni bir rejim temelinde genel seçimin tekrarlanacağı hususunda bir anlaşma sağlanmıştır. Ancak Demokrat Parti, bu işbirliğini iktidar mücadelesinde bir tehdit olarak algılayarak 11 Eylül'de TBMM'ye sunduğu tasarıda muhalefet partilerinin seçime ortak bir listeyle katılmasını engellemiştir.³² Bunun sonucunda partiler seçime ayrı ayrı gireceklerini beyan etmişlerdir. Hürriyet Partisi üyeleri, bu kararı Öktem'in İstanbul Parti İl Merkezi'ne gönderdiği "Seçimlere her yerde gireceğiz. Çalışmalara ve kuruluşlara hızla devam ediniz" yazılı telgraf ile öğrenmiştir.³³ Bu kararın ardından yürütülen seçim çalışmaları sonrasında 22 Ekim 1957 seçimlerinde oyların %3,8'ini alan Hürriyet Partisi, kendi içinde bir başarısızlıkla karşılaşmıştır.³⁴ Seçimin ardından basında Öktem'in İstanbul'da bir muayenehane açarak doktorluk yapmak niyetinde olduğu yazılmıştır.³⁵ Ancak Öktem, 17 Ekim'de düzenlenen basın toplantısında seçimlerin Hürriyet Partisi'nin istediği gibi sonlanmamasının doğal olduğunu beyan ederek parti teşkilatının seçim sonuçlarından sarsılmadığını söylemiş ve seçimlerdeki işbirliği konuşmalarından Cumhuriyet Halk Partisi'nin olumlu bir şekilde etkilendiğini öne sürmüştür.³⁶ Öktem, parti bünyesindeki çalışmalar devam ederken 1956'da Konya'da yaptığı bir konuşmanın suç unsuru sayılması nedeniyle savcılığa sevk edilerek ifadesi alınmıştır.³⁷ Sonraki süreçte parti içerisindeki yapılanma değişiklik göstermiş, genel sekreterlik görevini Turan Güneş devralırken Öktem ise genel başkan vekili görevine atanmıştır.³⁸

-
- 29 Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 154.
- 30 *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1956, s. 1.
- 31 *Milliyet*, 17 Ekim 1956, s. 1-5.
- 32 Gül Tuba Taşpınar Dağcı, "Türk Siyasi Tarihinde Hürriyet Partisi'nin Yeri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 2005, s. 26; 16 Şubat 1950 tarihli 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu'nun 35. ve 109. maddeleri değiştirilmiş ve yapılan oylamada 361'e 31 karşıt oyla kabul edilmiştir. *Resmi Gazete*, 13 Eylül 1957, s. 17850; *TBMM Tutanak Dergisi*, 11 Eylül 1957, Dönem: 10, Cilt: 20, Toplantı: 3, s. 685-697-713-714-729-731-734-740-743.
- 33 *Milliyet*, 20 Eylül 1957, s. 3.
- 34 Bkz. Orhan Aldıkaçtı, "27 Ekim 1957 Milletvekilleri Seçimi", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 24, S. 1-4, 1959, s. 20-22.
- 35 *Milliyet*, 4 Ekim 1957, s. 3.
- 36 *Milliyet*, 18 Ekim 1957, s. 1.
- 37 *Milliyet*, 13 Aralık 1957, s. 3.
- 38 Şevket Raşit Hatipoğlu ile. *Akis*, 11 Aralık 1961, C. 23, S. 389, s. 15.

Hürriyet Partisi bünyesinde oluşturulmaya çalışılan Öktem'in de bulunduğu yeni tüzük toplantısında, parti genelinde uygulanması planlanan kararlar şu şekilde açıklanmıştır:³⁹

1. Diğer partilerle birleşme lafı ortadan kalkmalıdır.
2. Halkın seviyesine inilmelidir. Bu seviyeye inmemenin cezası son seçimlerde çekilmiştir.
3. Teşkilât geliştirilmeli ve dinamik halde tutulmalıdır.
4. Parti maddi bakımdan zorluklarla karşılaşmaktadır. Bunlar giderilmelidir.
5. Teşkilâtle yakından temas edilmeli, meclis çalışmalarına önem verilmelidir.
6. Parti tüzüğünde eksikler vardır. Son çıkarılan kanunlar muvacehesine yeni bir tüzük hazırlanmalıdır.
7. Nisbi seçimin propagandası yapılmalıdır.

Partinin gelecek hayatına dair birçok planın yapılması ve muhalefetin sürdürülmesine rağmen Hürriyet Partisi, mevcut siyasi atmosferde pek etkili olamamıştır. Böylece partinin CHP ile birleşeceği yönünde söylentiler ortaya çıkmıştır. Öktem, bu söylentiler karşısında “Dünya” gazetesi başta olmak üzere İstanbul’da yayımlanan gazetelere bir beyanat vermiş ve bu söylentilerin nedeni olarak CHP ve DP’yi göstermiştir. Bu beyanat, “Akis” dergisinde “nefis müdafaası” olarak nitelendirilmiştir.⁴⁰ Ancak daha sonra İsmet İnönü başkanlığında birtakım görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 24 Kasım 1958 tarihinde düzenlenen parti kongresinde 5’e karşın 175 oy ile Hürriyet Partisi, CHP ile birleşmiştir. Bunun sonucunda Öktem’in de içlerinde bulunduğu parti milletvekillerinin birçoğu CHP’ye katılmış, azınlıkta kalan bir kesim ise DP’ye geri dönmüştür.⁴¹

CHP bünyesinde parti meclisi üyeliği⁴² ve genel sekreter yardımcılığı görevlerini yürüten Öktem, 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından Kurucu Meclis Bursa temsilciliğine atanmıştır.⁴³ Zamanla CHP’den ayrılacağı dedikoduları doğsa da kendisi bu iddiaları yalanlamıştır.⁴⁴ Ardından 1961’de gerçekleştirilen seçimleri CHP Bursa adayı olarak kazanarak parti içindeki aktif faaliyetlerini sürdürmüştür. 1961 Anayasası’nın halk genelinde bir oylamaya tabii tutulmasının ardından Temsilciler Meclisi üyeliğinden istifa etmiştir. İstifa nedenini ise Bursa’da gerçekleştirilen halk oylaması sonucunda kendi düşünce ve davranışlarını benimseyen seçmenlerin azınlıkta olması olarak belirtmiştir.⁴⁵

Öktem’in meclis tartışmalarında söz aldığı oturumlar ve girişken atılımları, daha sonra kendisine Milli Eğitim Bakanlığı görevini sürdüreceği bir sürece sokmuştur. Bu görev kendisine verilene kadar, 1961 Sağlık Bakanlığı Bütçesi, bakanların bir veya birkaçına başbakan yardımcılığı görevinin verilmesi hususunda Bakanlıklar Kuruluşu hakkındaki kanunun değiştirilmesi, ikinci

39 *Milliyet*, 5 Nisan 1958, s. 3.

40 *Akis*, 7 Haziran 1963, C. 8, S. 213, s. 12.

41 Füzûzan Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 90.

42 973 oy ile seçilmiştir. Bkz. *Akis*, 24 Ocak 1959, C. 14, S. 238, s. 13; 19 Ekim 1964 tarihinde yapılan seçim sonucunda ise parti meclisine giren 40 kişi arasında yer almamıştır. *Milliyet*, 20 Ekim 1964, s. 1-7.

43 *Milliyet*, 31 Aralık 1960, s. 3.

44 *Akis*, 5 Aralık 1960, C. 10, S. 336, s. 26.

45 *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, 13 Temmuz 1961, Oturum: 1, Cilt: 6, Birleşim: 85, s. 185.

karma hükümet programı, TBMM'nin 3 Eylül 1962 tarihine kadar tatil yapması, Sendikalar Kanunu teklifinin geçici bir komisyonda tartışılması ve TBMM Plan Karma Komisyonu'nun bir yenisi seçilinceye dek görevine devam etmesi görüşmelerinde etkin rol oynamıştır.⁴⁶ Öktem, “ödenek meselesi” tartışmaları sonucunda ortaya çıkan CHP-Adalet Partisi koalisyonunun akıbeti görüşmelerine de katılmıştır. Ateşli bir tartışmanın yaşandığı görüşmelerden hemen sonra İsmet İnönü, Kadri Eroğan ve Öktem arasında geçen toplantı sonucunda koalisyonun ne pahasına olursa olsun devam etmesi gerektiği hususunda hemfikir olunmuştur.⁴⁷

27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında hapse giren siyasetçilerin affı gündemi, Mayıs 1962'de sık sık tartışılmıştır. Yeni Türkiye Partisi, Adalet Partisi ve CHP'nin merkezinde bulunduğu görüşmeler, farkı ve kararlı söylemler ile çıkmaza girmiştir. 63 CHP milletvekilinin 10 Mayıs'ta acele bir şekilde imzaladıkları önerge,⁴⁸ imzaların tamamının toplanmadan basına sunulması ve sürecin birtakım milletvekillerinden bağımsız gerçekleşmesi sebebiyle parti içinde kargaşaya neden olmuştur. Öktem, önergeyi imzalayan milletvekillerini sert bir dille eleştirmiş ve bu davranış parti içinde gerilim yaratmıştır. Öktem'in bu girişimi “Akis” tarafından “hatalı hareket” olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹

Öktem, CHP'nin ideolojik konumunun “ortanın solu” olarak belirlenmesi hususunda parti içinde önemli bir konumda yer almıştır. Nitekim 1962'de partiye yeni bir yön verilmesine dair Parti Meclisi'ne bir önerge sunmuştur. Bu önerge Bülent Ecevit ve Turan Güneş tarafından desteklenmiştir.⁵⁰ Zamanla partinin metası haline gelen bu açılım, mevcut siyasi ortamda da birtakım tartışmalara yol açmıştır. Özellikle 4 Nisan 1962 tarihinde “Yön” dergisinde yayınlanan “CHP: Yön Aranıyor” başlıklı haber, aynı zamanda derginin isminin “Yön” olması ve sosyalizmi destekleyici bir tutum sergilemesi sebebiyle CHP'nin sosyalizme yöneldiği iddialarını ortaya çıkarmıştır.⁵¹ Böylece, parti içinde süregelen bir muhalefet kavramı oluşmuştur. 1965 seçimleri ve daha sonrasında, bu muhalefet kavramı Turhan Feyzioğlu önderliğindeki liderler kadrosu ile Öktem'in de içinde bulunduğu “Ortanın Solu” grubu, bu gruba yakınlığıyla bilinen sol grup ve Cemal Reşit Eyüboğlu önderliğindeki Marksist grup arasında gelişim göstermiştir.⁵²

46 *Kurucu Meclis Tutanak Dergisi*, 25 Şubat 1961, Oturum: 3, Birleşim: 6, s. 387-388; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 25 Haziran 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1, s. 109-114; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 5 Temmuz 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1, s. 203-213; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 7 Temmuz 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1, s. 264-272, 287-290; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 7 Eylül 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1, s. 356-357; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 Kasım 1962, Dönem: 1, Cilt: 9, Toplantı: 2, s. 4-5.

47 Ödenek görüşmelerinden sonraki “Akis” sayısı “çatırtılı koalisyon” yazılı bir kapak sayfası ile yayınlanmıştır. *Akis*, 8 Ocak 1962, C. 13, S. 393, s. 6; Ödenek meselesinin özeti için bkz. *Akis*, 8 Ocak 1962, C. 13, S. 393, s. 12-13.

48 *Milliyet*, 11 Mayıs 1962, s. 5.

49 *Akis*, 14 Mayıs 1962, C. 24, S. 411, s. 9.

50 Fahri Yetim, “Türk Siyasetinde Hürriyetçi Demokrat Vurgu: Turan Güneş Ekolü”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, Kocaeli, 2015, s. 1513. Bu açılımı destekleyenler arasında daha sonra Muammer Aksoy, Muammer Erten, Suphi Baykam, Selahattin Hakkı Esatoğlu, Hüdayi Oral, Nermin Abadan, Orhan Birgit, Lebit Yurdoğlu da dâhil olmuştur.

51 Bkz. *Yön*, 4 Temmuz 1962, s. 5-7. Sanıldığına aksine “Ortanın Solu” kavramı, ilk olarak 1962 ve sonrasında değil, “Akis” dergisinin 31 Ağustos 1960 tarihli sayısında da yer almıştır. *Akis*, 31 Ağustos 1960, C. 18, S. 315, s. 26; Tunay Şendal, “Cumhuriyet Halk Partisi'nde Ortanın Solu İle Başlayan Siyasal Metamorfoza Karşı İç ve Dış Muhalefet”, *Tarih ve Gelecek*, C.6, S. 2, 2020, s. 302.

52 Kurtul Altuğ, *Umudun Tükenişi*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 107-108. Ortanın Solu açılımı,

2. Milli Eğitim Bakanlığı Sürecinde İbrahim Hulusi Öktem

İbrahim Hulusi Öktem, Milli Eğitim Bakanlığı görevine getirilmeden önce İnönü tarafından kendisine İçişleri Bakanlığı teklif edilmiştir. Öktem ise cevap olarak bu görevi kabul edebileceğini ve nihai kararın İnönü'ye ait olduğunu ifade etmiştir. İkinci aday olarak Hıfzı Oğuz Bekata koalisyon ortaklarının onayına sunulmuştur. Yeni Türkiye Partisi'nin iki aday için de bir sorun olmamasını bildirmesi, ardından Adalet Partisi'nin Bekata'yı Öktem'den daha az "partizan" bulması nedeniyle İçişleri Bakanlığı görevine Hıfzı Oğuz Bekata atanmıştır.⁵³

Bekata görevine devam ederken, dönemin Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu, 8 Haziran 1963 tarihinde istifa etmiştir. Ardından İnönü, kabinede revizyona gidileceğini duyurmuştur. 10 Haziran'da ise İnönü, Öktem ile başbakanlıkta bir görüşme gerçekleştirmiş ve kendisine Milli Eğitim Bakanlığına getirildiğini bildirmiştir. Öktem, karar sonrası yaptığı ilk açıklamada eğitim hakkındaki görüşlerinin İnönü ile aynı olduğuna değinmiş ve "Onun benimsediği prensipler, benim de prensiplerimdir" demiştir.⁵⁴ 11 Haziran 1963 – 20 Şubat 1965 dönemini kapsayan Öktem'in bakanlık sürecinde, Türk eğitim sisteminde köklü değişiklikler yaşanmıştır.

Öktem, 15 Haziran'da "Akis" dergisinde yayımlanan "Eğitim davamız üzerinde düşünceler" adlı yazısında mesleki ve teknik öğretim, eğitimde demokrasi, eğitim imkânlarının kullanılması ve öğretmen yetiştirme konuları üzerinde durmuştur.⁵⁵ Derginin bir sonraki sayısı ise "Türkiye'de Eğitim Problemi" yazılı kapak fotoğrafı ile yayınlanmış ve ülke eğitim sistemi Öktem ekseninde detaylı şekilde ele alınmıştır.⁵⁶ Öyle ki, Öktem'in sürekli üzerinde durduğu "öğretmen yetiştirme" problemi uzun süre Türk eğitim sisteminin başlıca sorunlarından biri olmuştur. Öğretmen yetersizliği eğitimi aksatmış ve bir reform yapma gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda var olan üniversitelerin de yardımıyla çeşitli eğitim fakülteleri açılması planlanmıştır.⁵⁷

Türkiye Öğretmen Dernekleri Federasyonu, 12 Haziran'da Öktem'i makamında ziyaret etmiştir. Öktem, ziyaret esnasında Köy Enstitüleri'nin kapandığı 1946 yılından itibaren Türk eğitim hayatının bir "duraklama dönemi" içinde bulunduğu söylemiştir.⁵⁸ Köy Enstitülerini destekleyici bir tutum sergileyen Öktem, Bornova CHP İl Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada fikirlerini "Köy Enstitülerine komünist damgası vuranlardan şüphelenmek lazımdır. Bunlar ilericaliği ve inkılapları hazmedemeyenlerdir. Köy Enstitülerinden mezun olanların bu memlekete büyük emekleri geçmiştir" şeklinde ifade etmiştir.⁵⁹

8 Haziran 1963 tarihli genel kurul oturumunda, Kastamonu Cumhuriyet Senatosu Üyesi Ahmet Nusret Tuna, Öktem'e ortaokul bulunmayan kasabalardaki öğrencilerin bu nedenle daha yüksek bir tahsil yapamayıp meslek okullarına giremediğini, okumanın şehirli ayrıcalığı olarak çıkarılıp herkesin yeteneğine göre yükselebilmesi için ne düşünüldüğü ve bu doğrultuda atılmış bir adım olup olmadığını sormuştur. Öktem, Beş Yıllık Kalkınma Planından bahsederek bakanlık

---

muhalefet partileri tarafından da eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Bkz. *Milliyet*, 17 Temmuz 1965, s. 3.

53 *Akis*, 20 Ekim 1962, C. 26, S. 434, s. 11-12.

54 *Milliyet*, 11 Haziran 1963, s. 1.

55 *Akis*, 15 Haziran 1963, C. 27, S. 468, s. 11.

56 *Akis*, 22 Haziran 1963, C. 27, S. 469, s. 19-22. Bkz. Ek 2.

57 *Milliyet*, 18 Mayıs 1964, s. 1.

58 *Milliyet*, 13 Haziran 1963, s. 1.

59 *Milliyet*, 1 Temmuz 1963, s. 1.

tarafından alınan önlemleri şu şekilde belirtmiştir:⁶⁰

1. 1963-1964 öğretim yılı ortaokullara alınacak 1300 parasız yatılı öğrenci sayısının 1500'e çıkarılması ve bu miktarın yarısının köy ilkokullarına tahsis edilmesi,
2. Köy çocukları faal 9 ve açılması planlanan 10 yatılı bölge okullarında ilkokul eğitiminden sonra tamamlayıcı bazı meslek kurslarını kapsayan sınıfların açılması ve bu okullara ortaokul sınıflarının eklenmesi,
3. Öğrenci kapasitesi düşük olan okullara devam ettirilmesi için durumu olmayan 500'e yakın öğrenciye burs tahsis edilmesi ve erkek teknik öğretimin 270 gezici kursunun yurdun çeşitli bölgelerinde faaliyette bulunması,
4. Kız teknik öğretiminde, Elazığ Kız Enstitüsünün yatılı kısmına köy çocuklarının alınması ve ilkokul öğrenimi verilerek enstitü mezunu olmalarının sağlanması,
5. İlkokul mezunu kadınların meslek sahibi olmaları amacıyla Akşam Kız Sanat Okullarının sayılarının artırılması ve bu okulların zamanla tüm ilçelerde açılmasının planlanması,
6. Genç kadınlar için açılan 757 köy kadınları gezici kursuna ek olarak her yıl 50 ek kurs açılmasının planlanması,
7. İlköğretmen okullarına alınan öğrencilerinin %75'inin köy okulları mezunları arasından seçilmesi,
8. İmam hatip okullarına yatılı sisteminin getirilmesi ve bir sonraki eğitim yılında 1000 öğrenci alınması.

Aynı oturumda Ege ve Atatürk Üniversitelerine Veterinerlik Fakültesi kurulması, Ankara'da ikinci bir Tıp Fakültesi açılması, İstanbul'da bulunan askeri ve deniz müzelerinin durumu ile bu müzelerin Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı'na bağlanması, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nün arsası, Van Milli Eğitim kurumlarının öğretmen ve bina ihtiyacı, Çankırı Kız Enstitüsü'nde gerçekleşen bir olay, Polatlı Ortaokulu'nda yurttaşlık bilgisi öğretmenin öğrencilere sorduğu sorular, 1962-1963 yıllarında ilkokullarda okuyan öğrenci adedi; kız, erkek, hoca ve okul bakımından yüzdeleri, Batman'da bir sanat enstitüsü veya lise açılması konuları tartışılmıştır.

Öktem, göreve başladığından itibaren üç aşamalı ilk, orta ve yükseköğrenim eğitim sistemlerinde reformun gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu aşamada alınan tedbirler ise şu şekildedir:⁶¹

İlköğretim: 7-11 yaş arası tüm öğrencilerin ilköğretim imkânına kavuşması ve eğitim programlarında yapılması planlanan değişiklikler ile köy realitelerine uygun biçimde yetiştirilmesi.

Ortaöğretim: Ortaöğretim sisteminin 19. yüzyıl eskimiş burjuva sisteminden arındırılarak Batı dünyasında olduğu gibi teknik alana kaydırılması ve planın gerçekleştirilme aşamasında hiçbir öğrencinin açıkta bırakılmaması. Böylece 15 yıl içerisinde ortaokul ve liselerde öğrenim gören öğrencilerin %65'inin teknik, %35'inin ise genel öğretim yapan kurumlara yönlendirilmesi.

60 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 18 Haziran 1963, Dönem: 1, Cilt: 11, Toplantı: 2, s. 634-636.

61 Akis, 17 Ağustos 1963, C. 27, S. 477, s. 14.

Yükseköğretim: Kaliteden taviz verilmeden nicel gelişmenin sağlanması. Yeni üniversite ve yetiştirilen yeni öğretim üyeleriyle öğrencilerin yaşama ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi. Üniversite kontenjanlarının artırılması. Şebeke temini ve askerlik tecili gibi kişisel çıkarları için yüksekokullara kayıt yapan öğrencilerin ayıklanması.

Bu tedbirler kapsamında hazırlanan üç kanun tasarısı ise şu şekildedir:⁶²

1. Ek ders ücretleri için verilen 5 lirayı orta dereceli okul öğretmenleri için 10, yüksek dereceli okul öğretmenlerine için ise 15 liraya çıkarmak.⁶³

2. Az bir ücretle çalışan ve emekli olduktan sonra herhangi bir maddi garantisi olmayan öğretmenlerin asli maaş kadrolarına alınabilmesi böylece diğer meslektaşları gibi emeklilik haklarından yararlanabilmeleri.

3. Devlet Personel Kanunu'nun yeniden gözden geçirilerek Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde çalışan memurların kadro sorununun çözülmesi.

Öktem, ülke genelindeki din eğitiminin ayrıştırıcı olduğunu⁶⁴ ve imam hatip okullarında İslami felsefeye uygun bir eğitim verilmediği savunmuştur.⁶⁵ Eylül ve Ekim 1963'te yaptığı bir açıklamalarda kendi bakanlığı sürecinde herhangi bir imam hatip okulunun açılmasına müsaade etmeyeceğini, memleketi ileriye köy öğretmenlerinin götüreceğini ve sekiz bölgenin dışında bulunan imam hatip okullarının kapatılacağını beyan etmiştir. Faruk Kadri Timurtaş, Öktem'in bu söylemini şu şekilde eleştirmiştir:⁶⁶

“...İmam hatip okulları, memleketin yarını için zararlı değil, faydalıdır. Öktem, neden tehlikeli olduğunu açıklayamamıştır. İkincisi bu okullar Milli Eğitime bağlıdır. Bir bakan, kendine bağlı bir müessese hakkında şüphe uyandıracak şekilde konuşamaz. Zayıf ve yetersiz buluyorsa kuvvetlendirmeye çalışır, fakat lekelemez. Üçüncüsü ve en önemlisi, Öktem'in imam hatiplerin karşısına köy öğretmenlerini koyarak ayrıcı, bölücü ve ikilik doğurucu bir davranış göstermesidir. *Hâlbuki* Türkiye'nin yarını, her ikisi de iyi yetişmiş, aydın kafalı öğretmen ve hocaların el ele verip çalışmasına bağlıdır. Gerçek vatanseverlik ve milliyetçilik, zümreleri birbirine düşürmek değil, birbiriyle kavuşturmak demektir.”

Tüm bu beyanlara rağmen kendisinin döneminde kapatılan imam hatip okulu olmamış, aksine bu okullara ilk defa parasız yatılı öğrenci alınmasına başlanmıştır.⁶⁷ 2 Ocak 1965 tarihinde ise Ankara'da ilk Bölge İmam Hatip Okulunun temeli atılmıştır.⁶⁸

62 Akis, 24 Ağustos 1963, C. 27, S. 478, s. 5.

63 Bkz. *Milliyet*, 19 Şubat 1965, s. 7.

64 Bir imam hatip okulu öğrencisinin yazdığı anlaşılan “Allah'ını unutup halifeye çattı, Türk kadınının örtüsünü attı” dizeleri bu çıkarımın basit bir örneğidir. Bkz. *Milliyet*, 6 Şubat 1964, s. 7.

65 *Milliyet*, 21 Temmuz 1963, s. 7. Ayrıca Öktem, 1966 yılında mecliste gerçekleştirilen bir oturumda Adalet Partisi vekillerinin imam hatip okullarının arttırılmasına yönelik isteğini hayretle karşıladığını belirterek gereğinden fazla imam hatip yetiştirilmesinin sosyal huzursuzluklara yol açabileceğini söylemiştir. Bkz. *Milliyet*, 4 Ocak 1966, s. 7.

66 Mustafa Özkan, *Faruk Kadri Timurtaş: Hayatı – Eserleri – Eserlerinden Seçmeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 248; *Son Havadis*, 29 Eylül 1963.

67 Ruşen Çakır, İrfan Bozan, Balkan Talu, İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve gerçekler, Tesev Yayınları, İstanbul, 2004, s. 62.

68 *Milliyet*, 3 Ocak 1965, s. 7.

Eğitimde laiklik usullerini benimseyen Öktem, bu yüzden “dinsizlik” ile itham edilmiştir. Bu ithamlara karşı ise “*Din mevzuunda yanlış ve sapık bir politikanın karşısındayım. Laiklik prensipleri içinde olmak dinsizlik demek değildir. Din eğitimi memlekete faydalı bir hale sokmak üzere harekete geçtik.*” şeklinde açıklama yapmıştır.⁶⁹ İmam hatip okullarını bitirenlerin mezun olduktan sonra birtakım zararlı ve gerici faaliyetlerde bulunduğunu söyleyen Öktem, bu durumu engellemeyi ve mevcut imam hatip okullarını ıslah etmeyi “vazifesi” olarak adlandırmıştır.⁷⁰ Din eğitimi konusunda yapılması tasarlanan yenilikleri ise şu şekilde özetlemiştir: ⁷¹ “*Ayrı ayrı her birisi ihtisasa dayanan din müfredatı menşei malum olmayan, hatta bir kısmı okuryazar olmayan hocaların elinde kalmaktadır. Bu göz önünde tutulduğundan liseden sonra dört sene okunacak olan Yüksek İslam Enstitüsü kurulacaktır. Şimdiye kadar hasretini çektiğimiz ve başka memleketlerde çok üstün seviyelerde olan din adamları sayesinde, o memleketlerin kalkınmasında müessir olan aydın rehberler yalnız din rehberi değil, cemiyet rehberi hüviyetinde insanlar yetiştirmek ihtiyacındayız.*” Bu görüşler kapsamında Türkiye’deki din bilginleri, 19 Kasım’da Ankara’da düzenlenen bir toplantıya çağırılmıştır.⁷² Ayrıca bir “müdürlük” halinde idare edilen din eğitimi, daha kapsamlı ele alınması açısından “genel müdürlük” haline getirilmiştir.⁷³ Böylece Atatürk’ün görüşleri kapsamında ilmi dayanaklara dayanan din eğitimi, dönemin eğitim politikasına yansıtılmaya çalışılmıştır.

Öktem’in ülkedeki din eğitimi ve imam hatip okulları hakkındaki bu fikirleri, “sağ” kesimin tepkisine neden olmuştur. Necip Fazıl Kısakürek’in kurucusu olduğu “Büyük Doğu” dergisinde, Öktem’in bakanlık döneminde eğitim kurumlarının düzeninin altüst edildiğine değinilmiştir. Öktem’in CHP milletvekili Mustafa Şükrü Koç’un tesiri altında kaldığını yazan dergi, “*ahlak bozgunu*” ve “*maddeci anlayış yatağı*” olarak adlandırdığı Köy Enstitülerinin diriltilmesi ve imam hatip okulları başta olmak üzere her türlü dini eğitim merkezlerinin tasfiye edilerek öğretim sistemlerinin bozulması amacıyla olunduğunu iddia etmiştir. Daha sonra 13-16 Temmuz 1964 tarihinde Eskişehir’de düzenlenen Koç’un başkanı olduğu “Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu” kurultayında mahkum komünist öğretmenlere ziyaret kararı alınmasının Öktem ve Koç arasında bir çatışma yarattığı yazılmıştır. Öktem ve Koç’a muhalif bir tavırla yazılan yazıda, “sol” düşüncesinin Türkiye eğitim sistemine entegre edilmeye çalışıldığı ve bakanlığın bu zihniyetten “dezenfekte” edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁷⁴ Türkiye İşçi Partisi yanlısı “Emekçi” gazetesi ise bakanlığın öğretmen topluluğundaki Atatürkçü ve “ilerici” unsurlara karşı kötü bir tutum sergilediğini savunarak Koç’u destekleyici bir profil çizmiştir. Ziyaret edilen mahkûm öğretmenlerin ise Eskişehir mahalli yöneticilerin haksız tutumu yüzünden iftiraya uğradığı savunulmuştur.⁷⁵ Aynı zamanda kurultay sonrası Ortaöğretim Genel Müdürü Kemal Yılmaz’ın ve üç şube müdürünün istifa etmesi Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu’nu destekleyen sosyalist çevre ile Öktem arasında bir cephe oluşturmuştur. Nitekim 8 Ağustos 1964

69 *Milliyet*, 11 Eylül 1963, s. 7.

70 *Milliyet*, 23 Ekim 1963, s. 7.

71 *Milliyet*, 31 Ekim 1963, s. 7.

72 *Milliyet*, 16 Kasım 1963, s. 1.

73 *Milliyet*, 10 Haziran 1964, s. 1.

74 *Büyük Doğu*, 30 Eylül 1964, s. 4-5.

75 *Emekçi*, 25 Temmuz 1964, s. 1-4.

tarihçi “Emekçi” gazetesinde Öktem hakkında “Gericilerle işbirliği yapıyor” başlığı atılmıştır.⁷⁶

Fedai Coşkun’un “gericilik” ve “nurculuk” konusundaki dini yazıları nedeniyle Van’a tayin edilmesi, Coşkun’un bazı yazılarının yayınlandığı “Hürsöz” gazetesinde Öktem’in milliyetçilik karşıtı olması ve eğitim sistemine kendi düşüncesindeki kadroları yerleştirmesi düşüncesiyle yorumlanmıştır. Bu tayin ayrıca Ankara Milliyetçi Öğretmenler Birliği tarafından tepkiyle karşılanmış, Selahattin Arıkan imzasıyla yayımlanan bildiriye Öktem, “*dini savunduğu için*” Coşkun’i feda etmekle ve “*tutumlarıyla adeta bu hastalığa (komünizme) müptela bulunanları desteklemekle*” suçlanmıştır.⁷⁷ Ancak bu suçlama gerçeği yansıtmamaktadır çünkü Öktem, 26 Nisan 1964 tarihinde verdiği bir demeçte komünizmin “nurculuk” altında yayıldığını söyleyerek “*Asırlardan beri milli bütünlüğümüze komünizmi sızdıramayanlar, bu emellerini en kutsal varlığımız olan dinimiz ve ona olan bağlılığımızdan istifade ederek Nurculuk ve çeşitli tarikatlar altında saf ve temiz vatandaşları kandırarak yaymak istiyorlar*” şeklinde konuşmuştur.⁷⁸ 16 Mayıs’ta ise “*Memleketin her yerinde aşırı cereyanların tezahürüne şahit oluyoruz. Düne kadar yurdumuzu tehdit eden aşırı sol cereyanlardı. Şimdi bir de aşırı sağ ve gericici cereyanlar kendisini göstermiştir. Bu da kilit altına alınacaktır. Elverir ki aydınlar milli birliğin korunmasını milli vazife sayсын ve uyanık olsun*” şeklinde bir demeci bulunmaktadır.⁷⁹

Kendisinden önce izlenen ortaöğretim politikalarını eleştiren Öktem, öğretmen ihtiyacına bakılmaksızın birçok lise açıldığını ve ilk tedbir olarak öğrencileri az olan liselerin gözden geçirilerek mevcut öğretmen kadrosunun en iyi şekilde görevlendirmeye çalışılacağını belirtmiştir. Ayrıca lise düzeyinde gerçekleştirilen olgunluk imtihanlarının meslek okullarında da gerçekleştirileceğini söyleyen Öktem, başarı gösteren adayların üniversitelere alınacağını söylemiştir. Bu dönemde, 1963 Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda meslek ve teknik lise mezunu adayların, üniversite okumaları için “*yetiştirdiği meslek alanında gerektiği kadar hizmet görerek iş alanının kazandıracağı imkân ve iktidarlardan yararlanması*” şeklinde sınırlanan bir politika izlenmiştir.⁸⁰ Köy Enstitülerine taraf bir tutum sergileyen Öktem, böylece ilkokul mezunlarının ne tahsil yaparsa yapsın kabiliyetlerine göre ortaöğretim ve yükseköğretime hazırlanacağını ve bu şekilde köy çocuklarının yetiştirileceğini savunmuştur. Böylece Köy Enstitülerinin genel karakterine uygun bir sistem oluşturulması ve şekillendirilen öğretmen terfi sistemiyle öğretmen sorununun çözülmesi planlanmıştır.

Öktem, “yedek subaylık” konusunda da birtakım fikirler üretmiştir. Milli Savunma Bakanlığı’nda yapılan çalışmalarda tahsili ilkokul veya üniversite fark etmeksizin, test sonucunda subaylık vasfına hazır olduğu belirlenen adayların askerliği meslek olarak seçebileceği belirtilmiştir. Ancak bu hususta Milli Savunma Bakanlığı ile gerçekleştirilen görüşmelerde net bir karar alınmamıştır. Bu durum bazı tekniker okulu öğrencileri arasında boykota neden olmuştur.⁸¹ Ayrıca Harp Okulu’ndan ilişkileri kesilen öğrenciler, kredi ve burs seçenekleri ile yüksekokullara

76 *Emekçi*, 8 Ağustos 1964, s. 1-4.

77 Pınar Tokaş, *Fedai Dergisi’nde Komünizm (1963-1979)*, Hiperyayın, İstanbul, 2020, s. 25-26.

78 *Milliyet*, 27 Nisan 1964, s. 1.

79 *Milliyet*, 17 Mayıs 1964, s. 1.

80 Erdal Küçük, “Türkiye’de Kademeler Arası Geçiş ve Öğrenci Akışının Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 1, 2017, s. 65.

81 *Milliyet*, 14 Ocak 1965, s. 7.

yerleştirilmiştir.⁸² Bu yerleştirmeler, Adalet Partisi Milletvekili Şükrü Akkan tarafından üniversiteyi kazanmak için sınava giren lise mezunu adaylara karşı, kontenjanların dolması nedeniyle yapılan bir eşitsizlik olarak değerlendirilmiştir. Ancak Öktem, bu öğrencilerin %90'ının Milli Eğitim Bakanlığı'nın sınavsız girilen okullarına ve kontenjanı dolmamış Erzurum Üniversitesi'ne, geri kalan öğrencilerin ise üniversitelere zorunda oldukları sınavlara girerek kaydolduklarını duyurmuştur.⁸³

Öktem döneminde üniversite sınav sisteminde değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliğe göre üniversiteye giriş sınavları Ankara, İstanbul, Ege ve Atatürk Üniversitelerinde aynı zamanda gerçekleştirilmiştir. Böylece üniversitelere girişlerde fırsat eşitliği sağlanmış ve üniversite kontenjanlarındaki füzuli artışı önlenmeye çalışılmıştır.⁸⁴ 9 Temmuz 1964 tarihinde üniversitelerarası merkezi bir sistemle yapılan sınava 33.763⁸⁵ öğrenci başvurmuştur. İstanbul Teknik Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi bu sistemden ayrı tutulmuştur.⁸⁶ AP İzmir Milletvekili Şükrü Akkan, bu kapsamda başbakana cevaplandırması için üç sorudan oluşan bir soru önergesi vermiştir:

1. Anayasanın 21. maddesi “*Herkes bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.*” demektir. Bu bilim ve sanat hürriyeti karşısında Türkiye Cumhuriyeti Devletinde lise mezunu her vatandaşın üniversite tahsili yapmak temel hak ve hürriyetlerinden midir?

2. Anayasanın 120. maddesine göre “*Üniversiteler ancak devlet eliyle ve kanunla kurulmaktadır.*” Devletin tekelinde bulunan üniversitelerin geçen senelerin kararları hilâfına üniversitelere girmek hakkını imtihana tâbi tutup neticesinde binlerce lise mezununu bilim hürriyetinden mahrum etmek hakları var mıdır? Bilimsel ve idari özerkliğe sahip bulunan üniversite yetkili organlarının bu hareketleri binlerce gencin bilim hak ve hürriyetlerine tecavüz manasına gelmez mi?

3. Türkiye’imizde özel teşebbüse üniversite kurmak hakkı anayasaca tanınmadığına göre, bu işi tekelinde bulunduran devletin okumak isteyen lise mezunlarını bu haklarından mahrum etmeye kanuni hakkı var mıdır? Kişinin temel hak ve hürriyetlerinden olan bilim ve sanat hürriyetinin sağlanması için yukarıda sayılı engelleri kaldırmakla yükümlü bulunan devletin bir unsuru olarak hükümet ne gibi tedbirler düşünmektedir? Olayda eşitlik hakkının ihlali mevzubahis değil midir?

Bu soru önergesine İnönü adına Öktem cevap vermiştir. İlk soruya, anayasanın 53. maddesinden örnek veren Öktem, devletin, iktisadi ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini ancak iktisadi gelişme ve mali kaynakların yeterliği ölçüsünde uygulayacağını belirterek her lise mezununa üniversitelerde öğrenim imkânı hazırlama görevinin mali kaynakların yeterliliğine bağlı olarak yerine getirileceğini söylemiştir. İkinci soruya cevap olarak, üniversitelere girişin sınav ile yapılmasını gerektiren meselenin öğrenci alma kapasitelerinin sınırlı olmasıyla ilişkili olduğunu söyleyen Öktem, birinci soruda belirttiği anayasanın 53. maddesine atıf yaparak “*Bu*

82 *Ulus*, 12 Kasım 1963, s. 1-7.

83 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 9 Kasım 1964, Dönem: 1,Cilt: 33,Toplantı: 4, s. 160-162.

84 *Milliyet*, 3 Ağustos 1963, s. 7.

85 Bu sayının yarısından fazlasını yeni lise mezunu öğrenciler değil, üniversitede öğrenim gördüğü bölümde başarılı olamayan veya istemediği bir bölümde okuyup bölüm değiştirmek isteyen üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 9 Kasım 1964, Dönem: 1,Cilt: 33,Toplantı: 4, s. 161.

86 *Hürriyet*, 19 Eylül 1964, s. 1-9; *Milliyet*, 22 Ekim 1964, s. 1; *Milliyet*, 9 Temmuz 1964, s. 1.

bakımdan üniversite giriş imtihanları, lise mezunu gençlerin okuma hak ve hürriyetine bir tecavüz manası taşıyamaz.” şeklinde yanıt vermiştir. Üçüncü soruya ise, üniversitelerin mevcut kapasitelerinden en iyi şekilde faydalanma yollarının araştırıldığını, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda mevcut kapasitenin artırılması ve yeni üniversiteler açılması imkânlarının hazırlandığını belirtmiştir.⁸⁷ Bu doğrultuda daha sonra mecliste İstanbul Üniversitesi Kuruluş Kadroları Kanununa Ek Kanun Tasarısı, Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanuna Ek Kanun Tasarılarını ve Ankara’da bir Politeknik Fakültesi kurulması hakkındaki kanun teklifi görüşülmüştür.⁸⁸

Okullardaki sınıf geçme sistemi değiştirilerek dört dersten başarısız olan öğrencilerin sınıfta kalacağı bir sistem oluşturulmuştur. Ayrıca tek dersten kalan öğrencilerin “borçlu” sıfatı ile bir üst sınıfa geçemeyeceği kararlaştırılmıştır.⁸⁹ Bu sistem, öğrenciler arasında bir mağduriyet oluşturmuş ve sınıf geçme sisteminin eleştirilmesine neden olmuştur. Bu mağduriyetler, muhalefetin CHP üzerinde kullanabileceği bir koz olarak yorumlanmıştır. Nitekim muhalefet yanlısı gazeteler, CHP içerisinde toplu istifaların gerçekleştiği konulu haberler yayınlamışlardır. Bu haberler “Akis” tarafından “palavra” ve “yaygara” olarak nitelendirilmiş, yayılmasındaki suç ise Öktem’de bulunmuştur. Bu bağlamda Öktem, Türk milli eğitiminde uygulanan meseleler ile ilgili bakanlığa yöneltilen eleştirileri vurdumduymaz bir tavır ile geçiştirmek ve uygulanan politikaları savunmak yerine alakasız beyanlarda bulunarak polemik tüccarlarına fırsat vermekle itham edilmiştir.⁹⁰

1964 yılında açığa çıkan Kıbrıs Krizi, iki ülke arasında eğitim alanında birtakım tartışmalara yol açmıştır. Aynı dönem yoğun bir şekilde görüşülen ve birtakım tartışmalara yol açan “Özel Öğretim Kurumları Kanunu”⁹¹ ve “Yabancı Okullar Rejimi” konuları, Öktem’in fikirleri doğrultusunda gelişim göstermiştir. Yabancı okulların uluslararası seviyedeki değerlerinin yanında kendi milli özelliklerini benimsetmeye çalıştığını, ortaöğretimin ilk sınıflarından itibaren yaratılmaya çalışılan yabancı kültürün belirli bir atmosfer içinde gösterilmek istendiğini ve belirli derslerin dışında öğrenimin Türkçe yapılması gerektiğini savunan Öktem, Rum azınlık ilkokullarına tanınan hukuk kurallarını aşan hakların kaldırılıp Ruhban Okulu’ndaki yabancı öğrenci sayısının sınırlandırılacağını açıklamıştır.⁹² Bunu 16 Temmuz 1964 tarihli TBMM oturumunda yabancı okulların binalarının genişletilmesini, yeni şube açılmasını ve başka bir konumda bina yapılmasını yasaklayan, binaların yerine yenilerinin inşa edilmesini Bakanlar Kurulu’na, tadilat iznini ise Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlayan tasarının kabul edilmesi izlemiştir. Bu kabul, meclis içinde Lozan Antlaşması’na uyulmadığı tartışmalarını ortaya çıkarmıştır. Ancak Öktem, hükümetin bu fikirde olmadığını söyleyerek tasarımı savunmuştur.⁹³ Uluslararası platformlarda Türkiye’nin İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada’daki Rum okullarını kapattığını ve adaların etnik yapılarının

87 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 9 Kasım 1964, Dönem: 1, Cilt: 33, Toplantı: 4, s. 158-159.

88 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 20 Ocak 1965, Dönem: 1, Cilt: 35, Toplantı: 4, s. 4-5; Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 11 Şubat 1965, Dönem: 1, Cilt: 35, Toplantı: 4, s. 456-457; Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 26 Mart 1965, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4, s. 639.

89 Milliyet, 27 Kasım 1963, s. 1. Bkz. Resmi Gazete, 2 Ocak 1964, s. 14-17; Akis, C. 31, S. 535, 18 Eylül 1964, s. 25.

90 Akis, 2 Ekim 1964, C. 31, S. 537, s. 18.

91 Bkz. Resmi Gazete, 18 Haziran 1965, s. 1-3.

92 Süreyya Özyurtkan, Başlangıçtan Günümüze Patrikhane Dosyası, TEM Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 91; Milliyet, 5 Temmuz 1964, s. 2.

93 Milliyet, 17 Temmuz 1964, s. 1.

değiştirilmeye çalışıldığını öne süren Yunanistan, 31 Ağustos 1964 tarihinde var olan eğitimin statüsünün korunması hususunda UNESCO'ya başvurmuştur. Öktem, bu başvuruya yanıt olarak Türkiye'nin politikasını “*Rum okullarının kapatılmış olması asla bahis konusu değildir. Rumca eğitim yasak edilmemiştir. Dil ve din bahislerinden gayrisi Türkçe okutulmaktadır. Okullar orada durmaktadır. Bugünkü idare rejimi 24 sene sürmüştü⁹⁴ ve hiçbir itiraza uğramamış olan rejimdir. Türkiye, sonradan bunu rızası ile değiştirmiştir.*” şeklinde anlatmıştır.⁹⁵

Öktem, ortaöğretim kapsamında yürütülen bilim ve fen odaklı gelişmelere yoğun ilgi göstermiştir. Türkiye’de fen öğretiminin daha modern bir yapı kazanması için gerçekleştirilen projelerin en detaylısı ise Fen Lisesi Projesi’dir. Bu bağlamda bir Fen Lisesi kurulması tartışmaları Hilmi İncesulu dönemindeki 7. Milli Eğitim Şurası’nda görüşülse de uygulamaya konulması Öktem döneminde mümkün olmuştur. Bu konuda yapılacak çalışmalar 23 Ekim 1963 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı ve Ford Vakfı’nın karşılıklı görüşmeleri ile karara bağlanmıştır.⁹⁶ Nitekim Türkiye’nin ilk fen lisesi Ekim 1964’te Ankara Fen Lisesi adıyla 27 öğretmen ve 102 öğrenci ile eğitime başlamıştır.⁹⁷ Ortaöğretim genelinde meydana gelen bu çağdaşlaşma çabaları, İstanbul Erkek ve Galatasaray Liselerinde karma eğitime geçilmesiyle sürdürülmüştür. İstanbul Erkek Lisesi’ne ilk kız öğrenciler 1964, Galatasaray Lisesi’ne ise 1965 itibarıyla alınmaya başlanmıştır.⁹⁸ İstanbul Erkek Lisesi’ne kız öğrencilerin alınması, lisenin mezunlar derneği tarafından yayınlanan bir bildiriyle protesto edilmiştir. Öktem’e yönelik bu bildirin bir kısmı şu şekildedir: “*Lisemiz vekâletiniz kayıtlarında “Erkek Lisesi” olarak müsecceldir. 80 yıllık mazisi bulunan (Erkek Lisesi) isminde ve mazisinde binlerce mezunun manevi hakkı mevcuttur. Mezunlarına mal edilmiş bir unvanın re’sen ve keyfi olarak değiştirilemeyeceği kanaatindeyiz.*”⁹⁹

Türk Kadınlar Birliği Genel Merkezi, 31 Mart 1964 tarihinde Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu önüne Zübeyde Hanım heykeli yaptırmıştır. Açılışı İnönü tarafından yapılan heykel, geniş bir siyasi kadronun katılımı nedeniyle basın tarafından yakından takip edilmiştir. Açılış esnasında hazır bulunan Öktem, düşüncelerini “*Atatürk’ün annesinin büstünün Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu’nun önünde yer almış olmasını mutlulukla karşıladım. Türkiye’mizin yeni bir hayat anlayışının sembolü olan en büyük Türk annesinin, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu öğrencilerine örnek teşkil edeceğine inanıyorum*” şeklinde ifade etmiştir.¹⁰⁰

94 25 Eylül 1951 tarihli 151 sayılı kararla onaylanan “Rum Rahipler Okulu Yönetmeliği”. Bkz. *Heybeliada Rum Rahipler Okulu Öğretim Yönetmeliği*, Vasil Vasiliadis Matbaası, İstanbul, 1953, s. 5-27.

95 İlay Romain Örs, *İstanbul Rumlar ve 1964 Sürgünleri: Türk Toplumunun Homojenleşmesinde Bir Dönüm Noktası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 171.

96 Beyhan Zabun, *Ankara Fen Lisesi Monografisi (1964-2004)*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 22.

97 Rifat Önsoy, “Cumhuriyetten Bugüne İlk ve Ortaöğretimimiz ve Bazı Meseleleri”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1991, s. 13-14.

98 www.ielev.org.tr/tr/istanbul-erkek-lisesi/iel-tarihcesi-yillara-gore/ (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2020); Galatasaray Lisesi’ne ilk aşamada 9 kız öğrenci öğrenim görmüştür. Meral Mercan bunlardan biridir ve 2007-2018 yılları arası Galatasaray Lisesi Müdürlüğü görevi yapmıştır. www.gsl.gsu.edu.tr/tr/tarihce/mudurlerimiz (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2020).

99 *Milliyet*, 4 Temmuz 1964, s. 2.

100 *Milliyet*, 1 Nisan 1964, s. 1; Tuğba Belenli, Ayten Kiriş Avaroğulları, “20. Yüzyılda Türkiye’de Kadın Konusunun Tarih Derslerinde Öğretimine Yönelik Bir Değerlendirme: Türk Kadınlar Birliği ve Faaliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, Aralık 2017, s. 299.

Öktem, Birleşik Arap Cumhuriyeti gibi bazı İslam devletlerinin Panislamizm amacıyla okullara uzanan bir propaganda girişiminde bulduklarını söylemiştir. 13 Mayıs 1964 tarihinde yaptığı basın toplantısında bu durumu “*Türk ulusunun milli şuuru buna hiçbir zaman müsaade etmeyecektir. Meseleyi bu yönden ele almayan, farkında olmadan istismar edilenler daha yakın bir zamanda bu gerçeği anlayacaklardır.*” şeklinde değerlendirmiştir.¹⁰¹

Öktem, 3 Ağustos 1964 tarihinde Türkiye eğitim tarihinde ilk kez geniş ölçüde bir Müzik ve Sahne Sanatları Danışma Kurulu’nu toplantıya çağırmıştır. Bu toplantıda görüşülecek konular şu şekilde planlanmıştır:¹⁰²

1. Sahne ve müzik sanatlarının öğretim ve yürütme faaliyetlerinde görevli kurumların dönemin koşullarına uygun bir biçimde yetiştirilmesi ve yenilerinin kurulması için alınması gereken önlemler,

2. İstanbul Operası ve Şehir Orkestralarının Milli Eğitim Bakanlığı’na devri ve İstanbul Opera Binasında faaliyete geçecek Devlet Tiyatro, Opera ve Balesi’ne verilmesi gereken şekil,

3. Opera ve bale bölümlerinin tiyatro bölümüyle aynı çatı ve bütçe içine alınması ve mesleki özgürlük sağlanması,

4. Sahne ve müzik çalışmalarının yeni bir düzen ile memleket çapında geliştirilebilmesi için bağımsız veya Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı uygun bir idari teşkilat kurulması,

5. Müzik ve sahne sanatlarındaki yaratışların yurt içi ve dışında tanıtılabilmesi için alınması gereken önlemler,

6. Müzik ve sahne sanatçılarının kişisel ve mesleki gelişmeleri için alınması gereken önlemler ve bu alanlardaki özel girişimlere yapılması uygun olacak yardımlar,

7. Müzik ve sahne sanatlarının önemli besteci ve yazarlarının daha çok sayıda yetişebilmeleri için alınması gereken önlemler ve kendilerine sağlanması yararlı olacak maddi ve manevi haklar,

8. Müzik ve sahne sanatlarında çalışanların sosyal durumlarıyla ilgili problemler ve alınacak önlemler.

Toplantı genelinde kabul edilen kararlar ise şu şekildedir:¹⁰³

1. Toplantı sırasında İstanbul ve Ankara’ya yeni bir devlet konservatuvarı açılması,

2. İstanbul Operası’nın bağımsız bir devlet operası haline getirilmesi,

3. İstanbul Şehir Orkestrası’nın bir Devlet Senfoni Orkestrası haline getirilmesi,

4. Ankara Devlet Tiyatrosu bölümlerinin bağımsızlıklarına kavuşturulması,

5. Bölge tiyatrolarının bir an önce açılması,

6. Özel tiyatrolara vergi muafiyeti tanınması,

7. Bina inşa etmek için uzun vadeli kredi sağlanması,

8. Yurtiçi ve yurtdışı turnelerini finanse etmekte yardımlarda bulunulması,

101 *Milliyet*, 14 Mayıs 1964, s. 7.

102 *Akis*, 31 Temmuz 1964, C. 30, S. 528, s. 32-33.

103 *Akis*, 14 Ağustos 1964, C. 30, S. 530, s. 33.

9. Yaratıcı çalışmaların teşvik edilmesi için İnönü Armağanları Kanunu¹⁰⁴ benzeri başka bir armağan sisteminin kurulması,

10. Müzik ve sahne sanatlarının yurtiçi ve yurtdışında daha çok yayılması için alınan önlemler kapsamında bir “Kültür ve Sanat İşleri Bakanlığı” kurulması.

Öktem’in uyguladığı eğitim politikaları, Saadet Evren ve Kamil İnân tarafından “milli menfaatlere aykırı tutumu” gerekçesiyle kendisi hakkında gensoru önergesi verilmesine neden olmuştur. Önerge, ilk başta CHP tarafından kabul edilmesine rağmen AP, Öktem’i destekleyici bir tutum sergilemiştir. AP’nin bu tavrının nedeni ise Öktem’in Milli Eğitim camiası içine aşırı sol kesimin girmesini engellemesi ve bu sebeple görevden alınmak istenmesinin aşırı solcuların amacına ulaşmasına neden olacağı olarak belirtilmiştir.¹⁰⁵ Evren ise Öktem’in sol ve sağ kutuplar arasında dolaştığını öne sürmüştür.¹⁰⁶ Öktem’in bu konudaki savunması, uygulanan eğitim politikalarının Atatürk’ün temel ilkeleri ve 1961 Anayasası’nın ruhuna uygun olduğu yönünde gerçekleşmiştir. Ayrıca Öktem, eğitimdeki temel unsuru Atatürk milliyetçiliğinin çizdiği yol doğrultusunda “batı uygarlığına yaklaşan bir eğitim sisteminin Türkün kendi özüne has eğitimiyle kaynaştırılması” olarak nitelmiştir.¹⁰⁷ Sağ-sol yönelimleri ve “din istismarcılığı” ekseninde süren tartışmalar bir süre devam etmiştir. Yapılan oylamada 165’e karşı 182 oyla gensorunun reddinde karar kılınmıştır. AP Erzurum Milletvekili Turhan Bilgin’in destekleyici tavrına rağmen AP milletvekillerinin geneli Öktem aleyhine oy vermiştir.¹⁰⁸ Bu gensoru öncesi ve sırasında Öktem’in milli eğitim politikalarının CHP içinde birtakım ayrışmalara yol açtığı fark edilmiştir. “Akis” dergisi, Öktem’i “yıpranmış” ve “*Milli Eğitim politikalarını kavrayamayan*” bir politikacı olarak sıfatlandırmıştır.¹⁰⁹ AP’nin bu esnada izlediği politika ise “Yön” dergisi tarafından “*Öktem bir buldozer gibi bize yollar açıyor*” söylemine istinaden “*adı ilericiye çıkmış bir partinin ilerici etiketli bakanına gerici bir politika yaptırmak*” olarak algılanmıştır. Öyle ki, derginin 13 Kasım 1964 tarihli sayısı, kapağında Öktem’in fotoğrafı ve “AP’nin Buldozeri: Öktem” yazılı bir metinle yayınlanmıştır.¹¹⁰ Siyasilerin eğitim anlayışı ise “*...Gericiliği teşvik eden ve destekleyen bir ortam içinde yaşıyoruz. Statükoyu değiştirmek isteyen her fikri komünistlikle damgalamak cereyanı yaygındır. Memlekette hâkim çevreler ve siyasi partiler, bu demagojik gidişe karşı koymak şöyle dursun, değişiklik isteyenlerin komünizm iftiralarıyla baltalanmasından adeta memnundurlar.*” şeklinde özetlenmiştir.¹¹¹ Evren’in Öktem hakkındaki iddiaları, derginin gensorunun sonlanmasından sonra yayınlanan ilk sayısında “İftira makinaları” başlığı altında yorumlanmıştır.¹¹² Evren ise kendisini yaptığı 4 maddelik bir savunma ile savunmuştur.¹¹³

104 Bkz. *Resmi Gazete*, 13 Haziran 1946, s. 2.

105 *Milliyet*, 4 Kasım 1964, s. 7.

106 *Milliyet*, 5 Kasım 1964, s. 1-7.

107 *Milliyet*, 12 Kasım 1964, s. 1.

108 *Milliyet*, 20 Kasım 1964, s. 1-7.

109 *Akis*, 6 Kasım 1964, C. 31, S. 542, s. 11.

110 Bkz. Ek 3.

111 *Yön*, 13 Kasım 1964, s. 4-5.

112 *Yön*, 20 Kasım 1964, s. 5.

113 Bkz. *Yön*, 4 Aralık 1964, s. 5.

Eğitim tartışmaları genelinde Öktem'e karşı alınan cephe, üniversite harçlarına uygulanan zam kararı ile artış göstermiştir.¹¹⁴ Bu uygulama, zamma karşı çıkan üniversite öğrencileri ile harcın gerekli olduğunu savunan öğretim üyeleri arasında birtakım anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bu süreç, öğretim üyelerinin bilimi bir ticaret konusu haline getirmesi gerekçesiyle kamuoyu tarafından da sert bir tepkiyle karşılaşıncaya zam kararı bir süreliğine rafa kaldırılmıştır.¹¹⁵ Aynı zamanda üniversitelerin köklü bir reforma ihtiyaç duyduğunu düşünen Öktem, bazı öğretim üyelerini üniversitelerde az ders saati almaları konusunda eleştirmiştir. Tüm bu olaylar ve üniversite eğitimindeki çıkmaz, birtakım akademisyenler ile Öktem arasındaki ilişkinin gerginleşmesine neden olmuştur. Nitekim bu durum Öktem'in bazı öğretim üyeleri tarafından protesto edilmesine yol açmıştır.¹¹⁶ Sosyalist çevre ise öğretim üyelerinin üniversitelerde az ders saati alıp özel sektöre yönelmesini şu şekilde değerlendirmiştir: "Üniversite ve yüksekokullarda profesör ve doçentlere fazla ders saati yükletilmemesinin sebebi, arta kalan zamanlarında bilimsel araştırmalar yapmaları içindir, özel okullarda ders verip gelirlerini arttırmak için değil. Ya bilim yolunda memlekete hizmet etsinler ya da çifte tedrisat yapıp vatan çocuklarını okutsunlar."¹¹⁷

2009'a kadar uygulanan "Okullarda Merasim Geçişi ve Yönetmeliği", Öktem döneminde yürürlüğe girmiştir. 27 maddeden oluşan yönetmelik, tertipleme, merasim duruşu, merasim geçişi, merasim geçişi sırasındaki selam durumu ile kılık ve donatım esaslarını detaylı bir şekilde ele almıştır.¹¹⁸

Öktem'in bakanlık sürecinde İngiliz ve Amerikan olmak üzere toplam 30 öğretmenin Türk okullarında eğitim vermeye başlaması onaylanmıştır.¹¹⁹

1965 bütçe görüşmeleri sonucunda AP'nin diğer muhalefet partileriyle işbirliği yaparak çoğunluğu sağlaması ve bunun sonucunda tasarının reddedilmesiyle İnönü başbakanlık görevinden istifa etmiş, mevcut kabine feshedilmiştir. Yeni kabine Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi koalisyonundan oluşturulmuştur. Dolayısıyla İbrahim Hulusi Öktem'in Milli Eğitim Bakanlığı süreci sona ermiştir. Öktem, bakanlığı sürecinden sonra mecliste görüşülen eğitimle alakalı bazı konularda da söz almış ve fikrini beyan etmiştir.¹²⁰

Sonuç

İbrahim Hulusi Öktem'in Demokrat Parti, Hürriyet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi gibi birbirine muhalif partilerde gösterdiği siyasi icraatlar, Türk halkının fikri dünyasını iyi analiz etmesini sağlamıştır. Öktem, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonrası uygulanan farklı eğitim politikalarına demokrat ve Atatürkçü bir anlayış getirmiştir. Atatürk ilkelerinden taviz vermeyen

114 Bkz. *Emekçi*, 1 Ağustos 1964, s. 1; *Emekçi*, 25 Eylül 1964, s. 4; *Emekçi*, 2 Ekim 1964, s. 1-3.

115 *Akis*, 27 Kasım 1964, C. 31, S. 545, s. 15; *Emekçi*, 9 Ekim 1964, s. 1.

116 *Milliyet*, 7 Ocak 1965, s. 1; *Milliyet*, 8 Ocak 1965, s. 7.

117 *Emekçi*, 18 Eylül 1964, s. 4.

118 *Resmi Gazete*, 23 Şubat 1965, s. 5-7.

119 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30-18-1-2 / 172-43-18(10.08.1963); *BCA*, 30-18-1-2 / 173-52-5(30.09.1963); *BCA*, 30-18-1-2 / 173-53-17(18.11.1963); *BCA*, 30-18-1-2 / 176-9-4(14.02.1964); *BCA*, 30-18-1-2 / 177-20-19(11.04.1964); *BCA*, 30-18-1-2 / 177-20-19(11.04.1964); *BCA*, 30-18-1-2 / 177-20-20(11.04.1964); *BCA*, 30-18-1-2 / 179-41-10(14.07.1964); *BCA*, 30-18-1-2 / 180-52-4(31.08.1964); *BCA*, 30-18-1-2 / 180-52-5(31.08.1964).

120 Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 8 Ocak 1973, Dönem: 3, Cilt: 31, Toplantı: 4, s. 615-638.

ve tarafsız bir tutum sergileyen Öktem, eğitim ve meslek hayatı boyunca yer aldığı kurum ve organizasyonlardaki deneyimlerini harmanlayarak bakanlık sürecinde başarılı olabilmıştır.

Öktem'in bakanlık sürecinde Milli Eğitim Bakanlığı'nın ilkokul yatırımları için ayrılan para, 1964-1971 yılları arasındaki ortalamanın üstündedir. 1964'te 630.552.000 ve 1965'te 583.019.000 lira yatırım için ayrılmışken, bu miktar 1964-1971 yılları arası ortalama 456.829.333 liradır.¹²¹ Bu değerler, temel eğitime verilen önemi yansıtmaktadır.

Öğretmen yetiştirme konusunda itinalı bir profil sergileyen Öktem, Türkiye'deki öğretmen yetiştirme sorununa yapıcı yaklaşımları ile çözüm getirmeye çalışmış, uyguladığı eğitim politikalarının merkezine koymuştur. Bu politikalar incelendiğinde, Öktem'in başarılı bir süreç izlediği söylenilebilir. Cumhuriyetin ilanından itibaren on yıllık süreçler göz önünde bulundurulduğunda öğretmen başına düşen öğrenci sayıları 1923-1924 öğretim yılında 33, 1933-1934 öğretim yılında 39, 1953-1954 ve kendisinin bakanlık makamına geldiği 1963-1964 öğretim yılında ise 46'dır.¹²² Bu istatistiklerde okul ve öğretmen artışının paralellik göstermesine rağmen öğrenci sayısında yaşanan hızlı artışın öğretmen başına düşen öğrenci sayısını olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Ancak Öktem'in bakanlığı sonrası yaşanan on yıllık süreçte 1973-1974 öğretim yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayısının 34 olması, öğretmen yetiştirme konusunda başarılı bir süreç izlendiğini kanıtlar niteliktedir.

İmam hatip okullarının işlevi ve eğitimi işleyişi, Öktem döneminde tartışılan başlıca konulardan bir diğeridir. Bu okullar hakkında verdiği demeçler ve uygulanan eğitimde bir modernleşmeye gidilmesini zorunlu görmesi, sağ ideolojiye sahip birtakım basın kaynakları ve milletvekilleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu demeçleri nedeniyle Öktem, eğitim camiasına aşırı sol/komünist düşünceye sahip kişileri yerleştirmekle itham edilmiştir. Ancak anlaşılmaktadır ki, bu ithamlar Öktem'in aşırı sol konusunda verdiği demeçlerle beraber incelendiğinde gerçeği yansıtmamaktadır. Eğitim sistemini herhangi bir siyasi ideolojiye bağlı kalmadan geliştirmek isteyen Öktem, aşırı sol akımların da eğitimde bir sorun teşkil edeceğine inanmaktadır. Öyle ki, sol basın kaynakları da dönem dönem Öktem'e karşı yoğun bir eleştiri mekanizması geliştirmiştir.

Öktem'in eğitim politikasındaki sağ ve sol anlayışı, ileride CHP içerisinde tartışmaya açacağı CHP'nin bir yön bulması gerektiği tartışmasına zemin hazırlamıştır. Anlaşılmaktadır ki CHP'nin Ortanın Solu politikası, Öktem'in eğitim politikasındaki anlayışına büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu nedenle Öktem döneminin eğitim icraatlarındaki yönün "Ortanın Solu" olduğu söylenilebilir.

Öktem, Köy Enstitülerinin kırsal alanda yaşayan halkın çağdaşlaşmasında en etkin araç olacağını düşünmektedir. Faydalarının konuşulduğu ancak yeniden oluşturulmasının mümkün olmadığı düşünülen Köy Enstitüleri sistemi, kırsalda oluşturulan birtakım gezici kurslarla yaşatılmaya çalışılmıştır. Eğitimin daha çok teknik boyutunu ele alan gezici kurslar, mesleki eğitimi merkezine alarak "halk eğitimi" kavramının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. İşleyişlerinin hızlandırılması açısından Öktem döneminde 16 Temmuz 1964 tarihli 6/3349 Bakanlar Kurulu kararı vasıtasıyla Köy İşleri Bakanlığı'na devredilen Halk Eğitim Genel Müdürlüğü ve köy-il olmak üzere ikiye ayrılan gezici kursların bir kısmı, eğitimin ulaşılabilirliğini artırarak kapsamının genişletilmesini mümkün kılmıştır.

121 Tahsin Ünal, *Milli Eğitim Davamız*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s. 25.

122 Rifat Önsöy, *a.g.m.*, s. 7.

27 Mayıs 1960 Darbesi sonrası Türkiye'nin kendisini içinde bulduğu siyasi çatışma unsurları, bakanlık nezdinde temsil edilen konuların hemen hemen hepsinde etkili olmuştur. 27 Mayıs 1960 sonrası son İnönü hükümetinin Milli Eğitim Bakanı konumundaki İbrahim Hulusi Öktem'in döneminin ivedilikle incelenmesi, kendisinden önceki eğitim hareketlerinin kavranması ve darbe sonrası oluşturulan veyahut oluşturulmaya çalışılan eğitim anlayışının anlamlandırılması açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 172-43-18(10.08.1963).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 173-52-5(30.09.1963).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 173-53-17(18.11.1963).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 176-9-4(14.02.1964).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 177-20-19(11.04.1964).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 177-20-20(11.04.1964).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 179-41-10(14.07.1964).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 180-52-4(31.08.1964).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / 180-52-5(31.08.1964).

B. Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 18 Haziran 1963, Dönem: 1, Cilt: 11, Toplantı: 2.

Heybeliada Rum Rahipler Okulu Öğretim Yönetmeliği, Vasil Vasiliadis Matbaası, İstanbul, 1953.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 25 Haziran 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1.

TBMM Albümü 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

TBMM Tutanak Dergisi, 11 Eylül 1957, Dönem: 10, Cilt: 20, Toplantı: 3.

Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, 25 Şubat 1961, Oturum: 3, Birleşim: 6.

Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, 13 Temmuz 1961, Oturum: 1, Cilt: 6, Birleşim: 85.

VII. Millî Eğitim Şurâsı Açılış Konuşması (5 Şubat 1962), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1962.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5 Temmuz 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 7 Temmuz 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 7 Eylül 1962, Dönem: 1, Cilt: 6, Toplantı: 1.

- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 Kasım 1962, Dönem: 1, Cilt: 9, Toplantı: 2.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 9 Kasım 1964, Dönem: 1, Cilt: 33, Toplantı: 4.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 20 Ocak 1965, Dönem: 1, Cilt: 35, Toplantı: 4.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 11 Şubat 1965, Dönem: 1, Cilt: 35, Toplantı: 4.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 26 Mart 1965, Dönem: 1, Cilt: 37, Toplantı: 4.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 8 Ocak 1973, Dönem: 3, Cilt: 31, Toplantı: 4.

C. Süreli Yayınlar

- Akis
Büyük Doğu
Cumhuriyet
Emekçi
Hürriyet
Milliyet
Resmi Gazete
Son Havadis
Sosyal Adalet
T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi
Ulus
Yön

D. Kitaplar

- Ahmad, Feroz ve Turgay Ahmad, Bedia, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Albayrak, Mustafa, *Demokrat Parti’nin Zor Yılları (1954-1957)*, Mer Ak Yayınları, Mersin, 2020.
- Altuğ, Kurtul, *Umudun Tükenişi*, Kervan Yayınları, Ankara, 1979.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Başgil, Ali Fuat, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2008.
- Çakır, Ruşen, vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve gerçekler*, Tesev Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hatiboğlu, M. Tahir, *Türkiye Üniversite Tarihi*, Selvi Yayınevi, Ankara, 2000.

Okutan, Çağatay, *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 1916-1980*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Öymen, Altan, *Ve İhtilal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

Özkan, Mustafa, *Faruk Kadri Timurtaş: Hayatı – Eserleri – Eserlerinden Seçmeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Özyurtkan, Süreyya, *Başlangıçtan Günümüze Patrikhane Dosyası*, TEM Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Romain Örs, İlay, *İstanbul Rumlar ve 1964 Sürgünleri: Türk Toplumunun Homojenleşmesinde Bir Dönüm Noktası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Tokaş, Pınar, *Fedai Dergisi'nde Komünizm (1963-1979)*, Hiperyayın, İstanbul, 2020.

Tökin, Füzûzan Hüsrev, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.

Ünal, Tahsin, *Milli Eğitim Davamız*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.

E. Makaleler

Aldıkaçtı, Orhan, “27 Ekim 1957 Milletvekilleri Seçimi”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 24, S. 1-4, 1959, s. 13-25.

Belenli, Tuğba ve Kiriş Avaroğulları, Ayten, “20. Yüzyılda Türkiye’de Kadın Konusunun Tarih Derslerinde Öğretimine Yönelik Bir Değerlendirme: Türk Kadınlar Birliği ve Faaliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, Aralık 2017, s. 287-310.

Çakmak, Diren, “Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, 2008, s. 153-186.

Hesapçioğlu, Muhsin, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 29, 2009, s. 121-138.

Küçüker, Erdal, “Türkiye’de Kademeler Arası Geçiş ve Öğrenci Akışının Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 1, 2017, s. 43-97.

Önsoy, Rifat, “Cumhuriyetten Bugüne İlk ve Ortaöğretimimiz ve Bazı Meseleleri”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1991, s. 1-23.

Şendal, Tunay, “Cumhuriyet Halk Partisi’nde Ortanın Solu İle Başlayan Siyasal Metamorfoza Karşı İç ve Dış Muhalefet”, *Tarih ve Gelecek*, C.6, S. 2, 2020, s. 281-302.

Tangülü, Zafer, “Demokrat Parti Eğitim Politikaları (1950-1960)”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 10, S. 2, Bahar 2012, s. 389-410.

Taşpınar Dağcı, Gül Tuba, “Türk Siyasal Tarihinde Hürriyet Partisi’nin Yeri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 2005, s. 15-29.

Temizgüney, Firdes, “1960 Darbesine Giden Süreçte Önemli Bir Kesit: İstanbul Öğrenci Olayları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Bahar 2018, s. 181-211.

Yetim, Fahri, “Türk Siyasetinde Hürriyetçi Demokrat Vurgu: Turan Güneş Ekolü”,

Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, Kocaeli, 2015, s. 1509-1519.

F.İnternet Kaynakları

Galatasaray Lisesi, www.gsl.gsu.edu.tr/tr/tarihce/mudurlerimiz (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2020).

İstanbul Erkek Liseliler Eğitim Vakfı, www.ielev.org.tr/tr/istanbul-erkek-lisesi/iel-tarihcesi-yillara-gore/ (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2020).

G. Tezler

Aktaş, İsmail, *Atatürk ve Gençlik*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

Kirişçiöğlü, İlkay, *The Freedom Party and Grand Narratives*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

Zabun, Beyhan, *Ankara Fen Lisesi Monografisi (1964-2004)*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

EKLER

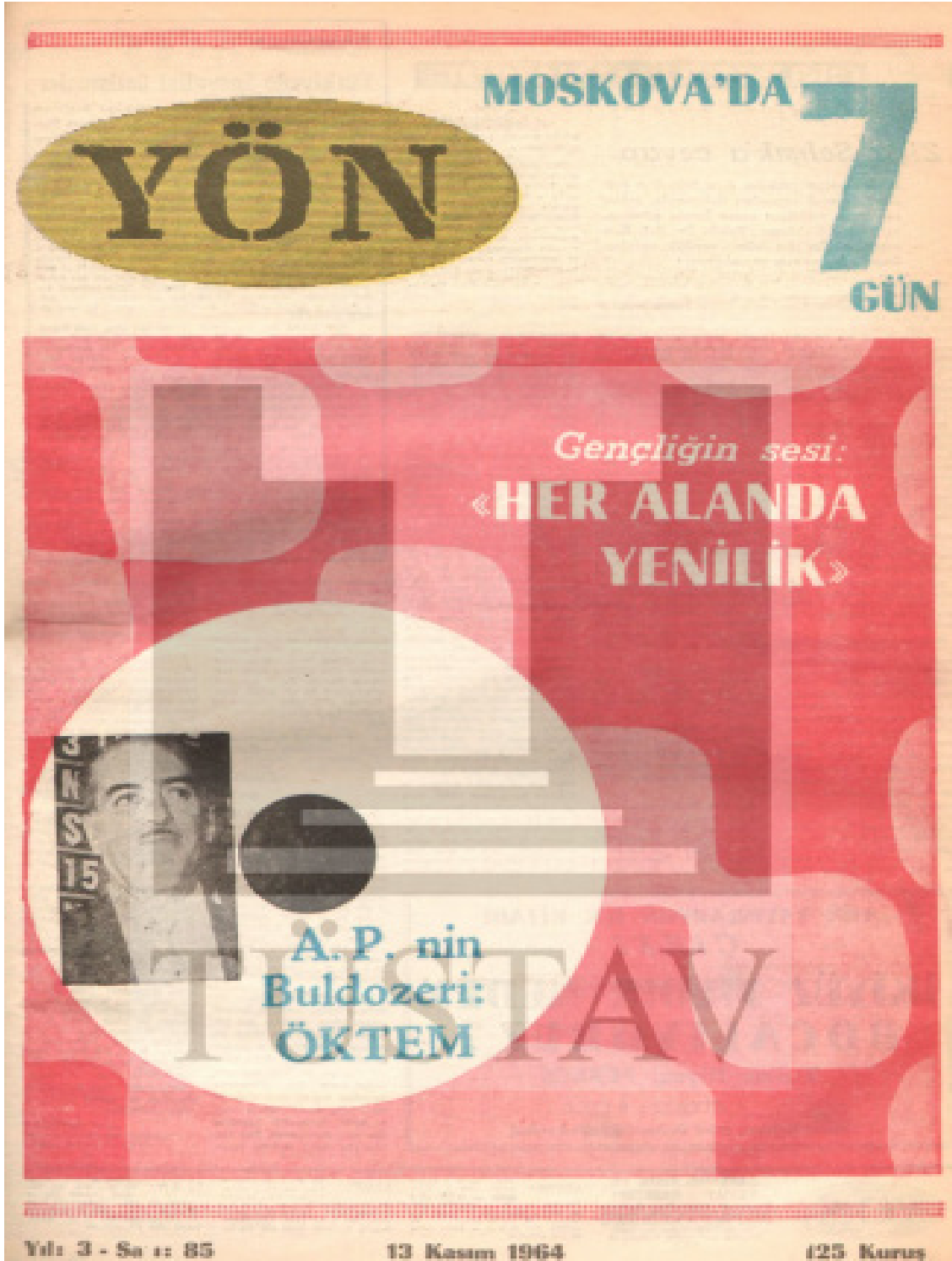
Ek 1. İbrahim Öktem'in "Komünizmi Biraz Da Ortanın Sağında Arayınız" Demeci Sonrası Yayımlanan Bir Karikatür

Ek 2. 22 Haziran 1963 Tarihli Akis Dergisinin Kapak Sayfası

Ek 3. 13 Kasım 1964 Tarihli Yön Dergisinin Kapak Sayfası

Doç. Dr.
Nevzat ARTUÇAdıyaman Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
nartuc@adiyaman.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-4862>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 29/11/2020 08/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.833103>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bağdat Vilayet İdaresinde Yaşanan Değişim Ve Gelişmeler

Changes and Developments in Baghdad Provincial Administration in the Second Constitutional Period

Öz

Osmanlı Devleti, Tanzimat Döneminden itibaren Bağdat ve havalisi için özel yönetim tedbirleri almıştır. Özellikle bölgede tesis edilen VI. Ordu Komutanlığı ve Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasındaki başarılı icraatları dikkatlerin bir kez daha bölge üzerinde yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. II. Meşrutiyet Döneminde de emperyalist faaliyetlere karşı Bağdat ayrıcalıklı önemini muhafaza etmiş, Ordu Komutanlığı ve Valilik görevleri tevcihinde son derece hassas davranılarak bölgedeki otorite boşluğu doldurulmaya çalışılmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmasıyla birlikte Bağdat vilayet idaresinde köklü değişiklikler oldu. Bağdat Vilayeti daha çok askeri bir mahiyet kazandı. Savaşta İngilizlerin en büyük hedefi haline geldi. Selman-ı Pak ve Kûtü'l-Amâre'de kazanılan tarihi başarılar İngilizlerin hevesine engel oldu. Ancak, Almanya'nın bölgede kendi menfaatleri doğrultusundaki çalışmaları ve bürokraside yaşanan yetki tartışmaları İngiliz tehdidi karşısında yeterli önlemlerin alınmamasına neden olmuştur. Nitekim İngilizler yaklaşık 10 ay gibi kısa sayılabilecek bir içerisinde önce Kûtü'l-Amâre'yi ardından Bağdat'ı alarak Türk-Alman anlaşmazlığından istifade etmesini bilmiştir. Almanların Bağdat'ı kurtarmak için planladıkları Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı projesi de Bağdat'ı kurtarmak için yeterli olmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Almanya, Kûtü'l-Amâre, Selman-ı Pak, Goltz Paşa, Cemal Paşa, Halil Paşa

Abstract

The Ottoman State had taken special management precautions for Baghdad and its vicinity since *The Period of The Tanzimat*. Especially, the formation of the VI. Army command in the region and the successful performances of Midhat Pasha during his Baghdad governership once again caused that attention be focused on the region. Also during the II. Constitutionalist Period against the emperialist activities Baghdad preserved its privileged position and the Ottoman State being meticulous about

ATIF: ARTUÇ Nevzat, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bağdat Vilayet İdaresinde Yaşanan Değişim Ve Gelişmeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1451-1463)

CITE: ARTUÇ Nevzat, "Changes and Developments in Baghdad Provincial Administration in the Second Constitutional Period", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1451-1463)

conferring the army commandment and governance posts tried to fill the authority gap in the region. However, with the inclusion of the Ottoman State in the First World War, there were radical changes in the province of Baghdad. Baghdad Province became more of a military character. It became the greatest target of the British in the war. Historical successes in Selman Pak and Kûtü'l-Amâre prevented the desire of the British. However, Germany's efforts towards its own interests in the region and the debates on authority in the bureaucracy have caused inadequate measures to be taken against the British threat. As a matter of fact, the British were able to take advantage of the Turkish-German conflict by taking Kûtü'l-Amâre and then Baghdad in a short period of about 10 months. The Yıldırım Armies Group Command project planned by the Germans to save Baghdad was not enough to save Baghdad.

Key Words: Baghdad, Germany, Kûtü'l-Amâre, Selman-ı Pak, Goltz Pasha, Cemal Pasha, Halil Pasha

Giriş

II. Abdülhamid Dönemi'nde Bağdat'ta uygulamaya sokulan eşraf siyaseti, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte çökmüştür. İttihatçılar Bağdat'ta eşrafı, II. Abdülhamid sisteminin bir devamı olarak görmüşler bu yüzden onlara verilen bütün ayrıcalıkları kaldırmışlardır. II. Meşrutiyet'in ilanı bu yüzden Irak'ta hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Eşrafa yapılan muamele, isyanla sonuçlanmıştır. Midhat Paşa'nın izinden gitmeyi tercih eden İttihatçılar, meşihat usulünün kaldırılmasını ve arazinin yeniden küçük parçalar halinde halka dağıtılmasını ön görmüşlerdir¹. Bu husus bölgede valilik yapan Süleyman Nazif ve Celal Beyler tarafından hazırlanan raporlarda sıklıkla ifade edilmiştir². İttihatçılar, Bağdat ve çevresinde yeniden ihya edilen sanayi mektepleri projeleriyle de Midhat Paşa'nın mirasına sahip çıktıklarını göstermişlerdir³.

Meşruti sisteme geçişte yaşanan otorite boşluğu, Basra'da Şiilik faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. İngiliz Lynç Şirketi'ne, 1909'da Fırat ve Dicle üzerinde seyr-i sefain imtiyaz hakkının verilmesi ve 1913'te miri arazilerin yabancılara satışı için Hükümet'in başlatmış olduğu girişimler tepkiyle karşılandı. Eşraf, Abdülhamid ve İttihatçı yanlısı şeklinde kendi aralarında gruplaşmaya başladı. Öte yandan iç siyasi çekişmeler İstanbul'dan sonra, Bağdat ve çevresinde de etkisini göstermeye başladı. Bağdat ve Basra'da 1911'de Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın şubeleri açıldı. Ertesi yıl ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bağdat'taki örgütlenmesi tamamlandı. Basra'da Arapçılık faaliyetleri ve Prens Sabahaddin Bey'in âdem-i merkezîyet fikirleri etrafında toplanılmaya başlandı. Basın yayım faaliyetlerinde adeta büyük bir patlama yaşandı. Bağdat'ta Meşrutiyet öncesi sadece üç resmî gazete yayın hayatında iken, 1908-1914 arası toplam altmış dokuz gazete ile on yedi dergi yayınlandı⁴. İttihatçıların Bağdat'ta gerçekleştirmeye çalıştıkları arazi reform teşebbüslerinin başarısız olmasının nedenlerini, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmış

1 Gökhan Çetinsaya, "Irak XIX. Yüzyıl", *TDVİA*, Yıl: 1999, C. 19, s. 94.

2 Burcu Kurt, "Meşihat Usulü'nün İlgası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayeti'nde Toprak reformu Teşebbüsleri", *OTAM*, Sa. 37, Bahar 2015, s. 232-233.

3 Burcu Kurt, "Modernleşen Sanayi'ye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", *History Studies*, Vol:5, Issue: 3, May 2013, s. 170.

4 Çetinsaya, *a.g.m.*, s. 94-95.

olması ve bölgedeki aşiret yapısının kırılmamış olmasında aramak daha doğru olacaktır⁵.

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Irak'a yönelik iki büyük devletin tehdidi söz konusudur. İran yönetimi, bütün Osmanlı Tarihi boyunca olduğu gibi Tanzimat'tan sonraki dönem için de Bağdat'ta büyük bir tehdit oluşturmuştur. İran'ın bölgeye yönelik Şiilik propagandaları çatışmaların daha da alevlenmesine neden olmuştur. Öte yandan İngiltere XIX. Yüzyıl sonunda Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla öncelikle Mısır'a yerleşmiştir. Daha sonra da benzer kaygılarla bir diğer stratejik nokta olan Basra Körfezi'ne hakimiyet için bölgeye olan ilgisini artırmıştır⁶.

A-Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Bağdat Vilayet İdaresi

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bağdat Vilayeti, Bağdat, Kerbela ve Divaniye sancaklarından oluşmaktaydı. Bağdat Sancağı'na bağlı; Bağdat, Kazimiye, Samerra, Horasan, Hanikin, Müneddili, Bedre, Kût'ül- Amâre, Aziziye, Cezire, Dilim ve Anha isimli on iki kaza, Kerbela Sancağı'na bağlı; Kerbela, Hindiye, Necef, Razaza isimli dört kaza, Divaniye sancağına bağlı; Divaniye, Hala, Şamiye Semaviye isimli üç kaza bulunmaktaydı. Vilayetin nüfus çoğunluğunu Müslüman Hanefi-Şafi- Caferi Arap, Türk ve Kürtler oluşturmaktaydı. Geriye kalan kısmı Hıristiyan Ermeni, Keldani, ve Süryani cemaatleriyle birlikte Museviler oluşturmaktaydı⁷. Bağdat-Basra arasındaki seyr-i sefain idare-i nehriyye'ye ait Hamidiye, Burhaniye, Musul, Fırat, Bağdat, Risaka ve Bağdat-ı Basra vapurları ile Lynç Kumpanyası'na ait Mecidiye ve Halife adlı vapurlar tarafından gerçekleştirilmekteydi⁸. Bağdat'ta temel sorunlar; uzun yıllardır çözüme kavuşturulamamış arazi meselesi, İran ve İngiltere ile yaşanan nüfuz mücadelesi, eşkiyalık hareketleri, aşiretler arası mücadele ve iç siyasal çekişmeler nedeniyle ortaya çıkan istikrarsızlıktır. Rumeli Kazaskeri Necmeddin Molla⁹dan sonra Bağdat'a atanan ikinci vali olan Mirliva Mehmed Şevket Paşa, söz konusu sorunların üstesinden gelemediği için sekiz ay yirmi altı gün gibi kısa sürede gözden düşmüş ve görevden alınmıştır¹⁰. Yerine, VI. Ordu Kumandanlığı da uhdesinde olmak kaydıyla, 25 Kasım 1909'da Nazım Paşa tayin edilmiştir. Oldukça geniş yetkilerle göreve getirilen Birinci Ferik Nazım Paşa¹¹, öncelikle bölgede var olan otorite boşluğunu doldurmuş, güvenliği sağlayacak yegâne kurum VI. Ordu'yu yeniden düzenlemiş, vilayet jandarma kuvvetini artırmış, isyancı aşiretlerin devletle olan sorunlarını çözmede mesafe kat etmiş, Fırat-Dicle üzerindeki seyr-i sefaini düzenlemiştir. Nazım Paşa, Bağdat'ta açıkça İngiltere aleyhinde faaliyetlerde bulunmuş, İngiliz

5 Kurt, "Meşihat Usulü'nün Ilgası", s. 235.

6 Çetinsaya, *a.g.m.*, s. 95.

7 *Bağdat Vilayet Salnamesi 1329* (1913), s. 327-332; Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)", *Belleten*, C. LXXIV, Sa. 271, Aralık 2010, s. 840.

8 *Bağdat Vilayet Salnamesi 1329* (1913), s. 171.

9 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri arasında yer alan Necmeddin Molla, Şeyhülislam Turşucuzade Ahmet Muhtar Efendi'nin oğlu olarak 1875'de İstanbul'da doğmuştur. Hukuk tahsilinin ardından hakimlik yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bağdat Valiliğine, kısa bir süre sonra da Adliye Nazırlığına tayin edildi. Necmeddin Molla, Bağdat'ta üç ay yirmi sekiz gün görev yapmıştır. Millî Mücadele'den sonra Kastamonu milletvekili olarak TBMM'ye girmiş, 1949 yılında da vefat etmiştir. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları* Nehir Yay., İstanbul 1990, s. 120; *Bağdat Vilayet Salnamesi 1329* (1913), s. 309.

10 *Bağdat Vilayet Salnamesi 1329*, (1913), s. 309.

11 BOA, *DH. MUI*, 1/9, 9 Rebiülahir 1328 (19 Nisan 1910).

vatandaşlarına ait binaları yıktırması, Tanin Gazetesi'nde İngiltere aleyhine çıkan yazılara destek vermiştir. Bu durum İngiltere tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Yaklaşık olarak 16 ay gibi çok kısa süre zarfında gerçekleştirilen icraatlar, bölge halkı tarafından takdirle karşılanmış ve tıpkı Midhat Paşa gibi, Nazım Paşa da *Nazım el Irak* gibi özel bir sıfatla anılır olmuştur¹².

İlginçtir ki II. Meşrutiyet Dönemi bütün Bağdat Valileri İngiliz emperyalizmine karşı ortak bir duruş sergileyerek açıkça cephe almışlardır. Konuya ilişkin Hariciye Nezareti tarafından hazırlanan bir raporda, Bölgede İngilizler ile ilişkilerin bozulma nedeni, olarak; öncelikle İngilizlerin, 1881'de Mısır'ı işgal ederek bölgeye kalıcı olarak yerleşmesi, buna misilleme olarak II. Abdülhamid'in, 1903 tarihli fermanıyla, Konya Demiryolu'nun Bağdat ve Basra'ya ulaştırılması işini Alman sermayedarlar tarafından kurulan Anadolu Kumpanyası'na verilmesi gösterilmiştir¹³.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yaşanan belirsizliğin etkisiyle Bağdat ve çevresinde halkın can, mal ve ırzına tasallut eden adi eşkıyalık hareketlerinde büyük bir artış gözlenmiştir. Barzan, Dilim, Şammar ve Hemund gibi Kürt-Arap aşiretlerin gerçekleştirdiği adi hırsızlık ve yağmalama olayları halkı adeta canından bezdirmiştir. Nazım Paşa, güçlü otoritesi ile eşkıyalık meselesine son vermiştir¹⁴. Ancak takip eden yıllarda iç siyasal çekişmeler ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte eşkıyalık hareketleri yeniden başlamıştır.

Nazım Paşa, valiliği sırasında Basra Vilayeti Valisi İttihatçı Süleyman Nazif (19 Eylül 1909-7 Eylül 1910) ile yerel siyaset, aşiretlere karşı izlenecek yol ve yetki paylaşımı konularında anlaşmazlığa düşmüştür. Bu anlaşmazlık, Eylül 1910'da Süleyman Nazif'in istifasına neden olmuştur¹⁵. Söz konusu istifa, İttihatçı-İttihatçı olmayan idareci tartışmasından öte, Irak bölgesindeki yetki sorununu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Ayrıca Süleyman Nazif Bey, Basra'da kendisine Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği dönemindeki icraatlarını örnek almıştır. Süleyman Nazif, İttihatçıların yabancı nüfuzunu kırmayı amaçlayan merkezîyetçi siyasetinin Basra'daki uygulayıcısı olmuştur¹⁶. Bu amaçla İngiliz nüfuzunun kırılmasına yönelik adımlar atılmış, Hindistan'da Osmanlı nüfuzunun artırılmasına yönelik çabalar sarf edilmiştir. Ayrıca bölgedeki diğer tehdit Şiiliğe karşı Sünni itikadını muhafaza ve müdafaa edecek müderrisler tayininde bulunmuştur¹⁷.

Nazım Paşa'nın azledilme olayı, II. Meşrutiyet Dönemi'nin genel özelliklerini yansıtmaktadır. Nazım Paşa'nın, Bağdat için oldukça uzun sayılabilecek, yaklaşık on altı aylık valilik dönemi, Dahiliye Nazırı Halil Paşa'nın dört sayfalık fezlekesi ile sona ermiştir. Nazım Paşa'ya isnat edilen suçlamalar; Vilayet içi atamalarda liyakate göre değil keyfi davranışlarda bulunması, Dilim eşkıyasından on dört kişiyi hiçbir gerekçe göstermeden salıvermesi, adliyede işkence iddialarını araştırmak için görevlendirilen memura hakaret etmesi ve 70.000 lira serveti bulunan nişanlı bir Ermeni kızını, yanında çalışan Sevren isimli bir görevliyle evlendirmek istemesi gibi pek de ciddiye alınacak türden değildir. Zira göreve gelir gelmez kısa süre içerisinde eşkıyalık olaylarına son vererek huzur ortamını yeniden tesis etmesi, ziraat faaliyetlerini artırması, imar

12 Artuç, *a.g.m.*, s. 841-843; *Bağdat Vilayet Salnamesi* 1329, (1913), s. 309.

13 Artuç, *a.g.m.*, s. 843.

14 Artuç, *a.g.m.*, s. 844-854.

15 Burcu Kurt, "Irak'ta Muktedir ve Müşteki Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, Sa., 2, Yıl:2012, s. 172.

16 Kurt, "...Süleyman Nazif Bey'in Bağdat Valiliği", s. 177-178.

17 Kurt, "...Süleyman Nazif Bey'in Bağdat Valiliği", s. 164-165.

iskân faaliyetlerindeki başarıları nedeniyle Bağdat halkı, Nazım Paşa'nın azledilmesine büyük tepki göstermiştir. Her görüşten ve inanıştan yaklaşık 50.000 kişilik bir grup, Bağdat'ta toplanarak azledilme olayını protesto etmişlerdir. Halkın göstermiş olduğu sosyal tepki Bağdat tarihinde bir ilk olmuştur. Gösteriyle yetinmeyen Bağdatlılar, İstanbul'a çok sayıda telgraf çekerek Nazım Paşa'nın azledilmesinin haksız bir uygulama olduğunu, bu nedenle bir an evvel görevine iade edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ancak söz konusu tepkiler Hükümet tarafından dikkate alınmamıştır¹⁸.

Nazım Paşa'nın ayrılmasından sonra Bağdat Valiliği'ne Meclis-i Vükelâ'da kararıyla vekâleten Yusuf Paşa getirilmiştir. Bu arada ülkede iç siyasi dengeler çok çabuk yön değiştirmektedir. Nitekim İttihatçıların hâkim olduğu İbrahim Hakkı Paşa kabinesi, ülke genelinde yeniden yapılanma kararı almıştır. Söz konusu karar doğrultusunda İttihatçı olmayan vali ve kaymakamlar görevlerinden alınacak, yerlerine İttihatçı kadrolar tayin edilecekti. Yapılanma kararı bizzat eski Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından alınmıştı. Yaklaşık üç ay kadar görev yapan Yusuf Paşa'nın yerine, 14 Haziran 1911'de Talat Bey'in önerileri doğrultusunda yeni Dâhiliye Nazırı Halil Bey'in de desteği sonucunda, İttihatçıların lider kadrosundan Cemal Bey atanmıştır. Atama kararı Cemal Bey'e, Dâhiliye Nazırı Halil Bey tarafından bizzat tebliğ edilmiştir. Meclis-i Vükelâ'da, 18 Temmuz 1911 de gerçekleştirilen toplantıda Cemal Bey'in yetki vazifelerine ilişkin bir mazbata hazırlanmıştır. Irak hattının önemine vurgu yapan söz konusu mazbatada bölgedeki sorunlar şu şeklide tespit edilmiştir: Memur seçiminde titiz olunacak, layık olmayanlar görevden el çektirilecek, Bağdat ve Basra vilayetleri tedbir amaçlı ortak hareket edecekler, Bağdat ve Basra'da üçer taburluk alay konuşlandırılacak, nehirlerde asayiş sağlanacak, en mühim mesele olan arazi meselesi hususunda incelemelerin neticesi doğrudan Bağdat Valisi'ne havale edilecek, vilayet genelindeki yolların inşası ve bayındırlık hizmetleri için 40.000 liralık bir bütçe tahsis edilecek, Basra ve Musul vilayetlerindeki sorunların çözüm yeri de Bağdat Valiliği olacaktır. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Bağdat Vilayeti, Musul ve Basra ile adeta bir bölge valiliği olarak tanzim edilmiştir. Selefî gibi oldukça geniş yetkilerle donatılmış olan Cemal Bey, ilk iş olarak Nazım Paşa dönemindeki kadroları tamamen değiştirmiştir. Hatta bütün suçu Nazım Paşa'nın görevde kalmasını istemek olan Musevî Cemaati hahambaşısı Papu Efendi'yi bile azletmekten çekinmemiştir¹⁹.

Cemal Bey, vilayet genelinde yapmış olduğu incelemeler neticesinde, 1 Temmuz 1912'de kaleme aldığı raporla yıllardır uygulanan Bağdat politikasını ağır şeklide eleştirerek görüş ve önerilerini şu şeklide sıralamıştır: “Bağdat'ta çok büyük sefalet yaşanmaktadır. Rumeli'deki en ücra köşeler bile Bağdat'tan daha iyi durumdadır. Halkın geçim sıkıntısı had safhadadır. Rumeli ıslahatı için 500.000 lira kâfi iken, Bağdat'ta ıslahat için 5.000.000 lira dahi yeterli değildir. Gerekli tedbirler alınırsa Bağdat ülke ekonomisine katkı yapabilecek zenginliğe sahiptir. Bağdat'taki Arap milliyetçiliklerinin çıkış noktası olarak da yaşanan sefaleti göstermiş ve bölgede acilen geniş kapsamlı bir reform sürecinin hayat geçirilmesinin adeta bir zaruret halini almıştır²⁰.”

Cemal Bey, Bağdat İngiltere Başkonsolosu ile ihtilaf yaşamıştır. İhtilafın temel nedeni vilayet içi yazışmalar olmuştur. Başkonsolosa resmi bir yazı gönderen Cemal Bey, vilayet

18 Geniş bilgi için Artuç, a.g.m., 857-867.

19 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 89-90.

20 Artuç, a.g.e., s. 92-93. BOA, *DHMTV*, 37/8, 18 Haziran 1328 (1 Temmuz 1912).

dâhilindeki yazışmaların İngilizce değil, Fransızca ve Türkçe yapılmasını istemiştir. Bir diğer ihtilaf konusu ise İngiltere tebaasından olan Hindistanlı hacı adayların, konsolosun atadığı resmi memurlar eşliğinde Bağdat'a girmeleri sırasında yaşanmıştır. Meselenin İngiliz Başkonsolosu tarafından kasten çıkartıldığını düşünen Cemal Bey, yaşananların vilayetin itibarını düşürdüğünü, buna karşın konsolosun itibarını artırdığını iddia etmiştir. Cemal Bey'i istifanın eşliğinden döndüren olay, Dâhiliye Nezareti'nin Başkonsolosun atadığı resmi görevlilerin memurluklarını men etmesiyle çözüme kavuşabilmiştir. Takip eden günlerde Başkonsolosun Kazımiye'de vilayetin haberi olmadan mahkeme tesis etmesi ve muhtar tayininde bulunması Cemal Bey'i adeta çılgına çevirmiştir. Yaşanan diplomatik sorun üzerine, 26 Mayıs 1912'de Cemal Bey'i ziyaret eden İngiltere Başkonsolosu ile mahkeme ve muhtarlıkların lağvedilmesi, Konsoloslukça tayin edilen memurların resmi sıfatlarının kaldırılması ve Hükümet'in belirlediği kıyafetlerin giyilmesi hususunda mutabakata varılmıştır²¹.

Cemal Bey, yaklaşık on dört ay devam eden valilik görevinden, İttihatçı aleyhtarı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ile yaşadığı görüş ayrılığı ile nedeniyle istifa etmek zorunda kalmıştır²². Onun başarılı valiliği, iç siyasi çekişmeler nedeniyle yarıda kalmıştır. Bağdat'ta tam istikrar sağlanmışken, beklenmedik gelişmeler durumu tersine çevirmiştir. Öte yandan Trablusgarp Savaşı nedeniyle çekilmek zorunda kalan İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti yerine İttihatçıların hâkim olduğu Sait Paşa Hükümeti kurulmuştur. Ancak, 6 Mayıs 1912'de başlayan Arnavut isyanı, ülke içerisinde yeni bir oluşumu da beraberinde getirmiştir. *Halâskâr Zâbitân Grubu* adı verilen bu oluşumun amacı İttihat ve Terakki'yi devirmektir. Arnavutluk'taki gidişatın kötüye gitmesini fırsat bulan Halaskarlar, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da desteğiyle Sait Paşa Hükümeti'ni düşürülmesinde etkin rol oynadılar. Yeni Hükümet, 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştur. Bu dönemde ülke genelindeki İttihatçı idarecilere görevden el çektirilmeye başlandı. Sıranın kendisine geleceğini çok iyi bilen Cemal Bey, 22 Temmuz-3 Ağustos 1912 tarihleri arasında görevinden istifa etmiştir²³. Böylece II. Meşrutiyet Dönemi'nde, ülke genelinde olduğu gibi, Bağdat'ta da kısır iç siyasi çekişmelerin ne denli etkili olduğu bir kez daha gözler önüne serilmiş oldu.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, Cemal Bey'den boşalan valilik görevi için II. Abdülhamid'e yakın isimlerden Müşir Zeki Paşa'yı getirerek bir anlamda İttihatçılardan intikam almak istemiştir. Zeki Paşa, 25 Ağustos 1912'de Bağdat Valiliği'ne atanmıştır. Eylül-Ekim 1912'de tıpkı selefleri Nazım Paşa ve Cemal Bey gibi, olağanüstü yetkilerle donatılmıştır²⁴. Ancak toplam yedi ay süren valilik döneminde, beklenmedik askeri ve siyasi gelişmeler nedeniyle herhangi bir icraat gerçekleştirememiştir. Birinci Balkan Savaşı'nın çıkması ve alınan mağlubiyetler Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin, 29 Ekim 1912'de düşmesine neden oldu. Zeki Paşa böylece en büyük destekçisini kaybetmiş oldu. Yeni Hükümet, Kasım başlarında yine II. Abdülhamid'e yakın isimlerden Kâmil Paşa tarafından kuruldu. Yeni Hükümet, Zeki Paşa'ya herhangi bir müdahalede bulunmadı. Ancak, 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını ile iktidar tamamen İttihatçıların eline geçti. Mahmud Şevket Paşa tarafından kurulan İttihatçı Hükümet'in Zeki

21 Artuç, *a.g.e.*, s. 93-96

22 Artuç, *a.g.e.*, s. 98; Artuç, *a.g.m.*, s. 865.

23 Artuç, *a.g.e.*, s. 98.

24 Türkan Erbenği-Emin Kutluğ, *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, Kuşak Ofset, İstanbul 2005, s. 4.

Paşa'ya sıcak bakması mümkün değildi. Bu gerçeğin farkında Zeki Paşa, 19 Mart 1913'te istifa ederek Bağdat'tan ayrılmıştır²⁵. Nazım Paşa için yapılan gösteriler, kısmen de olsa Zeki Paşa için yapılmıştır. Ancak ilkinde Hükümet'in almış olduğu sert önlemlerin halkı yıldırması nedeniyle, bu tepkiler geniş çaplı olamamıştır²⁶.

B-Birinci Dünya Savaşı'nda Bağdat Vilayet İdaresi

Zeki Paşa'dan sonra valilik makamına getirilen Cavid Paşa, yaklaşık bir buçuk yıl sonra yine siyasi gerekçelerle görevden alınmıştır²⁷. Bu arada Karadeniz'de Rus limanlarının bombalanmasının ardından, 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş açan İngiltere hem Irak petroleri hem de Hindistan ile olan bağlantılarının güvenliği nedeniyle iki gün sonra Basra Körfezine asker çıkarmıştır. Kısa süre içerisinde ciddi bir direnişle karşılaşmadan kuzeye doğru ilerleyip Selman-ı Pak önlerine kadar ulaşmışlardır. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in önerisiyle, 29 Aralık 1914'te Süleyman Nazif Bey, Bağdat Valiliği'ne atanmıştır.

1-İrak Cephesi'nin Açılışı ve Bağdat Vilayet İdaresinde Değişiklik

Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nin nihai hedefi İran idi. Almanya tarafından ileri sürülen projenin ilk adımı olarak, Goltz Paşa, 28 Kasım 1914'te Türkiye'ye gönderilmiştir. Goltz Paşa, söz konusu projenin ikinci adımı olarak, 6 Ekim 1915'te VI. Ordu Komutanlığı'na atandı. 16 Kasım 1915'te İstanbul'dan hareket eden Goltz Paşa, 21 Aralık 1915'te Bağdat'a ulaştı. İran üzerine yapılacak askerî harekâtın hazırlıklarına başladı²⁸. Goltz Paşa, İran işgal planlarıyla uğraşırken, Irak cephesinde VI. Ordu'nun kontrolü fiili olarak Nurettin Bey'de oldu. Goltz Paşa, VI. Ordu Kumandanlığı'nı daha önce Halil Bey'e teklif etmişti. Ancak Halil Paşa, savaş zamanı komuta kademesinin değiştirilmesinin uygun olmayacağını öne sürerek bu teklifi kabul etmemişti. Halil Paşa, İran üzerine yapılacak askerî harekâta, Bağdat'ın güvenliğini tehlikeye atacağı endişesiyle soğuk bakmış, ısrarla hatalı bir karar olduğunu ifade etmiştir. Fakat Enver Paşa, İran'da nüfuzunu artırmaya çalışan Almanya'nın baskısıyla Halil Paşa'nın uyarılarını dikkate almamıştır²⁹. Halil Paşa ayrıca, İngiliz birliklerinin Irak-Filistin hattında inşa ettikleri demiryolları ile Hindistan'dan getirmiş oldukları takviye birlikler ile zırhlı araç, mühimmat ve yiyeceklerini cepheye kolaylıkla naklettiklerini, buna karşılık kendilerinin deve ve merkeplerle yapmış oldukları erzak-mühimmat sevkiyatının yeterli olmadığını ifade ederek tehlikenin boyutunu anlatmaya çalışmıştır³⁰.

Bölgede mevcut olan VI. Ordu'nun İran seferi hazırlıklarına yönlendirilmesi nedeniyle, İngilizlere karşı yürütülecek harekât için, 26 Ağustos 1914'te Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı adıyla yeni bir askeri birim oluşturulmuştur. Yeni ordunun, 26 Ağustos 1914-20 Ocak 1915 tarihleri arasında ilk komutanı Cavid Paşa olmuştur. Bölgede yaşanan mağlubiyetler ve Cavid Paşa'nın

25 Artuç, *a.g.e.*, s. 96-99.

26 BOA, *DH. MTV*, 32-2/43, 4 Haziran 1329(17 Haziran 1913); Artuç, *a.g.m.*, s. 865.

27 BOA, *DH. MTV*, 37/8, 8 Mayıs/28 Temmuz 1330 (21 Mayıs/10 Ağustos 1914); Artuç, *a.g.m.*, s. 866.

28 Mustafa Şahin, "Kütü'l-Ammare'den Malta'ya: Irak Cephesi 6'ncı Türk Ordusu Komutanlarının (Halil Kut Paşa ve Ali İhsan Sabis Paşa) Tutuklanma ve Sürgün ile Cezalandırılmaları", *Unutulan Zafer: Kut'ül Ammare, 100. Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay, İstanbul 2016, s. 294.

29 Taylan Sorgun, *Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kum Saati Yay., İstanbul 2003, s. 135-136.

30 Sorgun, *a.g.e.*, s. 141.

isteği üzerine, 23 Aralık 1914-14 Nisan 1915 tarihleri arasında Süleyman Askeri Bey³¹, Şuaybe mağlubiyeti ve intihar olayından sonra, 20 Nisan 1915-10 Ocak 1916 tarihleri arasında Nurettin Bey ve 10 Ocak -19 Nisan 1916'da Halil Bey yeni ordunun komutanlığını üstlenmişlerdir. Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı, savaş şartları içerisinde kurulmuş, 19 Nisan 1916'da yine savaş şartları gereği yapılan düzenleme sonucunda lağvedilmiştir³². Irak ve Havalisi Kumandanlığı'nın Kasım-Aralık 1915 tarihleri arasındaki mevcudu 25.000 ile 35.000 arasındadır. Bölgede ayrıca Şammar, Zübeyir, Dilim ve Horasan aşiretlerinden kurulu Fazıl Paşa komutasında yaklaşık 7000 kişilik aşiret süvari alayları tesis edilmiştir³³.

2- Selman-ı Pak Zaferi

Osmanlı Devleti, Irak'ta tıpkı Trablusgarp'taki gibi, bölge aşiretlerinden istifade etmeye çalışmış ancak çok fazla başarı elde edememiştir. Çünkü Trablusgarp ile Irak coğrafyasının aşiret ve kültür yapısı birbirinden çok farklıdır. Bölgede dikkat çeken diğer bir olay, Irak'ta uygulamaya konulan cihad çağrısı olmuştur. Çağrı, Müslüman aşiretler arasında olduğu gibi, İngiliz ordusundaki Hintli Müslüman askerler arasında da karşılık bulmuştur. Ayrıca Irak'ta adeta temel sorun haline gelmiş aşiretler arası mücadele ve eşkıyalık hareketleri, II. Meşrutiyet'in başlangıcında olduğu gibi sonunda da devlet otoritesinin sağlanması yönünde en önemli engel olarak göze çarpmaktadır³⁴.

İngilizlerin, 1915 Şubat başlarında Basra üzerinden Bağdat'a yapmış oldukları askerî harekâta Irak ve Havalisi Umum Kumandanı Süleyman Askeri Bey'in yaralanması üzerine Süleyman Nazif Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey'e hitaben, 14 Şubat 1915'te bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta özetle şu hususlara dikkat çekilmiştir: Irak ve Havalisi Kumandanı Süleyman Askeri Bey'in, İngilizler ile Basra yakınlarında gerçekleştirilen ilk çarpışmada yaralandığını, doktorların en az bir ay süreyle kesinlikle hareket etmeyecektir şeklindeki raporunu işittiğini, elinde olsa Süleyman Askeri Bey'in yaralanmaması için hayatını feda edebileceğini, zira geride kalan zabitanın yetersiz olduğunu, İbni Suud'un ihaneti ile işlerin daha da zorlaştığını, bu nedenle acilen tedbir alınması gerektiğini ifade etmiştir. Süleyman Nazif Bey sözlerinin devamında; bölge halkının insanların meziyetlerinden ziyade mevkilerine önem verdiğini, Bağdat'a gönderilen Dağıstanlı Mehmet Fazıl Paşa'nın bu işin üstesinden gelemeyeceğini, İstanbul'dan Bağdat'a mesafenin uzak, ancak zamanın kısa olduğunu, siyasi olarak istediği makamlara geldiğini, hayatta bundan sonra bir beklentisinin olmadığını, dolayısıyla Süleyman Askeri Bey iyileşene kadar askerî harekâta kendisinin memur edilmesini, zira bölgedeki en büyük mülki amir olarak bunu istemesinin en doğal görevi ve hakkı olduğunu söyleyerek, vaziyetin ciddiyetini ortaya koymuştur³⁵. Ancak onun isteği Osmanlı yetkili makamlarınca kabul edilmemiştir. Süleyman Askeri Bey, yaklaşık bir aylık istirahatın ardından, henüz tam olarak iyileşmeden komutayı yeniden ele almıştır. 30 Mart 1915'te de Basra'ya iki saat mesafede bulunan Şuaybe namındaki müstahkem mevkiye savunmaya çekilmiş İngiliz birliklerine

31 Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Asil Yayın, Ankara 2004, s. 14; Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004, s. 28.

32 Mehmet Serez, "Kütü'l-Amâre Kuşatması ve General Feldmareşal Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz "Paşa", *Unutulan Zafer: Kut'ül Ammare, 100. Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay, İstanbul 2016, s.219-226; Şahin, *a.g.m.*, s. 294; *Arşiv Belgelerine Göre Küt'ül-Amâre Zaferi*, s. 43; Avcı, *a.g.e.*, s. 29.

33 Şahin, *a.g.m.*, s. 294.

34 Geniş bilgi için bkz. Avcı, *a.g.e.*, s. 167-178 ve 184-193.

35 *Arşiv Belgelerine Göre Küt'ül-Amâre Zaferi*, s. 49-50.

taarruzda bulunmuştur. Yaklaşık bir buçuk gün devam eden şiddetli çarpışmalar neticesinde, orduda görev almış yerli aşiretlerinin firarı nedeniyle Osmanlı Ordusu geri çekilmiştir. Irak ve Havalisi Kumandanı bu başarısızlığı kendine yakıştıramamış ve çok müteessir olmuştur. Bir süre sonra da acıya dayanamayarak intihar etmiştir. Durumun vahametini kavrayan mülki erkân Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak Musul'dan Azerbaycan'a gönderilen Halil Bey'in kumandanlığa tayini ile otorite boşluğunun bir an evvel doldurulmasını istemiştir.³⁶ Halil Bey'in Bakü'de bulunması nedeniyle Irak ve Havalisi Kumandanlığı'na, 20 Nisan 1915 tarihli irade ile Miralay Nurettin Bey tayin edilmiştir³⁷. O sırada Edirne'de farklı bir görevde bulunan Nurettin Bey, ancak 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a ulaşarak görevine başlayabilmiştir.

Ordu kademesinde beklenmedik değişimler yaşanırken, siyasette de çalkantılı bir dönem içerisine girilmişti. Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey, 28 Haziran 1915'te Meclis-i Vükelâ kararıyla, anlaşılmayan bir nedenle, görevinden azledilmiştir³⁸. Yerine, 29 Haziran 1915 tarihli Sadaret tezkeresiyle bir gün önce Basra Valiliği'ne getirilen Nurettin Bey atanmıştır.³⁹ Böylece Nurettin Bey hem Irak ve Havalisi Kumandanı hem Basra ve hem de Bağdat Valisi oldu. Bölgenin kaderine adeta tek başına hükmeden Nurettin Bey, öncelikle bazı aşiretler tarafından çıkartılmış isyanları bastırdı. Ardından üstün İngiliz kuvvetlerine karşı Selman-ı Pak mevziine kadar çekilip zaman kazanarak, birliklerin eksiklerini tamamlamaya çalışmıştır. Bu arada Bağdat'ı ele geçirmek üzere General Townsend komutasında harekete geçen İngiliz ordusu, 21 Kasım 1915'te Selman-ı Pak'ta Nurettin Bey komutasında konuşlanmış Türk birlikleri üzerine saldırıya geçmiştir. Yaklaşık dört gün süren taarruz sonrasında, başarılı olamayan İngiliz birlikleri, Kût'ül Amâre'ye çekilerek savunmaya geçmişlerdir⁴⁰.

3- Kût'ül Amâre Zaferi

Selman-ı Pak'ta elde edilen başarı, Irak Cephesi'ndeki en önemli Türk zaferleri arasında yer alarak tarihe geçmiştir⁴¹. Bu arada Goltz Paşa ile zaferin başlıca mimarı Nurettin Bey arasında fikir ayrılığı ve yetki çatışması yaşanmaktaydı. Mesela Goltz Paşa, Nurettin Bey'in kuşatma altındaki Kût'ül Amâre'ye taarruz planına karşı olup, İngiliz birliklerinin açlıkla teslim alınmasını tavsiye etmiş, mevcut birliklerinden bir kısmını İran'a kaydırmıştır. Goltz Paşa, İran'a gittiğinde Nurettin Bey taarruz harekâtını gerçekleştirmiştir. Nurettin Bey ayrıca uygulamalarını doğru bulmadığı ve Alman menfaatlerinin tesisi için çalışmakla suçladığı Goltz Paşa'yı Enver Paşa'ya şikâyet etmiş ancak bir netice alamamıştır. Nurettin Bey, 10 Ocak 1916'da birliklerine hitaben yayınlamış olduğu emirde Kût'ül Amâre'nin alınacağından hiç kuşkusuz olmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Ancak aynı gün Goltz Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle görevinden alınmıştır⁴². Nurettin Bey'in yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, 07-09 Ocak 1916'da son Osmanlı Bağdat Valisi olmuştur. Ancak Halil Paşa'nın atama kararnamesinde mülki ve askeri idare açısından daha faydalı

36 Arşiv Belgelerine Göre Kût'ül-Amâre Zaferi, s. 55; Balcıoğlu, a.g.e., s. 14; Necati Fahri Taş, Nurettin Paşa, ATAM Yay., Ankara 2014, s. 17.

37 Arşiv Belgelerine Göre Kût'ül-Amâre Zaferi, s. 57.

38 BOA, İMM, 16 Kanun-ı evvel 1330 (29 Aralık 1914); Artuç, a.g.m., s. 866; Şuayıp Karakaş, Süleyman Nazif, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1988, s. 90-92.

39 Arşiv Belgelerine Göre Kût'ül-Amâre Zaferi, s. 61, 73.

40 Çetinsaya, a.g.m., s. 95.

41 Taş, a.g.e., s. 24-27.

42 Taş, a.g.e., s. 39-40.

olacağına inanıldığından Basra Vilayeti Vali Vekilliği ve Bağdat Vilayeti Valiliği'ne tayini ibaresi dikkat çekmektedir⁴³. Bölgedeki son Osmanlı idarecisi olan Halil Paşa, Goltz Paşa'nın 19 Nisan 1916'da tifüsten ölümünden sonra, 27 Nisan 1916'da asaleten VI. Ordu Kumandanlığı'na da tayin edilmiş, yaklaşık bir hafta kadar önce Irak ve Havalisi Kumandanlığı'nın lağvedilmesinin ardından bölgedeki yetki karmaşası da sona ermiştir⁴⁴.

Bürokraside baş döndürücü gelişmeler yaşanırken, cephede savaş tüm hızıyla devam etmektedir. Kût'ül Amâre'deki kuşatmayı yarmak ve General Townshend komutasındaki birlikleri kurtarmak için Felahiye'de konuşlanmış Türk mevzileri üzerine, 21 Ocak 1916'da taarruz eden yeni İngiliz kuvvetleri başarısız olarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İngilizler, yaklaşık bir buçuk ay kadar devam eden hazırlıktan sonra, 8 Mart 1916'da bu defa Sabis üzerine taarruz ettilerse de bir kez daha Türk ordusu tarafından püskürtülmüşlerdir. Önce, 6 Nisan ve sonra da 22 Nisan'da Felahiye'de başlayan peş peşe iki İngiliz taarruzu yine kahraman Türk Ordusu tarafından başarıyla kırılmıştır. Artık Kût'ül Amâre'de kuşatma altındaki İngiliz birlikleri için kurtuluş ümidi ve teslim olmaktan başka çare kalmamıştır. General Townshend ve birliği, 29 Nisan 1916'da teslim alınarak Bağdat'a gönderilmişlerdir⁴⁵.

4-Yıldırım Ordular Grup Kumandanlığı'nın Kuruluşu ve Bağdat'ın Düşüşü

Irak Cephesi'nde alınan başarılar kısa sürdü. VI. Ordu'nun ağırlığı İran tarafına vermesini fırsat bilen İngilizler, 14 Aralık 1916'da Bağdat üzerine yeniden ve daha güçlü bir şekilde taarruza başlamışlar, büyük bir direnişle karşılaşmadan, 25 Şubat 1917'de Kût'ül Amâre'yi, 11 Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmişlerdir. Halil Paşa, yaşanan acı mağlubiyetlerden sonra yeğeni Nuri Paşa'nın komutasındaki Kafkas İslam Ordusu ile Bakü'ye hareket etti⁴⁶. Osmanlı Devleti, Bağdat'ı kaybetmeyi içine sindirememiştir. İkinci Gazze Savaşı'nda İngilizlere karşı kazanılan kısmi başarıyla birlikte Bağdat'ın geri alınması söz konusu olmuştu. Bu fikir, bölgedeki nüfuzunu İngiltere'ye kaptırmak istemeyen Almanya tarafından destekleniyordu. Enver Paşa, Mayıs ayı içerisinde Cemal Paşa'ya bir telgraf göndererek eski Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın birkaç ay sonra bölgeye bir inceleme gezisi yapacağından dolayı gerekli kolaylığın gösterilmesini rica etmiştir. Yaklaşık bir ay sonra da teftiş amacıyla Filistin Cephesi'ne gelmiştir. Enver Paşa, Cemal Paşa ile yaptığı görüşmede Bağdat'ı geri almak için II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa komutasında bir ordu teşkil etmek ve bu orduyu Halil Paşa komutasındaki VI. Ordu ile birleştirmek niyetinde olduğunu söylemiştir. Ancak IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Filistin tehlikede oldukça Bağdat üzerine yapılacak askerî harekâtın yanlış ve sakıncalı olacağı kanaatindeydi. Ona göre Bağdat Seferi'ni yapmaktansa Halep'te güçlü bir savunma bloğu oluşturmak daha mantıklı olacaktı. Zira bu sayede İngilizlerin Bağdat'tan ileri harekâtlarına karşı koyulabilecekti. Ancak Enver Paşa, Almanya'dan alınacak yardımın tehlikeye düşmemesi adına, Bağdat harekâtının yanında yer almıştır. Bu olay Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın arasının açılmasına sebep olmuştur⁴⁷. Enver

43 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kût'ül-Amâre Zaferi*, İstanbul 2016, s. 81; BOA, İMM, 25 Kanun-ı evvel 1331 (7 Ocak 1916); Artuç, *a.g.m.*, s. 866.

44 Şahin, *a.g.m.*, s. 294, 303-304, 331, 341, 351; Taş, *a.g.e.*, s. 43; Arşiv Belgelerine Göre Kût'ül-Amâre Zaferi, s. 105, 121 ve 131; Serez, *a.g.m.*, s. 232-238.

45 Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi), İzmir, 1998, s. 53-67.

46 Şahin, *a.g.m.*, s. 305.

47 Artuç, *a.g.e.*, s. 249-250.

Paşa, kararlılığını göstermek amacıyla Kafkas Orduları Komutanı Hasan İzzet Paşa ile II. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'yı çağırarak bir toplantı yapmıştır. Söz konusu toplantıda Bağdat harekâtından geri dönüş olmayacağını, Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı'na Falkenhayn'ın tayin edileceğini kesin bir dille ifade etmiştir. Cemal Paşa bu karara karşı çıkmış, IV. Ordu Kumandanlığı'ndan istifa etmek istemiş, ancak Hasan İzzet Paşa'nın yoğun çabaları sonucunda bu karardan vazgeçirilmiştir⁴⁸.

Cemal Paşa'nın Bağdat harekâtına muhalefeti Almanya'yı endişelendirmişti. Bu nedenle Cemal Paşa'nın Almanya seyahatine çıkartılması ve yokluğunda Yıldırım Ordular Meselesinin halledilmesine karar verilmiştir. Neticede Cemal Paşa, Alman İmparatoru'nun özel isteği ile Almanya'ya davet edilmiş, 25 Ağustos 1917'de de Almanya'ya hareket etmiştir. Bu boşluktan istifade ile Falkenhayn Eylül başlarında Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'na atanmıştır. Ancak Bağdat'ı İngilizlerin elinden almak mümkün olmamıştır. 09 Aralık 1917'de Kudüs'ün düşmesi, bütün ümitleri sona erdirmiştir. Falkenhayn, Kudüs'ün düşüşü bahane gösterilerek yaklaşık beş ay devam eden görevinden, 25 Şubat 1918'de azledilmiştir⁴⁹.

Halil Paşa, Bağdat ve Basra'nın İngilizler tarafından işgali sonrasında, Temmuz 1918'e kadar yalnızca VI. Ordu Kumandanlığı görevini sürdürdü. Bu tarihten itibaren Şark Ordular Grubu Kumandanlığı'na tayin edildi. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, 3 Temmuz 1918 tarihli öneri yazısı ve 6 Kasım 1918 tarihli irade ile IV. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, VI. Ordu'nun son komutanı oldu. Yaklaşık yetmiş bir yıldır faaliyette olan VI. Ordu, 2 Şubat 1919'da lağvedildi⁵⁰. İngilizler, Mayıs 1918'de Kerkük'ü Mondros Mütarekesi'nden sonra da Musul'u işgal etmişlerdir. Nihayet Irak, 1920 yılında San Remo Konferansı'nın ardından tamamıyla bir İngiliz sömürgesi haline gelmiştir.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanı Bağdat'ta da olumlu karşılanmıştır. Yeni düzenin getirdiği belirsizlikler Bağdat'ta otorite boşluğunun doğmasına ve eşkıyalık hareketlerin sebebiyet vermiştir. İttihatçılar sorunu çözmek amacıyla olağanüstü yetkili valilerin tayin edilmesine önem göstermişlerdir. Bağdat valileri aynı zamanda VI. Ordu Kumandanı oldular. Bu sayede yetki çatışması ya da çift başlılık sorunu ortadan kaldırılmış oldu. Bu dönemde Nazım Paşa ve Cemal Paşa gibi güçlü valiler görev yapmışlardır. Ancak bu defa da ülkedeki kısır iç siyasi çekişmeler, Bağdat'ta istikrar sağlanması yönünde en büyük engel olmuştur. Ayrıca İttihatçıların II. Abdülhamid'in meşihat usulünü kaldırıp Midhat Paşa'nın izinden gitmeleri, bölgede yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Öte yandan Nazım Paşa'nın valilikten azledilmesi üzerine Bağdat'ta yapılan gösteri ve İstanbul'a çekilen yüzlerce telgraf, Meşrutiyet'in Bağdat'taki sosyal yapı üzerindeki etkisini göstermesi açısından ilgi çekicidir.

Bağdat'ta, XIX. Yüzyıl sonrasında İran dışında, İngiltere ve Almanya'nın da nüfuz mücadelelerine giriştiği görülmektedir. İngiltere'nin petroler ve Hindistan yolunun güvenliği hususundaki hassasiyetine, Almanya Berlin-Bağdat demiryolu projesiyle karşılık vermişlerdir. İttihatçılar, tıpkı II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi, Bağdat'ta İngiliz nüfuzuna karşı açıkça

48 Artuç, *a.g.e.*, s. 250-251.

49 Artuç, *a.g.e.*, s. 252-261.

50 Şahin, *a.g.m.*, s. 294, 303-304, 331, 341, 351; Taş, *a.g.e.*, s. 43; *Arşiv Belgelerine Göre Kût'ül-Amâre Zaferi*, s. 105, 121 ve 131; Serez, *a.g.m.*, s. 232-238.

cephe almışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Alman nüfuzu ağırlığını daha fazla hissettirmiş, Osmanlı Devleti'nin Bağdat politikasına yön vermeye çalışmıştır. Goltz Paşa'nın VI. Ordu Kumandanı olarak görevlendirilmesi, daha sonra Falkenhayn'ın Yıldırım Ordular Grubu Komutanı olarak bölgeye gelişi Alman nüfuzunun etkisini göstermesi açısından önemlidir. Alman komutanların sadece kendi ülkelerinin menfaatleri doğrultusunda hareket etmeleri, buna mukabil Türk komutanların can havliyle imparatorluğun parçalanmasına ve çökmesine engel olma çabaları, iki farklı kültüre mensup komuta heyeti arasında yetki çatışmasının ve fikir anlaşmazlığının yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Nurettin Bey ile Goltz Paşa, Cemal Paşa ve Mustafa Kemal ile Falkenhayn arasında yaşanan sorunları bu bağlamda değerlendirmek meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Öte yandan, 1917'de Bağdat'ın düşmesi ve takip eden yıllarda, Kerkük dahil, Irak coğrafyasının tamamen ele geçirilmesi İngiliz nüfuzunun üstünlüğünü tartışmasız ve rakipsiz olarak ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH. MUI, 1/9.

İMM, 25 Kanun-ı evvel 1331.

İMM, 16 Kanun-ı evvel 1330.

DH. MTV, 32-2/43, 37/8.

Salnameler

Bağdat Vilayet Salnamesi, 1329.

Araştırma ve İncelemeler

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, İstanbul 2016.

ARTUÇ, Nevzat. *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008.

_____, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)", *Belleten*, C. LXXIV, Sa. 271, Aralık 2010, s. 833-870.

AVCI, Orhan *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, T.C. Ziraat Bankası 100. Yıl Armağanı, İstanbul 1964.

BALCIOĞLU, Mustafa. *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Asil Yayın, Ankara 2004.

ÇETİNSAYA, Gökhan "Irak XIX. Yüzyıl", *TDVİA*, Yıl: 1999, C. 19, s. 93-95.

_____, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir değerlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, 2016, s. 353-409.

ERBENGİ, Türkan –KUTLUĞ, Emin, *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, Kuşak Ofset, İstanbul 2005.

SEREZ, Mehmet. “Kutü’l-Ammare Kuşatması ve General Feldmareşal Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz “Paşa”, *Unutulan Zafer: Kut’ül Ammare,100. Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay, İstanbul 2016, s. 211-272.

ŞAHİN, Mustafa “Kutü’l-Ammare’den Malta’ya: Irak Cephesi 6’ncı Türk Ordusu Komutanlarının (Halil Kut Paşa ve Ali İhsan Sabis Paşa) Tutuklanma ve Sürgün İle Cezalandırılmaları”, *Unutulan Zafer: Kut’ül Ammare,100. Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay, İstanbul 2016, s. 291-353.

DİNÇ, Mehmet Emin. *Halil (Kut) Paşa’nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi), İzmir, 1998.

KARAKAŞ, Şuayıp *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

KURT, Burcu. “Modernleşen Sanayi’ye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, *History Studies*, Vol:5, Issue: 3, May 2013, pp. 151-173.

_____, “Meşihat Usulü’nün İlgası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayeti’nde Toprak reformu Teşebbüsleri”, *OTAM*, Sa. 37, Bahar 2015, s. 219-238.

_____, “Irak’ta Muktedir ve Müşteki Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, Sa., 2, Yıl:2012, s. 155-179.

SORGUN, Taylan. *Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kum Saati Yay., İstanbul 2003.

ŞERİF PAŞA, *Bir Muhalifin Hatıraları* Nehir Yay., İstanbul 1990.

TAŞ, Necati Fahri. *Nurettin Paşa*, ATAM Yay., Ankara 2014.

Doç. Dr.
Gülşah ESER

Harran Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
gulsaheser@harran.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3306-1569>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 28/11/2020 09/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.830983>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Göl Köy Enstitüsü'nde Kız Öğrencilere Yönelik Mesleki Ve Teknik Eğitim: Uygulamalarıyla Köy Ev ve El Sanatları (1940-1944)

*Vocational and Technical Training for Female Students at Göl Village
Institute: Village Home and Handcrafts with Applications (1940-1944)*

Özet

17 Nisan 1940 tarihinde Kastamonu'da kurulan Göl Köy Enstitüsü öğretmen yetiştirme modelinin yanı sıra mesleki ve teknik eğitime katkılarıyla da ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda enstitünün öğretim programlarında yer alan köy ev ve el sanatları dersleri bilhassa kız öğrencilerin yetişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Söz konusu derslerin uygulamaları ise gerek enstitü yaşamına ve gerekse gündelik yaşama dair pek çok kazanımı beraberinde getirmiştir.

Bu araştırmanın konusu Göl Köy Enstitüsü'nde köy ev ve el sanatları dersleri kapsamında kız öğrencilerin yapmış oldukları faaliyetler ve dersin uygulamalarıyla elde etmiş oldukları kazanımlardır. Araştırmada literatür taraması yöntemi kullanılmış ve daha çok enstitünün özgün arşivinde yer alan belgelerden yararlanılmıştır. Bu belgelerden hareketle Göl Köy Enstitüsü'nün kız öğrenci profilinin mesleki ve teknik eğitim açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Göl Köy Enstitüsü'nde kız öğrencilere yönelik verilen teknik dersler arasında köy ev ve el sanatları dersleri ile bu derslerin uygulamalarının kız öğrencilerin bilgi ve becerilerinin artırılmasının yanı sıra Türkiye'de mesleki ve teknik eğitimin geliştirilmesinde de aracı bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Göl Köy Enstitüsü, mesleki ve teknik eğitim, köy ev ve el sanatları, biçki-dikiş, dokumacılık.

Abstract

The subject of this research is the activities performed by female students within the scope of rural houseworks and handcrafts lessons at the Göl Village Institute and the acquisitions they have achieved through the practices of the lesson. The literature review method was used in the study and mostly the documents in the institute's original archive were used. Based on these documents,

ATIF: ESER Gülşah, "Göl Köy Enstitüsü'nde Kız Öğrencilere Yönelik Mesleki Ve Teknik Eğitim: Uygulamalarıyla Köy Ev ve El Sanatları (1940-1944)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1464-1486)

CITE: ESER Gülşah, "Vocational and Technical Training for Female Students at Göl Village Institute: Village Home and Handcrafts with Applications (1940-1944)", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1464-1486)

it is aimed to evaluate the female student profile of Göl Village Institute in terms of vocational and technical education. It has concluded that domestic data and applications of crafts through the technical courses offered for girls in Göl Village Institute played an intermediary role for increasing the female students' knowledge and skills, and again for the development of vocational and technical education in Turkey. The literature review method was used in the research and the documents in the original archive of the institute were mostly used. Based on these documents, it is aimed to evaluate the female student profile of Göl Village Institute in terms of vocational and technical education. It has reached the conclusion that, the rural houseworks and handicrafts in the technical course of Göl Village Institute for female students played an intermediary role in increasing the female students' knowledge and skills, and for the development of vocational and technical education in Turkey.

Key words: Kastamonu, Göl Village Institute, Vocational and Technical Education, Rural Houseworks and Handicrafts, Knitting-Sewing, Weaving.

Giriş

17 Nisan 1940 tarihinde kurulan Köy Enstitüleri özgün ve çok yönlü bir proje olarak eğitim tarihimizde yerini almıştır. Bu özgünlüğün temel nedenlerinden biri projenin bize ait olmasının yanı sıra milli eğitim alanı ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda tarım ve sağlık alanlarıyla da ilişkili olmasıdır. En ücra köylere kadar eğitim-öğretimi yaygınlaştırmaya çalışan enstitü mezunu öğretmenler aynı zamanda tarımda kullanılan fenni yöntemleri köylülere öğretmekle tarımın geliştirilmesine ve köylerin ekonomik anlamda canlandırılmasına katkı sağlamışlardır. Gerektiği zaman köylerde adeta bir sağlıkçı gibi emek veren bu öğretmenler, koruyucu sağlık hizmetlerinin sağlanmasında ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede de etkin rol oynamışlardır.

Köy Enstitüleri projesiyle özellikle köylerde yaşayan kızların eğitimleri köy hayatına geri dönecek, köyü “geliştirecek” şekilde planlanmış ve hayata geçirilmiştir. Üstelik bu eğitim karma ve yatılı olarak planlanmıştır. Böylece okuryazarlık oranının oldukça düşük seyrettiği ve çeşitli nedenlerle kızların eğitiminin pek de yaygınlaştırılmadığı dönemde bu projeye köylerde yaşayan kızlarımıza fırsat eşitliği sunulmuştur. Enstitülerde okuma olanağı bulan kız öğrenciler ise bu eğitim kurumlarının kuruluş sürecine dişleriyle tırnaklarıyla katkı sağlamışlardır. Yaşlarının üzerinde bir gayretle ve çalışmayla enstitülerin pek çok ihtiyacının karşılanmasında da aracı olmuşlardır.

Türkiye’de Köy Enstitüleri’nin açıldığı yerlerden biri Kastamonu’dur. Dönemin şartları düşünüldüğünde burada açılan Göl Köy Enstitüsü’ne kız öğrenci bulmak pek de kolay olmamıştır. Bulunsa bile kızların ev içerisindeki sorumlulukları ya da bağ-bahçe gibi çeşitli işlerde çalışmaları belirli bir kayıt dönemi içerisinde onları enstitüye kaydetmeyi zorlaştırmıştır. Kaydedilen öğrenciler için yükümlülük senedi imzalanması gereği ise bambaşka sorunlara yol açmıştır.¹ Dahası o

1 Göl Köy Enstitüsü’nde 1940 yılında girmiş olan Makbule Avcı’dan da yükümlülük senedi istenmiştir. Küre’de “Hanağası” ismiyle tanınan bir kişi bu senedi imzalamış ve bu durumdan Küre’nin ileri gelenlerinin yanında bahsetmiştir. Bunun büyük bir cesaret olduğunun söylenmesi ve kız öğrencinin okuldan kaçması, okumaması ya da evlenmeye kalkması gibi durumlarla karşılaşabileceği kendisine hatırlatılınca yükümlülük senedini yırtmıştır. Fakat Makbule Avcı’nın yakınlarından biri yeni bir senet hazırlatmış ve sorun çözüme kavuşmuştur. Mehmet Saydur ve Hayati Tahsin Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu*

dönemde kızların okutulmasına dair çeşitli önyargılar oluşmuş ve ayrıca erkeklerle aynı çatı altında okuyacak olmaları pek çok aile tarafından olumsuz karşılanmıştır. Kimi zaman da kızların kendileri enstitüde okumak istememiş fakat aileleri tarafından okumaya ikna edilmişlerdir.² Enstitülerin II. Dünya Savaşı sürecinde kurulmuş olması ise maddi ve manevi bazı zorlukları beraberinde getirmiştir. Bütün bunlara rağmen 1940 yılının nisan ayında Milli Mücadele'nin ve devrimlerin öncü şehirlerden biri olan Kastamonu'da Göl Köy Enstitüsü'nde kızların karma ve yatılı eğitimi başlamıştır.

Göl Köy Enstitüsü'nü müstakil olarak ve sözlü tarih çalışmaları ışığında ele alan ilk çalışma Mehmet Saydur ve Hayati Tahsin Yılmaz tarafından kaleme alınan *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü* başlıklı eserdir.³ Bu eser, enstitü ile ilgili pek çok ayrıntı bilgiyi sunması ve ayrıca sözlü tarih çalışmalarına da yer vermesi açısından önem arz etmektedir. Enstitüyü özgün arşivinden yararlanarak konu alan ilk tez çalışması ise Gülşah Eser'in "Köy Enstitüleri'nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü başlıklı doktora tezidir.⁴ Bu çalışmada Göl Köy Enstitüsü'nün Kastamonu Göl Anadolu Öğretmen Lisesi (Bugünkü adıyla Kastamonu Göl Anadolu Lisesi) bünyesinde bulunan tasnif edilmemiş arşivinden yararlanılmıştır. Yazarın ayrıca "Göl Köy Enstitüsü Tarihine Kısa Bir Bakış"⁵ başlıklı bir çalışması da mevcuttur. Enstitü ile ilgili poster çalışmalarına ise Gamze Şensoy'un "Kastamonu Gölköy Köy Enstitüsü" başlıklı çalışması örnek gösterilebilir.⁶ Bu çalışmalar içerisinde Göl Köy Enstitüsü bünyesindeki köy ev ve el sanatları dersi uygulamaları kapsamında yer alan biçki-dikiş, nakış, dokuma, örgü vb. faaliyetlere yer yer değinilmiştir. Bununla birlikte bu ders ve dersin uygulamaları mesleki ve teknik eğitim bağlamında ve müstakil olarak ele alınmamıştır.

Bu çalışmanın öncelikli amacı Göl Köy Enstitüsü'nde mesleki ve teknik eğitimi köy ev ve el sanatları temelinde ve örneğinde ele almaktır. Enstitülerde kız öğrencilerin birer öğretmen ve aynı zamanda adeta birer ziraatçi ve sağlıkçı gibi de yetiştirildikleri bilinmektedir. Bununla birlikte enstitüde köy ev ve el sanatları olarak anılan biçki-dikiş, dokuma, örücülük vb. dallarda da eğitim alan kız öğrencilerin enstitü yaşamına katkıları ve bu sanatları öğrenerek köye kadar götürmeleri dikkate değerdir ve müstakil olarak üzerinde durulması gereken bir araştırma konusudur. Buradan hareketle, bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak ve enstitünün özgün arşivinden yararlanılarak Göl Köy Enstitüsü'ndeki köy ev ve el sanatları dersi uygulamaları mesleki ve teknik eğitim temelinde incelenmiştir. Bu araştırma ile birlikte ilgili ders bağlamında enstitünün özgün arşivinde yer alan çeşitli rapor ve tutanaklara ilk kez yer verilerek bu belgeler literatüre

Gölköy Enstitüsü (İstanbul: Görkem Yayınları, 1994), 111.

- 2 Göl Köy Enstitüsü'ne 1942 yılında girmiş olan Naciye Özbal (Uğur) enstitüde okumak istememiş ve bu nedenle ağlamıştır. Babası ise "gideceksin" diyerek Naciye'ye bir kağıt uzatmış ve enstitüye kabulü için dilekçe yazdırmıştır. Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 236.
- 3 Mehmet Saydur ve Hayati Tahsin Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü* (İstanbul: Görkem Yayınları, 1994).
- 4 Gülşah Eser, "Köy Enstitülerinde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011).
- 5 Gülşah Eser, "Göl Köy Enstitüsü Tarihine Kısa Bir Bakış" *Düşünen Tohum Konuşan Toprak Cumhuriyet'in Köy Enstitüleri 1940-1954 2* içinde, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012), 94-113.
- 6 Gamze Şensoy, "Kastamonu Gölköy Köy Enstitüsü" *Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları X. Poster Sunumları Bildiri Özetleri Kitabı* içinde, (Erzurum, 2014), 43.

kazandırılmıştır.⁷ Göl Köy Enstitüsü'nün açıldığı 1940 ile enstitünün ilk kız mezunlarını verdiği 1944 yılları arası çalışmanın zaman aralığı olarak belirlenmiştir.

1. Göl Köy Enstitüsü'nün Açılışı

11 Haziran 1937 tarih ve 3238 sayılı Köy Eğitimleri Kanunu ile nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylerin eğitim-öğretim işlerini yürütmek ve ziraat işlerinin fenni yöntemlerle yapılmasında köylülere yardım etmek üzere Türkiye'nin belirli bölgelerinde Eğitim Kursları açılmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda, 1938 yılında Kastamonu'da bir Eğitim Kursu açılmış ve Göl Eğitim Kursu adını almıştır.⁸ Bir yıl sonra aynı yerde Göl Köy Öğretmen Okulu açılmış ve kursla birlikte faaliyet göstermeye başlamıştır.⁹ Bu eğitim kurumu, 17 Nisan 1940 tarihinde Köy Enstitüleri'nin kurulmasıyla birlikte Göl Köy Enstitüsü olarak eğitim tarihimizde yerini almıştır. Bu enstitünün ilk müdürü ise Ali Doğan Toran'dır.

Göl Köy Enstitüsü'nün ilk müdürü Ali Doğan Toran (ortada) Göl Köy Enstitüsü öğrencileriyle birlikte (Gülşah Eser Arşivi).

Ali Doğan Toran'ın müdürlüğü döneminde Göl Köy Enstitüsü'ne erkek öğrencilerin yanı sıra kız öğrenci alımları başlamış ve bu alımlara dair bilgiler Toran tarafından yazılan raporlarla Maarif Vekilliği İlk Tedrisat (Öğretim) Umum Müdürlüğü'ne belirli periyotlarla sunulmuştur. Enstitüde kızlara yönelik mesleki ve teknik eğitimin başlaması ve geliştirilmesi de yine Ali Doğan Toran dönemiyle birliktedir.

7 Göl Köy Enstitüsü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat (Öğretim) Umum Müdürlüğü'ne gönderilen raporlarda aynı kurum tarafından gönderilmesine rağmen raporlarda yer yer birbirinden farklı ifadelerle (T.C. Kastamonu Göl Köy Enstitüsü, Kastamonu Göl Köy Enstitüsü vb.) yer verildiği görülmüştür. Okuyucuya kolaylık ve tek bir kullanım olması açısından raporların başlıkları yazılırken "Göl Köy Enstitüsü" ifadesi kullanılmıştır. Öğretmenler kurulu toplantı tutanaklarında ise tutanağın üzerindeki ifade (Öğretmenler meclisi, muallimler meclisi) kullanılmıştır.

8 Eser, "Köy Enstitülerinde Bir Öncü," 41.

9 Eser, "Köy Enstitülerinde Bir Öncü," 55.

2. Göl Köy Enstitüsü'ne Alınan Kız Öğrenciler

Göl Köy Enstitüsü'nde eğitim daha önce de belirtildiği üzere karma ve yatılı olarak hayata geçirilmiştir. Nisan 1940'ta Ali Doğan Toran tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen bir raporda enstitüye 87 öğrenci alındığı ve bunlar arasında 13 kız öğrenci olduğu belirtilmiştir.¹⁰ Ekim ve kasım aylarına gelindiğinde ise 9'u kız olmak üzere 255 öğrenci komisyon tarafından enstitüye seçilmiş; kızlardan 8¹¹, erkeklerden ise 178 öğrenci enstitüye kayıt yaptırmıştır.¹²

Mart 1941'de Göl Köy Enstitüsü'nde 20 kız öğrenci vardır.¹³ Enstitü Müdürü Ali Doğan Toran, Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderdiği bir raporda bu durumu da satırlarına yansıtmiş ve kız öğrenci sayısının az olduğuna vurgu yapmıştır.¹⁴ 2 Mayıs 1941 tarihi itibarıyla ise enstitüdeki kız öğrenci sayısı 28'i bulmuştur. Bunların 14'ü Kastamonu, 11'i Zonguldak, 2'si Sinop ve 1'i Çankırı'dan gelmiştir. Sinoplu 3 kız öğrencinin de kayıt işlemlerini tamamlamaları beklenmiş¹⁵ ve beklenmedik bir durumla 3 kız öğrenci yerine 5 kız öğrenci enstitüye kayıt yaptırmıştır. Böylece enstitüdeki kız öğrenci sayısı 33'e yükselmiştir. Yeni kayıt yaptıranlardan 4 öğrenci Sinoplu ve 1 öğrenci de Çankırlıdır.¹⁶ Bu öğrencilerden 22'si birinci sınıf ve 11'i ise ikinci sınıf öğrencisidir.¹⁷

-
- 10 *Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.04.1940 tarih ve 274 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*
  - 11 *Kız öğrencilerden 6'sının şehri Kastamonu ve 2'sinin ise Zonguldak'tır. Zonguldak'tan 1 kız öğrenci komisyon tarafından seçildiği halde okula gelip kayıt yaptırmamıştır. Bu devrede enstitüye kayıt yaptırmaya hak kazandığı halde herhangi bir hastalık dolayısıyla veya enstitüye gelip kayıt yaptırmak istememe nedeniyle bu hakkı kullanmak istemeyen erkek öğrenciler olmakla birlikte bu durumda bir kız öğrenci yoktur. Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 10.02.1941 tarih ve 121 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 09.03.1941 tarih ve 173 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*
  - 12 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 10.02.1941 tarih ve 121 sayılı rapor, 1; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 09.03.1941 tarih ve 173 sayılı rapor, 1.*
  - 13 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 23.02.1941 tarih ve 237 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*
  - 14 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 19.03.1941 tarih ve 278 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*
  - 15 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.05.1941 tarih ve 492 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*
  - 16 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 08.05.1941 tarih ve 592 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*
  - 17 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 03.07.1941 tarih ve 712 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.*

1942 yılına gelindiğinde enstitü için öğrenci seçiminin ocak ayı itibarıyla yapılacağı ve seçilen öğrencilerin ise 1 Şubat 1942'den itibaren enstitüye geleceği bildirilmiştir. Bu süreçte Göl Köy Enstitüsü'ne öğrenci alacak illerden 5 kız öğrenci için öğrenci fişi gönderilmiş olup bu öğrencilerin hepsi de seçilmiştir. Bununla birlikte kız öğrenci sayısı erkek öğrenci sayısına nazaran az kalmıştır.¹⁸

Mayıs 1942'de Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne enstitünün genel durumu hakkında bir rapor gönderilmiş ve bu raporda 3'ü Çorum, 16'sı Kastamonu, 10'u Sinop ve 5'i Zonguldak olmak üzere toplamda 34 yeni kız öğrencinin enstitüye kayıt yaptırdığı bildirilmiştir. Seçildiği halde enstitüye gelmeyen kız öğrenci sayısı ise 12'dir.¹⁹ Bu durumun yanı sıra Göl Köy Öğretmen Okulu döneminden Göl Köy Enstitüsü'nün kuruluşunun ikinci yılına kadar bazı kız öğrencilerin enstitüden ayrıldıkları dikkati çekmektedir. Bunlar arasında birkaç ay kaldıktan sonra ayrılanlar olduğu gibi enstitüde bir yıla yakın bir süre okuyan da vardır.²⁰

1943 yılına gelindiğinde 29 kız öğrenci enstitüye seçilmiştir. Bunlardan 3'ü Çorumlu, 25'i Kastamonulu ve 1'i Zonguldaklıdır. Fakat bunlardan yalnızca 19'u kayıt yaptırmıştır. Enstitüde okumakta olan eski kız öğrencilerin sınıfları ve sayıları ise aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir:²¹

Tablo 1.

Mayıs 1943 İtibarıyla Enstitüdeki Kız Öğrenci Sayısının Sınıflara Göre Dağılımı

(1.Sınıflar Hariç)

Sınıf ve Şubesi	Kız Öğrenci Sayısı
2/A	10
2/B	9
2/C	10
3/A	4
3/B	3
3/C	4
3/D	4
3/E	4
4/A	2
4/B	2
4/C	4

18 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 104 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, 1942), 2.

19 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.05.1942 tarih ve 647 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

20 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.08.1942 tarih ve 1529 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1-3.

21 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 17.05.1943 tarih ve 675 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

Tablo 1’den hareketle, Göl Köy Enstitüsü’nde 1943 yılında yeni gelen kız öğrencilerin okudukları sınıfların dışında enstitüde ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfların öğrenim gördükleri dikkati çekmektedir. İkinci ve dördüncü sınıflar üçer şube şeklinde düzenlenmiş olmakla birlikte üçüncü sınıflarda beş şube mevcuttur. Şube sayısının çokluğuna rağmen üçüncü sınıflar kız öğrenci sayısında ikinci sınıfların gerisinde kalmıştır.

Resim 2.

Fotoğrafta sol tarafta Göl Köy Enstitüsü’ne 1943 girişli Cevriye Taş (Şahin)²² ve arkada “1 numara” diye anılan Şeyhoğlu Konağı (Gülşah Eser Arşivi).

1943 yılında kız öğrenci sayısını arttırma gayretinde olunmuştur. Daha önce bir ön çalışma yapılarak 1941-42 ders yılında köy ilkokulundan ya da eğitimli okuldan mezun olacak kız öğrenciler tespit edildiğinden 1942-1943 ders yılı için de aynı uygulamanın yapılması ve bu öğrencilerin köylerinde görülmesi planlanmıştır.²³ Aynı yılın eylül ayında enstitüde 82 kız öğrenci vardır ve bu öğrenciler enstitüye öğrenci alım mıntıkası dahilinde olan Çankırı, Çorum, Kastamonu, Sinop ve Zonguldak’tan gelmiştir. Öğrencilerin sınıflarını ve sayılarını gösterir cetvel aşağıda Tablo 2’de gösterilmiştir:²⁴

-
- 22 Cevriye Taş, Göl Köy Enstitüsü’nden mezun olduktan sonraki süreçte yine aynı enstitüden mezun olmuş olan Cemil Şahin ile evlenerek “Şahin” soyadını almıştır.
- 23 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü’ne gönderilen 17.05.1943 tarih ve 675 sayılı rapor*, 1.
- 24 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tdrisat Umum Müdürlüğü’ne gönderilen 07.09.1943 tarih ve 1384 sayılı rapor*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

Tablo 2.

Eylül 1943 İtibarıyla Enstitüde Okuyan Kız Öğrenci Sayısının Sınıflara Göre Dağılımı

Sınıf ve Şubesi	Kız Öğrenci Sayısı
1/A	3
1/B	2
1/C	4
1/D	3
1/E	-
2/A	10
2/B	10
2/C	11
3/A	4
3/B	3
3/C	4
3/D	3
3/E	3
4/A	2
4/B	2
4/C	4

Tablo 2’den hareketle Eylül 1943 itibarıyla Göl Köy Enstitüsü’nde birinci ve üçüncü sınıfların beşer şube, ikinci ve dördüncü sınıfların ise üçer şube şeklinde düzenlendikleri görülmektedir. En kalabalık sınıf yine ikinci sınıflar olurken, en az sınıf mevcudu ise dördüncü sınıflara ait olmuştur.

Kastamonu Göl Köy Enstitüsü Müdürlüğü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü’ne gönderilen bir raporda Eylül 1943 itibarıyla enstitüde birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar olan kız öğrenci sayısı 86²⁵ olmakla birlikte bunların 17’sinin kurs öğrencisi olduğu belirtilmiştir. Kursa gelen öğrencilerden 1’i Çankırılı, 1’i Çorumlu, 13’ü Kastamonulu ve 2’si Sinoplu’dur.²⁶ Köy Enstitüleri’nin açılışından sonra kızların eğitim kurslarına değil enstitülere öğrenci olarak kabul edildikleri bilinmektedir. Buna göre Müdür Ali Doğan tarafından gönderilen bu raporda kurstan kastedilenin yaz tatili dönüşü kız öğrencilere verilen biçki-dikiş vb. kurslar olduğu düşünülmektedir.²⁷ Kasım 1943 itibarıyla ise enstitüye devam

25 Her ne kadar enstitüde kayıtlı kız öğrenci sayısı 86 olsa da 4 kız öğrenci eğitim-öğretime devam etmemiştir. *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü’ne gönderilen 07.09.1943 tarih ve 1384 sayılı rapor*, 1.

26 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü’ne gönderilen 07.09.1943 tarih ve 1384 sayılı rapor*, 1.

27 Göl Köy Enstitüsü mezunu Cemil Şahin ile yapılan 12 Kasım 2020 tarihli röportaj; Cemil Şahin’in oğlu Caner Şahin ile yapılan 12 Kasım 2020 tarihli röportaj. Bu görüşmede Caner Şahin, Göl Köy Enstitüsü 1947 mezunu Ayşe Karataş’tan edinmiş olduğu bilgileri de aktarmıştır. Buna göre Ayşe Karataş da kurs konusunda benzer ifadelerde bulunmuş ve Göl Köy Enstitüsü’ne bağlı Göl Eğitim Kursu’nda kız öğrencilerin olmadığını, kurstan kastın tatil dönüşü kız öğrencilere verilen çeşitli kurslar olduğunu dile

eden kız öğrenci sayısı aşağıdaki gibidir:²⁸

Tablo 3.

Kasım 1943 İtibarıyla Enstitüde Okuyan Kız Öğrenci Sayısının Sınıflara Göre Dağılımı

Sınıf ve Şubesi	Kız Öğrenci Sayısı
1/A	3
1/B	2
1/C	4
1/D	3
1/E	-
1/F	1
2/A	7
2/B	9
2/C	10
3/A	4
3/B	3
3/C	4
3/D	3
3/E	4
4/A	2
4/B	2
4/C	4

Tablo 3 dikkate alındığında, Kasım 1943 itibarıyla birinci sınıfların altı şube olarak düzenlendikleri fakat 1/E şubesinde öğrenci olmamasından dolayı beş şube olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir. İkinci ve dördüncü sınıflar yine üçer şube ve üçüncü sınıflar da yine beş şube şeklindedir. Enstitünün ders yılı faaliyetleri 31.12.1943 tarihinde sona ermiştir. 1944 yılının başlarında, bir başka ifadeyle enstitünün yeni eğitim-öğretim döneminde kız öğrencilerin öğrenim gördükleri sınıflar ve bu sınıfların kız öğrenci sayıları aşağıda gösterilmiştir (Tablo 4.).²⁹

getirmiştir.

- 28 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 14.11.1943 tarih ve 1756 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.
- 29 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.02.1944 tarih ve 229 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

Tablo 4.

Şubat 1944 İtibarıyla Enstitüde Okuyan Kız Öğrencilerin Sınıflara Göre Dağılımı

Sınıf ve Şubesi	Kız Öğrenci Sayısı
1/A	3
1/B	3
1/C	4
1/D	3
1/E	-
1/F	2
2/A	8
2/B	9
2/C	10
3/A	4
3/B	3
3/C	4
3/D	3
3/E	4
4/A	2
4/B	2
4/C	4

Şubat 1944 itibarıyla enstitüye kayıtlı öğrenciler arasında 15 öğrenci kurs öğrencisi olup bunlardan 2'si Çorumlu, 8'i Kastamonulu, 1'i Sinoplu ve 4'ü Zonguldaklıdır. 21 kız öğrenci de hazırlık öğrencisidir.³⁰ Mayıs ayı itibarıyla ise enstitüde birinci sınıflarda 13, ikinci sınıflarda 20, üçüncü sınıflarda 18, dördüncü sınıflarda 19, beşinci sınıflarda 7, hazırlık sınıfında 11 ve sanata ayrılan 3 olmak üzere toplamda 91 kız öğrenci vardır.³¹

1944 yılının sonlarında da enstitüye istenilen miktarda kız öğrenci alınamamış yalnızca 3 öğrencinin kaydı yapılabildiği görülmüştür.³² Enstitü ilk mezunlarını aynı yıl vermiş olup bunlar arasında 7 kız öğrenci vardır.³³ Göl Köy Enstitüsü'nün ilk kız mezunları Pakize Tekgöz (Seydiler), Makbule Avcı (Ağlı), Fatma İnce, Mürüvvet Kocabaş, Cavide Yanık, Hatice Uncu, Hikmet Karagöz'dür.³⁴ Bu öğrenciler son sınıftan mezun olurken enstitünün demircilikteki öğrencileriyle birlikte geziye

30 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.02.1944 tarih ve 229 sayılı rapor, 1.

31 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 813 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, 1944), 1.

32 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 30.12.1944 tarih ve 2777 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 5.

33 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 138.

34 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 48-50; *Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 03.01.1944 tarihli toplantı tutanağı*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1-2.

götürülmüşlerdir. Bu gezide Karabük, Zonguldak, Safranbolu ve Çankırı'yı gezmişlerdir. Bu gezi bazı kız öğrencilerin hayatta ilk kez denizi ve demiryolunu görmesini sağlamıştır.³⁵

3. Kız Öğrencilerin Almış Olduğu Dersler

Köy Enstitüleri'nin beş yıllık öğretim süreleri içerisinde kültür derslerine 114 hafta, ziraat ders ve çalışmaları ile teknik dersler ve çalışmalarına ise 58'er hafta ayrılmıştır. Beş yıl boyunca sürekli tatiller ise 30 hafta olarak planlanmıştır.³⁶ Kız öğrenciler kültür ve ziraat derslerinde³⁷ erkek öğrencilerle aynı müfredata tabi olurken teknik ders ve uygulamalarında farklı alanlara yönlendirilmiştir. Buna göre köy ev ve el sanatları bağlamında biçki-dikiş, nakış, örgü (örücülük), dokumacılık, ziraat sanatları³⁸ kız öğrencilere verilen teknik dersler ve yapılan uygulamalar arasında yer almıştır.³⁹

4. Teknik Ders Uygulamalarının İlk Atölyesi: Kız Öğrenci Yatakhane

Göl Köy Enstitüsü binaları arasında Şeyhoğlu Konağı olarak bilinen ve "1 Numara" diye anılan bina, Göl Eğitim Kursu'nun ve Göl Köy Öğretmen Okulu'nun faaliyette olduğu 1938-1939 yıllarında eğitim-öğretimin sürdürüldüğü bina⁴⁰ olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹ 1940 yılının başlarında ise bu binada idare odaları, yemekhane ve çeşitli işlevlerdeki odalar bulunmaktadır. Okula gelecek kız öğrencilere yatakhane sağlama ihtiyacına binaen idare odaları buradan alınmış ve bina iki dersane, yemekhane ve kızlar için yatakhane olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Kız öğrencilerin yataklarının ise altı üstlü karyola, başka bir deyişle ranza şeklinde olması planlanmıştır.⁴² Nisan 1940 itibarıyla kız öğrenci sayısının 15'i geçmeyeceği anlaşılınca bu öğrencilerin Şeyhoğlu Konağı yerine öğretmenler için ayrılan evlerden birine yerleştirilmelerine karar verilmiştir.⁴³ Göl

35 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gököy Enstitüsü*, 140.

36 *Köy Enstitüsü Programları* (Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları 2004), 108.

37 Yalnız ziraat çalışmalarında kız ve erkek öğrencilerin özelliklerine göre konular seçilir.

38 Ziraat sanatları kapsamında kız öğrencilere yoğurt yapma, peynir yapma, yağ çıkarma ve bunların muhafazası, çeşitli meyve ve sebzeleri kurutma, turşu yapma, kışlık yiyecekler hazırlama, ehli hayvan bakımı, tavukçuluk, çiçekçilik, bahçe ve meyvecilik, arıcılık vb. faaliyetler öğretilmiştir. Bu dersler enstitülerin öğretim programlarında sınıflara göre düzenlenmiştir. Mustafa Kılınç, *Köy Enstitülerinde Mesleki ve Teknik Eğitim*, (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2018), 121-126.

39 *Köy Enstitüsü Programları*, 109-112. Köy Enstitüleri'nin kuruluşuna yönelik hazırlanan kanun tasarısında köye öğretmen yetiştirmede uyulacak prensipler arasında kız öğrencilere çocuk bakımı, ziraat sanatları, dikiş, ev idaresi ve hasta bakımının öğretilmesi gibi hususlar yer almıştır. *Köy Enstitüleri ile İlgili Yasalar I*, yay. haz. Mustafa Aydoğan (Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları 2000), 35-36.

40 1939 yılında yapılan 2 numaralı binada da eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmıştır. Eser, "Köy Enstitüleri'nde Bir Öncü," 57.

41 Eser, "Köy Enstitüleri'nde Bir Öncü," 57.

42 *Göl Köy Öğretmen Okulu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.02.1940 tarih ve 120 sayılı rapor*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1-2.

43 *Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.04.1940 tarih ve 274 sayılı rapor*, 1. "Yeni gelen kız talebenin adedi az olduğundan bunlara yatakhane olarak bekâr öğretmenlerin oturdukları evin tahsisine..." *Gököy Öğretmen Okulu Muallimler Meclisi'nin 29.03.1940 tarihli toplantı tutanağı*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş

Köy Enstitüsü'nün ilk mezunlarından Makbule Avcı'nın “Biz, yemekhanenin sırasındaki öğretmen evlerinde kalıyorduk” ifadeleri bu durumu destekler niteliktedir. İşte kız öğrencilerin teknik ders uygulamalarının bir başka deyişle biçki, dikiş, nakış ve örgü gibi faaliyetlerinin başladığı ilk yer bu öğretmen evi olmuştur.⁴⁴

Hatta kız öğrenciler annesi, ninesi gibi ziyaretçileri geldiklerinde onları yanlarında yatırma fırsatı bulmuştur.⁴⁵ Enstitü mezunlarından Ahmet Baklacı 2 Nisan 1940 tarihi itibarıyla 1 ve 2 numaralı binalarla öğretmen lojmanlarından başka bir şey olmadığını nakletmektedir.⁴⁶ 1940 yılında yapılmış olup 4 numaralı denilen ve kayıtlara “memur evleri ve demirbaş deposu” olarak geçen bina⁴⁷ kız öğrenciler için yatakhane olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yatakhane girişinde iç içe geçmiş iki odada bekar bayan öğretmenlerden kalanlar da olmuştur.⁴⁸

Tıpkı diğer enstitülerde olduğu gibi Göl Köy Enstitüsü'nde kızlar ve erkek aynı çatı altında okumakla birlikte aynı yatakhane kalmamış, ayrıca kızların yatakhanelerinde başta öğretmenlerden seçilenler olmak üzere nöbetçiler görev almıştır.⁴⁹ Bu bağlamda kız öğrenciler her gün sıra ile nöbet tutmuşlardır.⁵⁰ Bir de kız öğrencilerin tüm enstitü öğrencilerinin ütü ya da yama işleriyle meşgul olmak üzere tuttıkları nöbet vardır ki, her gün için birkaç kız öğrenci nöbet listesine yazılmıştır. Bu öğrencilere yardım etmek ve bahsi geçen işleri yapmak üzere erkek öğrenciler ayrıca görevlendirilmiştir.⁵¹

Kız öğrencilerin yatakhane dikiş gibi işleri yapma serüveni enstitünün açılış döneminde olduğu gibi ertesini yıl da devam etmiş ve ufak tefek dikiş işleri ile yama yapmak üzere pazar günleri saat ona kadar kızların yatakhane kalmalarına izin verilmiştir. Hatta pazar günleri sabah kahvaltısı kaldırılarak saat on bir itibarıyla öğle yemeği verilmesi kararı alınmıştır.⁵²

5. Biçki, Dikiş, Örgü ve Dokumada Kız Öğrenciler

Köy Enstitüleri'nin öğretim programlarına uygun olarak kız öğrenciler teknik dersler kapsamında dikiş, nakış, dokumacılık ve örücülük gibi faaliyetlerle uğraşmışlardır. Hatta kız öğrencilerin yanı sıra kimi enstitülerde erkek öğrencilerin de bu faaliyetlerle uğraştığını belirtmek gerekir ki bunlardan biri de Göl Köy Enstitüsü'dür. Köy Enstitüsü mezunu bir öğretmen ve aynı zamanda yazar olan Pakize Türkoğlu konuyla ilgili olarak şunları nakletmektedir:

“Dikiş makinesinin kullanılması zor bir iş değildi. Daha ilk alıştırmada başlayabilirdi insan bir çarşafı dikmeye. Dikiş öğretmeni ve ustaöğreticisi tek tek bakıyordu öğrencilerin yaptığı işlere.

Arşivi), 1.

44 Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.04.1940 tarih ve 274 sayılı rapor, 1.

45 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 112.

46 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 114.

47 Eser, “Köy Enstitüleri'nde Bir Öncü,” 414.

48 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 217, 246.

49 Eser, “Köy Enstitüleri'nde Bir Öncü,” 369.

50 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 139.

51 Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 03.01.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

52 Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 03.01.1941 tarihli toplantı tutanağı, 1.

Küçük bir kusur varsa sökülüp yeniden dikiliyordu. Bu nedenle kimse bunu yinelemek istemezdi. Başka makinelerde kendileri de diyorlar, öğrencilere gösteriyorlardı... Sümerbank bezinden, keteninden, Enstitü dokumasından ve alacalardan öğrenciler için binlerce iç çamaşırı mintan ve gömlek dikiliyordu... Örgü, dokumacılık ve dikiş, genellikle kız öğrencilerin programı olmakla birlikte, köyünde dokumacılık işini yaymak isteyen erkek öğrenci bunu Enstitü yönetimine açıklar, çalışmalara katılabilirdi. Ya da kimi Enstitüde erkeklere de dokumacılık ve dikiş öğretilirdi... ”⁵³

Köy Enstitüleri'nin kuruluş süreci dikkate alındığında özellikle de teknik ders ve uygulamalarının bu sürece katkıları incelenmeye değerdir. Teknik dersler ve uygulamaları yalnızca müfredatın bir parçası olmakla kalmamış, enstitülerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında aracı bir rol oynamıştır. Biçki-dikiş, dokuma ve örücülükle uğraşan kız öğrenciler okuyacakları okulun ve kendilerinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında emek sarf etmişlerdir. Kız öğrencilerin canla başla çalıştığı, emek verdiği bu enstitülerden biri de Göl Köy Enstitüsü'dür. Kız öğrenciler burada okurken genelde önlük ve bunun yanı sıra yazın basma, kışın ise kalın kumaştan tayyör ve pelerin giymişlerdir. Yazın işlerde çalışırken ise tulum giymeyi tercih etmişlerdir.⁵⁴ Yalnızca kendilerinin değil erkek öğrencilerin de kıyafetleri çoğu kez enstitüdeki kız öğrenciler tarafından dikilmiştir.

Göl Köy Enstitüsü'ndeki kız öğrenciler enstitünün açıldığı ilk zamanlarda belirtildiği üzere öğretmenler için ayrılan konutlardan birine yerleştirilmiş ve böylece biçki-dikiş ve örgü gibi ilk işlerini kaldıkları bu yerde yapmışlardır.⁵⁵ Hatta o günlerde bir çorap makinesi de alınmıştır.⁵⁶ Kız öğrencilerin işleri bunlarla sınırlı kalmamış tarla ve bahçe ziraati, ineklere bakma ve inek sağma, tavuklara bakma, yumurta hesabını tutma, çamaşır yıkama, yemekhanenin temizliği ve düzeni de onların sorumluluğuna verilmiştir. Üstelik işlerin yakından takibi için bir cetvel dahi hazırlanmıştır.⁵⁷

Haziran 1940'ta bir başka ifadeyle enstitünün açılışının kısa sayılabilecek bir süre sonra kız öğrenciler çorap örmeye başlamış, bunun yanı sıra mendil⁵⁸ ve çamaşır dikme işlerine devam etmişlerdir.⁵⁹ Dikiş işleri hızla ilerleyince yapılan işlerden elde edilen ürünlerin saklanması için bir dolap yaptırılmasına karar verilmiştir.⁶⁰ İlerleyen zamanlarda kız öğrenciler, mendillerin yanı sıra

53 Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 248-249.

54 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 139.

55 *Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.04.1940 tarih ve 274 sayılı rapor*, 1.

56 *Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.05.1940 tarih ve 289 sayılı rapor*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

57 *Gölköy Öğretmen Okulu Muallimler Meclisi'nin 19.04.1940 tarihli toplantı tutanağı*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

58 Mendil dikerken patiska kullanılmıştır. *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 404 sayılı rapor*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3.

59 *Göl Köy Enstitüsü Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.06.1940 tarih ve 421 sayılı rapor*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2; *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 16.06.1940 tarih ve 390 sayılı rapor*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.

60 *Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 21.06.1940 tarihli toplantı tutanağı*, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 1.

atölye önlükleri de dikmiştir.⁶¹ Enstitüdeki kız öğrenciler için etek ve bluz⁶², okula alınacak yeni öğrenciler için tulum⁶³ ve çamaşır dikme işiyle⁶⁴ yama yapma⁶⁵ da yine bu öğrenciler tarafından üstlenilmiştir. Kız öğrenciler revirde çalışan öğrenciler için önlük⁶⁶ ve daha sonraları da revirde yatacak hastalar için pijama dikmeyi⁶⁷ de ihmal etmemiştir.

Esasen biçki, dikiş, dokuma vb. faaliyetler aynı zamanda *iş içinde eğitim* ilkesinin enstitülerde hayata geçirilmiş halidir. 1941 yılının başlarında, İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç tarafından Göl Köy Enstitüsü Müdürlüğü'ne gönderilen 27.02.1941 tarihli bir yazıda iş içinde eğitim ilkesiyle ilgili olarak “*Kültür derslerini Enstitülerdeki iş hayatı ile, muhtle, muhitteki faaliyetlerle irtibat tesis edilerek okutulmasına çok önem verilmelidir. Aritmetik, fizik, kimya, biyoloji gibi nazari tarafları çok olan dersler tarlada, atölyede, gübrelikte, ahırda, kümeste, inşaat mahallinde, revirde, dikiş makinası veya boya kazanı başında gösterilerek tatbikat yaptırılarak öğretilmelidir.*”⁶⁸ ifadeleri yer almaktadır.

Öğretim programının uygulanmasının bir gereği olarak ve Tonguç'un uyarılarını da dikkate alarak 1941 yılında çamaşır dikme ve çorap örme işleri devam etmiş; böylece atölyede dikiş makinesi başındaki uygulamalarla *iş içinde eğitim* ilkesi enstitü hayatına tatbik edilmeye çalışılmıştır.⁶⁹ Çamaşır dikme ve çorap örme işlerinin yanı sıra patiskadan yatak takımı yapılması⁷⁰

-
- 61 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 20.08.1940 tarih ve 572 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 4.
- 62 Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 08.11.1940 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.
- 63 Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 08.11.1940 tarihli toplantı tutanağı, 2; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 11.11.1940 tarih ve 916 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 25.01.1941 tarih ve 69 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 5.
- 64 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 10.02.1941 tarih ve 121 sayılı rapor, 5; Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 27.09.1940 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.
- 65 Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 13.09.1940 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.
- 66 Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 27.09.1940 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.
- 67 Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 22.08.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.
- 68 Köy Enstitüleri ile ilgili Yönetmelik ve Resmi Yazılar, yay. haz. Mustafa Aydoğan (Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları 2005), 229 (İsmail Hakkı Tonguç tarafından Göl Köy Enstitüsü Müdürlüğü'ne gönderilen 27.02.1941 tarihli yazı, s. 2).
- 69 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 19.03.1941 tarih ve 278 sayılı rapor, 4; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 03.07.1941 tarih ve 712 sayılı rapor, 6.
- 70 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tefrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.04.1941 tarih ve 349 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk

ve güneşte çalışırken giyilmek üzere çok sayıda başlık (şapka) dikilmesi⁷¹ de yapılması gereken işler arasındadır. Yeni gelecek kız öğrenciler için iş pantolonu ve bluzu ile iç çamaşırı dikme işini de yine okulun kız öğrencileri üstlenmiştir.⁷² Yemekhane ve revir için önlük hazırlama,⁷³ nevresim dikme⁷⁴ ve öğrenci çamaşırlarına numara işlenmesi⁷⁵ kızların diğer faaliyetler arasında yer almıştır. Temmuz ayından itibaren ise dokumacılık faaliyetleri ilerletilerek tezgahlarda bez dokunmaya başlanmış; çorap ve fanila makineleri de işletilmiştir.⁷⁶ Göl köy Enstitüsü'ne 1941 girişli olan Saniye Uçak'ın "İş derslerinde dokuma öğrendik, çorap ördük, dikiş diktik, ütü yaptık. Hatta, makineler öteki odada kilitliken bile, pencereden girip çalıştırıyorduk! Öğrenmek istiyorduk. Zevkle ayağımızı çevirirdik"⁷⁷ şeklindeki ifadeleri enstitünün kuruluş sürecinde kız öğrencilerin yapmış oldukları çalışmaları özetler niteliktedir. Bu öğrenciler 1941 yılının ortalarına doğru, Hasanoğlan Köy Enstitüsü'ne gönderilecek olan arkadaşları için frenk gömlekleri de dikmişlerdir.⁷⁸ Enstitü bünyesindeki eğitmen adaylarına pantolon dikme işi de yine kız öğrencilere aittir.⁷⁹ Bu öğrencilerin enstitüdeki öğretim kadrosu veya diğer çalışanlar için belirli bir ücret karşılığında çorap, fanila vb. ördükleri de olmuştur.⁸⁰

Biçki-dikiş işlerinin ustalık istediği, eğitim ve yönlendirme gerektirdiğinden hareketle diğer pek çok teknik dersin uygulamalarında olduğu gibi köy ev ve el sanatları uygulamalarında da usta öğreticilerden yararlanılmıştır. 1941 yılının sonlarında enstitüde dikiş işlerinde görevli bir usta öğretici (terzi) olduğu dikkati çekmektedir. Kız öğrenciler, enstitüdeki erkek öğrenciler için dikecekleri dış kıyafetleri bu usta öğretici yanında dikmeye başlamışlardır.⁸¹

Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 21.04.1941 tarih ve 436 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3.

- 71 *Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 28.04.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3.*
- 72 *Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 11.04.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2; Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.05.1941 tarih ve 492 sayılı rapor, 5.*
- 73 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 08.05.1941 tarih ve 592 sayılı rapor, 4.*
- 74 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 06.10.1940 tarih ve 776 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3; Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 28.03.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.*
- 75 *Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 31.01.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.*
- 76 *Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 08.10.1941 tarih ve 1113 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 4.*
- 77 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 246.
- 78 *Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 11.07.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3.*
- 79 *Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 03.10.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.*
- 80 *Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 14.11.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3.*
- 81 *Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 12.12.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 3; Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 26.12.1941 tarihli toplantı tutanağı, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 2.*

1942 yılı da kızlar için biçki, dikiş ve dokuma faaliyetlerinin yoğun geçtiği bir yıl olmuştur. Belirtmek gerekir ki, kız öğrencilerin çamaşırları, iş elbiseleri ve kıyafetleri enstitüde dikilmiş ve bu işler için genellikle dikiş atölyesi kullanılmıştır.⁸² Dikiş öğretmeni, erkekler için dikilmesi istenen kıyafetlerin ve iş elbiselerinin kesimini bilmediğinden, erkek öğrencilere gerekli kıyafetleri dikmesi için yevmiye ile dışardan terzi getirtilmiştir. Bu durum erkek kıyafetine ilişkin kesim ve dikiş bilgisinin muhakkak suretle kız öğrencilere öğretilme gereğini doğurmuştur. Buna binaen İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'nden enstitüde sürekli olarak bulundurulacak bir terzi kadrosu istenmiştir.⁸³ Kız öğrencilerin zamanlarının büyük bir bölümünü dikiş işleri aldığı için dokuma atölyesindeki dokuma işleri ile yeterince ilgilenilememiştir.⁸⁴ Göl Köy Enstitüsü'nde dokumacılık ile uğraşan kız öğrenciler çarşıdan almış oldukları iplikleri boyamayı, çözmeyi ve daha sonra dokumayı yine *iş içinde eğitim* ile dokuma atölyesinde öğrenmişlerdir. Köylere gittikleri zaman ise dokumacılığı köylülere öğretmişlerdir.⁸⁵

Resim 3.

Göl Köy Enstitüsü mezunlarından Cevriye Taş (Şahin) köy ev ve el sanatları bağlamında hazırlamış olduğu sergide (Caner Şahin Arşivi).

1943 yılında da biçki, dikiş, dokuma vb. faaliyetler devam etmiştir. 1944 yılında ise enstitüye gönderilen bezler çok ince olduğu için kız öğrenciler bu bezleri yatak takımları dikmek

82 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.08.1942 tarih ve 1529 sayılı rapor, 5.

83 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlköğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 07.04.1942 tarih ve 505 sayılı rapor, (Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi), 4.

84 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.08.1942 tarih ve 1529 sayılı rapor, 5.

85 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 236.

için kullanamamışlar ve yalnızca çamaşır dikebilmişlerdir.⁸⁶ Zaman içerisinde atölye sayısı da yetmemeye başlamış ve iki-üç atölyenin yapılması önerilmiştir.⁸⁷ Üstelik kız öğrenci sayısının az oluşu da biçki-dikiş işlerini etkilemiştir. Kız öğrenciler erkek öğrencilerin iç ve dış elbiseleri ile yatak takımlarını dikmek için azami gayret gösterecekler de zaman zaman zorlanmış ve bazen bunları zamanında yetiştirememişlerdir.⁸⁸ Üstelik bu çalışmalar bazen lüks lambasıyla gece yarısına kadar sürmüş ve kız öğrenciler izne gidecek arkadaşlarının kıyafetlerini yetiştirmeye çalışmışlar⁸⁹ ve hatta bazen dikiş dikmekte birbirleriyle yarış bile etmişlerdir.⁹⁰

1944 yılında az sayıda olan çorap ve fanila makineleri eskimiş olduğundan bu makineler verimli bir şekilde kullanılamaz hale gelmiş ve yeni makinelere ihtiyaç duyulmuştur.⁹¹ Bu yılın sonlarına gelindiğinde ise dokuma atölyeleri yine eskisi gibi verimli bir şekilde çalışmaya başlamıştır. Bu dönemde atölyedeki çorap ve fanila işleri için bir usta öğretici bulunmuştur.⁹² Dikiş işlerinde ise enstitüde usta öğretici olarak çalışan bir erkek terzi, öğrencilerin iç ve dış elbiselerinin kesimlerini yapmış ve böylelikle bunların kız öğrenciler tarafından dikilmesini sağlamıştır. Bu terzi, son sınıf kız öğrencilere de kesme metodunu öğretmiştir. Bununla birlikte dikiş makinesi sayısı az olduğu için dikiş işleri yapılırken bazı öğrenciler boşta beklemiştir.⁹³

Göl Köy Enstitüsü'nün dikiş işleri teftişlerde de birincil öneme haiz olmuştur. Bu bağlamda İsmail Hakkı Tonguç'un 1940 yılından başlayarak birkaç kez Göl Köy Enstitüsü'nü ziyarete geldiği, enstitüyü ve buradaki dikiş atölyesini tetkik ve teftiş ettiği bilinmektedir.⁹⁴ Göl Köy Enstitüsü'ne 1942 girişli olan Naciye Özbek (Albayrak), Tonguç'u dikiş atölyesinde gördüğünü nakletmektedir. Kendisi hızlı dikiş diktiği için Tonguç'un enstitüye geldiği gün sınıfından çağırılmış ve koşarak atölyeye gidip nevrسیم dikmeye başlamıştır. Tonguç da bu esnada atölyeyi gezmiştir.⁹⁵

Göl Köy Enstitüsü'ndeki biçki-dikiş, nakış, dokuma ve örücülük faaliyetleriyle enstitünün ihtiyaçlarının karşılanması yanı sıra asrileşmeye de katkıda bulunulmasının hedeflendiği söylenebilir. Çünkü Cumhuriyet'in kuruluş döneminde çağdaş kıyafetler içerisinde olmak asrileşmenin ilk adımı olarak görülmüş ve bunun yolu da bilhassa dikiş dikmekten geçmiştir.⁹⁶

86 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.02.1944 tarih ve 229 sayılı rapor, 10.

87 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.02.1944 tarih ve 229 sayılı rapor, 11.

88 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.02.1944 tarih ve 229 sayılı rapor, 13.

89 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 112. Hikmet Gökmen'in (Karagöz) ifadeleri "İzin zamanı elbise yetiştirebilmek için çok çalışırdık. Makineler hiç boş durmazdı." Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 138.

90 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 138.

91 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 813 sayılı rapor, 7.

92 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 30.12.1944 tarih ve 2777 sayılı rapor, 16-17.

93 Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 30.12.1944 tarih ve 2777 sayılı rapor, 17.

94 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 38.

95 Saydur ve Yılmaz, *Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü*, 233.

96 Mine Demir, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın Eğitiminde Biçki Dikişin Yeri (1908-1952)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2017), 245.

Bir başka husus olarak Aynur Soydan'ın (Erdemir) tam da altını çizdiği gibi ulus devletin kalkınma sürecinde kuşakların temel eğitimcisi olarak kadınların ev kadını ve annelik rolleri önemsenmiştir.⁹⁷ Göl Köy Enstitüsü'nde bu roller daha çok köy ev ve el sanatları dersleri ve bu derslerin uygulamalarıyla pekiştirilmiştir.

Sonuç

Köy Enstitüleri, son açılan Ernis Köy Enstitüsü'nü saymazsak küresel çaplı gelişmelerin yaşandığı II. Dünya Savaşı sürecinde kurulmuştur. Bir yandan Türkiye'nin eğitim hamleleri ve modernleşme deneyimi içerisinde önem kazanmaya başlamış ve diğer yandan ise bu öneme binaen savaş döneminin siyasi, iktisadi ve sosyal alandaki zorlukları ile mücadele etmiştir. Bu koşullar içerisinde açılan ilk enstitülerden biri Kastamonu'daki Göl Köy Enstitüsü olmuştur.

Göl Köy Enstitüsü ilk yıllarında yalnızca birkaç bina ile eğitim-öğretime başlamış ve enstitü yaşamı için gerekli olan binalar çoğunlukla öğretmenlerin, usta öğreticilerin, enstitüdeki erkek öğrencilerin ve öğretmen adaylarının katkılarıyla zaman içerisinde tamamlanmıştır. Enstitü öğrencileri *iş içinde eğitim* ilkesiyle tam da eğitim-öğretim görecekleri, sosyokültürel yaşamlarını sürdürecekleri ve kalacakları binaları kendileri inşa etmişlerdir. Erkek öğrenciler inşaat, sıvacılık, demircilik, marangozluk vb. işlerle uğraşırken kız öğrenciler de enstitü yaşamı için elzem olan levazım, mensucat vb. hususlarla ilgilenmişlerdir. Bu bağlamda kız öğrencilerin köy ev ve el sanatları dersi kapsamında yapmış oldukları biçki, dikiş, nakış, dokuma ve örgü gibi faaliyetler enstitünün çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Böylelikle enstitüde hem kadın iş gücünden yararlanılmış hem de toplumsal kalkınmaya katkıda bulunulmuştur.

Göl Köy Enstitüsü'nde köy ev ve el sanatlarına yönelik uygulamalarda biçki-dikişin önemli bir yerinin olduğunun altını çizmek gerekir. Sökük tamiri ve yama yapmaktan her türlü kıyafeti dikmeye kadar gündelik yaşamda kız olsun, erkek olsun her insanın karşılaşılabileceği bir iş olan biçki-dikiş, enstitüde en kolay adapte olunan faaliyetler arasında yer almıştır. Göl Köy Enstitüsü'nde dokumacılık ve örücülükten ziyade biçki-dikiş faaliyetlerinin biraz daha ön plana çıkmış olduğu ise arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ziraat sanatları alanında yaptırılan uygulamalarla ilgili bilgilere ise arşiv belgelerinde pek de rastlanılamamıştır. Esasen enstitünün kız öğrencileri bir yandan çalışma hayatı içerisinde yer alacak bir "iş kadını" olarak, diğer yandan ise daha çok köy ev ve el sanatları derslerinden elde etmiş oldukları kazanımlarla her yönüyle evini çekip çevirebilecek bir "ev kadını" olarak yetiştirilmişlerdir. Bu genç kızlar evinin hanımı, okulun öğretmeni, bağ-bahçenin ziraatçisi, köyün adeta sağlıkçısı olarak ve aynı zamanda köylüye pek çok alanda kılavuzluk edebilecek meziyet ve bilgiyle donanmışlardır.

Göl Köy Enstitüsü'nün açılış yılı olan 1940'tan ilk mezunlarını verdiği 1944 yılına kadar kız öğrenciler enstitünün ihtiyaçlarının karşılanmasında canla başla çalışmışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Göl Köy Enstitüsü'nün kuruluş döneminde kız öğrenci sayısının azlığı bu öğrencilerin üzerlerine çok sayıda sorumluluk alanı ve görev yüklemiştir. Belki de köy yaşamında zorluklara alışkın olmaktan hareketle, yaşanan tüm zorluklara rağmen enstitünün kuruluş sürecinin kız

97 Aynur Soydan, "Kadın Kimliğinin Oluşması Çerçevesinde Mesleki Teknik Eğitim (Cumhuriyet İdeolojisinin Kuruluş Sürecinde Kız Enstitüleri 1923-1940)," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 1*, (2002): 269.

öğrencilerin de katkılarıyla tamamlanmış olması önemlidir. Göl Köy Enstitüsü'nde kız öğrencilere yönelik verilen teknik dersler arasında köy ev ve el sanatları dersleri ile bu derslerin uygulamaları özelde enstitüde, genelde ise Türkiye'de mesleki ve teknik eğitimin geliştirilmesinde de aracı bir rol oynamıştır. Bir başka husus olarak ise bu dersler, ulus devlet in kalkınma sürecinde enstitüdeki kız öğrencilerin özellikle de ev hanımı rollerinin pekiştirilmesinde etkili olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 08.11.1940 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 28.03.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 22.08.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 03.10.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 14.11.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Muallimler Meclisi'nin 12.12.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.06.1940 tarih ve 421 sayılı rapor, Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 21.06.1940 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 13.09.1940 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 27.09.1940 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 03.01.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 31.01.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 11.04.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 28.04.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu:

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 11.07.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 26.12.1941 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü Öğretmenler Meclisi'nin 03.01.1944 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 1942 tarih ve 104 sayılı rapor, Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 07.04.1942 tarih ve 505 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.05.1942 tarih ve 647 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.08.1942 tarih ve 1529 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 17.05.1943 tarih ve 675 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 14.11.1943 tarih ve 1756 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 1944 tarih ve 813 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.02.1944 tarih ve 229 sayı ve rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Öğretim Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 30.12.1944 tarih ve 2777 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 16.06.1940 tarih ve 390 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 20.08.1940 tarih ve 572 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy

Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 06.10.1940 tarih ve 776 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 11.11.1940 tarih ve 916 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 25.01.1941 tarih ve 69 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 10.02.1941 tarih ve 121 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 23.02.1941 tarih ve 237 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 09.03.1941 tarih ve 173 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 19.03.1941 tarih ve 278 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.04.1941 tarih ve 349 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 21.04.1941 tarih ve 436 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 02.05.1941 tarih ve 492 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 08.05.1941 tarih ve 592 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 03.07.1941 tarih ve 712 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 08.10.1941 tarih ve 1113 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy

Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 07.09.1943 tarih ve 1384 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 404 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.04.1940 tarih ve 274 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Öğretmen Okulu Direktörlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 04.05.1940 tarih ve 289 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy (Gölköy) Öğretmen Okulu Muallimler Meclisi'nin 29.03.1940 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy (Gölköy) Öğretmen Okulu Muallimler Meclisi'nin 19.04.1940 tarihli toplantı tutanağı. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Göl Köy Öğretmen Okulu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 27.02.1940 tarih ve 120 sayılı rapor. Kastamonu: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

Kitap ve Makaleler

Eser, Gülşah. "Göl Köy Enstitüsü Tarihine Kısa Bir Bakış" Düşünen Tohum Konuşan Toprak Cumhuriyet'in Köy Enstitüleri 1940-1954 2 içinde, 94-113. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012.

Kılınç, Mustafa. Köy Enstitülerinde Mesleki ve Teknik Eğitim. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2018.

Köy Enstitüleri ile İlgili Yasalar 1. Yay. haz. Mustafa Aydoğan. Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 2000.

Köy Enstitüleri ile İlgili Yönetmelik ve Resmi Yazılar. Yay. haz. Mustafa Aydoğan. Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 2005.

Köy Enstitüsü Programları. Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 2004.

Saydur, Mehmet ve Hayati Tahsin Yılmaz. Bir Tonguç Okulu Gölköy Enstitüsü. İstanbul: Görkem Yayınları, 1994.

Soydan, Aynur. "Kadın Kimliğinin Oluşması Çerçevesinde Mesleki Teknik Eğitim (Cumhuriyet İdeolojisinin Kuruluş Sürecinde Kız Enstitüleri 1923-1940)," Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 1, (2002): 269-287.

Şensoy, Gamze. "Kastamonu Gölköy Köy Enstitüsü" Türkiye Mimarlığında Modernizmin

Yerel Açılımları X. Poster Sunumları Bildiri Özetleri Kitabı içinde, 43. Erzurum, 2014.

Türkoğlu, Pakize. Tonguç ve Enstitüleri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Tezler

Demir, Mine. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadın Eğitiminde Biçki Dikişin Yeri (1908-1952).” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2017.

Eser, Gülşah. “Köy Enstitülerinde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Röportaj

Caner Şahin ile yapılan 12 Kasım 2020 tarihli röportaj.

Cemil Şahin ile yapılan 12 Kasım 2020 tarihli röportaj.

Öğr. Gör. Dr.
Ebubekir KEKLİK

Çankırı Karatekin Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Bölümü,
E-mail: ebubekirkeklik@hotmail.
com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7982-8980>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 26/10/2020 08/11/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.816360>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları*

Education Problem and Ottoman Intellectuals in the Second Constitutional Era

Öz

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı düşünce hayatına büyük canlılık getirmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde üzerinde konuşulamayan, tartışılmayan konular, en azından İttihad ve Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar serbestlik içerisinde tartışılabilmiştir. II. Abdülhamid dönemi eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanan bir devirdir; fakat eğitim meselesi de diğer pek çok mesele gibi yeterince tartışılmayan konulardandı. Ancak meşrutiyetin ilanı ile hem modern eğitim düzeninin gelişimi yeni bir ivme kazandı hem de eğitim sorunu yeniden ele alındı. Bu dönemde aynı zamanda modern eğitim-öğretim kurumlarındaki niceliksel büyüme de devam etti. XIX. yüzyılda başlayan, kitlesel eğitimin ülkeyi kurtaracak temel dayanaklardan biri olduğu düşüncesi İkinci Meşrutiyet döneminin eğitim anlayışına da damga vurmuştur. Batmakta olan imparatorluğu bir eğitim ordusunun kurtaracağı düşüncesi bu dönem aydınlarının çoğunun ortak düşüncesidir. Bu sebeple öğretmenlik mesleği ayrı bir önem kazanmıştır. İmparatorluğu kurtaracak eğitilmiş nesillerin, idealist bir öğretmen ordusu tarafından yetiştirileceği düşüncesi bir inanca dönüşmüştür. Özellikle Balkan Savaşları'nda alınan ağır mağlubiyet Osmanlı aydınlarının eğitim meselesine daha bir ciddiyetle eğilmelerine yol açmıştır. Balkan Savaşları'nın taassup sebebiyle kaybedildiği düşüncesi, küçük Balkan ülkelerinin savaşı ordularıyla değil, öğretmenleriyle kazandığı söylemi bir slogana dönüşmüştür. Bir "maarif ordusu" teşekkül etmedikçe imparatorluğun bütünlüğünü hatta varlığını sürdüremeyeceği kanaati dönemin belirgin özellikleri arasındadır. Bu dönem eğitim derneklerinin ve eğitime dair yayınların büyük artış gösterdiği bir zaman dilimi olmuştur. Neredeyse eli kalem tutan her Osmanlı'nın eğitime dair bir şeyler yazdığını görmek mümkündür. Eğitimin önemi konusunda aralarında fikir birliği vardır; aralarındaki farklılık nasıl bir eğitim sorusuna verdikleri cevapların çeşitliliğindedir. Bu makale söz konusu çeşitliliği ele almakta, son dönem Osmanlı/Türk aydınlarının eğitim görüşlerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Osmanlı, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Aydınlar, Mektep.

*Bu makale aşağıda künyesini verdiğim doktora tezinden üretilmiştir: Ebubekir Keklik, II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

ATIF: KEKLİK Ebubekir, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sorunu ve Osmanlı Aydınları", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1487-1517)

CITE: KEKLİK Ebubekir, "Education Problem and Ottoman Intellectuals in the Second Constitutional Era", **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1487-1517)

Abstract

The declaration of the Second Constitutional Era brought great vitality to the Ottoman intellectual life. The issues about which, could not be discussed especially during the reign of Abdulhamid II, were at least discussed freely until the years of Union and Progress Committee's absolute domination. The period of Abdulhamid II is a period in which important developments took place in the field of education; however, the education issue, like many other issues, was not discussed enough properly. However, with the declaration of the Constitutional Era, both the development of the modern education system gained a new momentum and the education problem was reconsidered. During this period, quantitative growth in modern education institutions also continued. The idea that mass education was one of the main pillars that would save the country, which started in the 19th century, also marked the education concept of the Second Constitutional Era. The idea that an educational community would save the declining empire is the common thought of most intellectuals of this period. For this reason, the teaching profession has gained a special importance. The idea that educated generations to save the empire were raised by an idealist teacher army has turned into a belief. Especially the heavy defeat in the Balkan wars caused the Ottoman intellectuals to focus on the education issue more seriously. The idea that the Balkan wars were lost due to fanaticism turned into a slogan that the small Balkan countries had won the war not with their armies but with their teachers. One of the distinctive features of the period was the idea that the empire would not be able to maintain its integrity or even its existence unless an "education community" was established. This era was a period in which education associations and publications on education had increased significantly. It is possible to see that almost every Ottoman who was literate wrote something about education. There was consensus on the importance of education; the difference between them was in the variety of answers they gave to the question of education. This paper deals with this diversity and analyzes the educational views of the late Ottoman / Turkish intellectuals.

Keywords: Education, Ottoman, Second Constitutional Era, Intellectuals, School

1.Eğitim Sorunu ve Osmanlılar

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı fikir hayatına büyük bir canlılık kazandırdı. II. Abdülhamid devrinde üzerinde konuşulamayan pek çok konu bu yeni dönemde, en azından İttihat Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar serbestlik içinde tartışıldı. Fikir hayatındaki canlanma, bu dönemi Türkiye tarihinin en özel dönemlerinden biri hâline getirdi. İlk modernleşme dönemlerinden başlayarak biriken yeni fikirler "ilan-ı hürriyet"le büyük bir serbestlik ortamı içinde tartışıldı. Modernleşme döneminin bütün entelektüel birikimi bu dönemde kamuoyu önünde tartışılabilir ve kısmen de olsa kamuya mâl oldu.

II. Abdülhamid devri, eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanan bir devirdi fakat eğitim meselesi de diğer pek çok mesele gibi yeterince tartışılamayan konular arasındaydı.¹ Gerçi yurt

---

1 II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Said Paşa'nın bu konudaki eleştirileri için bakınız: Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2003, s. 108; Said Paşa, İkinci Meşrutiyet yıllarında kaleme aldığı hatıratında, dönemin pek çok müşâhidi gibi Abdülhamid devrinde eğitim meselelerinin tartışılmadığından ve eğitim anlayışına ezberciliğin hâkim olduğundan yakınmaktadır.

dışındaki Jöntürklerin bazı eleştirileri vardı; ama onlar da eğitim konusunda Türkiye’de olup bitenlere tam olarak vâkıf değillerdi. Genelde Abdülhamid devrinde eğitim alanında ortaya çıkan niceliksel büyüme takdir ediliyor ancak kalite konusunda ne seviyede bulunduğu bilinmiyordu. Abdülhamid devri eğitim sistemi üzerine eleştirileri okumak için de İkinci Meşrutiyet yıllarını beklemek gerekecektir.² Esasında İkinci Meşrutiyet devri eğitim tarihini çalışmak, bir yerde II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemini de çalışmak anlamına geliyor; zira İkinci Meşrutiyet dönemi eğitimi incelemek II. Abdülhamid döneminde eğitimin aldığı seviyeyi de göstermesi açısından kayda değerdir.

İkinci Meşrutiyet dönemini II. Abdülhamid devrinden ayıran en önemli farklılık istikrarsızlıktır. Bu dönemde görülen sık hükümet değişiklikleri, işlerin düzenli bir şekilde yürümesinin önündeki en önemli engellerdendi. Meşrutiyetin ilk yedi senesinde on beş maarif nazırının³ değişmiş olması eğitim alanında sürekli yeniliklerin ve yapılan yenilik çalışmalarının kalıcı olamamasına sebep oldu. Bu durum eğitimin düzenli bir programa alınamamasına yol açtı. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’na göre, II. Abdülhamid döneminde esaslı yeniliklere engel olan şey baskıydı. Meşrutiyet döneminde ise yeniliklere engel olan şey birçok kişinin kararsızlığıdır.⁴ Ancak bu dönem, II. Abdülhamid döneminin aksine, aydınların eğitime dair düşüncelerini kamuoyuyla rahatlıkla paylaştıkları, eğitim sistemini eleştirebildikleri bir zaman dilimi oldu. Eğitim dergilerinin sayısında önemli bir artış yaşandı; ilk öğretmen dernekleri kuruldu ve öğretmenlik mesleği, neredeyse ilk defa, ciddi olarak ele alındı.

İkinci Meşrutiyet dönemiyle II. Abdülhamid dönemi arasındaki farklılıklardan biri de İkinci Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid dönemindeki padişah-halifeye itaat/sadakat düşüncesinin yerini vatana-millete-kanuna ve devlete sadakat düşüncesinin almış olmasıdır. 1917’de Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan’daki bütçe konuşmasında, ilköğretimin temel amacını açıklarken dinine bağlı, vatanını seven, milliyetini tanıyan, görevini layıkıyla yapar adamlar yetiştirmek tanımını yapmak suretiyle eğitim tartışmalarının ortak bir noktasını, bunun da ötesinde devlet için eğitim felsefesini bulmuş gözükmektedir. II. Abdülhamid devrinde eğitimin temel amacı padişah-halifeye bağlı, Osmanlı hanedanı etrafında birlik olmuş bir toplum inşa etmektir. Bu, devletin bütünlüğü ancak bu şekilde sağlanabilir düşüncesinin sonucuydu. Özellikle 93 Harbi’nden sonra artan hilafet propagandası da bu düşüncenin ürünüydü. Genellikle Sünni Osmanlı halifeliğini kutsal bir merci olarak tanımayan Şii toplulukların bu dönemde Sünniliğe “ısrandırılması” çalışmaları da gene bu düşünceden kaynaklanıyordu. Nitekim Irak’tan bazı Şii aşiretlerine mensup çocukların İstanbul’a eğitim için getirildiği, bu durum tepki çekmesin diye de araya birkaç Sünni çocuk katıldığı bilinmektedir.⁵

2 II. Abdülhamid devri eğitim anlayışı hakkında II. Meşrutiyet döneminde yapılan eleştirilere örnek olarak bakınız. Bedii Nuri, “Tatbikat Mektepleri”, *Sabah*, 7 Ağustos 1909; M. Ziya, “Mekteplerimiz”, *Serbesti*, 18 Aralık 1908; II. Abdülhamid dönemi eğitimi hakkında yurtdışındaki Jöntürklerin düşüncelerine bir örnek olarak İbrahim Temo’nun hatıralarına bakılabilir: *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987.

3 II. Meşrutiyet dönemi maarif nazırları ve görev süreleri için bakınız: Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s.385-416.

4 İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], *Mürebberile*, İstanbul 1933, s.66.

5 Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi “1876-1909”* Doğan Kitap, İstanbul 2014; aynı yazar, “Irakta Şiiliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propagandası Örneği” *Simgeden Millete, II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.141-163.

İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim sistemini geliştirme çabalarının yanısıra Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi işine de geniş yer ayrıldı. Maarif Nezareti Avrupa'ya öğrenci gönderirken öncelikle orta ve yüksek derecedeki okullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu. Bu öğrenciler yurda döndüklerinde sultanilerde öğretmenliğe, Darülfünun ya da yüksekokullarda öğretmen yardımcılığına atanıyorlardı. 1913-14 ders yılında Sultani ve Darülfünun öğretmenlerinden bazıları yetişmeleri için Avrupa'ya yollandı. I. Dünya Savaşı sırasında sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan'a öğrenci gönderilebiliyordu. Savaş sona erdiğinde bu ülkelerde önemli sayıda Türk öğrenci vardı.⁶

Medreselerin ıslahı da ilk kez ciddi olarak İkinci Meşrutiyet döneminde gündeme geldi. Tekeli-İlkin'e göre bu, Batılılaşmanın yaklaşık yüzyıl sonra geleneksel sistemi etkileyecek bir güce erişmesi olarak yorumlanabilir.⁷ Ancak burada ilmiyenin değişen şartlar içinde güç kaybetmesini de göz önünde bulundurmamak gerekir. Osmanlı uleması, güçlenen yeni askerî ve modern bürokrasi karşısında o kadar zayıfladı ki kendi alanına bu kadar açık bir müdahaleyi kabullenmek zorunda kaldı. Ulemanın bu değişime ve zorlamaya dayanacak gücü yoktu. Bir yerde modern kurumlarla mücadele etmek devletle mücadele etmek anlamına geliyordu ve ilmiye mensuplarını bu konuda destekleyecek bir güç yoktu. Ayrıca Osmanlı ulemasının öteden beri devletle çok köklü organik bağları mevcuttu. Üstelik medrese içinden de işlerin artık eskisi gibi yürüyemeyeceğini düşünenler vardı. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa, medrese sistemindeki aksaklıkları çok erken bir dönemde gören medreselilerdendi ve modern kurumların inşasında önemli görevler almıştı.⁸ Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, en önemli destekçisini kaybeden ulema, yeni bürokrasi karşısında tedricen güç kaybetti ve bürokratik üstünlük bilindiği gibi bu yeni memur tipine geçti. Bütün bunların yanı sıra, asıl önemli olan nokta, mektepten yetişen ve dini alanda ulemanın tekeline son veren yeni aydın tipinin ortaya çıkmasıdır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin önde gelen İslamcılarının pek çoğu medreseli değildi ancak dini konularda medreselilerden daha derin bilgiye sahip olanlarının sayısı hiç de az sayılmazdı. İslamcılık düşüncesinin önde gelen isimlerinin pek çoğu medreseden değil mektepten yetişen aydınlardı.

Medreselerle ilgili ilk düzenleme Fatih'te Tabhane medresesinde yapıldı. 1910'da yürürlüğe konulan Medrese-i İlmiye Nizamnamesi'yle bu uygulama genelleştirildi. Buna göre medrese eğitimi 12 yıllık olarak düzenlendi. Sabah ve akşam dersleri dini ilimlere, öğle dersleri genel kültüre ayrılıyordu. Artık medrese öğrencileri de Osmanlı sarfı, nahvi ve belagati, Farsî, hesap, hendese, coğrafya, tarih, kozmografya, fizik, kimya, mevalid (tabiat bilimleri) okuyacaktı. Böylece medrese de mektepleşiyordu.⁹

İlk öğretmen cemiyetleri de İkinci Meşrutiyet döneminde kuruldu. Öğretmenliğe dâir ilk meslek dergileri yayımlandı. Satı Bey, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önemli eğitimciler fikirlerini

6 Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s.459-60.

7 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.94.

8 Ahmet Cevdet Paşa'nın eleştirileriyle ilgili olarak bakınız: Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavit Baysun, TTK Basımevi, Ankara, 1991; Musa Çadırcı, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995) Bildirileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s.79-84; Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2012, s.131-140.

9 Tekeli-İlkin, *age*, s.94.

bu dönemde neşrettiler. Modern eğitim düzeninin gelişimi İkinci Meşrutiyet döneminde yeni bir ivme kazandı. Eğitimde arzu edilen kalite bir türlü yakalanamadıysa da ilk ve orta öğretim kurumlarındaki niceliksel büyüme devam etti. Okul öncesi eğitim kurumları açıldı, anaokullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla Ana Muallim Mektebi kuruldu. Kızların eğitimi konusunda da bu dönemde önemli gelişmeler kaydedildi. İlk kız lisesi olan İnas Sultanisi ve kızlar için bir üniversite, İnas Darülfünunu açıldı. Darülfünun yeniden yapılandırıldı ve yabancı bilim adamlarının da katkısıyla öğretim seviyesi yükseltilmeye çalışıldı.¹⁰ 1913'te yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'yle ilköğretim sistemi yeniden düzenlendi.¹¹

Eğitim bu dönemde siyasi birliğin, Osmanlı unsurları arasında uyumun ve tebaanın devlete sadakatinin sağlanmasında bir ideolojik aygıt, bir endoktrinasyon aracı olarak görüldü. Eğitim, bir yandan imparatorluğun hâkim unsuru olan Türklerin milliyetçilik bilincini teşvik ederken bir yandan da diğer unsurlar arasında benzer etkiler gösterdi. Bu durum Osmanlı toplumunun geleneksel yapısı üzerinde çok yıkıcı bir tesir uyandırdı ve imparatorluğun parçalanma süreci hızlandı. Yabancı ülkelerin Osmanlı topraklarında açtığı okullar söz konusu sürecin hızlanmasına sebep oldu.¹²

XIX. yüzyılda başlayan, kitlesel eğitimin ülkeyi kurtaracak temel dayanaklardan biri olduğu düşüncesi İkinci Meşrutiyet döneminde de devam etti. Batmakta olan imparatorluğu bir eğitim ordusunun kurtaracağı düşüncesi bu dönem aydınlarının çoğunun ortak fikriydi; aralarındaki farklılık nasıl bir eğitim sorusuna verdikleri cevapların çeşitliliğindedir. Bu sebeple öğretmenlik mesleği ayrı bir önem kazandı; imparatorluğu kurtaracak eğitimli nesillerin, idealist bir öğretmen ordusu tarafından yetiştirileceği düşüncesi bir inanca dönüştü. Özellikle Balkan Savaşları'nda alınan ağır, rencide edici mağlubiyet Osmanlı aydınlarının eğitim meselesine daha bir ciddiyetle eğilmelerine yol açtı. Balkan Savaşları'nın taassup sebebiyle kaybedildiği düşüncesi, küçük Balkan ülkelerinin savaşı ordularıyla değil, öğretmenleriyle kazandığı söylemi bir slogana dönüştü. Bir "maarif ordusu" teşekkül etmedikçe imparatorluğun bütünlüğünü hatta varlığını sürdüremeyeceği kanaati dönemin belirgin özellikleri arasındaydı. İkinci Meşrutiyet aydınlarının önceki dönemlerden devraldığı bu düşünsel miras kaçınılmaz olarak bir sonraki döneme taşındı. Eğitimin, pratik bir amacı olduğu düşüncesi ilk modernleşme döneminden başlayarak Osmanlı eğitim anlayışının temeliydi zaten. Eğitime batmakta olan bir ülkeyi kurtaracak "katalizör" rolü biçiliyordu. Bu sebeple genel olarak eğitimde niteliksel gelişme yerine niceliksel büyümeye daha çok önem verildi. Temel hedef mümkün olduğu kadar çok mektep inşa etmek, halkın en hızlı bir şekilde okullaşmasını sağlamaktı. Okullaşma oranındaki artışın halkın devlete bağlılığını artıracığı düşüncesi hâkim görüştü.

İkinci Meşrutiyet dönemi, yukarıda da ifade edildiği gibi eğitimin nasıl olması/yapılması gerektiğine dair bazı temel soruları gündeme getirdi. Öğrenciler hangi eğitim anlayışına göre yetiştirileceklerdi? Bu konuda, neredeyse bütün dönem boyunca iki ana eğilimin öne çıktığı görülmektedir. Birincisi Satı Bey'in ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı Bey,

10 Cemil Öztürk, "Osmanlılar"(Eğitim ve Eğitim Kurumları), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, Ankara, 2007, s.568.

11 "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati" (23 Eylül 1329/6 Ekim 1913) için bakınız: *Düstur, İkinci Tertip*, C.V, s.804-823.

12 Mehmet Ö. Alkan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalıcık-Şevket Pamuk, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s.127-128.

dönemin şartlarına göre oldukça laik, ahlakçı ve ferdiyetçi bir eğitim sisteminden yanaydı. II. Abdülhamid döneminin eğitim anlayışının esasını, “Terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mehasin kazanmak için çocuklara ilerdeki mesleklerini tayin ve talim etmektir,” düşüncesi biçimlendirmekteydi. Satı Bey ise terbiyeyi, “İnsanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine gerekse hem-nev’inin saadetine medar olacak şekilde, müstait olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tesmiye etmektir” olarak tanımlıyordu. Bireyin kapasitesini olabildiğince geliştirmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesini, programlara el işleri, beden eğitimi ve musiki gibi yeni derslerin eklenmesini öneriyordu. Dönemin eğitim konusundaki ikinci eğilimini Ziya Gökalp temsil etmekteydi. Ona göre çocuk toplum için yetiştirilmelidir. Gökalp, bireyin toplum içinde erimesini, toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istemektedir.¹³

İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yılları Osmanlılık siyasetinin devam ettiği bir zaman dilimi oldu. İttihatçılar, 1908’den sonra resmen Osmanlıcı bir siyaset takip ettiler. Bu, onlara göre imparatorluk unsurlarının bir arada yaşama iradesini devam ettirmeleri için zorunluluktaki. Ancak Türkler dışındaki Osmanlı vatandaşlarının Osmanlılık düşüncesine direnmeleri, başlangıçta Osmanlıcılığı devletin bütünlüğü için kaçınılmaz bir politika olarak gören İttihat Terakki yöneticilerini zamanla Türklerin temsilcisi olan bir pozisyona zorlamıştır. Özellikle, Osmanlı Türkleri için büyük bir hayal kırıklığı olan Balkan Savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı Osmanlı/Türk seçkinleri arasındaki Türklük duygusunu güçlendirdi. Bunun bir sonucu olarak İttihatçıların imparatorluğun Türk unsuru üzerindeki dikkati daha da arttı. Bu dönemde Anadolu, aydınların gündeminde daha çok yer edindi. Anadolu, neredeyse, devletin ve milletin kurutulduğu için yegâne ümit hâline geldi. Türk unsurun eğitimi, iktisadi olarak kalkınması daha bir önem kazandı. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Türklerin temsilcisi olduğu fikrini pekiştirdi. Müslüman Türkler eğitimi çalışmalarının biricik hedefi haline geldi. Türkiye’nin kurtuluşu Türklere verilecek doğru bir eğitimin sonucunda mümkün olabilir düşüncesinin savunucuları her geçen gün daha da arttı. Eğitimde millilik vurgusunun dozu iyiden iyiye belirginleşti. Bu dönemin basını üzerinde yapılacak kronolojik bir taramanın sonucunda eğitime dair terminolojide zaman içinde meydana gelen değişimi, millilik ve Türklük vurgusunun artışını gözlemlemek mümkündür.¹⁴

İttihatçılar, toplumu dönüştürmek için eğitim işlerine el atmak gerektiğinin farkındaydılar. Bu sebeple meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul başta olmak üzere Anadolu’nun ve Rumeli’nin büyük şehirlerinde cemiyete bağlı okullar açtılar. Bu okullar tıpkı gayrimüslim okulları gibi Maarif Nezaretinin müdahalesi olmadan, İttihat Terakki merkezi tarafından idare edilecekti. Cemiyet üyelerinden okulların idaresi için maarif onluğu denilen bir tür vergi alınacaktı. Üstelik bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla Selanik’te özel bir öğretmen okulunun açılması tasarlandı.¹⁵ Ancak Osman Nuri Ergin’e göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yolda fazla yürümemiş, iktidarı ele aldıktan sonra ve cemiyetin siyasi tecrübesi arttıkça özelden genele geçmeye ve artık sadece

13 Tekeli-İlkin, *age.*, s.85; Ziya Gökalp ile Satı Bey arasındaki eğitim tartışmaları için bakınız: Ebubekir Keklik, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Milli Terbiye ve Satı Bey [el-Husrî]”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2018, Cilt 9, Sayı 1, s.47-69.

14 Osmanlı Türkleri arasında milliyetçiliğin yükselişine dair bakınız: François Geogon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi*, Çeviren, Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.1-37.

15 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.1280.

cemiyetin değil bütün milletin eğitimini düşünmeye başlamıştır.¹⁶

2. Nasıl Bir Eğitim

İkinci Meşrutiyet döneminde de eğitime yeteri kadar önem verilmediği şikâyet konularından biriydi. Dönemin önde gelen aydınları Osmanlı Devletinin geriliğinin en temel sebebinin halkın cehaleti olduğu kanaatindeydiler. Osmanlı aydınları 1908 inkılâbının Osmanlı toplumu için büyük bir siyasi değişim olmakla birlikte, bu değişimin kültürel olarak desteklenmedikçe kalıcı olamayacağı düşüncesindeydiler.¹⁷ Örneğin İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarından Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Osmanlı toplumunun bütün problemlerinin kaynağı olarak eğitimsizliği görüyordu.¹⁸ İbrahim Hilmi, gelişmiş Batı ülkeleriyle Osmanlı arasındaki en önemli farkın eğitime verilen önemle orantılı olduğu kanaatindeydi. Fransa'nın ve Prusya'nın başarısını gayretli muallimlerin eseri olarak görmekteydi. Belçika, Hollanda, Danimarka için de bu geçerlidir. Onları da ayakta tutan kendilerini kuşatan büyük devletlerin rekabeti değil, eğitime verdikleri önemdir. İran'ın ise içinde bulunduğu feci durum eğitimsizliğin eseridir. Japon imparatoru da memleketinin istikbâlini, saadetini, şan ve askeri kuvvetini yalnızca eğitimden beklemiştir. Küçük Balkan devletlerini otuz yılda yükselten yegâne sebep de ilköğretime verdikleri önemin bir sonucudur.¹⁹

İbrahim Hilmi'ye göre Osmanlı ülkesinde mektep binası çok fakat mektep yoktur. Mevcut mektep binalarında sıhhi şartlar iyi değildir. Sultani, Darülmualimin ve birkaç idadi ve birkaç özel okul dışındaki mektepler pek fena, eğitim çok noksandır. Hele iptidailer, hiçtir. Bu mektepler, mektepten başka her şeye benzeyen harap ve karanlık ocaklardır. Hocaların yüzde sekseni ne okuttuğunu bilmeyen câhil kimselerdir ve özel işlerinden vakit bulamazlar ki mektebe gelip ders okutsunlar.²⁰ İbrahim Hilmi'ye göre bütçede pek kabarık tahsisatları olan müfettişler de görevini yapmamaktadır.²¹

“Maarif nezareti binlerce iptidai mektebinin varlığından bahseder durur. Bu mekteplerin adedini cetvele geçirmek kâfi görülür ve gazetelerde Maarif nezaretinin bu sene tekrar iki bin iptidai mektebi birden açtığı okunur. Mektep kitapçıları sevinir. İptidai kitaplarından birlerce nüsha satılacağı ümit edilir, aradan iki sene geçer kitapların satışında hiçbir fark görülmez, hayret eder, fihrist bastırır mekteplere gönderir. Posta ekser fihristleri iade eder. Zarfların üzerine postahane şöyle bir yazı yazılır: ‘Fılan mahalledeki mektebin tahsisat-ı mahalliyesi olmamasından veyahud hocası bulunmadığından sedd edilmiştir.’ Kitapçı kendi kendine bu ne perhiz bu ne turşu diye söylenir.”²²

İbrahim Hilmi'nin aynı zamanda bir yayıncı olduğunu bilmek okul kitapları hakkında söylediklerinin değerini daha da artırmaktadır. Okul kitaplarının dağıtımı hakkında yaşanan problemleri İbrahim Hilmi bir yayıncı olarak bizzat tecrübe etmiş olmalıdır. Ayrıca resmi evrak

16 Ergin, *age.*, C.3-4, s.1281.

17 Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)*, Lotus Yayınevi, Ankara 2010, s.119-120.

18 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz, Felaketlerimizin Esbabı*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet, 1329, s.3-20.

19 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.3-20.

20 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.25-26

21 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.25.

22 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.26.

üzerinde var olduğu bilinen ancak gerçekte başta tahsisat problemi olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü kapatılmış okulların varlığına dair söyledikleri de son derece önemlidir. Nitekim bu döneme âit arşiv belgeleri de İbrahim Hilmi'nin söylediklerini destekler mahiyettedir.²³

İbrahim Hilmi, öğretmenlerden de şikâyetçidir. Bizde maalesef muallimlik hayatı hiçtir, demektedir. Öğretmenliğin bir meslek, bir sanat olarak tanınmadığını, çoğunun bu işe mecburen girdiğini, daha uygun bir iş bulanların öğretmenlikten ayrıldığını söyledikten sonra bu konuda öğretmenleri haklı gördüğünü de ilave ediyor, zira insanın geleceğini temin edemeyen bir meslekten kurtulmaya çalışması ve başka bir mesleğe geçmesi doğaldır, der.²⁴ Bu işte asıl sorun Maarif Nezaretinin kayıtsızlığıdır İbrahim Hilmi'ye göre. Okutulan şeyler hakikatte bir hiçtir; çoğu öğretmen okuttukları derste câhil olduklarından derse girmeden önce okutacağı derse dair bir kitaba göz gezdirir hepsi bu. Bununla beraber, mesleğine candan bağlı öğretmenler de vardır. Üç yüz öğrenciye sahip bir idadının müdürü aynı zamanda o mektebin kaç dersine girer? diye sorar. Taşra idadilerinde öğretmenlerin birkaç çeşit dersin öğretmenliğini aynı anda üstlenmek zorunda kalmasından yakınıdır.²⁵ İbrahim Hilmi, ilk defa Elifba ve Kıraat kitaplarına resim koyduğu zaman, bazı câhil mektep muallimlerinin fetvahaneden fetva istediklerini, Maarif Nezaretine türlü şikâyetlerde bulduklarını da söylemektedir.²⁶

Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz* kitabının neredeyse eskiyen tek yanı dilidir. Ele aldığı sorunların bugün de tartışılan konular olduğunu görmek şaşırtıcı. Örneğin, on sene lisan dersi okunur, camilerimizde olduğu gibi yirmi sene Arapça okutulur da sonuçta ne Fransızca mektup yazabilen bir öğrenci ne de Türkçeden Arapçaya, Arapçadan Türkçeye tercüme yapmaya kabiliyetli bir medrese-nişin hoca yetişebilir, sözleri çok dikkat çekicidir.²⁷ Okul kitaplarının çok kötü bir şekilde hazırlandığını söylemesi ve “Çocuklara mahsus okuma ve ders kitapları çocukların seviyeleri düşünülerek yazılmaz”²⁸ sözleri de çok ilginçtir.

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları da tıpkı Tanzimat dönemi aydınları gibi Osmanlı Devletinin geriliğini eğitimin yetersizliğine bağlıyorlardı. Toplumsal ilerleme ile eğitim arasında sıkı bir bağ kuruluyordu. Abdullah Cevdet, eğitim sorununu hayat kadar hatta ondan daha önemli gördüğünü söylemektedir.²⁹ Abdullah Cevdet'e göre bu asırda hakiki hâkimiyet bilgi ve irfana hâkimiyettir.³⁰ Abdullah Cevdet, Türkiye'de eğitim konusunda hiçbir ülkede olmayan bir çeşitliğin bulunduğunu söylemekte, tıpkı Avrupa'da ve Amerika'da olduğu gibi Osmanlı eğitiminin de tek çatı altında birleştirilmesini istemektedir. Osmanlı'da eğitim birliğini şiddetle arzu eden Abdullah Cevdet, Türkiye'nin en acil ihtiyaçlarından birinin de “ruh-ı müşterek” ve “hayat-ı müşterek olduğu kanaatindedir. Ona göre, bunun ortaya çıkması eğitime bağlıdır.³¹

23 Bakınız: Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

24 Benzer görüşler için bakınız: Namık Ekrem, *Anadolu'da Bir Cevlân, Birinci Kısım Anadolu'ya Doğru*, Necm-i İstikbâl Matbaası İstanbul 1327, s.44-47.

25 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.41.

26 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.44.

27 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.46.

28 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.56-57.

29 Gündüz, *age.*, s.121.

30 Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebilür'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara, Nisan 2007. s.130.

31 Gündüz, *age.*, s.157.

Abdullah Cevdet, eğitim birliğinin büyük bir ihtiyaç olduğuna inanıyordu, bu düşünceleriyle tevhid-i tedrisat arayışlarının da öncülerinden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca Abdullah Cevdet, kız çocuklarının eğitimine de büyük önem veriyordu. Kızların da erkekler gibi okula gönderilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ona göre, çocukların okuryazar olmasını sağlamak onlara namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek kadar farzdır.

Abdullah Cevdet³², Osmanlı'da eğitimin yetersizliğinin kaynağını eğitimin Batılı usullere göre yapılmamasına bağlamaktadır. Ona göre, Osmanlı eğitiminin mevcut hâli topluma yarar sağlamaktan çok zarar vermektedir. Bu durumun temel sebebinin ise Osmanlı eğitim sisteminin dinî karakterine bağlamakta, dini düşüncenin eğitim içinde fazlaca yer tutmasını laik düşüncenin önündeki engel olarak görmektedir. Mevcut eğitim sisteminin eleştirel/özgür düşüncüyü geliştirmede yetersiz olduğunu ve farklılıklara tolerans göstermediğini ifade eder. Abdullah Cevdet, mevcut eğitim sisteminin insanların fikirlerini açıkça ortaya koymalarına engel olduğu kanaatindeydi. Eğitimin dini unsurlardan temizlenmesi gerektiği ve özgür düşünceli insan yetiştirmek için Avrupa'ya öğrenci göndermenin şart olduğu düşüncesindedir.³³

Osmanlı unsurları arasında tam bir eşitliğin tesis edilmesi de Abdullah Cevdet'in en büyük arzusudur. Bütün Osmanlıların kendi kültürünü geliştirip kimliğini koruması gerektiğini düşünmektedir. Öte yandan Osmanlı unsurları arasında güçlü bağların oluşması için Türkçenin ortak dil olması gerektiğine inanır. Ona göre, Müslüman milletler arasında Türkçe ortak dil haline gelmelidir. Osmanlı Devleti Müslüman ülkeler arasında en gelişmiş olanı olduğu için Müslümanların Türkçe öğrenmeleri gerekmektedir.³⁴

Mustafa Asım'a göre ise, yirminci yüzyılın gerektirdiği kafalara sahip olmayan bir toplum bırakın terakki etmeyi, hayatı bile muhafaza edemez. Yaşamak için öncelikle bu gerçeği kabul etmek gerekir.³⁵ Samizade Sürayya ise, Osmanlıların, her nedense, "education" ile "instruction"ı birbirinden ayıramadığını, insanı insan yapan şeyin mektep olduğunun zannedildiğini söylemektedir. Mektep olsun da nasıl olursa olsun düşüncesinin yanlışlığına vurgu yapan yazar, mektebin gerçekte bir "ilim ve feyiz" kapısı olduğunu, zannedildiği gibi bir terbiye "tevhidhânesi" olmadığını ifade etmektedir.³⁶

Ahmet Ağaoğlu da terbiye ve talim kelimelerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyleyenlerdendir. Ağaoğlu, "terbiye"yi "education"ın karşılığı olarak kullanır ve bunun millî olması gerektiğini, ancak "instruction" kelimesine karşılık olarak kullandığı "talim" in kozmopolit olması gerektiğini belirtir.³⁷ Abdullah Cevdet de, talim ve terbiye kelimelerine ayrı anlamlar yükleyenlerdedir: "Maksat çok şey bilmek değil, hayattan mutlaka lazım olan şeyleri bilmek ve

32 Abdullah Cevdet hakkında geniş bilgi için bakınız: Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981; aynı yazar, "Dindar Bir Dinsiz Ya Da Dinsiz Bir Dindar: Doktor Abdullah Cevdet ve Türk Toplumunu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset, Tarih* içinde, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s.57-63. Abdullah Cevdet'in eğitim görüşleri için ayrıntılı bir değerlendirme için ayrıca bakınız: Mustafa Gündüz "Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İctihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları", *Milli Eğitim*, Sayı 176, Güz 2007, s.149-168.

33 Gündüz, *age.*, s.135.

34 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 108.

35 Mustafa Asım, *İctihad*, No: 74, 1 Ağustos 1329, s.1641'den aktaran, Gündüz, *age.*, s.130.

36 Samizâde Süreyya, [Berkem], "Bizde Aile Hayatı, *İctihad*, 29 Mayıs 1330, No.108, s.148.

37 Ahmet Ağayef, "Terbiye-i Milliyeye" *İctihad*, Üçüncü Sene, N: 67, 15 Temmuz 1911, s.782-786.

bildiklerini emniyet ve cesaretle tatbik edebilmektir. Bu ise ‘talim’den ziyade ‘terbiye’ işidir.”³⁸ Doğrusu, Abdullah Cevdet’in bu kelimeleri gerçekte hangi anlamda kullandığını anlamak zor gözüküyor. Üstelik bu durumu dönemin çoğu yazarında görmek mümkündür. Yerleşik bir terminolojinin bulunmaması yüzünden Osmanlı aydınlarının aynı kelimelere pek çok farklı anlam yüklediklerini görüyoruz.

İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen aydınlarından Maarif Nazırı Emrullah Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327’deki (1911) dördüncü kongresinde belirlenen siyasî programı izah ederken “*Bir milletin ikbâl ve istikbâlini, vatanın selâmet ve saadetini tahkim etmek için birinci şart, efrâd-ı milletin umumiyetle tamim ve tedrisidir*” demektedir.³⁹ Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduktan sonra maarif memurlarına gönderdiği bir buyurulduda şunları söylemiştir:

“Maarif memuru olmakla memlekete karşı taahhüt etmiş olduğumuz vezaif pek mutenadır. Münevver fikirleri, mühezzep vicdanlar, mutekit kalpler yetiştirmek gibi hıdemat-ı mühime ile mükellef bulunuyoruz. Saadet-i âtiyemizin temini, meşrutiyet-i meşruamızın teşyidi; ensal-i vatana terbiye-i zihniyelerine terfiden levazım-ı meşrutiyete muvafık bir terbiye-i ehliyye ve siyasiye temin eylemek keyfiyetlerine mevkufl olup hususiyle terbiye-i ahlâkiyenin bir suret-i müessirede temini de terbiye-i diniyeye itina ve ihtimam ile müyesser olacağından mekâtipte hissiyat ve tedrisat-ı diniyenin kemahiye hakkiha tenmiye ve terakkisine ve feraiz-i diniyenin icrasına ihtimam etmek de terbiye-i etfale memur olanlar için bir vazife teşkil eder. Mekteplerimizde evlâd-ı vatanın bu evsaf ve mezaya ile beraber hayat-ı şehsiye ve medeniye cihadında daima galibolacak surette malumat-ı ameliyye ile mücehhez olarak yetiştirilmeleri esbabını tehiyye ve temin edecek tedabir-i külliye merkezce ittihaz edilerek mahalbema mevki-i icraya vaz olunmak üzere peyderpey tebliğ olunacaktır.”⁴⁰

Fazıl Ahmet de, eğitimin çocuklara vatanperver hisler vermesi gerektiğini düşünenlerdendir. Ona göre eğitimin amaçları arasında ülkenin emniyet ve refahını sağlayacak düşüncelerin yerleştirilmesi de vardır. Fazıl Ahmet’e göre söz konusu amacı gerçekleştirmekte eğitimin çok büyük fonksiyonu olduğunu takdir etmek gerekmektedir.⁴¹ Eğitimin ruhuna inmek gerekmektedir ve bu sık sık program değiştirmekle olacak iş değildir. Hâlbuki eğitim meselesi ele alınırken öteden beri eğitimde düzenleme yapmak demek program değiştirmek sanılmaktadır. Mesele bu yönde ele alındığı için bir sonuç elde edilmesi de mümkün değildir. Fazıl Ahmet, program değişikliklerinin eğitim sorununun temelini yerleştirilmesinin büyük bir hata olduğunu düşünmektedir. Evet der, eğitimin kalitesinin artırılmasında programlar önemli rol oynar, ancak her şeyi buna bağlamamak gerekir.⁴²

Ethem Nejad da, ülkenin en önemli sorunlarından birinin eğitimsizlik olduğu noktasında çağdaşlarıyla birleşmektedir. Ona göre halkın çeşitli sebeplerle memuriyete aşırı talepte bulunması da ciddi bir eğitim sorundur. Çocukların idadi mekteplerine iyi eğitim almak için değil, ilerde bir

38 Abdullah Cevdet, “Şemsü’l-Maarif Mektebi”, *İçtihad*, 23 Teşrin-i Evvel [1]330, No.120, s.365.

39 Emrullah Efendi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*, Kostantiniyye, 1330, s.80.

40 Ergin, *age.*, C.3-4, s.1276.

41 Fazıl Ahmet, “Mekteb-i İbtidâî ve Terbiye-i Siyâsiye”, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 15 Kânun-ı evvel 1327, sene: 2, No:17, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327, s.192-193.

42 Fazıl Ahmet, Terbiye’de İnkılâb”, *Sabah*, 12 Mayıs 1913, aktaran Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara 1996, s.122.

memuriyet alırlar ümidiyle gönderildiğini söyleyen Ethem Nejad, idadi mektepleri nizamnamesinin sanki çocuklara, gençlere memur olmak terbiyesi vermek için düzenlendiğinden şikâyetçidir.⁴³

Ethem Nejad, *Yeni Fikir* dergisinde yazdığı pek çok yazıyla İkinci Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmalarına farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Ona göre eğitim-öğretim faaliyetleri kırsal hayattan ayrılmadan yürütülmelidir. Artık şehir hayatına veda etmek zamanı gelmiştir. Halka dağları, ovaları, gökyüzünü, sarıyı, yeşili, suyu, ağacı sevdirmek gerekmektedir. İnsanlar eskiden nasıl şehirlere aktılsa şimdi de kırlara akın yapmak icab eder. “Bütün mekteplere, müesseslere yeni bir hayat, sağlam bir terbiye ithal edilmek istenen bu günlerde, ben kır hayatına yeniden dönmeyi tavsiye ederim” demektedir.⁴⁴

Çocukların okullarda sınıflara üstün körü doldurulmasını da eleştiren Ethem Nejad, çocukları okul duvarları arkasına hapseden ve kırsal hayatla bağlarını koparan bu eğitim anlayışının sonuçta ecdadı gezici ve iradeli olan bir milleti oturucu ve aciz yapacağını söylemektedir.⁴⁵ Ethem Nejad’a göre Osmanlı eğitim anlayışının değişmesi gerekmektedir. “Değişmeliyiz, değişmeye mecburuz, değişmezsek okumuş milletlerin yanında esir oluruz” demektedir.⁴⁶ Ethem Nejad da eğitimde nitelikten çok niceliğe önem verilmesinden yakındır. Senelerden beri bilerek veya bilmeyerek yenilgi için hazırlanmışız. Babalarımız, dedelerimiz uyumuşlar, ‘okuma’ diye medreselerin karanlık ve öldürücü köşelerine çekilmişler, hayat ile ilgisiz kalmışlar. Mektepler açmışız, maksat ‘açtık’ denilsin, sadece bir gösteriş...” demektedir.⁴⁷

Kılıçzade Hakkı’ya göre bir millete yeniden hayat verecek iki mukaddes kuvvet vardır: Kadınlar ve mekâtib-i iptidaiye muallimleri. Ona göre bu iki kuvvetin terbiyesinden geçmeyen bir milletin ayakta kalması, mevcudiyetini devam ettirmesi mümkün değildir. Hâlbuki der, biz Türkler bu iki kuvveti aşağıladığımız için onlardan yeteri kadar istifade edemedik, kıymetini bilemedik, bilemediğimiz için de işte böyle perişan olduk. Ayrıca Kılıçzade, iptidai muallimlerinin de halk nazarında tıpkı kadınlar gibi pek itibarlı olmadığını söylemektedir. Ancak “milletin bu iki unsur-ı âli, mukaddes ve mübecceli milel-i sâire nazarındaki mevki-i ibcâl ve tekrime isâl ile onları o yolda telakki ve kabul etmek itiyad ve nihayet, vatanın bu iki uzv-ı muhteremine, vazifelerinin ifâsını teshile medâr olacak muâvenet ibzal edilmedikçe terakki edeceğimize inanmak pek safdilliktir” der.⁴⁸

Kılıçzade Hakkı, 1912’de dönemin önemli fikir akımlarından Batıcılığın programını yayımlamıştır. Bu program Batıcıların ülkenin temel sorunlarına nasıl yaklaştıklarının bir özeti olarak kabul edilmektedir.⁴⁹ Hanioglu’na göre bu program Batılılaşma konusunda o döneme kadar görülmemiş sistematik bir plandır. Ancak cezâî tatbikata uğramamak için yer yer gülünç örneklerle bezenen bu yazı dizisinin önemli bir tarafı da daha sonra Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirmeye

43 Edhem Nejad, “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var” *Sırat-ı Müstakim*, adet 177, 12 Kânun-ı sâni 1327, C.7, s.328.

44 Edhem Nejad, “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız I”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 19, s.587-593; “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız II”, C.III, Sayı 20, s.119-124.

45 Edhem Nejad, “Mekteplerde Canlı, Ateşin Hayat İsteriz”, *Yeni Fikir*, C. III, Sayı 14, s.427.

46 Edhem Nejad, “Köylerde Leyli Mektepler” *Yeni Fikir*, Yıl: 1, Sayı: 215, Kânun-ı sâni 1327, s.49-53.

47 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S.2013*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, Şubat 2013, s.305.

48 Kılıçzade Hakkı, “Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri”, *İçtihad*, No: 10, 3 Nisan 1329. s.1310-1312.

49 Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s.59-63.

çalıştığı bir düzenin tasarımı olmasıdır. Tahmin edileceği üzere söz konusu programda, başta medreseler olmak üzere, bütün geleneksel eğitim kurumlarının kapatılması, yerlerine Batı yöntemlerine göre eğitim veren kurumların tesisi talep edilmektedir.⁵⁰

İkinci Meşrutiyet'in ilanı pek çok alanda olduğu gibi eğitimde de önemli gelişmelerin umulduğu bir dönemdi. Ancak Satı Bey'e göre, Meşrutiyet devrinde bile eğitime lüzumu kadar önem verilmemiştir. Satı Bey de Osmanlı Devletinin geleceğini her şeyden çok eğitimin alacağı istikamette görmekteydi. Meşrutiyetin eğitim sayesinde kökleşeceğini düşünen Satı Bey, bu konuda ihmal gösterilmemesi gerektiğini söylemektedir.⁵¹ Ona göre, "yarınki Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır."⁵² Ancak Satı Bey Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden yakınmaktadır. Özellikle köy ve kasaba mekteplerinde çocukların anlamadıkları pek çok sayfayı ezberlemek zorunda bırakılmalarından şikâyetçidir.⁵³ Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden yakınanlardan biri de Mahmud Sadık'tır. *İçtihad*'daki bir yazısında çocukların zihinlerinin kendilerine lazım olmayan bilgilerle doldurulduğunu söyler. Bu şark zihniyetinden kurtulmanın yolu der, Avrupa ilim ve marifetine sığınmaktır.⁵⁴

İsmail Hakkı Baltacıoğlu⁵⁵ da Osmanlı mekteplerinin (idadilerden bahisle) memur yetiştirmek için programlandığını, bu tip mekteplerden millete faydalı bir iş çıkmayacağını düşünenlerdendir.⁵⁶ İsmail Hakkı, idadilerin başarısızlıkları en belirgin olan mektepler olduğu kanaatindedir. Söz konusu mekteplerin doğru düzgün kurulamadığını ve öğrencilerini iyi yetiştiremediğini söylemektedir. Ona göre idadiler hasta şeylerdir. Bunun en temel sebebi ise idadi teşkilatında da diğer işlerde olduğu gibi prensiplerden mahrum bulunulmasıdır. İdadilerin "hakiki" maksadının bir türlü belirlenemediğini söyleyen İsmail Hakkı, bunların ne mektepleri olduğu ve niçin açıldığının takdir edilemediğini belirtir.⁵⁷ Ona göre talim ve terbiyenin maksadı, vücudu zinde, geçimini kendi çalışmasıyla kazanacak, "*Vatanın düşmanlarını turnaklarıyla parçalayacak, vatan için bile bile, seve seve ölecek adamlar yetiştirmek*"tir. İkinci Meşrutiyet döneminde açılan Şemsü'l-Mekâtib mektebinin açılışında yaptığı konuşmada dönemin çoğu eğitimcisi gibi o da Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden şikâyetçidir. Öğrencilerin dimağlarının faydasız malumatlarla doldurulmamasını istemektedir. Onlara en faydalı bilgilerin verilmesi gerektiğini, öğrencilerin müteşebbis, azimli, metin ve cesur olmak için lazım olan bir terbiyeye ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir. İsmail Hakkı, mektepten hayata iyi hazırlanmış, geçimini ve mutluluğunu memurlukta değil, insanlara zenginlik ve saadet veren bütün beşeri işlerde, ticarete, sanayide ve ziraatte arayan

50 Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 151.

51 Satı, "Terbiye-i Âvâm İçin", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

52 Satı, *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1326, s.83.

53 Satı, *age.*, s.84.

54 Mahmud Sadık, "Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fitrat", *İçtihad*, 19 Kânun-ı Evvel, 1329, No: 85, s.1872.

55 İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun biyografisi için bakınız: İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998; Kemal Aykaç, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri, *DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi*, C. XI, Ankara 1976, s.165-190.

56 İsmail Hakkı, "İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel [1]334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir", *Maarif Hakkında Layihalar I*, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339, s.79-88.

57 İsmail Hakkı, *agm.*, s.83; ayrıca bakınız: İsmail Hakkı, "Müstahsil Terbiye İçin", *Muallim*, (Ayda Bir Çıkar Muallimler Mecmuasıdır) C. I, Sayı 8, 1 Mart 1333, s.242-245. Cavit Binbaşıoğlu, söz konusu yazının Muallim dergisinin 5. sayısında, 1332'de yayımlandığını söylüyor ki doğru değildir. Bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2014, s.355.

mezunlar yetişmesini temenni etmektedir. İsmail Hakkı'ya göre de, okuldan beklenen öncelikle vatan savunmasıdır.⁵⁸

İsmail Hakkı'nın eğitime biçtiği rol İkinci Meşrutiyet döneminin genel havasını yansıtması açısından da son derece önemlidir. Eğitim kurumlarından beklenen imparatorluğu kurtaracak, en azından İsmail Hakkı için, ülkeyi ve milleti selamete çıkaracak nesiller yetiştirilmesidir. Eğitim, arzu edilen cesur, vatani için gözünü kırpmadan ölebilecek, milletin iyiliği uğrunda büyük fedakârlıklara katlanacak bireyler yetişmesi yönünde bir ideolojik aygıt, endoktrinasyon aracı olarak görülmektedir. İsmail Hakkı, 1910'da Maarif Nezareti tarafından Batılı ülkelerin eğitim sistemleri ve okulları hakkında incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmiş, dönüşüncü bu seyahate dair gözlemlerini *Talim ve Terbiye'de İnkılab* isimli kitabında anlatmıştır.⁵⁹ Bu kitabında yazar, Fransa ve Avrupa'nın bazı ülkelerinde ilkokullara kadar giren nişan idmanlarının Osmanlı mekteplerine de kazandırılması gerektiğini söylemektedir. Bunun için der, öncelikle nişan atmanın bedenî, fikrî ve hüsn-i iradî etkilerini anlatacak propagandayla işe başlanılmalıdır. Öyle ki tüfek bir eğlence değil, neslin selameti ve geleceği için bir ihtiyaç olarak görülmeye başlansın.⁶⁰ Ona göre söz konusu propagandanın belki de en etkili yolu, açık havada örneğin Şişli ve Boğaziçi tepelerinde terbiye-i bedeniye cemiyetleri tarafından yaptırılacak idmanlar olabilir.⁶¹ İsmail Hakkı, eğitimde köklü bir yenilik yapılmasının büyük bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir, ancak bu işin nasıl yapılacağı konusunda kimsenin doğru düzgün bir fikri olmadığını ifade etmektedir. Aşağıdaki satırlar, İsmail Hakkı'nın konuya yaklaşımı ve İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim ıslahatından genel olarak ne anlaşıldığı hakkında oldukça aydınlatıcıdır:

“Bizim anlamadığımız bir mesele var: terbiyede inkılab. En ilkel bir mektep hocasından tutun da âlî bir müessese müdürüne kadar bütün maarif adamları, herkes maarifte bir inkılab istiyor. Herkes, maarif ıslah edilsin, memleketin âtisi kurtulsun istiyor. Ancak pek az adam maarifin nasıl ıslah edileceği, maarifle bir milletin geleceğinin nasıl kurtulacağını anlamış olsun. Sorunuz, Rumeli parçalandı yarın Bulgarlar belki yine İstanbul kapılarına dayanacaklar, bu felâketlerin sebebi hep maarifteki geriliğimiz değil mi fakat nasıl ilerlemeli, ne yapmalı da ilerlemeli? Emin olabilirsiniz ki alacağınız cevaplar hep mektep açmalı, programları ıslah etmeli, Avrupa'ya talebe gönderilmeli, Avrupa'dan mütehasıs celbetmeli gibi içi boş fikirler, kör tavsiyelerden ibâret kalacaktır. Yarın öbür gün maarif işlerine vâkıf bir adam çıkar da maarif-i ibtidâiyemizi tamam etmeli, bir kere köylülere, biraz okuma-yazma biraz hesap okutabilirsek, işte o zaman kurtuluruz derse şaşırmanın. Memleketin en aydın çevrelerinde bile talim ve terbiyenin esasları mektep açmak, ders okutmak gibi nicelik meselesine dayanıyor. Mektep ıslah etmeyi programları ıslah etmek zannediyoruz.”⁶²

58 İsmail Hakkı'nın [Baltacıoğlu], özel bir okul olan Şemsü'l-Mekâtib'in açılışında yaptığı konuşma. Bakınız: “Şemsü'l-Mekâtib Mektebinin Tevzi-i Mükâfâtı”, *Talebe Defteri*, Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz 1329, s. 65-67.

59 İsmail Hakkı, Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika ve İsviçre'de pek çok okulu ziyaret ederek çeşitli incelemeler yapmıştır. Ziyaret ettiği okulların listesi için bakınız: İsmail Hakkı, *Talim ve Terbiye'de İnkılâb*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1329, s.221-222.

60 İsmail Hakkı'nın temennisi çok kısa bir zaman sonra gerçekleşmiş, Darülmualimin ve Sultanî öğrencilerine silah verilmesi kararlaştırılmıştır: “Nihayet çok zamandır izhar eylediğimiz temenniler bugün mazhar-ı kabul olmaya başladı. Darülmualiminlerle Sultanilere silah verilmeye karar ita edildi. Dünyanın en kadim müsellaah bir milleti olan Türkler, hiç şüphe yok ki az müddet sonra yine kavî, yine silahşor, yine düşmanı gözünden vurur olacaktır.” “Mekteplerde Askerlik”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914, s.646.

61 İsmail Hakkı, *age.*, s.60.

62 İsmail Hakkı, “Terbiyede İnkılab Lazım”, *Yeni Fikir*, C.II, Sayı 12, Haziran 1329.

İsmail Hakkı'ya göre, mahalle mektebi de, meşrutiyet mektebi de cumhuriyet okulu da gerçekte eğitim kurumu sayılamaz. Ona göre, amaç toplumun ihtiyaçlarından doğan üretici, müteşebbis okulu kurmaktır. Bu sebeple sık sık taklitçilikten şikâyet eder. Türkiye'deki eğitim anlayışının daima ölçü olabilecek prensiplerden uzak olduğu kanaatinde. İsmail Hakkı, taklitçilikten şikâyetçi olmasına rağmen Alman, Fransız ve İngiliz eğitim sistemlerinin çeşitli yönlerden üstünlükleri olduğunu kabul eder ve bu üstün tarafların alınabileceğini söyler.⁶³ Onun gerçekte karşı olduğu şey, körü kötüne taklitçiliktir. Bir ülkede eğitim sistemi o toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekilde tasarlanmalıdır düşüncesinde olan İsmail Hakkı, iyi incelenmek ve Türkiye'nin şartlarına uygun hâle getirilmek şartıyla Avrupa'nın eğitim sistemlerinden faydalanmak gerektiği düşüncesine, prensip olarak, karşı çıkmaz.

Osmanlı eğitim anlayışında köklü bir reform yapmak gerektiğini düşünen İsmail Hakkı, herkesin eğitim konusunda bir şeyler söylediğini, eğitimde reform istediğini ancak, eğitim reformundan çoğunluğun öncelikle mektep açmayı anladığını söylemektedir. Ona göre, eğitimin amacı okuma yazma öğretmek değildir, iş hayatı için, yükselmek için lazım olan yolları göstermektir. Anne-babalar, öğretmenler uslu çocuk yetiştirmek isterler ama pısrık, korkak, durgun, boyun eğen insanlar yetiştirdiklerinin farkında değildirler. İsmail Hakkı, onların bu yanlış terbiye anlayışlarının, imanları kadar sağlam olduğunu ve bunların değiştirilmesi için inkılap yapmak gerektiğini düşünmektedir.⁶⁴

İsmail Hakkı, mekteplerimizde der, terbiyeli, hafızası kuvvetli, parlak ifadeli gençler yetişiyor ancak memleketin asıl ihtiyaç duyduğu faal, girişimci, cesur adamlar yetişmiyor. Ona göre bu durumda tek bir şey yapılmaktadır: Programları değiştirmek. Ancak program değiştirmenin adam yetiştirmekte işe yaramadığı anlaşılmıştır. Fransa'dan alınan eğitim programlarının Türkiye'nin bu memleketin eğitim anlayışında esaslı hiçbir olumlu değişikliğe yol açmamıştır İsmail Hakkı'ya göre yabancı ülkelerden program aktarmak çok doğru bir tercih değildir. Bırakın Fransa gibi eğitimde pek de ileri sayılamayacak bir ülkeyi, Amerika gibi bu konuda gelişmiş bir ülkenin en son programları da getirilse boştur, der. İsmail Hakkı'nın bu şekilde düşünmesinin sebebi, eğitim kalitesini programlara bağlayan anlayışa inanmamasıdır. Ona göre eğitimin kalitesini belirleyen programlar değil, daha gizli, daha kuvvetli damarlardır. Bu ise programlarla, hafızayla, kitap yapraklarının kalınlığıyla ilgili bir şey değildir. Bu öyle bir şeydir ki türüne göre bazen en iyi programları takip eden bir mektepte en âdi en basit bir sorunu tahlilden, en küçük bir teşebbüsü yapmaktan aciz adamlar yetişir, demektedir. Bazen de en kötü programı uygulayan, en az bilgi veren bir mektepten sağlam kafalar, demir eller, yüksek seciyeler, yüce emeller çıkar. İsmail Hakkı, bunun terbiye yöntemlerine, okulun "usul-i inzibatı"na bağlı olduğunu söylemektedir. Dikkat çekici olan nokta, yazarın "usul-i inzibat"tan öğrencilerin hareketlerine verilen hürriyeti anladığını söylemesidir.⁶⁵

İsmail Hakkı, İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında halka genel eğitim vermek amacıyla açılan gece dersleri hakkında değerlendirmeler yaparken halk eğitiminden ne anladığını açıklar ve bu konuda dönemin yaklaşımını eleştirir. Türk Ocağı'nda 1913'te yaptığı "Terbiye-i avam" başlıklı

63 Necmettin Tozlu, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel Felsefi Düşünce Temsilcileri*, Cilt 4-A, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.2336.

64 Akyüz, *age.*, s.314.

65 İsmail Hakkı, *age.*, s.15-16.

konuşmasında, gece derslerinin cahil halkı eğitmek düşüncesiyle açıldığını ancak kısa süre sonra kaldırıldığını söylemektedir. Gece derslerinin öğretmen yok, halkta heves yok gibi sebeplerle kaldırıldığını söyleyen İsmail Hakkı, asıl sebebin halk eğitimi konusunu bilmemek olduğunu söyler: “Biz sanıyorduk ki hamallara, satıcılara, biraz alfabe, kıraat okutuvermekle onların seviyesini yükseltmiş, onları eğitmiş olacaktık. Fakat hadiseler bizi yalancı çıkardı. Çünkü ne o hamallar derse devam ettiler ne de okuyanlar biraz olsun değişti.” İsmail Hakkı’ya göre halk eğitimi bu şekilde yapılamaz. Hele bizim gibi bedenî, zihnî çöküşlere uğramış bir memlekette der, halk eğitimi, halkın çürüten ciğerlerini, kuvvetsiz bacaklarını kurtarmak, kuruyan azmini, teşebbüsünü canlandırmak, kör gözlerini açmaktır. İşte bu memlekete lazım olan halk eğitimi budur; okuma yazma öğretmek değildir.⁶⁶ Ona göre, halkın terbiyesini bozanlar camilerdeki “câhil” vaizlerdir. Bunlar der, halka miskinliği, dünya hayatından nefreti, miskin bir kanaati, tembelliği din ve ahlak olarak telkin etmektedirler. Halkın üzerinde etkili olan eğitimciler değil, bu “câhil” vaizlerdir.⁶⁷ İsmail Hakkı’ya göre halkı bu sosyal çevreden kurtarmadan Türkiye’de halk eğitimi konusunda başarılı sonuçlar almak mümkün değildir.

İkinci Meşrutiyet döneminin üzerinde durulması gereken eğitimcilerinden biri de Nüzhet Sabit’tir. Öğretmen-eğitimci kimliğiyle daha çok, Osmanlı eğitiminin en önemli sorunlarından biri olan alfabe konusuyla ilgilenmiştir.⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, Nüzhet Sabit’in çöküş yıllarının en dikkate değer simalarından biri olduğunu söylemektedir. Hilmi Ziya’ya göre Nüzhet Sabit milliyetçi, vatancı bir sosyalisttir. Ülken’in, şu cümlesi çok dikkat çekicidir: “Onun insani vatancılığı tabii sonuç olarak sosyalizme ulaşmış fakat bu hâl onun milli duygusunu azaltmamıştır.”⁶⁹ Nüzhet Sabit de her ülkenin şartlarının birbirinden farklı olduğunu dolayısıyla eğitim sorunlarının da ülkeden ülkeye farklılık göstereceği kanaatinde olanlardandır. Ona göre bir eğitimci, eğitim sorunlarına kendi toplumunun ihtiyaçlarına göre çare bulmalıdır. Her millet kendi eğitim teorisini geliştirmek zorundadır. Nüzhet Sabit’e göre bir eğitim teorisinin herhangi bir ülkede kabul edilmesi için uygulanıp sonuçlarının görülmesi gerekmektedir.⁷⁰

Sabri Cemil de eğitimle Osmanlı devletinin geleceği arasında hayati bir paralellik gören aydınlardandır. 1910’da kaleme aldığı *Amelî Fenn-i Tedris* isimli kitabında “malumat-ı medeniyesi” zayıf olan milletin çocuklarının pek çok şeyi niçin yaptıklarını bilmeden yapacaklarını söylemektedir. Sabri Cemil’e göre malumat-ı medeniyenin öncelikli amacı özellikle köylerde ciddi bir vatan sevgisinin telkin edilmesidir.⁷¹

Halid Tefvik de, 1910’da medeni ihtiyaçlarımızdan birincisini mektep teşkil eder, demek, okulla medeniyet arasında kuvvetli bir bağ kurmaktaydı. Ona göre mektep bir milletin mutluluğunu sağlayan ve geleceğini hazırlayan yegâne vasıta. Mekteplerin en önemli vazifesi vatanın geleceği için bilim ve fenle dolu yorulmak bilmez kafalar hazırlamaktır. Halid Tefvik, madem biz de ilerlemek, gelişmek, uluslararası başarılarımızı tahkim etmek ve barışın devamını istiyoruz,

66 Akyüz, *age.*, s.299.

67 Akyüz, *age.*, s.300.

68 Bakınız: Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi”, *Muallim*, No.19, 15 Şubat 1334, 665-668; “Alfabe Meselesi II”, *Muallim*, No.21, 15 Nisan 1334, s.743-756.

69 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s.342.

70 Cüneyd Okay, *Bir Meşrutiyet Aydını Selim Sabit, Hayatı-Kişiliği-Fikirleri*, Akçağ, Ankara 2001, s.193.

71 Füsun Üstel, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 171.

o halde mektep meselesini göz önünden uzak tutmamalı ve vatan evlatlarının mektepten en iyi şekilde yararlanmalarını sağlamalıyız, demektedir.⁷²

Eğitimin milli hedefleri olması gerektiğine inanan aydınlardan biri de Halide Edip'dir. O, eğitimin çocuklara insanlıkları ve milliyetleriyle iftihar edecek bir düşünce biçimini yerleştirmesinden yanadır. Eğitimin amacı çocuklara şahsi ve milli, bükülmez, kırılmaz bir kendine güven duygusu vermek, aşağılamalara karşı eğilmez bir irade tesis etmektir.⁷³

Halide Edip, İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim sahasında, Maarif Nazırlığına birbiri ardınca tanınmış adamlar getirilmesine rağmen, arzu edilen seviyeye gelinemediğini belirtmektedir. Dönemin Maarif nazırlarından Emrullah Efendi'yi ve Şükrü Bey'i diğerlerinden ayıran Edip, ilkini eğitim konusunda fikri en açık olan Maarif nazırı olarak, ikincisini ise ilköğretim sahasını geliştirdiği için takdir eder. Ancak ona göre, Şükrü Bey'in en büyük zaafı nitelikten ziyade niceliğe önem vermesidir.⁷⁴ Mehmet Zeki de Halide Edip gibi yapılan bütün fedâkârlıklara rağmen İkinci Meşrutiyet devrinde Osmanlı eğitiminin arzu edilen seviyeye bir türlü gelemediği kanaatinde-dir.⁷⁵

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları arasında eğitim sorunlarıyla ülkenin ve milletin kaderi arasında sıkı irtibat görenlerden biri de M. Şemseddin'dir. Ona göre çocuklarına iyi eğitim veren milletlerin geleceğinden endişe duymasına gerek yoktur. Ancak tersi bir durum ülkeyi felâkete sürüklemek demektir. Buna rağmen milletin hayatıyla çok büyük ilgisi olan eğitim konusunun hiçbir memlekette Türkiye'de olduğu kadar ihmal edilmediği kanaatinde-dir. M. Şemseddin de dönemin eğitim üzerine yazan pek çok aydını gibi Bulgarların eğitim konusunda aldıkları mesafeden gıptayla bahsetmektedir. “*Düne kadar zîr-i hâkimiyetimizde*” yaşayan Bulgarlar bile der, muntazam mektepleri, iyi düzenlenmiş programları ve muktedir, eğitim yöntemlerini iyi bilir öğretmenler yetiştirmek konusunda yüzümüzü kızartacak “*harikalar, terakki ve tekâmüller*” gösterdikleri halde bizde iyiye işaret bir hareket ortaya çıkmamasını bilmem neyle açıklamalıyız. M. Şemseddin, bu ne yaman bir uyku, ne korkunç bir gaflettir, diye sormaktadır.⁷⁶ Eğitim konusunda âileye büyük görev düştüğünü söyleyen yazar, Osmanlı toplumunda bunun idrakinde olan ailelerin sayısının azınlıkta kaldığı kanaatinde-dir. Ayrıca öğretmenlerin eğitim yöntemlerini iyi bilmesi gerektiğini, pedagoji ilminden habersiz kimselerin çocuklara bir faydasının dokunamayacağını ifade etmektedir.⁷⁷

Son dönem Osmanlı aydınları içinde kendine has düşünceleriyle çağdaşlarından ayrılan Prens Sabahattin, eğitim konusunda yaygın görüşün dışında kalan fikirlere sahiptir. Eğitimin yaygınlaşmasını imparatorluğun kurtuluşu için tek çare olarak gören aydınları ve İttihat Terakki'yi eleştirir. Ona göre dün nasıl Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet ilan edilerek memleket kurtulur sanıldıysa bugün de felaketlerimiz cehalettedir, ahaliyi aydınlatarak geleceğimizi kurtarabiliriz, sanılmaktadır. Hükümet ve kanunlar gibi eğitim konusu da bir sebep değil sonuçtur. Aydınlarımız

72 Ercan Uyanık, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918), *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2, Haziran 2009, s.77.

73 Halide Edip, “Selim Sırrı Bey'e” *İçtihad*, No: 96 s.2152.

74 Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014, s.234-235.

75 Mehmed Zeki, “Vekâyi-i İktisâdiye ve Mâliye”, *Âlem*, 18 Temmuz, 1330, No.110, s.287.

76 M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye Meselesi”, *Sebilü'r-Reşad*, 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, Cilt 1-8, Aded 20-202, s.379-380.

77 M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye'de Mektepler”, *Sebilü'r-Reşad*, 2 Ramazan 1330/2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, C.1-8, Aded 24-206, s.460-462.

nazarında sosyal meselelerimiz bir eğitim meselesinden ibaret görülmektedir. Bütün sorunların eğitimin yaygınlaştırılmasıyla çözüleceği zannedilmektedir. Prens Sabahattin, ülkenin geri kalmışlığı ile harfler arasında bir irtibat gören aydınları da eleştirir. Ona göre okuyup yazmayı kolaylaştırmak ve bunu hızlandıracağı düşüncesiyle harfleri tadil etmek veya yeni harfler almakla memleketin terakkisi arasında irtibat kurmak doğru değildir.⁷⁸

Tanzimattan sonra pek çok yeni okul kurulmuş ancak ülkeye yeni bir eğitim anlayışı girmemiştir, Prens Sabahattin'e göre. Ona göre, Fransız eğitim sisteminin örnek alınması da büyük bir hatadır; zira bu yüzden kitaplara ve teorilere dayalı bir öğretim, kışla hayatına benzer bir eğitim sistemi kurulmuştur.⁷⁹ Prens Sabahattin'in Fransız eğitim sistemine karşı olmasının sebebi onun, Anglo-Sakson eğitim anlayışının daha doğru olduğuna inanmasıdır. Ona göre Türkiye'nin terakkisi için bu daha makul bir tercihtir. Kaldı ki Osmanlı çocuklarının üzerindeki atâletten kurtulması şahsî girişimciği esas alan bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilir düşüncesindedir.

Prens Sabahattin de, II. Abdülhamid döneminin eğitim anlayışını eleştirenlerdendir. Ona göre, Tanzimat döneminde kurulan eğitim sistemi yeni zamanın ihtiyaçlarını anlayacak bir nesil yetiştirmiş ancak II. Abdülhamid, okul programlarından şahsiyeti kuvvetlendirecek her türlü fikrî unsurları çıkartmıştır. Bugünkü sefaletimiz der, kelimenin bütün kuvvetiyle bugünkü terbiyemizin çürüklüğünden gelmektedir. Bir memleketin kurtuluşu eğitimine bağlıdır; eğer eğitim sağlam bir yolda yürütülemezse başka konulardaki ıslah tasarıları kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Eğitimin temelini okul ve aile oluşturur. Oysa bunlar bizde kendilerinden beklenen görevi yerine getiremiyorlar. Eğitimin temel amacı çocukların hem beden hem de düşünce, ahlak yönünden yeteneklerinin gelişmesini sağlamaktır ancak mekteplerimiz bunları ihmal ediyor, çocuklara girişkenlik, bağımsızlık düşüncesi yerine görenekler ve esarete boyun eğme öğretiliyor.⁸⁰

Prens Sabahattin, daha önce de ifade edildiği gibi, Osmanlı çocuklarının müteşebbis bir ruhla yetişmeleri için Anglo-Sakson eğitim felsefesinin alınması gerektiği kanaatindeydi. Bu sayede bizim çocuklarımız da okullarından mezun olduklarında kimsenin yardımına ihtiyaç duymaksızın ekmeklerini kazanabileceklerdir. O da çağdaşları gibi Türk çocuklarının öncelikle memuriyete yönelmelerini yanlış bulmaktadır. Türk çocukları da devlete muhtaç olmadan ticaret, sanayi, tarım alanlarında hayatlarını kazanabilmelidir. Ona göre "Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli"dir.⁸¹

Eğitim sistemindeki aksaklıkların çözümünü de "teşebbüs-i şahsi"ye bağlayan Prens Sabahattin, okullarda insanların en değerli vakitlerinin boşa harcandığını ve kişiliği ezen bir kışla hayatı yaşandığını söylemektedir. Bu okullardan ancak her türlü zillete katlanan âciz memurlar yetişir. Hâlbuki der, bize hayatın her dalında korkusuzca çalışacak adamlar lâzımdır. Okumuşların hepsi bir taraftan aldıkları maaşla geçinmekte, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerimiz bile tüketici olarak dönmektedir. Ayrıca iyi memur ve iyi öğretmen olmak için Avrupa'ya gitmeye gerek yoktur, ders kitaplarının düzeltilmesi kâfidir. Elbette Avrupa'ya öğrenci gönderilmelidir fakat bu

78 Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006, s.247.

79 Mustafa Ergün, "Prens Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri", *Kuramsal Eğitimbilim*, 1 (2), 1-9, 2008, s.8.

80 Ergün, *agm.*, s.6

81 Ergün, *agm.*, s.7

öğrencilerin üretici/girişimci olarak dönmelerine izin verilmelidir.⁸²

Tevfik Fikret de İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim konusundaki görüşlerini sık sık kamuoyuyla paylaşan aydınlar arasındadır. Fikret, Galatasaray Sultanisinde müdür olduğu zamana kadar Robert Kolej'deki 15 yıllık öğretmenliği sırasında Amerikalılar tarafından bu okulda uygulanan “iş eğitimi” ve hayata göre eğitim prensiplerine dayanan Anglo-Sakson eğitim anlayışını yakından tanıma imkânı bulmuştur. Bu eğitim tarzını Osmanlı mekteplerinde Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan ve bilgiyi merkeze alan Fransız eğitim modelinden daha başarılı bulur. Fikret'e göre de amaç terakki ve medeniyettir. Ona göre bu amaca ulaşmanın tek yolu vardır: Gençleri pratik hayata hazırlamak. “Erbab-ı fenden ziyade iş adamı” yetiştirmek ve bu maksada yönelik “ihtiyacât-ı hazıramıza muvafık” mektepler açmak. Fikret, bu düşüncelerle “yeni mektep” adında bir okul kurmayı bile tasarlar.⁸³ 29 Kânun-ı sâni 1324 (1909) tarihli *Tanin*'de Fikret'in yeni mektebi hakkında bilgi verilir: “Ciddi Bir Teşebbüs Yeni Mektep.”⁸⁴ Ancak Fikret'in yeni mektep projesi hayata geçirilemez. Fikret'in “yeni mektep” projesindeki eğitim görüşlerine gelince ilk ilke şudur: “Tahsil bir gaye değil vasıtaadır.” Fikret'e göre öğrenciye yük olan lüzumsuz bilgilerden kaçınmak gerekir. Çocuklara sadece onların yarınki hayatlarına yararlı olacak bilgiler verilmelidir. Ezberin ve öğrencileri uyuşturan eğitim yöntemlerinin yerine sınıf konuşmaları ve uygulamaları konulmalıdır. Fikret, yeni mektebin kuruluş amacını “sağlam karakterli gençler yetiştirmek” diye açıklamaktadır. Bu mektepte zihni ve ahlaki eğitimin yanında beden eğitimine de önem verilecektir. Ayrıca sanat eğitimiyle gençlerin olgunlaşması sağlanacaktır. Öğretim süresi sekiz yıl olacak yeni mektepte, ilk sınıflardan itibaren el işlerine önem verilecek, çocuklara demircilik, marangozluk, duvarcılık vs. aletlerinin kullanımı öğretilecektir.⁸⁵

Tevfik Fikret, Osmanlı toplumunun yükselişini yeni bir insan tipinin yetişmesine bağlamaktadır. Ona göre tek çare milletin kültür seviyesini yükseltmek, aydın, yaratıcı ve müteşebbis gençler yetiştirmektir. Fikret, mevcut Osmanlı resmi mekteplerinin çok uzun ve yorucu olduğunu düşünmektedir. Bu okulların gençleri hayata hazırlayamadığını, zaman kaybından başka bir işe yaramadıklarını söylemektedir. İşte onun yeni mektebi, günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanacaktı. Yeni mektep, bilim ve bilgi adamı değil iş adamı yetiştirecek, bıktırarak değil yaptırarak öğretecektir. Çocukların eğitiminde duygu düşünce ve beden gelişimleri birlikte düşünülecektir. Akıl ve ahlak eğitimine ağırlık verilecek, çocukların duygusal gelişiminin sağlıklı olmasına özen gösterilecektir. Çocukların yeteneklerinin ortaya çıkarılması yeni mektebin amaçları arasında olduğu için, resim ve müzik dersleri vasıtasıyla sanat eğitimine ve yaratıcılık konusuna ağırlık verilecektir. Okulun İstanbul'a üç dört saatlik bir mesafede, kolaylıkla ulaşılabilecek, en az bin dönümlük bir araziye kurulması planlanıyordu. Bu arazi; ağaçları, çayırı ve tarlalarıyla en iyi sağlık şartlarını bir araya getiren bir çiftlik olacaktı. Burası, binaları, spor salonları ve iş atölyeleri

82 Ergün, *agm.*, s.7; Ayrıca bakınız: Prens Sabâhâddîn, *Türkiye Nasıl Kurtulabilir? ve İzah'lar*, Yayına Hazırlayan, Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s.53; Prens Sabahattin için ayrıca bakınız: Nevin Güngör Ergan, “Prens Sabahaddin”, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünceleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, Cilt 1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.509-527.

83 Tevfik Fikret'in Yeni Mektep tasarısıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Tevfik Fikret, *Yeni Mektep*, İstanbul 1325; ayrıca bakınız: Cahit Kavcar, “Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Ankara 1972, s.111-136; M. Rahmi, “Yeni Mektep'ler”, *Türk Yurdu*, 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109, s.71-74.

84 *Tanin*, 29 Kânun-ı sâni 1324/6 Şubat 1909.

85 Kafadar, *age.*, s.232-234.

ile tam anlamıyla bir eğitim sitesi olarak planlanmıştır. Okula, sekiz-oniki yaşları arasındaki çocuklar kabul edilecek, toplam öğrenci sayısı 150 ila 200 arasında değişecek ve okulun eğitim dili Türkçe ve İngilizce olacaktır.⁸⁶ Fikret'in yeni mektebi, ülkeyi hızla ayağa kaldıracak yeni insan tipini gerçeğe dönüştürecek bir hayalin ürünüdür. O, Osmanlı toplumunun girişimci ruhla yetişen nesiller tarafından ihyâ edileceğine inanmaktadır. O da Osmanlıların bir atalet içinde olduklarından yakınmakta, hayatın gerçekleriyle bağdaşmayan bir eğitim anlayışının Türkiye'nin kalkınmasına katkısı olamayacağını düşünmektedir.

Eğitim kurumlarında aldığı pek çok görevden sonra, İkinci Meşrutiyet devrinde Kastamonu mebusu olan İsmail Mahir Efendi de dönemin eğitim sorunlarına eğilen isimlerdendir. 14 Temmuz 1914'te Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada iş eğitimi ile yetiştirilmiş köy öğretmeninin taslağını çizmiştir.⁸⁷ Ona göre köy eğitimi bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bunun ilk şartı çok sayıda öğretmen yetiştirmektir. Bunun ilk çaresi de uygulanmakta olan yöntemlerin terk edilmesidir. Her vilayet ve sancakta/kazada tarım işlerine elverişli yatılı öğretmen okulları açılmalı, buralara her köyden en az bir kız, bir erkek çocuk alınıp bu çocuklar kendi köyleri için yetiştirilmelidir. Bu arada köylüler de kendi okul binalarını yapıp hazırlayacak, okula ayrılan tarlaları işleyip öğretmenlerin maaşlarına kaynak oluşturacak araçları yaratmış olacaklardır.⁸⁸ Eğitim konusunun en temel problemlerinden birinin öğretmensizlik olduğunu söyleyen İsmail Mahir Efendi, bu eksikliğin Avrupa'dan öğretmen getirilerek çözülebileceği kanaatindedir. Ona göre Osmanlı eğitiminin önemli sorunlarından biri de öğretmenlerin öğretmenlik dışında işlerle de uğraşmalarıdır.⁸⁹ Meclis-i Mebusan'da yaptığı başka bir konuşmasında ise, bütün mekteplerin Maarif Nezaretine bağlı olmamasının yanlışlığından bahsetmektedir. Bunun eğitim düzenini "çorba"ya döndürdüğünü, eğitimin sadece bir nezaretin idaresinde olması gerektiğini, harbiye ve bahriye mektepleri dışındaki bütün sivil mekteplerinin Maarif Nezaretine bırakılmasının doğru olacağını söylemektedir.⁹⁰ Harbiye ve bahriye mektepleri dışındaki bütün eğitim kurumlarının Maarif Nezaretine devredilmesini söyleyen İsmail Mahir Efendi, tevhid-i tedrisat düşüncesinin de öncülerinden biridir. Köylülerin eğitimi ve köy öğretmenlerine dair fikirlerinden hareketle onu, Cumhuriyet döneminin önemli, önemli olduğu kadar da tartışmalı kurumlarından biri olan Köy Enstitüleri'nin de öncüsü saymak mümkündür.

Hasan Sermed'e göre "bizde" nitelikli adam yetiştirilememesinin çeşitli sebepleri vardır. Ona göre öncelikle "bizde" 1840 ila 1870 seneleri arasında Alman milletini yapan muallimler yoktur. Böyle muallimler yetiştirmek için gerekli yöntem de teşebbüs de mevcut değildir; üstelik öğretmen olarak yetiştirilecek öğrenci bulunamamaktadır. Ona göre bir okul açılıp birkaç kitap ve harita temin edildikten sonra birkaç da öğrenci bulundumu artık her şey olmuş bitmiş her şey öğrenilmiş kabul edilmektedir. Üstelik der, başımıza gelen felaketleri unutmak gibi bir lakaytlık içindeyiz.⁹¹

86 Cahit Kavcar, *Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.28-29.

87 *Takvim-i Vekayi*, 1 Temmuz 1330, Numara 1877; ayrıca bakınız: "M. Rauf İnan, "İsmail Mahir Efendi'nin Osmanlı Meclisindeki Konuşması", *Köy ve Eğitim*, Aralık 1954, s.135-140; konuşmanın sadeleştirilmiş şekli için bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2014, s.328-334.

88 Binbaşıoğlu, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, s.145.

89 Senem Gönenç, "Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 205, Ağustos 2013, s.6.

90 Gönenç, *agm.*, s.20

91 Hasan Sermed, "Adam Yetiştirmek", *İctihad*, 12 Ağustos 1330, No. 17, s.313.

Hasan Sermed'e göre, Osmanlı eğitiminin ciddi sorunlardan biri de dille ilgilidir. Hem devlet okullarında hem de özel okullarda Türkçe mi, Osmanlıca mı artık her neyse bir şey okutuluyor, ancak öğrenciler yedi sekiz sene eğitim-öğretimden sonra birkaç sene de kalemlere devam ettikleri hâlde akıllarına gelen şeyleri doğru düzgün yazamıyorlar, demektedir.⁹²

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları arasında eğitim sorunlarına dair düşünceleri dikkat çekenlerden biri de Celal Nuri'dir. Celal Nuri'ye göre memleketin bir an evvel terakki etmesi için eğitimin yaygınlaştırılması gerekmez. Celal Nuri de okullaşma oranındaki artışla medeniyet arasında güçlü bağlar olduğunu düşünenlerdendir. Halk eğitimine büyük önem veren yazarın, bu konuda özellikle romanlara biçtiği rol dikkat çekicidir. Memleketin ihtiyaçlarından biri de realist romandır. Zira aynen tıpta olduğu gibi teşhis tedaviden önce gelmektedir; bizde sosyoloji, psikoloji gibi bilimler gelişmediği için ruhi hastalıklardan ilkin roman haber verecek, sosyoloji ve psikolojinin yapması gerekeni yapacaktır, demektedir⁹³ Celal Nuri, okulsuz hiçbir şeyin düzelmeyeceğine inanmaktadır ancak ona göre, eğitim sistemi nakilcilikten kurtarılmadan okul sayısını artırmak bir sonuç vermeyecektir. Milleti manasını bilmediği, hazmedemeyeceği şeylerle oyalamanın bir anlamı yoktur; halka az fakat yararlı bilgiler lazımdır. Eğitim, insanları hayata hazırlayacak bir düzene göre tanzim edilmelidir. Tuhaf olan şey, Celal Nuri'nin halka az fakat faydalı bilgiler verilebildiği takdirde kısa zamanda millette bir uyanış⁹⁴ olacağına inanıyor olmasıdır. Yazarın, az fakat faydalı bilimler derken tam olarak neyi kastettiğini anlamak mümkün değildir, nihayet bu oldukça subjektif bir yaklaşımdır ve ölçülebilir verilere dayanmamaktadır. Ancak Celal Nuri'nin İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin genel sorunlarına dair çok önemli tespitleri olduğunu vurgulamak gerekir. Öncelikle Celal Nuri de, dönemin çoğu Batıcı düşünürü gibi Osmanlı eğitiminin koyu bir taassubun baskısı altında olduğu kanaatindedir.⁹⁵ Dolayısıyla eğitimde inkılap yapılmasını istemektedir.

Celal Nuri, İkinci Meşrutiyet dönemi eğitim sisteminin türlü yetersizlikleri bulunduğunu, ciddi bir yenilik yapılmadan bu sistemden başarı umulmaması gerektiğini söyler. Ona göre Maarif Nezareti, mevcut hâliyle iş göremez bir vaziyettedir. Yeni bir maarif teşkilatı oluşturulmadan eğitim sorunlarına çare bulunamaz. Ancak yeni teşkilattan kastedilen şey maarif teşkilatında bir ıslahat yapmak değil, sil baştan yeni bir teşkilat kurmaktır. Bunu için Avrupalı uzmanlara ihtiyaç vardır. Celal Nuri, Osmanlı eğitiminin başarılı sonuçlar vermesi için Avrupalı bir kafaya ihtiyaç olduğu düşüncesindedir. Mevcut eğitim sisteminin ilkel bir durumda olduğunu, sorunların ehil bir doktor titizliği ile teşhis edilmesi ve ilacın Avrupa'dan alınması gerektiğini söylemektedir. Medreseler iyi durumda değildir; hürriyetin ilanından sonra bilhassa yüksekokullar iyice bozulmuştur; hele ilköğretim yok mesâbesindedir.⁹⁶

92 Hasan Sermed, *agm.*, s.313, Bu konuda bir örnek olarak *Talebe Defteri* dergisinin açtığı yazı yarışması ve "endişe verici" sonuçları için bakınız: "Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir?" *Talebe Defteri*, C.1, No.22, s.353; "Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir II?", *Talebe Defteri*, C.1, No.23, s.369-371.

93 Celal Nuri [İleri], "Hüseyin Rahmi", *Âtî*, 13 Kânun-ı sâni 1334.

94 Celal Nuri [İleri], *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, İstanbul 1331, s.193.

95 Celal Nuri [İleri], "Darü'l-Fünûn Tâlebâtı ve Talebesi", *Âtî*, 25 Eylül 1334; Celal Nuri, bütün sorunların kaynağı olarak "...adâb-ı kadîmemizi muhafazada, âdâb-ı Garbiyyeyi kabulde gösterdiğimiz tereddüd ve atâlet"i görüyor. Ona göre, bu durum "tedenni-i ictimâiyemiz"in yegâne sebebidir. Bakınız: *1327 Senesinde Selanik'de Münakid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Ölan Muhtradır*, Müşterekü'l-Menfa'a Osmanlı Matbaası, İstanbul 1327, s.34.

96 Celal Nuri [İleri], *age.*, s.192-193.

Celal Nuri, Osmanlı toplumundaki sorunların pek çoğunun kaynağının kadınların aşağılanmasından kaynaklandığı düşüncesindedir. Kadınları bir eşya gibi görmekten vazgeçilmeli, kadınlar da sosyal hayata katılmalıdır. Ona göre Batılı kadının gelişiminin başlıca sebepleri fikrî gelişim ve iktisadi değişmedir. Kadınları bugünkü hâle getiren cehalet ve istibdattır. Kadını toplum hayatının temeli olarak gören Celal Nuri, devletin kurtuluşu için ordudan, okuldan evvel onların vaziyetinin ıslah edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Zira onlar çocukları, çocuklar da yarın devlet ve milleti ıslah edeceklerdir. Ancak şimdilik teknik konularla ilgilenen kadınlara değil, ailede iyi nesiller yetiştirecek kadrolara ihtiyaç vardır. Bu sebeple kızların eğitiminde milli terbiye esas olmalıdır, demektedir.⁹⁷

Celal Nuri'ye göre kadınlar toplum hayatında erkekler ile eşit haklara sahip olmalıdır. Bu düşüncesini İslamî argümanlarla açıklar ve İslamiyet'te kadının erkekle eşit hukuka sahip olduğunu vurgular. Ona göre, İslam'da kadınlar için başka, erkekler için başka hukuk yoktur.⁹⁸ Kadınlar konusunu işlerken dinî referanslara başvurmasının sebebi, büyük ihtimalle, daha geniş bir çevreye ulaşmak düşüncesinin sonucudur. Sonuçta gelenekçi, çoğunlukla dindar bir topluma hitap etmektedir. Ancak Celal Nuri de kadının öncelikli vazifesinin ailesi olduğu kanaatinde. Henüz Osmanlı toplumunda kadınların erkeklerle birlikte iktisadi hayatın parçası olması için şartların oluşmadığını bu sebeple kadınlara erkeklerle aynı eğitimin verilmesinin doğru olmadığını düşünmektedir. Şimdilik der, her şeyden evvel zevce mürebbiye ve gelecek nesilleri yetiştirecek kadınlara ihtiyaç vardır. Unutulmamalıdır ki kadın her şeyden önce bir mürebbiye bir pedagoğdur. Bu sebeple kadınlara, iyi bir nesil psikoloji ve pedagoji açısından nasıl yetiştirilir bunu öğretmelidir. Ancak kadın bir zürriyet makinesi bir kuluçka fırını değildir, onun da kendine göre arzuları, kalbi, “şahsiyet-i insaniyesi” vardır.⁹⁹ Bu yüzden Celal Nuri, kadınlara hem kendi mutlulukları hem de gelecek nesillerin iyi yetiştirilmesi için ciddi bilgi/eğitim verilmesi gerektiği kanaatinde. Ancak, kadın eğitimi konusunda Batılı ülkelerin eğitim tarzlarının harfiyen taklit edilmesini doğru bulmaz.¹⁰⁰ Bu düşünceyle kızların yabancı okullara gönderilmesinden şikâyetçidir, ne var ki başka çare yoktur; zira “bizde maarif-i nisvaniye yoktur” der. Fakat en azından çocukların yabancı mürebbiyelere verilmemesi gerektiğini söylemektedir; çünkü ona göre her şeyden evvel, terbiyede bir millî amaç aranır.¹⁰¹ Hâlbuki yabancı mürebbiye “bizim milli gayemizi bilemez.”¹⁰²

Ahmet Cevat Emre de kadın eğitimi konusunun hayati bir öneme sahip olduğunu düşünen aydınlardan biridir. Ona göre Bizans ve İran tesirleri sebebiyle sosyal hayatın tamamen dışında bırakılan kadınlar, iyi eğitim almaz, belli bir seviyeye getirilmezlerse ülkenin bağımsızlığını korumak mümkün olamayacaktır.¹⁰³ Nezihe Muhiddin Hanım da Ahmet Cevat Emre gibi düşünmektedir. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin Darülfünun konferans salonunda düzenlediği bir etkinlikte yaptığı konuşmasında kadınların erkeklerle birlikte sosyal ve ekonomik hayatın gelişmesi için çalışmaları gerektiğini, bunun aksi bir durumun “tek ayakla yürümek”

97 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1991, s.68-69.

98 Celal Nuri [İleri], *Kadınlarımız-Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331,(Hicri), s.158-159.

99 Celal Nuri, *age.*, s.120.

100 Celal Nuri, *age.*, s.121.

101 Celal Nuri, *age.*, s.122.

102 Celal Nuri, *age.*, s.123.

103 Kurnaz, *age.*, s.68.

anlamına geleceğini söylemiştir. Nezihe Muhiddin'in konuşmasını nakleden Ruşen Zeki'ye göre de, gerçek terakki ve refah ancak kadınlarla erkekler arasında kurulacak olan sosyal dengeyle, kadın erkek eşitliğiyle mümkün olabilecektir.¹⁰⁴

İkinci Meşrutiyet döneminde kızların eğitimi konusuna yazılarında sık sık yer veren yazarlardan biri de Ethem Nejad'dır. Kızların eğitiminin en az erkekler kadar önemli olduğunu düşünen yazar, kız okullarında erkek okullarındaki programların uygulanmasını eleştirmektedir. Ona göre kızların hayatta başarılı olamamalarının sebebi budur. Ancak, Ethem Nejad için kızların iyi eğitim almaları demek, eşleriyle geçinmelerini ve çocuklarına iyi bakmalarını onlara öğretecek bir eğitimidir.¹⁰⁵

Açıkçası, İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen fikir akımlarının temsilcilerinin hepsi kızların eğitiminin toplum için önemli olduğu konusunda aynı kanaattedirler. Ancak bütün sorun kadınlara nasıl bir eğitim verilmesi gerektiği, kızların ne dereceye kadar okula gitmelerinin yeterli olacağıdır. Örneğin Yusuf Akçura, kızların yükseköğrenim görmelerinin gerekli olmadığını düşünürken, Halide Edip bu fikre şiddetle karşı çıkmıştır. Berkes'e göre, bu konuda en ciddi ve yapıcı analiz Ziya Gökalp'e aittir. Gökalp kadın hürriyeti sorunu üç ana başlık altında toplamaktadır: Kadınların sosyal hayata özellikle ekonomik hayata katılmaları, erkek ve kadınlara eğitimde fırsat eşitliği sağlanması ve evlenme, boşanma, miras hukukunda kadın erkek eşitliğinin sağlanması. Gökalp'e göre bu alanlarda kadın erkek eşitliğinin sağlanması için eğitim, hukuk ve ekonomi alanında reformlar yapılması gerekmektedir. Ziya Gökalp'in ve bu konuda onun gibi düşünenlerin fikirleri dönemin İslamcı yazarları tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰⁶ İslamcı düşünürler, genellikle, kadının eğitimi için iyi bir ev hanımlığı için gerekli görürlerken, Batıcılar, kadınların sosyal hayatın parçası olması gerektiğine, toplumun ancak kadınların erkeklerle tam bir eşitlik içinde yaşamasıyla modernleşeceğine inanıyorlardı. Batıcılar, kadınların iyi eğitim almalarının sonucunda daha modern ve batılı bir toplumun ortaya çıkacağını, örneğin eğitilmiş kadınların sayısının artmasının sonucu olarak kadınların örtünmesine gerek kalmayacağını iddia ediyorlardı. Batıcıların aksine, Türkçüler bu konuda uzlaşmacı bir tavır almışlardı. Türkçü aydınlar bu konuda da bir "Türk-İslam sentezi"nden yanaydılar. Onlara göre, Türk kadınları da Avrupa'da olduğu gibi iyi eğitim almalı, sosyal hayata dâhil olmalı ancak Türk ve Müslüman kalmalıydılar.

İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılarının kadınların eğitim konusundaki fikirlerine gelince İslamcılar kızların okula gitmesine karşı olmamakla birlikte kızların eğitiminin İslami ölçülere göre yapılması gerektiğinde ittifak etmektedirler. Ancak bununla tam olarak ne kastettikleri ve sınırlarının ne olduğu hakkında görüşleri açık değildir. Fakat kesin olan bir şey varsa o da İslamcılarının kadınların devlet idaresinde ve çalışma hayatında yer almasına sıcak bakmadıklarıdır. Onlar, değişen şartların Türk âilesinin temellerini sarsacağından endişe duymaktadırlar. Ayrıca onlara göre, kadın hürriyeti konusunda Avrupa'nın örnek alınması doğru değildir; zira geleneksel İslamî Türk âilesi Avrupa'dakinden daha üstündür.¹⁰⁷

104 Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", *Nevsal-i Millî*, Birinci sene, Dersaadet 1330, s.344-352.

105 İsmail Doğan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi" *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 34, Sayı 1, Ankara 2001, s.66.

106 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.448.

107 Kurnaz, *age.*, s.65-66.

İkinci Meşrutiyet dönemi aynı zamanda milliyetçi düşüncelerin yaygınlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı unsurları arasında, denilebilir ki, bir milliyetçilik yarışı başlamıştır. Alkan'a göre İkinci Meşrutiyet dönemi görünüşte Osmanlılığın yeğlendiği izlenimi verse de II. Abdülhamid dönemindeki "İslam-Türk Sentezi", "Türk İslam Sentezi"ne dönüşmüştür. Bu dönemde Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkimiyet kazanmıştır. Ancak Alkan'a göre bu, sistematik bir ideoloji olmaktan çok inşa hâlinde bir görünüm sunmaktadır.¹⁰⁸

İkinci Meşrutiyet döneminin Türkçü aydınları¹⁰⁹ genel olarak nasıl bir eğitim sorusuna milli eğitim, "millî terbiye" cevabını vermişlerdir. Başta Ziya Gökalp olmak üzere Yusuf Akçura, Halide Edip ve Ahmet Ağaoğlu öncelikle eğitimin Türkçe yapılması gerektiğine vurgu yapmışlardır.¹¹⁰

İkinci Meşrutiyet döneminin Türkçü aydınları da tıpkı İslamcı ve Batıcı aydınları gibi eğitimle ülkenin kalkınması arasında büyük bir bağlantı kurmaktaydılar. Ancak Türkçüler için sorun sadece kaliteli eğitimle çözülemeyecek kadar büyüktü; onlar eğitimin millî olması gerektiği fikrindeydiler. Onlar da mekteplere büyük ümit bağlıyorlardı, ancak mektepleri sadece ülkenin değil milletin kurtuluşu, modern bir Türk milletinin inşası için de bir merkez olarak görüyorlardı.¹¹¹ Ahmet Ağaoğlu, her milletin mutluluk kaynağı terbiye-i milliyedir, diyor, eğitim sistemi milli esaslara göre düzenlenmemiş bir toplumun yaşayamayacağını iddia ediyordu. Ona göre, eğitimi milli esaslara göre düzenlemeyen bir kavim çölde yolunu kaybetmiş bir seyyaha benzemektedir ki her gördüğü seraba doğru koşar ve nihayet mahvolur.¹¹²

Yusuf Akçura da eğitim sorunları üzerinde duran, Osmanlı eğitiminin nasıl hâle-yola konulacağına dair düşüncelerini sık sık kamuoyuyla paylaşan aydınlardandır. O da dönemin bütün Türkçü aydınları gibi eğitimin millî esaslara göre düzenlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak en ilgi çekici fikirlerinden biri Osmanlı Türklerinin felaket sebepleri arasında bir de edebiyat hastalığı olduğunu söylemesidir. Akçura, Osmanlı Türklerinin, gerek eski medreselerinde gerek yeni mekteplerinde eğitime dair kitap ve dergilerde şimdiye kadar görülen hep edebiyat yani hayaldir. Bu memlekette doğru adam yetişmemesinin sebeplerinden biri de kötü terbiyedir. Fikir sahasında çalışanlarımızın hepsi şair veya ediptir. Bizde doktor, mühendis, mimar, asker işini gücünü bırakır şiir veya hikâye yazmakla uğraşır; nazırlarımız, valilerimiz, mebuslarımız, muallimlerimiz de böyledir. Eğer der, eğitimcilerimiz bu edebiyat hastalığının önünü almazlar, bu hastalığa bir ilaç bulamazlarsa ilerideki sosyal ve siyasal hayatımızın yaşayan bir hakikat değil

108 Mehmet Ö. Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.1, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.394; Çok çarpıcı bir örnek olarak, Ömer Seyfettin'in, "Türklük nedir, Türklüğün maksadı nedir...? İşte bu küçük kitap size o âlî ve mukaddes şeyin büyüklüğünü tarif edecek" diye takdim ettiği, kitabına bakılabilir: Ömer Seyfettin, *Mekteb Çocuklarında Türklük Mefkûresi*, Çocuklar Dünyası Neşriyatından, Aded 19, İstanbul, tarihsiz; ayrıca, Ömer Seyfettin, *Türklük Üzerine Yazılar*, Derleyen ve hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993, s.78-93.

109 II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin görüşleri için bakınız: Safa, *age.*, s.54-58; Yusuf Akçura'nın hayatı ve fikirleri hakkında bir değerlendirme için bakınız: Nevzat Kösoğlu, "Yusuf Akçura", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.485-507.

110 Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, s.132

111 Nâfi Atuf, "Maarifimiz Hakkında", *Türk Yurdu*, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110, s.94'ten aktaran, Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, s.410.

112 A.Y. [Ahmed Agayef], "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi", *Türk Yurdu*, 19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49, s.29.

uçup dağılıveren bir hayal olmasından korkulmalıdır.¹¹³

İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen aydınlarından biri de, şüphesiz, Hüseyin Cahit'tir. Hüseyin Cahit de yeni dönemde köklü bir ıslahata girişmek gerektiğini düşünmektedir, ancak onu çağdaşlarından ayıran en önemli fark, eğitimin her şeyin esası olduğunu düşünmesine rağmen, ıslahatta eğitime değil askerliğe öncelik verilmesi gerektiğini düşünmesidir. Ona göre, yüklü miktarda borç temin edilerek, gerekli bütün alanlarda ıslahat yapmaya çalışmak en doğru hareket olur, fakat ne olursa olsun orduya öncelik verilmelidir. Ona göre, eğitim yerine askerliğe öncelik verilmesi garipsenebilir, ancak yapılacak ıslahatı yerleştirip güçlendirmek askerî açıdan ileri olmaya bağlıdır. Diğer alanlarda yapılacak ıslahatın başarıya ulaşması için ordunun gücü “verimli bir bahçe” olacaktır. Hüseyin Cahit'e göre Balkan Savaşları ıslahatta önceliğin orduya verilmesi gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Zira der, güçsüz Osmanlı Devleti, Rumeli'de inşa ettiği, yolları, okulları düşmanlara bırakmak zorunda kalmıştır.¹¹⁴

Hüseyin Cahit, eğitimde “yeniden temel atmak” gerektiği kanaatindedir. Ona göre meşrutiyetin yerleşmesi için eğitime büyük iş düşmektedir. Ancak Hüseyin Cahit eğitim alanında yapılacak yeniklerde diğer alanlarda yapılacak olanlara göre daha çok engellerle karşılaşılacağı düşüncesindedir. ıslahatın bir kısmı para ile yapılır, oysa eğitim konusunda tek sorun para değildir, ona göre. Üstelik “muntazam bir usul dairesinde dâimi bir surette çalışmak ve birden bire göze çarpmayacak neticeleri iktifat için her muâhezeye göğüs gererek ekilen tohumu biçmek üzere beklemek” ve bütün bunları yapacak, yapılan işleri istikrarlı bir şekilde yürütecek kimseleri iş başına getirmek gerekmektedir.¹¹⁵

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı eğitim teşkilatındaki istikrarsızlık düşünüldüğünde Hüseyin Cahit'in yukarıda, istikrarlı bir idareyi eğitim reformlarını yürütmek için şart gören düşüncesi daha da anlam kazanmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi İkinci Meşrutiyet döneminde, eğitim alanında arzu edilen başarının elde edilememesinin temel sebeplerinden biri de eğitim teşkilatındaki istikrarsızlıktır. Meşrutiyetin başından 1913'e kadar toplam on beş maarif nazırın iş başına geldiğini hatırlamak istikrarsızlığın boyutunu anlamak için yeterlidir.

Hüseyin Cahit'e göre bir ülkenin yeniden dirilmesi, fikri yönden ilerlemesine bağlıdır. Hürriyetin ilanı ile aydınların görevi tamamlanmış değildir, insanları cehaletten kurtarmak gerekmektedir. Bu sebeple, yükseköğretim önemli olmakla birlikte, asıl üzerinde durulması gereken ilköğretimdir. Zaten halkın çoğunluğu köylüdür, o halde ilköğretime ağırlık verilmeli, okullar yaygınlaştırılmalı, eğitimin kalitesi artırılmalıdır, demektedir. Ancak Hüseyin Cahit'e göre, bu konuda başarılı olunamadığı açıktır. Köy mektepleri köylüye, cemaatlere ve mahalline bırakılmıştır ve yeteri kadar önemsenmemektedir. Mevcut Durumun Abdülhamid döneminden bir farkı yoktur ona göre.¹¹⁶ Hâlbuki meşrutiyet idaresinin ve yönetici elitlerin amacı varlık sebepleri olan avamı, köylüyü eğitmektir. Hüseyin Cahit, bu işin ihmale gelmeyeceği kanaatindedir, zira halk istinat

113 Akçuraoğlu Yusuf, “İlmî Terbiye”, *Talebe Defteri*, 16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, Cilt 1, Numara 16, s.265; Şiir ve edebiyat düşkünlüğü konusunda şikâyetçi olan tek kişi Akçura değildir, Beşir Fuat, Şerafettin Mağmumî ve Abdullah Cevdet'in de benzeri fikirleri vardır. Bakınız: Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.10.

114 Mehmet Fatih Sancaktar, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s.142.

115 Hüseyin Cahit, “Kitab Tercümesi”, *Yeni Tanin*, 29 Ocak 1910, No.36/505; “Maarif Derdi”, *Tanin*, 23 Kasım 1910, No.800; “Dünkü İstizah”, *Tanin*, 10 Ocak 1911, No.845.

116 Hüseyin Cahit, “Köylüler İçin”, *Tanin*, 13 Mayıs 1910, No.609.

edilen yegâne kuvvettir. Bu sebeple eğitimin temeli olan ilköğretimin parasız ve zorunlu olması gerektiğini söyler. Ona göre, Osmanlı Devleti, kabinelerin, nazırların değişmesiyle değişmeyecek bir eğitim politikası belirlemelidir.¹¹⁷ Ancak Osmanlı Devleti, eğitim sistemini kendi kendine düzeltemezdi Hüseyin Cahit'in düşüncesine göre. Bu yüzden Avrupa örnek alınmalıdır. Hüseyin Cahit, Osmanlıların Batı'yı örnek almadan "bu işin içinden" çıkamayacaklarına inanmaktadır. Bu yüzden Avrupa'ya adam yollanmalı, Avrupa'dan öğretmen getirilmelidir.¹¹⁸

Hüseyin Cahit'e göre Osmanlı eğitim sisteminin en önemli sorunu adam yokluğudur. Zamanın ihtiyaçlarına vâkıf müdürler, öğretmenler olmadıktan sonra dünyanın en iyi programını yapsanız, en iyi eğitim yöntemlerini uygulasanız da bir şeye yaramayacaktır.¹¹⁹ "Maarif Islahatı" yazısında, Avrupa ülkelerinin eğitim yöntemlerini ve mekteplerini incelemek üzere bir heyet kurulmasını teklif etmekte, bu heyetin Fransa Almanya ve İngiltere'deki okulları ayrıntısıyla araştırarak, Türkiye'nin ihtiyaçları çerçevesinde, sil baştan bir maarif nizamnâmesi yapmak amacıyla, maarif nizamnâmelerini mukayese ederek bir ortak metin çıkarmasını tavsiye etmektedir.¹²⁰ Hüseyin Cahit de, tıpkı Prens Sabahattin gibi Anglo-Sakson eğitim sisteminden yana gözükmektedir. Zira Batı ülkelerinin eğitim sistemleri üzerine çeşitli incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmesini teklif ettiği heyetin Fransız eğitim sisteminden ziyâde İngiliz eğitim sistemini incelemesini istemektedir. Çünkü ona göre, Anglo-Sakson eğitim sistemi çocukları hayata daha iyi hazırlamaktadır. Hâlbuki Fransız eğitim sistemi daha çok teoriye dayanmaktadır ve bu eğitim sisteminden geçenler pek çok şey öğrenmelerine rağmen, hayatın gerçekleri karşısında şaşırırlardırlar.¹²¹

Hüseyin Cahit, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunun çok önemli olduğuna inanmaktadır. Ona göre, Osmanlı maarifi ile Avrupa maarif ve medeniyeti arasında büyük fark vardır. Osmanlılar maarifi her açıdan Avrupa'nın gerisindedir. Bu sebeple, aradaki farkın kapatılması için Avrupa'ya öğrenci gönderilmelidir. Avrupa'nın "tazyik-i rekabeti altında ezilmemek için" diyor, onlar kadar güçlü olmak gerekir. Üstelik Osmanlı ülkesinde yüksek öğrenime devam edilecek kurumlar oldukça yetersizdir. Hüseyin Cahit göre de, bilgi sahibi olmak demek, mektep binası inşâ etmek değildir. O da dönemin önde gelen diğer aydınları gibi eğitimde niceliksel büyümeyi niteliğe tercih eden anlayıştan şikâyetçidir. Mektep binası açmakla mesele hallolmaz ona göre, okulları bilim yuvası hâline getirmek için uzun yıllar beklemek ve istikrarlı bir şekilde çalışmak gerekmektedir. Bu yüzden uzun yıllar beklenemeyeceğine göre Osmanlı mektepleri yerine Avrupa'daki yüksek okullar tercih edilmelidir. Ayrıca Hüseyin Cahit göre, Avrupa'ya yüksek öğrenim için gönderilecek öğrenciler öncelikle öğretmen okullarına gönderilmesine dikkat edilmelidir, çünkü Osmanlı ülkesinde eğitimin yaygınlaştırılması için her şeyden önce öğretmene ihtiyaç vardır.¹²² Hüseyin Cahit, görüldüğü üzere, Osmanlı eğitiminin bütün sorunlarına temas etmiş bir aydındır. İlköğretime öncelik verilmelidir düşüncesiyle Satı Bey'e, teoriden çok pratiğe önem veren Anglo-Sakson eğitim anlayışını savunmasıyla Prens Sabahattin, Ethem Nejad ve İsmail Hakkı'ya yaklaşmaktadır. Açıkçası, Hüseyin Cahit gibi yazdıklarıyla İkinci Meşrutiyet dönemine damgasını vurmuş bir

117 Hüseyin Cahit, "Unuttuğuz Vazifeler", *Tanin*, 23 Ekim 1910, No.769.

118 Sancaktar, *age.*, s.144.

119 Hüseyin Cahit, "Maarif Islahatı", *Tanin*, 17 Eylül 1908, No.48.

120 Hüseyin Cahit, "Maarif Islahatı", *Tanin*, 6 Kasım 1908, No.96.

121 Sancaktar, *age.*, s.145.

122 Sancaktar, *age.*, s.146-147.

aydının eğitim-öğretime dair düşüncelerinin başından sonuna kadar hiç değişmediğini iddia etmek mümkün değildir. Bütün insanlar içinde buldukları sosyal çevreden ve siyasi ortamdan etkilenir. Nitekim Osmanlı-Türk aydınları İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli olayları olan Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilgi ve Müslüman Arnavutların imparatorluktan kopmasından derinden etkilenmişlerdir.¹²³ İkinci Meşrutiyet döneminin başındaki Osmanlılık idealinin yıkılmasında bütün bu gelişmelerin, şüphesiz büyük payı olmuştur. Balkan Savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı imparatorluğun Türk aydınlarında travmaya sebep olmuş, buna bir de Birinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan Arap isyanlarının şoku eklenmiştir.

Kaynaklar

Sürelî Yayınlar

Düstur, İkinci Tertip, 5. Cilt, s.804-823.

Makaleler

ERKEK Mehmet Salih (2103) "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, s.385-416.

DERİNGİL Selim (2009) "Irakta Şiîliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propagandası Örneği" *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s.141-163.

ÇADIRCI Musa (2009) "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995) Bildirileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s.79-84.

ÖZTÜRK Cemil (2007) "Osmanlılar"(Eğitim ve Eğitim Kurumları), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, Ankara.

ALKAN Mehmet Ö. (2000) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

KEKLİK Ebubekir (2018) "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları: Ziya Gökalp, Milli Terbiye ve Satı Bey [el-Husrî]", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan, Cilt 9, Sayı 1, s.47-69.

HANIOĞLU Şükrü (2006) "Dindar Bir Dinsiz Ya Da Dinsiz Bir Dindar: Doktor Abdullah Cevdet ve Türk Toplumunu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset, Tarih*, içinde, Bağlam Yayınları, İstanbul, s.57-63.

GÜNDÜZ Mustafa (2007) "Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İçtihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları", *Milli Eğitim*, Sayı 176, Güz, s.149-168.

SOMEL Selçuk Akşin (2008) "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul..

123 Balkan savaşlarının Osmanlı aydınlarının eğitim-öğretim hakkındaki düşüncelerine etkileri için bakınız: Yahya Akyüz, "Eğitim Alanında Aydınların Eleştirisi ve Balkan Savaşları", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 2002, Cilt 38, Sayı 224, 390-394.

Samizâde Süreyya, [Berkem], (1330) “Bizde Aile Hayatı, *İçtihad*, 29 Mayıs, No.108.

Ahmet Agayef, (1911) “Terbiye-i Milliye” *İçtihad*, Üçüncü Sene, N: 67, 15 Temmuz, s.782-786.

Abdullah Cevdet, (1330) “Şemsü'l-Maarif Mektebi”, *İçtihad*, 23 Teşrin-i Evvel, No.120.

Fazıl Ahmet, (1327) “Mekteb-i İbtidâî ve Terbiye-i Siyâsiye”, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 15 Kânun-ı evvel, sene: 2, No:17, Matbaa-i Amire, İstanbul, s.192-193.

Fazıl Ahmet, (1913) “Terbiye’de İnkılâb”, *Sabah*, 12 Mayıs.

Edhem Nejad, (1327) “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var” *Sırat-ı Müstakim*, adet 177, 12 Kânun-ı sâni, C.7.

Edhem Nejad, (1327) “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız I”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 19, s.587-593.

Edhem Nejad, (1327) “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız II”, C.III, Sayı 20, s.119-124.

Edhem Nejad, (1327) “Mekteplerde Canlı, Ateşin Hayat İsteriz”, *Yeni Fikir*, C. III, Sayı 14, s.427.

Edhem Nejad, (1327) “Köylerde Leyli Mektebler” *Yeni Fikir*, Yıl: 1, Sayı: 215, Kânun-ı sâni, s.49-53.

Kılıçzade Hakkı, (1329) “Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri”, *İçtihad*, No: 10, 3 Nisan. s.1310-1312.

HANIOĞLU Şükrü (1992) “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s.182-186.

Mahmud Sadık, (1329) “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat”, *İçtihad*, 19 Kânun-ı Evvel, No: 85, s.1872.

AYKAÇ Kemal (1976) “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Hayatı ve Faaliyetleri”, *DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi*, C. XI, Ankara, s.165-190.

İsmail Hakkı, (1339) “İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel 334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir”, *Maarif Hakkında Layihalar I*, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul, s.79-88.

İsmail Hakkı, (1333) “Müstahsil Terbiye İçin”, *Muallim*, (Ayda Bir Çıkar Muallimler Mecmuasıdır) C. I, Sayı 8, 1 Mart, s.242-245.

İsmail Hakkı (1329) “Şemsü'l-Mekâtib Mektebinin Tevzi’-i Mükâfâtı”, *Talebe Defteri*, Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz, s. 65-67.

İsmail Hakkı, (1329) “Terbiyede İnkılab Lazım”, *Yeni Fikir*, C.II, Sayı 12, Haziran.

TOZLU Necmettin, (2015) “İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Cumhuriyet’ten Günümüze Bilimsel Felsefi Düşünce Temsilcileri*, Cilt 4-A, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, s.2336.

ÜSTEL Füsün (2008) “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

UYANIK Ercan (2009) “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2.

Halide Edip, “Selim Sırrı Bey’e” *İçtihad*, No: 96 s.2152.

M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye Meselesi”, *Sebilü’r-Reşad*, 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, Cilt 1-8, Aded 20-202, s.379-380.

M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye’de Mektebler”, *Sebilü’r-Reşad*, 2 Ramazan 1330/2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, C.1-8, Aded 24-206, s.460-462.

ERGÜN Mustafa (2008) “Prens Sabahattin Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri”, *Kuramsal Eğitimbilim*, 1 (2), 1-9.

GÜNGÖR ERGAN Nevin, (2015) “Prens Sabahaddin”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, Cilt 1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, s.509-527.

KAVCAR Cahit (1972) “Tevfik Fikret’in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Ankara, s.111-136.

M. Rahmi, “Yeni Mekteb’ler”, *Türk Yurdu*, 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109, s.71-74.

“Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir?” *Talebe Defteri*, C.1, No.22, s.353.

“Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir II?”, *Talebe Defteri*, C.1, No.23, s.369-371.

İNAN M. Rauf (1954) “İsmail Mahir Efendi’nin Osmanlı Meclisindeki Konuşması”, *Köy ve Eğitim*, Aralık 1954, s.135-140.

GÖNENÇ Senem (2013) “Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi’nin Eğitime Dair Görüşleri” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 205.

Celal Nuri [İleri], “Hüseyin Rahmi”, *Âtî*, 13 Kânun-ı sâni 1334.

Celal Nuri [İleri], “Darü’l-Fünûn Tâlebâtı ve Talebesi”, *Âtî*, 25 Eylül 1334.

Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvan”, *Nevsal-i Millî*, Birinci sene, Dersaadet 1330, s.344-352.

DOĞAN İsmail (2001) “Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 34, Sayı 1, Ankara.

ALKAN Mehmet Ö. (2009) “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C.I, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

KÖSOĞLU Nevzat (2015) “Yusuf Akçura”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, s.485-507.

Nâfi Atuf, “Maarifimiz Hakkında”, *Türk Yurdu*, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110.

A.Y. [Ahmed Agayef], “İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Yıllık Kongresi”, *Türk Yurdu*, 19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49.

Akçuraoğlu Yusuf, “İlmî Terbiye”, *Talebe Defteri*, 16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, Cilt 1, Numara 16.

Hüseyin Cahid, “Köylüler İçin”, *Tanin*, 13 Mayıs 1910, No.609.

AKYÜZ Yahya (2002) “Eğitim Alanında Aydınların Eleştirisi ve Balkan Savaşları”, *Tarih ve Toplum*, Ağustos, Cilt 38, Sayı 224, 390-394.

“Mekteplerde Askerlik”, *Yeni Fikir*, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914, s.646.

Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”, *İçtihad*, 12 Ağustos 1330, No. 17, s.313.

Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi”, *Muallim*, No.19, 15 Şubat 1334, 665-668.

Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi II”, *Muallim*, No.21, 15 Nisan 1334, s.743-756.

Hüseyin Cahid, “Maarif Islahatı”, *Tanin*, 17 Eylül 1908, No.48.

Hüseyin Cahid, “Maarif Islahatı”, *Tanin*, 6 Kasım 1908, No.96.

Satı’, “Terbiye-i Âvâm İçin”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

Hüseyin Cahid, “Kitab Tercümesi”, *Yeni Tanin*, 29 Ocak 1910, No.36/505; “Maarif Derdi”, *Tanin*, 23 Kasım 1910, No.800;

Hüseyin Cahid, “Unuttuğumuz Vazifeler”, *Tanin*, 23 Ekim 1910, No.769.

Hüseyin Cahid, “Dünkü İstizah”, *Tanin*, 10 Ocak 1911, No.845.

Mehmed Zeki, “Vekâyi-i İktisâdiye ve Mâliye”, *Âlem*, 18 Temmuz, 1330, No.110.

Bedii Nuri (1909) “Tatbikat Mektepleri”, *Sabah*, 7 Ağustos.

M. Ziya (1908) “Mekteblerimiz”, *Serbesti*, 18 Aralık.

Tezler

KEKLİK Ebubekir (2018) *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kitaplar

ADIVAR Halide Edip (2014) *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014.

AKYÜZ Yahya (2013) *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S.2013*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

AYAS Nevzat (1948) *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1329) *Talim ve Terbiye’de İnkılâb*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul.

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1933) *Mürebbilere*, İstanbul.

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1998) *Hayatım*, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu,

Dünya Yayınları, İstanbul.

BERKES Niyazi (2003) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BİNBAŞIOĞLU Cavit (2014) *Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Celal Nuri [İleri] (1331) *Kadınlarımız-Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları*, Matbaa-i İctihad, İstanbul.

Celal Nuri [İleri] (1331) *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, İstanbul.

Celal Nuri [İleri], (1327) *1327 Senesinde Selanik’de Münakid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır*, Müşterekü’l-Menfa’a Osmanlı Matbaası, İstanbul.

Cevdet Paşa (1991) *Tezakir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavit Baysun, TTK Basımevi, Ankara.

DERİNGİL Selim (2014) *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi “1876-1909”* Doğan Kitap, İstanbul..

Emrullah Efendi (1330) *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*, Kostantniyye.

ERGİN Osman Nuri (1977) *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul.

ERGÜN Mustafa (1996) *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara.

GEORGEON François (2013) *Osmanlı Türk Modernleşmesi*, içinde, Çeviren, Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GÜNDÜZ Mustafa (2007) *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebülür’r-Reşad ve Türk Yurdu’nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara.

GÜNDÜZ Mustafa (2010) *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)*, Lotus Yayınevi, Ankara.

GÜNDÜZ Mustafa (2012) *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara.

HANİOĞLU Şükrü (1981) *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

İbrahim Temo (1987) *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul.

KAFADAR Osman (2006) *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul.

KAVCAR Cahit (1982) *Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara.

KURNAZ Şefika (1991) *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.

Namık Ekrem (1327) *Anadolu’da Bir Cevalân, Birinci Kısım Anadolu’ya Doğru*, Necm-i İstikbâl Matbaası İstanbul.

OKAY Cüneyd (2001) *Bir Meşrutiyet Aydını Selim Sabit, Hayatı-Kişiliği-Fikirleri*, Akçağ,

Ankara.

Ömer Seyfeddin (tarihsiz) *Mekteb Çocuklarında Türklük Mefkûresi*, Çocuklar Dünyası Neşriyatından, Aded 19..

Ömer Seyfettin (1993) *Türklük Üzerine Yazılar*, Derleyen ve hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Prens Sabâhâddîn (1999) *Türkiye Nasıl Kurtulabilir? ve İzah'lar*, Yayına Hazırlayan, Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara.

SAFA Peyami (1993) *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

SAKAOĞLU Necdet (2003) *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

SANCAKTAR Mehmet Fatih (2009) *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Satı (1326) *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul.

TEKELİ İlhan-İLKİN Selim (1999) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Tevfik Fikret (1325) *Yeni Mekteb*, İstanbul.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi (1329) *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz, Felaketlerimizin Esbabı*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet.

ÜLKEN Hilmi Ziya (2001) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.

Dr. Öğr. Üyesi
Yunus Emre TEKİNSOY

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü, e-posta:
yunusemre.tekinsoy@gop.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1806-4542>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

07/12/2020

Kabul edildi.
Accepted

15/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.837188>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İngiliz Jeolog Warington Wilkinson Smyth'in Gözünden 1842 Yazında Tokat

From the Perspective of British Geologist Warington Wilkinson Smyth -Tokat in 1842 Summer Season

Öz

İnsanın tabiatı gereği bilinmeyene duyduğu merakı beraberinde keşfetme duygusunu ortaya çıkarmıştır. Yeni yerler görme ve keşfetme hali önce seyyah ve seyahat kavramlarının doğmasına, bir müddet sonra bu kavramların kurumsallaşmasına neden olmuştur. Bu seyyahlar arasında siyasi görevliler, askerler, ajanlar, konsololar, bitki ve böcek toplayan doğa bilimciler, arkeologlar, tarihçiler ve coğrafyacılar olduğu gibi yeni keşfedilen yerlerin yer altı ve yer üstü zenginliklerini araştıran jeolog ve maden mühendisleri de bulunmaktadır.

Özellikle 19. yüzyıldan itibaren sanayi devriminin gerçekleşmesiyle birlikte, Avrupa'da endüstri gelişmiş hammaddeye olan gereksinimin artmıştır. Buna paralel olarak yeni kaynaklar bulma ihtiyacının doğuşu, bir kısım seyyahların da Osmanlı Devleti topraklarını kendilerine rota olarak belirlemesine zemin oluşturmuştur. Bu seyyahlardan birisi de genç İngiliz jeolog Warington Wilkinson Smyth'tir. 11 Kasım 1841 yılında Osmanlı Devleti topraklarına doğru yola çıkan Smyth, önce Orsova, Vidin, Niğbolu, Rusçuk, Kalas, Silistre, Köstence gibi Balkan şehirlerini gezmiştir. Bir müddet İstanbul'da bulunmuş; daha sonra Beyrut'tan başlayan ve Halep, Diyarbakır, Harput, Sivas, Amasya gibi dönemin önemli kentlerine uğrayarak Samsun'a ulaşmıştır. Smyth'in Beyrut-Samsun hattında ziyaret ettiği kentlerden birisi de Tokat'tır. 1842 yılının Temmuz ayında Sivas'tan Tokat'a gelen Smyth, yaklaşık on gün kaldığı Tokat'tan 31 Temmuz 1842'de ayrılmıştır. Tokat'ta bulunduğu süre içerisinde şehrin demografisine, mimarisine, insanlarına ait gözlemlerine seyahatnamesinde yer veren Smyth, ayrıca mesleği ve vazifesi gereği Tokat'taki bakır işletmeleri konusuna da değinmiştir. Makalede Türkiye'de hakkında çok az sayıda yayın yapılan Smyth'in yaşam öyküsüne de yer verilmiş, ayrıca Tokat hakkındaki gözlemleri döneme ait diğer çalışmalarla karşılaştırılmıştır. Çalışma özelde Tokat şehir tarihine, genelde de Türkiye'ye uğrayan İngiliz seyyahlarına ait çalışmalara mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, İngiliz, Seyyah, Warington Wilkinson Smyth, Şehir Tarihi.

ATIF: TEKİNSOY Yunus Emre, "İngiliz Jeolog Warington Wilkinson Smyth'in Gözünden 1842 Yazında Tokat", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1518-1536)

CITE: TEKİNSOY Yunus Emre, "From the Perspective of British Geologist Warington Wilkinson Smyth -Tokat in 1842 Summer Season", **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1518-1536)

Abstract

The curiosity that human beings have for unknown things brings out the feeling of discovering. The way of seeing and discovering new places first led to the emergence of the concepts of travel and traveler, and after a while it led to the institutionalization of these concepts. In addition to political officials, soldiers, agents, consulates, natural scientists who collect plants and insects, archaeologists, historians and geographers, these travelers have included geologists and mining engineers who explore the underground and aboveground riches of newly discovered places.

Upon the industrial revolution, especially since the 19th century, the need for developed raw materials in the industry has increased in Europe. Correspondingly, the emergence of the need to discover new resources has also caused some travelers to determine the lands of the Ottoman Empire as their route. One of these travelers is a young British geologist, Warrington Wilkinson Smyth. Smyth set out for the Ottoman Empire on November 11, 1841, and first visited such Balkan cities as Orşova, Vidin, Nikopol, Ruse, Kalas, Silistra, and Constanța. He was in Istanbul for a while, and then he arrived in Samsun after visiting such important cities of the period as Beirut, Aleppo, Diyarbakır, Harput, Sivas and Amasya. One of the cities visited by Smyth on the Beirut-Samsun route is Tokat. Smyth came to Tokat from Sivas in July 1842, and left Tokat where he stayed for about ten days on July 31, 1842. During his stay in Tokat, Smyth included his observations on the demography, architecture, and the people of the city in his travel book, and he also mentioned on the issue of copper enterprises in Tokat due to his profession and duty. Smyth's life story about which very few publications have been made so far is also included in this article. In addition, his observations on Tokat were compared with other studies of the period. This study purposes to contribute to the studies on English travellers who visited Turkey, especially Tokat.

Keywords: Tokat, British, Traveler, Warrington Wilkinson Smyth, Urban History.

Giriş

Aydınlanma Çağı¹ ile köklü bir değişim sürecine giren Avrupa, 18. yüzyılının sonlarına doğru önce Atlantik'in ötesindeki kolonilerin başarıyla sonuçlanacak bağımsızlık mücadelesine² ve sonrasında Avrupa'nın tam kalbinde, 1789'da Fransız İhtilali'ne şahit olmuştur. Monarşilerin tartışılır hale geldiği, burjuvazinin güç kazandığı bu dönem siyasi ve ekonomik alanda yeni model arayışları ve sancıkların, önce Avrupa'da ve zaman içerisinde küreselleşmenin etkisiyle tüm dünyada hissedilmesine zemin oluşturmuştur. Eşitlik, özgürlük, adalet, anayasacılık arayışları

---

1 Avrupa'da 17. ve 18. yüzyılda bilgiyi ve akılcı düşünceyi merkeze alan, değişmez kabul edilen varsayımlardan, ön yargılardan ve ideolojilerden özgürleştirmeyi ve yeni bilgiye yönelik kabulü geliştirmeyi amaçlayan Aydınlanma Çağı yaşanmıştır. Salon toplantılarında tartışılan, o dönemde yayımlanan dergiler ve kitaplarla yayılan fikirler, Avrupa düşün hayatını derinden etkilemiştir. Aydınlanma Çağı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Ulrich İm Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, Yay. Haz. Özden Arıkan, Alfa Yayıncılık, İstanbul 1993.

2 Kuzey Amerika'da bulunan 13 koloninin Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sonucunda İngiltere tarafından konulan vergilere karşı harekete geçmesiyle başlayan süreçtir. 1774-1782 yılları arasında gerçekleşen savaşlar neticesinde İngiltere yenilgiye uğramış ve ABD'nin bağımsızlığını 3 Eylül 1783'te yapılan antlaşmayla tanımak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınları, İstanbul 2013, s. 302-305.

ve toplumsal çalkantıların derinden hissedildiği bu dönem aynı zamanda düşünmeyi önceleyen, deney ve gözlemi merkeze alan, bilimsel üretkenlik ve teknolojik gelişmelerin ivme kazandığı bir dönemi müjdelemiştir.

Aydınlanma çağının toplumlar üzerinde fikrî, siyasî ve ekonomik tesirlerinin yanında en önemli etkilerinden birisi de sanayi alanında olmuştur. Doğa bilimlerindeki gelişme ve önemli buluşların tarihi daha erken dönemlere götürülebilse de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren³ ve özellikle 19. yüzyıla birlikte, bu buluşların üretime uygulanması gerçekleşmiş ve bunun sonucu olarak artan üretim Avrupa devletlerinin ekonomik refahının yükselmesine, silah sanayinin gelişmesine ve nihayetinde Avrupa'nın tüm dünya üzerinde hâkimiyet kurmasına imkân sağlamıştır⁴. Umumiyetle *sanayi devrimi*⁵ olarak adlandırılan bu gelişme önce İngiltere'de başlamış ve kısa sürede Avrupa'ya yayılmıştır. Avrupa şehirlerine kurulan fabrikalar, üretimin tarih boyunca devam eden temel mantığını değiştirmiş⁶, ucuz ve seri üretim beraberinde hammadde ve pazar arayışlarını da hızlandırmıştır.

Hızla sanayileşen, büyük fabrikalar kuran Avrupa için öncelikli ihtiyaç haline gelen hammaddenin bulunması zorunluluğu, beraberinde yeni arayışlara neden olmuştur. Bu türden hammadde arayışlarından bir kısmı da maden kaynak ve rezervlerinin tespitine yönelik gerçekleşmiştir. Avrupalı jeolog ve maden mühendisleri dünyanın uzak coğrafyalarına gerçekleştirdikleri seyahatlerle az bilinen ya da henüz keşfedilmemiş yeraltı kaynaklarını bulmak için uzun seyahatlere çıkmışlardır.

Bu çalışma üniversite eğitimini yeni tamamlamış genç bir İngiliz jeoloğun Osmanlı Devleti'nin Balkanlar, Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasını kapsayan seyahati esnasında uğradığı Tokat'a dair izlenimlerini konu almaktadır.

3 Hasan Tutar, teknolojinin hâkim olduğu makineleşmeye geçişin 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de başladığını, daha sonra Avrupa'ya yayıldığını ifade etmektedir. Bkz. Hasan Tutar, *İşletme & Yönetim Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, Detay Yayıncılık, Ankara 2013, s. 67; Zerzan gibi anarşistler de aynı anda İtalya ve Fransa'da benzer gelişmeler olduğunu ifade ederek, İngiliz bakış açısını reddetmiştir. Teknolojinin gelişimini ise papalığın geliştirdiği saate bağlamıştır. Zerzan, mekanik saatle ilgili olarak eserinde, şu ifadelerle yer vermiştir: "*Lilley, Orta Çağda üretilen en komplike makinaların mekanik saatler olduğunu belirtirken, Mumford, modern endüstriyel çağın kilit aletinin buhar makinası değil, saat olduğu sonucuna varmıştır. Hakeza, Marx da makina sanayisinin ilk temelini burada görmüştür; saat, pratik amaçlara uygulanan ilk otomatik makinadır ve düzenli devinime dayalı üretim sisteminin genel teorisi saat üzerine inşa edilmiştir.*" Bkz. John Zerzan, *Gelecekteki İlkel*, Çev. Cemal Atila, Kaos Yayınları, İstanbul 2013, s. 55.

4 Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 208.

5 Sanayi devrimini iki aşamada değerlendiren Sander, birinci döneme "makine devrimi", ikinci döneme ise "teknolojik devrim" demektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sander, *age*, s. 208-213.

6 MÖ. 8000 civarında insanların göçebe hayattan yerleşik hayata geçişi aynı zamanda tarım devrimi olarak nitelendirilmektedir. Tarım devrimi sermaye kavramını ortaya çıkarmış ve başlıca unsuru olmuştur. Bundan sonra binlerce yıl boyunca üretim ve ulaşım, insan ve hayvanın kas gücüyle ve bu gücün daha verimli kullanılabilmesi için geliştirilen aletlerle yapılmıştır. Toprak ve kas gücü bu devirde başlıca üretim aracı olmuştur. Tarıma dayalı geleneksel toplumda üretim evlerde, el tezgâhlarında yürütülürken, sanayi devrimi sonrasında (1765 den sonra) üretim fabrikalarda yapılmaya başlanmıştır. Sanayi devrimi ile ortaya çıkan yeni teknolojiler, yeni bir üretim ortamı ve yaşam biçimi doğurmuştur. Bkz. Durmuş Günay, "Sanayi ve Sanayi Tarihi", *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S. 31, Y. 2002, s. 8.

1. Warington Wilkinson Smyth'in Kısa Bir Biyografisi

Warington Wilkinson Smyth, 26 Ağustos 1817'de Napoli'de doğmuştur⁷. Babası İngiliz Kraliyet Donanması amirali, hidrograf, astronom ve nümizmat William Henry Smyth⁸, annesi Annerella Warington⁹'dır. Westminster ve Bedford okulları ile Trinity Koleji ve Cambridge Üniversitesi'nde eğitim görmüştür. Üniversite döneminde kürek sporu ile ilgilenmiş 1839'da Thames Nehri'nde yapılan yarışmayı kazanan takımın içerisinde yer almıştır. Cambridge Üniversitesi'nden 1839'da mezun olmuştur. Aynı yıl Almanya, Avusturya, Macaristan, Balkanlar ve Anadolu'nun mineral ürünleri ve madencilik endüstrilerini incelemek için burs kazanmıştır. Dört yıldan uzun süren seyahati, mineraloji ve madencilik konusunda Smyth'i hayatı boyunca İngiltere'nin en büyük maden otoritelerinden biri haline getirmiştir. Doğuya gerçekleştirdiği seyahati 1844'te sona ermiş ve İngiltere'ye dönmüştür. İngiltere'ye döndükten sonra 1845'te Jeolojik Araştırmalar Kurumu (British Geological Survey)'nda göreve başlamıştır. 1851 yılında Kraliyet Maden Okulu (Royal School of Mines)'nun kuruluşunda rol almış, Mineraloji Kürsüsüne öğretim görevlisi olarak atanmıştır. Daha sonra Madencilik Kürsüsüne geçerek 1881 yılına kadar profesörlük vazifesinde bulunmuştur. Kraliyet Maden Okulu'ndaki vazifesinin dışında Cornwall Düklüğü Maden Mülkiyet Müfettişliği, Kömür Madenlerinde Kazalar Üzerine Kraliyet Komisyonu Başkanlığı¹⁰ gibi vazifeler de ifa etmiştir. 1856'da üye olduğu Jeoloji Derneği'nin 1866-1867 yıllarında başkanlığını yapmıştır. Royal Society (Londra Kraliyet Cemiyeti) üyesi de olan Smyth, 1887'de şövalyelik unvanı¹¹ almıştır. Alanıyla ilgili literatüre katkı sağlayan çeşitli teknik raporların yanında 1854'te *A Year with The Turks*¹² (*Türklerle Bir Yıl*) ve 1867'de *A Rudimentary Treatise on Coal and Coal Mining*¹³ (*Kömür ve Kömür Madenciliği Üzerine Bir İnceleme*) eserleri çeşitli Avrupa dillerine ve Çinceye çevrilerek yayınlanmıştır. Warington Smyth, 1864'te, kendisi gibi bir jeolog olan Nevil Story Maskelyne'nin kızı Antonia ile evlenmiş ve iki erkek çocuğu olmuştur. 18 Haziran 1890 tarihinde Londra'da kalp yetmezliği neticesinde hayatını kaybetmiştir. Ölümü

7 “Smyth, Sir Warington Wilkinson”, *Encyclopædia Britannica (11th ed.)*, Hugh Chisholm, Volume 25, Cambridge University Press, 1911, s. 283; Bazı kaynaklarda 28 Ağustos 1817'de doğduğu bilgisine yer verilmektedir. Ayrıca Napoli şehrinin bir bölgesi olan San Giovanni'de doğduğu ayrıntısı da yer almaktadır. Bkz. https://www.gracesguide.co.uk/Warington_Wilkinson_Smyth#cite_ref-1(e.t. 10.08.2020)

8 Archibald Geikie, *Memoir of Sir Andrew Crombie Ramsay*, Macmillan And Co., London 1895, s. 64; Smyth'in portresi için bkz. Ek-1.

9 Annerella Warington o dönem İngiltere'nin Napoli Konsolosu olan Thomas Warington'un tek kızıdır. Bkz. E. M. Guppy, *Biographical Notes on Geological Survey Staff*, British Geological Survey, Edinburgh 2000, s. 207; “Obituary - Sir W. W. Smyth”, *Geological Magazine*, Volume 7, Issue 8, August 1890, s. 383.

10 1879'da Komisyon başkanlığına atanması ve diğer komisyon üyeleri ile ilgili gazete haberi için bkz. *The London Gazette*, 14 February 1879, Nu. 24678, s. 736; *The Edinburgh Gazette*, 18 February 1879, Nu. 8973, s. 137.

11 Şövalyelik unvanını alışıyla ilgili gazete haberi için bkz. *The London Gazette*, 26 August 1887, Nu. 25733, s. 4642.

12 Warington Wilkinson Smyth, *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions Of The Sultan*, Redfield, New York 1854; 1854 tarihli New York baskısı 251 sayfadır. Çalışmamız esnasında önsöz hariç 300 sayfadan oluşan Londra baskısını esas aldık. Ancak eserini her iki baskısında da içerik bakımından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Diğer baskı için Bkz. Warington Wilkinson Smyth, *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions Of The Sultan*, John W. Parker And Son West Strand, London 1854.

13 Warington Wilkinson Smyth, *A Rudimentary Treatise on Coal and Coal Mining*, Lockwood & Co., London 1873.

üzerine Jeoloji Dergisinde yayınlanan yazıda kişilik özelliklerine de yer verilmiştir. Mütevazı bir kişi olmasına rağmen kendisini tanıyan herkesin saygısını kazandığından bahsedilmiş, bilim alanında yerinin doldurulmasının oldukça zor olduğu vurgulanmıştır. Madencilik eğitimi alan öğrencileri için zamanının en popüler hocası olduğu da ifade edilmiştir¹⁴.

2. “A Year with The Turks” Seyahat Günlüğü ve Smyth’in Seyahat Güzergâhi

Smyth, Osmanlı Devleti topraklarında gerçekleştirdiği seyahatine ait izlenimlerini 1854 yılında *A Year with The Turks* başlığı ile yayınlamıştır. Eserinde geçtiği güzergâh ve bu güzergahta bulunan yerleşim yerleri hakkında geniş tasvirlerle ve ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Eserin birinci bölümü, yazarın, Macaristan yoluyla Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da bulunan topraklarına geçişini anlatmaktadır. Seyahatnamesinde aktardıklarına göre, Balkanizasyon¹⁵ terimine nazire edermişçesine Balkanlarda ilk dikkatini çeken unsurlardan birisi buradaki etnik, dini ve kültürel çeşitlilik olmuştur. Farklı dilleri konuşan ve büyük çoğunluğu Hristiyan olan bu halkların oluşturduğu demografik yapıyı Babil Kulesine¹⁶ benzetmiş, Avrupa-i Osmâni’deki nüfus yapısının Macaristan’dakine yakın özelliklere sahip olduğu; Sırlar, Karadağlılar, Romenler ve Hırvatların Osmanlı topraklarında da yaşadığından bahsetmiştir. Ayrıca Rum, Yahudi ve Türklerin de bölgede yaşadığına değinmiştir. Balkanlarda yaşayan halklar içerisinde, Slavların nüfusun büyük bölümünü

-
- 14 Warington Wilkinson Smyth’in hayatı ile ilgili genel bilgiler ana hatlarıyla üç kaynaktan derlenmiştir. Bkz. “Smyth, Sir Warington Wilkinson”, *Encyclopædia Britannica (11th ed.)*, Hugh Chisholm, Volume 25, Cambridge University Press, 1911, s. 283; “Obituary - Sir W. W. Smyth”, *Geological Magazine*, Volume 7, Issue 8, August 1890, s. 383-384; Ali Tuzcu, İlkçağlardan Cumhuriyete *Seyahatnâmelerde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2013, s. 352-353.
- 15 Arısoy, Balkanizasyonu (İng.Balkanization, Alm. Balkanisierung, Fr.Balkanisation), “*Dolayısıyla geçtiğimiz yüzyılın ortalarından itibaren Afrika, Ortadoğu gibi dünyanın diğer bölgelerini de kapsayacak şekilde muhtelif jeopolitik ve tarihsel bağlamlarda kullanılan balkanlaşmanın bir kavram olarak doğuşu 1912-13 Balkan Savaşlarının sonucudur. Bu dönemde Alman diline ‘Balkanisierung’ olarak giren ve ‘büyük siyasal ve ekonomik birimlerin parçalanması’ olarak tanımlanan kavram, tarihsel bağlamı içinde ele alındığında büyük devletlerin rekabeti sonucunda birbirleriyle savaşan Balkan devletlerinin durumunu ve Osmanlı Devletinin ardından bölgede hüküm süren anarşiyi ifade etmekteydi. Fransız ansiklopedisi Büyük Larousse’un aşağı yukarı aynı dönemde yayınlanan baskısında ise, ‘aynı idari ve siyasal yapı içinde yer alan coğrafi bir bütünlüğün parçalanma süreci’ olarak tanımlanan balkanlaşmanın itici gücü Alman bakış açısındaki gibi dış dinamikler değil, ulusçuluktur” ifadelerine yer verdikten sonra, ‘Todorova’nın ‘büyük ve yaşanabilir siyasal birimlerin parçalanması’ olarak tanımladığı ‘balkanlaşma’, aynı zamanda ‘kabileciliğe, ilkelik ve barbarlığa dönüş’ gibi imaları da taşımaktadır.” tespitiyle etnik çeşitliliğe de bir göndermede bulunarak açıklamaktadır. Bkz. İbrahim Alper Arısoy, “Balkan Paradoksu: Bir Parçalanma ve Bütünleşme Alanı Olarak Güneydoğu Avrupa”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 43/2003, s. 83-84.*
- 16 Tevrat’ta insanların farklı dilleri konuşması şöyle anlatılmaktadır: “Tüm yeryüzü aynı dili ve aynı sözcükleri kullanıyordu. İnsanlar doğruya doğru göç ederken, Şinar ülkesinde bir ova buldular ve oraya yerleştiler. Birbirlerine şöyle dediler: ‘Haydi! Kerpiç yapalım ve onları ateşte pişirelim’ ve taş yerine kerpiç ve harç yerine zift kullandılar. Yine şöyle dediler: ‘Haydi! Kendimize bir kent ve başı göğe dokunan bir kule inşa edelim ve yerin tüm yüzüne dağılmayalım diye kendimize bir isim (nam) yapalım.’ Rab, Âdemoğullarının yapmış oldukları kenti ve kuleyi görmek için, indi. Ve Rab şöyle dedi: ‘İşte, hepsi tek bir halk oluşturuyorlar ve tek bir dil konuşuyorlar ve bu iş başlangıçtır. Şimdi hiçbir şey, tasarılarını gerçekleştirmekten onları alıkoyamayacaktır. Haydi, inelim ve burada onların dillerini karıştıralım ki, artık birbirlerini anlamasınlar!’ Ve Rab, oradan onları yerin tüm yüzüne dağıttı; onlar da kenti inşa etmeyi bıraktılar. Bu nedenle ona Babil adı verildi; çünkü Rab, tüm yeryüzünün dilini orada karıştırmıştır ve Rab, insanları yerin tüm yüzüne oradan dağıtmıştır.” Tekvin/11/1-9. Bkz. *Tevrat*, Çev. Hakkı Demirel, Müjde Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 15.

oluşturduğunu ifade ederken bazı ayrıntılara da yer vermeyi ihmal etmemiştir¹⁷. Mesela Bulgarların kökenlerine¹⁸ atıfta bulunarak aslında Slav olmadıkları, ancak zamanla onlara eklemlediklerini vurgulamıştır.

Smyth'in seyahatnamesinde üzerinde durduğu meselelerden bir diğeri Avrupalı seyyahların Osmanlı Devleti'ne ve ülkesinde yaşayan insanlara karşı olan önyargılarıdır. Doğal olarak oryantalist bir bakış açısına sahip olmasına rağmen Smyth'in, bazı meseleleri tarafsız olarak değerlendirmeye çalıştığını da söylemek gerekir. Eserinde Türkiye'ye karşı İngiltere'deki yanlış kanıları ortadan kaldırmaya çalıştığını da ifade etmiştir¹⁹. Nitekim seyahatnamesinin giriş bölümünde Vrana²⁰'da 1843'te gerçekleştiği iddia edilen bir olayla ilgili değerlendirmeleri meselelere bakış açısını ortaya koymak açısından önemli bir örnektir. Alman yetkililerden alınan bilgilere dayanılarak İngiltere'de yayınlanan bir eserde²¹ Müslüman Arnavutlar tarafından Hıristiyan köylerinin yağmalandığı ve yakıldığından bahsedilmektedir. Bu köylerden birisi olan Vrana'da kiliselerin yıkıldığı, erkeklerin katledildiği, kadın ve çocukların köle yapıldığı bilgilerine yer verilmiştir. Ancak Smyth bu bilgilerin gerçeği yansıtmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

“Bu olay olduğunda tam da oradaydım. Birincisi bir köyün talan edildiğini veya yakıldığını duymadım. İkincisi Vrania Hristiyan değil, esas olarak bir Türk şehridir. Üçüncüsü Bölüm IX'da anlatılacağı gibi bir kilise yıkıldı. Dördüncüsü kimse katledilmedi; Türklerden bir can kaybı yaşandı. Beşincisi kadınların ve çocukların köle yapılması saf bir kurgudur. Olaylar esnasında yağma ve kötü muamelenin olduğu bir gerçektir. Ancak bu olaylar Türklere rağmen gerçekleşti. Durum böyle olmasına rağmen olayın abartılması Rus büyükelçisinin resmi şikâyetine ve Osmanlı hükümetine yönelik baskıların artmasına neden oldu²².

Vrana'da meydana gelen hadiseyle ilgili değerlendirmesinden de anlaşılabilceği gibi Smyth, seyahati esnasında gördüklerini önyargısız bir şekilde edebi bir dille aktarmıştır.

17 Smyth, *age*, s. 2-3.

18 Smyth Bulgarlardan bahsederken dipnot olarak Bulgarların Slavlaşmasını şu şekilde izah etmiştir: *Bulgarlar, başlangıçta ayrı bir soydan gelseler de, komşularıyla o kadar kaynaşmış durumdalar ki, artık tamamen Slavlaşmış olarak kabul edilebilirler.* Bkz. Smyth, *age*, s. 3.

19 Smyth seyahatnamesinin önsözünde bundan bahsetmektedir. Ayrıca eseri hakkında bir değerlendirme yapan Beyer'de bu duruma değinmekte, ayrıca onu *dikkatli bir gözlemci ve her zaman tarafsız* olarak nitelendirmektedir. Beyer, Smyth'in seyahati ile ilginç bir değerlendirmesi ise onun görevinin; *sömürü için mevcut olan doğal kaynakların muazzam miktarını ortaya çıkarmak* olduğunu belirtmesidir. Bkz. Richard Drummond Beyer, *Reform And Finance In The Ottoman Empire As Reported By English Travellers 1950-1870*, Master of Arts, Ohio State University, Columbus 1957, s. 9.

20 Günümüzde Hırvatistan toprakları içerisinde yer alan Adriyatik kıyısındaki kasaba.

21 Smyth'in alıntı yaptığı ve eleştirdiği kitapta, 1843'te Osmanlı Devleti'nin asker toplamaya yönelik yeni yasaları yürürlüğe koymasıyla, askere alınmak istemeyen Arnavutların isyanından söz etmektedir. İsyanın kısa sürede yayıldığından bahisle; *Bulgaristan gibi Rumeli'nin dağlık kesimlerine yavaş yavaş yayılan ayaklanma, her gün korkunç bir boyuta ulaştı. Saldırıların öfkesi, özellikle ulaşabildikleri, yağmaladıkları ve hatta bazen yaktıkları Hıristiyan köylerine yönelikti. Hıristiyanların yaşadığı hatırı sayılır bir kasaba olan Vrana bu kaderden kaçamadı; kiliseler yıkıldı, erkekler katledildi ve kadınlar ve çocuklar köle yapıldı.* Dedikten sonra Hıristiyanların katledilmesinden dolayı Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurabilmek için İstanbul'da bulunan Rus Büyükelçinin de dâhil olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Edward H. Michelsen, *The Ottoman Empire And Its Resources; With Statistical Tables Of The Army, Navy, Trade, Etc.*, W. Spooner, London 1854, s. 79.

22 Smyth, *age*, s. VI.

Eser giriş ve onu takip eden on dört bölümden oluşmakta olup, önsöz hariç toplam 300 sayfadır. Seyahatnamede Smyth, Osmanlı coğrafyasında bulunan maden yatakları ve çeşitleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Kitapta madenlerle ilgili bilgilerin yanında Balkanlar'da Osmanlı-Rus rekabeti, Rusya'nın kışkırtmaları, bölgede milliyetçilik akımının etkileri ile halkın bağımsızlık istekleri, Osmanlı Devleti'nin modernleşme hamleleri, Balkanlar, Suriye ve Anadolu coğrafyası, şehirlerin tarihi ve doğal güzellikleri, halkın gündelik yaşantısı, örf ve adetleri anlatılmıştır. 11 Kasım 1841 yılında yola çıkan Smyth, Osmanlı Balkanlarında, sırasıyla Orsova, Vidin, Niğbolu, Rusçuk, Galatz, Silistre, Köstence ve Kili şehirlerini dolaşarak, Tuna Nehri üzerinden Karadeniz yolu ile 1842 yılı mayıs ayı başlarında İstanbul'a ulaşmıştır. Buradan deniz yolu ile 1 Haziran'da Beyrut'a ulaşan Smyth, sırasıyla Halep, Siverek, Diyarbakır, Ergani, Harput, Keban, Arguvan, Hekimhanı, Hasançelebi, Alacahan, Kangal, Deliktaş ve Sivas güzergâhını izleyerek Tokat'a ulaşmıştır. Tokat'tan ayrıldıktan sonra Amasya, Lâdik ve Kavak yolunu takip ederek Samsun'a gelmiştir²³. Buradan bir gemi ile tekrar yola çıkan Smyth Sinop'a uğramış, arkasında İstanbul'a gitmiştir. 1842 Eylül ayı başlarında İstanbul'dan ayrılarak kara yolu ile Selanik'e geçmiştir. 1843 yılı sonuna kadar bugünkü Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan topraklarını dolaşmış ve 1844 yılının ilk aylarında İngiltere'ye dönmüştür²⁴. Smyth daha sonra kitaplaştıracığı bu seyahati esnasında Beyrut'tan Samsun'a uzanan güzergâhında Tokat'a da uğramış ve on gün boyunca şehirde kalmıştır.

3. Smyth'in Tokat'a ulaşmadan Önce Uğradığı Son Şehir olan Sivas'a Dair İzlenimleri

İstanbul'dan ayrılmasından sonra 1 Haziran 1842'de Beyrut'a ulaşan Smyth, sırasıyla Halep, Siverek, Diyarbakır, Ergani, Harput, Keban, Arguvan, Hekimhanı, Hasançelebi, Alacahan, Kangal ve Deliktaş güzergâhını izleyerek Tokat'a varmadan önce Sivas'a gelmiştir. Ergani'den itibaren Avusturyalı bir maden mühendisi olan Herra Braun²⁵ da yolculuğunda kendisine eşlik etmiştir. Seyyah'ın kendi hesaplamalarına göre Diyarbakır'dan Sivas'a ulaşmak için 81 saatlik yol kat etmiştir²⁶.

Deliktaş'tan on saatlik bir yolculuk sonrasında, Sivas'a üç mil kadar yaklaştıklarında yüksekçe bir tepeden gördüğü Sivas manzarasını, "*Geniş bir alana yayılan evler, uzun minareler, ağaç grupları ve antik Sebaste'nin eski ve harap kalesi, bende uzun bir deniz seyahati sonrasında karayı görünce yaşanan heyecana benzer bir heyecan yarattı.*"²⁷ sözleriyle ifade etmiştir. Smyth

23 Smyth'in izlediği güzergâh için bkz. Ek-2.

24 Tuzcu, *age*, 353.

25 Herra Braun'la Smyth'in karşılaşmaları Ergani'de bulunan bakır madenlerinde olmuştur. Smyth geçici olarak burada çalışan Braun ve Rochl isiminde iki Avusturyalı mühendisle karşılaştığını ve onları ilk gördüğünde Alman madencilerin selamlaşma şekli olan "glückauf"la selamladığını aktarmaktadır. Bkz. Smyth, *age*, s. 87.

26 Smyth, yolculuğu boyunca menzilhanelerden istifade etmiş ve at kullanmıştır. Bahse konu olan yol hesapları atla yapılan yolculuğu ifade etmektedir. Kendisinin verdiği bilgilere göre şehirlerarasındaki mesafeler şu şekildedir: "*Diyarbakır ile Samsun arasındaki istasyonların mesafeleri ile ilgili bir açıklama yolcular için faydalı olabilir. Diyarbakır'dan Ergani'ye 8 saat; oradan Ergani Maden'e 4 saat; oradan Harput'a 12; Keban Maden'e 10; Arguvan'a 9; Hekimhan'a 8; Hasançelebi'ye 4; Alacahan'a 7; Kangal'a 5; Delikli Taş'a 4; Sivas'a 10; Tokat'a 18; Turhal'a 8; Amasya'ya 12; Lâdik'e 8; Kavak'a 6; Samsun'a 8 saat mesafededir. Toplamda 141 saat sürer.*" Bkz. Smyth, *age*, s. 175.

27 Smyth, *age*, s. 144; Seyyahın özellikle Harput'tan ayrıldıktan sonra yol boyunca gördüğü manzaralar ve uğradığı küçük kasabalar "*Bende uzun bir deniz seyahati sonrasında karayı görünce yaşanan heyecana benzer bir heyecan yarattı.*" sözlerini dile getirmesine neden olmuş gibi görünmektedir.

şehre girmeden önce kendilerine Musul'dan geliyorlarsa karantinada kalmaları konusunda uyarıda bulunulduğunu ifade etmiştir. Sivas'ta zengin bir Ermeni'nin evinde konaklayan Smyth'in şehre ait ilk izlenimleri de şu şekildedir:

“Sivas'taki evlerin mimarisi, yolcuyu bir hamlede Avrupa'ya götürüyor. Düz çatılar yok oldu ve genellikle küçük bir avluda bulunan evlerin çatılarını kırmızı kiremitler kaplıyordu. Türkiye'de gördüğüm herhangi bir kasabanın çok ötesinde sokaklar kirlidir. ...Çarşılar ne güzel ne de iyi döşenmiş. Ve bir yabancıya dikkatini çeken tek nesne, çok beğenilmesine rağmen ülkenin başka yerinde üretilmeyen üzeri ipekten imal edilmiş sarmal desenli iplikle bezenmiş ve ardıçtan yapılmış zarif pipolardı”²⁸.

Smyth'in seyahatnamesinin bu bölümünde özellikle insan manzaralarına dikkat çektiği görülmektedir. Kendi ifadesiyle seyahatinin Sivas'tan Samsun'a doğru uzanan rotası aslında daha evvel birçok kez anlatılmıştır. Bu bakımdan bölgenin coğrafyası, eski eserleri gibi konularda okuyucuyu sıkmayacağını ifade etmiştir. Smyth'in asıl üzerinde durduğu konu insandır ve bunu; *“Ancak, yolculuğun bu safhasında, daha saf Türkler arasında olacağımız için, ırkın karakteristik görünen özelliklerinden ne varsa ortaya çıkarmaya çalıştığım için mazur görülebilirim.”²⁹* sözleriyle açıklamıştır. Gerçekten de Sivas'ta gördüğü insan manzaralarına biraz da tarih ve mimari hakkındaki tespitlerini dâhil ederek değinmiştir.

Sivas'ta Smyth'in dikkatini çeken en önemli mimari eser, seyyahın bizzat yapının ismini zikretmemiş olmasına rağmen, tariftan anlaşıldığı kadarıyla Çifte Minareli Medrese'dir. *“Kahire ve çevresinin parlak çizgili ama çoğu zaman zarif camileri ile Şam ve Halep'teki aynı üslup kalıntıları Sarazen zevkini sevenlerin ilgisini çekebilir. Ama hepsinin en güzeli Sivas'ın arka sokaklarından birisinde bulunan, sadece dış duvarları ve ana girişin kaldığı harabenin zenginliğine ve ince üslubuna teslim olmalıdır.”³⁰* sözleriyle tarif ettiği medresenin krokisini çizerken aynı zamanda insan manzaralarına da tam da burada değinmiştir.

“Bu caminin karşısında aynı tarzda inşa edilen Medreseye giriş vardır ve bazı Türk Kuran hocaları sokakta krokisini hazırlarken benimle sohbet etmeye başladılar ve iç mekânı ziyaret etmeye davet ettiler ki bu da çizilmeye değer dediler. Bazı Türk karşıtı yazarların ulemanın tamamına atfettiği ‘acımasız bağnazlık’ aslında çok fazladır. Birkaç Türk hanımı da yanımdan geçti ve meraklarını dizginleyemeyerek parlak gözlerini önce bana, sonra performansına çevirdiler. Harareti bir şekilde ve neredeyse şiirsel bir ifade ile sorguladılar: ‘Nereden geliyorsun ey ruhum?’

Nitekim Deliktaş'tan Sivas'a doğru seyrederken ruh halini şu cümlelerle dile getirmiştir: *“Sağda ve solda güneşte parıldayan ve suyu buharlaşarak kalın bir tuz kabuğu bırakan küçük göller vardı. Ülke her yerde tamamen ıssızdı ve üzerinden geçtiğimiz alçak tepeleri süsleyen bir ağaç dahi yoktu. İnsan zihni, sürekli vahşi doğayı düşünmekten bıkmıyor. Ne kadar küçük olursa olsun, insana ait endüstri işaretlerinin yeniden ortaya çıktığı uğrak yerlerine yaklaşmayı özliyordu.”* Bkz. Smyth, *age*, s. 143.

28 Smyth, *age*, s. 146-147.

29 Smyth, *age*, s. 146.

30 Smyth, Çifte Minareli Medrese'den cami olarak bahsetmekte ve yapının iki minaresinin olduğunu da dile getirmektedir. Muhtemelen yapının minarelere sahip olması kendisinde bu kanaati oluşturmuş ya da aldığı yanlış bir bilgiden dolayı böyle tanımlama ihtiyacı hissetmiştir. Yapının ismini vermediğinden ve Sivas'ta ayrıca Gök Medrese de iki minareye sahip olduğundan bahsettiği yapı burası olabilir mi sorusu da akla gelebilir. Ancak Smyth binanın yalnızca kapısının ve büyük kısmı yıkılmak üzere olan dış duvarlarının kaldığından bahsetmektedir. Ayrıca *“Bu caminin karşısında aynı tarzda Medreseye giriş vardır”* diyerek Şifahiyeye Medresesini tarif etmektedir. Bkz. Smyth, *age*, s. 147-148.

Nereye yolculuk edeceksin? Bu mu, ey efendim, Sultan için mi bu resmi yapıyorsun? Allah aşkına! Önünüzde gördüklerinizi kâğıda resmetmeyi kim öğretti acaba?’ Ama büyük beyaz türbanlıların yaklaşması konuşmayı kısalttı ve güzel kızlar geri çekildi.”³¹

Daha önce de ifade edildiği gibi Smyth, Müslümanlara karşı olabildiğince objektif yaklaşmıştır. Nitekim ulema sınıfı ile ilgili değerlendirmesi de bu düşüncemizi güçlendirmektedir. Ayrıca Sivas’ta kadınlarla arasında geçen diyalog dönemin Türk kadınlarının inceliğini ve konuşma üslubunu yansıtmaya açısından ilginç bir örnektir. Seyyahın Sivas hakkında verdiği bilgiler arasında Ermenilerin iki ya da üç tane küçük kiliseye sahip oldukları ve kare taştan daha büyük bir kiliseyi inşa etmeye başladıkları da yer almaktadır³². Ayrıca Sivas valisi ile görüşmeleri esnasındaki bazı gözlemleri 19. yüzyılın ilk yarısında, taşrada Türk bürokrasisinin nasıl işlediği konusunda fikir vermesi açısından ilgi çekicidir:

“Bir Türk devlet dairesi, bir yandan halkın basit, neredeyse göçebe içgüdülerini, diğer yandan da büyük miktarda işin; masalar, kütüphane masaları veya bürokrasi olmadan yapılabileceğini göstermektedir. Paşa’yı çağırdığımızda hamamdaydı ve onu elbette ki pipo ve kahve ile Kahya Bey’in ofisinde beklememiz istendi. Üç tarafı sedirlerle döşenmiş yüksek ve iyi aydınlatılmış bir odaydı ve buralarda Bey ve başka bir subay dışında altı veya sekiz sekreter bağdaş kurup oturmuşlardı. Her biri, sol elinin avucunda desteklenen, parşömen benzeri sert kâğıtlara yazıyordu; bir makasla kestiği tüm hatalı parçalar halının zeminini bir kar yığını gibi kirletmişti.”³³

4. Smyth’in Sivas-Tokat Arası Yolculuğu

Smyth, seyahat notlarında Sivas’tan Tokat’a hareket tarihi hakkında bilgi vermemiştir. Ancak seyahatnamesinde on gün Tokat’ta kaldığı ve 31 Temmuz’da³⁴ (1842) Tokat’tan ayrıldığını kaydetmiştir. Yine Sivas Tokat arası yolculuğun 18 saat olduğunu kaydettiğine göre 20 Temmuz tarihinde Sivas’tan hareket ederek 21 Temmuz 1842’de Tokat’a ulaşmış olması gerekmektedir.

Smyth Sivas’tan Tokat’a olan seyahati sırasında Sivas’tan kendilerine refakat etmek için bir Başbozuk askerini görevlendirdiğini, aslında bu tedbirin gereksiz olduğunu belirtmiştir. Sivas’tan ayrıldıktan sonra *“Ermenilere ait devasa, kaleye benzeyen bir manastırdan geçtikten sonra, beyaz kaymaktaşı kayaları arasında uzun bir tırmanışla, monotonluğu Kuzey ve Kuzeydoğudaki bazı dağların uzak zirvelerinin bozduğu az kuru otlarla kaplı geniş ve çıplak bir düz arazisinin yüzeyine”* geldiklerini ifade etmiştir. Smyth seyahatnamesinin bu bölümünde Tanzimat Fermanı’nın (1839) ilanı sonrasında başlayan köklü ıslahat çalışmalarının, henüz taşrada gerektiği kadar uygulanamadığına da işaret etmiş, fiili durumu şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Ama burada bile, Türklerin kötü yönetilmesinin feci sonuçları, eski bir köyün alanını işaretleyen melankolik selvi ağaçları ve mezar taşları grubu tarafından tekrar tekrar akıllara getiriliyor. Evlerin en iyi ihtimalle, yalnızca çöp yığınları içinde tanınabileceği yer. Merkezin iyi niyetli çabaları yerel yönetimler tarafından yapılmadığı sürece, bir zamanlar gelişen Anadolu şehirleri çürümeye devam edecektir. Her yıl nüfusun azaldığı görülecek ve zaten ülkenin büyük kısmını kaplayan çorak topraklara yenileri eklenecektir.”

31 Smyth, *age*, s. 148.

32 Smyth, *age*, s. 148.

33 Smyth, *age*, s. 148-149.

34 Smyth, *age*, s. 161.

Smyth yolculuklarının devamına ait notlarında, jeolog olmasının da etkisiyle, çevresindeki yeryüzü şekillerinin tasvirine geniş yer ayırmış, diğer taraftan da Anadolu'nun geri kalmışlığını ortaya koyan örneklerle yer vermiştir. Sivas'tan Tokat'a olan seyahatinde geceyi Gargen'in mezrasında geçirmiştir.

“Biraz sonra manzara birkaç ağaç grubu ve hatta orman parçaları ile rahatladi. Vadide de pelikanların ve diğer su kuşlarının geçici olarak kaldığı çayırarda bir süre daha devam ettik; Ama geçerken birkaç el ateş etmemize rağmen, elimizdeki tek şey kocaman bir yaban ördeğiydi. Altı saat sonra, toprağa yarı batmış bir binaya vardık ve buradan, yolcuların güvenliğini sağlamak için düzenli olarak buraya yerleştirilen bir asker grubu ortaya çıktı. Sivas ile Tokat arasında, Yıldız Dağı denilen konik tepeli bir dağ komşu tepelerin oluşturduğu ağaçlık bölgenin çok üzerinde çıplak zirvesini yükseltir. Eteklerinin yakınında sefalet içindeki Gargen'in mezrası –güzel bir porfir den yapılmış yaklaşık bir düzine ev bulunur. Burada insanlarla tanıştık, gece için odalarından birine yerleştik ve çok beklediğimiz gün batımından sonra sıcak bir ateşe kavuştuk.”³⁵

Gargen'den ayrıldıktan sonra seyahatlerinin daha da sıkıcı hale geldiğini belirten Smyth, Sivas'ta Menzilci'nin kendilerine verdiği atlardan şikâyet etmiştir. Ayrıca arkadaşı Braun'un hastalığının nüksetmesi nedeniyle ateşinin artması ve sıcak havanın da etkisiyle sineklerin atlarına musallat olmasının yolculuklarını daha da zorlaştığını ifade etmiştir. Bu zorlu yolculuk esnasında Tokat'a yaklaştıklarında hissettiklerini ise şöyle tarif etmiştir: *“Ama Tokat'a yaklaştıkça her şey düzeldi. Güneş battı, hava serinledi, sinekler kayboldu ve yüksek dağlar arasında ıslıl ıslıl parlayan bir ırmağın suladığı yemyeşil bir vadinin güzel manzarası bizi karşıladı. Bu ırmak şehrin öbür tarafına doğru uzanan ve Tokatlıların bereketli bahçeleri ile gülümseyen Yeşil Irmak'ın vadisiydi.”³⁶*

5.Smyth'in Tokat Şehrine Dair İzlenimleri

Smyth muhtemelen Beyrut'tan itibaren uzun ve yorucu yolculuğunun da etkisiyle Tokat'ı görünce oldukça etkilenmiştir. Gerçekten de yıl boyunca yağmurun yağdığı, su kaynaklarının bol olduğu ve yeşil bir doğaya sahip İngiltere'de hayatını geçirmiş olan Smyth için Tokat'a kadar izlediği güzergâh Osmanlı topraklarının kurak coğrafyalarıdır. İhtimaldir ki onu oldukça rahatsız eden bu yolculuk sonrasında Tokat, onun gözünde cennet gibi bir yer haline gelmiş ve nitekim seyahatnamesinde de şehri öyle tasvir etmiştir. Smyth, Tokat'a ait ilk izlenimlerini şu cümlelerle dile getirmiştir:

“Eski Kapadokya bölgesinin büyük bir bölümünü oluşturan yüksek düzlük arazinin alçalması o kadar dikkat çekiciydi ki, sanki Bin Bir Gece Masallarının cini, daha yüksek yerleri mahveden fırtınalardan korumak için şehri oraya yerleştirmişçesine düzenli bir şekilde yayılmış davetkâr Tokat'ı çok uzaktan gördük. Kürdistan'ın ıssızlığından ve Türk manzaralarının tekdüzeliğinden yorulmuş birisi için Tokat'ın vadisi çok güzel bir manzaradır. Yeşil Irmak'ın daha geniş vadisine açılmadan önce, kentin bulunduğu düzlükte birleşen iki dar perdesi, yeşil mahsulleri, üzüm bağlarıyla teraslanmış tepeleri, yüksek bacaları ile pitoresk evleri. Kafesli pencereler ve cumbalı üst katlar-dut, incir, kiraz ve elmanın harmanlandığı bir yaprak yığını sunan bahçeleri: Doğal amfi tiyatronun karşı tarafındaki kayalıkları taçlandıran gri harabe ve uzak vadiyi çevreleyen mavi dağlar, son zamanlarda gördüğüm şeylerle kıyas edildiğinde, sadece güzel bir gölden başka hiçbir

35 Smyth, *age*, s. 150-151.

36 Smyth, *age*, s. 152.

eksiği olmayan cenneti oluşturmak için birleşiyordu.”³⁷

Smyth, Tokat şehrinin fiziki yapısının yanında mimari durumu hakkında da seyahatnamesinde bilgiler vermiştir. Sokaklarının dar fakat temiz olduğunu, şehirde çok sayıda çeşme bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca sivil mimarinin en azından bir kısmının seyyahı etkilediği anlaşılmaktadır. Ancak çarşı ve cami gibi resmi mimari eserlerinin Tokat’ın önemine nispetle sönük kaldığından da bahsetmiştir.

“Sokaklar kesinlikle dar ve çarpıktır ve şehirleri dikdörtgen bir desende planlamayı sevenlerin matematiksel zevkine uymaz. Öylesine tek tip bina aralıkları vardır ki, yabancı bir kişi bir tane gördüğünde, diğerlerine bakmaya ihtiyaç duymaz. Ama bu kasabanın daha iyi konutlarında, bir İngiliz’e Elizabeth döneminin rahat, eski, düzensiz malikânelerini hatırlatan sevimli bir şey var. Uzun bacaların tepesine yayılan yuvalarını inşa eden sayısız leylek huzur ve sessizliği anlatır. Sokaktan gelip geçen insanlar ise şeritlere asılan kafesleri beğenecek, minnettar bir gölge ve mükemmel üzüm salkımlarından oluşan bir sergi sunacak. Ana yollar tolere edilebilecek kadar temizdir ve çok sayıda içme suyu çeşmesi ile beslenir; ama ne çarşı ne de camiler kasabanın öneminden bekleyebileceğimiz şeyler değil.”³⁸

Smyth, Tokat nüfusu hakkında da bilgiler vermiştir. Şehir nüfusunun 20.000 ile 40.000 arasında tahmin edildiği bilgisine yer vermiş, “Muhtemelen de 30.000 civarındadır.” diyerek kendi tahminini dile getirmiştir. Bu sayının yaklaşık 2000 hanesinin Ermenilerden oluştuğunu ifade ettikten sonra, geri kalanının ise Türklerin yanında birkaç Anadolu Rum’u ile Avusturyalı doktor ve Kalhânenin izabe tesisinde çalışan Avusturyalılar ile o dönemde yaygın bir ticaret dalı olan sülük³⁹ ticareti yapmak için Tokat’ta bulunan birkaç İtalyan’dan oluştuğunu belirtmiştir⁴⁰.

37 Smyth, *age*, s. 153-154.

38 Smyth, *age*, s. 154-155.

39 Smyth’den birkaç ay sonra Tokat’a gelen İngiliz misyoner Badger de bu meseleyle ilgili bilgiler vermektedir. Sülük ticareti yapan bir şirket çalışanı, aslen Fransız olmasına rağmen Avusturya vatandaşı, genç bir adamdan dinlediğine göre; Tokat’ın yerlilerinin uzun çoraplar giyerek ırmağa ve havuzlara girdikleri, çoraplarına yapışan sülükleri yakaladıkları ve bu şekilde avlanarak kendilerini de koruduklarını aktarmıştır. Bkz. George Percy Badger, *The Nestorians and their Rituals: with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to those Countries in 1850; also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezedees*, Joseph Masters, London 1852, s. 23.

40 Smyth, *age*, s. 155; Seyyah Tokat’ta yaşayan nüfusla ilgili bilgiler verirken Yahudilerden bahsetmemiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde eksik bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak şehir nüfusuyla ilgili verdiği bilgiler gerçeğe yakın görünmektedir. Çavdar’ın Temettüat defterlerinden hareketle 1845 yılına ait Tokat nüfusuna ait ortaya koyduğu rakamlar bu duruma işaret etmektedir. Çavdar çalışmasında; “Temettüat sayımlarına göre 19.640 kişiden ibaret olan Tokat kaza merkezinde, nüfusun % 54,40’ını Müslümanlar (10.685 kişi), % 33,93’ünü Gregoryen Ermeniler (6665 kişi), % 5,67’sini Rumlar (1115 kişi), % 4,45’ini Katolik Ermeniler (875 kişi), % 0,96’sını Yahudiler (190 kişi) ve % 0,56’sını Kıptiler (110 kişi) oluşturmaktadır.” değerlendirmesine yer vermiştir. Bkz. Necati Çavdar, “Temettüat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45)”, *Tokat Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat Bildiriler*, C. 1, Tokat Valiliği Özel İdaresi, Tokat 2015, s. 333; 19. yüzyılın ilk yarısında Tokat’a gelen seyyahlar şehir nüfusu ile ilgili farklı bilgiler vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Açık, “19. Asrın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Seyahatnamelerine Göre Tokat Şehri”, *Tokat Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat Bildiriler*, C. 1, Tokat Valiliği Özel İdaresi, Tokat 2015, s. 140-141; 1842’de yani aynı yıl Tokat’a gelen bir diğer seyyah Badger doğrudan bir rakam vermemiş olmasına rağmen, hane sayıları ve Gayrimüslimlerle ilgili verdiği bilgiler için bkz. Murat Hanılçe, “1842 Sonbaharında Tokat -İngiliz Misyoner George Percy Badger’in Gözünden-”,

Smyht'in Tokat'la ilgili özellikle üzerinde durduğu konulardan birisi ise Kalhânedir⁴¹. Seyyah İngiltere'de gazeteler ve ansiklopedilerde Tokat'ta bakır madeni bulunduğu bilgisinin yer aldığını ancak bunun doğru olmadığını belirtmiştir. Bakır madenin, 87 saatlik bir yolculukla Ergani'den işlenmek üzere Tokat'a getirilme nedenini şehirde bakırın saflaştırılması için uygun imkânlar bulunması olarak açıklamıştır. Ayrıca sanayi devriminin Osmanlı Devleti'ne etkisinin izlerini sürmek açısından örnek olabilecek, Kalhâne'de yapılan modernizasyon çalışmalarına da değinmiş, bakırın saflaştırılmasının dışında Tokat'ta oldukça geniş ölçüde bakırdan çeşitli eşya imalatının yapıldığı bilgisine yer vermiştir.

“Uzun süredir burada Babıali tarafından büyük fırınlar çalıştırılıyor. Bunun nedeni bakırın saflaştırılması için bol yakıt bulunmasıdır. Saf olmayan siyah bakır 87 saat uzaklıktaki Ergani Madeni'nden deve ve katırlara getirilmektedir. Eski yöntemler çok kusurlu olduğundan su gücüyle çalışan patlatma motorları ile yeni bir yapı inşa edildi ve bunun için çok büyük bir miktar harcandı. Kasabanın ticareti kısmen bu kalhaneye bağlıdır. Çünkü bu tesislerde çalışan insanların yanı sıra, zanaatkârlar büyük miktarlarda su ısıtıcısı, tabak, cezve, mangal veya soba gibi bakırdan ürünler yaparak ihraç edenler vardır.”⁴²

Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018) Bildirileri, C. 2, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2008, s. 419-420. Murat Hanılçe'nin bu konudaki bazı yayımlarında da bu hususta dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Murat Hanılçe'nin Britanyalı asker William Alexander'ın Erzurum'dan İstanbul'a olan yolculuğunu konu aldığı çalışmada da Tokat'a ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bk. Murat Hanılçe, “1826 Sonbaharında Erzurum'dan İstanbul'a Seyahat-Britanyalı Asker James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu”, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 6 (Aralık 2019), s. 67-108. Hanılçe, Tokat'a uğrayan ABD'li misyoner-gezgin Horatio Southgate'in şehirle ilgili gözlemlerini de bir kitap bölümü olarak yazıya dökmüştür. Bk. Murat Hanılçe, “Misyonerlerin Türkiye'deki Şehir Tarihi Çalışmalarında Kullanımı: Horatio Southgate ve Tokat Örneği (1838-1841)”, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri, edt. Yunus Emre Tekinsoy-Murat Hanılçe, Kitabevi Yayını, İstanbul 2018, s. 383-412.

- 41 Mehmet Beşirli Tokat Kalhânesi hakkında şu bilgilere yer vermektedir: *“Ergani'de çıkarılan ham bakır, Bozok Sancağı'ndaki deve kervanlarıyla Tokat'a getirilmekte, burada kalhânelerde tasfiye edilip saf hale getirildikten sonra, ilgili kazalardan sağlanan arabalarla Samsun İskelesi'ne, oradan da gemilerle İstanbul'a nakledilmekteydi. Ayrıca 1795'ten önce ve çok az olmakla birlikte bazen sonra da14 karayoluyla Tokat'tan İzmit'e de bakır gönderilmiştir. Öte yandan 1781-1782 tarihinde Ergani'deki ham bakırın işlenmek üzere tamamının Tokat'a sevk edilmesinin gerekli olduğuna dair kayıt mevcuttur. Yani bakır nizamı gereği Ergani'de çıkarılan bütün ham bakır Tokat kalhânelerine gönderiliyor ve orada tasfiye ediliyordu. Diğer yerlerdeki kalhâneler ise yıktırılmıştı.”* Bkz. Mehmet Beşirli, “Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1, Elazığ-2004, s. 231. (229-238.); Abdullah Özdağ ise şu bilgileri vermektedir: *“1790 yılında Tokat dışında tüm bölgelerde kalhanelerin yıktırılmış olduğundan anlaşılmaktadır. Ergani'de maden istihsali arttıkça faaliyetini genişleten kalhane XIX. yüzyılın ilk yarısında bin kadar işçi çalıştıran, yıllık 5 bin ton cam kömürü kullanarak bin ton civarında bakır üretimi yapan büyük bir tesisti.”* Bkz. Abdullah Özdağ, “Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)”, *Turkish Studies*, Volume 9/7, Summer2014, s. 466; Tokat'a gelen seyyahların dikkatini çeken yerlerden birisi Kalhâne olmuştur. 1836'da şehre gelen Hamilton'da Kalhane hakkında bilgileri vermiştir. Bkz. Murat Hanılçe, “William John Hamilton'ın Gözünden 1836'da Bir Osmanlı Şehri: Tokat”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Edt. M. Çağatay Özdemir; Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 184.

- 42 Smyth, *age*, s. 156-157; Smyth'in bahsettiği Tokat Kalhânesinde gerçekleştirilen modernleştirme çalışmaları şu şekilde gerçekleşmiştir: *“1255/1838-1839 tarihinde Avusturya'dan Gustave Paulini adlı bir maden mühendisi getirtilerek, kalhâneyi düzenlemek için incelemeler yapması istendi. Tokat'a gelen mühendis, kalhâne üzerine araştırmalarına başladı. Kalhânenin geri teknolojisinin ürün kaybına sebep olduğu, tasfiye işlemleri esnasında gereksiz harcamaların yapıldığı, tesislerde az üretime nazaran yüksek*

Smyth, Tokat'ta kalacakları odayı, fırınların müdürü olan bir Bohemyalı⁴³ ve son zamanlarda izabe tesislerine katılmak için maaş alan ve özel olarak doktorluk yapma izni olan Viyanalı bir doktora ait pitoresk tarzda inşa edilmiş geniş bir evde tutmuştur. Seyyahların “*acaib ve garaib*” olanları aktardığı görüşünü haklı çıkarırmışçasına Smyth'in verdiği bazı bilgiler ise okuyucunun ilgisini çekecek mahiyettedir. Bu ilginç manzaralardan birisi kaldıkları evi tarif ederken ayrıca verdiği şu bilgilerdir: “*Sokaklardaki sıcaklığın dayanılmaz olduğu bir gün sırasında bütün evi gölgeleyen ve büyük dut ağacının bulunduğu küçük bahçe evin bitişiğindeydi. Üç küçük boz ayı ve bir kurt ev sahibimizin evcil hayvanlarıydı ve yaşlı köpek ile iyi cins büyük sarımsı-kahverengi çoban köpeğinin arasındaki sert oyun sahneleri bize genellikle eğlence sağladı.*”⁴⁴

Smyth, seyahatnamesinde Tokat'ta uzun süre kalmasının nedenini de izah etmiştir. Kendisiyle birlikte seyahat etmekte olan arkadaşı Braun'un yolda nükseden hastalığının şehre geldikten sonra daha da şiddetlenmesi ve özellikle iki gün boyunca hayatından endişe edilecek seviyeye ulaşması, Tokat'ta on gün zorunlu ikametine sebebiyet vermiş, ancak hastanın atla seyahat edebilecek kadar iyileşmesiyle birlikte şehirden ayrılabilmişlerdir. Ayrıca ortaya çıkan bu fiili durum Kütahya yoluyla karadan İstanbul'a ulaşma planını da değiştirmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak daha kısa sürede ve zahmetsiz şekilde İstanbul'a deniz yoluyla ulaşabilecekleri için güzergâhlarını Samsun'a çevirmişlerdir⁴⁵.

Smyth, Tokat'ta on gün gibi, görece uzun bir süre kalmış olmasına rağmen şehirde yaşayan Türklerle ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Muhtemelen arkadaşı Braun'un rahatsızlığı ve onunla ilgilenmek zorunda kalması şehir ahalisiyle irtibat kurmasını engellemiştir. Ayrıca seyahatnamesinde ev sahibinin Tokat'ta yaşayan insanları pek fazla tanımadığını da belirtmiştir. Fakat diğer ev sahibi olan Avusturyalı doktor sayesinde yerel ahalden az sayıda şehirliyi görme imkanına erişmiştir. Bunlardan birisi eşi görme bozukluğu yaşayan zengin ancak pinti bir Ermeni'ydi.

“*Tokat'ta kalışımız sıcaktan ve kaygılarımızdan dolayı biraz sıkıcıydı. Nazır veya Türk valinin bir veya iki ziyareti, yeterince açık bir şekilde geçti ve sakinlerin çok azı ev sahibimiz tarafından biliniyordu. Şurası bir gerçektir ki Doktor daha yakından (halk tarafından) tanınıyordu. Ama istediği ücret konusunda dolandırılmamak için ona sık sık danışan, ancak sonunda isteksiz de olsa pazarlık yapmak zorunda kaldığı zengin Ermenilerin cimriliğine karşı onları terslemekten asla yorulmuyordu. Ben burada kaldığım sırada, zaten cimriliğiyle tanınan zengin bir Ermeni tüccar, karısını yakında görmekten mahrum bırakacağından korktuğu bir göz rahatsızlığına yardım etmesi*

---

maliyetin ortaya çıktığını tespit eden Paulini, Tokat şehrinin ortasından geçen nehrin kullanılarak, su gücü ile çalışan yeni bir tesisin faaliyete geçmesinin gerekliliğini bir rapor ile Darbhane-i Amire'ye sundu. Bu rapora istinaden 1840'ların başında “Kalhâne-i Cedîd” adıyla 1.000.000 kuruş harcanarak su kuvveti ile çalışan yeni ve modern bir metalürji tesisi kuruldu. Daha sonra tesiste çalışmak üzere Avusturya'dan başka kalifiye mühendis ve ustalar da getirilmeye başlandı. Mühendis Paulini de baş mühendis oldu. Bunların ücretleri Maliye Hazinesi'nden ödenmeye başlandı. Meselâ, 29 Cemaziyülevvel 1260/16 Temmuz 1844 tarihli bir belgeye göre, Ma'âdin-i Hümayun başmühendisi Paulini ile Keban ve Ergani Ma'âdin-i Hümayunu'nda ve Tokat Kalhânesi'nde istihdâm olunan mühendis, Avusturyalı madenciler, demirciler ve sonradan çağrılan orman mühendisi ve muavini vs.nin maaş ve yol masrafları olarak 1 yük 31.190 (131.190) kuruşun Maliye Hazine-i Celilesi'nden ödenmesi için mesârifat muhasebesine kaime yazılmıştır” Bkz. Beşirli, agm, s. 235-236.

43 Smyth'in “*fırınların müdürü olan bir Bohemyalı*” olarak bahsettiği kişi Beşirli'nin verdiği bilgiler dikkate alındığında Gustave Paulini'dir. Bkz. Beşirli, agm, s. 235-236.

44 Smyth, age, s. 156.

45 Smyth, age, s. 156.

*için Doktora yalvardı. Doktor tedaviyi üstlenebileceğini söyledi. Ermeni ne kadara mal olacak diye sordu. Doktor dört yüz kuruşa mal olacağını, ücretin yarısının bir kerede ödeneceğini, geri kalanın ise tedavinin başarıyla tamamlanmasından sonra verileceğini bildirdi. 'Ah!', diye inledi Ermeni. Yüklü bir miktar; 250 kuruş vermeye gücüm yeter, daha fazlasına değil! 'İyi.' dedi doktor, 'size bedelini söyledim ve bunu değiştirmeye alışkın olmadığım için, istediğini yapabilirsin. Ve o günkü karşılaşma böylece bitti. Sefil Ermeni, gerekli meblağı düşünmek için eve döndü. Ben ayrılmadan önce, çok sevdiği kuruşları pahasına zavallı karısının gözlerini kurtarıp kurtarmayacağına karar veremedi.'*⁴⁶

Smyth'in Tokat'ta bulunduğu süre içerisinde en dikkatini çeken kişilerden birisi de bir bakıma bu şehirde zorunlu ikamete mecbur bırakılmış gibi görünen Avusturyalı bir maden mühendisidir. Smyth'in, şehir ve yapılardan ziyade insanları merkeze aldığı örneklerden birisi olan bu mühendis ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Smyth'in, seyahatnamesini Sivas ve Tokat kısmını kapsayan bölümünde kişilik özellikleri ve ruh hali de dâhil olmak üzere en çok üzerinde durduğu kişi bu mühendis olmuştur. Hatta ismini vermediği bu mühendisin zaten hasta olan arkadaşı Braun ile girdiği tartışmalarda onun ateşini yükselttiğini ve bu nedenle kendilerini ziyaret etmesini engellemek zorunda kaldıklarını da notlarına eklemiştir.

"Yerlilerin yanı sıra, bir kısım çok garip Frenk (Frankish) karakterin varlığı, bazı büyük şehirlerde zaman zaman sahneyi değiştirir. Bu talihsiz insanlardan birisi olan, vizyon sahibi fikirlere dalmış, gerçeklerin dünyasını tamamen gözden kaçıran ve kendisi ve komşularının başına bela olan Morovya'nın yerlisi bir Avusturyalı, tarafından ziyaret edildik. 45 yaşında bir adamdı ve yine de, arkadaşsız ve parasız, hayat kariyerine yeniden başlamak zorunda kalmıştı. Dış görünüşünden onu İtalyan bir haydut olarak zannedebilirdim, yine de iyi bir adam, ormanın en büyük vahşisini ehlileştirecek ya da belki onu, mevcut örnekte olduğu gibi, belli bir noktaya kadar delirtecek kadar eğitim kurslarından geçmişti. Avusturya'da hükümet tarafından kurulan düzenleme okullarının olağan adımlarını atmıştı, rahip olma düşüncesiyle teoloji çalışmıştı. Daha sonra kafasına daha uyan bir alan olarak tıp eğitimine başvurdu ve kısa bir süre bir sınır alayında cerrah olarak hizmet etmişti. Sonunda, kısmen heterodoks görüşlerinden etkilenen ve kısmen de bilime ışık tutmaya kararlı olan arkadaşımız, Schemnitz Madencilik Akademisi'ne katıldı ve dört yıl burada eğitim aldı. Bundan sonra Yukarı Macaristan'da işe alındı ve hemen beyninde oluşan karmaşanın etkisiyle saçmalıklar ortaya çıkmaya başladı. Çok zaman geçmeden üstlerini cehaletle suçlamak suretiyle bu saçmalıkların bir kısmını etrafa yaymaya başladı. Kendisiyle sadece alay edildiği, ani öfke patlamalarıyla düşmanlar kazandığı için, despot bir idarenin yaltakçı köleleri olarak kalan arkadaşlarının karanlık bir diyarda bir zorbaya hizmet etmeyi yüz karası olarak tanımladı ve istifa etti. Şansını Avusturya'dan daha geri Türk imparatorluğunda aramak için emekli oldu. Burada da hayal kırıklığına uğrarsa şansını bu kez Amerika'da denemek istiyordu. Babıali'ye hizmetlerini sunarak Kazdağları (İda Dağı) bölgesinde bir maden memuruna asistan olarak gönderildi. Fakat hiçbir şey elde edemedi. Ondandır yapması istenen her şey akıllı bir adam için çok bayağı idi, büyük bir hareket alanı istedi. Truva şefi(?) tarafından bu isteği reddedildi, Tokat'a gönderildi ve şu anda

46 Smyth, *age*, s.158-159; Smyth, seyahatnamesinde Avusturyalı Doktor için Galen'in öğrencisi tabirini kullanmıştır ve bir nevi onu övmüştür. Deneysel fizyolojinin kurucusu ve ilk spor hekimi olarak anılan; Roma İmparatorluğunun en ünlü doktorlarından birisi olarak tarihe geçen Bergamalı Galen için bkz. Mohammadali M. Shoja, vd, "The Roman Empire legacy of Galen (129–200 AD)", *Child's Nervous System*, January 2015, s. 1-5.

da talimatlar bekliyordu. Ele avuca sığmaz ziyaretçimiz eve girer girmez, her şey karıştı; doktorla hastasını tedavi etme şekli konusunda şiddetle tartıştı, fosillerin organik form olma olasılığına karşı benimle tartıştı, sadık ve mutlu bir Tirollü olan Braun ile şiddetli siyasi tartışmalara girdi. Bunlarda, Avusturya imparatorluğunda cehalet ve despotizm hükümdarlığının özgür bir zihni Türkiye'dekinden daha fazla rahatsız ettiğini tartışılmaz gerçekler olarak öne sürdü; hiçbir onurlu adam sessizce orada kalmamalı dedikten sonra - devlet memurlarının tümünün kötü ruhlu pislikler olduğu- ifade etmesi seyahat arkadaşımı rahatsız etti ve ateşini yükseltti. Bu nedenle ziyaretlerini engellemek zorunda kaldık.”⁴⁷

Smyth'in Tokat'ta kaldığı süre içerisinde bahsettiği kişilerden birisi ise “K * * Bey” olarak ismini açıkça yazmadığı bir devlet görevlisidir. Seyahatnamede ilk olarak Ergani'deki madenlerde karşılaştıkları⁴⁸ bu kişi Smyth'in yol arkadaşı olan Braun'u Ergani'ye geri döndürmek için Tokat'a kadar takip etmiş ancak Tokat'ta yaptığı girişimlerden de bir netice elde edememiştir⁴⁹.

On gün boyunca Tokat'ta kalan Smyth, 31 Temmuz 1842'de Amasya'ya doğru hareket etmiş ve aynı günün gecesinde Turhal'a ulaşmıştır. Gece menzihanede kalmış ve gün doğumuyla birlikte Amasya'ya doğru yolculuğuna devam etmiştir⁵⁰.

Sonuç

19. yüzyıl Dünya için bir dönüşüm çağı olmuş, sanayi devriminin gerçekleşmesiyle birlikte fabrikaların kurulması ve seri üretime geçilmesi hammaddeye olan ihtiyacı artırmıştır. Başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler, ihtiyaç duydukları kaynakları bulabilmek için alanında yetkin kişileri uzun keşif yolculuklarına göndermiştir. Bu seyyahlardan bir kısmı da yer altı kaynaklarını araştıran jeolog ve maden mühendisleri olmuştur. Gelişen metalürji sanayii için ihtiyaç duyulan maden ve minerallerin yerlerini tespit etmeyi kendilerine görev edinen bu gezginlerden bir kısmı da Osmanlı topraklarında kendilerine çeşitli rotalar çizmişlerdir.

1841'de Avusturya'dan yola çıkan genç İngiliz jeolog Warington Wilkinson Smyth'in vazifesi de Sultan'ın topraklarındaki, sömürü için mevcut olan doğal kaynakların muazzam miktarını ortaya çıkarmaktır. İşte bu amaca ulaşabilmek için 1 Haziran 1842'de Beyrut limanına çıkmasıyla başlayan ve Samsun limanında son bulacak kara seyahatinin uğrak noktalarından birisi Tokat olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'daki yolların kavşak noktasında yer alan ve önemli ticaret merkezlerinden birisi olarak kabul edilen Tokat'ta on gün geçiren seyyahın uzun seyahati sonrasında Tokat'a dair bazı gözlemleri olmuştur. Bununla birlikte, yol arkadaşının hastalığı nedeniyle, on gün gibi uzun bir süre şehirde kalmasına rağmen, şehirle ilgili gözlemleri sınırlı olmuş ve neredeyse şehrin Müslüman ahalisiyle hiç karşılaşmamıştır.

47 Smyth, *age*, s. 159-160.

48 Bkz. Smyth, *age*, s. 88.

49 Bkz. Smyth, *age*, s. 160; Smyth, “K** Bey” olarak tanımladığı kişinin kendilerini takip etmesi olayının şu şekilde başladığını anlatmaktadır: “Şimdi Braun tarafından, resmi nedenlerle ziyaret etmek istediği Konstantinopolis seyahatinde kendisine katılmaya ikna olmuştum. Eskişehir'deki lületaşı madenlerini ziyaret etmek için benimle bir gezinti yapmayı kabul etti ve iki atım, seyahat sonrası daha hızlı ilerleyebilmemiz için maliyetlerinin yaklaşık yarısına satıldı. Ancak biz başlamadan önce beklenmedik engeller ortaya çıktı. K** Bey (burada genellikle Paşa olarak anılır), arkadaşımın düşmanı Harput'tan Süleyman Bey ile bir veya iki gün kaldığını bilerek, Braun'un başkente gittiğinden şüphesi yoktu.” Bkz. Smyth, *age*, s. 124.

50 Smyth, *age*, s. 161-162.

Smith, Tokat'a ilişkin, bazı tespitlerde bulunmuştur. Bunlardan ilki Beyrut'tan itibaren takip ettiği güzergahta, o ana kadar gördüğü, en güzel şehir manzarasının Tokat'ta olduğunu belirtmiş ve şehri Bin Bir Gece Masallarından bir cennet sahnesi gibi tasvir etmiştir. Şehirde, Avusturyalı doktorun da kaldığı bir evde konaklamış; bu evle ilgili ilginç tanıklıklarını notlarına aktarmıştır. Özellikle ev sahibinin yavru ayıları bunlar içerisinde en ilginç olmuştur. Şehrine yerli ahalisinden bir Ermeni'nin doktoru ziyarete gelişi ona ilginç gelen diğer bir hadisedir. Zira bu Ermeni hem zengin hem de cimri bir karakter olarak tanımlanmış; eşinin gözlerindeki rahatsızlık için doktorla yaptığı uzun pazarlık etraflıca anlatılmıştır. Bir madenci olması nedeniyle Tokat'taki bakır kalhanesi ve bakırcılıkla ilgili bilgiler vermiş; özellikle İngiltere'deki gazete ve ansiklopedilerde Tokat'ta bakır madeni çıkarıldığına dair bilgilerin yanlış olduğunu ifade etmiş; bakırın Tokat'a Ergani'den geliş sürecini ve buradaki tasfiye işlemlerini aktarmıştır. Smith, seyahatnamesinde, çevre kadar insan hikayelerine de yer vermiştir. Tokat'a ait günlüklerini aktardığı kısımda en geniş yeri, o tarihlerde şehirde bir nevi zorunlu ikamete mecbur kalan bir Avusturyalı madencinin hikayesine ayırmıştır.

Kaynaklar

Gazeteler

The Edinburgh Gazette

The London Gazette

Telif ve Tetkik Eserler

"Obituary - Sir W. W. Smyth", *Geological Magazine*, Volume 7, Issue 8, August 1890, ss. 383-384.

"Smyth, Sir Warington Wilkinson", *Encyclopædia Britannica (11th ed.)*, Hugh Chisholm, Volume 25, Cambridge University Press, 1911, ss. 283.

Arısoy, İbrahim Alper, "Balkan Paradoksu: Bir Parçalanma ve Bütünleşme Alanı Olarak Güneydoğu Avrupa", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 43/2003, ss.79-104.

Badger, George Percy, *The Nestorians and their Rituals: with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to those Countries in 1850; also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezedees*, Joseph Masters, London 1852.

Beyer, Richard Drummond, *Reform And Finance In The Ottoman Empire As Reported By English Travellers 1950-1870*, Master of Arts, Ohio State University, Columbus 1957.

Çavdar, Necati, "Temettüat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45)", *Tokat Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat Bildiriler*, C. 1, Tokat Valiliği Özel İdaresi, Tokat 2015, ss. 327-350.

Geikie, Archibald, *Memoir of Sir Andrew Crombie Ramsay*, Macmillan And Co., London 1895.

Guppy, E. M., *Biographical Notes on Geological Survey Staff*, British Geological Survey, Edinburgh 2000.

Günay, Durmuş, "Sanayi ve Sanayi Tarihi", *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S. 31, Y. 2002, ss.

8-14.

Hanilçe, Murat, “1842 Sonbaharında Tokat -İngiliz Misyoner George Percy Badger’in Gözünden-”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İلمي ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Eki 2018) Bildirileri*, C. 2, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2008, s. 410-425.

Hanilçe, Murat, “William John Hamilton’ın Gözünden 1836’da Bir Osmanlı Şehri: Tokat”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Edt. M. Çağatay Özdemir; Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 175-192.

Hanilçe, Murat, “Misyonerlerin Türkiye’deki Şehir Tarihi Çalışmalarında Kullanımı: Horatio Southgate ve Tokat Örneği (1838-1841)”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Misyonerler ve Faaliyetleri*, edt. Yunus Emre Tekinsoy-Murat Hanilçe, Kitabevi Yayını, İstanbul 2018, s. 383-412.

Hanilçe, Murat, “1826 Sonbaharında Erzurum’dan İstanbul’a Seyahat-Britanyalı Asker James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum’dan İstanbul’a Yolculuğu”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6 (Aralık 2019), s. 67-108.

Holf, Ulrich İm, *Avrupa’da Aydınlanma*, Yay. Haz. Özden Arıkan, Alfa Yayıncılık, İstanbul 1993.

Michelsen, Edward H., *The Ottoman Empire And Its Resources; With Statistical Tables Of The Army, Navy, Trade, Etc.*, W. Spooner, London 1854.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Smyth, Warington Wilkinson, *A Rudimentary Treatise on Coal and Coal Mining*, Lockwood & Co., London 1873.

Smyth, Warington Wilkinson, *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions Of The Sultan*, Redfield, New York 1854.

Smyth, Warington Wilkinson, *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions Of The Sultan*, John W. Parker And Son West Strand, London 1854.

Tevrat, Çev. Hakkı Demirel, Müjde Yayıncılık, İstanbul 1996.

Tutar, Hasan, *İşletme & Yönetim Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, Detay Yayıncılık, Ankara 2013.

Tuzcu, Ali, *İlkçağlardan Cumhuriyete Seyahatnâmelerde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2013.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınları, İstanbul 2013.

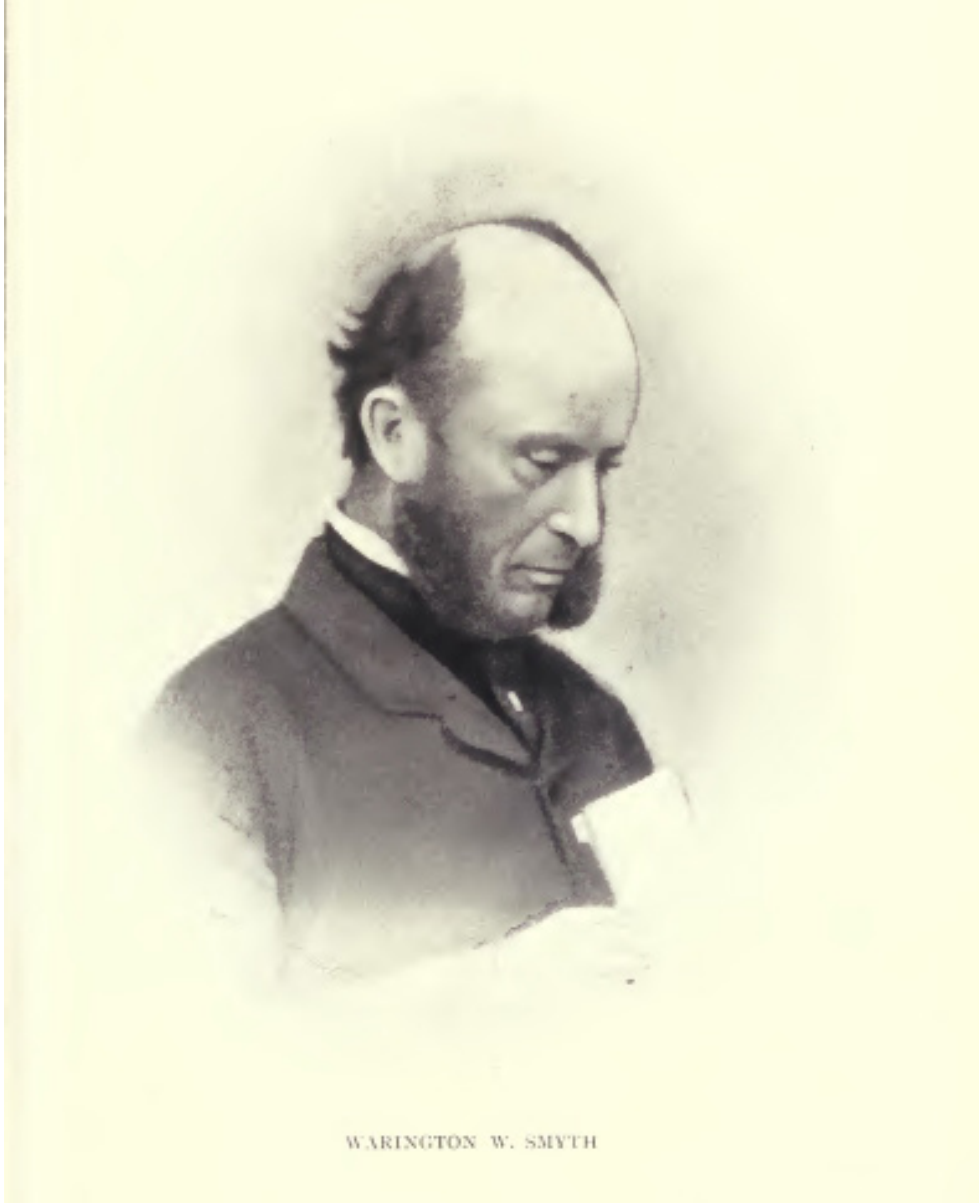
Zerdan, John, *Gelecekteki İlkel*, Çev. Cemal Atila, Kaos Yayınları, İstanbul 2013.

İnternet Kaynakları

https://www.gracesguide.co.uk/Warington_Wilkinson_Smyth#cite_ref-1(e.t. 10.08.2020)

Ekler

Ek-1: Warington Wilkinson Smyth'in Portresi (Archibald Geikie, *Memoir of Sir Andrew Crombie Ramsay*, Macmillan And Co., London 1895, s. 186)

EK-2: Warington Wilkinson Smyth'in Beyrut – Samsun arasında takip ettiği rotayı gösteren kendi eserinin New York baskısının başında yer alan harita. (Warington Wilkinson Smyth, *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions Of The Sultan*, Redfield, New York 1854.)

Doktora Öğrencisi
Oğulcan ÇELİK

İhsan Doğramacı Bilkent
Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı,
ogulcan.celik@bilkent.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8752-3194>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 11/12/2020 17/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.839231>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Erken Modern Dönem İngiltere’inde Vasiyetnamelerin Kaynak Olarak Kullanılması

Using Wills as Sources in Early Modern England

Öz

Vasiyetnameler, erken modern dönem İngiliz tarihi çalışmak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynak haline gelmiştir. Özellikle İngiltere’de mezhep değişimi, vasiyetname sahiplerinin dini tutumu ve kişisel dindarlığı üzerine yapılan çalışmalarda vasiyetnameler vazgeçilmez kaynaklar haline gelmiştir. Doğası gereği kişisel düşüncüyü yansıtıp yansıtmadığı ve ne tür dış etkenlere maruz kaldığı birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır. İçerik açısından zengin olan bu kaynaklar yalnızca dini araştırmalarda değil birçok farklı alanda kullanılmıştır. Vasiyetnameler uygun bir metot ile incelendiği takdirde, araştırmacıları ilgili vasiyetname sahibinin zihnine daha da yakınlaştıracaktır. Bu makalede, erken modern dönem vasiyetnamelerinin işlevleri ve kullanım alanları, vasiyetnamelerin tarih araştırmaları için önemi ve birincil kaynak olarak kullanımları, tarihi bir kaynak olarak güvenilirlikleri, vasiyetnameler üzerine İngiliz literatüründe yapılan çalışmaların karşılaştırmalı analizi ve kullanılan metotlar, bu metotların tartışılması ve yerine kullanılacak metotlar sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erken Modern Dönem İngiltere’si, Miras İşleri Mahkemeleri, Vasiyetname, Kaynak Olarak Vasiyetnameler, İngiliz Reformasyonu.

Abstract

The Last Will and Testaments have become a significant resource for scholars interested in studying Early Modern English history. Wills have become indispensable resources in studies on sect change, religious attitude, and personal piety of testators and testatrixes in England. By its nature, whether it reflects personal thoughts and what kind of external factors it is exposed to has been discussed

*Bu makale yüksek lisans tezinden (*The Religion of the Gentry and Middling Classes: The English Reformation as Reflected in Wills, 1509-1553*) eklemeler ve değişiklikler yapılarak oluşturulmuştur. Yüksek lisans tezimde kullandığım 1997 vasiyetnameden elde edilen çıkarımlarımı ve üzerine yaptığım çalışmaları içermektedir. Yapılan alıntıların Türkçe çevirileri tarafıma aittir.

ATIF: ÇELİK Oğulcan, “Erken Modern Dönem İngiltere’inde Vasiyetnamelerin Kaynak Olarak Kullanılması”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1537-1554)

CITE: ÇELİK Oğulcan, “Using Wills as Sources in Early Modern England”, *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1537-1554)

by many scholars. These rich-in-content resources have been used not only in religious studies but also in many different fields. When examined with a proper method, wills bring scholars closer to the mind of testators or testatrixes. In this article, the function and areas of usage of Early Modern English wills, the significance of wills in historical research and use of wills as primary sources, their reliability as primary sources, comparative analysis of recent literature on wills and the used methods, analysis of these methods and the methods that can be used instead are presented.

Keywords: Early Modern England, Prerogative Courts, The Will and Last Testament, Wills as Sources, The English Reformation.

Giriş

Avrupa'da 16.yy'da başlayan mezhep değişimini derinlemesine incelemek isteyen araştırmacılar için vazgeçilmez bir kaynak haline gelen vasiyetnameler Erken modern Avrupa tarihinde ve özellikle 16.yy. İngiliz tarihinde birçok alanda araştırma için kullanılmaya başlanmıştır. Kişilerin mal varlığı, yaşadığı bölge ve şehir, aile ve arkadaşları vb. unsurlarda araştırmacılara bilgi akışını sağlayan vasiyetnameler doğası gereği oldukça kişisel belgelerdir.

Bunun yanı sıra Reformasyon araştırmaları ve din tarihi için oldukça önemli olan vasiyetnameler birçok araştırmacı tarafından Erken modern dönemde başlayan kişisel mezhep değişimlerinin takibi ve ilgili vasiyetname sahiplerinin bu değişime olan tutumlarını yansıtması açısından tarih yazımında önemli bir kaynak olarak yerini almıştır. Bu önemli kaynak üzerine yapılan araştırmalar farklı sonuçları doğurmuştur.

Vasiyetnamelerin her bir bölümü üzerinde yapılan çalışma, vasiyetnamelerin onaylandığı miras işleri mahkemeleri farklı bilgi akışını sağlamış ve tartışmaları doğurmuştur. Bu tartışmalardan bir tanesi vasiyetnamelerin girizgâh ve vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim ettiği bölümlerin dini araştırmalarda kullanılması ve kaynağın tarih yazımında birincil kaynak olarak kullanılmasının güvenilirliği üzerinedir. Özellikle İngiliz tarih yazımının çeşitli alanlarında kullanılan vasiyetnameler üzerine birçok inceleme metodu geliştirilmiştir ve geliştirilen metotlar üzerine tartışılmıştır.

Bu çalışma erken modern dönem İngiltere'sinde vasiyetnamelerin kullanımının yanı sıra vasiyetname nedir, ne gibi bölümlerden oluşur, miras işleri mahkemelerinin fonksiyonu, erken modern dönem İngiltere'sinde vasiyetnamelerde meydana gelen değişiklikler nelerdir, vasiyetnameler hangi çalışmalarda kullanılabilir, ne gibi metotlar kullanılabilir sorularına cevap vermektedir. Buna ek olarak bu makale, vasiyetnameler üzerine yapılan birçok tartışmayı ve metodu bir araya getirerek değerlendirmektedir.

I. Erken Modern Dönem İngiltere'sinde Vasiyetnameler

Erken modern dönem tarihi, din tarihi ya da özel olarak Reformasyon üzerine akademik çalışmalar yapan bireylerin kullanabileceği kaynaklardan bir tanesi vasiyetnamelerdir. Vasiyetname (the last will and testament) bireylerin mülklerini ve servetini yasal olarak kurum ya da kendilerinden sonrakilere bırakmak için kullanılan bir araçtır. Türkçe'de tek bir kelime ile ifade edilen vasiyetname İngilizce'de "the last will and testament" olarak adlandırılmaktadır.

Vasiyet, arzu, istek anlamına gelen bu iki kelimenin kullanımı birbirinden farklıdır. “Will” ya da “the last will” olarak adlandırılan kısım arsa ve ev gibi taşınmaz mallardan, “testament” olarak adlandırılan kısım ise para gibi kişisel taşınabilir mallardan ibarettir. 16. asırda İngilizce’de “will” olarak kullanılan vasiyetname hem taşınabilir hem taşınmaz malları kapsamaya başlamıştır. Erken modern dönemde yazılmış olan vasiyetnamelerin çoğu İngilizce olarak yazılmıştır ancak az miktarda da olsa Latince yazılmış olan vasiyetnameler de bulunmaktadır, bu tür vasiyetnameler “1500 yılından itibaren azalmaya başlamıştır.”¹

“Vasiyetnamelerin başlangıçta sözlü olarak bir şahidin önünde verilmeye başlanmıştır.”² Şifahi ya da sözlü vasiyetname olarak adlandırılan bu tür vasiyetnameler İngilizce’de “nuncupative will” olarak geçmektedir. Bu tür vasiyetnameler şahidin bildirdiği doğrultuda yazıya dökülürdü³ ancak erken modern dönem İngiltere’inde sözlü yerine daha çok yazılı vasiyetnameler çoğunlukta idi. İki tür vasiyetname türü bulunmaktadır, bunlar orijinal vasiyetname ya da kayıtlı kopyadır. Orijinal vasiyetname olarak adlandırılan belge bir kâtip tarafından parşömen ya da kâğıt üzerine yazılır, bu da onları dayanıklılık açısından kayıtlı kopya ile karşılaştırıldığı takdirde daha az rastlanır hale getirmektedir. “Orijinal kopya genellikle vasiyet sahibi tarafından imzalanmaktadır.”⁴ Kayıtlı kopya denilen vasiyetname ise vasiyetnamenin resmen onaylanması işleminden sonra elde edilen belgedir. Bu kayıtlar sayfalarca vasiyetnamenin kopyalandığı büyük bağlı defterlerdir. Birçok arşivin mikrofilm olarak elinde bulundurdukları vasiyetnameler orijinal değil kayıtlı kopyadır.⁵ Orijinal vasiyetname ve kayıtlı kopya arasındaki fark orijinal vasiyetnamenin vasiyet sahibinin imzasının ya da mührünün bulunabilmesidir, bu belgelerde bazen kâtipin de imza ya da mührü bulunabilir ancak kayıtlı kopyada imza ya da mühür bulunmamaktadır. Vasiyetnameler üzerinden araştırma yapacak olan bireylerin dikkat etmesi gereken önemli noktalardan biri her vasiyetnamenin kayıtlı kopyasının bulunmamasıdır. Bunun nedeni vasiyet hükümlerini gerçekleştiren kişinin gerekli ödeme yapmamasıdır. Ödeme yapılmadığı takdirde vasiyetname kopyalanmamaktadır. Orijinal vasiyetname ve kayıtlı kopya farklı kişiler tarafından yazılmaktadır. Bu nedenle kayıt işleminde katipler tarafından yapılan hatalara rastlanılabilmektedir. Bir vasiyetname üzerinde çalışma yapılırken rastlanılan problemler orijinal vasiyetnamenin bulunması dahilinde karşılaştırılarak çözülebilmektedir.

Vasiyetname vasiyet sahibinin vefatı sonucunda yürürlüğe giren bir geçici belgedir zira vasiyet sahibi ölmeden önce herhangi bir zamanda iptal edilebilen bir belgedir.⁶ Bu sebepten ötürü orta çağ ve erken modern dönemde vasiyetnameler genellikle bir birey ölmeye yakın ya da ölüm yatağında iken yazılırdı. Genellikle, vasiyetnamenin yazılmasının ardından bir yıl içerisinde vefat ederdi, orta çağda yazılan birçok vasiyetnamede vasiyetnamenin onayının bir yıldan az bir süre içerisinde yapıldığı görülmektedir bu da vasiyeti buyuran kişinin bir yıl içinde vefat ettiği

-
- 1 Judith Ford, “The Decline in the Use of Latin for Will- and Testament-making in Early Sixteenth-Century Bedfordshire,” *Reformation* 1 (1996), s. 138-148.
  - 2 A. Raymond Stuart, *Wills of Our Ancestors - A Guide for Family & Local Historians* (Barnsley: Pen & Sword Books, 2012), 3.
  - 3 Karen Grannum ve Nigel Taylor, *Wills and Other Probate Records: A Practical Guide to Researching Your Ancestors’ Last Documents* (National Archives, 2004), 5.
  - 4 Grannum ve Taylor, *Wills and Other Probate Records*, 18.
  - 5 Grannum ve Taylor, *Wills and Other Probate Records*, s.18.
  - 6 Nicholas Orme ed. *Cornish Wills: 1342-1540* (Exeter: Devon and Cornwall Record Society, 2007), 3.

anlamına gelmektedir. Erken modern dönemde de vasiyetnamenin onayının bir yıl içerisinde alındığı belgelerde görülmektedir. Ancak vasiyetnamenin yazılması ardından, bir yıl içerisinde vefat etmeyen vasiyetname sahibi de görülmektedir. “16.yy’da İngiltere’de Devonshire bölgesinde yaşayan Robert Browning vasiyetnamesini 3 Mayıs 1513 tarihinde yazmıştır ancak vasiyetnamenin kayıt tarihi 16 Haziran 1515’dir.”⁷ Bu örnek erken modern dönemde vasiyetname sahiplerinin vasiyetlerinin ölüm yataklarında yazılmadığına ancak ölmeye yakın ya da yaşlı ancak fiziksel olarak sağlıklı halde iken yazıldıkları gerçeğine ışık tutabilir.

Erken modern dönemde, bir bireyin ölümü üzerine mülkiyeti devretme ve miras alma konusunda geleneksel kurallar bulunmaktadır. Mülkiyet üç bölüme ayrılmıştır. Malın üçte biri otomatik olarak dul kadına, üçte biri çocuklara ve üçte biri “ölen bireye ait” kısım olup vasiyetname sahibinin istekleri doğrultusunda uygulanmaktadır. Arazi ve evleri içeren miras mülkleri de vardır ancak genellikle miras hukuku kapsamındadır ve vasiyette belirtilmesine gerek yoktur.

II. Erken Modern Dönem İngiltere’inde Vasiyetnamelerin Bölümleri ve Miras İşleri Mahkemeleri

Tipik bir vasiyetname sekiz bölümden oluşmaktadır. Bir vasiyetnamede karşılaşılan ilk bölüm “preamble”- girizgâh- olarak adlandırılır. Bu bölüm vasiyetname sahibinin kimin adına yazdığını gösteren bölümdür. Bu bölüm İngilizce ya da Latince yazılabilir. Bu kısım genellikle Tanrı’ya ithafen yazılır ve “In dei nomine Amen”⁸ ya da “In the name of God Amen”⁹ şeklinde belirtilir. 16.yy’dan itibaren vasiyetnamelerde farklı türde girizgahlara da rastlanmaktadır. In the Name of the High and Blessed Trinity¹⁰, “In the Name of God So Be It”¹¹, bunların yanısıra Hz. İsa’ya ithafen yazılan girizgahlar da görülmektedir. Girizgâh bölümünün ardından vasiyetnamenin yazıldığı yılın verildiği bölüm gelmektedir. Bu kısım vasiyetnamelerde değişiklik göstermektedir ve iki şekilde yazılmaktadır. Takvimsel formda yazılan bu bölümde vasiyetnamenin yazıldığı gün, ay ve yıl verilmektedir, “the third day of May in the year of our lord God 1513”¹². Diğer bir form ise saltanat yılı olarak adlandırılan ve mevcut kral ya da kraliçenin hüküm sürdüğü yıl belirtilerek atılan tarihtir, “the eighteenth day of August, in the third year of the reign of our sovereign Lord King Edward the Sixth.”¹³

Bu bölümün ardından vasiyetname sahiplerinin kendilerini tanıttıkları kısım gelmektedir. Bu kısımda vasiyetname sahibinin adı ve soyadı, sağlık durumu, mesleği, kendi kilisesi ve cemaatindeki bölge genellikle belirtilmektedir. Vasiyetnamelerin en önemli bölümlerinden biri bireyin sağlığını belirttiği kısımdır zira vasiyetnamenin geçerli olabilmesi için bireyin akıl sağlığının ve hafızasının yerinde olması gerekmektedir. Erken modern dönemde, İngilizce yazılmış olan vasiyetnamelerde

7 TNA PROB 11/17/624.

8 TNAPROB 11/22/96.

9 TNA PROB 11/19/21.

10 TNA PROB 11/33/288. Türkçe çevirisi: Yüce ve Kutsal Üçlü Adına.

11 TNA PROB 11/20. Türkçe çevirisi: Tanrı Adına Öyle Olsun.

12 TNA PROB 11/17/624. Türkçe çevirisi: Tanrımızın 1513 yılının Mayıs ayının üçüncü günü.

13 TNA PROB 11/34/166. Türkçe çevirisi: Kral Altıncı Edward’ın saltanatının üçüncü yılında, Ağustos ayının on sekizinci günü.

bu kısım “whole of mind and good memory”¹⁴ ya da “remembrance” şeklinde belirtilir. İngiltere’de Orta çağda yazılan vasiyetnamelerde vasiyetname sahibinin fiziksel ya da akli sağlığını belirtmesi bir gereklilik idi ve oldukça yaygındı. 16.yy’da bu uygulama değişiklik göstermeye başladı. En sık rastlanan form “akli dengesi yerinde ancak fiziksel olarak rahatsız”¹⁵ değişiklik göstererek “whole of mind and of good remembrance”¹⁶ formunu almaya başladı. Bu yeni formda vasiyetname sahipleri yalnızca akli dengesinin ve hafızasının yerinde olduğunu bildirmeye başlamışlardır. Bu değişiklik 16.yy. İngiltere’inde vasiyetname oluşturma sürecinde değişiklik olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Orta çağda, vasiyetname sahipleri vasiyetlerini genellikle ölmeye yakın ya da ölüm yataklarında bildirirlerdi. Sağlık ile ilgili bölümün eklenmesinin nedeni (fiziksel ve akli) vasiyetnamenin geçerli olup olamayacağının kanıtı olmasıdır. Vasiyetname sahibi akli olarak sağlıklı değil ise vasiyetname yazması mümkün değildi. 16.yy’da fiziksel sağlık bildirim vasiyetnamelerde görülmemeye başlanmıştır. Bu da vasiyetname sahibinin vasiyetini fiziksel olarak sağlıklı iken mi yoksa sağlıklı iken mi yazdığı sorusunu gündeme getirmiştir.

Sağlık ile ilgili bilgilerin verilmesinin ardından İngilizce’de “committal” olarak adlandırılan, vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim ettiği kısım gelmektedir. Vasiyetnamelerde iki tür teslim bulunmaktadır. Bunlardan biri ruhun Tanrı’ya, Meryem Ana’ya ve Azizlere teslimi¹⁷ bir diğeri ise bedeninin gömülmek istenen kiliseye teslimidir. Bu bölüm orta çağda oldukça değişmez bir formüle sahiptir. Ancak erken modern dönem İngiltere’si için bu söz konusu değildir. 16.yy’a kadar en çok kullanılan ve en alışılmış ifade geleneksel ya da Katolik olarak adlandırılan formül idi. Bu kullanılan formülde vasiyetname sahibi ruhunu Yüce Tanrı’ya, Meryem Ana’ya ve Azizlere teslim ederdi. Birkaç istisna dışında 16.yy. İngiltere’inde – 1534 yılına kadar – vasiyetnameler aynı söyleyişe sahiptir. Bu istisnai durum Cambridgeshire’de yaşamış olan William Fyndern’in 5 Mayıs 1516 tarihli vasiyetnamesinde görülmektedir. William Fyndern ruhunu Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’a¹⁸ teslim etmiştir. Bu 16.yy’ın ilk çeyreğinde nadir olarak görülebilecek bir söyleyiştir.

Ruhların teslim edilmesinin ardından vasiyetname sahipleri vasiyet etmek istedikleri mal ve mülklerini belirtirler. İngilizce’de “bequests” olarak adlandırılan bu kısım hak sahiplerine göre ikiye ayrılmaktadır. Vasiyetname sahibi genellikle önce dini mirasını belirtir ardından aile bireylerine ve arkadaşlarına bıraktığı mal ve mülklerini belirtir. Mirasın yazıldığı bölüm bir vasiyetnamenin orta kısmıdır ve uzunluğu değişiklik gösterir. Yalnızca birkaç cümleden oluşabileceği gibi on ya da daha fazla sayfadan oluşan vasiyetnameler de bulunmaktadır. Dini miraslar genellikle kiliseye ve ruhban sınıfına bırakılan miraslardır.

“Aynı şapelin onarımı için bıraktığım miras, 6s 8d. Söz konusu kilisenin yüksek sunağına bıraktığım miras 40s yasal İngiliz parası. Adı geçen kasabada bulunan Aziz Gregory kilisesinin olan surdaki Kutsal Haç Kardeşliğine bıraktığım miras 3s 4d. Ayanı kasabadaki Aziz Bakire Meryem Kilisesi’nde bulunan Aziz Bakire Katherine kardeşliğine bıraktığım miras 6s 8d. Aziz Peter

14 The National Archives (Ulusal Arşiv), Canterbury Miras İşleri Mahkemesi PROB 11/21 serisindeki vasiyetnameler. Belge Referansı: 32 Türkçe çevirisi: akli bütün, hafızası iyi.

15 İngilizcesi: Whole of mind and sick in body

16 TNA PROB 11/17. Türkçe çevirisi: Akli bütün, hatırlaması iyi.

17 Peter Franklin, *Some Medieval Records for Family Historians: An Introduction to the Purposes, Contents and Interpretation of Pre-1538 Records Available in Print* (Birmingham: Federation of Family History Societies, 1994), 85.

18 TNA PROB 11/18/582.

kilisesindeki Aziz John sunağının onarımı için bıraktığım miras 3s 4d. Northampton’da bulunan Baş Melek Aziz Michael kilisesinin onarımına ait miras 3s 4d. Northampton’da Aziz James End’de bulunan Aziz Margaret kilisesinin onarımı için bıraktığım miras 3s 4d. Brykkesworth bölge kilisesinin onarımı için bıraktığım miras 3s 4d. Brampton bölge kilisesinin onarımı için bıraktığım miras 3s 4d. Dallington bölge kilisesinin onarımı için bıraktığım miras 3s 4d. Northampton’da bulunan dilenci tarikatlarında bulunan kardeşlerin her birine bıraktığım miras 10s, böylece belirtilen her bir tarikat ölümünden hemen sonra ruhumun sağlığı için bir “Trinomelis” söyleyebilirler. Ölümümün hemen ardından uygun bir papazın, ölümümün ardından tam bir yıl boyunca, ruhumun ve ebeveynlerimin ruhlarının sağlığı ve aramızdan ayrılan tüm imanlılar için söz konusu Aziz Petrus Kilisesi’nde Kutsal Bakire Meryem’in şapelinde her gün ayin yapmasını diliyorum. Sözü edilen papazın 100s payını para ile almasını arzu ediyorum.”¹⁹

Yukarıda verilen ve dini mirasın bırakıldığı vasiyetname 4 Aralık 1475 tarihinde yazılmış olup Northampton’da yaşamış olan Ralph West’e aittir. Bu örnekte görüldüğü gibi vasiyetname sahipleri dini miraslarını kiliselere ve cemiyetlere nakit olarak bırakırlardı.²⁰ Bu mirasın miktarı ve ne için bırakıldığı da örnekte verildiği gibi yazılırdı. Bırakılan nakit genellikle kiliselerin tamiri ve ruhban sınıfının ve cemiyetlerin vefat eden kişinin ruhunun azap çekmemesi için dua okunması arzulanarak verilir. Bu uygulama özellikle 15. yy. İngiltere’inde oldukça yaygındı. Vasiyetname sahipleri para dışında koyun, öküz, kalas, buğday, tohum, arpa, taş, tuz, balık, mücevher, yüzük, gümüş ve kalaylı tabak, ipek, saten, bunlara ek olarak mütevazı ev eşyaları ya da hayvancılık ve el sanatları aletlerini de miras olarak bırakmıştır.²¹ Dini miraslar, kilise için önemli bir gelir kaynağı olmuştur, bunun yanısıra ruhlarının lanetlenmesinden ve Araf’ta kalmasından korkan vasiyetname sahipleri için de dini miraslar kiliseler için olduğu kadar kendileri için de önemlidir. “İnsanlar, kralları 8. Henry gibi, Mesih’in Aşai Rabbani Ayini’ndeki gerçek varlığının kabul edildiği geleneksel Katolik doktrinine inanmışlardır.”²²

Dini ve aile, arkadaşlara bırakılan mirasların belirtilmesinin ardından vasiyetname sahibi ölümünden sonra vasiyet hükümlerini gerçekleştirecek bir ya da daha fazla kişiyi görevlendirir. Buna ek olarak bazı vasiyetname sahipleri hükümleri gerçekleştirecek kişilere yol göstermesi için bir müfettiş de görevlendirebilir. Tipik bir vasiyetnamede şahitlerin de isimleri bulunmaktadır ve genellikle ikiden fazladır. Vasiyetnamelerin kayıtlı kopyalarında şahitlerin ardından vasiyet onayı yer alır. İngilizce’de “probate” ve Latince’de “probatum” olarak adlandırılan bu kısım vasiyetnamenin geçerliliğinin resmi olarak tanınması anlamına gelmektedir. İngiltere’de orta çağ ve erken modern dönemde yazılan vasiyetnamelerin onay kısmının dili Latince’dir. “Bir vasiyetnamenin resmi olarak tanınması için vesayet mahkemesi vasiyetnamenin uygun şekilde tanıklık edildiğinde, tahrif edilmediğine ve diğer yasal gerekliliklere uyduğuna ikna olması gerekmektedir.”²³ Vasiyet

19 Dorothy Edwards, *Early Northampton Wills: Preserved in Northamptonshire Record Office* (Northamptonshire: Publication of the Northamptonshire Record Society, 2005), 67.

20 İlgili örnekte verilen para birimleri vasiyetnamelerde kısaltılarak verilmiştir. S harfi ile kısaltılan para birimi solidus, shilling’dir. D harfi ile kısaltılan para birimi ise denarius, penny’dir. Solidus orijinali Antik Roma döneminde kullanılan oldukça saf bir altın sikkedir. Bunun yanısıra Denarius ise gümüş bir sikkedir.

21 J. J. Scarisbrick, *The Reformation and the English People* (Oxford: Blackwell, 1998), 3.

22 Brian Moynahan, *Book of Fire - William Tyndale, Thomas More and The Bloody Birth of the English Bible* (London: Little, Brown Book Group, 2011), no pagination.

23 A. Raymond Stuart, *Wills of Our Ancestors - A Guide for Family & Local Historians* (Barnsley: Pen &

hükümlerini yerine getiren kişi vasiyetname resmi olarak tanınmadan herhangi bir işlem yapamaz. Vasiyetname sahibi tarafından seçilen vasiyet hükümlerini yerine getirmesi beklenen kişiler vasiyetnameyi kilise mahkemesine götürerek alınan servis karşılığında belirli miktarda ödeme yaparlar. Bu işlemden sonra vasiyetname onaylanır. Çok yaygın olarak belgelerde bulunmasa da erken modern dönem İngiltere’inde, özellikle 1509 ve 1553 yılları arasında, vasiyetname onayının devamında vasiyetname eki bulunur. İngilizce’de “codicil” olarak adlandırılan bu kısım eklemeler veya değişiklikler sağlayan vasiyet niteliğinde bir belgedir.

Vasiyetname sahibinin ölümü ardından vasiyetnamelerin geçerlilik kararını / onayını veren üç çeşit mahkeme bulunmaktadır, bunlar: Canterbury Bölgesi Miras İşleri Mahkemesi, York Bölgesi Miras İşleri Mahkemesi ve Başdiyakoz Mahkemeleridir. Canterbury Bölgesi Miras İşleri Mahkemesi İngiltere ya da Galler’in güney ve iç kesimlerinde yaşayan vasiyetname sahipleri ile ilgilenmektedir.²⁴ Bu bölgelerin bazıları “Berkshire, Buckinghamshire, Cambridgeshire, Cornwall, Derbyshire, Devon, Dorset, Essex, Gloucestershire, Hampshire, Herefordshire, Hertfordshire, Huntingdonshire, Kent, Leicestershire, Lincolnshire, Londra, Middlesex, Norfolk, Northamptonshire, Oxfordshire, Rutland, Shropshire, Somerset, Staffordshire, Surrey, Sussex, Suffolk, Wales, Warwickshire, Wiltshire ve Worcestershire”dir.²⁵ “Makul ölçüde zengin”²⁶ olan vasiyetname sahiplerinin vasiyetnameleri Canterbury Bölgesi Miras İşleri Mahkemesi’nde onaylanır. York Bölgesi Miras İşleri Mahkemesi Canterbury Bölge Mahkemesi ile aynı işleve sahiptir. Cheshire, Cumberland, Durham, Lancashire, Northumberland, Nottinghamshire, Westmoreland ve Yorkshire²⁷ bölgelerinde yaşayan “makul ölçüde zengin”²⁸ vasiyetname sahiplerinin vasiyetnameleri York Bölgesi Mahkemesi’nde onaylanır. Eğer vasiyetname sahibi birden fazla başdiyakozun idaresi altındaki bölgede mal ve mülke sahip ise vasiyetname Piskoposluk Mahkemesi tarafından onaylanır.²⁹

III. Vasiyetnamelerin Tarih Araştırmalarında Kullanılması

Kilise için, “Tanrı’nın yeryüzündeki görevlisi olarak, vasiyetnameleri Tanrı’nın dünyadaki çalışmasını teşvik etmek ve desteklemek için kullanmak Hristiyan’ın görevidir.”³⁰ Vasiyetnameler kaynak olarak oldukça kişisel belgelerdir ve aile tarihi ve yerel tarih çalışan tarihçilerin üzerine çalıştıkları zamanı daha yakından incelemelerine yardımcı olurlar. Bizi atalarımıza ve kadın, erkek zihnine diğer kaynakların elveremeyeceği kadar yaklaştırırlar. Vasiyetnameler üzerine çalışan Dr. Burgess “Vasiyetnameler, tarihçilere sıradan erkek ve kadınların yaşamlarının ve inançlarının en

---

Sword Books, 2012), 21.

24 Bu makalede spesifik olarak İngiltere’den bahsedilmektedir ancak bilinmesi gerekir ki İngiltere’de geçerli olan tüm gelenek ve kurallar Galler için de geçerlidir. Bu çalışmanın dahil edildiği yüzyıllarda İskoçya bir krallıktı ve günümüz Britanya’sına dahil değildi. Bu nedenle İskoçya çalışmaya dahil edilmemiştir.

25 Karen Grannum ve Nigel Taylor, *Wills and Other Probate Records: A Practical Guide to Researching Your Ancestors’ Last Documents* (National Archives, 2004), 14.

26 Grannum ve Taylor, *Wills and Other Probate Records*, 14.

27 Grannum ve Taylor, *Wills and Other Probate Records*, 14.

28 Grannum ve Taylor, *Wills and Other Probate Records*, 14.

29 Grannum ve Taylor, *Wills and Other Probate Records*, 14.

30 Caroline Litzenberger, *The English Reformation and the Laity: Gloucestershire, 1540-1580* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 171.

azından bir yönünün ayrıntılı bir anlayışını sağlar”³¹ diyerek vasiyetnamelerin kullanımının tarihi araştırmalardaki önemini belirtmiştir. Vasiyetnameler sadece erken modern dönemde insanların elden çıkardığı mülk ve serveti ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda tarihçilerin hayata, ilişkilere, geleneklere, dini inanca ve kişisel dindarlığa tanıklık etmelerini sağlar. 16.yy. İngiltere’sinin dini tarihini araştırmak isteyen tarihçiler, din ve kişisel dindarlığın derin bir şekilde anlaşılmasını sağladıkları için vasiyetnameler üzerinde daha fazla çalışma yapmaya başlamışlardır. Ruhban sınıfından olmayanların dindarlığını yansıtmaları açısından vasiyetnamelerin geçerliliği konusunda birçok argüman vardır. Dr. Champion “Yazılan vasiyetnamelerin vasiyetname sahiplerinin arzularını ve dini tutumlarını ne ölçüde yansıttığını sorgulamıştır.”³² şeklinde belirtmektedir. Bir vasiyetname sahibinin vasiyetini etkileyebilecek birkaç unsur bulunmaktadır. Aile üyeleri, arkadaşlar, katiplik görevini üstlenen rahip, vasiyetname sahibinin sahip olduğu hastalığın ciddiyeti, Araf Düşüncesi vb. etkenler, unsurları küçümsenemeyecek etkenlerdir. Buna ek olarak bu unsurlar kişisel dindarlığın tahlil edilmesi açısından bir vasiyeti tamamen geçersiz kılamaz. Uygun bir metodoloji ile girizgahların ve vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim ettiği kısımların analiz edilmesi sonucu, tarihçilerin kişisel dindarlık ve inançlara yönelik tutumu incelemesi mümkündür. Vasiyetnameler din çalışmalarının yanısıra cinsiyet, istihdam ve yaşamsal coğrafyanın analiz edilmesine de fayda sağlamaktadır. Standart bir vasiyetname cinsiyet, ikamet yeri, ilçe, mülk, servet ve vasiyetname sahibinin yakınları hakkındaki bilgi verir. Vasiyetnameler sıklıkla dini araştırmalar için kullanılsa da bu kaynaklar üzerinden toplumsal cinsiyet çalışmaları, popülasyon çalışmaları, bölgesel araştırmalar, ekonomik çalışmalar, aile tarihi araştırmaları ve meslek araştırmaları yapılabilmektedir ve bu açıdan zengin kaynaklardır. Vasiyetnameler doğaları gereği hem değerli hem de tartışmaya açık kaynaklardır bu nedenle vasiyetnameler birincil kaynak olarak kullanırken ve bu kaynaklar üzerinden beyanda bulurken araştırmacıların dikkatli olması gerekmektedir. Bu kaynakların girizgâh ve vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim ettiği kısım standartlaştırılmış bir formatta olsa da belgeler standartlaştırılmamıştır. Dr. Champion “Vasiyetnameler standart bir formül izlemiştir.”³³ diye belirtmiştir ancak 16.yy. İngiltere’inde, özellikle papalık politikasının reddedilmesinden sonra, çeşitli formüller uygulanmıştır. Vasiyetnameler üzerinden yüzde yüz bir yargıya varmak mümkün değildir. Dr. Burgess “Vasiyetnamelere güvenen tarihçi asla kesinlikten yararlanamaz.”³⁴ diye belirtmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi bir vasiyetnamenin vasiyetname sahibinin hür iradesi ile mi yazıldığı yoksa rahibin etkisi altında mı yazıldığını belirlemenin kolay bir yolunun olmamasıdır. Aynı bölgede ya da şehirde yaşayan vasiyetname sahiplerinin kullandıkları formül ve ilgili rahip takip edilerek bunun sonucuna ulaşılabilir. 1549 yılında Leicestershire bölgesinde yazılmış üç tane vasiyetname bulunmaktadır ve formülleri birbirinden farklıdır. William Turville’in vasiyetnamesinin girizgahı geleneksel ve en sık rastlanan

31 Clive Burgess, “Late Medieval Wills and Pious Convention: Testamentary Evidence Reconsidered,” içinde *Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England*, ed. Michael Hicks (Gloucester: Alan Sutton, 1990), 14.

32 Matthew Champion, “Personal Piety or Priestly Persuasion: Evidence of Pilgrimage Bequests in the Wills of the Archdeaconry of Sudbury, 1439-1474,” *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 3, no. 3 (2012): 71.

33 Champion, “Personal Piety or Priestly Persuasion,” 72.

34 Clive Burgess, “Late Medieval Wills and Pious Convention: Testamentary Evidence Reconsidered,” içinde *Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England*, ed. Michael Hicks (Gloucester: Alan Sutton, 1990), 15.

girizgâh olan “In Dei Nomine Amen”³⁵ olarak Latince yazılmıştır. Diğer iki vasiyetnamenin girizgâh dili ise İngilizce yazılmıştır ve kullanılan formül geleneksel formülden farklıdır. John Staesmore’nin vasiyetnamesinin girizgâh bölümü bulunmamaktadır ve bu alışılmışın dışındadır. siyetname direkt olarak tarih bilgilendirmesi ile başlamaktadır. 1549 yılından, Leicestershire bölgesinden olan ve Randolphi Woode’ye ait olan diğer bir vasiyetnamenin girizgâhı ise “In the Name of the High and Blessed Trinity”³⁶ ile başlamaktadır. Aynı yıl ve bölgedeki üç farklı vasiyetnamede yer alan bu üç girizgâh örneği, yüzde yüz kesinlik olmasa da ilgili rahibin etkisinin vasiyetname sahiplerinin üzerinde olmadığını göstermektedir.

Din tarihini ya da kilise tarihini vasiyetnameler üzerinden incelemenin en avantajlı yanı kategorize edilebilir olmalarıdır. Vasiyetnameleri belirli bir sınıflandırma üzerinden kategorize ederek incelemek mümkündür. Cinsiyet çalışmaları, bölgesel çalışma, dini ya da ekonomik çalışma yapılmak istendiği takdirde vasiyetnameler ilgili çalışma için sınıflandırılarak, örneğin şehir-şehir ya da bölge-bölge, yıllar içindeki değişim rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.

Vasiyetnameler Reformasyon ya da Reformasyon Öncesi çalışmaları için çok önemli kaynaklardır. Tarihçilerin İngiliz Reformu sırasında dini değişimin kanıtlarını izlemelerine yardımcı olurlar ve belirli bölgelerin Reformasyon hareketinden ötürü mü yoksa kralların baskısından ötürü mü etkilendiğine dair sorulan en değerli soruya ışık tutarlar.

IV. Vasiyetnamelerin Birincil Kaynak Olarak Kullanılması ve Kullanılan Metotlar

1. Kullanılan Metotlar Üzerine Tartışmalar

Vasiyetnameler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı vasiyetnamelerin birincil kaynak olarak kullanılmasına olumsuz bir şekilde yaklaşırsa da bazı araştırmacılar vasiyetnamelerin eşsiz ve zengin kaynaklar olduğunu ve kullanılabilirliğini savunmuştur. Michael L. Zell, “Fifteenth and Sixteenth Century Wills as Historical Sources” adlı makalesinde dini girizgâhların tarihçiler tarafından popüler dini inançlarındaki değişiklikler için iyi bir rehber olarak kullanılabileceğini³⁷ belirtmiştir. Dini girizgâhlar ilgili vasiyetname sahiplerinin kişisel inançlarını anlama açısından teorik olarak önemli kaynaklar olsa da Zell, “tarihçilerin girizgâhları büyük bir dikkatle ele almaları gerektiğini zira ilgili vasiyetnamenin kimin tarafından yazıldığından tam olarak emin olunamadığını”³⁸ vurgulamıştır. Pek çok tarihçinin katiplerin vasiyetnameler üzerine tartıştığı gibi Zell’de girizgâh bölümünün vasiyetname sahibinin mi yoksa ilgili kâtabin mi ürünü olduğundan emin olunamayabileceğinden, girizgâhların muğlak oluşunu da belirtmiştir. Girizgâh bölümünü 16.yy’da kişisel inancı tespit etmenin bir yolu olarak kullanmanın tartışmalı yönlerinden bir tanesi bunların sınıflandırılmasıdır.

“1530’ların sonlarından itibaren vasiyetnameler, Kutsal Bakire Meryem ve Azizlerin şefaatinin çağrıştıran geleneksel Roma Katolik formülünü bırakmaya başlamıştır. Bunun yerine, Bakire veya

35 TNA PROB 11/32/575. Türkçe çevirisi: Tanrı adına, Amin.

36 TNA PROB 11/33/288. Türkçe çevirisi: Yüce ve Kutsanmış Üçlü Adına.

37 Michael L. Zell, “Fifteenth- and Sixteenth Century Wills as Historical Sources,” *Archives* 14, no. 62 (1979): 69.

38 Zell, “Fifteenth- and Sixteenth Century Wills as Historical Sources,” 69.

Azizler'den söz etmeyen, geleneksel kullanımın dışında bir formül ve kurtuluş hakkında özel olarak Protestan fikirleri öneren formüllerle değiştirilmeye başlanmıştır.”³⁹

16.yy'da, 8. Henry döneminde, özellikle 1530'dan sonra, insanlar ruhlarını Tanrı'ya bırakmaya başlamışlardır, bu Katolik ya da geleneksel formül kullanılarak yazılan vasiyetnamelerin tarzının bozulduğunu göstermektedir. Katolik formülünü kullanmayan vasiyetname sahiplerinin Protestan olma olasılığı yüksektir. Michael L. Zell, “The Use of Religious Preambles as a Measure of Religious Belief in the Sixteenth Century” adlı makalesinde girizgâh kısmını kategorize etmiştir. Zell'e göre bu kısım üç formdan birini alabilir.⁴⁰ Bunlar Katolik, geleneksel olmayan ve Protestan formlarıdır. Geleneksel olmayan girizgâhlar Katolik girizgâhların basitleştirilmiş halidir. Bu nedenle vasiyetname sahibinin ruhunu yalnızca Yüce Tanrı'ya bırakması geleneksel değildir ancak yine de Katolik bir vasiyetname yazma şeklidir. Zell'in Protestan olarak adlandırdığı form girizgâh bölümlerinden değil ancak vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim ettikleri ve İngilizce'de “committal” olarak adlandırılan kısımdan edinilebilir. Protestan formunda vasiyetname sahipleri Mesih'ten kurtuluşları için merhamet dilenirler. Martin Heale *The Abbots and Priors of Late Medieval and Reformation England* adlı kitabında;

“8. Henry'nin hükümdarlığının son yıllarında sağ kalan diğer vasiyetnameler eski başrahipler ve manastır başrahiplerinin doğuştan gelen muhafazakarlıklarını göstermektedir. Çoğu ruhban sınıfı üyesi geleneksel girizgâh formülünü kullanarak ruhlarını Tanrı'ya, Kutsal Bakire'ye ve Göklerin Topluluğuna bırakmıştır.”⁴¹ bilgisini vermektedir.

Martin Heale bu çalışmasında birçok araştırmacının da belirttiği Katolik ya da geleneksel girizgâh ve vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim ettiği kısmın formülünü ve bu kısımların kategorize edilebilirliğini savunmuştur.

Claire Cross, “The Development of Protestantism in Leeds and Hull, 1520-1640: The Evidence from Wills” adlı makalesinde “vasiyetnamelerin güvenilirliği konusundaki çekinceye rağmen kişisel yazışmaların yokluğunda, dini eğilimleri ölçmek için tek makul ve kapsamlı kaynaklar vasiyetnamelerdir.”⁴² diye belirtmiştir. Cross, vasiyetname sahiplerinin kişisel dindarlıklarını ve inançlarını analiz etmede vasiyetnamelerin din tarihi çalışan tarihçiler açısından çok önemli bir kaynak olduğunu bu çalışmasında vurgulamaktadır. Cross aynı makalesinde vasiyetname sahiplerinin aşağı yukarı 1540 yılına kadar Leeds'de ruhlarını Tanrı'ya, Aziz Meryem'e ve Cennetteki tüm Azizlere bıraktıklarını belirtmiştir. İlahi okutmak ve ayin için para bağışlanan sunak ya da şapellerin 6. Edward döneminde inihalinden sonra Aziz Meryem ve diğer Azizler Leeds ve Hull'da vasiyetnamelerden kaybolmaya başlamıştır. Leeds'de yazılan vasiyetnamelerin çoğunda kaybolmaya başlayan Aziz Meryem ve diğer Azizlerin kullanımı Kraliçe Mary'nin restorasyonu sonucu geri dönmüşlerdir. Cross'un makalesinde açıkça yapılan bir vasiyetname sınıflandırması bulunmamaktadır ancak vasiyetname sahiplerinin ruhlarını teslim etmelerinin geleneksel yolunun değiştiği ve bu bireylerin ruhlarını yalnızca Tanrı'ya teslim ettikleri aşikardır.

39 Zell, “Fifteenth- and Sixteenth Century Wills as Historical Sources,” 69.

40 Michael L. Zell, “The Use of Religious Preambles as a measure of Religious Belief in the Sixteenth Century”, *Historical Research*, 50 (1977): 246, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.1977.tb01720.x>

41 Martin Heale, *Abbots and Priors of Late Medieval and Reformation England* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 366.

42 Claire Cross, “The Development of Protestantism in Leeds and Hull, 1520-1640: The Evidence From Wills”, *Northern History* 18, no. 1 (1982): 230. <https://doi.org/10.1179/007817282790176681>

Bu değişim Cross’unda belirttiği gibi “açıkça Protestan”⁴³ formülü olarak tanımlanabilir.

Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars, Traditional Religion in England, 1400-1580* adlı kitabında Reformun etkisini vasiyetnameler aracılığıyla araştırılmasını tartışmıştır.

“Dinsel değişimin kanıtını arayan tarihçiler daha çok vasiyetname sahibinin ruhunu Tanrı’ya adadığı ancak sıklıkla da malını ruhunun sağlığı için elden ilgili kişi ya da kurumlara vermeden önce Azizlere adadığı Tudor vasiyetnamelerinin girizgahlarına odaklanma eğilimindedirler. Bu tür girizgahların ifadelerindeki kaymalar, örneğin Azizlerden herhangi bir şekilde bahsedilmemesi, yalnızca Mesih’in erdemlerine güvenmenin ifade edilmesi, iyi işlerin değerinin reddedilmesi gibi, Protestan inancının bir işaretidir.”⁴⁴

Duffy vasiyetnameleri kategorize etmemiş olsa bile, Azizlerin vasiyetnamelerin girizgahlarından çıkarılmasının geleneksel / Katolik vasiyetname yazımının reddedildiğine işaret edebileceği fikrini destekliyor gibi görünmektedir. Başka bir deyişle, Katolik vasiyetname yazım formülünü uygulamayan vasiyetname sahiplerinin Protestan olma olasılıkları yüksektir.

Vasiyetnamelerin kişisel inançlarının istatistiksel analizinde vasiyetnameleri kullanmanın öncülerinden olan A.G. Dickens, “The Early Expansion of Protestantism in England 1520-1558” adlı makalesinde vasiyetnameleri kategorize ederek eklemiştir;

“Geleneksel vasiyetnameler vasiyetname sahiplerinin ruhunu Cennetteki Azizlere bırakmasıyla başlarken, Protestan tipi bu uygulamayı doğal olarak bir kenara bırakıp vasiyetname sahibinin ruhunu Tanrı’ya ya da Mesih’e bıraktığını gösterir.”⁴⁵

Dickens, bazı tarihçilerin aksine, kişisel inançlar hakkında istatistiksel bir sonuç elde etmek adına vasiyetnameler üzerinden din tarihi incelemelerini desteklemiştir ve kendisi de kişisel inançlar üzerine olası görüşleri görebilmek adına vasiyetnameleri kategorize etmiştir.

Caroline Litzenberger, *The English Reformation and the Laity: Gloucestershire, 1540 – 1580* adlı kitabında çalışmayı bir adım öne taşıyarak vasiyetnameleri üç farklı biçimde kategorize etmiştir. Kategorilerini “Geleneksel (Traditional), Belirsiz (Ambiguous) ve Protestan (Protestant)” olarak adlandırmıştır.⁴⁶

Tablo 1 –Caroline Litzenberger tarafından yapılan girizgâh kategorizasyonu

Geleneksel	Bakire Meryem ve/veya Cennetin Kutsal Topluluğu
Belirsiz	Yüce Tanrı ve / veya İsa Mesih
Protestan	Doğrudan Tanrı'ya hitap eden vasiyetname sahibi

43 Cross, “The Development of Protestantism in Leeds and Hull,” 232.

44 Eamon Duffy, *Traditional Religion in England, 1400-1580* (New Haven: Yale University Press, 2005), 505.

45 A. G. Dickens, “The Early Expansion of Protestantism in England 1520-1558,” *Archiv für Reformationsgeschichte*, 78 (1978): 187-222, <https://doi.org/10.14315/arg-1987-jg10>.

46 Caroline Litzenberger, *The English Reformation and the Laity: Gloucestershire, 1540-1580* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 172.

Litzenberger geleneksel olarak adlandırdığı kategoriye vasiyetname sahibinin ruhunu Meryem Ana'ya ve/ya da Kutsal Cennet Topluluğuna teslim edenleri eklemiştir. Belirsiz olarak adlandırdığı kategoriye, Tanrı'ya ve/ya da Hz. İsa'ya teslim edenleri, Protestan olarak adlandırdığı kategoriye ise direkt olarak Tanrı'ya teslim edenleri eklemiştir ve araştırmalar için kendi metodunu geliştirmiştir. Geliştirilen bu metot üzerinden birçok çalışma yapılmış olmasına karşın vasiyetnamelerin girizgâh bölümlerinin bu şekilde sınıflandırılmasında bazı eksiklikler bulunmaktadır.

Geleneksel (Traditional) olarak kategorize edilen vasiyetnamelerin girizgâh ya da ruhların teslim edildiği kısımda vasiyetname sahibi ruhunu Tanrı'ya, Meryem Ana'ya ve Azizlere teslim eder. Bu kategori birçok tarihçi tarafından aynı şekilde kullanılmaktadır ve tartışmasız bir şekilde kabul edilmiştir. Bu sınıflandırma İngiltere'de 1529 yılına kadar çoğunlukla kullanılmıştır.

Belirsiz (Ambiguous) olarak kategorize edilen vasiyetnamelerin girizgâh ya da ruhların teslim edildiği kısımda vasiyetname sahibi ruhunu "Tanrı ve Meryem Ana'ya", "Tanrı ve Azizlere" ya da "Tanrı, Hz. İsa, Meryem Ana ve Azizler'e" teslim eder. Bu sınıflandırmanın belirsizliğinin nedeni insanların ruhlarını geleneksel sınıflandırma olan "Tanrı, Meryem Ana ve Azizlere" teslim etme formülünün dışına çıkmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da kişisel dindarlığın incelenmesini zorlaştırmaktadır. Geleneksel olarak kategorize edilen formül içerisinde bir unsurun çıkarılması ya da Hz. İsa'nın eklenmesi 16.yy'da ortaya çıkan Refomasyon ya da Lolardlığın etkisini gösterebilir. Vasiyetname sahiplerinin geleneksel kategoriden iki unsuru kullanarak (Tanrı ve Meryem Ana ya da Tanrı ve Azizler) eksik bir şekilde kullanım yapmaları hala geleneksel sınıflandırmaya bağlı olduklarını ya da karşı geldiklerini gösterebilir, bu nedenle bu kategori altındaki kullanımlar belirsiz olarak adlandırılmıştır. Caroline Litzenberg ruhun Tanrı ve Hz. İsa'ya teslim edilmesini belirsizlik olarak kategorize etmiştir. Ancak bu sınıflandırmada dikkat edilmesi gereken nokta geleneksel olarak kategorize edilen kullanımın bozulmasıdır. Katolik inancında Meryem Ana'nın ve Azizlerin önemi göz önünde bulundurulduğunda, ruhun Tanrı ve/veya Hz. İsa'ya teslimi belirsizliği değil geleneksel kullanımın dışına çıkıldığını göstermektedir.

Protestan olarak kategorize edilen vasiyetnamelerin girizgâh ya da ruhların teslim edildiği kısımda vasiyetname sahibi ruhunu Hz. İsa'ya, Baba Oğul ve Kutsal Ruh'a ve Tanrı'ya ya da hem Tanrı hem de Hz. İsa'ya teslim eder. Dickens da Tanrı ve Hz. İsa'nın girizgâh ya da ruhun teslim edildiği kısımda kullanılmasını Protestan bir unsur olarak sınıflandırmıştır. Geleneksel vasiyetnamelerde kullanılan Meryem Ana ve Azizlerin kullanımdan çıkarılması olası bir Protestan sempatisizliğine işaret edebilir. Yaygın Katolik uygulamasına göre, Azizler ve Meryem Ana, Tanrı ile tebaaları arasında önemli bir aracılık rolü oynamaktadırlar ve aralarındaki doğrudan bağlantıya bir derece engel olurlar. Protestanlık inancına göre Tanrı ile tebaası arasında bir aracı olmamalıdır. Bu nedenle, vasiyetname sahipleri Protestan sempatisini göstermek amacı ile geleneksel vasiyetname yazma biçimini kullanmayı bırakmaya başlamışlardır. Son araştırmalardan farklı olarak, özellikle yaptığım araştırmalar sonrası 1529 ve 1553⁴⁷ yılları arasında ruhun Tanrı, Hz. İsa ve Baba Oğul Kutsal Ruh'a teslimlerin artması sonucu, bu unsurları Protestan sınıflandırmasına eklemeyi uygun bulmaktayım.

47 Luther'in 95 Tez'ini yayınlamasının ardından 1529 yılında İngiltere'de vasiyetnamelerde gözle görülür şekilde Protestan sempatisi başlamıştır ve ilk Protestan kral olan 6. Edward'ın ölüm yılı olan 1553 yılına kadar artarak devam etmiştir.

Litzenberger ve onun metodunu araştırmalarında kullanan tarihçiler, kategorileri Geleneksel, Belirsiz ve Protestan olarak sınırlayarak ve sınıflandırmaları aynı şekilde kullanarak iyi bir sonuç elde edememiş olabilirler. Araştırmaların daha iyi sonuç vermesi açısından bir kategorinin daha eklenmesinin belirsizliği ortadan kaldıracakını düşünmekteyim. şu ana kadar üzerinde çalışılmamış olan kişisel dindarlıklarını ve dini görüşlerini saklamak isteyen Kripto Protestanların ve Kripto Katoliklerin keşfedilmesine yardımcı olacak bir sınıflandırmanın oluşturulması vasiyetnamelerin değerlendirilmesinde ortaya çıkacak olan muhtemel sınıflandırma hatalarını ortadan kaldıracaktır. Bu nedenle Kripto PK (Prot/Cat) olarak kategorize ettiğim bu sınıflandırma hükümetin baskısını ezoterik olarak reddeden kişilere aittir. Kripto PK adı altında Protestan kimliklerini saklamak isteyen vasiyetname sahipleri girizgâh ya da ruhların teslim edildiği kısımda “Hz. İsa, Meryem Ana, Azizler” ya da “Hz. İsa ve Meryem Ana” unsurlarını kullanmaktadırlar. Tanrı'nın bu sınıflandırma içerisinde kullanılmaması daha önce de Geleneksel olarak bahsedilen Katolik formülü reddettiklerini göstermektedir. Ancak Hz. İsa'nın eklenmesi Protestan sempatisini göstermektedir. Katolik kimliklerini saklamak isteyen vasiyetname sahipleri “Tanrı, Hz. İsa, Azizler” ya da “Tanrı, Hz. İsa, Meryem Ana” unsurlarını kullanmaktadırlar. Hz. İsa'nın Geleneksel kategoriye yakın bir kategori içerisinde kullanılması baskı altındaki Katolikleri göstermektedir. Bu sınıflandırma türünde Katolik vasiyetnamelerde kullanılan iki unsur kullanılmaktadır.

Tablo 2– Tarafıma ait olan girizgâh kategorizasyonu⁴⁸

Geleneksel	"Tanrı, Meryem Ana ve Azizler"
Protestan	1) "İsa Mesih" 2) "Kutsal Üçlü" 3) "Tanrı" 4) "Tanrı ve İsa Mesih"
Belirsiz	1) "Tanrı ve Meryem Ana" 2) "Tanrı ve Azizler" 3) "Tanrı, İsa Mesih, Meryem Ana ve Azizler"
Kripto KP	Kripto Protestanlar: 1) "İsa Mesih, Meryem Ana ve Azizler" 2) "İsa Mesih ve Meryem Ana" Kripto Katolikler: 1) "Tanrı, İsa Mesih, Azizler" 2) "Tanrı, İsa Mesih ve Meryem Ana"

48 Oğulcan Çelik, “The Religion of the Gentry and Middling Classes: The English Reformation as Reflected in Wills, 1509-1553.” (Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2019).

Geleneksel kategori dışında yukarıda tartışılan ve oluşturulan metot vasiyetnamelerde dini mirasın verildiği bölüme bakılmaksızın yalnızca girizgâh ve ruhların teslim edildiği kısımlar üzerine yapılan çalışmalarda kişisel inançların incelenmesinde yardımcı olacak ve daha iyi bir sonuç verecektir.

2. Vasiyetnamelerin Kaynak Olarak Kullanımının Güvenilirliği Üzerine Tartışmalar

Vasiyetnamelerin birincil kaynak olarak kullanılabilirliği ve sınıflandırılmasının üzerine yapılan tartışmaların yanısıra birincil kaynak olarak güvenilirliği de birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır. Clive Burgess bu araştırmacılardan biridir. Burgess, “Late Medieval Wills and Pious Convention: Testamentary Evidence Reconsidered” adlı makalesinde;

“Vasiyetnameler bol miktarda bilgi veriyor gibi görünmektedir, öyle ki her birinin bir vasiyetname sahibinin dini niyetine ilişkin nispeten gerçekçi bir izlenim sunduğunu varsaymak çok kolaydır. Bu öncülden yola çıkarak belirli şehirler için var olan tüm vasiyetnameleri analiz ederek çağdaş dini davranışların özelliklerini oluşturmaya çalışan tarihçiler, vasiyetnamelerin ayrıntılarını sınıflandırmak ve yorumlamak ile o kadar meşgul olmuşlardır ki, kanıtlarının güvenilirliği ile ilgili temel varsayımları sorgulamayı ihmal etmişlerdir.”⁴⁹ diye belirtmiştir.

Tarihsel kaynaklar olarak vasiyetnameler, bir kâtip tarafından bir bireyin ölümüne yakın olduğu zaman yazılması gerektiği için doğası gereği muğlaktır. Vasiyetname sahibi adına vasiyetnameyi yazan rahibin etkisi küçümsenemese de tüm vasiyetname sahiplerinin vasiyetnamelerinin yazan rahibin etkisi altında kalarak yazıldığını belirtmek imkansızdır. Vasiyetnameler diğer tarihi kaynaklar kadar güvenilir değildir. Edward Hallet Carr “tarihçinin yorumundan bağımsız ve nesnel olarak var olan tarihsel gerçeklerin temeline olan inancın saçma bir yanlışlık”⁵⁰ olduğunu belirtmiştir. Her tarihçi bir bilginin kaynağını ya da parçasını almakta ve kendi zihnine göre işlemektedir. Her insanın her olayı farklı bir şekilde yorumlamasına yol açan benzersiz ve karmaşık bir düşünce kümesi bulunmaktadır. Bu nedenle, Carr mantıksal olarak haklıdır. Bir bireyin güvendiği bir bilgi parçası veya bir kaynak başka bir zihnin ürünüdür ve manipüle edilebilmektedir. Bu nedenle Burgess’in tarihsel kaynaklar olarak vasiyetnamelerin güvenilirliği açısından makul bir şekilde kaygılı olduğuna inanmaktayım. Ancak uygun bir metodoloji ile kişisel dindarlık ve vasiyetname sahiplerinin inançları, elde edilen sonuçlar sorgulanabilir olsa bile vasiyetnameler aracılığı ile takip edilebilir zira vasiyetnameler yüzde yüz kişisel olanı yansıtmayabilir ancak vasiyetname sahiplerinin inançları genel bir model sunabilir.

“J.D Alsop “Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae” adlı makalesinde vasiyetnamelerin güvenilirliğine karşı çıkmıştır. “Bireysel inanç açısından dini girizgâh bölümü vasiyetname sahibinin dinine yönelik güvenilmez bir rehberdir. – ya da en azından güvenilirliği şüpheli olan ve çoğu durumda kanıtlaması imkânsız olan bir rehberdir.”⁵¹ diye belirtmiştir.

49 Clive Burgess, “Late Medieval Wills and Pious Convention: Testamentary Evidence Reconsidered,” içinde *Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England*, ed. Michael Hicks (Gloucester: Alan Sutton, 1990), 15.

50 E. H Carr, *What Is History?* (London: Penguin, 1990), 12.

51 J. D. Alsop, “Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae,” *The Journal of Ecclesiastical History* 40, no. 1 (1989): 19–27, <https://doi.org/10.1017/S0022046900035405>.

Tarihsel araştırmalarda, bir araştırmacı doğası gereği hepsi insan ürünü olan kaynakların kolaylıkla manipüle edilebilen, değiştirilebilen ya da ekleme yapılabilen dokümanlar olması sebebi ile yüzde yüz kaynak güvenilirliği ile araştırma yapamayabilir. Bu nedenle Alsop'un imkânsızlık konusundaki ifadesi yanlış olabilir ve bu ifadeyi yıkan birçok ekonomik, yerel, bölgesel ve dini araştırmalar bulunmaktadır.

Matthew Champion, "Personal Piety or Priestly Persuasion: Evidence of Pilgrimage Bequests in the Wills of the Archdeaconry of Sudbury, 1439-1474" adlı makalesinde vasiyetnamelerin tarihsel kaynak olarak güvenilirliğini ve geçerliliği ve kâtibin vasiyetname üzerindeki etkisini tartışmıştır. Bunun yanısıra şu ifade de bulunmaktadır;

"Vasiyetnameler bireylerin hac ziyaretine yönelik tutumlarına ışık tutma potansiyeline sahip gibi görünmektedir ve orta çağın sonlarında alt sınıfların dini inançlarına yönelik herhangi bir çalışmanın özünü oluşturan karmaşık tartışmaya sıklıkla unutulmuş bir ses katmaktadır."⁵²

Dr. Champion'un önceden de belirttiği gibi vasiyetname sahiplerinin belirli olaylara yönelik tutumlarını izlemek için vasiyetnameler kaynak olarak kullanılabilirler. Champion ek olarak belirtmiştir ki;

"Neredeyse istinasız tüm vasiyetnamelerin bireyin serbest biçimli yaratıcı eyleminin sonucu olmadığı unutulmamalıdır. Vasiyetnameler standart bir formül izlediler ve bir dizi unsurun ve bireyin de etkiye sahip olacağı bir ortamda yaratıldılar."⁵³

Girizgahlarda izlenecek bir formül olsa da özellikle 1530'lardan sonra, girizgahlarda kullanılan geleneksel formül değişmiştir ve farklı formüller kullanılmıştır. Bu nedenle girizgahların standart bir formülü olduğunu öne sürmek bu gerçeği görmezden gelmektir zira standartlaştırılmış diyerek Champion vasiyetname sahiplerinin ruhlarını "Yüce Tanrı'ya, Aziz Meryem'e ve Cennetin Azizlerine"⁵⁴ teslim ettiği Katolik ya da geleneksel formülden bahsetmektedir. Ancak vasiyetnameler içinde bu kısım değiştiği için buna standart formül demek yanlış olacaktır.

Will Coster, "Community, Piety, and Family in Yorkshire Wills between the Reformation and the Restoration" adlı makalesinde daha şüpheli yaklaşan tarihçilerden farklı olarak "girizgahın bir bütün olarak incelenmesi vasiyetnamede bulunan kişinin davranışını açığa çıkarabilir" demiştir ve daha da ileri giderek belirli sosyoekonomik gruplar üzerinde çalışılabileceğini de vurgulamıştır.⁵⁵

52 Matthew Champion, "Personal Piety or Priestly Persuasion: Evidence of Pilgrimage Bequests in the Wills of the Archdeaconry of Sudbury, 1439-1474," *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 3, no. 3 (2012): 71.

53 Champion, "Personal Piety or Priestly Persuasion," 72.

54 Champion, "Personal Piety or Priestly Persuasion," 73.

55 Bu konu ile ilgili yüksek lisans tezini: Oğulcan Çelik, "The Religion of the Gentry and Middling Classes: The English Reformation as Reflected in Wills, 1509-1553." (Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2019).

Sonuç

Reformasyon çalışmaları, din tarihi, toplumsal cinsiyet çalışmaları, bölgesel çalışmalar, ekonomi tarihi ve istihdam ve meslek araştırmaları gibi birçok çalışma ve araştırma alanında kullanılabilen vasiyetnameler değerli tarihi kaynaklardan biridir. Geç orta ağ ve erken modern dönem İngiltere’inde çoğunlukla mezhep geçişlerinin takibi ya da belirli bir sosyoekonomik güce sahip sınıfın analizi için kullanılan vasiyetnameler vasiyetname sahibinin dini görüşü, tutumu, cinsiyeti, sağlık durumu, yaşadığı bölge ve şehri, yaşadığı dönemi, taşınabilir ve taşınmaz malları, ailesi ve arkadaşları hakkında araştırmacılara ışık tutmaktadır. Doğası gereği oldukça kişisel olan bu belgeler ilgili vasiyetname sahibinin yaşamını yansıtmaktadır. Bu belgelerin ölüme yakın ya da ölüm yatağında yazılması birçok araştırmacı için tartışma konusu olmuştur. Yazılması sırasında vasiyetname sahibini etkileyecek birçok dış faktör olmasından ötürü araştırmacıların bir kısmı bu belgelerin güvenilirliği üzerine tartışmıştır. Tartışmalar sonucunda ikiye ayrılan araştırmacıların bir kısmı bu kaynakların güvenilir olmadığını ve dikkatli bir şekilde çalışılması gerektiğini, bir kısmı ise bu kişisel belgelerin değerli kaynaklar olduğunu ve bu kaynaklardan edinilecek olan bilgilerin güvenilir olduğunu savunmuştur.

Vasiyetnamelerin tarih araştırmalarında güvenilir bir kaynak olduğunu belirten araştırmacıların bir kısmı bu kaynakların kullanımı ile ilgili araştırma metodu geliştirmiştir. Vasiyetnamelerin girizgâh kısmını ve ruhların teslim edildiği bölümü kategorize ederek yapılan çalışmalar özellikle erken modern dönemdeki dini değişimlerin araştırılmasında yardımcı olmuştur ve dönemin dini tutumunu ve değişimlerini ortaya çıkarmıştır. Bu sınıflandırmalar aynı zamanda dönemin dini değişiminin istatistik olarak analiz edilmesine olanak sağlamıştır. Çeşitli metotlar ile incelenmesi sonucu elde edilen verilerin güvenilirliğinin nispeten artması olağandır. Birçok tarihçi tarafından kategorize edilen vasiyetnamelerin ilgili bölümleri Litzenberger tarafından üç kategoriye ayrılmıştır. Geleneksel, Belirsiz ve Protestan olarak adlandırdığı bu kategoriler araştırmacılara vasiyetnamelerin sınıflandırmasında yardımcı olmuştur. Litzenberger’den sonra vasiyetnameler üzerine herhangi bir metodolojik çalışma görülmemiştir. İlgili metot üzerinde yaptığım çalışmalar sonrası, Litzenberger’in çalışmasında değişiklik yaparak dördüncü kategoriye eklemiş bulunmaktayım, Kripto KP. Oluşturulan bu yeni metot Erken modern dönem İngiliz tarihinde mezhep değişimlerini ve vasiyetname sahiplerinin tutumunu çalışmak isteyen araştırmacılara ışık tutacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

The National Archives (Ulusal Arşiv), Canterbury Miras İşleri Mahkemesi PROB 11/21 serisindeki vasiyetnameler. Belge Referansı: 32

TNA PROB 11/17/624.

TNA PROB 11/33/288.

TNA PROB 11/17/624.

TNA PROB 11/34/166.

TNA PROB 11/18/582.

TNA PROB 11/32/575.

TNA PROB 11/33/288.

TNAPROB 11/22/96.

TNA PROB 11/17.

TNA PROB 11/20.

TNA PROB 11/19/21.

Yazılı Kaynaklar

Alsop, J. D. "Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae." *The Journal of Ecclesiastical History* 40, no. 1 (1989): 19–27. <https://doi.org/10.1017/S0022046900035405>.

Burgess, Clive. "Late Medieval Wills and Pious Convention: Testamentary Evidence Reconsidered". In *Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England*, ed. Michael Hicks, 14-33. Gloucester: Alan Sutton, 1990.

Carr, E. H., *What Is History?*. London: Penguin, 1990.

Champion, Matthew. "Personal Piety or Priestly Persuasion: Evidence of Pilgrimage Bequests in the Wills of the Archdeaconry of Sudbury, 1439-1474." *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 3, no. 3, (2012): 66-82.

Cross, Claire. "The Development of Protestantism in Leeds and Hull, 1520-1640: The Evidence From Wills." *Northern History*, 18:1 (1982): 230-38. <https://doi.org/10.1179/007817282790176681>.

Çelik, Oğulcan. "The Religion of the Gentry and Middling Classes: The English Reformation as Reflected in Wills, 1509-1553." Yüksek Lisans Tezi., İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2019.

<http://hdl.handle.net/11693/52338>

Dickens, A. G. "The Early Expansion of Protestantism in England 1520-1558". *Archiv für Reformationsgeschichte*, 78 (1978): 187-222.

<https://doi.org/10.14315/arg-1987-jg10>.

Duffy, Eamon. *Traditional Religion in England, 1400-1580*. New Haven: Yale University

Press, 2005.

Edwards, Dorothy. *Early Northampton Wills: Preserved in Northamptonshire*

Record Office. Northamptonshire: Publication of the Northamptonshire Record Society, 2005

Ford, Judith. "The Decline in the Use of Latin for Will- and Testament-making in Early Sixteenth- Century Bedfordshire." *Reformation* 1 (1996): 138-148.

Franklin, Peter. *Some Medieval Records for Family Historians: An Introduction to the Purposes, Contents and Interpretation of Pre-1538 Records Available in Print*. Birmingham: Federation of Family History Societies, 1994.

Grannum, Karen and Nigel Taylor. *Wills and Other Probate Records: A Practical Guide to Researching Your Ancestors' Last Documents*. National Archives, 2004.

Heale, Martin. *Abbots and Priors of Late Medieval and Reformation England*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Litzenberger, Caroline. *The English Reformation and the Laity: Gloucestershire, 1540-1580*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Moynahan, Brian. *Book of Fire - William Tyndale, Thomas More and The Bloody Birth of the English Bible*. London: Little, Brown Book Group, 2011.

Orme, Nicholas ed. *Cornish Wills: 1342-1540* Exeter: Devon and Cornwall Record Society, 2007.

Scarisbrick, J. *The Reformation and the English People*. Oxford: Blackwell, 1998.

Stuart, A. Raymond. *Wills of Our Ancestors - A Guide for Family & Local Historians*. Barnsley: Pen & Sword Books, 2012.

Sixteenth Century". *Historical Research*, 50 (1977): 246-49. <https://doi.org/10.1111/j.14682281.1977.tb01720.x>.

Zell, Michael L. "Fifteenth- and Sixteenth Century Wills as Historical Sources". *Archives* 14, no. 62 (1979): 67-74.

Zell, Michael L. "The Use of Religious Preambles as a Measure of Religious Belief in the Sixteenth Century". *Historical Research*, 50(1977):246-49. <https://doi.org/10.1111/j.14682281.1977.tb01720.x>.

Dr. Öğr. Üyesi
Faruk TAŞKIN

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı
faruktaskin@artvin.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2872-4575>

Başvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 15/12/2020 25/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.841255>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Vladimir Jabotinsky'den İngiltere Başbakanına Mektup: İngiltere Hükümetine Hizmet Etmek İstiyoruz

*Letter from Vladimir Jabotinsky to the British Prime Minister: We Want
to Serve the British Government*

Öz

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi Siyonizm'in gerçekleşmesi için politik bir ortam yaratmıştı. Bu savaş ortamında Siyonist liderler Filistin konusunda avantaj elde etmek için çeşitli girişimlerde bulundular. Siyonistler, savaş süresince İngiltere'nin desteğini almak, hatta bir Yahudi lejyon birliği ile cephede yer alarak, savaş sonrası alınacak kararlarda söz hakkı elde etmek istediler. Bu amaç için Vladimir Jabotinsky'nin fikir babası olduğu "Sion Katır Birliği" Çanakkale Savaşı'nda görev aldı. Geri hizmette görev yapan bu birliğin yeterli olmadığını düşünen Jabotinsky, İngiliz hükümetine mektup yazarak Mısır ve Filistin cephesinde aktif görev olacak bir Yahudi lejyonunun kurulması için yardım isteyecektir. Siyonistler bu eylemleriyle, Osmanlı Devleti'nin yenilgisine yardım ederken, Filistin'in kurtuluşa ermesiyle, Yahudilerin hizmetlerinin bir bütün olarak Kutsal Topraklar üzerindeki iddialarının hesaplanamayacak şekilde güçleneceğine inanıyordu. Bu çalışmada, İngiliz arşiv kayıtlarından edindiğimiz Jabotinsky'nin Yahudi lejyonunun kurulması için İngiltere hükümetine yazdığı mektuptan yola çıkarak Siyonistlerin savaşa dahil olma süreci açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yahudi Lejyonu, İngiltere, Filistin, Birinci Dünya Savaşı, Vladimir Jabotinsky.

Abstract

The entry of the Ottoman Empire into the First World War created a political environment for the realization of Zionism. In this war environment, Zionist leaders made various attempts to gain an advantage over Palestine. The Zionists wanted to get the support of Britain during the war, and they wanted to take part in the post-war decisions by even being on the front line with a Jewish legionary unit. For this purpose, the "Zion Mule Corps", of which Vladimir Jabotinsky was the mastermind, served on Gallipoli Campaign. Thinking that this corps serving in the rear service is not enough, Jabotinsky

ATIF: TAŞKIN Faruk, "Vladimir Jabotinsky'den İngiltere Başbakanına Mektup: İngiltere Hükümetine Hizmet Etmek İstiyoruz", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1555-1564)

CITE: TAŞKIN Faruk, "Letter from Vladimir Jabotinsky to the British Prime Minister: We Want to Serve the British Government", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1555-1564)

writes to the British government and ask for help in establishing a Jewish legion that will take active part in the Egyptian and Palestinian front. With these actions, Zionists believed that while helping to defeat Ottoman Empire, and with the liberation of Palestine, the claims of the Jews with their whole services over the Holy Land would be incalculably strengthened. In this study, based on Jabotinsky's letter, which is obtained from British archive records, to the British government for the establishment of the Jewish Legion it is tried to be explained the process of the Zionists' involvement in the war.

Keywords: Jewish Legion, Britain, Palestine, First World War, Vladimir Jabotinsky.

Giriş

19. yüzyılda, Avrupa'da daha önce başlayan bir eğilimin ardından, dünyanın dört bir yanındaki insanlar kendilerini ulus olarak tanımlamaya ve başta kendi devletlerinde (kendi kaderini tayin ve egemenlik) kendi kendini yönetme hakkı olmak üzere ulusal haklar talep etmeye başladı. Bu tarihi dönemde özellikle Avrupa'da yaşayan Yahudiler ulusal bir bilinç geliştirmeye başladılar ve bu amaca ulaşmak için harekete geçti. Yahudiler dünyaya (diaspora) yayıldıkları için, ulusal hareketleri olan Siyonizm, Yahudilerin göç ve yerleşim sürecinde bir araya gelebilecekleri bir yerin belirlenmesini gerektiriyordu. Siyonistler için Filistin mantıklı ve en uygun yer gibi görünüyordu. Bu düşünce doğrultusunda 1882'de, Osmanlı toprağı olan Filistin'e ilk Avrupa Yahudi göçü dalgası başladı.¹ 20. yüzyılın başlarına kadar Filistin'de yaşayan Yahudilerin çoğu, dini öneme sahip dört şehirde yoğunlaşmıştı; Kudüs, El Halil, Safed ve Tiberya bu bölgelerin en önemlileriydi.²

Siyonizm temel amacı, tüm Yahudilerin anti-semitizme karşı tek çözümün, olabildiğince çok Yahudi'nin Filistin/İsrail'de toplanması ve orada bir devlet kurulması olduğu yönündeydi. Theodor Herzl tarafından 1897'de kurulan Dünya Siyonist Örgütü, Siyonizm'in amacının "kamu hukukuyla güvence altına alınan Yahudi halkı için ulusal bir yuva" kurmak olduğunu ilan etti.³ Siyonizm, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan Yahudi karşıtı ayaklanmaların (pogrom olarak da bilinir) bir sonucu olarak Yahudiler arasında taraftar buldu ve Batı'dan destek kazandı. Osmanlı Devleti zayıflıyordu ve Avrupalı güçler, Filistin de dahil olmak üzere Doğu Akdeniz'deki bölgelerde hakimiyetlerini sağlamlaştırıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Siyonist hareketin gerçekleşmesi için politik bir ortam yarattı. Siyonistler, bu süreçte İngiltere'nin yanında yer almalarının Yahudi amaçlarına daha çok hizmet edeceği düşüncesindeydi. İngiltere'yi siyasi olarak desteklemek yetmeyebilirdi. Somut olarak savaşa dahil olmak savaş sonrası alınacak kararlara müdahil olmak önemliydi. Bunun olabilmesi de Yahudi askeri birliklerinin savaşa katılması düşünülmüştür. Bu düşüncüyü ortaya atan ve Yahudi lejyonlarının kurulmasını sağlayan önemli kişilerden birisi de Zeev (Vladimir) Jabotinsky'dir.

1 Nuh Arslantaş, "İslami Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü (Aliya)". *Bellekten*, Cilt: LXXV, Sayı: 274, (2011), 641.

2 Margalit Shilo, "The First World War: An Arena For The Empowerment of Women in The Jewish Community in Palestine". *Journal of Modern Jewish Studies*, 7/1, (2008), 2.

3 Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Batı Emperyalizmi*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 41.

Vladimir Jabotinsky (1880-1840), Ukrayna'nın Odessa kentinde 1880 yılında dünyaya geldi.⁴ Jabotinsky, Roma'da hukuk okumaya gitmeden önce memleketi Odessa'da Rus eğitimi aldı. Gazeteci olması ve dil öğrenme konusunda yeteneği onun güçlü bir propagandacı ve konuşmacı olmasında etkili oldu. Siyonizm'e olan ilgisi, 1903 Rus katliamlarıyla başladı ve Siyonist Kongreleri ve toplantılarına düzenli olarak katıldı. Jabotinsky'nin bağımsız bir Yahudi devleti kurma taahhüdü mutlaktı ve Birinci Dünya Savaşı'nda enerjisini Yahudi Lejyonunu kurmaya harcadı. Görüşleri, Chaim Weizmann da dahil olmak üzere diğer Siyonist liderler tarafından paylaşılmadı, ancak Yahudi Lejyonu projesinde başarılı oldu ve 38. Tabur'da görevlendirildi. Savaşın sona Jabotinsky, Siyonist komisyonda siyasi görevli olarak kısa bir süre geçirdi, ancak İngiliz yetkililerin Balfour Deklarasyonu'nun vaatlerini yerine getirmediğini düşündüğü için istifa etti. *Haganah*'ın lideri olarak 1920'deki Arap-Yahudi isyanlarına katıldı, tutuklandı ve ardından serbest bırakıldı. Daha sonra Siyonist yönetime hizmet etti ve Siyonist gençlik hareketi *Betar*'ın kurucusu oldu ve manda dönemi boyunca var olan sosyalist Siyonist gruplara karşı revizyonist harekete liderlik etti. 1940 yılında, bölgedeki yönetim tarafından Filistin'den uzaklaştırıldıktan sonra Jabotinsky, New York'taki öldü.⁵

1. İngiltere Hizmetindeki İlk Yahudi Lejyonu: Yahudi Katır Birliği

İngiltere'nin de desteğiyle Siyonistler Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Filistin'de, 418.000 dönüm toprağa ve 47 yerleşim merkezine sahip olmuştu. Siyonistler, buldukları bu toprakların korunması için Yahudi göçmenlerden oluşan "Gece Zaptiyeleri" (*Haşomer*) adını verdikleri milisler kurarak Arap saldırılarına karşı koymaktaydılar. Bu milislerin Yahudi yerleşim bölgelerini koruyan sınırlı bir güce sahip yasal olmayan bir teşkilat olduğu belirtilmektedir. Siyonistlerden oluşan bir lejyon fikri ilk olarak 1914 Kasım'ında İstanbul Üniversitesi mezunu Yitzhak Ben-Zvi tarafından Kudüs'teki Osmanlı kumandanına teklif edilmişse de, bu düşünce kabul görmemiştir.⁶

Birinci Dünya Savaşı'nda hizmete girecek bir Yahudi Lejyonu kavramı, bir süredir birçok Siyonist'in kafasında yer almıştı. Yahudi ulusal rönesansının bir unsuru olarak askeri faaliyetlerin en önde gelen savunucusu olan Siyonist Vladimir Jabotinsky, Müttefiklere Filistin'i Türk yönetiminden kurtarmada yardımcı olacak Yahudi askeri gücü fikrini dile getirdi. Yahudi lejyonlarının fikir babası Vladimir Jabotinsky, savaşın patlak vermesiyle, *Russkie Vedomosti* gazetesi adına Batı Cephesine gönderildi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi Jabotinsky'e harekete geçme fırsatı verdi ve "Kaderimiz Eretz İsrail'de Türk yönetiminden kurtulmaya bağlı ve bu savaşa bir Yahudi askeri birliği olarak katılmalıyız." dedi. Madrid'de Siyonist Örgütün siyasi kolu lideri Max Nordau ile bir araya geldi ve Eretz İsrail'i Türk egemenliğinden kurtarmak için müttefiklerin yanında savaşacak bir Yahudi gücü kurmalarının gerektiğini ileri sürdü. Nordau, Jabotinsky'nin "hem hayali hem de istenmeyen planını kesinlikle reddediyorum" diyerek bu teklifi reddetti. Bu dönemde Yahudiler, Filistin'den Mısır'a toplu bir şekilde göç etmeye başlamıştı.⁷

4 <http://en.jabotinsky.org/zeev-jabotinsky/life-story/childhood-and-youth/>

5 Martin Watts, *The Jewish Legion and The First World War*, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 15.

6 Mim. Kemal Öke, "Çanakkale Savaşlarında Siyonist Alayı'nın Faaliyeti". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, İstanbul, (1987), 404.

7 <http://en.jabotinsky.org/zeev-jabotinsky/life-story/the-legion-and-the-hagana-defense/>

3 Mart 1915'te, sekiz kişilik bir Yahudi komitesi toplandı. Bu toplantıda Siyonist liderlerden Vladimir Jabotinsky ve Joseph Trumpeldor, bir Yahudi lejyonu kurulması için bir plan sundular. Jabotinsky'nin, bir Rus kahramanı olan Joseph Trumpeldor ile tanışması bir Yahudi birliğinin kurulmasını kolaylaştırdı. Yüzbaşı Trumpeldor, 1904-1905 Rus-Japon Savaşında bir kolunu Port Arthur'da kaybetmiş ve Japonlara esir düşmüştü. Rusya'ya döndüğünde bizzat Çar II. Nikolay'ın elinden kuşatma sırasındaki cesaretinden ötürü St. George Nişanı madalyasını alan bir Yahudi'ydi.⁸ Bu ikili, daha sonra İskenderiye'de Mafruza Kampı'nda 200 kişilik bir grupla, bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantı sonunda oy birliği ile Britanya İmparatorluğu'nun safında, Yahudi gönüllülerden oluşan bir birlik kurarak savaşa katılmak için İngiliz askeri yetkililerine başvurma kararı aldılar. Ancak bir süre sonra Vladimir Jabotinsky ve Joseph Trumpeldor arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı. Bu iki Siyonist önder arasında fikir ayrılığının çıkmasının nedeni, oluşturulacak olan Yahudi askeri gücünün hangi cephede Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacak olmasıydı. Jabotinsky, özellikle, Filistin Cephesi'nde aktif görev alacak bir birliğin kurulmasını düşünürken, Mısır'daki İngiliz Komutanlığı'nın kararı çok farklıydı. Mısır'daki İngiliz Komutanı General John Maxwell, ordu yasası uyarınca yabancı uyrukluları savaşan birlikler olarak kabul edilemeyeceğini, ancak onları gönüllü bir taşıma Katır Birliği haline getirebileceğini söyledi. Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Maxwell, böyle bir birliğin, yeni açılacak olan Gelibolu Cephesi'nde kullanılmasını uygun görmüştü. Trumpeldor da bu konuda fikrini şöyle dile getirecekti: "Saldırıya kuzey ya da güney hangi cepheden başlanacağı teknik bir sorundur, her cephe Sion'a götürecektir." General Maxwell tarafından resmi olarak tarihe "*Zion Mule Corps*" yani Siyon Katır Birliği olarak geçecek birliğin başına, Yarbay John Henry Patterson atandı.⁹ Patterson, Güney İrlandalı Protestan kökenliydi. Yahudi tarihi hakkında bilgi sahibi ve Siyonist davaya sempati duyuyordu. 1915 İlkbaharının başlarında Yahudi askerler, İskenderiye Büyük Hahamı Raphael della Pergola tarafından müttefiklerin davasına bağlılık yemini ettiler ve 2 Nisan'da eğitim için kampta alındılar. Kısa bir eğitimden sonra Katır Birliği, 17 Nisan 1915'te iki gemi ile Gelibolu'ya doğru yola çıktı.¹⁰ Askeri birlikte yaklaşık 500 asker bulunurken, subaylar ve kıdemli astsubayların binmesi için 20 at ve nakliye işi için de 750 katır vardı. Patterson'un emrinde beş İngiliz ve sekiz Yahudi subayı vardı.¹¹ Patterson'a yardımcı olarak da binbaşı rütbesine terfi ettirilen Joseph Trumpeldor getirildi. Trumpeldor, Rus-Japon savaşı sonrasında Filistin'e yerleşerek çiftçilik yapmış, Birinci Dünya Savaşı'nın başında da İskenderiye'ye yerleşmişti.¹²

İngiliz tarihinde ilk kez Britanyalı veya sömürgeci olmayanların İngiliz kuvvetlerine bir birim olarak katılması kabul edilmişti. Siyonistlerin emelleri ise çok daha farklıydı. Siyonistler, İngilizleri kullanarak Filistin'e yerleşmek için Gelibolu'ya gidiyorlardı. *Magen David*'i (Davud'un Yıldızı) sembol olarak kabul ettiler ve askeri talimler İbranice yapıldı. Bu askeri birlik savaş cephesinin tüm tehlikelerine maruz kalmasına rağmen, gerçek bir cephe savaş içerisinde yer almamıştı ki zaten İngilizler de böyle bir beklenti içinde değildi. Bu birliğin özel görevi, siperlerdeki birliklere su ve diğer gerekli malzemeleri sağlamaktı. Gelibolu yarımadasının güney kesimindeki Alçı Tepe'nin eteklerinde birkaç ay boyunca dönemin en şiddetli savaşlarında kendilerine verilen

8 J. H. Patterson. *With the Zionists in Gallipoli*. (New York: George H. Doran Company, 1916), 50.

9 Martin Watts, *The Jewish Legion and the First World War*. (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 20.

10 Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*. 51.

11 Patterson. *With the Zionists in Gallipoli*. 61.

12 Mim. Kemal Öke, "Çanakkale Savaşlarında Siyonist Alayı'nın Faaliyeti". 410.

görevleri sadakatle yerine getirdiler.¹³ Siyon Katır Birliği, 29. Tümen'in emrindeki görevini, 9 Ocak 1916'da Gelibolu'nun, Müttefiklerce boşaltılıp tahliye edilmesine kadar, 8 er ve 47 katırı Çanakkale topraklarında bırakarak, İngiliz hükümetinin övgü ve minnettarlığı arasında Haziran 1916'da feshedildiği Mısır'a döndü.¹⁴

2. Yahudi Lejyonunun Kurulması İçin İngiltere'den Yardım İsteği

Birinci Dünya Savaşı'ndaki gelişmeler Siyonist hareketin diplomatik manevraları için altın bir fırsat sunmaktaydı. Özellikle 1917'de İngiliz hükümetinin, Filistin'de Yahudi halkı için ulusal bir yuva kurulmasını taahhüt eden Balfour Deklarasyonu'yla büyük bir dünya gücünün siyasi desteğini sağlayan Yahudiler, siyasi Siyonizm için önemli bir başarı elde etti.¹⁵ Mısır ve Hindistan'ı birbirine bağlayan önemli topraklar üzerinde İngiliz hegemonyasını sürdürecektir savaş sonrası jeopolitik ve stratejik bir hedef olarak Filistin'de bir işbirlikçi Siyonist devlet, İngiliz çıkarlarına da hizmet edebilirdi.

Yarbay John Henry Patterson komutasındaki Zion Katır Birliği, Gelibolu seferi sırasında 1915'te kendini tanıtmıştı. Ancak bu Katır Birliği cephe gerisinde kullanılmıştı. Yahudilerin savaş meydanında daha etkin rol alması için Jabotinsky'ye göre, gerçek manada cephede savaşan bir Yahudi askeri birliğinin kurulması önemliydi. Jabotinsky, İtalya ve Fransa'ya giderek birliği kurma mücadelesine destek için tanıdığı devlet adamlarıyla görüştü. Bu çabaları sonuç vermeyince İngiltere'ye gitti ve İngiliz hükümetini Yahudi lejyonu konusunda ikna etmeye çalıştı.¹⁶

Jabotinsky, İngiltere Başbakanına (David Lloyd George) 24 Ocak 1917 tarihinde bir mektup yazdı. Bu mektupta Filistin ve Mısır'da savaşmak için bir Yahudi Alayının kurulması teklifinde bulundu. Bu Yahudi Alayı planının çeşitli siyasi meselelerle bağlantılı olacağından, talebin doğrudan başbakanına sunulmasının tavsiye edildiği ve konunun değerlendirilerek savaş kabinesi ve ilgili diğer yetkililerin görüşüne sunulması bizzat başbakandan rica edilir.

Jabotinsky mektubunda Gelibolu'da İngiliz Ordusu ile hizmet veren Sion Katır Birliği'nin üstlendiği rolü ve Trumpeldor'un faaliyetlerini belirten belgelerin kopyalarını da mektubuna ekler. Mektupta, Katır Birliğinin kurulmasından sonra, daha büyük bir Yahudi lejyonunun oluşturulması için Londra ve Kahire'de yetkililerle görüşmeler yapıldığı, Eylül ve Ekim aylarında, Londra'nın doğusunda günlük bir gazeteye ilan verilerek ve halka açık toplantılar yapılarak asker toplama kampanyası düzenlendiği ifade edilir. Bu eylemler için içişleri bakanının kişisel onayını aldıklarını ancak resmi desteğin reddedildiği, yetkililerin umursamazlığı yüzünden propaganda çalışmalarının yarıda kaldığı mektupta yer almaktadır.

İngiltere'nin Filistin saldırısını başlatması Siyonistleri de heyecanlandırmıştı. Jabotinsky, mektubunda Yahudi lejyonunun kurulması için başbakanı, "bu isteği size iletirken, sadece Başbakan'a değil, aynı zamanda küçük bir ulusun duygularını bilen bir adama da hitap ettiğimizi söylemek isteriz" diyecektir. Mektupta hesap günü Yahudilerin unutulacağından korktuklarını, taleplerini dile getirme şansı, ülkeleri için savaşmak istediklerini, isimsiz ve dağınık değil kendi

13 Max Raisin, *History of The Jews in Modern Times*, (New York: Hebrew Publishing Company, 1919), 430.

14 <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-zion-muleteers-of-gallipoli>

15 Tariq Dana-Ali Jarbawi, "A Century of Settler Colonialism in Palestine: Zionism's Entangled Project". *The Brown Journal of World Affairs*, Fall/Winter, Volume XXIV, Issue I, (2017), 6.

16 <http://en.jabotinsky.org/zeev-jabotinsky/life-story/the-legion-and-the-hagana-defense/>

Alaylarıyla cephede yer almaları gerektiğini ifade eder.¹⁷

Başbakanı gönderilen mektupta, Yahudi lejyonun oluşturulma planıyla ilgili bir taslak sunulur. Bu taslak metinde İngiltere hükümetinin, Filistin ve Mısır'da savaş hizmeti için bir Yahudi Alayı oluşturması, oluşturulacak bu Yahudi Alayının Birleşik Krallıkta, Mısır'da veya diğer Dominyonlarda gönüllü asker toplama veya diğer yöntemlerle askere alınacak Rus Yahudilerinin sayısı, Fransa'da ile tarafsız ülkelerde gönüllü olarak askere alınacak Rus Yahudilerinin sayısının belirlenmesi ve bu birime hizmet etmek için gönüllü İngiliz vatandaşlarından Alayın çekirdeğini derhal oluşturması istenir. Mısır'da kayıtlı 150 Rus Yahudisinden çoğunun Londra'da 20. Taburda eğitim gördüğü belirtilmektedir. Mısır'a gitmek için kaydolun ikinci Rus Yahudi grubundan, birkaç hafta içerisinde bir araya gelmesi beklenen toplam 280 kişi ve 25 Ekim 1916'dan önce Londra bölgesindeki gönüllü Rus Yahudilerinin oluşturduğu toplamda yaklaşık 200 kişinin bulunduğu belirtilir.

Jabotinsky, İngiliz hükümetinden oluşturulacak Yahudi lejyon birliklerinde görev alacak İngiliz komutanların seçiminde, rütbe, din veya ırk ayrımcılığı yapmayan komutanların atanmasını ister. İngilizler tarafından eğitilen askeri birliklerde (*The Officers' Training Corps*) eğitim almış İngiliz Yahudilerinin bu birliklerde gönüllü olarak görev almasına fırsat verilmesi istenir. Hükümetteki yetkili makamların rızası ile belirlenecek yerlerde askere alma kampanyasına izin verilmesi, çalışmaların yürütülmesi için kolaylık sağlanması ve kampanya için talep edilmesi halinde personel ve fon sağlanması da istenir.¹⁸ Belirtilen isteklerin dile getirilmesinde imzası olanların Mısır'daki Yahudi mülteciler arasındaki hareketin öncülerini olan ve Sion Katır Birliğinin oluşumunu sağlayan Pattorson ve Trumpelder gibi kişilerin Gelibolu cephesinde görev aldığı ve İngiliz askeri yetkililerinin takdirini kazandığı mektupta dile getirilir.

Mektupta Siyonistlerin başlangıçtaki planlarının Filistin cephesi için savaştan bir Yahudi lejyonu oluşturmak olduğu, ancak dönemin askeri gereksinimleri nedeniyle (Mart 1915), küçük bir nakliye biriminin oluşturulduğu belirtilir. Yine de en başından beri İngiltere ve Mısır'daki yetkililerden savaş hizmeti için daha büyük bir Yahudi lejyonu fikrini savundukları ve en son Eylül-Ekim aylarında, İçişleri Bakanı'nın onayı ile Londra'nın doğu kesiminde Hükümete herhangi bir masraf teşkil etmeden sağlanan kaynaklarla asker alımının organize edildiği belirtilir. İngilizlerin Filistin'de ilerlemesi, Ülkede askerlik çağında 30.000'den fazla Rus Yahudi'sinin bulunması ve askeri kullanım sorununun hala çözümsüz olması gerçeği, Doğu Avrupa'daki Yahudilerin durumu, bu çalışmaların devam ettirilmesinin gerekliliğinin önemi vurgulanır. Hemen bir Yahudi birliğinin oluşturulması, askerlik çağındaki yabancıların sorunun çözülmesi, istenilen bir cephede görev verilmesi işleri planının hayata geçmesini hızlandıracaktı. Jabotinsky, İngiliz Hükümetinin bu savaşla bağlantılı olarak Yahudi sorununun, tamamen farkında olduğuna inandıkları vurgusunu belirttikten sonra, "*Bu savaş sadece silahlı kuvvetlerin değil, aynı zamanda siyasi ilkelerin de çatışmasıdır. Açıktır ki, tarafsız ülkeler ve özellikle on binlerce Yahudi'nin hayatın her dalında önemli ve onurlu roller oynadığı Amerika, bazı ülkelerdeki Yahudi halkının anormal durumunu görmezden gelemez ve Batılı güçlerin bu sorundaki sessizliği yanlış yorumlanacaktır*" ifadesini belirtir. Bu nedenle, Yahudi isteklerinin karşılanmasında tek yol, Yahudi halkının Siyonist idealini resmi olarak tanımak ve Yahudi gençlerinin müttefiklerin yanında Filistin'in özgürlüğü için savaştan çağırılması olarak

17 The National Archives' reference CAB 24/9/55-239.

18 CAB 24/9/55-240

ifade edilir.¹⁹

İngiltere’de bu dönemde askerlik çağında otuz bin Rus Yahudi’si bulunmaktaydı. İngiliz hükümetinin bu durumdan faydalanabileceği belirtilir. Eylül ve Ekim 1916’da Doğu Yakası Yahudileri arasında askere alma kampanyalarının başarısız olmasındaki temel sebebin, Yahudi Lejyonu Planının herhangi bir resmi onayının olmamasından kaynaklandığı belirtilir. Jabotinsky, Filistin için bir Yahudi birliğine katılma çağrısının yetkililer tarafından onaylanması halinde sonucun farklı olacağı konusunda ısrar eder. Askere alma kampanyasının ilk adımı olarak, elde var olan çekirdek kadrodan hemen bir birliğin oluşturulması önerilir ve bunun gönüllü kayıt için güçlü bir propaganda aracı oluşturacağı söylenir. Gönüllü birliklerin yeterli olacağı söylene de aksi durumda hükümetin zorunlu yöntemleri kullanmaya karar vermesiyle, Yahudi Alayı programının kendisini daha güçlü hissedebilirdi. Yine de Filistin’de Yahudi geleceği için savaşıacak bir Yahudi birliğine zorunlu askerlik yaptırılması, ülkede sürtüşme ve yurtdışında eleştirilere neden olacağı düşünülmektedir. Filistin için bir Yahudi Alayı’nın kurulmasının, çoğu yüksek eğitimli olan Fransa’dan ve bazı tarafsız ülkelerden (özellikle İsviçre ve İskandinavya) birçok Rus Yahudisini hemen çekeceğinden umutla bahsedilir. Bu Avrupalı acemi erlerin politik değeri sadece onların sayılarıyla ölçülmemeli, bunların her biri, İtilaf devletlerine tamamen kendiliğinden bir güvenin tezahürü anlamına geleceği vurgulanır. Bu olası askere alımda Amerika ve Rusya üzerinde kesinlikle ısrar edilmesinden kaçınılması gerektiği, belki daha sonraki bir aşamada sorunun bu yanının da dikkate alınabileceği belirtilir. Amerikan Yahudileri için bir askere alma kampanyası, tarafsızlığa aykırı olmayan bir biçimde ve profesyonel olarak düzenlenebileceği, Rusya’da on binlerce eğitimli Yahudi gencin bulunduğu, seferber edilmemiş büyük bir genç adam rezervine sahip olduğu, eğer resmi olarak talep edilmesi halinde Rus Hükümeti’nin gönüllülerin gelmesine izin vermeye isteksiz olmayacağı belirtilir.²⁰

Jabotinsky mektubuna görüşlerini desteklemesi için daha önce yaptıkları çalışmaların örneklerini eklemiştir. Belgede, 1915 yılı başlarında Yüzbaşı J. Trumpeldor’un, Sion Katır Birliği’nde Albay Patterson’a yardımcı olarak atandığı ve 27/4/15 tarihinden tahliye tarihine kadar da Gelibolu’da görev yaptığı belirtilir.²¹

Başka bir belgede Çanakkale Savaşı’nda Akdeniz Seferi Kuvvetlerine komuta eden Ian Hamilton’ın Jabotinsky’ye gönderdiği cevap mektubunu ekler. Bu mektupta Hamilton, “Mektubunuzu tüm sevgimle karşıladım. En başından beri Sion Katır Birliği ile çok ilgilendim. Askerlerin görünüşünü beğendim ve birliği ayakları üzerinde tutmak için her zaman özel olarak ilgilendim. Ayrılmadan hemen önce, erkeklerin yarısının bir aylık iyi bir izinle (tam maaşla) İskenderiye’ye geri gönderilmesini ayarladım ve bu sayede daha fazla asker alınacağını ummuştum. Askerler son derece iyi iş çıkardılar, görevlerini ağır mermi ve tüfek ateşi altında sakin bir şekilde yaptılar. Umarım çabalarınızda başarılı olursunuz”.²² sözleriyle Yahudi lejyonuna desteğini belirtir. Asker toplama için kullanılan Siyonist gazete “*Jewish Tribune*” nin 1’den 23’e kadar olan sayılarının Yidişçe (*Yiddish*) basıldığı ve her sayısında İngilizce bir makaleye yer verildiği bilgisi

19 CAB 24/9/55-241.

20 CAB 24/9/55-243.

21 CAB 24/9/55-243.

22 CAB 24/9/55-244.

mektuba eklenmiştir.²³

Jabotinsky'nin çabaları İngiltere çevrelerinde etkili olmaya başlamıştı. Jabotinsky'nin Orta Doğu'da yapılacak İngiliz askerî harekâtı için özellikle gönüllü olmak üzere ısrarı ve desteğine yanıt veren İngiltere, Savaş Kabinesinin 23 Ağustos 1917'de bir Yahudi Lejyonu kurulması kararını onayladı. Vladimir Jabotinsky tarafından müttefiklerin savaşına yardımcı olmak için Britanya, Kanada ve Amerika'daki Yahudiler ve yerel Yahudilerden oluşturuldu.²⁴ İngiltere ordusunun bir parçası olarak Lejyon, 38. 39. 40. ve 42. olmak üzere dört taburdan oluşuyordu. İngiliz gönüllülerden oluşan 38. Tabur, Yarbay Patterson'un komutası altındaydı ve 39. Tabur Kuzey Amerikalı gönüllüler, bir İngiliz Yahudisi olan Yarbay Margolin tarafından komuta ediliyordu. 40. ve 42. Taburlar Filistinli gönüllülerdendi.²⁵ Şubat 1918'de, Lejyon askerleri Londra'da topluca yürüdüktan sonra Filistin'deki cepheye doğru yola çıktılar. Toplamda 10.000 kişi Lejyon'a kaydolsa da bu sayının yalnızca yarısı Filistin'e ulaştı. Bu birlikler İngiliz General Edmund Henry Hynman Allenby'nin emrinde Filistin taarruzunda kullanıldı.²⁶

Yeni Yahudi askerleri kapsayacak şekilde kurulan lejyonlar, Kraliyet Alayı'nın (*Royal Fusiliers*) bir parçasıydı. İlk lejyonu İngiltere'ye Yahudi göçmeni olarak gelenlerden oluşturulan 38. Kraliyet Fusiliers Lejyonu idi. 31 Ekim 1917'de General Edmond Allenby komutasında başlatılan Filistin harekâtının ana savaşlarına katılabilmek için kurulması kararlaştırılan birliğin kuruluşu çok geç oldu. Bununla birlikte, Kraliyet Alayı'nın 38. ve 39. Lejyonları (Birleşik Devletler ve Kanada'da işe alınan gönüllülerin büyük bir bölümünü içeriyordu) 1918 baharında Allenby'nin Ürdün Vadisi üzerindeki savaşlarında yer aldılar. Bölgedeki Araplara, Yahudi isteklerinden daha stratejik önem veren Allenby, Yahudi Lejyonlarına karşı çok sıcak bakmamıştır. Yahudilerin işçi lejyonları olmaları gerektiğini düşüncesiyle onları Batı Hint lejyonları ile birleştirmek istemiştir. 40. Lejyonun Filistin'in Yahudi sakinlerinden alınmasına izin verirken Allenby, bu lejyonları Yahudi tugayına dönüştürmek veya onları Filistin işgalinde büyük bir güç olarak kullanmak için herhangi bir girişimden kaygı duymaktaydı. Lejyonerlere Ürdün Nehri üzerindeki köprüleri koruma ve Türk savaş esirlerini denetleme gibi görevler verildi. Ateşkesin ardından Lejyonlar, Allenby'nin karargâhı tarafından daha da ötekileştirildi. Statüleri konusundaki belirsizliğin devam etmesi üzerine Lejyonerler zaman zaman tepkilerini dile getirmişlerdi. 1919'un sonunda, küçülen lejyonlar, sembollerini *Menora*'nın olan "Birinci Yahudi Taburu" unvanının verilmesiyle bir süre rahatlamışlardı. Ancak Londra Savaş Bürosu'nun sembolik hareketi lejyonları Filistin'de Araplar ve Yahudiler arasındaki çatışmalara müdahale etmelerini engelleyemedi. Nisan 1920'de, Birinci Yahudi Taburu'na katılan Jabotinsky, Arapların Kudüs'teki Yahudilerle çatışmasında şiddet uygulaması 19 kişi ile birlikte tutuklanmasına ve bir İngiliz askeri mahkemesi tarafından 15 yıl hapis cezasına çarptırılmasına neden oldu. Mayıs 1921'de, Yafa'daki çatışmalar sırasında Tabur kampa kapatıldı ve dağıldı. Bu Yahudi Lejyonları Jabotinsky'nin devasa bir Yahudi gücü vizyonuna uymamasına ve Birinci Dünya Savaşı'nın muazzam savaşlarındaki sınırlı rolüne rağmen hem İsrail'de hem de Kuzey Amerika'da Yahudi ulusal özlemlerinin temeli olarak anılmaktadır. Bu

23 CAB 24/9/55-245.

24 Gudrun Kramer, *A History of Palestine, From The Ottoman Conquest To The Founding of The State of Israel*. (New Jersey: Princeton University Press, 2008), 153.

25 Zachariah Kay, "A Note on Canada and the Formation of the Jewish Legion". *Jewish Social Studies*, Vol. 29, No. 3 (Jul., 1967), 172.

26 Öke, "Çanakkale Savaşlarında Siyonist Alayı'nın Faaliyeti". 413.

orduyu Filistin’de karşılayan Yahudiler, “Çanakkale’deki Siyon Katır Alayı oğlumuzdu; bu Siyon Lejyonu ise torunumuzdur” diyebilmişlerdi.²⁷ Daha sonra lejyon gazileri, *Haganah* örgütünün kurulduğu üs haline geldi.²⁸

Sonuç

Jabotinsky’e göre yüzyıllarca gettolarda pasif bir yaşama itilen Yahudilerin bir millet olmaya hak kazanabilmeleri için, askeri bir disiplin almaları ve cephelerde ön saflarda çarpışma sınavını geçmeleri gerekliydi. Yahudiler ancak bu ateşten gömleği giydikleri takdirde kendilerini dünya devletlerine kanıtlayacaklar ve kendilerine ait bir ülkeye sahip olabileceklerdi. Bu mücadeleyi Yahudilerin tek başına verebileceklerini mümkün görmeyen Jabotinsky, amaca ulaşmak için İngiltere’nin desteğinin alınması zorunluluğu karşısında İngiliz başbakanına taleplerini dile getiren mektubunu göndermiştir. Yahudi taleplerinin İngiltere’ye gönderilmesinde şüphesiz İngiltere’nin yönetim çevrelerinin ve İngiliz vatandaşlarının çoğunun, kendilerini her zaman Yahudi ırkının samimi dostları olarak göstermeleri etkili olmuştur.²⁹ Jabotinski’ye göre Balfour Bildirisi ilanını Çanakkale’deki Siyon Katır Alayına borçludur. Müttfiklerin desteğinin sağlanmasında Yahudi lejyonlarının önemli bir araç olabileceğinin önemini anlayan Vladimir Jabotinsky, Joseph Trumpeldor ve Pinhas Rutenbeg dahil Siyonist aktivistler savaşın cephesinde yer almak için her yolu denemiş ve bunda da bir nevi başarı sağlamışlardı. Yahudi Lejyonu genellikle Yahudilerin toprak üzerindeki iddiasını güçlendirmek için Filistin’in Türklere alınması yönündeki Siyonist çabalarının zaferi olarak görüldü. Geleneksel olarak Yahudi lejyonu olarak bilinen Birinci Dünya Savaşı sırasında Filistin’deki İngiliz Seferi Kuvvetleri ile bağlantılı Yahudi taburlarının tarihi, Yahudi devletinin yeniden canlanmasını çevreleyen kahramanlık mitinin de bir parçası haline geldi. Filistin’in Siyonist kolonizasyonu Osmanlı yönetiminin son döneminde başlasa da, İngiliz Mandası altında gelişmiştir.

Kaynakça

The National Archives’ reference CAB 24/9/55-239.

The National Archives’ reference CAB 24/9/55-240.

The National Archives’ reference CAB 24/9/55-241.

The National Archives’ reference CAB 24/9/55-243.

The National Archives’ reference CAB 24/9/55-244.

The National Archives’ reference CAB 24/9/55-245.

Akyıldız, Ali-Kurşun, Zekeriya. *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Batı Emperyalizmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Arslantaş, Nuh. “İslami Dönemde (638-1099) Filistin’e Yahudi göçü (Aliya)”. *Belleten*, Cilt: LXXV, Sayı: 274, 2011, 641-689.

27 Shlomit Keren-Michael Keren. “The Jewish Legions in The First World War As A Locus of Identity Formation”. *Journal of Modern Jewish Studies*, 6:1, (2007), 71.

28 Vladimir Jabotinsky. *The War And the Jew*. (New York: The Dial Press, 1942), 26.

29 Max Raisin, *History of The Jews in Modern Times*. (New York: Hebrew Publishing Company, 1919), 431.

Dana, Tariq-Jarbawi, Ali. "A Century of Settler Colonialism in Palestine: Zionism's Entangled Project". *The Brown Journal of World Affairs*, Volume XXIV, Issue I, Fall/Winter 2017, 1-23.

Kay, Zachariah. "A Note on Canada and the Formation of the Jewish Legion". *Jewish Social Studies*, Vol. 29, No. 3 (Jul., 1967), 171-177.

Keren, Shlomit-Keren, Michael. "The Jewish Legions in The First World War As A Locus of Identity Formation". *Journal of Modern Jewish Studies*, 6/1, 2007, 69-83.

Kramer, Gudrun. *A History of Palestine, From The Ottoman Conquest To The Founding of The State of Israel*. New Jersey: Princeton University Press, 2008.

Öke, Mim. Kemal. "Çanakkale Savaşlarında Siyonist Alayı'nın Faaliyeti". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, İstanbul 1987, 403-414.

Patterson, J. H. *With the Zionists in Gallipoli*, New York: George H. Doran Company, 1916.

Raisin, Max. *History of The Jews in Modern Times*, New York: Hebrew Publishing Company, 1919.

Shilo, Margalit. "The First World War: An Arena For The Empowerment of Women in The Jewish Community in Palestine". *Journal of Modern Jewish Studies*, 7/1, 2008, 1-15.

Vladimir, Jabotinsky. *The War And The Jew*. New York: The Dial Press, 1942.

Watts, Martin. *The Jewish Legion And The First World War*, New York: Palgrave Macmillan, 2004.

<http://en.jabotinsky.org/zeev-jabotinsky/life-story/the-legion-and-the-hagana-defense/>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-zion-muleteers-of-gallipoli>

<http://en.jabotinsky.org/zeev-jabotinsky/life-story/childhood-and-youth/>

Doç. Dr.
Metin AKSOY

Gümüşhane Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset
Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
metinaksoy@hotmail.de

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3118-6739>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 15/12/2020 25/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.840854>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Ortadoğu'nun Yapılanması ve Dışsal Müdahaleler

Structuring of the Middle East and External Interventions

Öz

Ortadoğu bölgesi uluslararası sistemin alt bölgesi olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce yeniden yapılanmaya başlamıştır. Bölgede uzun yıllar hakim güç olan Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması güç boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Bu güç boşluğu İngiltere/Fransa gibi klasik sömürgeci devletler ve onların yönlendirmesiyle bölgenin kabile liderleri tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Sykes-Picot gibi planlarla bölgede egemen olmak isteyen İngiltere ve Fransa bu imkana kavuşarak bölgenin hem siyasal hem de idari yapısı üzerinde vesayet sahibi olma şansına kavuşmuşlardır. ABD, Çin ve Rusya gibi küresel güçlerin dışsal müdahaleler, yeraltı kaynakları ve jeopolitik konumu gibi faktörlerin bölgenin istikrarsızlaştırılmasında önemli rolleri olmuştur. Bu makalede Ortadoğu bölgesinin sömürgeleşme sürecinde dışsal müdahaleler, yerli işbirlikçilerinin etkisi, ikinci dünya savaşı sonrası ortaya çıkan sistem özellikleri ve aktörlerin stratejileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Sömürgecilik, Dışsal Müdahaleler, Bölgesel Güç, İttifak

Abstract

The Middle East region started to be restructured as a sub-region of the international system just before the first world war. The weakening of the Ottoman Empire, which had been the dominant power in this region for several years, caused a power gap. This power gap has sought to be filled by the region's tribal leaders led by classical colonial states such as Britain and France. Britain and France, who wanted to dominate the region with plans such as Sykes-Picot, attained this opportunity and had the chance to have tutelage over both the political and administrative structure of the region. The external interventions of global powers such as the USA, China and Russia, its underground resources and its geopolitical position have played an important role in destabilisation of the region. In this article external interventions in the colonization process of the Middle East region, the effect of domestic collaborators, system features that emerged after the second world war and the strategies of the actors were analyzed.

Keywords: Middle East, Colonialism, External Interventions, Regional Power, Alliance

ATIF: AKSOY Metin, "Ortadoğu'nun Yapılanması ve Dışsal Müdahaleler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1565-1573)

CITE: AKSOY Metin, "Structuring of the Middle East and External Interventions", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1565-1573)

Giriş

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan meydana gelen büyük coğrafya, tarihsel olarak küresel güçlerin veya onların desteklediği bölgesel güçlerin mücadele alanı olmuştur. Bu mücadele dinsel, ekonomik veya bölgenin jeostratejik öneminden kaynaklanmaktadır. Bölgenin karaların ve denizlerin birleştiği noktada olması, zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması ve kadim dinlerin etkin bir geleneğe sahip olması gibi faktörler çatışmayı kolaylaştırdığı gibi barışı da zorlaştırmaktadır.¹

Tarihsel olarak dönemin sömürgeci ülkelerinin ekonomik ve güvenlik kaygıları nedeniyle bölgeye nüfuz etme çabaları bölgenin siyasal yapısında değişikliğe neden olmuştur. Ortaya çıkartılan yapay ve mevcut olan ülkelerin sömürgeci devletlerle işbirliği yapma düşüncesi bölgenin istikrarsızlaştırılmasındaki temel faktörlerdendir. Bu nedenle bölgesel olarak oluşturulan; bağımlı, içe kapanık ve istikrarsızlık üreten yapı kendini dönüştürememiştir.

Küresel mücadeleye eklenen bölgesel güç mücadelesi bölgesel ittifakları zorunlu kılmıştır. Bölgesel devletler kendi güçlerini arttırmak veya güçlü devletlere karşı koymak için ittifak arayışı içine girmişlerdir. İttifak arayışı çoğu zaman devletlerin eşitliği ilkesi çerçevesinden öte güçlü devletin hegemonyasına girme ve/veya yönetici elitlerin işbirliği biçiminde gerçekleşerek yarı sömürge haline gelmektedirler.² İç savaşa varan çatışmalar, sosyo-ekonomik yapının çökmesi ve devlet yönetiminin otoriterleşerek halkın isteklerine cevap verememesi bunun sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bölgesel güç mücadelesinin tarihsel bir süreç olduğunu ve bunun dışsal bağlamda da gerçekleştiğini farklı çatışmaların niteliğine bakarak görmek mümkün. Bu bakımdan vekalet savaşlarının taraflarını ve amaçlarını analiz etmek bölgenin geleceğini görme bakımından önemli olmaktadır. Bu makalede Ortadoğu bölgesinin sömürgeleşme sürecinde dışsal müdahalelerin, yerli işbirlikçilerinin etkisiyle ortaya çıkan sistemin özellikleri ikincil kaynakların analizi yöntemiyle yorumlanacaktır.

1. İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'ya Girişi

Birinci Dünya savaşının başlaması Ortadoğu'da yeni bir güç mücadelesinin de başlaması anlamına gelmektedir. Bu döneme kadar Osmanlı imparatorluğunun yönetsel etkisi altında bulunan bölge İngilizler tarafından yeni etki alanları olarak görülmüş ve bölgede yaşayan güçlü kabilelerle işbirliği yapılmıştır. Böylelikle Osmanlı imparatorluğunun etkisi azaltılarak aynı zamanda İngilizlere bağlı yerli işbirlikçiler de plana dahil edilmiştir. Ortadoğu'da çözüm için oluşturulan King-Crane-Komisyonunun aldığı karar olan, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan halkların ya bağımsız olmaları ya da ABD mandası altına girmeleri görüşü İngiliz ve Fransızlar tarafından reddedilmiştir.³

1 Metin Aksoy, Faruk Taşkın, "Mercidabık Düzeninden Orta Doğu'da Kaos Düzenine", Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu, ed. Mehmet Ali Yıldırım, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2017, 163.

2 Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, çev. Yavuz Olgan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, 315.

3 Scott Anderson, Lawrence in Arabia. War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East, Anchor, London 2013, s.485-489.

Bu süreçte İngilizler, peygamber soyundan geldiğini iddia eden, Hicaz, Mekke ve Medine üzerinde söz sahibi olan Şerif Hüseyin’le prensip antlaşmasına vararak Osmanlı’nın bölgedeki etkisini sonlandırmayı amaçlamışlardır.⁴ Bölgede Osmanlı egemenliğinin son bulması karşılığında Şerif Hüseyin’in oğluna büyük Suriye’nin Kralı olma sözü verilmiştir. Bu amaçla İngilizlerin kışkırtmasıyla bölgedeki birçok kabilenin geleneksel kabile şeyhleri dayanışması ve İngiliz parasal desteği ile Osmanlıya karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma ilk olarak İngiliz subaylarının ve kimi zaman da İngiliz birliklerinin bedevi isyancılara katılması şeklinde başlamıştır. Önce Arap yarım adasını sonra ise Filistin ve Suriye’yi Osmanlılardan alarak kendi egemenliklerini ilan ettiler. Bu egemenlik aslında İngilizlerin bölgede Sömürgeci egemenliğinin Arap bedeviler üzerinden ilanıydı. 1916 yılında İngiltere ve Fransa’nın Ortadoğu’yu Sykes-Picot antlaşmasıyla kendi aralarında paylaşmış olmaları bu iddiayı desteklemektedir. Ortadoğu’nun parçalanması ve paylaşılması sürecinde yeni ülkeler kurularak yeni sınırlar ortaya çıkartılmıştır. Örneğin İngilizler tarafından Irak’ın ve Transüdü’nün kurulması Sömürgecilik açısından hem yönetmeyi kolaylaştırmış hem de bölge ülkeleriyle ittifakı genişletmiştir. Bölgenin İngiltere için önemi yeraltı kaynakları ve deniz yoluyla Mısır üzerinden Asya’ya giden yolun güvenlik altına alınmasıydı.⁵ Fransa’da ise ekonomik ve kültürel karakter ön plana çıkmaktaydı. Lübnan’daki Katolik Hristiyanların koruyuculuğunun üstlenilmesi aynı zamanda tütün ve İpek ihtiyacının karşılanması sömürgecilik motivasyonunun temelini oluşturmaktaydı.⁶

2. Dışsal Müdahaleler ve Bölgesel Güç İttifakları

Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap dünyasındaki egemen rolünü 1918’de küresel güçler olarak İngiltere ve Fransa aldı. Fransa, Mağrip, Lübnan ve Suriye’ye hakim olurken İngiltere ise Mısır, Ürdün, Irak ve Basra Körfezi’ne hakim oldu. 1945’ten sonra ABD ve Sovyetler Birliği yeni etkin dış aktörler haline gelerek oyunun kurallarını belirlediler. Her bir küresel güç bölgesel ülkelerden kimilerini himaye ederek onları ekonomik ve askeri olarak desteklemişlerdir. Bu stratejinin sonunda Ortadoğu dışsal müdahalelere açık hale gelmiştir. Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonra ABD bölgeye on yıl boyunca yalnız egemen olurken Rusya’nın yeniden ortaya çıkışı ve Çin’in yeni bir siyasi ve ekonomik güç haline gelmesiyle ABD’nin bu hakim küresel güç pozisyonu tehdit edilmeye başlanmıştır.

2.1. Bölge Ülkelerinin Mücadeleleri

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sömürgeci devletlere karşı bağımsızlığını kazanarak kurulan yeni devletler de bölgesel güçler olmak için önemli pozisyonları alarak ittifaklar kurmaya başladılar. Cezayir, Fas, Mısır, Irak, Suudi Arabistan ve Suriye Arap ülkeleri olarak bölgede belirleyici olma iddiasını sürdürürken aynı iddiayı taşıyan ve Arap olmayan İran, İsrail ve Türkiye kendi pozisyonlarını güçlendirme peşindeydi.⁷ Bölgesel güç olma isteği bu dokuz ülkenin dış politika motivasyonlarının temelini oluşturmuştur. 1945 yılında Mısır’ın öncülüğünde kurulan Arap Ligi’ne üye devletler kendi çıkarlarını bu kurum içerisinde savunmaya başlamışlardır. Kuzey Afrika’daki bölgesel güç ve ideoloji mücadelesinde birbirlerine rakip olan Cezayir ve Fas, 1963 yılındaki

4 İsmail Köse, Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin, Kronik Kitap, İstanbul, 27-218

5 Peter Mansfield, Ortadoğu Tarihi, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, 2012, 154-155

6 Sabit Duman, Modern Ortadoğu’nun Doğuşu, Doğu kütüphanesi, İstanbul, 2010, 28-29

7 <https://www.sueddeutsche.de/politik/iran-und-usa-heimliche-treffs-der-erzfeindel.1827717> (erişim 10.11.2020)

sınır anlaşmazlığı sonucu aralarında çıkan savaşta kimse kazanamamıştı. İki devlet arasında 1975 yılında başlayan Batı Sahra çatışmasının nedenleri arasında bölgesel dinamikler olduğu kadar muhafazakâr Fas ile sosyalist izler taşıyan Cezayir Cumhuriyeti vekalet savaşı yürütmüştür.⁸

Ortadoğu'da kurulmuş olan İsrail'e 1945'te kurulan Arap Birliği ve üye ülkeleri karşı çıkmıştır. Ancak birinci Orta Doğu Savaşı'nda (1948/49) Arap güçlerinin kendi aralarındaki rekabet ve her ülkenin kendi başına hareket etmesi alınan yenilginin belirleyici nedeni olmuştur. Ortadoğu'nun iki önemli devleti olan Mısır ve Suriye biryandan bölgesel rekabetlerini devam ettirirken diğer yandan birleşme yoluna giderek 1958-1963 yılları arasında kısa ömürlü olan Birleşik Arap Cumhuriyeti denemesini yapmışlardır. Ortak Pan-Arap ideolojisine sahip olmalarına rağmen her ülkenin yönetim elitleri arasındaki iktidar mücadelesinden dolayı bu birliktelik uzun süreli olamamıştır.⁹

Bölgede izole olarak varlığını devam ettiren İsrail için ittifak seçeneği pek fazla değildir. İttifaklar genellikle Arap olmayan ülkelerle yapılmıştır. 1979'daki İslam Devrimi'ne kadar İsrail'in İran ile yakın dış ve güvenlik ilişkileri geliştirmişlerdir. 1949'da İsrail'i diplomatik olarak tanıyan ilk Müslüman ülke Türkiye olmuştur. 1983 yılında her iki ülke de stratejik bir askeri anlaşma imzalayarak bölgesel güvenliklerini artırma yoluna gittiler. Ancak İsrail'in güvenliği birinci derecede ABD tarafından sağlanmakta ve bu nedenle ABD'nin bölgede varlığı devam etmektedir.¹⁰

İran ve Türkiye Müslüman ülkeler olmasına rağmen Ortadoğu'da Arap olmayan devletler olarak özel bir konuma sahiptirler. Arap ülkeleriyle sınır ve su sorunları bulunmaktadır. İran bu sorunları Irak ve BAE ile Türkiye ise Suriye ve Irak ile yaşamaktadır. Başka bir çatışma alanı ise Basra körfezidir. Basra Körfezi'nde, gücü elinde bulundurmak için onlarca yıldır Irak, İran ve Suudi Arabistan'ın iktidar güçleri üstünlük için rekabet etmektedirler. Bu rekabet alanındaki çatışma önemli bir kısmıyla da ideolojik karakter taşımaktadır. Devlet yapısı bakımından İran Şii, Suudi Arabistan Sünni bir yapılanmaya sahiptir. İran kendi pozisyonunu güçlendirmek için Irak, Bahreyn, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan'daki Arap Şii nüfusunu yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu nedenle Arap Körfezi ülkeleri komşu ülkenin bu davranışlarını iç güvenlik tehdidi olarak algılamaktadır. Örneğin Yemen'de İran, Yemen nüfusunun en az %40'ını temsil ettiğini iddia eden Şii Husi hareketini desteklemektedir.

Ortadoğu'daki dört Arap bölgesel gücü, tarihsel olarak aldıkları pozisyon bakımından heterojen bir duruş sergilemektedir. Monarşi (Suudi Arabistan) cumhuriyetlere (Mısır, Irak, Suriye) karşıdır. Batı yanlısı devletler (1973'ten sonra Mısır, 1958'e kadar Irak, Suudi Arabistan) Batı karşıtı devletlere (1973'e kadar Mısır, 1958-2003'ten (1980'li yıllar hariç) karşıdır. Şiiliğin hakim hükümetlere (2003'ten beri Irak) karşı Sünni egemen hükümetlere sahip ülkeler (Mısır, 2003'e kadar Irak, 1970'e kadar Suriye, Suudi Arabistan) karşıdır. Suriye'deki (1963'ten günümüze) ve Irak'ta (1963-2003) iki Arap milliyetçi Baasçı rejim bile ideolojik olarak bölünmüştü ve ideolojik olarak kavgalıdırlar.

8 Peter Körner, "Kriege in Afrika", in: Jens Siegelberg, Die Kriege 1985 bis 1990: Analyse ihrer Ursachen, Lit Verlag, Münster 1991, 45-53

9 Amar-Dahl, Tamar, [Shimon Peres: Friedenspolitiker und Nationalist](#), Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2010, 74

10 Abdallatif Yadak, İsrail Güvenlik Politikası Ve Güvenlik Duvarının Filistin Halkına Etkileri, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt 3 Sayı 9 Kış 2014, 167.

3. Soğuk Savaş Sonrası Denge

1990'a kadar Soğuk Savaş dahil bölgesel bir denge kurulmuştur. İki süper güç olan ABD ve Sovyetler Birliği Arap dünyasındaki etkilerini rakiplerinin aleyhine arttırmaya çalıştılar. Bu mücadele neticesinde ortaya çıkan bölgesel çatışma bölgesel halklar için olumsuz sonuçlar doğursa da bu sonuçlar ile süper güçler ilgilenmediler. 1973 yılında dördüncü Ortadoğu savaşında iki süper güç ateşkes konusunda anlaştılar.¹¹

Ortadoğu'daki mücadelede güç bakımında birbiriyle karşılaştırılabilir yedi bölgesel güç aynı zamanda güç mücadelesini de dengeye getirmiştir. Eğer bir ülke bölgede çok güçlenmeye başlarsa ona karşı yeni ittifak oluşumları başlamaktadır. Örneğin Saddam Hüseyin'in Irak'ı 1980'lerin sonunda çok güçlendiğinde karşı ittifaklar kurulmuştur. 1990'dan sonra bu denge önemli ölçüde bozulmuştur. Siyasi sonuçları olan güç boşlukları ortaya çıkmıştır. Bu konuda en büyük değişiklik küresel siyasete yeni oyuncuların dahil olmasının yanı sıra Mısır'ın dış politikada geri çekilmesi, diğer bölgesel güçlerin göreceli olarak güçlenmesini sağlayan yaptırımların ortaya çıkması ve Irak'ın marjinalleşmesiydi. Diğer bir faktör de yabancı ülkelerin açık veya gizlice destekleriyle faaliyet gösteren devlet dışı aktörlerin artan önemidir.

ABD Ortadoğu'da saldırgan bir politika izlemesine rağmen bazı Ortadoğu ülkelerinin ABD ile sıkı ilişkilerde bulunmasının nedeni yönetim elitlerinin kendi güvenliğini sağlamak ve Amerikan yardımlarını riske etmemektir.¹² Kimi ülkelerin karşı çıkmasına rağmen bu kararında ısrarcı olmuş ve bunun hukuk dışı olduğunu vurgulamışlardır.¹³ Buna rağmen kendine güvenen bu küresel güç Ortadoğu'yu kendi isteğine göre biçimlendirmeye kararlı davranmıştır.¹⁴ Arap ayaklanmalarının başlangıcında 21. yüzyılın çok kutuplu dünyasında ABD'nin artık Ortadoğu'daki hegemonik bir güç rolü üstlenmeye hazır görünmediği ya da sürdüremediği ortaya çıkmıştır. Bunun nedenleri Washington iki uzun süreli ve eş eşzamanlı savaşın (Afganistan, Irak) ABD'de yol açtığı yıkıcı bankacılık ve finansal krizlerinin siyasi, askeri ve ekonomik olarak zafiyetlere yol açmasıdır. Öte yandan, küresel siyasete geri dönen Rusya, dünya gücü olarak ortaya çıkan Çin ve bölgesel güçler olarak Türkiye, Katar ve Suudi Arabistan gibi ülkeler ile rekabet etmesi gerekmektedir. ABD, Arap ayaklanmasında ihtiyatlı olsa da onlarca yıllık stratejik hedefleri olan enerji kaynaklarına erişim, dünya ticaret yollarını güvence altına almak, İsrail'in varlığını güvence altına almak, İran'ı durdurmak ve savaşmak uluslararası terörizme karşı savaş gibi faaliyetlerine devam etmektedir. Ortadoğu ABD açısından kendi ihtiyaçları doğrultusunda tasarlanabilen¹⁵ ve bu nedenle birçok gücün mücadele alanı haline gelen bölge olmaktadır.¹⁶

11 Friedrich Schreiber und Michael Wolffsohn, "[Der Krieg zum Frieden 1973](#)", İn: Friedrich Schreiber, Michael Wolffsohn Nahost Geschichte und Struktur des Konflikte, Springer Fachmedien Wiesbaden, 1989, 227

12 İlan Pappé, "Ortadoğu'yu Anlamak", NTV Yayınları, 2009, 385

13 Tayyar Arı, Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, Alfa Kitap, İstanbul, 2004, 607-608.

14 Bülent Aras, "ABD'nin Ortadoğu Politikaları ve Filistin Sorunu", Milletlerarası Ortadoğu, Kaos mu, Düzen mi? Konferansı, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Recep Ahıskalı, Hasan Demiroğlu, Yahya Başkan, Altan Matbaacılık, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004, 40

15 Deniz Ülke Arıboğan, "Barışı Hayal Edemeyen Bölge: Ortadoğu", Milletlerarası Ortadoğu, Kaos mu, Düzen mi? Konferansı, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Recep Ahıskalı, Hasan Demiroğlu, Yahya Başkan, Altan Matbaacılık, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004, 271-272.

16 Tarık Oğuzlu, "Arap Baharı ve Yansımaları", Ortadoğu Analiz, Aralık 2011 - Cilt: 3 - Sayı: 36, 9.

Ortadoğu’da etkin olma amacı taşıyan diğer bir güç ise Avrupa Birliğidir. AB bünyesinde kurumsal olarak Dış İlişkiler Servisi ile Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikaları Yüksek Temsilciliği oluşturulmuştur. Dış politikada da dış ve güvenlik konusunda yüksek temsilcinin atanmasıyla daha somut politikalar izlemeye başlamıştır. Her ne kadar ulusal devletler dış politikada bağımsız hareket etmeyi tercih etseler de böylesi bir üst otoritenin oluşturulması kimi dış politika konularında ortak hareket etmenin önünü açmıştır. AB diğer güçlerin sahip olmadığı yumuşak güç unsuru olan araçlara, kaynaklarına ve deneyimine sahiptir. Kuzey Afrika ve Ortadoğu’da birçok kez sivil görevler üstlenmiştir.¹⁷ Devam eden Libya ve Suriye krizlerinde 28 üyeli birliğin işbirliğine rağmen ulusal çıkar ayrılıklarını daha açık hale gelmiştir. Özellikle bölgede kolonyal geçmişleri olan Fransa, İngiltere ve İtalya askeri müdahalenin yanında politik olarak da kendi başlarına hareket etmeye hazırdırlar.

Rusya tarihsel olarak bölgeye önem vermekte ve bölgede önemli ekonomik çıkarlara sahip bir aktördür. Enerji ihracatından elde edilen yüksek gelirler, hızla büyüyen bir ekonomi ve Vladimir Putin’in yönetiminde kendine güvenen bir siyasi liderlik sayesinde Rusya küresel güç iddiasına geri dönmüştür. Rusya, 2002 yılında ABD, AB ve BM “Orta Doğu Dörtlüsü”nün kurucu üyesiydi.¹⁸ 2006’dan itibaren İran Temas Grubu’na dahil oldu (P5 + 1) oldu. Rusya Ortadoğu’da eskiden sahip olduğu nüfuzu yeniden elde etmek ve yeni ortaklar kazanmayı hedeflediği için çatışmalarda kendisine aracı rolünü biçmektedir. Ancak Körfez Ülkeleri üzerinde Rusya’nın çok az ekonomik ve politik etkisi bulunmaktadır.¹⁹ Rusya başlangıçta Arap baharını kendisinin Ortadoğu’da etkisinin zayıflatmak amacıyla Batının sahnelediği bir oyun olarak görüyordu. Bu arada bölgede yapısal değişikliğe neden olan hareketliliğin politik ve ekonomik nedenlerinin tespit edilmesi konusunda hükümetten talepler gelmeye başlamıştı.²⁰ Rusya’nın geleneksel olarak ittifak yaptığı Kaddafi’nin düşmesiyle Libya’da etkisini kaybetmesi ve Suriye’de Esad’ın üzerinde baskıların artması Rusya’nın bölgede etkisinin azalması anlamına da geliyordu. Bu bakımdan Libya konusunda kararsız kalan Rusya aynı hatayı Suriye konusunda tekrarlamak istemiyordu. Rusya’nın çekimserliği nedeniyle Libya’ya yapılan uluslararası müdahale sonuçları bakımında Rusya için hayal kırıklığı olmuştu. Bu nedenle sonradan BM tarafından zorunlu tutulan askeri müdahalelere karşı çıkmaya başlamış ve Batın’ın müdahale yoluyla rejim değişiklikleri yayan ülkeleri koruma sorumluluğunu kötüye kullanmakla suçlamaktadır. Rusya Suriye’de cihatçıların iktidarı ele geçirme korkusu ya da Batı’nın nüfuzunun artma endişesiyle geniş ekonomik çıkarlarını ve eski Sovyetler Birliği toprakları dışında kalan tek askeri üs olan stratejik Rus deniz üssü Tartus’u güvence altında tutmak için ortağı Esad’a güveniyordu.²¹ Rusya Arap Baharı vesilesiyle Ortadoğu’da izlediği politikayla kendi topraklarında yaşayan Müslüman azınlıkların rejime olan bağlılıklarını ve uyguladığı politikaların çoğunluk tarafından kabulüyle bunun meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır. Böylece Arap Baharına benzer bir hareketin kendi toplalarında oluşmasını ve militan cihatçı hareketlerin oraya sıçramasını engellemeye çalışmıştır. Ruslara göre Kafkaslardaki ve Suriye’deki cihatçı gruplar arasında önemli

17 Martin Pabst, “Hard Power” und “Soft Power”. Der Beitrag der EU zu Krisenprävention, Krisenmanagement und Friedensunterstützung, in: Europäische Sicherheit & Technik, 2013, 12

18 Ralph Kass, Die EU-Nahostpolitik Im Rahmen Des Nahostquartetts. Die Europäische Union als kohärenter aussenpolitischer Akteur (2002-2008), Diplomica Verlag GmbH, Hamburg, 2010, 33

19 Alexey Malashenko, “Russia and the Arab Spring”, in: Carnegie Moscow Center, Oktober 2013, 4.

20 A.g.e. 8

21 A.g.e. 8

bağlar vardır.²² Rusya'nın bölgesel güç olan İran ile sınırları belirsiz olan ilişkisi bulunmaktadır. Rusya İran'ın nükleer ve füze programına karşı çıkarken Suriye'de Rusya ve İran benzer bir çizgiyi takip etmektedir. Rusya aynı zamanda başarılı bir arabulucu rolü oynayarak Suriye iç savaşında çaba göstermektedir. Bu doğrultuda Suriye'ye ABD müdahalesini engellemek için kimyasal silah antlaşmasını hayata geçirmişlerdir. 14 Eylül 2013 yılında ABD Dışişleri Bakanı John Kerry ile Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Suriye'deki kimyasal silahların imhası konusunda anlaşmaya vardı ve Amerikan müdahalesi seçenek dışı kalmıştır.²³

Çin bölgede ilk kez siyasi bir aktör olarak bulunmaktadır. Ticari bağlantıları ve yatırımları son yıllarda önemli ölçüde genişlemiştir. Çin, özellikle enerji ithalatına bağımlıdır. Çin-Arap ticaret hacmi hızlı bir şekilde artarak 2011 yılında yaklaşık 180 milyar dolara ulaşmıştır. Çinli şirketler bölgedeki birçok inşaat projesinde yer aldıkları gibi bu ülkelerle de askeri işbirliğini de yoğunlaştırmaktadırlar.²⁴ Çin'in otoriter liderlik altında hızla büyüyen bir ekonomi için bir kalkınma modeli geliştirmesi Batıya karşı şüpheyle yaklaşan Ortadoğu liderlerine hitap etmektedir. Ortadoğulu ülkelerin daveti üzerine 2002 yılında Çin ilk kez özel elçi göndermiştir.²⁵ Çin'in esas olarak bölgeye yaklaşımı ise bölgedeki hammaddeye olan ilgisinden kaynaklanmaktadır. Buna karşılık Çin, ucuz plastik ürünlerden askeri teçhizata kadar her türlü malın ihracatını sunmaktadır. Bu arada Çin Arap ülkeler arasında oldukça popüler olmasının nedeni sadece ekonomik değil, aynı zamanda Çin'in politik stratejisi de önemli olmaktadır. Çin ile Orta Doğu arasındaki diplomatik yoğun ilişkilerde Çin, bölgenin işlerine geleneksel müdahale etmeme veya karışmama politikası izlemektedir. Avrupa Birliği veya ABD'nin aksine, Çin'in Ortadoğu ülkelerinde insan haklarının nasıl olacağına, hukukun üstünlüğüne nasıl uygulanacağına dair politikaları şart olarak öne sürmediği gibi yalnızca pragmatik ticarete yoğunlaşmaktadır. Çinli enerji şirketleri Cezayir, Suriye, İran ve Suudi Arabistan'daki yeni petrol ve gaz sahalarıyla ilgilenerek çok taraflı yaklaşımlara ve bölgesel örgütlerin katılımına özel önem verilmektedir.²⁶ Rusya gibi Çin'de kendi Müslüman azınlığı nedeniyle İslamcı radikalleşmeye karşı durmaya çalışmaktadır. Bekle ve gör tutumu Çin'e özgüdür.²⁷

Sonuç

Ortadoğu bölgesinin Batı sömürgeciliği ile tanışması Osmanlı'nın zayıflamasıyla ortaya çıkan güç boşluğu sayesinde olmuştur. Sömürgeci güçlerin bölgeye girişleri yerli kabile reislerinin işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir. Bu dışsal güçlerin bölgedeki varlıklarının temel motivasyonları ekonomik olarak yeraltı zenginliklerinin sömürülmesi ve jeopolitik olarak güvenlik kaygılarının azaltılmasıdır. Bu planın gerçekleşmesi için bölgenin siyasi yapısı kendilerine bağlı idarecilerin atanmasıyla oluşturulurken yeni sınırlarda yapay devletler oluşturularak çizilmiştir. Bu yaklaşım bir bakıma Ortadoğu'daki istikrarsızlığın güvence altına alınması olarak yorumlanabilir.

22 Mark N. Katz, "Russia and the Arab Spring", in: Middle East Institute . 2012, 12-23.

23 <https://www.cnnurk.com/dunya/suriyede-yeniden-kimyasal-silah-iddiasi>, (erişim 11.11.2020)

24 Ahmed Kandil, China and the "Arab Spring". A new player in the Middle East?, in IEMed Brief Nr.47 2012, 2

25 <https://thediplomat.com/2014/09/china-appoints-new-special-envoy-to-the-middle-east/> (erişim 11.11.2020)

26 www.china.org.cn/english/NM-e/48288.htm (erişim 11.11.2020)

27 Ahmed Kandil, China and the "Arab Spring". A new player in the Middle East?.5

Yürütülen mücadelenin bölge sonuçları açısından en çok kaybedeni yerli halklar almaktadır. Sürekli çatışmanın ortasında ve gelecek kaygısı içinde yaşayarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Yönetici elitler halkın bu güvensizliğini kendi iktidarları açısından olumlu görerek iktidar ömürlerini uzatma imkanı bulmaktadır. Yeraltı kaynaklarının zenginliği küçük bir grup tarafından paylaşılarak sosyal adaletsizlik derinleşmekte ve zaman zaman sosyal patlamalara neden olmaktadır. Küresel güçler bu sosyal patlamaları kendi istedikleri doğrultuda yönlendirerek hem kendi içlerine sıçramasını önlemekte hem de bölgede mevcut durumun sürekliliğini sağlayarak güç mücadelesi vermektedirler.

Ortadoğu Bölgesi çok aktörlü ve çok denklemlili bir mücadele alanı olarak görülmektedir. Ülkeler kendi çıkarlarını maksimize etmek için sık sık ittifakları değiştirmek suretiyle daha güçlü pozisyon alma gayreti içindeler. Küresel güçlerde kendi aralarındaki mücadelede iyi sonuçlar almak ve hareket alanlarını genişletmek için bölgesel güçlerin bu tutumunu araçsallaştırarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır.

Kaynakça

Aksoy, Metin ve Taşkın, Faruk. “Mericidabık Düzeninden Orta Doğu’da Kaos Düzenine”, ed. Mehmet Ali *Uluslararası Mericidabık’tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, Yıldırım, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2017, 162-168.

Aras, Bülent. “ABD’nin Ortadoğu Politikaları ve Filistin Sorunu”, *Milletlerarası Ortadoğu, Kaos mu, Düzen mi?* Konferansı, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Recep Ahıskalı, Hasan Demiroğlu, Yahya Başkan, Altan Matbaacılık, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004.

Arıboğan, Deniz Ülke. “Barışı Hayal Edemeyen Bölge; Ortadoğu”, *Milletlerarası Ortadoğu, Kaos mu, Düzen mi?* Konferansı, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Recep Ahıskalı, Hasan Demiroğlu, Yahya Başkan, Altan Matbaacılık, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004.

Anderson, Scott. *Lawrence in Arabia. War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*, London, Anchor, 2013.

Amar-Dahl, Tamar. *Shimon Peres: Friedenspolitiker und Nationalist*, Paderborn, [Verlag Ferdinand Schöningh](http://www.verlag-ferdinand-schoningh.de), 2010.

Arı, Tayyar. “Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi”, İstanbul, Alfa Kitap, 2004.

Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Olgan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Hubert, Wetzel. “Heimliche Treffen der Erzfeinde”, *Süddeutsche Zeitung* <https://www.sueddeutsche.de/politik/iran-und-usa-heimliche-treffs-der-erzfeinde-1.1827717>

Körner, Peter, “Kriege in Afrika”, Jens Siegelberg, *Die Kriege 1985 bis 1990, Analyse ihrer Ursachen*, Lit Verlag, Münster, 1991.

Kandil, Ahmed. “China and the „Arab Spring”. “A new player in the Middle East?” *IEMed Brief* Nr. 47, 2012, 1-5.

Kass, Ralph. Die “EU-Nahostpolitik Im Rahmen Des Nahostquartetts. Die Europäische Union als kohärenter aussenpolitischer Akteur” (2002-2008), Hamburg, Diplomica Verlag GmbH,

2010.

Katz, Mark N. "Russia and the Arab Spring, *Middle East Institute*, 2012, <https://www.mei.edu/publications/russia-and-arab-spring>

Köse, İsmail. "Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin", İstanbul, Kronik Kitap, 2018.

Mansfield, Peter, *Ortadoğu Tarihi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, 2012.

Malashenko, Alexey. "Russia and the Arab Spring", Carnegie Moscow Center, 2013, 1-34.

Pappé, İlan. "Ortadoğu'yu Anlamak", İstanbul, NTV Yayınları, 2009.

Pabst, Martin. "Hard Power" und "Soft Power". "Der Beitrag der EU zu Krisenprävention, Krisenmanagement und Friedensunterstützung", *Europäische Sicherheit & Technik*, 2013. 1-17.

Schreiber, Friedrich und Wolffsohn, Michael. "Der Krieg zum Frieden 1973", Friedrich Schreiber, Michael Wolffsohn *Nahost Geschichte und Struktur des Konflikte*, Springer Fachmedien Wiesbaden, 1989.

Sabit Duman, *Modern Ortadoğu'nun Doğuşu*, Doğukütüphanesi, İstanbul, 2010.

<https://thediplomat.com/2014/09/china-appoints-new-special-envoy-to-the-middle-east/>

<https://www.cnnturk.com/dunya/suriyede-yeniden-kimyasal-silah-iddiasi>

Yadak, Abdallatif. "İsrail Güvenlik Politikası Ve Güvenlik Duvarının Filistin Halkına Etkileri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt 3 Sayı 9 Kış 2014, 163-175.

Öğr. Gör. Dr.
İsrail KARATAŞAlanya Alaaddin Keykubat
Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Bölümü,
israfil.karatas@alanya.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4940-9344>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
AppliedKabul edildi.
Accepted

27/11/2020

21/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.832334>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

12 Mart Muhtırası ve Nihat Erim Hükümeti'nin Balyoz Harekâtı'nın Medyaya Yansıması

12 March Memorandum and the Reflection of Sledgehammer Operation of the Nihat Erim's Government on the Media

Öz

Anarşi olaylarının durdurulamaması üzerine askerler, 12 Mart 1971 tarihinde sivil yönetime dolaylı yoldan müdahale etmişlerdir. 12 Mart Muhtırası ile Süleyman Demirel Hükümeti istifa ettirilerek yerine Nihat Erim Hükümeti kurdurulmuştur. Yeni hükümetten beklenen; 1961 Anayasası'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alarak gerçekleştirmesi ve ardından ülkeyi seçimlere götürmesiydi. Fakat reform çalışmalarına başlanmasına rağmen anarşi olaylarının durmayarak hız kazanması, darbecileri ve Erim Hükümeti'ni reformları bir kenara bırakarak anarşi olaylarının üzerine eğilmeğe itmiştir. Hükümet; anarşistlerle mücadelede başarı kazanmak için sıkıyönetimin ilanını ve kendilerine geniş yetkiler veren anayasa değişikliklerin yapılmasını talep etmiştir. Bu bağlamda, Başbakan Nihat Erim'in anarşistlere gözdağı vermek için 23 Nisan 1971 tarihinde söylediği “*alınacak tedbirler balyoz gibi kafalarına hemen inecektir*” sözü, sol aydınlar ve sol basın tarafından illegal soldan ziyade kendilerine karşı bir harekâta girişileceği algısına neden olmuştur. Mayıs ayında gözaltına alınanların içerisinde masum, ılımlı sol aydınların da bulunması operasyonun aslında ılımlı sola karşı da yapıldığı iddialarına neden olmuştur.

Çalışmada, solun geniş bir kesimi tarafından “*Balyoz Harekâtı*” olarak nitelendirilen, esasta Nisan ayında başlayan ve Mayıs ayında asıl yüzünü gösteren bu operasyonlar karşısında sağ, sol ve merkez basının nasıl bir tutum sergiledikleri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balyoz, 12 Mart Muhtırası, Ulusal Basın, Nihat Erim, Anarşi.

Abstract

As the anarchy events could not be stopped, the soldiers intervened indirectly in the civil administration on 12 March 1971. With the 12 March Memorandum, the Süleyman Demirel Government was resigned and the Nihat Erim Government was established instead. It was expected from the new government to carry out the reforms envisaged by the 1961 Constitution with a Kemalist view and then led the country to elections.

ATIF: KARATAŞ İsrail, “12 Mart Muhtırası ve Nihat Erim Hükümeti'nin Balyoz Harekâtı'nın Medyaya Yansıması”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/4 (Aralık 2020), s. (1574-1594)

CITE: KARATAŞ İsrail, “12 March Memorandum and the Reflection of Sledgehammer Operation of the Nihat Erim's Government on the Media”, **Journal of History and Future**, 6/4 (December 2020), pp. (1574-1594)

However, despite the initiation of reform efforts, the unabated acceleration of anarchy events pushed the coup plotters and the Erim Government to lean on the events of anarchy, leaving the reforms aside. The government demanded the declaration of martial law and constitutional amendments that gave them broad powers to succeed in fighting anarchists. In this context, the statement of Prime Minister Nihat Erim on April 23, 1971, to intimidate the anarchists, “*the measures to be taken will land on their heads immediately like a sledgehammer*” caused the perception by the left intellectuals and the left press that an operation would be undertaken against them rather than the illegal left groups. The presence of innocent, moderate left intellectuals among those detained in May led to allegations that the operation was also carried out against the moderate left groups.

In this study, the attitude of the right, left and central press towards these operations, which are described as the “Sledgehammer Operation” by a large section of the left and which started in April and showed its true face in May, will be revealed.

Keywords: Sledgehammer, March 12 Memorandum, National Press, Nihat Erim, Anarchy.

Giriş

Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve üç kuvvet komutanı; 12 Mart 1971 tarihinde, parlamento ile Adalet Partisi (AP) Hükümeti’ni öteden beri devam eden “*anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar*”dan sorumlu tutarak üç maddelik bir Muhtıra metnini Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Senato ve Meclis Başkanlarına vermiştir. Muhtıra’nın devamında hükümetin ve Meclis’in; anayasanın öngördüğü reformları yerine getirmediğinden ve Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceğinin ağır bir tehlike içerisine düşürüldüğünden söz edilmiştir. Muhtıra’yı verenler; çözüm olarak mevcut düzeni sağlayacak ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirecek partiler üstü bir hükümetin kurulmasını göstermişlerdir. İsteklerinin yerine getirilmemesi halinde ise, kendilerinin yönetime doğrudan doğruya el koyacaklarını ifade ediyorlardı.¹ Dolayısıyla 27 Mayıs Darbesi’nde olduğu gibi yönetime doğrudan doğruya müdahale yerine², dolaylı yünden müdahale edilerek sivil ve askeri idareden oluşacak ortak bir yönetim öngörülüyordu.

Emir-komuta zinciri dışında 9 Mart 1971’de yapılması planlanan sol darbe, son anda Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç tarafından önlenecek 12 Mart Muhtırası’na dönüştürülmüştü.³ İlk başta Muhtıra’nın niteliği, dolayısıyla ordu içerisinde hangi grubun kontrolü ele geçirdiği tahmin edilemedi.⁴ Sol basın ve örgütler, Muhtıra’nın altında reformist olarak bilinen Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur’un imzalarını görünce bunun bir sol darbe olduğu kanısında vararak Muhtıra’yı memnuniyetle karşılamışlardır. Olumlu karşılanmasında aynı zamanda anarşiden Demirel’in sorumlu tutulması ve reformların yapılacak olması etkili olmuştur.⁵ Aydınlik ve Milli Demokratik Devrim (MDD) çevresi, Türkiye

1 “Komutanların ultiyatomu”, *Akşam*, 13 Mart 1971, s. 1, 7.

2 William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 228.

3 Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 203-204.

4 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 353.

5 Mehmet Ali Birand, Can Dünder, Bülent Çaplı, *12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, 10. Baskı, İmge

Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç), Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ile Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) bir kısmı başlarda 12 Mart'ı büyük bir içtenlikle olumlu karşıladılar.⁶ 9 Mart Darbesi hazırlığı içerisinde yer almış olan bazı subay ve generallerin 17 Mart 1971'de emekliye sevk⁷ müdahalenin niteliği konusunda kuşkulara neden olsa da⁸ tam anlamıyla müdahalenin solun beklediği bir müdahale olup olmadığı konusunda net bir durum ortaya çıkarmamıştır. Çünkü istifa ettirilen Süleyman Demirel Hükümeti (AP Hükümeti) yerine kurulan Nihat Erim Hükümeti, solun geniş bir kesimi tarafından desteklenmişti.⁹

Anarşi olaylarının tekrar patlak vermesi üzerine hükümetin, 1971 yılının Nisan ayında 11 ilde sıkıyönetim ilan ederek olaylardan sorumlu gördüğü sola karşı geniş kapsamlı operasyona girişmesi; aslında 12 Mart'ın sola karşı yapıldığı izlenimine neden olmuştur.¹⁰ 1971 yılının bahar aylarında legal ve illegal sola karşı yapılan tutuklama ve yargılama sol tarafından "Balyoz Harekâtı" olarak nitelendirilecektir. Bu çalışmada "Balyoz Harekâtı'na giden süreç ve "Balyoz Harekâtı" anlatıldıktan sonra askeri darbe tarihi açısından önemli olan bu harekât karşısında sol, sağ ve merkez basının nasıl bir tutum sergiledikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Balyoz Harekâtına Giden Süreç

AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, Muhtıra verilir verilmez başbakanlık görevinden istifa etti.¹¹ Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, düzeni sağlamak ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirmesi için yerine Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) milletvekili Nihat Erim'i görevlendirdi. Hükümetin partiler üstü bir anlayışla çalışmasını kolaylaştırmak için Erim'in partisinden istifası şart koşulmuştu. Bunun üzerine Erim, partisinden istifa ederek başbakanlık görevini kabul etti.¹² Bağımsız bir başkan olarak basına verdiği ilk demeçte O'nun kuracağı hükümetin niteliği ortaya çıkıyordu. Milli bir hükümet kuracağını ve hükümet üyelerini parlamento dışından da seçebileceğini ifade etti.¹³ Sonraki günlerde yaptığı açıklamalarda kendisini 1931'de Britanya'da kurulan Ramsay MacDonald hükümetine benzer bir milli hükümetin önderi olarak tanıttı.¹⁴ Çoğunluğu teknisyenlerden oluşan kabinesini ise, bir "beyin takımı" olarak nitelendirdi.¹⁵

Meclis'ten güvenoyu alarak 7 Nisan'da resmen kurulan Nihat Erim Hükümeti'nin amacı;¹⁶ anarşiyi durdurmak, 1961 Anayasası'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirmek ve ardından ülkeyi genel seçimlere götürmekti.¹⁷ Reformları gerçekleştirme

Kitabevi, Ankara, 2008, s. 225; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 9. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 177.

6 Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 206-207.

7 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 359.

8 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s. 198.

9 Birand vd., *a.g.e.*, s. 233; Çavdar, *a.g.e.*, s. 194; Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 207.

10 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 179-181.

11 "Hükümet İstifa Etti", *Dünya*, 13 Mart 1971, s. 1.

12 "Erim, CHP'den istifa etti", *Akşam*, 20 Mart 1971, s. 1, 7.

13 "Nihat Erim Başbakan", *Dünya*, 20 Mart 1971, s. 1, 7.

14 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 179; Bedii Faik, "Mac Donald!", *Dünya*, 24 Mart 1971, s. 1.

15 "Yanında beyin takım yer alacak", *Akşam*, 24 Mart 1971, s. 1, 7.

16 "Meclis Erim'e Evet Dedi", *Hürriyet*, 8 Nisan 1971, s. 1, 7.

17 "Nihat Erim Başbakan", *Dünya*, 20 Mart 1971, s. 1, 7; "Erim Hükümeti güvenoyu aldı", *Akşam*, 8 Nisan

şiarıyla ortaya çıkan Erim Hükümeti'nin reform paketini açıklamasına rağmen anarşi olayları, durmamış ve 1971 yılının Nisan ayından itibaren ise, hız kazanmıştır. İstanbul Üniversitesi'nde öğrenciler arasında 25 Mart'ta meydana gelen kanlı olaylar nedeniyle üniversite süresiz olarak kapatıldı.¹⁸ Yine aynı nedenlerden İstanbul Teknik Üniversitesi 1 haftalığına eğitime ara verdi.¹⁹ Eskişehir'de öğrenciler arasındaki çatışmada 3 öğrenci yaralandı.²⁰ Ankara ve Diyarbakır'dan da benzer haberler geliyordu. Buna göre çıkan sağ-sol çatışmasında iki öğrenci yaralanmıştı.²¹ Adam kaçırmaya ve fidye olaylarının da hız kazandığı görülmüştür. Dev-Genç üyesi olduğu iddia edilen 6 kişi, milyoner iş adamı Kadir Has'ın yeğeni Mete Has ile eniştesi Adanalı Fabrikatör Talip Aksoy'u kaçırmaya 400 bin lira fidye istemişlerdi.²² Gaziosmanpaşa'da bir banka 19 Nisan 1971'de silahlı kişiler tarafından soyulmuş ve soyuncular yakalanmamıştı.²³ Yine iki gün sonra da beş silahlı kişi, Ankara'da Osmanlı Bankası'nın bir şubesini soyarak kayıplara karışmışlardı.²⁴ İlegal bir sol örgüt olan Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nun (THKO) kırsal faaliyetleri de hız kazanmıştı.²⁵ Olayların önünün alınamayacak şekilde bu denli yükselişe geçişi; hükümeti ve askerleri özgürlükleri kısıtlayarak çok sert önlemler almaya itecektir.

Reform hükümetinin Başbakanı Nihat Erim,²⁶ yapacağı reformlardan ziyade anarşi olaylarının bir an önce önlenmesi gerekliliğini düşünmeye başladı. Mevcut anayasa ve yasalarla anarşiyi önlemenin mümkün olmadığını farkında olan Erim, anayasada değişiklikler yapmaya karar verdi. Anayasada değişiklik yapmanın uzun süreceğini düşündü ve o vakte kadar birinci önlem

---

1971, s. 1, 7.

18 “İstanbul Üniversitesi süresiz kapatıldı”, *Akşam*, 26 Mart 1971, s. 1, 7; “İstanbul Üniversitesi süresiz kapatıldı”, *Tercüman*, 26 Mart 1971, s. 1, 7.

19 “Teknik Üniversite bir haftalığına kapatıldı”, *Dünya*, 1 Nisan 1971, s. 1, 7.

20 “Eskişehir'de sağcı ve solcu”, *Dünya*, 2 Nisan 1971, s. 1, 7.

21 “Öğrenciler birbirlerine girdi iki kişi yaralandı”, *Dünya*, 3 Nisan 1971, s. 1.

22 “2 İşadamı kaçırıldı”, *Hürriyet*, 6 Nisan 1971, s. 1, 7; “Silahlı beş kişi Mete Has'ı evinden kaçırdı”, *Dünya*, 6 Nisan 1971, s. 1, 7.

23 “İstanbul'da bir banka daha soyuldu”, *Son Havadis*, 20 Nisan 1971, s. 1; “Stenli üç kişi banka soydu”, *Akşam*, 20 Nisan 1971, s. 1.

24 “Beş silahlı Ankara'da Osmanlı Bankası'nı soydu”, *Tercüman*, 22 Nisan 1971, s. 1, 7.

25 Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, Yay. Haz. Raşit Çavaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 218.

26 1912 yılı doğumlu Nihat Erim, Paris Üniversitesi'nde hukuk alanında doktora yapmış ve 27 yaşında Ankara Üniversitesi'ne doçent olarak atanmıştır. 1940 yılında yine aynı üniversitenin Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde dersler vermeye başlamıştır. 29 yaşında kamu hukuku ve devletlerarası hukuk profesörlüğüne yükselen Erim, yine genç yaşlarında akademisyenliğin yanında Dış İşleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliği görevinde de bulunmuştur. 1945 yılında toplanan Birleşmiş Milletler Örgütü kuruluş konferansına katılan Türk Heyeti'nin içerisinde hukuk müşaviri olarak yer almıştır. 1945 yılında Kocaeli'nden milletvekili seçilerek siyasete girmiştir. CHP'li Nihat Erim, 1948 yılında bayındırlık bakanı, 1949-1950 yıllarında başbakan yardımcılığı görevini ifa etmiştir. 1950-1961 yılları arasında Meclis dışında kalmıştır. Zürih ve Londra Anlaşmalarının imzalanmasından sonra kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Anayasasını hazırlayan karma komisyonda Türkiye Cumhuriyeti Heyeti'ne başkan seçilmiştir. Bunun dışında Nihat Erim'in yaşamı boyunca milletlerarası görüşme ve toplantılarda Türkiye'yi temsil ettiği görülmektedir. *Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi*, Yer No: 5-6/24; Fihrist No: 7963-4. 12 Mart Muhtırası'nın verilmesiyle başbakanlık görevine getirilmiştir. 13 ay süren başbakanlık görevinden sonra 1977 yılına kadar cumhurbaşkanı kontenjan senatosu üyesi olarak görev yürütmüştür. Erim, *12 Mart Anıları*, s. 423-424; “Acı bir kayıp”, *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1977, s. 2. 12 Mart rejimin sert uygulamalarından sorumlu tutulan Erim, 19 Temmuz 1980 tarihinde Dev-Sol terör örgütü tarafından öldürüldü. “Kim, niçin değil, nereye”, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1980, s. 1.

olarak sıkıyönetimin ilan edilmesinden yana bir duruş sergiledi.²⁷ Erim, acil tedbirlerin alınmaması halinde sonradan anarşinin bastırılmayacağını, hatta İstanbul, Ankara ve İzmir'in dışına taşacağını düşünüyordu. Hakeza güney sınırından anarşistlere silah ve malzeme dahi getiriliyordu.²⁸ Tedbir olarak düşündüğü sıkıyönetim kararı karşısında askerinin nasıl bir tavır alacağı hususunda endişeleri vardı. Asker ile yaptığı temasta onlar da Erim gibi düşünüyordu ve Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Başbakan Nihat Erim'e anayasa değişiklikleri öncesinde sıkıyönetimin ilan edilmesini teklif etmiştir. Burada alınan karardan sonra konu, Bakanlar Kurulu'na getirilmiştir.²⁹ 11 ilde ilan edilecek sıkıyönetim, 26 Nisan 1971 tarihinde Bakanlar Kurulunca reformist bakanların bazı serzenişlerine rağmen kabul edildi. Bu iller ise İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, İzmir, Eskişehir, Ankara, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt'tir.³⁰ 2 ret oya karşın sıkıyönetim, Millet Meclisi'nden de onay almıştır.³¹ Sıkıyönetimin ilan edildiği iller, Kürt milliyetçilerinin faaliyet gösterdikleri Güneydoğu illerinin yanı sıra sanayi bölgelerini kapsıyordu.³² Nihat Erim, 1961 Anayasası'nda değişiklikler yapmayacağını, aksine anayasayı uygulayacağını söz vermesine rağmen,³³ Nisan ayından itibaren anarşinin yükselmesi onun fikirlerinin değişmesine neden olmuştu.³⁴ Sıkıyönetimin kurulmasıyla birlikte ise, başlarda baskıcı özelliği hissedilmeyen yeni yönetimin baskıcılığı tam anlamıyla hissedilecektir. Erim Hükümeti'nin, inisiyatifi tamamen askeri kanada kaptırdığı görülecektir.

2. Balyoz Harekâtı'nın Başlaması

Sıkıyönetimin ilanından üç gün önce, Başbakan Nihat Erim 23 Nisan Çocuk ve Hâkimiyet Bayramı dolayısıyla televizyonda yaptığı konuşmada artan anarşi olaylarına değinmişti. Erim'e göre, anarşistlerin amacı; reformların gerçekleşmesini sağlamak değil, tam tersine adam kaçıрма, banka soyma ve dinamit patlatma gibi eylemlerle hükümetin reform çalışmalarını engelleyip, onu asayiş ve huzuru sağlamaktan aciz bir hükümet olarak gösterip, vatandaşın gözünden düşürmektir. Anarşistler dışarıdan destek alarak "*zalim bir diktatörlük*" kurmak amacıyla örgütlenip faaliyet göstermektedirler. Bu örgütlerin yıllarca süren serbest ortamdan faydalanarak güçlendiğini iddia eden Erim, hükümetin 1961 Anayasası'yla etkin bir şekilde mücadele etmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Ardından hükümeti güçlendirecek anayasa değişikliklerinin yapılması ve alınacak sert tedbirler konusunda Meclis'ten destek istemiştir. Konuşmasının bir yerinde anarşistlere gözdağı vermek için söylediği "*alınacak tedbirler balyoz gibi kafalarına hemen inecektir*" sözü³⁵ bu tarihten sonra uygulanacak sert tedbirlerin adı olacaktır. Nihat Erim, başbakanlıktan ayrıldıktan sonra ılımlı yani legal sol ise, "*Balyoz Harekâtı*" olarak nitelendirdikleri hükümetin sert tedbirlerinin kendilerine karşı yapıldığını savunacaklardır. Harekâtın lideri Erim, tedbirlerin sola

27 Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, II. Cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 968.

28 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 218.

29 Erim, *Günlükler*, s. 968.

30 Erim, *Günlükler*, s. 968; BCA, 030.18.01/264.26.12. (26.04.1971).

31 "11 İlde sıkıyönetim ilan edildi", *Tercüman*, 27 Nisan 1971, s. 1.

32 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 180.

33 "Nihat Erim Başbakan", *Dünya*, 20 Mart 1971, s. 1, 7; Erim, *12 Mart Anıları*, s. 176.

34 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 176.

35 "Başbakan 23 Nisan mesajı yayınladı", *Dünya*, 23 Nisan 1971, s. 1, 7; "Tedbirler Balyoz Gibi Kafalarına İnecektir", *Akşam*, 23 Nisan 1971, s. 1, 7.

karşı değil, Türkiye Cumhuriyeti'ni silah yoluyla yıkmak, zorla iktidarı ele geçirmek isteyenlere karşı alındığını ifade edecektir.³⁶

Başbakan Nihat Erim'in 23 Nisan'daki konuşmasının yanı sıra hükümetteki silahlı kuvvetlerin temsilcisi Başbakan Yardımcısı Sadı Koçaş'ın “*kanuna karşı gelenlere karşı savaş açtık*” açıklaması³⁷ esas yüzünü Mayıs ayında gösterecek olan Balyoz Harekâtı'nı başlatmıştır. 11 ilde sıkıyönetimin 26 Nisan'da ilan edilmesiyle birlikte baskıcı ve sert uygulamalar hayata geçirilmeye başlandı. Sıkıyönetimin ilk icraatı; Dev-Genç, TÖS, Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO), Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu, Ülkü Ocakları ve Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği'ni (TKMD) kapatmak olmuştur.³⁸ Akşam ve Cumhuriyet Gazeteleri'ne 10'ar gün kapatılma cezası verilmiştir.³⁹ Bu gazetelerin yazarlarından İlhan Selçuk (Cumhuriyet) ile Çetin Altan (Akşam) derhal gözaltına alındı.⁴⁰ Sol içerikli yayınların satılması yasaklandı.⁴¹ Durum ve Yeniden Mücadele gibi aşırı sağcı gazeteler ve dergilerin satışına izin verilirken; İşçi-Köylü, Proleter Devrimci Aydınlik, Aydınlik, Türkiye Solu, Devrim ve Ant gibi sol eğilimli dergilerin hepsi toplattırıldı.⁴² Grevler ve her türlü toplantılar yasaklandı.⁴³ En önemlisi de tutuklamalara dönüşen çok sayıda gözaltılara başlandı.⁴⁴ Barzani'nin, Türkiye'nin doğusunda yaşayan Kürtleri kışkırtarak onları Türkiye'den koparıp bağımsız hale getirmek istediğini ve bu yönde hazırlık içerisinde olduğunu iddia eden Erim Hükümeti, Doğu'da çok geniş kapsamlı arama ve gözaltı hareketine de girişmiştir.⁴⁵ Sola karşı başlatılan operasyonlar karşısında sağ görüşlü kesimlerin operasyonlara büyük bir destek verdiği görülecektir. Öte yandan özellikle sol aydınlar, genel olarak operasyonların karşısında yer alacaktır.

Anarşinin durdurulması için çıkartılan sıkıyönetim, anarşinin daha da artmasına neden oldu. Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) lideri Mahir Çayan ve arkadaşları 17 Mayıs 1971 tarihinde İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'u kaçırdılar. Eylemciler; olay yerine bıraktıkları bildiride tutuklu bulunan devrimci arkadaşlarınının 20 Mayıs saat 17.00'a kadar serbest bırakılmalarını, aksi halde Elrom'u öldüreceklerini, bildirilerinin üç gün süre ile TRT haber bültenlerinde okunmasını, süre dolana kadar kolluk güçlerinin arama faaliyetlerine girişmemesini ve aleyhte yayın yapılmamasını talep ediyordu.⁴⁶ Anarşistlerle pazarlığa oturmamak istemeyen Nihat

36 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 220-222.

37 “Kanuna karşı gelenlere karşı savaş açtık”, *Akşam*, 23 Nisan 1971, s. 1, 7.

38 Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 229; “Dev-Genç, Ülkü Ocakları, Doğu Kültür Ocakları Kapatıldı”, *Son Havadis*, 28 Nisan 1971, s. 1, 7; “Ankara'da Dev-Genç ve Ülkü Ocağı kapatıldı”, *Akşam*, 28 Nisan 1971, s. 1, 7.

39 “Akşam ve Cumhuriyet Gazeteleri kapatıldı”, *Dünya*, 29 Nisan 1971, s. 1, 7.

40 “Kapatılan Cumhuriyet ve Akşam Gazeteleri”, *Dünya*, 30 Nisan 1971, s. 7.

41 “Yasaklanan kitaplar teslim edilecek”, *Hürriyet*, 29 Nisan 1971, s. 1; “Doğuda binlerce”, *Son Havadis*, 29 Nisan 1971, s. 7.

42 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 361; “Ankara'da üç gazete ile 2 dergi kapatıldı”, *Hürriyet*, 30 Nisan 1971, s. 1, 9.

43 Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 229; “Ankara'da grev ve lokavt yasaklandı”, *Dünya*, 4 Mayıs 1971, s. 1, 7.

44 “Asker ve sivil olarak çok sayıda tevkifler yapıldı”, *Dünya*, 29 Nisan 1971, s. 1, 7; “Sıkıyönetim bölgelerinde dün yeniden tutuklamalar oldu”, *Dünya*, 30 Nisan 1971, s. 1, 7; “Asker ve sivil 75 kişi gözaltına alındı”, *Hürriyet*, 29 Nisan 1971, s. 1, 9.

45 “Ayaklanma ve Türkiye'yi Bölme Hazırlığı Vardı”, *Son Havadis*, 29 Nisan 1971, s. 1, 7.

46 “Başkonsolos kurşuna”, *Tercüman*, 19 Mayıs 1971, s. 7; Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 230.

Erim Hükümeti, eylemcilere gözdağı vermek amacıyla karşı sert bir bildiri hazırladı.⁴⁷ Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş tarafından TRT radyosunda okunan bildiriye göre; Başkonsolos Elrom'un serbest bırakılmaması durumunda THKP-C örgütü ile uzak yakın ilişkisi bulunanlar ve masum gençleri yayın ve sözleri ile kanunsuz hareketlere teşvik eden ve kimlikleri güvenlik kuvvetlerince önceden bilinen kimseler, sıkıyönetim bölgeleri dışında bulunsalar dahi, Sıkıyönetim Kanunu gereğince hemen gözaltına alınarak en yakın sıkıyönetim komutanlığına teslim edilecektir. Her ne sebepten olursa olsun adam kaçıranlar ve bunlara yardım edenler için idam cezasını öngören kanun tasarısı hemen Büyük Millet Meclisi'ne sunulacaktır. Elrom'un öldürülmesi durumunda, Meclis'e sevk edilecek kanun, makale de şamil edilerek, yani geriye götürülerek, benzer suçları işlemiş olan aynı örgütün tutuklu üyeleri de idam cezasıyla yargılanacaklardır.⁴⁸ Bildiride yer alan adam kaçırmaya suçuna idam cezasını öngören bir yasayı geriye dönük işletilebileceğinin ifade edilmesi anayasa açısından sıkıntılıydı. Bu yüzden Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu'nun başını çektiği reformist hizip çok sert tepki gösterdi.⁴⁹ Nihat Erim'in basın danışmanı Kurtul Altuğ'un anlattıklarına göre, hükümet bildirisini, sanki bir merkezden emir almış gibi valiler ve sıkıyönetim komutanları hükümetin istemediği bir şekilde uygulamaya başlamışlardır. Çok sayıda suçsuz kişinin de tutuklanmasına neden olmuştur.⁵⁰

Hükümet bildiriyle birlikte denetim artık Erim Hükümeti'nin elinden neredeyse tamamen çıkararak istihbarat servislerinin ve sıkıyönetimin eline geçti. 18 Mayıs itibariyle bütün sola karşı geniş kapsamlı gözaltı ve tutuklama harekâtı başladı. İlimli sol tarafından "*Balyoz Harekâtı*" olarak adlandırılan bu operasyonlarda sendikacıların ve TİP taraftarlarının yanı sıra genelde aydın sınıfına mensup kişiler, öğrenciler, öğretmenler ve genç akademisyenler gözaltına alınıp tutuklandı.⁵¹ İlk gün gözaltına alınanlar arasında Tarık Zafer Tunaya, İsmet Sungurbey, Muammer Aksoy, Bülent Tanör⁵² Bahri Savcı,⁵³ gibi akademisyenler yer alırken; diğer yandan Kemal Türkler, Kemal Sülker, Kemal Nebioğlu, Şinasi Kaya, Hilmi Güner, Yaşar Kemal,⁵⁴ İlhami Soysal, Uğur Mumcu gibi sol görüşlü yazar ve sendikacılar da bulunuyordu.⁵⁵ 19 Mayıs'ta ise, Tarık Ziya Ekinci, Naci Kutlay, Kemal Burkay, Tahsin Ekinci, Mehdi Zana, Ruşen Aslan, Samim Kocagöz, Rasih Nuri İleri, Erdoğan Güçbilmez, Cemal Reşid Eyuboğlu ile Prof. Mümtaz Soysal sıkıyönetim komutanlıklarına teslim olmuşlardır. Yazar Doğan Avcıoğlu da Antalya'da yakalanmıştır.⁵⁶ TİP Genel Sekreteri Şaban Erik teslim olmuştur.⁵⁷

Gözaltına alınanlar arasında Başbakan Nihat Erim'in yakın dostu Ankara Üniversitesi anayasa profesörü Bülent Nuri Esen'in de olması şaşırtıcıydı. Esen'in gözaltına alındığı gün, Prof.

47 Kurtul Altuğ, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, 7 Gün Yayınları, Ankara, 1973, s. 70-71.

48 "Hükümet Diyor Ki", *Dünya*, 18 Mayıs 1971, s. 1.

49 Altuğ, *a.g.e.*, s. 75-76.

50 Altuğ, *a.g.e.*, s. 73.

51 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 180-181.

52 "Solcu profesör, yazar ve sendikacı", *Dünya*, 19 Mayıs 1971, s. 7.

53 "Yüzlerce kişi gözaltına alındı", *Hürriyet*, 19 Mayıs 1971, s. 9.

54 "Yurdun çeşitli yerlerinde", *Akşam*, 19 Mayıs 1971, s. 7.

55 "Yüzlerce kişi gözaltına alındı", *Hürriyet*, 19 Mayıs 1971, s. 9.

56 "Arananlardan bir kısmı daha teslim oldu", *Dünya*, 20 Mayıs 1971, s. 7. Ünlü yönetmen Yılmaz Güney ve yazar Fazıl Hüsni Dağlarca da 26 Mayıs 1971'de gözaltına alınmıştı. "Yılmaz Güney ve F. Hüsni Dağlarca gözaltına alındı", *Dünya*, 27 Mayıs 1971, s. 1.

57 "325 kişi gözaltına alındı", *Akşam*, 20 Mayıs 1971, s. 7.

Dr. Uğur Alacakaptan, Doç. Dr. Mukbil Özyürek, Dr. Adil Özkol ve Doç. Dr. Burhan Cahit Ünal da tutuklanmıştır.⁵⁸

Toplumun ılımlı sol görüşlü olarak tanıdığı entelektüellerin dışında da Anadolu'nun birçok yerinde legal ve illegal sola karşı geniş kapsamlı gözaltına almalar olmuştur. Operasyonun ilk gününde Konya'da; 37 kişi Dev-Genç ve TÖS üyesi, Kayseri'de; devlet güvenliğini sarsıcı eylemler yaptıkları gerekçesiyle çeşitli mesleklere mensup 77 kişi, Gaziantep'te; Dev-Genç'e mensup 22 öğretmen, 2 avukat, 7 öğrenci, İskenderun'da; 18, Tarsus'ta; 12 TÖS üyesi öğretmen de gözaltına alındı. Trabzon ve Adana'da ise 60 kişinin gözaltına alındığı bildirildi.⁵⁹ İkinci gün ise 325 kişi gözaltına alınmış olup en çok gözaltının 120 sayısı ile İçel'de olması gözlerden kaçmamıştır. Yine diğer illerde de gözaltına alınanların hepsinin sol görüşlü kişiler olduğu görülmektedir.⁶⁰ Üçüncü günde de Kütahya, Elazığ, Bursa, Karaman, İzmit, Kilis, Siirt ve Hatay'da yapılan operasyonlarda toplam 101 kişi gözaltına alınmıştır.⁶¹ Gözaltıların yanı sıra sıkıyönetim komutanlığı arananların isimlerini her gün basına bildiriyordu.⁶² Sonuç itibariyle harekâtın sonunda masum ya da suçlu binlerce sol görüşlü insan cezaevine gönderilmiştir.⁶³ Anadolu'nun çeşitli illerindeki geniş kapsamlı tutuklamalar karşısında Erim Hükümeti'nin reformcu kanadı; her ne kadar hayal kırıklığına uğrasa da serzenişte bulunmaktan başka ellerinden bir şey gelmemiştir.⁶⁴

Başbakan Nihat Erim'in hükümet bildirisinin ardından sıkıyönetim komutanlığının ılımlı solu da içine alan geniş kapsamlı operasyonu karşısında çok üzgündü. Özellikle en yakın dostu Bülent Nuri Esen gibi masum kişilerin tutuklanması karşısında çare aramaya yönelmiştir. Hemen bütün illere telle bildirilmek üzere bir genelge kaleme almıştır. Genelgeye göre; hükümet bildirisi bazı valilerce yanlış anlaşılmalı ve yanlış uygulanmıştır. Bunun sonucunda gereksiz tutuklamalara gidilmiştir. Hükümetin amacının; aslında *"memleketi bir anarşi yuvası haline getiren militan ve kanunen suç işlemiş durumda olan kişilerin"* anayasa ve kanunlar çerçevesinde gözaltına alınması olduğu ifade edilerek suçsuz vatandaşların tedirgin edilmemesi istenmiştir.⁶⁵ Genelgenin valiliklere ulaşmasıyla birlikte ilk olarak İçel'de tutuklananların yarısından çoğu serbest bırakılmıştır.⁶⁶

Bu arada Elrom'u kurtarmak için yapılan bütün bu gözaltılar, Elrom'un öldürülmesini hızlandırdı. İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı, İstanbul'da 22 Mayıs saat 24.00'dan ertesi günü saat 15.00'a kadar sokağa çıkma yasağı ilan ederek⁶⁷ 30 bin askerle ev ev arama yaptı.⁶⁸ Köşeye sıkıştığını anlayan örgüt üyeleri; Elrom'u ikisi kulağının arkasından, diğeri ensesinden olmak

58 "İstanbul'da 116, İzmir'de 54 kişi gözaltında", *Dünya*, 22 Mayıs 1971, s. 1.

59 "Yüzlerce kişi gözaltına alındı", *Hürriyet*, 19 Mayıs 1971, s. 1, 9.

60 "325 kişi gözaltına alındı", *Akşam*, 20 Mayıs 1971, s. 1, 7.

61 "Gözaltına alınan 101 kişi", *Akşam*, 21 Mayıs 1971, s. 7.

62 "Arananlar", *Akşam*, 19 Mayıs 1971, s. 7; "18 Sayılı Bildiri ile Aranan Kimseler", *Dünya*, 19 Mayıs 1971, s. 7. Bu arada Anayasa Mahkemesi Atatürk ilkelerine aykırı hareket etmekten ve irticai amaçlarından dolayı Milli Nizam Partisi'ni 21 Mayıs 1971 tarihinde kapattı. "Milli Nizam Partisi kapatıldı", *Tercüman*, 22 Mayıs 1971, s. 1, 7. 21 Temmuz 1971'de ise Türkiye İşçi Partisi kapatıldı. "İşçi Partisi kapatıldı", *Günaydın*, 21 Temmuz 1971, s. 1.

63 Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 230.

64 Altuğ, *a.g.e.*, s. 74.

65 "Başbakan, valiliklere genelge gönderdi", *Akşam*, 23 Mayıs 1971, s. 1, 7.

66 Altuğ, *a.g.e.*, s. 75.

67 "Sıkıyönetim Komutanlığının 22 sayılı bildirisi", *Son Havadis*, 23 Mayıs 1971, s. 1, 7.

68 "30 bin asker İstanbul'u taradı", *Hürriyet*, 24 Mayıs 1971, s. 1, 7.

üzere üç kurşunla öldürüp kaçtılar.⁶⁹ Kaçanlardan Mahir Çayan ve Hüseyin Cevahir, Maltepe’de Binbaşı Dinçer Erkan’ın evine sığındılar. Binbaşının 14 yaşındaki kızı Sibel Erkan rehin alındı.⁷⁰ Uzun süren rehine krizinin ardından güvenlik güçlerince yapılan operasyonla Hüseyin Cevahir öldürüldü, Mahir Çayan ise yaralı kurtuldu.⁷¹ Yargılamalar sürerken Mahir Çayan ve arkadaşları; tünel kazarak 30 Kasım 1971’de, Maltepe Cezaevi’nden firar edeceklerdir.⁷²

İlimli solun yanı sıra aşırı sola karşı da operasyonlar yapılıyordu. Aşırı solun liderliğini yapan THKP-C örgütüne karşı geniş kapsamlı operasyonlar gerçekleştirildi. Örgüt liderlerinden Cihan Alptekin ve Tayfun Cinemre Tekirdağ’da yakalandı.⁷³ 31 Mayıs’ta da Adıyaman’ın Gölbaşı ilçesinin inekli köyü yakınlarında jandarma ile silahlı çatışmaya giren aşırı solun bir diğer silahlı örgütü THKO’cu Sinan Cemgil, Kadir Manga ve Alpaslan Özdoğru öldürülmüştür.⁷⁴

Bu arada yabancı basın, Türkiye’yi yakından takip ediyordu. Bir Fransız televizyonu tarafından Başbakan Nihat Erim’e son zamanlarda sıkıyönetimin aydınlara karşı aşırı hareketlere giriştiği yolunda bir soru yöneltilmiştir. Erim, bu tür haberlerin yabancı basına maksatlı olarak aksettirildiğini, bunların iftira olduğunu ve yabancı basının istediği zaman Türkiye’ye gelip inceleme yapabileceğini söylemiştir.⁷⁵ Erim, yabancı basına her ne kadar aydınlara karşı baskı yapılmadığını söylese de bu tür iddiaların gerçek olup olmadığı konusunda endişeye düşmüş ve endişesini Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın huzurunda Ankara Sıkıyönetim Komutanı’na aktarmıştır. Suçu ispatlanmamış kişilerin uzun süre gözaltında bulundurulmaması gerektiği fikrini açıklayan Erim’e, sıkıyönetim komutanının karşı çıkması üzerine O, her ne kadar başbakanlıktan istifa etme kartını gösterse de pek başarılı olamamıştır.⁷⁶ Cumhurbaşkanı Sunay ile kuvvet komutanlarının katıldığı 25 Temmuz 1971 tarihli toplantıda da aşırı sol başta olmak üzere ilimli solunda da tasfiye edilmesi gerektiğine dair askeri kanadın görüşleri karşısında Erim, aydınlara çoğunun biraz sola eğilimli olduklarını, bunların hepsinin tasfiye edilmesi durumunda işlerin daha kötü bir hal alacağını ve kısacası sola karşı mücadelede dengeye önem verilmesi gerektiğini savunmuştur. Bütün çabalarına rağmen Erim, askeri kanadı ikna etmeyi başaramamıştır.⁷⁷

9 Martçı sol darbeciler ile İlhan Selçuk ve Uğur Mumcu gibi ünlü gazeteciler Ziverbey Köşkü’ne götürülerek işkenceye maruz kalmışlardı.⁷⁸ Feroz Ahmad’a göre de gözaltına alınanlara yaygın bir biçimde işkence yapılmıştı. Amaç, siyasi mahkûmların iradesini işkencelerle kırarak siyasetten uzaklaştırmaktı.⁷⁹ Başbakan Nihat Erim, görevden ayrıldıktan sonra ortaya çıkan işkence iddiaları karşısında, kendisine bu yönde hiçbir şikâyetin gelmediğini ifade ederek kendisini

69 “Başkonsolos Öldürüldü”, *Son Havadis*, 24 Mayıs 1971, s. 1.

70 “14 yaşındaki kız çocuğunu rehin aldılar”, *Dünya*, 31 Mayıs 1971, s. 1, 7.

71 “H. Cevahir öldü Çayan yakalandı”, *Tercüman*, 2 Haziran 1971, s. 1, 9.

72 “Çayan Kaçtı”, *Akşam*, 1 Aralık 1971, s. 1, 7.

73 Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 231; “Cihan Alptekin olduğu sanılan biri ele geçirildi”, *Akşam*, 1 Haziran 1971, s. 1, 7.

74 “Sinan Cemgil ve iki Dev-Gençli öldürüldü”, *Akşam*, 1 Haziran 1971, s. 1, 7.

75 “Erim: Ordu önce reform istiyor”, *Hürriyet*, 7 Haziran 1971, s. 1, 9.

76 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 225.

77 Erim, *Günlükler*, s. 972-973.

78 Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 229.

79 Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 181.

savunacaktır.⁸⁰

3. Ulusal Basının Balyoz Harekâtı Karşısında Tutumu

12 Mart'ı ve Nihat Erim Hükümeti'ni destekleyen sol, Başbakan Nihat Erim'in 23 Nisan'daki "Balyoz" açıklaması sonrasında aslında Muhtıra'nın AP'ye değil, kendilerine karşı verildiğini anlamışlardır. Ardından desteklemekte oldukları Erim Hükümeti'ne ve Muhtıra'ya karşı sert bir tavır sergilemeye başlamışlardır. Solun en önemli temsilcilerinden Devrim Dergisi'nde yazan İlhami Soysal, bütün devrimci ve solcuların; geniş kapsamlı reform yapacağı iddiasıyla gelen Erim Hükümeti'ni desteklediğini, ancak 23 Nisan'da Başbakan Erim'in Balyoz açıklamasıyla hayal kırıklığına uğradıklarını kaydetmiştir. Balyoz açıklamasıyla birlikte hükümetin bir reform hükümeti olduğu yönündeki anlayış birden bire "Zaptiye hükümeti" olduğu anlayışına dönüşmüştür. Reformlar bir kenara itilerek "her şeyin başı asayıştır" anlayışı getirilmiştir. Erim'in önce huzuru sağlamak için anayasanın değiştirilmesi gerektiğine dair olan bu konuşması; 12 Mart'tan 23 Nisan'a kadar ülkede yaratılmış olan "hayalci reformcuların iskambilden şatoları bir anda yıkılmıştır". Erim'in reformcu hükümeti yerine sanki AP'li Süleyman Demirel'in, DP'li (Demokrat Parti) Adnan Menderes'in, CHP'li Recep Peker'in hükümetleri gelmiştir. Eleştirilerini gittikçe sertleştiren Soysal'a göre, yıllardır sola karşı yapılan baskılar ve zulümler görmezden gelinirken; birkaç iş adamını rahatsız eden olaylar "anarşi ve asayişsizlik" olarak nitelendirilmektedir. Bu bahaneyle ülkeye faşizm getirilmeye çalışılmaktadır. Başbakan Nihat Erim de reform tartışmalarını ve kalkınma sorunlarını unutarak bir anda "Zaptiye Nazırı" olarak ortaya çıkmaktadır. Soysal, Erim Hükümeti'ne bunları yaptırmanın eski Başbakan Süleyman Demirel, parlamento ve darbeciler olduğunu iddia etmiştir. Bu grupların artık temsilcisinin Nihat Erim olduğunu aktararak Erim'in 1946 yılındaki Şal Olayı'nı⁸¹ gündeme getirmiştir.⁸² Aynı dergide yazan Yılmaz Akkılıç da Erim Hükümeti'nin reformları gerçekleştireceği konusunda şüpheleri olduğunu dillendirmiştir.⁸³

Devrim Dergisi yazarlarından Uğur Mumcu, AP hükümetleri döneminde ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının yabancılarla satıldığından söz ederek, bunun sorumlularının cezalandırılması gerekirken; başkalarını cezalandırmaya kalkılmasının adaletsizlik olduğunu sert bir dille kaydetmiştir.⁸⁴

Yine Devrim Dergisi, "Atatürk'ün emaneti gençlikten alınamaz!" başlıklı manşetiyle Erim Hükümeti'nin anarşistlere yönelik sert tedbirleri öngören balyoz açıklamasına tepki göstermiştir. Dergi, hükümetin sözünü ettiği anarşistlerin "Türkiye Cumhuriyeti'ni ağır bir tehlike içine

80 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 225-226.

81 Nihat Erim'in 30 Mayıs 1946 tarihinde, partiler arası ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde, Ulus Gazetesi'nde "Demokrasi Gaye Midir Vasıta Mıdır?" isimli makalesinde yer alan "Her zamandan ziyade uyanık bulunmamız lazım gelen günlerde yaşıyoruz. Fert olarak ve millet olarak gayemiz, şerefli bir ömür sürmektir. Demokrasi de hürriyet de bize bu neticeyi sağladığı nispette değerlidir. Gayeyi vasıtalara kurban etmiş mevkiine düşmemek için, gözlerimizi ufuklardan ayırmamalıyız" cümleleri O'nun demokrasiyi ve hürriyetleri ortadan kaldırıp istibdat rejimine dönmeye çalışmakla suçlanmasına neden olmuştur. Kendisinin yanlış anlaşıldığını ifade etse de kimseyi inandıramamış ve bu makaleden sonra "Şalçı Nihat Erim" olarak anılmaya başlanmıştır. İsrail Karataş, İsmail Nihat Erim'in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1912-1980), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2020, s. 55-59.

82 İlhami Soysal, "Apaçık: Balyoz gibi inmek", *Devrim*, 27 Nisan 1971, s. 3.

83 Yılmaz Akkılıç, "Ortaya Çıkan Gerçek", *Devrim*, 27 Nisan 1971, s. 2.

84 Uğur Mumcu, "Suç değil mi?", *Devrim*, 27 Nisan 1971, s. 2.

düşüren parlamentoya karşı savaşılan devrimci gençlik” olduğunu belirtmiştir. Devrimci gençlere karşı sert tedbirler için Muhtıra'nın suçladığı parlamento övülerek destek arayışına girilmiştir. Parlamentosunun yanı sıra siyasi partiler de hemen hükümetle kaynaşarak işbirliğine girişmiştir. AP hükümetlerinin çıkartmak isteyip de çıkartamadığı temel hak ve özgürlükleri yok sayan kanun taslakları raftan indirilerek kanunlaştırılmaya başlanmıştır. Bunlar yapılırken en önemlisi de anarşiden sorumlu tutulan gençlerin Atatürk'ün emaneti olan Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ile ilgilenmemeleri için yaz kampları, kültür merkezleri ve bürolar gibi eğlence yerleri açılmaya çalışılmıştır. Bütün bu tespitlerinden sonra Dergi, hükümeti şiddetin şiddeti doğuracağı konusunda uyarmıştır.⁸⁵

Devrimcilere karşı sert tedbirler almaya hazırlandığı iddia edilen hükümete karşı eleştirilerini sürdüren Devrim Dergisi, hükümetin asayiş olaylarının sona erdirilmesinden sonra reformların hızlıca gerçekleştirileceği yönündeki açıklamalarını pek inandırıcı bulmamaktaydı. Bu açıklamalar bunalımın nedenini asayişsizlikte gören siyasi parti ve parlamentosunun görüşünün tıpkı aynıydı. Böylece hükümet, onların görüşlerini benimseyerek onlara karşı boyun eğmekteydi. Öte yandan 12 Mart Muhtırası'nda Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin ağır bir tehlikeye düşürmekle suçlanan parlamento, Erim Hükümeti, de bu parlamentodan anarşiyi durdurmak için yardım istemiştir. Devrimcilere karşı alınacak en sert tedbirler bile devrimcileri sindirmeyecek ve bunalımın daha da artmasına neden olacaktır. Çünkü bunalımın nedeni; Türkiye'nin tarihsel koşullarına ters düşen sosyo-ekonomik düzen içerisinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Erim'in bunalımın çözümünü devrimcileri sert kanunlarla susturmakta araması daha büyük anarşi olaylarının çıkmasına neden olacaktır. Kısacası sorun; baskıyla değil, düzen değişikliğiyle çözülebilecektir.⁸⁶

12 Mart rejimine muhalif dergilerden Ortam Dergisi, Başbakan Nihat Erim'in balyoz açıklamasını özgürlüklerin üzerine şal örtülmeye hazırlandığı şeklinde aktarmıştır. Ülkenin bekasını özgürlüklerden daha ileride gören Erim'in özgürlük anlayışı aradan uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen değişmemiştir. Zira 1946 yılında geçici bir süre için *“Hürriyetlerin üzerine şal örtülebileceğini”* söylemişti. Nihayet Erim, bu sözlerini hayata geçirmeye koyulmuştur. *“Tedbirler balyoz gibi anarşistlerin kafalarına inecektir”* diyen Erim'in bir takım anayasa değişiklikleri ile anarşiyi ortadan kaldırmayacağı bir gerçektir.⁸⁷ İlerleyen günlerde de Ortam Dergisi, Erim'in Ulus Gazetesi'ndeki 30 Mayıs 1946 tarihli *“Demokrasi gaye mi vasıta mı?”* başlıklı makalesini aynen yayınlarken Erim'in aslında antidemokratik bir kişiliğe sahip olduğunu kanıtlamaya çalışacaktır.⁸⁸

Ortam Dergisi yazarlarından Kemal Bisalman'ın, Erim'in Muhtıra'nın üçüncü maddesinin uygulamaya geçmesini engellemek adına tutucu parlamento dayanarak reformları *“kuşa çevireceği”* hususunda endişeleri bulunuyordu. Parlamento dayanarak reformların yapılamayacağına inan Bisalman'ın, Erim'e tavsiyesi başbakanlıktan hemen istifa etmesidir.⁸⁹ Anlaşılacağı üzere, Ortam Dergisi'nin balyoz açıklaması karşısında tutumu Devrim Dergisi kadar sert değildi. Daha ziyade hükümeti, uarmaya yönelik eleştirilerde bulunuyordu.

85 “Atatürk'ün emaneti gençlikten alınamaz!”, *Devrim*, 27 Nisan 1971, s. 1, 7.

86 “Bakış: Baskı neyi halleder?”, *Devrim*, 27 Nisan 1971, s. 1.

87 “Nihat Erim, özgürlüğe şal örtmeye mi hazırlanıyor?”, *Ortam*, 3 Mayıs 1971, s. 4.

88 “Demokrasi gaye mi vasıta mı?”, *Ortam*, 21 Haziran 1971, s. 6.

89 Kemal Bisalman, “Erim ve Parlamentoculuk”, *Ortam*, 3 Mayıs 1971, s. 7.

Nihat Erim'in balyoz açıklaması karşısında 12 Mart rejimine muhalif Akşam Gazetesi yazarlarından İlhami Soysal'ın da Erim ve 12 Mart ile ilgili olarak büyük bir hayal kırıklığına uğradığı görülmektedir. Sorunları sert ve anti demokratik tedbirler alarak çözmeye çalışan AP Genel Başkanı Süleyman Demirel ile Nihat Erim arasında artık hiçbir farkın olmadığını kaydederek “*al birini vur ötekine*”⁹⁰ şeklinde sert değerlendirmelerde bulunmuştur. Soysal'ın anlatımlarına göre; Erim'in 23 Nisan balyoz açıklamasına şeriatçılardan ve faşistlerden büyük destek gelmiştir. AP, DP ve CHP büyük bir memnuniyet duymuştur. Önceden NATO ve Amerika'nın da desteğini almış olan Erim'in Türkiye'yi kalkındırmasa bile kalkınma meselelerinin konuşulmasını sağlaması iyi bir gelişmeydi.⁹¹ Nihat Erim'in asayiş sorunlarını önceleyen konuşmasına en çok destek veren CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de Soysal tarafından sertçe eleştiriliyordu.⁹²

Akşam Gazetesi vasıtasıyla İlhami Soysal'dan sonra Erim'e ve açıklamalarına en büyük tepkilerden birisi de sol eğilimi yazar Çetin Altan'dan gelmekteydi. Altan, sert eleştirilerine geçmeden önce Erim'i sevdiğini belirterek samimi bir şekilde uyararak istediğini kaydediyordu. Muhtıra'da, bunalımdan dolayı AP ve parlamento suçlanmasına rağmen, şimdi suçlu olarak devrimcilerin gösterilmesi mantıksızdı. Reformlar ve asayiş sorunu ancak devrimcilere dayanarak halledilebilir. Muhtıra'da suçlanan karşı devrimcilere dayanarak reformları gerçekleştirmeye çalışmak, başarısızlığa neden olacağı gibi Erim bu süreçte “*politika sahnesinde harcanacaktır*”.⁹³ Burada Çetin Altan'ın ileri görüşlü olduğu ifade edilebilir. Başbakanlık görevinin sona ermesiyle birlikte Erim, ne sözünü ettiği reformları gerçekleştirebilmiş ne de politik hayatını ondan sonra sürdürebilmiştir. Hiçbir tarafa yaranamamış emekli bir politikacı konumuna sürüklenmiştir.⁹⁴

Samimi uyarılarından sonra yazar Çetin Altan, Erim'i sert bir dille eleştirmeye başlıyordu. Devrimciler olarak kendileri, Muhtıra'nın ardından başbakanlık koltuğuna oturan Erim'e ve onun reform söylemlerine inanmışlardı. “*Devrimcileri budamak*” adına bir taktik uygulandığını düşünmüyorlardı. Muhtıra'nın suçladığı karşı devrimcilere dayanarak, asayiş sorunu bahanesiyle devrimcilerin üzerine gidilmesi hükümete hiçbir şey kazandırmayacaktır. Ne asayiş sorunları çözülebilecek ne de reformlar yapılabilecektir. Zaten Türkiye'nin asayiş sorunu 24 saat içerisinde çözülebilecekken; kasten çözülmemektedir. Asayiş sorunları bahanesiyle devrimcilerin sindirilmesi ve reformların gerçekleştirilmemesi hayal edilmektedir. Erim'in hatası kendisini başbakanlığa getiren devrimcilere dayanarak reformları gerçekleştirmek yerine, en ağır bir şekilde suçlanmış bir parlamentoya dayanmak istemesidir. Bu politikayla başarıya ulaşamayacağını şöyle aktarmıştır: “*Bu tutumla ne kadar yürütebilir bu işi...Bir yıl, iki yıl, sonra. Bir toplumun aydın ve devrimci kesimine zıt düşerek başarıya ulaşılabilirse İnönü'ler, Menderes'ler, Demirel'ler ulaşırdı o başarıya... Her birinin yapmadığı gaddarlık kalmadı*”.⁹⁵ Akabinde Altan, Başbakan Erim'in geçmişte fikir özgürlüğüne ve işçi haklarına sahip çıkan bir isim olarak bilindiğini, fakat başbakanlık koltuğuna oturduktan bir ay sonra egemen sınıfların baskılarına boyun eğerek reformları geri plana iterek adeta bir “*zaptiye çavuşuna*” dönüştüğünü vurguluyordu. Bir zaptiye çavuşu olarak Nihat Erim, anayasayı uygulamak yerine anayasayı “*kuşa çevirme*” planı içerisine girmiştir.

90 İlhami Soysal, “Görünüş: Gelen gideni ararız”, *Akşam*, 24 Nisan 1971, s. 1, 7.

91 İlhami Soysal, “Görünüş: Kimden Yana”, *Akşam*, 25 Nisan 1971, s. 1, 7.

92 İlhami Soysal, “Üslup aynı üslup ama..”, *Akşam*, 26 Nisan 1971, s. 1, 7.

93 Çetin Altan, “Erim'i yürekte uyararak isteriz”, *Akşam*, 24 Nisan 1971, s. 2.

94 Karataş, *a.g.t.*, s. 853.

95 Çetin Altan, “Zavallı Türkiye”, *Akşam*, 25 Nisan 1971, s. 2.

Erim, Atatürk'ün ismini kullanarak devrimcilere karşı bir faşist baskıya hazırlık yapmaktadır. Yine Atatürk'ün ismini öne sürerek İnönü'nün getirdiği emperyalizmi Türkiye'de perçinlemeye çalışmaktadır.⁹⁶

Nihat Erim'in balyoz açıklamasına sol basının aksine, sağ basının büyük bir destek verdiği görülmektedir. Bunlardan Son Havadis Gazetesi, solculara karşı alınacak sert tedbirleri desteklediklerini açıkça ifade etmenin yanı sıra bunalımdan AP'nin sorumlu olmadığını başbakanın konuşması dolayısıyla kanıtlandığını ileri sürmüştür. AP'nin iktidardan el çektilmesine rağmen anarşi olaylarının devam etmesi anarşistlerin amacının AP'yi devirmek olmadığı, Türkiye Cumhuriyeti'ni ve demokratik rejimini yok etmeye yönelik olduğunu ortaya koymuştur. Bunlarla mücadele için AP'nin yıllardır savunduğu sert tedbirler ve anayasa değişikliği Erim Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle birlikte AP'nin haklılığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla anarşiyi önlememe konusunda AP'ye nasıl bir haksızlık yapıldığı artık yavaş yavaş belirmektedir. Bu teşhislerden sonra Gazete, ilginç bir öneride bulunmaktadır: "...eylemci anarşistler ve komünistler için tedbirler alınırken onları yazıları ile, kürsüleri ile, Cumhuriyet Senatosu çatısı altına kadar sızan beyanatları ile teşvik ve tahrik eden sözde yazar, profesör ve ihtilalci senatör taslaklarını da altında bulundurmak ve gerekli tedbirleri onlara da uygulamakta zaruret vardır".⁹⁷ Yani Gazete, ılımlı entelektüel solculara yönelik de tedbirlerin alınmasını talep etmektedir. Bu taleplerinin, Mayıs ayında sıkıyönetimce yerine getirildiği görülecektir.

Yine aynı Gazete'nin yazarlarından Abdullah Uraz da anarşinin sebebi olarak eski iktidar AP'nin suçlanması boş ve haksız olduğunu öne sürdükten sonra Erim Hükümeti'nin şiddetli tedbirlere başvuracak olmasından memnuniyet duyduğunu kaydetmiştir. Böylece Erim Hükümeti, sonunda AP ile aynı hizaya gelmiştir. Fakat anarşi olaylarını engelleme sadece bir hükümet meselesi değildir. Kanunlardan anayasaya kadar değişiklik ve adalet kurumunun çalışması meselesidir. Bunların yerine getirilmesi halinde başta hangi hükümet bulunursa bulunsun başarı sağlanır.⁹⁸

Son Havadis Gazetesi, AP hükümetlerinin zamanında anarşiye teşhis koyma konusunda ne kadar haklı olduğunu sürekli olarak işleyecektir. Gazeteye göre, anarşiye karşı AP hükümetlerinin yetersizliği görüşü kısa zamanda iflas etmiş, aslında anayasanın ve kanunlarının yetersizliğini iddia eden AP iktidarının görüşü kuvvet kazanmıştır. Zaten Erim Hükümeti, anarşiyi bitirme konusunda AP iktidarlarının istediği sert yasal tedbirlerden daha fazlasını istemiştir.⁹⁹ AP'nin anarşiye karşı sert tedbirler almasına ve anayasa değişikliği teklifine karşı çıkanlar ve onların yakınları, şimdi Erim Hükümeti'nde yer almaktadırlar. Onlar düne kadar AP'nin öne sürdüğü sert önlemleri, şimdi adeta tekrarlamaktadırlar. Yani AP'nin fikirleri, reformlara rağmen anarşi durmayınca Erim Hükümeti tarafından uygulanmaya başlanmıştır.¹⁰⁰

Öte yandan Son Havadis Gazetesi, Nihat Erim'in 23 Nisan balyoz konuşmasına kadar solcuların, Erim Hükümeti'ni desteklemelerinden söz etmekteydi. Erim'in sert tedbirler alacağını açıklamasıyla birlikte solcular, özellikle solcu yazarlar, hükümete ateş püskürmeye başlamışlardır. Solcuların hükümete yönelik, "Bir bırakırsak yalnız kalırsınız" şantajına karşı Gazete, hükümete

96 Çetin Altan, "Bitmez tükenmez bir devrimci düşmanlığı", *Akşam*, 27 Nisan 1971, s. 2.

97 "Gerçekler, gittikçe aydınlanıyor", *Son Havadis*, 24 Nisan 1971, s. 1.

98 Abdullah Uraz, "Görelim Savaşı...", *Son Havadis*, 24 Nisan 1971, s. 1, 7.

99 "Olaylardan Alınması Gereken Dersler", *Son Havadis*, 25 Nisan 1971, s. 1, 7.

100 Abdullah Uraz, "Nereden Nereye...", *Son Havadis*, 25 Nisan 1971, s. 1, 7.

parlamentonun sonuna kadar sahip çıkacağını ifade ederek sola gözdağı vermiştir.¹⁰¹ Yine sıkıyönetimi ve alınan tedbirleri destekleyerek, sıkıyönetime ve onun getirdiği uygulamalara ve anayasa değişikliklerine karşı çıkan solcuları eleştirmiştir. İlk itirazın Dev-Genç ile CHP'nin sol kanadındaki sosyal demokrasi derneklerinden ve Barolar Birliği Başkanı Prof. Faruk Erem ve ünlü solcu Mümtaz Soysal'dan geldiğini iddia eden Gazete, Erim Hükümeti'nin tam tersi bir şekilde hareket etmiş olması halinde saydığı bu kişilerin nasıl hareket edeceğini sorgulamıştır. Erim Hükümeti sağcılarla, Milliyetçilerle ve AP'lilerle mücadele edeceğimiz demiş olsa idi bu kişiler, aynı tepkiyi göstermeyeceklerdi. Tam tersine bunların kan ve kelle isteyeceklerini ifade eden Gazete, eleştirilerini şöyle bitirmiştir: *"Bunlar sokak dövizleri ve sol gazete fikraları okuyarak memlekette neler olup bittiğini zanneden sözde aydınlardır"*.¹⁰² Sıkıyönetim kararı karşısında ise, AP ve diğer partiler hükümeti destekleyeceğini ifade ettiğini söyleyen Gazete, *"AP'nin savunduğu gerçekler gün yüzüne çıkmış, gerçek vatanseverler ciddi tehlikenin idrakine varmışlardır. Bu sonuç bile AP'nin uzun mücadele yıllarının ve hak savunuculuğu davasının bir zaferidir. Yılmadan, kırılmadan, incinmeden vazifeye devam edecektir"*,¹⁰³ sözleriyle sıkıyönetim ve diğer tedbirler konusunda AP'nin haklılığını bir kez daha ortaya koyma çalışmıştır. Görüldüğü üzere, Son Havadis Gazetesi alınacak tedbirleri desteklemenin yanı sıra AP'nin geçmiş politikalarının ne kadar doğru olduğunu kanıtlamak adına büyük gayret göstermiştir.

Sıkıyönetim komutanlarının Nisan ayının sonlarında yaptıkları tutuklamalar karşısında büyük sevinç duyan Son Havadis Gazetesi, bununla yetinilmeyerek "Öğrencileri kandırıp, şartlandırıp sokağa döken Prof. kılıklı solcuların, anarşi teşvikçisi hocaların da" gözaltına alınıp cezalandırılmalarını istenmekteydi. Akademisyenlerin bir kısmının ders notlarının ve kitaplarının tehlikeli olduğuna işaret ediliyordu.¹⁰⁴ Dolayısıyla ılımlı solun, sağ basın tarafından hedef gösterildiği açıkça görülmektedir.

Son Havadis Gazetesi ile aynı çizgide olan Dünya Gazetesi de Başbakan Nihat Erim'in açıklamalarını desteklemiştir. Gazete'ye göre, Erim'in anarşi karşısındaki teşhisi aslında AP'nin ortaya koyduğu teşhislerle aynı nitelikteydi. Anarşinin dış ülkelerden destek aldığı, reform isteklerinin bahane olduğu ve asıl amacın rejimi değiştirmek, Maoocu bir düzene geçmek olduğu yıllardır AP tarafından tekrarlanıyordu. Diğer yandan bu olayların anayasa çizgisinde kalmak suretiyle önlenemeyeceği öteden beri eski hükümetlerce ifade ediliyordu. Erim'in alınacak tedbirleri açıklaması üzerine anarşiyi tetikleyen bir takım gazeteler ve dergiler, tedbirlerin karşısında direnişe geçeceklerdir. Bu gazeteler aslında Erim Hükümeti'ni destekleyen sol gazetelerdir. Bu hususta hükümet dikkatli hareket ederek *"hürriyet elden gidiyor"* feryatlarına kulak asmamalıdır.¹⁰⁵ Aynı şekilde sol basın da Erim Hükümeti'nden politikasını belirlerken sağ ve basınına dikkate almamasını istiyordu.

Öte yandan yazar Bedii Faik de, anarşi karşısında yıllardır eski Başbakan Süleyman Demirel'in savunduğu fikirlerin Erim Hükümeti'nin üyeleri ve İnönü tarafından benimsenerek savunulmasını eleştiriyordu. Çünkü AP hükümetleri döneminde bu kişiler, Demirel'in alınmasını

101 "Dün övdüler şimdi sövüyorlar", *Son Havadis*, 26 Nisan 1971, s. 1.

102 "Çuvaldızcular iğneden korkuyor", *Son Havadis*, 27 Nisan 1971, s. 1.

103 "Şimdi durup düşünme çağı", *Son Havadis*, 28 Nisan 1971, s. 1.

104 "Bütün Hainler Suçüstü Yakalanıyor", *Son Havadis*, 30 Nisan 1971, s. 1.

105 "Başbakanın konuşması", *Dünya*, 25 Nisan 1971, s. 1.

zorunluğu gördüğü sert tedbirlerin karşısında yer alıyorlardı. Şimdi ise Demirel'in fikirlerinin aynısının uygulanmasının gerekliliğini savunuyorlar: “*Ve hazin olanı, Demirel onların ancak şimdi söyleyebildiklerini daha o günlerde haykırırken, bu beyler ve paşalar aksini söyleyip anarşi anarşiyi körükliyorlar ve üstelik Demirel'in sözlerini de bir hükümet zaafı saymayı hüner sayıyorlardı. Şimdi aylar ve yıllar sonra varabildikleri aynı seviyeyi birer keramet sanan da gene aynı kendileriyle değişmez dervişleridir!*”.¹⁰⁶

Sıkıyönetimin ilan edilmesi üzerine bir makale kaleme alan Bedii Faik, sıkıyönetimi desteklemiştir. Sıkıyönetimin ilanı Erim Hükümeti'nin “*önce reform ve sonra dolayısıyla huzur*” formülünün iflasının en büyük göstergesidir. Hükümetin, tek hedefi sadece huzuru sağlayıp ülkeyi seçimlere götürmesi gerekirken, reform peşinde koşması yanlıştı. Hükümet kurulur kurulmaz solcuların tahrikleri ve teşvikleriyle her sorunun çözümünde reformların gerçekleştirilmesi gerekliliği öngörülmüştür. Yapılacak reformların açıklanmasına rağmen asayişin sona ermemesi, onların asıl isteğinin reform olmadığını bir kez daha kanıtlamıştır. Hükümetin bundan sonraki süreçte solun küskün tavrına aldanarak reform işlerine geri dönmemesi daha önem taşımaktadır.¹⁰⁷ Gerçekten de yukarıda da görüldüğü üzere, bu süreçte Erim Hükümeti'ne karşı küskün bir tavır takınıyordu.

Sağ çizgide yayın yapan Tercüman Gazetesi de hükümetin reformlarla ilgilenmek yerine önceliğini asayiş sorunlarına vermesi gerektiğinin altını çiziyordu. Bu anlamda anarşi karşısında sert tedbirlerin alınacağına açıklanması yerindedir. Öte yandan anarşistlerin eylemlerinin amacı; toprak, eğitim, hukuk ve vergi gibi reformların yapılması olmayıp Marksist felsefenin hakim olduğu yeni bir düzenin kurulmasıdır. Anarşiyle mücadelede geline nokta Nihat Erim ve İnönü'nün; Süleyman Demirel ile aynı fikirde buluşmuş olması da taktire şayandır.¹⁰⁸

Sağ çizgide yayınlar yapan Hürriyet Gazetesi de Başbakanın açıklamalarının hemen ardından onu destekleyen bir mesaj yayınlıyordu. Anarşiye karşı alınacak tedbirler konusunda hükümetin acele etmesi gerektiğinin altını çizerek uyarıyordu: “*Eğer vakit geçirilirse, eğer tereddütlere düşülürse, ortalığı karıştıranlar, baskı gruplarını harekete geçirmeye çalışanlar da çoğalacak ve yine bir daha çıkmaza girecektir. Bir an önce ne yapılacaksa yapılmalı, devlet, devlet haline getirilmeli, bölünme ihtimalleri ortadan kaldırılmalı, asıl önemlisi kişi özgürlüğüne yönelik baskılar, tehditler bitmeli, bitirilmelidir*”.¹⁰⁹ Gazetede, özgürlükleri tehdit edenin, hızla yükselen anarşi olaylarının olduğu görüşü vardır. Oysa, sol basın bunun tam tersini ifade ediyordu.

Genel olarak sosyal demokrat bir çizgide yer alan Milliyet Gazetesi'nde yazan Abdi İpekçi'nin sert tedbirlere yaklaşımı olumlu olmakla birlikte hükümete sınırsız yetkilerin verilmesinden yana değildir. Çünkü verilecek sınırsız yetkilerin, dikta rejimlerini doğurabileceğini düşünüyordu. Hükümetin anayasa ya da kanunlarla alacağı tedbirlerin başarıya ulaşmasını ise, onları uygulayacak etkili kadroların varlığına bağlıyordu.¹¹⁰

106 Bedii Faik, “Kopyacının kuvveti!”, *Dünya*, 25 Nisan 1971, s. 1.

107 Bedii Faik, “Yalnız Huzur!”, *Dünya*, 28 Nisan 1971, s. 1.

108 “Bir zamanlar maziye bak...”, *Tercüman*, 26 Nisan 1971, s. 3, 7; Başyazı, “Ahlak buhranı ve asayiş...”, *Tercüman*, 25 Nisan 1971, s. 1, 7.

109 “Hükümeti uyarıyoruz!”, *Hürriyet*, 26 Nisan 1971, s. 1.

110 Abdi İpekçi, “Durum: Tedbirler ve Uygulama”, *Milliyet*, 23 Nisan 1971, s. 1, 9.

Erim'in sözünü ettiği balyozun “cana ve mala karşı sistematik bir şekilde geliştirilen şiddet ve zorbalık eylemlerine” karşı olacağını düşünen yazar İpekçi'ye göre, öyle olması halinde solcuların ülkenin faşizme götürüleceği iddiasının ne kadar yersiz olduğu anlaşılacaktır. Gerçek düşünce özgürlüğünden yana olanların şiddet eylemlerinin karşısında yer alması gerekir. Çünkü şiddet eylemleri ile mücadele faşizme giden yolu tıkamanın yanı sıra özgürlükleri korur.¹¹¹

Sıkıyönetimin ilanı karşısında ise İpekçi, “İktidarın şiddeti önlemek üzere şiddet tedbirlerine başvurmak zorunda kalması üzücüdür. Dileğimiz sıkıyönetim süresinin özgürlükleri fazla kısıtlamaya lüzum kalmadan tamamlanabilmesi ve ülkemiz için olumlu sonuçları sağlayabilmesidir”¹¹² şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Sıkıyönetimin ilanı ile birlikte sol aydınların da demokratik temel hak ve özgürlüklerin geleceği konusunda bir takım endişeleri ortaya çıkmıştır. Sıkıyönetimin nedeni olarak anarşistlerin devam eden eylemlerini gösteren İpekçi, sıkıyönetimin özgürlükleri ne oranda kısıtlayıp kısıtlamayacağı konusunda hem hükümet hem de aydınlara büyük sorumluk düştüğünü şu sözlerle aktarmıştır: “Şiddet, şiddeti getirir sözü doğrudur. O yola başvuranlar ülkemizi bu kısır döngünün içine sokmuşlardır. Bu kısır döngüden kurtulmak ve sıkıyönetimin bir an önce gereksiz hale getirilmesini sağlamak, hangi eğilimde olursa olsun aydınların gösterecekleri sağduyuya bağlıdır. Bunun için de sorumsuz kıskırtmalardan vazgeçip soruna akılcı ve gerçekçi yaklaşımla bakmak gerekir”.¹¹³ Bu dönemde sağ ve sol basının bir birine karşı sert suçlamalarda bulunduğu düşünülürse, İpekçi'nin bu çağrının ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir.

Balyoz Harekâtı asıl yüzünü, İsrail Başkonsolosu Elrom'un kaçırılmasından sonra, 18 Mayıs 1971 tarihinden itibaren göstermeye başlamıştı. İlimli solda yer alan entelektüellerin tutuklanması ve sola karşı baskının artması nedenleriyle, dönemin sol görüşlü basının harekât karşısında ilk anda ne düşündüğünü bilmek pek mümkün değildir. Sola karşı yapılan harekât, sağ basına karşı gerçekleşmediği için sağ basının harekât karşısında ilk anda ne düşündüğünü görebilmek olanaklıdır. Bu bağlamda AP'nin destekçisi Dünya Gazetesi, anarşi olaylarının bir başkonsolosun kaçırılmasına kadar gelmesinden dolayı bazı siyasetçileri ve sol entelektüelleri sorumlu tutuyordu.¹¹⁴ Gözaltına alınan sol aydınlar hakkında mahkeme hükmünü vermediği halde yazar Bedii Faik'in onları itham etmesi tepkilere neden olmuş ve bunun üzerine Faik, hükümetin gözaltına alınanlara yumuşak davranması nedeniyle kendisinin sert ithamlarda bulunduğunu söylüyordu. Hükümet gözaltına alınanlara gerekli sertliği göstermesi halinde kendisini de ithamlardan vazgeçeceğini belirtiyordu.¹¹⁵ Anlaşılacağı üzere, bu operasyonlarla birlikte sağ basın, sola karşı büyük bir başarı kaydetmiştir.

Son Havadis Gazetesi ise, Balyoz Harekâtı sonucunda gözaltına alınan ve aranan sol görüşlü akademisyen ve yazarları anarşiden dolayı sorumlu tutuyordu. Gazeteye göre, bunlar arkalarına aldıkları basın ve siyasetçilerle birlikte anarşistleri tahrik etmişlerdir. Yüzlerce öğrencinin sokaklara dökülmesine neden olmuşlardır. Yine Gazete'nin iddiasına göre, “sözde bilim adamları ve yazarlar” olarak nitelendirilen bu kişiler, AP hükümetleri döneminde “Silahlı haydut dedikleri

111 Abdi İpekçi, “Durum: Bekleyelim, Görelim”, *Milliyet*, 25 Nisan 1971, s. 1, 9.

112 Abdi İpekçi, “Durum: Sıkıyönetim”, *Milliyet*, 27 Nisan 1971, s. 1, 9.

113 Abdi İpekçi, “Durum: Anarşiye karşı: Evet Demokratik haklara karşı: Hayır”, *Milliyet*, 28 Nisan 1971, s. 1.

114 Bedii Faik, “İşte eseriniz!”, *Dünya*, 19 Mayıs 1971, s. 1.

115 Bedii Faik, “İki taraflı!”, *Dünya*, 22 Mayıs 1971, s. 1; Bedii Faik, “Bizimkiler...”, *Dünya*, 30 Mayıs 1971, s. 1.

jandarma ve polis, tüm güvenlik kuvvetleri bunların sözlü, yazılı, bildirili, taşlı, sopalı kurşunlu saldırılarına uğruyor, buna karşılık bu kuvvetlere vazife gördürülüyor, karşı çıkılıyor, yeterlidir dedikleri kanunları bile uygulamalarına bile fırsat verilmiyor, üniversitelerin, yurtların aranmasına, suçluların yakalanmasına şiddetle mani oluyordu”. Öte yandan CHP ve Genel Başkan İsmet İnönü aşırı solu himaye eden bir tavır içerisine girmişti. En önemlisi de CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit’in komünist sloganlarını kullanarak sola destek vermesinin rolleri yadsınamazdı. Bu yüzden de tutuklananlar arasında CHP’liler de bulunurken; bir tek AP’li veya GP’li (Güven Partisi) yoktur. Gazete, “Kızıl vebanın kökünü kazımak için” şöyle bir öneride bulunuyordu: “...gazete, dergi ve kitapları şöyle hiç olmazsa altı ay kadar geriye doğru okumakta ve bugünlerin sorumlularını bulup çıkartmakta zorunluluk vardır”.¹¹⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere, sağ basında ılımlı sola karşı büyük bir öfke bulunmaktaydı. Dolayısıyla anarşi olayların tek sorumlusu olarak onlar ve onları destekleyen siyasetçiler görülüyordu.

Anarşistlerin ve onları destekleyen sol entelektüellerin asıl amaçlarının reformların yerine getirilmesi ve AP hükümetinin iktidardan el çektirilmesi olmadığı aşikârdır. Bunlar; Atatürkçülüğün ardına sığınarak rejim düşmanlığı yapıyorlardı. Bu tehlike apaçık ortaya çıktığına göre, komünizmin kökü kazınmalıdır. Yani, “Milleti bir kanser belasından kurtarmanın tam zamanıdır. Yalnız deri üstüne çıkan sivilceleri patlatmakla hastayı tedavi edemezsiniz. Hastalığın derin sebeplerine ineceksiniz.”¹¹⁷ Görüldüğü üzere, Gazete, bu operasyonların fırsata çevrilmesi suretiyle sol fikirlerin tamamen yok edilmesi taraftarıydı.

Son Havadis Gazetesi aynı zamanda tutuklanan sol aydınları; vatana ihanet etmekle ve Atatürk düşmanı olmakla itham ediyordu. Sözde Atatürkçü akademisyenler; eserlerinde Atatürk’e yer vermek yerine Marks, Lenin, Mao ve Guavera gibi kişilere övgüler dizmişlerdir. Hatta üniversite duvarlarından Atatürk resimlerini söktürüp yerlerine bu komünist liderlerin resimlerini astırmışlardır. Gazete; fikri desteğin yanı sıra silahlı anarşistlerin eylemlerine de yardımcı olan bu akademisyenlerin Balyoz Harekâtı’yla “milletin ve tarihin lanetine uğrayarak, fikir ve toplum hayatımızın dışına doğru” çıktıklarını aktarmıştır. Böylece Türkiye’de yeni bir çağın başladığının müjdesi verilerek gerçek Atatürkçü ve milliyetçilere önemli görevler düştüğü dile getirilmiştir. Buna göre, sol yayınların ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşluk; milliyetçi ve Atatürkçü eser ve yayınlarla doldurulmalıdır.¹¹⁸

Gözaltılar devam ederken Son Havadis Gazetesi “gizlenmiş solcu” yazarlardan bahsediyordu. Bunlar cılız bir sesle 1961 Anayasası’nın bazı maddelerinin değiştirilmesinin aleyhinde olduklarını, anarşiyi önlemek için yeni kanunlara ihtiyaç olmadığını, TRT’nin mevcut statüsüne dokunulmaması gerektiğini ifade ediyorlardı. Hatta tutuklananlar için koca profesör, değerli yazar, büyük şair, kıymetli aktör gibi önlerine sıfatlar takarak onları aklama gayretleri içerisine giriyorlardı. Bu duruma tepki gösteren Gazete’ye göre; “Bir adam, iyi yazar, büyük şair, değerli doktor olabilir. Ancak bunların aynı zamanda casus, Maoist, Leninist, haydut, soyguncu, cani, kısacası komünist olabilmeleri de mümkündür. Sıfatları, mevkiiler hiçbir zaman, suçu ve suçluyu kamufler etmekte kullanılamazlar”.¹¹⁹

116 “Bu ortamı kimler nasıl hazırladı?”, *Son Havadis*, 27 Mayıs 1971, s. 1.

117 “Bu tümör kazınmazsa kansere dönüşebilir...”, *Son Havadis*, 19 Mayıs 1971, s. 1.

118 “Sahte ilimleriyle geçip gittiler”, *Son Havadis*, 21 Mayıs 1971, s. 1; “Milliyetçilere düşen görev”, *Son Havadis*, 23 Mayıs 1971, s. 1.

119 “Solcuların ‘Ortama Uyuma’ Çabaları”, *Son Havadis*, 28 Mayıs 1971, s. 1.

Milliyet Gazetesi'nden Abdi İpekçi'nin ise, 18 Mayıs'ta başlayan sıkıyönetim uygulamaları karşısında kendisine merkezi bir konum belirlediği görülmektedir. Latin Amerika örneğini veren İpekçi, bu ülkede olduğu gibi "gerillacılığın" demokratik rejimin yerini askeri rejimlerin yer almasından ve mevcut rejimin sertleşmesinden başka bir işe yaramadığının altını çizerek bu tip eylemlerde bulunanları eylemlerinden bir an önce vazgeçmeleri konusunda uyarıyordu.¹²⁰ İsrail Başkonsolosu Elrom'un öldürülmesi durumunda; sertleşen sıkıyönetimin daha da sertleşeceği ve bu tür eylemlerin diğer benzeri ülkelerde olduğu gibi halk tarafından destek görmeyeceğini öne sürmüştür.¹²¹ Sağ basının aksine Milliyet Gazetesi'nin olaylar karşısında sağduyulu hareket ettiği görülmektedir.

22 Mayıs'tan itibaren asılsız ihbarlarla masum kişilerin de gereksiz yere gözaltına alınmakta olduğu kuşkusundan söz eden İpekçi'nin önemli bir takım uyarıları vardı. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yetkililer, yanıltıcı bilgilerin etkisi altında masum kişileri de tutuklamışlardı. Bu yüzden de Milli Birlik Komitesi Üyeleri, başlangıçta kamuoyunda aldıkları desteği kaybetmeye başlamışlardır. Balyoz Harekâtı'yla gözaltına alınmakta olan kişilerin sayısının fazlalığı, masum kişilerin de asılsız ihbarlarla gözaltına alınmakta olduğu kuşkusunu yaratmaktadır. Öyle ki gözaltına alınanlar arasında toplumun "ılımlı" olarak bildiği, şiddet olaylarının her zaman karşısında yer alan isimlerin de bulunması ve ayrıca Anadolu'da öğretmenlerin toplu halde gözaltına alınması kuşkuyu artırmaktadır. İpekçi, gözaltılarda yetkililerin titiz davranması gerektiğinin altını çizmiştir.¹²²

İlerleyen günlerde sol aydınlara karşı gözaltıların daha da artması üzerine İpekçi, uyarılardan ziyade eleştirilere başlamıştır. Sıkıyönetim uygulamalarının, tüm sol aydınları kapsayan bir operasyon haline geldiğine dikkat çekerek aydınlara artık tedirgin olduğunu ifade etmiştir. Sıkıyönetim uygulamasının "kitap düşmanlığı" halini aldığını da sözlerine ekleyen İpekçi, "Birçok kimsenin kitaplıklarından yasaklanmamış kitaplar dahi alınmakta, hatta bununla da kalınmayıp o kitapların sahipleri de gözaltında tutulmaktadır. Bu havanın etkisi ile birçok aydının yasaklanmadığı halde kitaplarının önemli bir bölümünü yok etmek zorunluluğunu duyduklarını biliyoruz" şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Yanlış uygulamaları görevlendirilen memurların bilgisizliğine ve istihbarattaki zaafiyetine bağlamış ve gözaltına alınan aydınlara serbest bırakılsa bile artık çevresinde şüpheli biri olarak karşılanacağı için dikkatli olunmasını istemiştir.¹²³

Türkiye'de "Adam lekeleme hastalığı"ndan da söz eden İpekçi'ye göre, 27 Mayıs Darbesi sonrası suçluların yanı sıra kişisel düşmanlıklar ve kıskançlıklardan dolayı masum kişiler de zarar görmüştür. Bu salgın hastalık şimdi tekrar ortaya çıkmıştır. Öncekinden farklı olarak daha tehlikeli sonuçlar verecek olan suçlamalar ve lekelemeler, sadece şüphe oluşturmakla kalmayacak soruşturma ve kovuşturmalara neden olacaktır. Dolayısıyla devlete yararları olacak kişiler, devlet görevinden alınarak kamu büyük zarara uğrattılacaktır. Aynı zamanda devlette küskün bireyler meydana gelecektir. Sonradan pişman olmamak için İpekçi, sıkıyönetim uygulamalarında özeleştirii yapılmasını istemiştir.¹²⁴

120 Abdi İpekçi, "Durum: Yazık", *Milliyet*, 19 Mayıs 1971, s. 1, 9.

121 Abdi İpekçi, "Durum: Artık Gerçekleri Görünüz ve Öldürmeyiniz", *Milliyet*, 20 Mayıs 1971, s. 1.

122 Abdi İpekçi, "Durum: İnönü'nün yerinde bir uyarısı", *Milliyet*, 22 Mayıs 1971, s. 1; Abdi İpekçi, "Durum: Sıkıyönetimin Gerekliliği ve Uygulamanın Düşündürdüğü", *Milliyet*, 25 Mayıs 1971, s. 1, 9.

123 Abdi İpekçi, "Durum: Yöneticilerin amacı, uygulayıcıların saptırması", *Milliyet*, 28 Mayıs 1971, s. 1, 11.

124 Abdi İpekçi, "Durum: Nükseden salgın", *Milliyet*, 29 Mayıs 1971, s. 1

İsmet İnönü'nün damadı Metin Toker de Milliyet Gazetesi'nde yazdığı yazılarında, operasyonlarda masum kişilerin ve sol aydınların da gözaltına alınmasına tepkiliydi. “Kurunun yanında yaşın” da yanmaması gerektiğinin altını çizen Toker, buna sesiz kalmanın vicdanı zedeleyeceğini vurgulamıştır. Toker'e göre, tutuklanan aydınların çoğu, ordunun anarşistlere karşı mücadelesini desteklemiş kişilerdi. Çok sayıda öğretmen, sanatçı ve yazar; “sadece sola açık olduğu için, sadece çevrenin tutucu takımının hışmını üzerine çektiğinden dolayı” gözaltına alınmıştır. Yasaklı olmadığı halde çok sayıda sol içerikli kitapların yakılması ve toplattırılması kurunun yanında yaşın da yandığını en açık kanıttır. Sözlerini, “Bir savaşın, şüphesiz kendine özel kaideleri vardır ama, bunlardan biri de ‘hedef tayininde şaşırma’dır”¹²⁵ şeklinde uyarıcı sözlerle bitirmesi dikkat çekicidir.

Abdi İpekçi ile Metin Toker'in dışında Altan Öymen de sol aydınlara yönelik haksız tutuklamaların karşısında yer almıştır. Fakat Öymen'in gözaltılar karşısında diğer iki yazardan farklı olarak açıkça eleştirilerde bulunmadığı görülmektedir.¹²⁶

Sonuç

Ortaya çıkan bunalımdan mevcut hükümeti ve parlamentoyu sorumlu tutun 12 Mart Muhtırası, bunalımın çözümü için bağımsız bir başbakanın liderliğinde 1961 Anayasası'nın öngördüğü reformların Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirilmesini düşünmüştür. 12 Mart Muhtırası'nın sağcılara karşı verildiğini düşünen sol basın ve sol aydınlar, Başbakan Nihat Erim'in başkanlığında kurulan reform hükümetine başlarda büyük destek vermişlerdir. Sağ basın ise, reform hükümetine karşı sert bir duruş sergileyerek karşısında yer almıştır. Zaten AP hükümetleri döneminde de solun reform isteklerinin karşındaydılar.

Reform hükümeti çalışmalarına başlamasına rağmen, anarşi olaylarının hız kazanması üzerine Erim Hükümeti ve darbeciler, reform çalışmalarını bir kenara iterek anarşi olaylarının üzerine eğilmeye başlamışlardır. Anarşi olaylarının ise, ancak sıkı tedbirler ve hükümete geniş yetkiler veren anayasa değişiklikleriyle sonlandırılacağı düşünülerek, sıkıyönetimin ilanına karar verilmiştir. Bununla birlikte Başbakan Nihat Erim'in 23 Nisan'da yaptığı balyoz açıklaması sol basın ve sol aydınlar üzerinde derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Başlarda 12 Mart Müdahalesi'ni ve Erim Hükümeti'ni destekleyen sol, bu tarihten itibaren desteğini çekerek sert hücumla başlamıştır. Hatta yaptıkları yazılı uyarılarla hükümeti, sert tedbirlerden vazgeçirmek için her yolu denemişlerdir.

Sol basın eleştirilerini yükseltirken; sağ basın ise legal veya illegal sola karşı sıkı tedbirleri öngören Balyoz Harekâtı'na büyük destek vermiştir. Harekât sırasında illegal solun yanında ılımlı sol da zarar görmüştür. Bu da sol aydınlar tarafından harekâtın kendilerine karşı yapıldığı iddiasına neden olmuştur. Sağ basının, demokratik bir tutum sergilemek yerine, büyük bir zafer kazanmışçasına sol aydınlara yönelik bütün düşüncelerini açık bir şekilde dile getirdikleri görülmüştür. Çünkü anarşinin tetikleyicisi olarak, sol aydınlar ve basın görülüyordu. Bütün sol yayınların ortadan kaldırılıp yerine sağ eğilimli yayınların konulmasını anarşiye çözüm olarak önermeleri, bir hayli enteresandır.

125 Metin Toker, “Bir Uçtan Bir Uca...”, *Milliyet*, 23 Mayıs 1971, s. 2; Metin Toker, “Yaşı, kurunun yanından alalım”, *Milliyet*, 30 Mayıs 1971, s. 2.

126 Altan Öymen, “Başbakan, beni davet etse”, *Akşam*, 23 Mayıs 1971, s. 2.

Solun her türlüünün yok edilmesini savunan sağ basına karşılık olarak; merkezi bir konumda yer alan basın ise, masum olduğu düşünülen ılımlı sol aydınların tutuklanmasına karşı sesiz kalmayarak tepki göstermişlerdir. Sık sık bundan, herkesin zarar göreceği uyarısı yapılmıştır. Uyarıları perçinlemek için de 27 Mayıs Darbesi sonrası yaşananları örnek göstermesi dikkate değerdir.

Sonuç olarak, ülkenin geçirdiği kamplaşmadan basının da nasibini aldığı görülmüştür. Genel olarak üç ayrı kampa ayrılan basın, arkalarına aldıkları siyasi partilerin desteği ile ortadaki bunalımdan bir birbirlerini suçlamıştır. Bu da ülkedeki gerginliğin daha da artmasına sebebiyet vermiştir. 12 Mart döneminde sorunların detaylı bir şekilde ele alınıp çözülememiş olması, yeni bir darbeye giden süreci hızlandırmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5-6/24; Fihrist No: 7963-4.

BCA, 030.18.01/264.26.12. (26.04.1971).

Çeşitli Araştırma Eserleri ve Diğerleri

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul 2010.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 9. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.

Altuğ, Kurtul, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, 7 Gün Yayınları, Ankara 1973.

Aydın, Suavi-Taşkın, Yüksel, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Birand, Mehmet Ali-Dündar, Can-Çaplı, Bülent, *12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, 10. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013.

Erim, Nihat, *12 Mart Anıları*, Yay. Haz. Raşit Çavaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Erim, Nihat, *Günlükler 1925-1979*, II. Cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

Karataş, İsrail, İsmail Nihat Erim'in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1912-1980), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2020.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Devrim

Dünya

Hürriyet

Milliyet

Ortam

Son Havadis

Tercüman

Arş. Gör.
Çiğdem KIRANŞAN

İnönü Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
cigdemkiransan@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7116-5548>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 19/12/2020 25/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.843346>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Hindistan İstiklal Mücadelesinin Kahramanlarından Bal Gangadhar Tilak'ın Hayatı ve İcraatları

The Life and Activities of Bal Gangadhar Tilak, one of the Heroes of Indian Intelligence Struggle

“Swaraj benim doğuştan hakkımdır ve ben de ona sahip olacağım.”

Bal Gangadhar Tilak

Öz

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Hint alt kıtasına tamamen hâkim olan İngiliz yönetimine karşı pasif direniş, Hint alt kıtasının bağımsızlık sürecinde en etkili mücadele yöntemi olmuştur. Siyasî bir ifade biçimi olan bu anlayışta vergi ödememe, mahkemelere karşı grev, okul, sivil ve askerî düzenlemeleri reddetmek, yabancı malları boykot, milli bağımsızlık isteğini her fırsatta dile getirme gibi eylemler yer almaktadır. Milliyetçilik idealini benimseyen Hint liderleri, diğer bazı toplumlarda gördüğümüz Batı hayranı elitlerin aksine, kendi öz geleneklerine bağlı kalmış ve daha özgün tavrı sergilemişlerdir. Bu liderler, şiddetsiz siyasal sistem ve eylemleri sayesinde emperyalist egemenlik arzusu ile insanlık dışı uygulamalara başvurmadan çekinmeyen İngilizlerin bu arzularını yavaş yavaş zayıflatılmış ve nihayetinde İngiliz sömürgeciliğini yıkmayı başarmıştır. Böylece adaletsizliğe başkaldırının şiddet ve kanla değil de fikirsiz ve barışçıl eylemlerle zafer kazanacağına tüm dünya şahit olmuştur. Hint alt kıtasının istiklal mücadelesi kahramanlarından Bal Gangadhar Tilak'ın hayatı ve swaraj; yani ulusal egemenlik için vermiş olduğu mücadelesi bu makalenin esas konusunu teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Hint alt kıtası, pasif direniş, swaraj, swadeshi, Bal Gangadhar Tilak

ATIF: KIRANŞAN Çiğdem, “Hindistan İstiklal Mücadelesinin Kahramanlarından Bal Gangadhar Tilak'ın Hayatı ve İcraatları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1595-1607)

CITE: KIRANŞAN Çiğdem, “The Life and Activities of Bal Gangadhar Tilak, one of the Heroes of Indian Intelligence Struggle”, *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1595-1607)

Abstract

From the second half of the 18th century, passive resistance against British rule, which completely dominated the Indian subcontinent, has been the most effective method of struggle in the independence process of the Indian subcontinent. This understanding, which is a form of political expression, includes actions such as not paying taxes, strikes against courts, rejecting school, civil and military regulations, boycotting foreign goods, and expressing the desire for national independence at every opportunity. These leaders, thanks to their nonviolent political system and actions, gradually weakened these aspirations of the British, who did not hesitate to resort to inhumane practices with the desire for imperialist domination and eventually managed to overthrow British colonialism. Thus, the whole world has witnessed that the revolt against injustice will triumph not with violence and blood but through intellectual and peaceful actions. Hind leaders, who embraced the ideal of nationalism, adhered to their own traditions and adopted a more original attitude, unlike the Western-fan elites we see in some other societies. The life and swaraj of Bal Gangadhar Tilak, one of the heroes of the struggle for independence of the Indian subcontinent; In other words, his struggle for national sovereignty will constitute the main subject of this article.

Keywords: Indian sub-continent, passive resistance, swaraj, swadeshi, Bal Gangadhar.

Giriş

X VIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Hint alt kıtasına tamamen hâkim olma yolunda önemli adımlar atan İngiltere, 1857 Tımarlı Sipahi kalkışmasıyla bu emeline ulaşma yolunda kritik bir fırsatı ele geçirmiştir. Nitekim bu ilk isyanın başarısızlıkla sonuçlanması Hint alt kıtasında tamamen İngilizlerin kontrolünde olan yeni bir yönetim yapısı ve politik anlayışın gelişmesine yol açmıştır.¹ Sanayi inkılabının gerçekleşmesiyle de Hindistan tamamen İngilizlerin pazarı haline geldi. Buhar gücü yalnızca teknolojik üstünlüğü sağlamakla kalmamış aynı zamanda İngiltere ile Hindistan arasındaki yolu da kısaltarak Hindistan'ın pamuk ve ipliğini kısa bir süre içerisinde İngiltere'de işleyerek yeniden yüksek fiyatlarla Hint pazarına döndürme imkânı sağlamıştı. İngilizler, buradaki yerli üretimi sekteye uğratıp on binlerce kişiyi de işsiz bırakmıştı. Tüm bu gelişmeler Hint pazarında tahribata neden olmuştu.² Bununla birlikte toplumsal yapılar, siyasi ilişkiler, hukuk anlayışı gibi hususlar İngiliz sistemi öğeleriyle değişmekteydi. Aynı zamanda bu yayılma politikası çerçevesinde nizamlık ve racaların topraklarını ilhakı ve eski düzenin kurumlarının yıkılması bazı hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmiştir.³

- 1 K.Henry George, **British Administration During The Revolt of 1857**, New Delhi 1985; Arthur D. Innes, **A Short History of The British in India**, New Delhi 1985.; R. Dutt, **The Economic History of India in the Victorian Age (from the Accession of Queen Victoria in 1837 to the Commencement of the Twentieth Century)**, London 1958. D. Kincaid, **British Social Life in India 1608-1937**, London 1939, s.130vd.
- 2 Geniş bilgi için bkz. R.W. Frazer, **A Story of the Nations British India**, London 1918; H.George Briggs, **The Nizam His History and Relations with the British Government I-II**, Delhi 1985
- 3 Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, (nşr. Şiar Yalçın) , İstanbul 2013, s. 1; A. R. Desai, **Social Bankround of India Nationalism**, Bombay 1966, s.16 vd.. H. George Briggs, **The Nizam His History**

Nitekim İngilizler, kalıcı bir hâkimiyet için eğitim alanında yenilikler gerçekleştirmeyi de ihmal etmemişlerdi. Yerli edebiyat canlandırılmış ve yerli bilginler teşvik edilmiş⁴ olsa da bunun Hindistan'daki müstakbel İngiliz yönetimi açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği anlaşıldı. Nitekim İngiliz eğitim sistemi Avrupa edebi bilgilerine sahip olmasına rağmen eski gelenek, düşünce ve anlayış tarzlarına bağlı bir yerli sınıfın doğmasını böylece ilerde İngilizlerle yapılacak mücadelenin önderleri olmalarını sağladı.⁵ Neticede liderler XIX. ve XX. yüzyıl boyunca bu değerleri silah yerine kullanıp, İngiliz hâkimiyeti altındaki Hindistan'da iktidara mütemadiyen el koymuşlardır.⁶ Milliyetçilik idealini benimseyen Hind liderleri, diğer bazı toplumlarda gördüğümüz Batı hayranı elitlerin aksine, daha özgün tavır sergilemişlerdir. Bu liderler, kendi öz geleneklerine bağlı kalmış, hatta bu bağlılık sonraları aşırı milliyetçiliğe dönüşmüştür.⁷

İngiliz hükümetinin uyguladığı, kast sistemini değiştirme satı⁸ ve thag geleneğine⁹ son verme gibi olumsuz politikalar bölgedeki önde gelen Hint liderleri, Hint kimliğini korumanın yanı sıra dini, sosyal ve iktisadi hayata yön verme konusunda da faaliyete geçmeye sevk etmiştir. Buna bağlı olarak gelişen fikrî hareketlilik neticesinde Hint ahalisi çeşitli görüşler ve bu görüşler çerçevesinde oluşan ekoller doğrultusunda ihya sürecine girmiştir. Arya Samaj, Brahmo Samaj gibi Hint dinini

and Relations with the British Government I-II, Delhi 1985

- 4 1813 Hindistan kanununda “yerli edebiyatı canlandırıp, yerli bilginleri teşvik etmek için şirkete yılda 100.000 rupi ayrılacağı ve açılacak yüksekokullar üzerinde Londra'daki Denetleme Kurulu'nun söz sahibi olacağı” vurgulanmıştır. S. Vural, **Hindistan'da İngiliz Yönetimi**, Malatya 2006, s.13, (Basılmamış Doktora Tezi)
- 5 Bkz. Y.H. Bayur, **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1987, s.292 vd.
- 6 A. J. Toynbee, **Dünya ve Garp**, (nşr. E.Bilgiç), s.53 vd.
- 7 Aziz Ahmed, **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları**, (nşr. L. Boyacı), İstanbul 1995, s.365 vd; Hunter W.W., **The Indian Musalmans**, London 1871, s.34
- 8 Sanskritçede “*iffetli, namuslu kadın*” anlamına gelen “*satı*”, Kuzey Hindistan'daki Raçputlar başta olmak üzere ülkedeki bütün Hindular arasında büyük saygı duyulan bir geleneği. Satı, bir kadının kocasının cenaze töreninde kendini ateşe atarak hayatına son verme geleneği olup ateşe atlayarak kendini kocası uğruna öldüren kadın erdemli kadın olarak değerlendirilir ve doğrudan cennete gittiğine inanılırdı. Bu sebeple kendini satı olarak adayın kadına Tanrıça olarak bakılır ve onun hatırasına tapınaklar inşa ettirilirdi. Satı geleneği hakkında geniş bilgi için bkz., A. Zahid Khan, “*Socio-Economic Reforms*”, **Road to Pakistan**, (nşr. H.Msaid-S.Mujahid-A.Zahid Khan), Karachi 1990, s.234; E. W. Hopkins, “*The Growth of Law and Legal Instituons*”, **The Cambridge History of India I**, (nşr.E.J. Rapson), Delhi 1955 s.259 vd; H. V. Lovett, “*The Growth of Educational Policy, 1858-1918*”, **The Cambridge History of India VI**, (nşr. H. H. Dodwell), Delhi 1958, s.341; P. Woodruff, **The Men Who Ruled India I**, New York 1964, s.253 vd.
- 9 Orjinali sanskriçe “*sthaga*” olan ve “*şiddet suçluları*” anlamına gelen bu kelime Hinducada “*thag*” şeklinde telaffuz edilmekte olup hırsızlık veya kötülük yapan thag mensupları seyahat eden veya eğlenen bir grubun içine katılırlar ve burada ele geçirdikleri insanları boğarak öldürerek değerli eşyalarına da el koyarlardı. Thaglar ele geçirdikleri bu değerli eşyaları kendilerine ayırırken öldürdükleri kişilerin cesetlerini de kötülük tanrıçaları Kali'ye adarlardı. O dönemde thagların asla İngiliz seyyahlara saldırmadıkları bilindiği halde Hindistan İngiliz Hükümeti bunları ortadan kaldırmaya karar vermiş ve 1830'da üç binin üzerinde thag, Albay William Sleeman tarafından ele geçirilmiş ve bunların 412'si idam edilirken geriye kalanı da hapsedilerek bu tehlike ortadan kaldırılmıştır. Thag mezhebinin bu faaliyetleri 1890'lara gelindiğinde tamamen ortadan kaldırılmışsa da suçla ilgili durumları ifade etmek amacıyla thag terimi hala kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz.; H. Beveridge IV, s.190 vd.; İkrumuddin Qidwai, “*The Establishment of the British Raj*”, **Road to Pakistan**, (nşr. H.Msaid-S.Mujahid-A.Zahid Khan), Karachi 1990, s.509; A. Zahid Khan, “*Socio-Economic Reforms*”, **Road to Pakistan**, (nşr. H.Msaid-S. Mujahid-A.Zahid Khan), Karachi 1990, s.234; H.G.Rawlinson, **A. Concise History of the Indian People**, Oxford 1958, s.310.

reform eden ekoller Hindistan'ın istikbalinde önemli bir yer teşkil ederken gelecek kuşaklara da ilham kaynağı olmuştur. Ekollerin sloganı olan “*Vedalara dönüş*”, Hinduizm'i yeniden yapılandırmak ve reforme etmek için Hinduların milli gururunu ve bilincini tutuşturmak diğer bir deyişle milli birliğe gerçek yönelişi sağlamayı esas edinmiştir.

Nitekim Hint alt kıtasının önde gelen liderleri gelenek göreneklerine sıkı bağlı oldukları gibi İngiliz yönetimine karşı mücadele politikası olarak Pasif direnişi tercih etmiştir. Pasif direniş kavramı özgürlük ve adalet merkezinde insanın vicdani duyguları ile hareket etmesi gerektiğini ve adalet için mücadele etmeyi amaçlamakta olup bu mücadelede şiddet ve kuvvet kullanımını reddetmektedir. Pasif direnişin Hint dilindeki karşılığı ahimsa, satyagraha, swadeshi gibi çeşitli türleri¹⁰ mevcut olup önde gelen en önemli lideri Gandhi, Cayna dininin temel ilkesi olan ahimsayı yani tüm canlılara saygı duyup onlara zarar vermeme ilkesini şiddet karşıtlığına dayanan bir mücadele yöntemine dönüştürmüştür. Daha sonra ahimsa ve sivil itaatsizlik öğretilerinden yola çıkarak “Satyagrahayı” oluşturdu. Hakikat/sat ve sebat/agraha kelimelerinden oluşan bu kavrama göre insan, inandığı gerçeği ilan etmelidir ve hiç kimseye karşı şiddet göstermeden bunun uğrunda ölmeye hazır olmalıdır. Satyagraha insanı iki ayrı alanda mücadele etmeye çağırır: Birinci alan; dış dünyadır. İnsanı dış dünyaya karşı sivil itaatsizlik, pasif direniş ve şiddet aleyhtarlığı ilkelerine sadık kalma inancıyla savunmaktadır. İkinci alan ise insanın kendi benliğidir. İnsan nefis terbiyesi, riyazet ve oruç gibi yöntemlerle nefisini arındırıp ruhunu dünyevi arzularından kurtarmalıdır. Gandhi, toplumsal ve siyasal hedeflere ulaşma felsefesinin adını “Satyagraha” olarak belirlemiştir.¹¹ Swadeshi yabancı ürünleri boykot anlamına gelmekte olup¹² Swaraj ise yabancı hâkimiyetinden kurtulma, kendi kendini yönetme yani ulusal egemenlik anlamına gelmektedir.¹³

Hint alt kıtasında sömürgeci güçlere karşı en etkili mücadele yolu olan Swaraj'ın ilk ve en güçlü savunucularından biri olan Bal Gangadhar Tilak (23 Temmuz 1856-1 Ağustos 1920)¹⁴, Hint alt kıtasında İngiliz yönetimine son veren baş aktörlerden biri olarak gösterilmektedir. Milliyetçi, gazeteci, öğretmen, sosyal reformcu, avukat ve bağımsızlık eylemcisi olarak öne çıkmaktadır.¹⁵ Tilak, Swaraj'ın asil hedefine ulaşmak için Swadeshi, boykot, ulusal eğitim ve pasif direniş gibi

10 Sivil itaatsizlik hakkında geniş bilgi için bkz.; Anil Samarth, **Shivaji and the Indian National Movement**, Somaya Publications Pvt., Bombay 1975.; Jürgen Habermas, **Sivil İtaatsizlik**, (nşr. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul 1995,s.7-22.; Şeniz Anbarlı, “Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik”, **Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi II/1**, 2001, s.319-328.

11 Henry David Thoreau, **Sivil ve İtaatsiz**, (nşr. Emine Ebru),Kafekültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 214.

12 Anil Samarth, **Shivaji and the Indian National Movement**, Somaya Publications Pvt., Bombay 1975, s.6vd.

13 Sanskrit dilinde sva:öz ve racya:yönetim anlamına gelmektedir. Yani “bağımsızlık” anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. N. Pandey, **The Indian Nationalist Movement 1885-1947**, New Delhi 1979, s. 51vd; B. Pattabhi Sitaramayya, **Gandhi and Gandhizm I.**, Allahabad 1943; Raghavan N. Iyer, **The Moral and Political thought of Mahatma Gandhi**, New Delhi 2003,s.346vd.;H. Kulke- D. Rothermund, **Hindistan Tarihi**, (nşr., M. Günay), İstanbul 2001, s.405; Bipan Chandra, **India's Struggle for Independence**, s.184; Micheal Nicholsan, s.30.; R.C. Majumdar, **British Paramountcy and Indian Renaissance I.**, Bombay 1988.

14 Tilak hakkında geniş bilgi için bkz. S.S. Angadi, **Bal Gangadhar Tilak: A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement**, Karnatak University, Dharwad 1992.; Babu Aurobindo Ghose, **Bal Gangadhar Tilak His Writings and Speeches**, Ganesh , Madras 1922.; **Selected Documents of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak 1880-1920 I-IV.**, (Ed. [Ravindar Kumar](#)), Anmol Publications, 1992.

15 Geniş bilgi için bkz. Vishnuchandra Sharma, s. 65vd.

teknikleri uygulamıştır.

Halk arasında Lokamanya olarak adlandırılan asıl adı Kesav Gangadhar Tilak, Maratha eyaletinde (Batı Dekkan bölgesi) orta sınıf bir Brahman ailede doğdu.¹⁶ Babası Gangadhar Pant, öğretmen ve Sanskritçe uzmanı olarak bilinen bir bilgindi.¹⁷ Babasının Poona'ya tayin edilmesi onun eğitim alması için bir fırsat oldu.¹⁸ Tilak, Poona'da Dekkan Kolejinde eğitim gördü ve 1877 yılında mezun oldu. Bu süreçte Sanskritçe, matematik, astronomi, felsefe ve edebiyat üzerine çalışmalar yaptı.¹⁹ Poona'da özel bir okulda matematik öğretmeye başladı ancak daha sonraki süreçte okuldaki meslektaşları ile ideolojik farklılıkları nedeniyle öğretimden çekilmeye karar vererek²⁰ Mahratta Gazetesinde yazmaya başladı. ²¹ Tilak, istiklal yolunda verdiği mücadeleyi iç ve dış kamuya duyurmak amacıyla 1881 yılında çıkardığı Kesari Gazetesi haftalık olarak basılırken daha sonra söz konusu gazete, günlük olarak basılmaya başlamış olup günümüzde hala devam etmektedir.²²

Hindistan yeni neslinin eğitim kalitesini daha fazla arttırmak ve bunu yaparken de Hindistan kültürünü bilen genç nesillerin yetişmesi amacı ile Deccan Education Society/Dekkan Eğitim Topluluğunu arkadaşları Gopal Ganesh Agarkar, Mahadev Ballal Namjoshi ve Vishnushastri Chiplunkar ile kurduktan sonra öğretmenlik yaptığı özel okulu geliştirerek üniversiteye bağlı bir yüksekokula dönüştürdü. Bu eğitim kurumunda din ve kültürünün yeniden doğuşuna vurgu yapılmıştır.²³ Bu arada Bombay Üniversitesinde okuduğu hukuk bölümünden 1879 yılında mezun oldu. Üniversite eğitimi alan ilk nesil Hintlilerden biriydi. Tilak, mezuniyetinden kısa bir süre sonra döneminin sosyal ve politik sorunlarına ciddi bir ilgi duyarken İngilizler tarafından getirilen eğitim sistemi üzerine reformlar yapmak istemiştir. O sebeple Maratha'da eğitimi yaymak için

-
- 16 Lokamanya halkın sevgili lideri anlamına gelmektedir Çocuklukta adı Keshav Rao'ydu. Balwantrao olarak da adlandırıldı. Sevgiyle Bal olarak anıldı. Vishnuchandra Sharma, s.3; S. S. Angadi, s.64
- 17 Böyle bir aile ortamında büyüme ona Sanskritçe sevgisini ve eski Hint dinine ve kültürüne saygı duymasını sağladı Üç kız kardeşi vardı. Tilak on yaşındayken annesi, on altı yaşında ise babası da vefat etti. Babası ölmeden önce onu 1871 yılında Tapi Bai ile evlendirdi. Düğün sırasında Tilak'a soruldu - çeyizde ne istiyorsunuz - para, kıyafet ve süs eşyaları? O, sadece kitap istedi. Babası, geride ona çok az miktarda para bırakmıştı. Tilak bu meblağ ile kardeşlerinin eğitim masraflarını yönetmek zorunda kaldı. Geniş bilgi için bkz; Joseph Baptista, **About Lokamanya Tilak**, Vavilla Press, Madras 1922,s. Ivd.; Babu Aurobindo Ghose, **Bal Gangadhar Tilak his Writing and Speeches**, Madras 1922;
- 18 Jai Narain Sharma , **The Political Thought of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak XXIV**,Concept Publishing Company,New Dehli 2009, s. 13.
- 19 Üniversitenin ilk yıllarında vücut geliştirmeye yönelik egzersizler yaptığı, güreş, yüzme, jimnastik alanında ilgisi olduğu gibi tam bir kitap kurdu olduğu, özellikle matematik alanındaki başarısı ile de dikkat çekmekteydi. Bkz. Vishnuchandra Sharma, **Tilak the Torch Bearer of Swaraj**, New Delhi 2018,s. 5.
- 20 Richard I. Cashman, **The Myth od the Lokamanya Tilak and Mass Politics in Maharashtra**, **University of California Press**, London 1975, s. 190vd.
- 21 Joseph Baptista, **About Lokamanya Tilak**, Vavilla Press, Madras 1922,s. IXvd.; S.S. Angadi, s. 17. D.V. Tahmankar, **Lokamanya Tilak**, London 1956,s. 26,27.
- 22 Kesari gazetesi Tilak tarafından çıkarılmıştır. Marathi dilinde çıkarılmıştır. Tilak'ın siyasi düşüncelerini halka iletmede önemli bir araç olmuştur. Kesari gazetesi için bkz. Avaniş Patil," Public Opinion in Colonial India: The Kesari and the Kolhapur Affair, 1881-1883", **Proceedings of the Indian History Congress LXVII**, 2006 s. 711-724<https://www.jstor.org/stable/44147990> 01.12.2020.
- 23 Joseph Baptista, **About Lokamanya Tilak**, Vavilla Press, Madras 1922,s. Vvd.; Dhananjay Keer, **Lokamanya Tilak Father of our Freedom Struggle**, Forthcoming Books, Bombay 1959,s.41.

bir reformlar başlatırken özellikle kadın ve erkeklere özgü eğitim müfredatının olması gerektiğini vurgulamıştır.²⁴

Esasen Tilak, İngilizler yardımıyla sosyal reform yapılmasından yana olmadığı için batıyı örnek alan toplumsal reformların bağımsızlık için siyasal mücadeleyi zayıflatacağı görüşündeydi. Bu nedenle erken yaşta evliliğe kişisel olarak karşı çıkmasına rağmen, 1890 yılında İngilizler tarafından Poona’da yapılan “*Yaş Rızası Yasası*”na karşı çıktı ve bunu Hinduizm’e müdahale ve tehlikeli bir emsal olarak gördü. Yasanın en belirgin özelliği bir kızın evlenebileceği yaşı 10’dan 12’ye çıkarmasıydı. Yasa temel olarak şu maddeleri içermekteydi.

- * 12 yaşın altındaki bir kızla cinsel ilişki suç muamelesi görmeli
- * Kız çocukları erken yaşta evlenirlerse olgunluğa ulaştıklarında boşanma hakkına sahip olmalı

- * Reşit olmayan bir kızla evlenen erkeğin karısını onunla yaşamaya zorlama hakkı olmamalı
- * Dul bir kadın yeniden evlendikten sonra ilk kocasından kalan mirasa sahip olabilmeliydi.

Tilak ve arkadaşları, bu yasaya aşağıda yer alan bazı yapıcı önerilerde bulunmuştur:

- * Kızlar on altı yaşından önce evlenmemeli
- * Erkekler ise yirmi yaşından önce evlenmemeli
- * Eğer bir dul erkek yeniden evlenmek istiyorsa kırk yaşını doldurduktan sonra evlenmemeli
- * Bir erkek ikinci kez evlenmek isterse sadece dul bir kadınla evlenmeli
- * Alkol tüketimi tamamen yasaklanmalı
- * Damat ve gelin satışı uygulaması (çeyiz sistemi) tamamen durdurulmalı
- * Dulların sakal ve kılık kıyafet şekil bozukluğu giderilmeli
- * Bu reformları kabul edenler gelirlerinin onda birini sosyal hizmete bağışlamalıdır.²⁵

Ancak İngiliz yönetimi bu grubun önerileri dikkate almayınca Tilak, Kesari Gazetesinde Hindistan toplumunun köklü bir millet olduğunu bu nedenle reformların bir gecede çıkarılması yerine kademeli ve dikkatli bir şekilde yapılması gerektiğini vurgulamıştır.²⁶

1885’te kurulan Hindistan Milli Kongresi /All India Congress²⁷ ülkedeki gayrimüslim ahalinin önemli siyasi, iktisadi ve idari sorunlarını her yıl düzenli olarak yapılan toplantılarla gündeme taşıdığı gibi Hindistan’ın refahı ve ilerlemesi için kamuoyunu da yönlendirme icraatlarında bulunmuş olan bir partidir.²⁸ Tilak, aynı zamanda Hindistan siyasi tarihinin şekillenmesinde önemli

---

24 Dhananjay Keer, ,s. 26-29.; T.V.Parvate, **Bal Gangadhar Tilak a Narrative and Interpretative Review of his Life, Career and Contemporary Events**, Navajivan Publishing House, Ahmedabad 1958, s.41.

25 Dhananjay Keer, s.56-58; Vishnuchandra Sharma, **Tilak the Torch Bearer of Swaraj**, New Delhi 2018, s.14.

26 Jai Narain Sharma , **The Political Thought of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak XXIV**, Concept Publishing Company, New Dehli 2009, s. 26-40.

27 Geniş bilgi için bkz. B. Pattabhi Sitaramayya, **The History of the Indian National Congress (1885-1935) I.**, Bombay 1946; G. A. Natesan, **The National Congress**, Madras 1917; V. K. Agnihotri, **Indian History**, New Delhi 2010, s. 382.

28 Hindistan’ın politik tarihiyle eşit yaşa sahip olan bu parti, bağımsızlık öncesi 62 yıl ve bağımsızlık sonrası

rol alan bu Kongre Partisinin önde gelen temsilcilerinden olup Kongredeki ılımlı tutumu ile de dikkat çekmektedir.²⁹

Nitekim Tilak'ı Hint alt kıtasında ölümsüz kılan faaliyetlerinden biri de milliyetçilik hareketlerinin yaygınlaştırmak için düzenlemiş olduğu festivallerdir. 1893 yılında Ganesh³⁰ ve 1895 yılında Shivaji³¹ olmak üzere iki önemli festival düzenledi.³² Tilak'ın da doğmuş olduğu eyalet olan Maratha, 1674-1818 yılları arasında varlığını sürdürmüş bir Hint devletidir. Marathalar, Shivaji önderliğinde XVII. yüzyılda önce Babürlü imparatorluğuna karşı daha sonra da İngiliz yönetimine karşı mücadele etmişlerdi. Tilak bu mücadele geleneğinden yararlanmak istemiştir. Mücadele lideri yani Maratha İmparatorluğunun kurucusu Shivaji Maharaj'ın doğum yıl dönümünü kutlamak için Shri Shivaji festivalini düzenledi. Ganesh ise Hinduizm'in tanrılarında fil başlı adına asırlardır düzenlenen bir festival olup hem çok eski, hem de evrenseldir. Aynı zamanda bu vesileyle tüm kastlar bir araya getirilmiş olup tüm Hinduları kucaklayan bir festivale haline dönüşmüştür. Tilak tarafından başlatılan ve her yıl binlerce kişinin katılımıyla gerçekleşen bu festivallerden birinde Tilak, Lokamanya unvanı ile onurlandırılmıştır.³³ Aynı zamanda tüm kast ve topluluklardan sıradan insanların adeta bir buluşma yeri olarak hizmet eden bu festivaller zamanla dini ve sosyal açıdan işlevsel bir hal almıştır. Zaman içinde kültürel programlar ve milliyetçi konuşmalarla da bütünleştirilen bu festivaller tüm insanlara vatanseverlik duygusu aşılamaştır.

1897 yılında iki rütbeli İngiliz askerinin Hintlilerce öldürülmesi üzerine Tilak cinayeti kışkırtmakla suçlandı, on sekiz ay hapis cezasına çarptırılmıştır.³⁴ Hapisten çıktıktan sonra “*Swaraj benim doğuştan hakkımdır ve bende ona sahip olacağım.*” sloganını benimserken³⁵ ahali tarafından

---

73 yıl olmak üzere toplamda 135 yılını iktidarda geçirmiş sadece kısa bir dönem iktidarı muhalefet partisine kaptırmıştır. Partinin Hindistan siyasi hayatına etkisi hakkında bkz. Padmasha, **Indian National Congress and the Muslims (1928-1947)**, New Delhi 1980, s.250; N.C. Saxena, **Muslims and the India National Congress**, Delhi 1955, s.52; R.C. Majumdar, **Struggle for Freedom**, Bombay 1988, s.986vd; B. Pattabhi Sitaramayya, **Indian National Congress (1885-1935)I.**, Bombay 1946, s.189; N. Pandey, s.54.

- 29 Tilak 1890 yılında Kongre partisine katılmıştır. Kongre'nin yıllık toplantıları katılmıştır. Özellikle Kongre ile Müslim Lig arasındaki ılımlı tutumu özellikle Lucknov Paktı'nın 1916 yılında ilk, taraf arasında imzalanmasında etkisi olmuştur. Tilak'ın Kongre Partisindeki rolü hakkında geniş bilgi için bkz. S.S. Angadi, s. 98-129 vd.
- 30 Ganesh, Hindular tarafından tapılan fil başlı tanrıdır. Ganesh festivali hem çok eski hem de evrenseldir, tüm kastlar bir araya getirilmiş ve tüm Hindular için bir festival haline gelmiştir. Daha önce de yapılan bu festivalleri Tilak ulusal bir festival olarak popüler hale getirdi. Richard I. Cashman, s. 98vd.
- 31 Shivaji, Müslüman gücüne karşı savaşan ilk Hindu kahraman XVII. Yüzyılda Maratha eyaletinin kurucusu sayılır. Tilak, Maratha imparatorluğunun kurucusu Shivaji Maharaj'ın doğum yıl dönümünü kutlamak için Shri Shivaji Fon Komşesi'ni kurdu. Proje ayrıca Raigad Kalesi'ndeki Shivaji Maharaj'ın mezarının (Samadhi) yeniden inşasını finanse etme amacını da taşıyordu. Babu Aurobindo Ghose, s. 68-81.
- 32 Christian Roy, **Traditional Festivals a Multicultural Encyclopedia I**, ABC-CLİO, California 2005, s.178-80; Biswamoy Pati, “*Nationalist Politics and the Making of Bal Gangadhar Tilak*”, **Gangadhar Tilak Popular Readings**, (Ed. Biswamoy Pati), Primus Books, Delhi 2011, s.99; D.V. Tahmankar, s.59vd.
- 33 1905 yılında ülke çapında bir kutlama haline geldi. Zamanla her yıl düzenli yapılan bir festival haline geldi.
- 34 Sukeshi Kamra, “*Law and Radical Rhetoric in British India: The 1897 Trial of Bal Gangadhar Tilak*”, **South Asia: Journal of South Asian Studies**, vol 39/3, 2016, s. 546- 559 <https://www.tandfonline.com/loi/csa20>
- 35 S.S. Angadi, s. 3vd.; T.V.Parvate, s.168vd.

da milliyetçi kahraman olarak görülmüştür. Swadeshi hareketi, Hindistan'da üretilen malların kullanımını hedeflemiştir. Bu harekette asıl amaç sadece İngiliz mallarını boykot etmek değil, aynı zamanda yerli girişimciliği teşvik etmektir. Hindistan'da yerli üretimi teşvik etmek istediği için gemi, kağıt üretimi sağlandığı gibi bu üretimler ahaliye de tanıtılmıştır. Yerli olarak üretilen mallar için ekonomik milliyetçilik ruhunu canlandırmak ve kültür yoluyla sosyal entegrasyon için çabalamak Tilak'ın stratejisinin özelliklerindedir.³⁶ Ülkesi için büyük idealleri olan Tilak, Hindistan için şu tabirleri kullanmıştır. “*Ben Hindistan'ı ana vatanım ve tanrıçam, Hindistan halkını ise benim akrabalarım olarak görüyorum ve onların politik ve sosyal alanlarda özgürleşmesi için sadık ve kararlı bir şekilde çalışmak da benim en yüksek dinim ve görevimdir.*”³⁷

1905 yılında Hindistan ulusal harekâtına Hindistan tarihinde önemli bir dönüm noktası olan gelişme Bengal'in bölünmesi hadisesidir.³⁸ Hindistan'ın o dönem yöneticisi Lord Curzon, eyalet konumundaki Bengal'in yönetimini kolaylaştırmak amacıyla 1905'te çıkarılan bir kanunla Doğu Bengal-Bihar-Orissa ve Batı Bengal-Asam olmak üzere iki ayrı eyalete ayırmıştır.³⁹ Bölünme, Doğu Bengal'deki gayrimüslim nüfusuna nazaran Müslümanların sayısını arttırdı.⁴⁰ Bu ayırım Bengal Müslümanlarına ayrı bir eyalet vaat ederken, Müslüman ve gayrimüslim çatışmasını da alevlendirmiştir. Aynı zamanda bu bölünme hadisesi Hint alt kıtasında halkı siyasi açıdan müesseseseleşmeye götüren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Ahali, Hindistan Milli Kongresi ve Hindistan Müslümanları Birliği etrafında toplanmıştır. Gayrimüslim Hintliler bu bölünmeye şiddetle karşı çıkarken bunun önlenmesi için yoğun bir protesto faaliyetine girişmişlerdir.⁴¹ Bu protesto faaliyetleri kısa sürede netice göstermiş ve Müslüman ve gayrimüslim birliğini bozan bu bölünme 1911 yılında iptal edilmiştir.

36 Babu Aurobindo Ghose, s.374vd.

37 S.S. Angadi, s.71.

38 Günümüzde Bengal tabiri aslında geçmişte batılıların Hindistan coğrafyasını tanımlamada kullandığı bir terimdir. Bengal demek, Kalküta demek, Hindistan demektir. Günümüzün değişen haritasında ayrı bir yere koyduğumuz Bengal aslında ilk dönem İngilizleri için Hint coğrafyasının merkezidir. Kalküta sadece Bengal'in değil; tüm Hindistan'ın merkezi olma yolunda hızla gelişmiştir. İngilizler coğrafi olarak bu bölgeye o kadar çok uzaklardır ki merkezi yönetim ile Hint coğrafyasının yönetilmesine imkân yoktur. Bu nedenle Kalküta'ya atadıkları genel bir vali ile güçlerini kalıcı hale getirmişlerdir. Bombay ve Madras'a atanan valiler de Kalküta genel valisinin emrine girmiştir. Bengal İngilizler'in gözünde tarihi olarak her zaman kültürel bir öneme sahip olmuştur. İngilizlere göre Hint kültürünün temsil edildiği yer burasıdır.

39 Geniş bilgi için bkz. Hikmet Bayur, s.469; Latif Ahmed Sherwani, **Pakistan in the Making Documents and Readings**, Karachi 1987, s.148; Maqbool Rehmat, **Pakistan Studies History and Culture**, Lahore 1999, s. 90 vd.; **Pakistan Postası**, S.10, 14Ağustos 1953, s.9.

40 Bu dönemde Bihar ve Orissa illeri birleşmiş olarak Bengal ilini teşkil etmekteydiler; Burada yaklaşık 78 milyonluk bir halk kitlesi yaşıyordu ve bu bakımdan yönetimi kolaylaştırmak için onun ikiye bölünmesi makul görülebilirdi. Bu il aynı zamanda sayıları bir düzine artan Kalküta Üniversitesinden çıkanların tahriklerine uğradığından onun yönetimi bu yüzden de ayrıca güçleşmişti. Amaç yalnız yönetimi kolaylaştırmak olsaydı tarihi Bengal ülkesini bir il yapmak ve ona katılmış olan Bihar ve Orissa'yı ondan ayırmak gerekirdi ve hiç olmazsa daha makul görülürdü. Lord Curzon'un baş vurduğu tarzın bir sonucu da Doğu Bengal'de Müslümanlara, yani o sırada Kongre'in inkılap hareketlerine pek katılmayan bir unsura kesin bir çokluk sağlıyordu. Bkz Hikmet Bayur, s.469; Latif Ahmed Sherwani, s.148.

41 M. Penson, “*The Bengal Administrative System 1786-1818*”, **The Cambridge History of India V; British India 1497-1858**, (nşr.H.H.Dodwell), New Delhi 1958 ; Latif Ahmed Sherwani, s.140.

Bengal'in doğu ve batı olarak bölünmesinin ardından Tilak, swadeshi hareketini teşvik ederken iki bunu yolla uygulanmıştır: ilki yabancı ürünlerin boykotu, ikincisi bu yabancı ürünleri kullanan Hintlilere sosyal boykot uygulanmasıdır. Yabancı ürünlerin boykotundan sonra oluşan boşluk yerli ürünlerle giderilmeye çalışılmıştır. İngiliz mallarını boykot etme çağrısı çok geçmeden bütün ülkeyi etkiledi. Ertesi yıl pasif direniş programını açıklayan Tilak bu programla İngiliz yönetiminin uyuşturucu etkisini ortadan kaldırmayı ve ahaliyi bağımsızlık uğruna katlanılacak zorluklara hazırlamaya çalışmıştır. Başlattığı bu boykot ve pasif direniş eylemleri sonradan Mahatma Gandhi tarafından sürdürüldü. Tilak, Bengal'deki diğer önde gelen Hintli milliyetçilerden Bipin Chandra Pal ve Pencap'ta Lala Lajpat Rai tarafından da desteklenirken bu süreç kaynaklarda Lal-Bal-Pal üçlü yönetimi olarak anılacaktır.⁴²

Bu dönemde Maratha eyaletinde tuz vergisine karşı çok hoşnutsuzluk vardı. Bombay Kongresi tuz vergisiyle ilgili bir yasa tasarısını kabul etti. Maratha'da o günlerde tuz vergisine karşı büyük bir hoşnutsuzluk vardı. Tilak 1889'da Mahratta gazetesinde tuz vergisine karşı görüş bildiren Rusden isimli bir İngiliz okurun mektubunu neşretti. Mektubun içeriği şu şekildeydi: *"Bence hükümete bunun [tuz vergisi] aşağılık bir vergi olduğunu söylemenin vakti gelmiştir. Bu vergi en fakirlerin belini bükmektedir. Bu vergi en temel ihtiyaç maddelerine uygulanmaktadır. Ya fiyatı ne olursa olsun tuzu alacaksın, ya da insanlara kendi tuzlarını üretmelerini ve vergi vermemelerini söyleyeceksin....Eğer bu insanlara karşı dava açılırsa onların savunmaları için para toplanmalıdır ki 100 milyon Hindistan vatandaşı onları yönetenlerin kendi yaşadıkları sıkıntıları duymaları için seslerini yükseltmeleri gerektiğini akıllarına soksun."*⁴³ Bu mektup İngiliz yönetimini huzursuz etmişti. Aslında, bu mektup Gandhi'nin tuz Satyagraha'nın habercisiydi. Tilak tarafından başlatılan boykot edilme pasif direniş daha sonra Gandhi'nin temel ilkesi olmuştur. Gandhi şiddetsiz siyasal sistem ve eylemleri sayesinde emperyalist egemenlik arzusu ile insanlık dışı uygulamalara başvurmaktan çekinmeyen İngilizlerin bu arzularını yavaş yavaş zayıflatmış ve nihayetinde ülkesinde süregelen İngiliz sömürgeciliğini yıkmayı başarmıştır. Böylece adaletsizliğe başkaldırının şiddet ve kanla değil de fikirsiz ve barışçıl eylemlerle zafer kazanacağına tüm dünya şahit olmuştur.⁴⁴

Nitekim bahsi geçen mektubu ve sonrasında iki gencin Kalküta'nın İngiliz temsilcisini öldürmeye yönelik eylemlerini destekleyen ve bu eylemleri swaraj yani öz yönetim olarak değerlendiren yazısı, Tilak'ın isyana kışkırtma ve terör suçundan 1908 yılından 1914 yılına kadar Mandalay hapisanesine gönderilmesine neden oldu.⁴⁵ Hapishanedeyken Hint milliyetçiliğine dair fikirlerini daha da geliştirdiği gibi okumaya ve yazmaya devam etti. Bu süreçte iki eseri Artic Home of the Vedas ve Gita Rahasya'yı kaleme aldı. Bu eserler dini ve felsefi yönlü çalışmaları ihtiva etmekte olup kitapların satışı ile elde edilen gelirler özgürlük mücadelesine bağışlanmıştır.⁴⁶

42 Vishnuchandra Sharma, **Tilak the Torch Bearer of Swaraj**, Puplications Division, New Delhi 2018, s.2.

43 Vishnuchandra Sharma, s.17. D.V. Tahmankar, s. 104.

44 Geniş bilgi için bkz. The Collected Works of Mahatma Gandhi XIX.

45 1908 yılında Bengalli iki genç Muzzafarpur'da araç üzerinden bir bomba atar maksatları Kalküta'nın İngiliz temsilcisini öldürmektir. Ama onun yerine o araçta yolculuk yapan iki kadın ölür. Eylemi yapan gençler yakalanınca biri intihar eder diğeri ise idam edilir. Tilak Kesari gazetesinde bu iki genci savunur ve bunu bir öz yönetim olarak değerlendirir. Bunun üzerine Tilak 1908 yılında isyana kışkırtma ve terör suçundan hapse atıldı. Bin rupi de para cezasına çarptırılır. Vishnuchandra Sharma, s.17-18.

46 Sanjay Seth "The critique of renunciation: Bal Gangadhar Tilak's Hindu nationalism", Postcolonial Studies, IX/2, 2006,s.137-150. <https://doi.org/10.1080/13688790600657819>; Robert W. Stevenson,

Tilak, 1914 yılında hapisshaneden çıkmışsa da sonraki günlerinde şeker hastalığı gibi bazı sağlık sorunları ile uğraşmıştır.⁴⁷ Yine de davasından ödün vermeyen Tilak, 1916 yılında Hint Ulusal kongresine tekrar katılarak Kongre Partisi için bir yol gösterici olduğu gibi Morley Minto, Lucknov gibi Hint alt kıtasının siyasi hayatını etkileyen kararların alınmasında da etkisi olmuştur.⁴⁸ Tilak, kendi kendini yönetme hareketi olan swaraja katılmak için çiftçilerden ve yerel halktan destek bulmaya çalışırken köy köy dolaşmıştır. Bu gezilerinde her dinin bulunduğu özgür Hindistan için federal bir sistemin gerekli olduğunu dile getirmekteydi. Bu manada o aynı zamanda Hintçenin Hindistan'ın ulusal dili olarak kabul edilmesini ön gören ilk Kongre lideriydi.

Siyasi hayatına Maratha propagandacısı olarak başlayan Tilak, zamanla Hint milliyetçisi olarak ön plana çıktı. Özellikle Bengal'in bölünmesinden sonra kendisine yöneltilen: Özgür bir Hindistan için Maratha gibi bir hükümet mi istiyorsun? sorusuna Maratha, XVII. ve XVIII. yüzyıl için bu görüş geçerliydi, artık XX. yüzyılda bu görüşün modasının geçtiğini, her din ve ırkın bulunduğu özgür Hindistan için gerçek bir federal sistem istediğini söyledi. Hindistan'ın özgürlüğünü ancak böyle bir hükümetin koruyabileceğini de sözlerine ekledi. Swarajın ilk ve en güçlü savunucularından Tilak, ne yazık ki hayalini kurmuş olduğu özgür Hindistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını göremeden 1 Ağustos 1920'de Mumbai'de 64 yaşında hayatını kaybetmişse de⁴⁹ “*Lokamanya Tilak*” olarak Hint tarihindeki ölümsüzlüğünü hala devam ettirmektedir.

Sonuç

Modern Hindistan'ın adeta mimarı olan Tilak, boyun eğmez iradesi, vatanseverliği, fedakârlığı, cesareti, bağımsız karakteri ile ön plana çıkmıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Hint alt kıtasına tamamen hâkim olan İngiliz yönetimine karşı en etkili mücadele yolu olan swarajın yani ulusal egemenliğin ilk ve en güçlü savunucularından biri olarak Hint tarihine “*Lokamanya Tilak*” olarak adını yazdırmıştır.

“*Swaraj benim doğuştan hakkımdır ve ben de ona sahip olacağım.*” sloganı ile hareket eden Tilak, aynı zamanda Hindistan siyasi tarihinin şekillenmesinde önemli rol alan Kongre Partisi'nin önde gelen temsilcilerindendir. Partinin programının belirlenmesinde etkin rol oynayan Tilak, ayrıca Hintçenin Hindistan'ın ulusal dili olarak kabul edilmesini ön gören ilk Kongre lideriydi.

Kesari ve Mahratta adlı haftalık iki gazete aracılığıyla halkta siyasi bilinç uyandırmaya çalışmıştır. Bu faaliyetleriyle İngiliz hükümeti tarafından tehlikeli görülmüş üç defa hapse atılmıştır. Nitekim Tilak'ı Hint alt kıtasında ölümsüz kılan faaliyetlerinden biri de milliyetçilik hareketlerinin yaygınlaştırmak için düzenlemiş olduğu festivallerdir. 1893 yılında Ganesh ve 1895 yılında Shivaji olmak üzere iki önemli festival düzenledi. Binlerce kişi katıldığı bu festivaller milliyetçi hareketin sembolü olarak Tilak tarafından başlatıldıktan sonra her yıl düzenli olarak yapılmaktadır. Bu festivaller aynı zamanda tüm kastlardan ve topluluklardan sıradan insanlar için

---

“*Tilak and the Bhagavadgita's Doctrine of Karmayoga*”, **Modern Indian Interpreters of the Bhagavad Gita** (Ed. Robert R. Minor), State University of the New York Press, Albany 1986.

47 S.S. Angadi, s. 23.; T.V.Parvate, s.260.

48 1916'da Muhammed Ali Cinnah'la Hindu-Müslüman birliğini sağlayan Lucknow Paketi'ni imzalamıştır. Geniş bilgi için bkz. S.S. Angadi, s. 25, T.V.Parvate, s.223.

49 Dhananjay Keer, **Lokamanya Tilak Father of our Freedom Struggle**, Forthcoming Books, Bombay 1959.

bir buluşma yeri olarak hizmet etmektedir. Söz konusu festivaller zamanla dini ve sosyal açıdan işlevsel bir hal alırken kültürel programlar ve milliyetçi konuşmalarla insanlara vatanseverlik duygusu aşılanmıştır.

Tilak, Swaraj'ın asıl hedefine ulaşmak için Swadeshi, boykot, ulusal eğitim ve pasif direniş tekniklerini uygularken yabancı mallarını boykot ederek yerli girişimciliği teşvik etmiştir. Neticede Hintlilerin yabancı yönetimle işbirliği yapmalarından vazgeçmesi gerektiğini ileri süren ilk önderlerinden biri olan Tilak'ın bu ideallerini gerçekleştirmede hiçbir zaman şiddeti özendirmediği de dikkat çekmedir. Tilak'ın başlatmış olduğu bu hareket, daha sonra Hint milliyetçiliğinin babası olan Gandhi'nin temel ilkesi olmuştur. Gandhi şiddetsiz siyasal sistem ve eylemleri sayesinde emperyalist egemenlik arzusu ile insanlık dışı uygulamalara başvurmaktan çekinmeyen İngilizlerin bu arzularını yavaş yavaş zayıflatmış ve nihayetinde ülkesinde süregelen İngiliz sömürgeciliğini yıkmayı başarmıştır. Neticede Tilak tarafından başlatılan Swadeshi hareketi, 1947'de bu hedefe ulaşılan kadar yalnızca bağımsızlık hareketinin değil aynı zamanda Hindistan Hükümeti'nin de bir parçası olmuştur.

Kaynakça

- Agnihotri, V. K., **Indian History**, New Delhi 2010.
- Ahmed, A., **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları**, (nşr., L. Boyacı), İstanbul 1995.
- Anbarlı, Ş., "Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik", **Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi II/1**, 2001, s.319-328.
- Angadi, S.S., **Bal Gangadhar Tilak: A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement**, Karnatak University, Dharwad 1992.
- Baptista, J., **About Lokamanya Tilak**, Vavilla Press, Madras 1922.
- Bayur, Y.H., **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1987.
- Bhosale, B.G., **Indian Nationalism: Gandhi vis-a-vis Tilak and Savarkar**, **The Indian Journal of Political Science LXX/2**, Indian Political Science Association, 2009
- Briggs, H.G., **The Nizam His History and Relations with the British Government I-II**, Delhi 1985.
- Cashman, R.I., **The Myth of the Lokamanya Tilak and Mass Politics in Maharashtra**, University of California Press, London 1975.
- Chandra, B., **India's Struggle for Independence**, New Delhi 1989.
- Desai, A. R., **Social Bankround of India Nationalism**, Bombay 1966.
- Dutt, R., **The Economic History of India in the Victorian Age (from the Accession of Queen Victoria in 1837 to the Commencement of the Twentieth Century)**, London 1958.
- Edward, S.M., "The Final Struggle with the Marathas, 1784-1818", **The Cambridge History of India V; British India 1497-1858**, (nşr.H.H. Dodwell), New Delhi 1958, s.379.
- Frazer, R.W., **A Story of the Nations British India**, London 1918.

- George, K.H., **British Administration During The Revolt of 1857**, New Delhi 1985.
- Ghose, B. A., **Bal Gangadhar Tilak His Writings and Speeches**, Ganesh, Madras 1922.
- Habermas, J., **Sivil İtaatsizlik**, (nşr. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul 1995.
- Hopkins, E.W., “*The Growth of Law and Legal Institutions*”, **The Cambridge History of India I**, (nşr.E.J. Rapson), Delhi 1955. (s.259-270)
- Hunter, W.W., **The Indian Musalmans**, London 1871.
- Innes, A.D., **A Short History of The British in India**, New Delhi 1985.
- Iyer, R. N., **The Moral and Political thought of Mahatma Gandhi**, New Delhi 2003.
- Kamra, S., “*Law and Radical Rhetoric in British India: The 1897 Trial of Bal Gangadhar Tilak*”, **South Asia: Journal of South Asian Studies**, 39/3, 2016, s. 546- 559 <https://www.tandfonline.com/loi/csa20>
- Karpat, K. H., **İslam’ın Siyasallaşması**, (nşr. Şiar Yalçın), İstanbul 2013.
- Keer, D., **Lokamanya Tilak Father of our Freedom Struggle**, Forthcoming Books, Bombay 1959.
- Khan, A.Z., “*Socio-Economic Reforms*”, **Road to Pakistan**, (nşr. H.Msaid-S.Mujahid-A.Zahid Khan), Karachi 1990.
- Kincaid, D., **British Social Life in India 1608-1937**, London 1939.
- Kulke, H. – Rothermund, D., **Hindistan Tarihi**, (nşr. M. Günay), İstanbul 2001.
- Lovett, H. V ., “*The Growth of Educational Policy, 1858-1918*”, **The Cambridge History of India VI**, (nşr. H. H. Dodwell), Delhi 1958.
- Majumdar, R.C., **British Paramountcy and Indian Renaissance I**, Bombay 1988.
- Majumdar, R.C., **Struggle for Freedom**, Bombay 1988.
- Natesan, G. A., **The National Congress**, Madras 1917.
- Owen, S. J., **The Fall of the Mogul Empire**, London 1912.
- Padmasha, **Indian National Congress and the Muslims (1928-1947)**, New Delhi 1980.
- Pakistan Postası**, S.10, 14Ağustos 1953.
- Pandey, N., **The Indian Nationalist Movement 1885-1947**, New Delhi 1979.
- Parvate, T.V., **Bal Gangadhar Tilak a Narrative and Interpretative Review of his Life, Career and Contemporary Events**, Navajivan Publishing House, Ahmedabad 1958,
- Pati, B., “ *Nationalist Politics and the Making of Bal Gangadhar Tilak*”, **Gangadhar Tilak Popular Readings**, (Ed. Biswamoy Pati), Primus Books, Delhi 2011, (s.99-110)
- Patil, A.,” Public Opinion in Colonial India: The Kesari and the Kolhapur Affair, 1881-1883”, **Proceedings of the Indian History Congress LXVII**, 2006, (s.711- 724)<https://www.jstor.org/stable/44147990> 01.12.2020
- Penson, M., “*The Bengal Administrative System 1786-1818*”, **The Cambridge History of**

India V; British India 1497-1858, (nşr.H.H.Dodwell), New Delhi 1958.

Qidwa, İ., “*The Establishment of the British Raj*”, **Road to Pakistan**, (nşr. H.Msaid-S.Mujahid-A.Zahid Khan), Karachi 1990.

Rawlinson, H.G., **A. Concise History of the Indian People**, Oxford 1958.

Rehmat, M., **Pakistan Studies History and Culture**, Lahore 1999.

Roy,C., **Traditional Festivals a Multicultural Encyclopedia I**, ABC-CLIO, California 2005.

Samarth, A., **Shivaji and the Indian National Movement**, Somaiya Publications Pvt., Bombay 1975.

Saxena, N.C., **Muslims and the India National Congress**, Delhi 1955.

Selected Documents of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak 1880-1920 I-IV., (Ed.Ravindar Kumar), Anmol Publications, 1992.

Seth, S., “*The critique of renunciation: Bal Gangadhar Tilak’s Hindu nationalism*”, Postcolonial Studies,IX/2,2006,s.137-150<https://doi.org/10.1080/13688790600657819>

Sharma, J. N., **The Political Thought of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak XXIV**,Concept Publishing Company, New Dehli 2009.

Sharma, V., **Tilak the Torch Bearer of Swaraj**, Puplications Division, New Delhi 2018.

Sherwani, L. A., **Pakistan in the Making Documents and Readings**, Karachi 1987.

Sitaramayya, B. P., **The History of the Indian National Congress (1885-1935) I.**, Bombay 1946.

Sitaramayya, B. P., **Gandhi and Gandhizm I.**, Allahabad 1943.

Stevenson, R. W., “Tilak and the Bhagavadgita’s Doctrine of Karmayoga”, **Modern Indian Interpreters of the Bhagavad Gita** (Ed. Robert R. Minor), State University of the New York Press, Albany 1986.

Tahmankar, D.V., **Lokamanya Tilak**, London 1956.

The Collected Works of Mahatma Gandhi-Volume 18, 19.

Thoreau, H. D., **Sivil ve İtaatsiz**, (nşr., Emine Ebru),Kafekültür Yayıncılık, İstanbul 2014.

Toynbee, A.J, **Dünya ve Garp**, (nşr. E. Bilgiç), İstanbul 1952.

Vural, S., **Hindistan’da İngiliz Yönetimi**, Malatya 2006.

Woodruff, P., **The Men Who Ruled India I**, New York 1964.

Dr. Öğr. Üyesi
Hülya KAYA HASDEMİR

Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü,
h.kayahasdemir@aplarlan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9529-1167>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 07/12/2020 25/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.837038>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü

Cuisine Culture of the Ancient Anatolia in the Assyrian Trade Colonies Period in the Light of Kültepe Tablets and Archeological Findings

Öz

İnsanoğlu dünyada varoluşuyla birlikte barınma, beslenme ve korunma gibi temel ihtiyaçlarla karşılaşmıştır. Bu ihtiyaçlardan beslenme hemen hemen her dönemde birincil önceliği oluşturduğu için en erken çağlardan itibaren birçok arkeolojik buluntu doğrudan ya da dolaylı olarak mutfak kültürü ile ilgili olmuştur. Çalışma konumuzun odak noktasını oluşturan Kültepe'de bulunan tabletler içerisinde Koloni Dönemi'nin beslenme alışkanlıkları ve mutfak kültürü hakkında detaylı bilgi yer almamaktadır. Buna rağmen Kültepe'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bulunan muhtelif mutfak gereçleri ve son yıllarda yapılan arkeobotanik ve zooarkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen veriler kullanılarak, Kaniş sakinlerinin mutfak kültürü hakkında daha detaylı sonuçlara ulaşmak mümkün hale gelmiştir.

Bu zamana kadar Koloni Çağı Anadolu'sunda insanlar tarafından tanınıp, tüketilen besin maddeleri ile ilgili yapılan çalışmalar, dönem insanların beslenme alışkanlıkları ve mutfak kültürlerine dair önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Ancak Kültepe'de daha önce gerçekleştirilmemiş olan arkeobotanik ve zooarkeolojik çalışmalar sonucunda önemli verilerin elde edilmesi ve yakın zamanlarda yayınlanan Kültepe tabletleri içerisinde besin maddeleri ile ilgili yeni bilgilere rastlanması konunun yeniden ele alınması gerektiğini düşündürmüştür. Bu çalışmada Kültepe metinleri, arkeolojik bulgular, arkeobotanik ve zooarkeolojik veriler ile yer yer etnoarkeolojik bilgiler sentezlenerek Eski Anadolu insanının Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde beslenme alışkanlıkları ve mutfak kültürüne ilişkin bulguların değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beslenme, Mutfak, Tahıl, Hayvansal Besinler, Etnoarkeoloji.

ATIF: HASDEMİR KAYA Hülya, "Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1608-1635)

CITE: HASDEMİR KAYA Hülya, "Cuisine Culture of the Ancient Anatolia in the Assyrian Trade Colonies Period in the Light of Kültepe Tablets and Archeological Findings", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1608-1635)

Abstract

People have faced basic needs such as sheltering, nutrition and protection since their existence in the world. As nutrition has been the primary need in almost all periods, many archeological findings have been related to cuisine culture directly or indirectly since the earliest ages. There is not detailed information about the nutritional habits and cuisine culture of the colonial period among the tablets found in Kultepe, which is the focus of our subject of study. However, it is possible to have detailed information on the cuisine culture of the habitants of Kaniš by using the several kitchen tools found and the data obtained as a result of the recent archaeobotanical and zooarcheological studies.

The studies which have been conducted so far on the food stuffs known and consumed by the people in the Colonial Age have provided important information on the nutritional habits and the cuisine cultures of the people of the period. But that important information has been obtained as a result of the archaeobotanical and zooarcheological studies, which have not been conducted so far, and new information has been found in the Kultepe tablets published recently about the food stuffs have made us think that the subject has to be discussed again. In this study, it was aimed to evaluate the findings on the nutritional habits and cuisine cultures of the people in the Ancient Anatolia in the Assyrian Trade Colonies period by synthesizing the Kultepe texts, archeological findings, archeobotanic and zooarcheological data and, partly, ethnoarcheological information.

Keywords: Nutrition, Cousine, Grain, Food of Animal Origin, Ethnoarcheology.

Giriş

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki beslenme alışkanlıkları ve mutfak kültürü hakkında başvurabileceğimiz belgeler, Anadolu'nun ilk yazılı kaynakları olan Kültepe tabletleridir.¹ Anadolu'nun yerli halkı zaman içerisinde Asurlu tüccarlardan çivi yazısını öğrenmiş ama bu yazı sistemini kendi dillerine uygulamak yerine, onlar da belgelerini Eski Asurca olarak kaydetmişlerdir. Bu durum Anadolu'nun o çağdaki siyasi ve sosyal yapısını, kendi halklarının dillerinde yazılmış kayıtlardan öğrenmemize engel olmaktadır. İ. Albayrak'ın belirttiği gibi “*Kültepe tabletleri ışığında Eski Anadolu'yu tanımak, Anadolu'ya biraz da Asurluların gözünden bakmak demektir*”.² Bu durumda Kültepe metinlerindeki Eski Anadolu'nun mutfak kültürüne dair bilgiler içerisinde Asurluların kendi kültürlerinin tesirinin daha fazla mı olduğu sorusu akla gelebilir. Marks'ın, “*kültür; doğanın yaptıklarına karşı insanın ürettiği her şeydir*”³ tanımından yola çıkarak, evlerinden binlerce kilometre uzaklıkta yaşamlarını sürdüren Asurlu tüccarların besin maddelerini sürekli Asur'dan temin etmelerinin imkânsızlığı göz önünde bulundurulursa, Asurluların da yerli halk gibi Anadolu coğrafyasının sunduğu besinleri tercih ettikleri kabul edilebilir.

-
- 1 M. Trolle Larsen, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, (Copenhagen: Akademisk Forlag, 1976), 224–227.
  - 2 İrfan Albayrak, “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *ICANAS* 38, (2012), 138.
  - 3 Ahmet Uhri, *Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2016), 10.

Kültepe’de bulunan arşivlerin büyük kısmı Anadolu’ya ticari amaçlarla gelen Asurlu tüccarlara ait olduğu için bu arşivler içerisindeki belgelerin çoğu ticari kayıtlardan oluşmaktadır. Yani bu belgeler içerisinde Hitit arşivlerinde olduğu gibi mutfak ve besinler hakkında detaylı bilgiye rastlanılmaz.⁴ Oysaki Hitit metinlerinde sulu yemekler, çorba çeşitleri, balla birlikte zeytinyağı veya nar sosu ile zenginleştirilerek kızartılmış et yemekleri, haşlama et, bakla, bezelye, soğan yemeği çeşitlerinin yanı sıra çok sayıda ekmek tarifi detaylı bir şekilde yer almaktadır.⁵

Kaniş halkının beslenme alışkanlıkları ve mutfak kültürü hakkındaki bilgilerimizi doğrudan ya da dolaylı olarak masraf kayıt belgeleri, borç vesikaları, kişisel mektuplar ve arkeolojik kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kültepe’de son yıllarda gerçekleştirilen arkeobotanik, paleobotanik ve zooarkeolojik çalışmalar Kaniş sakinlerinin beslenme alışkanlıklarına ışık tutan yeni bir kaynak olmuştur.⁶ Bu çalışmalar sonucu elde edilen veriler ile Kültepe tabletlerinden öğrendiğimiz sınırlı bilgiler birleştirilerek, dönem insanının mutfak kültürüne dair daha detaylı sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur.

1. Kaniş Mutfakları

Kültepe’de Ib. ve II. yapı katlarında taş ve kerpiç kullanılarak inşa edilen evler, çoğunlukla kullanım amaçlarına göre farklı odalara ayrılmıştır.⁷ Kaniş evlerinde günlük hayatın büyük kısmı zemin katta yer alan, içerisinde ocak, fırın ve tandır bulunan mutfakta (Akadca *bīt nuḫatimmi*) geçmekteydi (Res. 1).⁸ Koloni Dönemi’nde yemek pişirilen alan mutfakla sınırlı kalmamış, mevsim koşulları elverdiği sürece açık avlular mutfak olarak kullanılmıştır. Böylece ocakların açık havada yakılmasıyla duman ve isin etkisi daha hafifletilmiştir. Bazı avlularda ocak ve fırın yerlerinin korunamamış olmasına rağmen burada bulunan mutfak gereçleri yemek hazırlığına işaret etmektedir.⁹

-
- 4 Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “M.Ö. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, S. Sertçelik, H. Eroğlu, M. Sarı Güven (ed), *ProfDr. Yavuz Ercan’a Armağan*, (Ankara: Turhan Kitapevi), 2008, 339.
- 5 A. Tuba Ökse, “Modern Mutfakların Eski Anadolu’daki Öncüleri”, *Yemek ve Kültür*, C. 46, (2017), 80.
- 6 Andrew Fairbairn, “Preliminary Archaeobotanical Investigations of Plant Production, Consumption, and Trade at Bronze Age Kültepe-Kanesh”, L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn (ed.), *Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, (Atlanta: Lockwood Press, 2014); Levent Atıcı, “Food and Ethnicity at Kültepe-Kanesh: Preliminary Zooarchaeological Evidence”, L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn (ed.), *Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, (Atlanta: Lockwood Press, 2014); Levent Atıcı, “The Secondary Products Revolution in Light of Textual Evidence from Kültepe-Kanesh Central Turkey”, H. Greenfieldpp (ed.), *Animal Secondary Products: Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East*, (Oxford: Oxbow Books Press, 2014); Andrew Fairbairn, Fikri Kulakoğlu ve Levent Atıcı, “Archaeobotanical Evidence for Trade in Hazelnut (*Corylus* sp.) at Middle Bronze Age Kültepe (c. 1950–1830 BC), Kayseri Province, Turkey”, *Vegetation History and Archaeobotany*, C. 23, S. 2, (2014).
- 7 Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), 7.
- 8 Tahsin Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neša*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 56; Gojko Barjamovic, Patricia Jurado Gonzalez, vd., “Food in Acienc Mesopotamia Cooking the Yale Babylonian Culinary Recipes”, A. W Lassen, E. Frahm, K. Wagensonner (ed.), *Ancient Mesopotamia Speaks Highlights from the Yale Babylonian Collection*, (New Haven: Yale Peabody Museum of Natural History, 2019), 114.
- 9 Özgüç, *Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, 3; 11.

Kültepe kazılarda ortaya çıkarılan mutfak yapılarında çanak-çömlek koymak için sıvalı toprak rafların yer alıyor olması mutfakların düzenli tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu raflar üzerine aynı tipe giren küçük testiler, üzüm salkımı biçimindeki sepet kulplu bardaklar muntazam sıralar halinde yerleştirilmiştir. Raflara sığamayacak boyutta olan mutfak eşyaları ise ocağın etrafında ve duvar diplerinde muhafaza edilmiştir.¹⁰ Kültepe kazılarında ele geçirilen arkeolojik buluntular ve tabletlerden öğrendiğimiz kadarıyla sık kullanılan mutfak gereçleri arasında yemek hazırlığında kullanılan el değirmen taşları¹¹ ve bıçaklar¹²; pişirmede kullanılan çeşitli boyutlardaki kazanlar/ tencereler¹³, kek kapları¹⁴, süzgeçler¹⁵; sunum ve sofrada kullanılan küçük boyutlardaki tabak ve kâseler¹⁶, kadehler¹⁷, kepçeler¹⁸, çatallar¹⁹, kaşıklar²⁰, meyvelikler²¹ ile depolama ve muhafaza için kullanılan kavanozlar²² ve çeşitli boyutlardaki küpler²³ yer almaktadır.

Kaniş evlerinde Asurlu ve yerli ailelerin sosyal seviyelerini ve yaşam biçimlerini yansıtan mutfaklara ek olarak erzak depolamak için kiler yapılarına da yer verilmiştir. Kilerlerde tahıl ve sıvıların titizlikle depo edildiği anlaşılmaktadır. Bu yapılarda bulunan kap şekillerinin çeşitli oluşu, muhtelif gıda maddelerinin depo edildiğini göstermektedir.²⁴

Kültepe kazılarında neredeyse her evin mutfak olarak işlev gören büyük odası veya avlusunda fırın, ocak ve tandırlara rastlanılmıştır. Boyutları evlere göre değişen bazı ocakların içinde ikinci bir küçük ocak daha yer alıyordu. Böylece aynı ocakta küçük ve büyük tencereler kullanılarak yemek pişiriliyordu. Evlerde bulunan at nalı şeklindeki bu ocakların içinde is veya herhangi bir kararmaya rastlanılmamıştır. Oysaki basit ocak ve tandırların tabanı ile yanları isten kararmıştır. Bu da gösteriyor ki asıl ateş ocakta ya da tandırda yakılmış buradan elde edilen korlar fırınlara

10 Özgüç, *Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, 25; 2.

11 Özgüç, *Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, 3 vd.

12 Cecile Michel, "A table avec les marchands paléo-assyriens", H. Waetzoldt and H. Hauptmann (ed.), *Assyrien im Wandel der Zeiten, Compte rendu des Rencontres Assyriologiques Internationales (CRRAI 39)*, (Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 1997), 99.

13 İrfan Albayrak, "Kültepe'den Değişik Bir Masraf Listesi", *Archivum Anatolicum*, C. 5, S. 1, (2002), 4; L. Gürkan Gökçek, "Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar", *Archivum Anatolicum* C. 6, S. 2, (2003), 85–86.

14 Von Claus Wilcke, "Die Altassyrirische Testamente", *Zeitschrift für Assyriologie (ZA)*, Band 66, (1976), 224–226.

15 Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neša*, 148 dp. 163.

16 Gökçek, "Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar", 73.

17 Wilcke, "Die Altassyrirische Testamente", 224–226; Gökçek, "Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar", 75–76.

18 Gökçek, "Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar", 73.

19 Karl Hecker, Guido Kryszat, vd., *Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag*, (Prague: Karlsuniversität 1998) 278–279.

20 Veysel Donbaz, "Some Remarkable Contracts of I-B Period Kültepe Tablets II", E. Porada, M. Machteld J., T. Özgüç (ed), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors: Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993) 143-144.

21 Özgüç, *Kaniş/Neša*, 118.

22 J. Gerrit Dercksen, "Observations on Land Use and Agriculture in Kaneš", C. Michel (ed.), *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli, Old Assyrian Archives Studies*, V. 4, (Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2008) 147.

23 Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neša*, 115.

24 Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neša*, 61; 115.

taşınmıştır.²⁵

Kültepe metinlerinden mutfakta erkeklere göre daha fazla vakit geçiren kadınların aynı zamanda hane halkının beslenmesi için erzak teminini de sağladığı anlaşılmaktadır.²⁶ Bugün Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Koloni Çağı'nda da kız çocuklara evlenirken verilen çeyiz içinde çeşitli mutfak eşyalarının yer alıyor olması, kadının mutfaktaki rolünü yansıtması açısından önemlidir.²⁷

Kültepe tabletleri Kaniş halkının beslenme alışkanlıkları ve tüketilen besinler hakkında neredeyse sessiz kalsa da kazılarda ortaya çıkarılan mutfak yapıları, mutfak gereçleri ve seramiklerin çeşitliliği mutfak kültürünün zenginliğini ortaya koymaktadır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bulgular o çağlarda insanların nasıl yemek hazırladıkları, nerelerde pişirdikleri ve hangi tip kaplarda tükettikleri konusunda bilgi vermesi açısından önemlidir.²⁸ Bu arkeolojik bulguların yanı sıra Kültepe tabletlerinde geçen çeşitli kap isimleri ve bunların işlevleri dikkate alınarak mutfaklarda pişirilen yemekler ve sofraya düzeni hakkında kısıtlı da olsa fikir sahibi olabiliriz. Kültepe tabletlerinde geçen büyük formlardaki kazan ya da tencere işlevi gören kap isimlerinin yanında bir aktarım aracı olan *itqurum*²⁹ “kepçe”nin anılıyor olması büyük boyutlardaki kaplarda pişen yemeklerin *huruppum*³⁰ “tabak” ve *šāḥum*³¹ “kâse” gibi bireysel kaplara aktararak tüketildiğini düşündürmektedir. Kepçenin yanı sıra metinlerde geçen *itqurum* şa *qātim* “kaşık” kelimesine dayanarak Kaniş sofralarında sulu yemek çeşitlerinin de yer aldığını düşünebiliriz.³²

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Kültepe kazılarında bulunan arkeolojik malzemeler, arkeobotanik ve zooarkeolojik veriler ile tabletlerde geçen bazı besin maddelerinin Kaniş mutfağında nasıl işlenip, sofralarda hane halkının beğenisine nasıl sunulmuş olabileceği ele alınacaktır.

2. Tahıl İçerikli Besinler

İnsanoğlunun yaşadığı mekânın coğrafyası ve iklim şartları Eskiçağlardan beri mutfak kültürünü etkileyip, beslenme alışkanlıklarını şekillendirmiştir.³³ Besinlerin seçimi ve hazırlama şekilleri toplumdan topluma göre farklılıklar göstermiş ve bu hususta, toplumun yaşadığı coğrafya, iklim, uğraşı alanları, doğal kaynaklar ve ekonomik faktörler rol oynamıştır.³⁴ Doğanın cömert

25 Özgüç, *Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, 40- 41; 23; Özgüç, *Kaniş/ Neša*, 56.

26 Cecile Michel, “Asur ve Kaniş'in Kadınları”, F. Kulakoğlu, S. Kangal (ed.), *Anadolu'nun Özsözü Kültepe Kaniş-Karumu*, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2011) 129; 131; Atıcı, “Preliminary Zooarchaeological Evidence”, 196.

27 CAD N/2 s. 310'da *nudunnû* ile ifade edilen çeyiz, ailenin maddi gücüne göre çeşitli mutfak eşyaları, ev eşyaları, gümüş takılar, mücevherler, köle ve bazen taşınmaz mülklerden oluşuyordu. Bkz. K. Rhea Nemet-Nejat, “Women in Ancient Mesopotamia”, B. Vivante (ed), *Women's Role in Ancient Civilizations*, (Westport: Greenwood Press, 1999), 89- 90.

28 Ökse, “Modern Mutfaklar”, 77.

29 CAD İ/J, 300.

30 CAD H, 256. sayfada “metalden yapılmış bir tabak” olarak açıklanmıştır.

31 CAD Ş/1, 105. sayfada “genellikle metalden yapılmış, bir içme veya pişirme kabı olarak” açıklanmıştır.

32 Kültepe metinlerinde geçen çeşitli kap isimleri için bkz. Gökçek, “Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar”, 59 vd.

33 Kılıç, Duymuş, “Anadolu'da Besin Maddeleri”, 336.

34 H. Hande Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 11, S. 34, (2018), 26.

davrandığı Anadolu topraklarında özellikle Orta Anadolu Bölgesi'nde iklim tahıl yetiştiriciliğine daha elverişli olduğundan bu bölgede ağırlıklı olarak hububat yetiştirilmiştir.³⁵ Yakınoğu'nun kültürel gelişimde buğday ve arpanın oynadığı önemli rolü özellikle vurgulamak gerekir. Doğu Asya kültürlerinin darı ve pirinç üretimine, Yeni Dünya (Amerika) uygarlıklarının mısır ve patates üretimine bağlı olarak yükselişi gibi, Yakınoğu kültürlerinin gelişimi de buğday ve arpaya dayanmaktadır. Bu bağlamda çoğunlukla koyun, keçi ve sığır gibi evcilleştirilmiş hayvanların, besin gereksinimini karşılamadaki payı her ne kadar göz ardı edilemese de buğday ve arpa ana besin maddeleri olmuştur.³⁶ Çivi yazılı belgeler ve arkeolojik buluntular Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu insanının temel besin maddelerinin tahıllardan üretildiğine işaret etmektedir.³⁷ Kültepe kazılarında bulunan kömürleşmiş tahıl kalıntıları üzerinde yapılan arkeobotanik çalışmalar, Kaniş insanların arpa ve buğday çeşitlerinden oluşan protein ağırlıklı bir besin diyetinin olduğunu ortaya çıkarmıştır.³⁸

Kültepe metinlerine göre Kaniş tarlalarında yetiştirilen ana hububat türleri še'um³⁹ "arpa" ve aršātum⁴⁰ "buğday"dır. Bu tahıllar genel olarak uřtutum⁴¹ sözcüğü ile kaydedilmiştir.⁴² Kültepe'de bulunan buğday türlerinin çoğu ekmek yapımında kullanılan yüksek glütenli buğdaydır. Buna ek olarak emmer ve einkorn buğdaylarının⁴³ da sık kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴⁴ Buğday türleri esas olarak un üretmek için kullanılırken, arpa türleri daha çok bira üretiminde ve hayvan besiciliğinde tercih edilmiştir.

Tahıllar bazen kabukları soyulmadan dövülerek işlendikten sonra suyla ya da sütle pişirilerek lapa formunda tüketilmiştir.⁴⁵ Lapa şeklinde hazırlanan bu yiyecekler süten kesilmiş bebeklerin beslenmesinde de kullanılmıştır. Aşıklı, Çatalhöyük ve Çayönü'nde yapılan çalışmalar Neolitik Dönem'de bebeklerin en az 1 yaşına kadar anne sütü ile beslendikten sonra ek gıda olarak tahıl lapası ile beslenildiklerini ortaya koymuştur.⁴⁶ Kültepe metinleri içerisinde eşler arasındaki yazışmalarda

-
- 35 Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 9.
- 36 Antonio Sagona ve Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000–550*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2018) 35.
- 37 İrfan Albayrak, "Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, (2003), 60; Öz, Tarım ve Hayvancılık, 9.
- 38 Fairbairn, "Preliminary Archaeobotanical Investigations", 181.
- 39 CAD Ş/2, 346.
- 40 CAD A/2, 308.
- 41 CAD U/W, 349.
- 42 Dercksen, "Agriculture in Kaneš", 144; Öz, Tarım ve Hayvancılık, 12.
- 43 Emmer (gernik) ve einkorn buğdayları insanoğlu tarafından kültüre alınan ilk buğday türlerindedir. Bereketli Hilal Bölgesi'nde doğal olarak yetişen emmer (gernik) ve einkorn türlerinin genetik ilişkilerinin incelenmesi sonucunda, bu buğday türlerinin Anadolu'daki gen merkezinin Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Diyarbakır-Karacadağ yöresi olduğu anlaşılmıştır. Bkz. Mehmet Atak, "Buğday ve Türkiye Buğday Köy Çeşitleri", *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 2, (2017), 74.
- 44 Fairbairn, "Preliminary Archaeobotanical Investigations", 184.
- 45 Ali Güveloğlu, "Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı", İ. Albayrak, H. Erol, M. Çayır (ed.), *Cahit Günbattı'ya Armağan*, (Ankara: [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları](#), 2015) 121.
- 46 Metin Özbek, *Çayönü'nde İnsan*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004) 28; Metin Özbek,

çocukların beslenmesine aile bireyleri tarafından özen gösterildiği görülmektedir. Bu diyaloglardan birini içeren Kt o/k 77 numaralı belgede Ennum-Aşşur karısı Kunaniya'yı “*çocuğu aç bırakma*” diyerek uyarmıştır.⁴⁷ Bu durum göz önüne alındığında Kaniş'te süttten kesilen bebeklerin ve küçük yaştaki çocukların beslenmesinde öğütülmüş tahıllardan hazırlanan lapa ve benzeri yumuşak yiyeceklerin tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

2.1. Ekmek

İnsanoğlunun besin yelpazesinde geniş yer tutan tahıllardan üretilen en önemli gıda maddesi ekmek olmuştur. Tarihin neredeyse tüm dönemlerinde sosyal sınıf ayrımı olmadan tüketilen temel besinlerden biri olan ekmek, çivi yazılı belgelerde Sumerce NİNDA⁴⁸ ideogramı ile geçerken, Akadca *akalu*⁴⁹ terimi ile anılmıştır.

Metinlerde ekmeğin genellikle et, soğan ve diğer besin maddelerinin beraberinde kaydedilmesi pişirilen yemeğin yanında ekmeğin katık edildiğini düşündürmektedir.⁵⁰ Kültepe metinlerinden edinilen bilgiye göre farklı tahıllar kullanılarak ekmek üretimi çeşitlendirilmiştir. Arpa unu kullanılarak ekmek üretilse de buğday unundan yapılan ekmek daha fazla tercih edilmiştir.⁵¹

ICK I, 181 numaralı belge Koloni Dönemi'nde tüketilen ekmek çeşitleri açısından oldukça zengin bilgi içermektedir. Belgede NİNDA ideogramı ile gösterilen normal ekmeğin dışında NİNDA su₂-mu⁷ “kahverengi ekmek”, “kırmızı ekmek”, “kırmızı benekli ekmek” ve NİNDA.ŞE “arpa ekmeği” gibi ekmek çeşitleri de kaydedilmiştir. Aynı metinde, sözlüklerde daha çok bir kek çeşidi olarak açıklanan *kukkum*⁵² ekmeği ve *tahšimūm*⁵³ ekmeği de geçmektedir.⁵⁴ Yeni Asur Dönemi'ne ait olan SAA 7, 200; 202 ve 218 numaralı belgelerde Asur tapınağına sunulan besin maddeleri arasında “yağlı ekmek” tabirinin geçmesinden, dönemde ekmeğe katık edilen besinler arasında yağın da olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

Kültepe metinlerinde geçen ekmek çeşitlerinden en iyi tanınanı *bappirum*⁵⁶ olarak kaydedilen “bira ekmeği”dir. Kültepe tabletleri içerisinde Hititlerde olduğu gibi ekmek üretimine dair detaylı bir kayıt şimdiye kadar ele geçirilmediği için bu konuda bizi daha çok arkeolojik bulgular aydınlatmaktadır. Yine de Hititlerin kendilerinden önceki birçok uygarlıkta olduğu gibi çimlendirilmiş buğday ve arpadan bira ekmeği ürettiği göz önünde bulundurularak, bira ekmeği üretiminde Koloni Çağı insanların benzer talimatları izlediği varsayılabilir. Bu doğrultuda bira üretiminde de kullanılan bira ekmeği yapımı talimatnamesinin içeriği şöyledir:

Beslenme Kültürü ve İnsan, (Ankara: İmge Kitapevi, 2020, 162–163.

47 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 60.

48 Epsd

49 CAD A/1, 238.

50 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 61.

51 Dercksen, “Agriculture in Kaneš”, 145.

52 CAD K, 498; CDA, 165; AHw, 500.

53 tahšimūm kelimesi AHw, 1302. sayfada “pasta, hamur işi” olarak açıklanmıştır.

54 Veysel Donbaz, “Old Assyrian Terms for Bread (akalu, kirrum)”, H. Behrend, D. Loading, M. Roth (ed.), *DUMU.É.DUB.BA.A Studies in Honor of Ake W. Sjöberg*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1989), 91-92.

55 Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme”, 31.

56 CAD, 95; CDA B, 38; AHw, 103.

“Açık renkli, arı ve güzel arpayı al ve onu bir gün boyunca ıslat ve kabarmasını sağla; veya kuytu bir yerde ertesi günün sabahına kadar beklet ve beş saat boyunca tekrar ıslat. Bir kulaç derinliğindeki gözenekli (su sızdıran) bir kaba boşalt ve sürekli nemli tut. Sonra da toprak toprak oluncaya kadar kurut. Topaklaşma başlar başlamaz onları gevrekleşinceye kadar güneşte kurut; aksi takdirde tadı acı olur. Öğüt ve tıpkı sıradan ekmek hazırlarken yaptığın gibi maya ekleyerek ekmek haline getir. (Bu ekmekleri) fazla yakmadan kızart...”⁵⁷

Kültepe kazılarında bulunan öğütme taşları tahılların evde işlendiğini gösterirken,⁵⁸ çivi yazılı belgeler bunu desteklemektedir. TC 3, 88 numaralı belgede Anadolu’da öğütme işini kadınların yaptığı anlaşılmaktadır. Belgede evler ve kadın köleler ile birlikte kadın değirmencilerin satılmasından söz edilmektedir (Res 2).⁵⁹

Kültepe kazılarında neredeyse her evde ekmek ve yemek pişirmek için kullanılan fırın, ocak ve tandırlara rastlanması her ailenin kendi ekmeğini ürettiğini göstermektedir (Res. 3).⁶⁰ Akadların *tinnuru*⁶¹ olarak adlandırdıkları tandır, Anadolu’da M.Ö. 4. binden beri kullanılan en yaygın pişirme öğesidir.⁶² Kültepe’de bulunan tandır örneklerine ek olarak Kıbrıs’ta bulunan ve Metropolitan Müzesi’nde sergilenen tandırda ekmek pişiren kadın heykelciği, ekmek pişirme yöntemlerinin günümüzden farklı olmadığını göstermektedir (Res. 4).

Yerli kadınlarla evli olan Asurlu tüccarların Anadolu’da şehirler arasında sürekli seyahat ettikleri göz önüne alınırsa, ekmek pişirmek kadınların işi olmalıdır.⁶³ Kültepe Ib katında bulunan altın damga mühür üzerinde tahtında oturan tanrıça karşısında atlar üzerinde bazlama şeklinde ekmekler görülmektedir.⁶⁴ Bu küçük ama önemli ayrıntı Kaniş’te tüketilen ekmeklerin şekilleri hakkında bilgi veren nadir örneklerden biridir (Res. 5).

2.2. Bulgur

Koloni Dönemi insanları tahılı çeşitli işlemlerden geçirerek yan ürünler elde etmişlerdir. Çivi yazılı metinlerin yanı sıra evlerde bulunan öğütme taşları insanların tahılları öğüterek ihtiyaç duydukları besin maddesine dönüştürdüklerine işaret etmektedir.⁶⁵

Kültepe metinlerinde geçen yan ürünlerden biri olan bulgur “ezmek, kırmak, parçalamak, öğütmek” anlamlarındaki *hašālu* fiilinden türetilen *hašlātum* kelimesi ile ifade edilmiştir.⁶⁶ Kültepe

57 Asuman Albayrak, Ülkü M. Solak ve Ahmet Uhri, *Deneysel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı*, (İstanbul: Metro Kültür Yayınları, 2008), 169.

58 Özgüç, *Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, 25.

59 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 47.

60 Özgüç, *Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, 40–41.

61 CAD T, 420; CDA, 407.

62 Jean Bottero, “Dünyanın En Eski Mutfağı”, J. Bottero (ed), *Eski Yakındoğu Sümer’den Kutsal Kitap’a*, (Ankara: Dost Kitapevi, 2005) 70; Ökse,” *Modern Mutfaklar*”, 83.

63 Atıcı, “Preliminary Zooarchaeological Evidence”, 196.

64 Kutlu Emre, “Hitit Sanatında Kültepe/Kaniş’in İzleri”, F. Kulakoğlu, S. Kangal (ed.), *Anadolu’nun Özsözü Kültepe Kaniş-Karumu*, (Kayseri: [Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları](#), 2011), 155.

65 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 47.

66 Kemal Balkan, “Cancellation of Debts in Cappadocian Tablets from Kültepe”, *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday*’den ayrı basım, (PIHANS), (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, 1974),38; Kılıç, Duymuş, “Anadolu’da Besin Maddeleri”, 343; Esmâ Öz, “Kültepe Tabletlerinde Geçen hašlātum Kelimesi Üzerine

tabletleri içerisinde bulgurun yiyecek olarak hazırlanmasıyla ilgili detaylı kayıt bulunmasa da E. Öz, *hašlātum*'un bazı metinlerde saplarından/kabuklarından ayrılmış/elenmiş *hašlātum* ifadesi ile geçmesine dayanarak *hašlātum*'un öğütülüp, haşlandıktan sonra elde edilen bir besin maddesi olduğunu savunmaktadır.⁶⁷

Uzun süre bozulmadan kalabilen bulgur, metinlerden anlaşıldığı üzere *karpatum*⁶⁸ “toprak kaplarda” ve *naruqqum*⁶⁹ “çuvallarda” muhafaza edilmiştir.⁷⁰

2.3. Bira

Çivi yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular, fermente bir içecek olan biranın Eski Anadolu insanının sosyal ve dini hayatında önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Çağdaş ve rafine bira üretimiyle karşılaştırıldığında, erken Anadolu toplumlarının bira üretim uygulamaları çok basit görünse de bilgi kaynaklarının yeterli olmaması nedeniyle söz konusu toplumlardaki bira üretimi tümüyle anlaşılmamaktadır. A. Ünal'ın tarifine göre bira mayalamak için genellikle şu yöntemler uygulanmıştır:

“Öncelikle arpa, *emmer buğdayı ya da darı suya bastırılmış, şişirilmiş ve malt haline getirilmiştir. Tahılın filizlenmesi maltın kurutulması ya da kavrulması önlenmiştir. Daha sonra kabuklarından ayrılan malt dövülüp, öğütülerek ekşi hamurla yoğrulup bira ekmeği olarak pişirilirdi. Gereksinim ya da olanaklara göre baharat ve diğer katkı maddeleri maya küplerine atılır, küspe mayalanmaya bırakılırdı. Eskiçağ'ın genelinde olduğu gibi eski Anadolu'da da bira üretiminde şerbetçi otu henüz bilinmiyordu*”.⁷¹

Mezopotamya'da ana içeceklerden biri olan bira, Kaniş sakinleri tarafından da sık tüketilmiştir. Kültepe metinlerinde bira karşılığında *šikarum*⁷² kelimesi kullanılmıştır.⁷³ Bira genellikle masraf listelerinde ve Asurlu tüccarlar arasındaki yazışmalarda arpa, buğday, bira ekmeği (mayası) çimlendirilmiş arpa ve bira kâsesi ile birlikte geçmektedir.⁷⁴ Kültepe tabletlerine göre maya seçimi, fermantasyon süresi ve içeriğindeki ilave maddelere göre eski Anadolu'da birçok bira çeşidi üretiliyordu. Bir masraf listesine ait olan KTH 35 numaralı metinde *marnuātum birası, tabalātum birası* ve *mazītum birası* olmak üzere 3 tip bira birlikte kaydedilmiştir.⁷⁵

Kültepe metinleri bira üretimi hakkında uzun ve detaylı tarifler içermese de bazı belgeler bira üretimindeki uygulamalar hakkında bilgi vermektedir. KTH 35 numaralı belgede “9 çuval

Bir Değerlendirme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, (2012), 61; Cahit Günbattı, *Kültepe Tabletleri X*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016) 42.

67 Öz, “*hašlātum*”, 163.

68 CAD K, 219.

69 CAD N/1, 379.

70 Öz, “*hašlātum*”, 163; Günbattı, *Kültepe Tabletleri X*, 42.

71 Ahmet Ünal, “Erken Anadolu Toplumlarında Günlük Yaşamda ve Kült Yaşamında Bira”, Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta (ed.), *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2006) 169.

72 CAD Š/2, 420.

73 Michel, “*paléo-assyriens*”, 103.

74 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 48.

75 Michel, “*paléo-assyriens*”, 104.

1 kap *aršātum* tahılından yarım kap bira maltına dönüştürüldü” ifadesi kaydedilmiştir.⁷⁶ Burada şupaulum “dönüştürmek” fiili ile tahılın malta dönüştürülmesi aşamasından bahsedilmiştir. TC 2, 53 ve BIN 4, 157 numaralı masraf kayıt belgelerinde bira üretiminde kullanılacak yakacak odun fiyatları kaydedilmiştir. Bu aşamada muhtemelen üretilen maltın ıslanıp yumuşama süreci hızlandırılmıştır.⁷⁷

Mezopotamya’da olduğu gibi Anadolu’da da bira üretimiyle uğraşan kişiler çoğunlukla Asurlu kadınlar olmuştur. Biracılıkla uğraşan Asurlu kadınlara ait belgelerde bira üretimi için kullanılacak olan arpa ve mayanın belirli bir kalitede olmasına dikkat ettikleri görülmektedir. Kt n/k 1372 numaralı mektupta Asurlu Akadia “bütün arpayı depo ettim... Bana bira mayası için gönderdiğin arpa iyi değildir, (onu) kullanmayacağım” diyerek tahılın bira üretimi için uygun olmadığını belirtmiştir.⁷⁸ Bira yapımıyla uğraşan başka bir Asurlu kadın olan Tarām-Kübi, kocası İnnāya’ya yazdığı CCT 3, 25 numaralı mektupta hazırladığı “bira ekmeğinin zamanının geçtiğini” yani ekşidiğini söyleyerek, bira üretiminde kullanılmayacağını belirtmiştir.⁷⁹ CCT 3, 20 numaralı belgede ise Lamassi isimli kadın kocası Puşu-kēn’e yazdığı mektupta “bira mayası hazır ve mükemmeldir” diyerek muhtemelen kaliteli bira hazırlamada kullanabileceğini belirtmiştir.⁸⁰

Düzenli biçimde süzülmemiş ve içinde yüzer madde içeren bira, filtreler takılan kamışlarla tüketilmiştir. Kültepe’de ele geçen bazı mühür baskılarında çömlerden kamışlarla aynı anda bira içen birkaç kişinin birlikte betimlendiği görülmektedir (Res. 6).

3. Baklagiller

Bakliyat grubunu oluşturan besinler en eski dönemlerden itibaren insanoğlunun diyetinde önemli yer edinmiştir. Neolitik Dönem’de kilden çanak çömlek yapımıyla birlikte tahıl ve baklagiller daha kolay pişirilmiş ve insanların günlük menüleri zenginleşmeye başlamıştır.⁸¹ Günümüzde İç Anadolu Bölgesi’nde nohut, fasulye, mercimek ve hayvan yemi olarak kullanılan fiğ yaygın olarak yetiştirilmesine rağmen Kültepe tabletlerinde baklagillerle ilgili sınırlı bilgi yer almaktadır.⁸² Sözlüklerde “baklagillerden bir bitki olarak” geçen *kiššanum*’un⁸³ hangi bakliyatı temsil ettiği henüz netlik kazanmamıştır. “A.M. Ulshöfer’in fasulye olarak açıkladığı kelimeyi, K. Balkan mercimek olarak değerlendirmiştir. Kt g/k 18 numaralı belgede arpa ve bulgur ile 1 çuval *kiššanum*’un sapların ayrılmış bir şekilde verildiğinden söz edilmesi, bu kelimenin sözlük anlamının da dikkate alınmasıyla, *kiššanum*’un fasulye, bezelye ya da bakla gibi bir sebze olabileceği fikrini kuvvetlendirmektedir”.⁸⁴

76 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 62.

77 Michel, “paléo-assyriens”, 98–99.

78 Cahit Günbattı, “Kültepe Tabletlerine Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 197.

79 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 51.

80 Aliye Kuzuoğlu, “Koloni Çağında Anadolu ve Asur’da Kadın”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, (2004), 7.

81 Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 33.

82 Hakkı Yazıcı, İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası, Nobel Kitapevi, Ankara 2002, s. 67.

83 CAD K, 456.

84 Balkan, “Cancellation of Debts”, 39; Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 26–27.

C. Günbattı tarafından neşredilen Kt g/k 18 numaralı belgede çeşitli hububatlarla birlikte *kiššanum* ve *apšum* kelimeleri de kaydedilmiştir. Kt 97/k 10'da da geçen *apšum*⁸⁵ kelimesi sözlüklerde “baklagillerden biri” olarak açıklanmıştır.⁸⁶

Kültepe’de yapılan arkeobotanik çalışmalar sonucunda baklagillerden acı fiğ, mercimek ve bezelyenin yaygın olarak tüketildiği görülmüştür. Fiğ, geçmişte sadece hayvan yemi olarak kullanılmış, aynı zamanda insanlar tarafından besin maddesi olarak da tercih edilmiştir. Ancak insanlar tarafından tüketilmeden önce lezzetlendirilmesi gerekmiştir.⁸⁷ Fiğ ile aynı aileden olan acı bakla günümüzde de çerez olarak tüketilmektedir. Acı baklanın yenilebilir hale gelmesi için bir hafta akarsuda ya da her gün tazelenen suda bırakılması gerekir. Daha sonra süzülüp, tuzlanır ve tüketime hazır hale getirilir.⁸⁸

4. Hayvansal Besinler

İnsanlar, birincil ürün (et) ve ikincil ürün (hayvansal yağlar, bal, süt) için hayvanlara bağlı olmuşlardır. Kültepe metinlerinde yer alan ifadeler ve arkeolojik buluntular, Kaniš sakinlerinin sofralarında hayvansal besin maddelerine de yer verdiğini göstermektedir.⁸⁹

Orta Anadolu, denize uzak konumu nedeniyle kara toplumu olduğu için denizcilikle ilgili faaliyetlere rastlanılmaz. Ancak bölgede Sakarya Nehri, Kızılırmak ve Yeşilirmak gibi büyük nehirlerin yanı sıra bunların kollarından oluşan pek çok akarsu yer almaktadır. Koloni Dönemi’nde insanların bu kaynakları kullanarak balık temin ettiğine dair dolaylı bilgi veren kaynak sayısı oldukça azdır. Kt 88/k 298 numaralı belgede Pilah-İštar kendisine gönderilen bir takım malzemeler arasında üç adet balık ağını da saymaktadır. Belgede “balık ağı” anlamında kullanılan *šēšūm*⁹⁰ kelimesi Anadolu insanının balıktan faydalandığına dair önemli bir kanıttır.⁹¹ Kültepe’nin yakınında yer alan Sarımsaklı Çayı, dönemde balık temini için kullanılan kaynaklardan biri olabilir.

4.1. Et

Kültepe tabletlerinde geçen besi hayvanları ve et temini ile ilgili bilgilerin yanı sıra gerçekleştirilen zooarkeolojik çalışmalar, Koloni Dönemi’nde hayvansal gıdanın başında besi hayvanlarının yer aldığını göstermektedir. Zooarkeolojik veriler sonucunda hem Asurlular hem de yerliler arasında koyun, keçi, sığır ve domuzun sıklıkla tüketildiği anlaşılmıştır. Bu hayvanların dışında ciddi oranlarda olmasa da geyik, tavşan, tilki, ördek ve kuş gibi diğer türlerde hayvanlar da tüketilmiştir.⁹²

85 CDA, 3.

86 Günbattı, *Kültepe Tabletleri X*, 41–43.

87 Fairbairn, “Preliminary Archaeobotanical Investigations”, 184–186.

88 Işın, *Yemeğin Kültürel Tarihi*, 15–16.

89 Atıcı, “Preliminary Zooarchaeological Evidence”, 196.

90 CAD Ş/2, 339.

91 L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, C.7, S.1, (2004), 75.

92 Atıcı, “Preliminary Zooarchaeological Evidence”, 201, tab. 2.

Hayvan besiciliği çoğunlukla yerli halk tarafından yapılırken, özellikle yerli kadınlarla evli olan tüccarların koyun, sığır ve domuz beslediği bilinmektedir.⁹³ Bazı metinlerde geçen *alpum mar'um* “besili sığır” ifadesinden hayvanların eti ve yağı için özel olarak beslendiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Besi hayvanlarıyla ilgilenmenin yerli kadınların günlük görevleri arasında olduğunu gösteren TC 2, 47 numaralı mektupta Aşşur-nādā karısı Şişahşuşar’a “*iyi besili öküzler almasını ve bu hayvanlar için yeterince yem toplamasını*” söylemektedir.⁹⁵

Kaniş halkı doğrudan ya da dolaylı yoldan et temin etmiştir. Kültepe metinlerinde koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanların sayısı ile ilgili çok sayıda belge vardır. Satın alınan bu hayvanlar istenilen besiyeye ulaşınca muhtemelen evlerde kesilmiştir. Metinlerde şirum “et” ya da *buřālum* “kızartılmış et” satın alınmasıyla ilgili kayıtlar mevcuttur.⁹⁶ Ancak bu etin satıcısı belirtilmediği gibi Kültepe’deki herhangi bir metinde *tābiřum*⁹⁷ “kasap” kelimesine rastlanılmamıştır.⁹⁸ Buna rağmen bazı metinlerde, *irtum* “göğüs eti”, *karşum* “işkembe” (belki sakatat), *arkātum* “but eti”, ve *kursinnum* “incik” gibi kesilen hayvanın etinin, hayvanın hangi bölgesine ait olduğuna dair bilgilere yer verilmiştir.⁹⁹ TC 1, 19 numaralı metinde geçen “*bana bir kasap bıçağı gönder*” ifadesi insanların hayvanları kendilerinin kestğini düşündürmektedir.¹⁰⁰

Kültepe’de bulunan hayvan kemikleri üzerinde yapılan zooarkeolojik incelemeler sayesinde hayvanların tüketilirken hangi işlemlerden geçirildiği anlaşılmaktadır. Bazı hayvan kemikleri üzerinde kesi izlerine rastlanması daha uzun boyutlardaki kemiklerin kolay tüketilmesi için küçük boyutlara getirildiğini göstermektedir. Ayrıca kemik üzerindeki et, tamamen sıyrıldıktan sonra kemik içerisindeki iliğin çıkarıldığına dair izler mevcuttur.¹⁰¹

En erken çağlardan itibaren insanoğlunun beslenme alışkanlığında önemli yer tutan et ürünlerinin tüketiminde Kaniş halkının hangi pişirme yöntemlerini kullandıklarına dair bilgiler tabletlerde mevcuttur. Metinlerde geçen *buřālum* “kızartılmış et” ve *silqum* “haşlanmış et” terimleri et ürünlerinin çoğunlukla ateşte ve suda haşlama yöntemleriyle pişirildiğini göstermektedir. Bu yöntemlerin dışında daha uzun vadede tüketilmesi planlanan etler tuzlanıp, kurutulmuş muhafaza edilmiştir.¹⁰² Zamanlarının çoğunu ticari faaliyetleri doğrultusunda kentler arasındaki kervan yollarında geçiren tüccarlara ait masraf kayıt belgelerinde konaklama ve yeme-içme ihtiyaçlarını gidermek için *bīt wabrim* “han, kervansaray”¹⁰³ tercih edildiği anlaşılrsa da bu imkânın bulunmadığı bölgelerde tüccarlar aç kalmamak için yanlarına çabuk bozulmayan kurutulmuş etler ve konserve

93 J. Gerrit Dercksen, “Subsistence, Surplus and the Market for Grain and Meat at Ancient Kanesh”, *Altoriental Forsch*, C. 3, S. 1, (2009), 94.

94 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 63.

95 Michel, “Kaniş’in Kadınları”, 131; M. Trolle Larsen, *The Aşşur-nādā Archive*, (Leiden: [Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten](#) 2002), 75–76.

96 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 63.

97 CAD T, 6.

98 Dercksen, “Grain and Meat at Ancient Kanesh”, 94, 96.

99 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 63; Atıcı, “Secondary Products”, 243.

100 Michel, “paléo-assyriens”, 99.

101 Atıcı, “Preliminary Zooarchaeological Evidence”, 200, 203.

102 Et, balık vb. besinlerin tuzlanarak muhafaza edilmesi sözlüklerde *midlu* kelimesi ile karşılanmıştır. Bkz. CAD M/2, 48; Michel, “paléo-assyriens”, 110; Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme”, 33.

103 Larsen, *City-State and its Colonies*, 279.

yiyecekler almış olmalıdır.¹⁰⁴

Günümüz sofralarında da yer verdiğimiz haşlama için Kaniş halkı iliğin bol bulunduğu kemikleri kullanmış olabilir. Nitekim zooarkeolojik veriler uzun kemiklerin daha kolay pişirilmesi için belki de yemeğin pişirileceği tencereye daha kolay sığması için ufak parçalarda kesildiğine işaret etmektedir.¹⁰⁵ Hatta bu sulu yemeğin lezzetini artırmak için içerisine çeşitli sebzeler eklenmiş olabilir.

Kızartılmış et olarak kaydedilen *bušālum*'un pişirilme yöntemi hakkında herhangi bir bilgi yer almaz. Ancak pratik bir yöntem olarak etler şişe takılarak pişirilmiş olabilir.¹⁰⁶ Kızartılan bu etler muhtemelen Hititlerde olduğu gibi ekmeğin arasında hazırlanan sandviç gibi tüketilmiştir.¹⁰⁷

Yemek hazırlanırken etin lezzetini artırmak için Kültepe metinlerinde kaydedilmiş baharatların yanı sıra zeytinyağı, bal ve şarap kullanılarak hazırlanan çeşitli soslar eklenmiş olmalıdır.¹⁰⁸

4.2. Hayvansal Yağlar

Kültepe metinleri içerisinde Koloni Dönemi'nde Kaniş sakinleri tarafından domuz yağı ve tereyağı kullanımına ait kayıtlar mevcuttur. Metinlerde İ.ŞAH (ša *huzīrim*) ve İ.GİŞ (ša *huzīrim*) olarak geçen domuz yağı, Anadolu'da sık tüketilen hayvansal yağlardan biri olmuştur.¹⁰⁹

Asurlu tüccar Aşşur-muttabil'in eşi Kunnaniya'ya gönderdiği mektupta geçen “*eğer domuzlar şişmanlamaz, yağlanmazsa, sat onları. Besili yağlı olurlarsa elde kalsınlar*”¹¹⁰ ifadesinden domuzların etlerinin yanı sıra özellikle yağları için beslendiği anlaşılmaktadır. Kültepe metinleri içerisinde domuz yağının besin maddesi olarak nasıl tüketildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Aşşur-nādā'nın eşi Şiṣahšuṣar'a yazdığı mektupta “*deri kap içerisindeki 55 mina (yaklaşık 27,5 kg) katı (sert) domuz yağı*” ifadesinden yola çıkarak domuz yağının tüketime kadar nasıl muhafaza edildiği hakkında fikir sahibi olabiliriz.¹¹¹ Hayvanın kesiminden sonra elde edilen iç yağ kolaylıkla eritilerek deri kaplar içerisinde saklanarak kullanıma kadar muhafaza edilmiş olabilir. Doymuş yağ oranı oldukça düşük olan domuz yağı bu özelliği sayesinde uzun süre saklanabilir.

Eski Anadolu mutfaklarında kullanıldığı bilinen hayvansal yağlardan bir diğeri de tereyağıdır. Kültepe tabletlerinde Akadca *himētum*¹¹² yazılışı ile görülen tereyağı ile “deri, torba” anlamına gelen *himtum*¹¹³ kelimesinin ilişkili olabileceği düşünülmektedir.¹¹⁴ Anadolu sofralarının en sık kullanılan yağ çeşitlerinden olan tereyağı uzun yıllar boyunca geleneksel yöntemlerle muhafaza edilmiştir. Kurutulmuş koyun ve keçi iškembesine doldurulan tereyağı tüm kış boyunca bozulmadan

104 Michel, “paléo-assyriens”, 99.

105 Atıcı, “Preliminary Zooarchaeological Evidence”, 200, 203.

106 Güveloğlu, “Beslenme ve Damak Tadı”, 123.

107 Albayrak, Solak ve Uhri, *Hitit Mutfacı*, 57.

108 Michel, “paléo-assyriens”, 102–106.

109 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 113.

110 Cecile Michel, “Les Malheurs de Kunnaniya, Femme de Marchand”, *Archivum Anatolicum*, C. 3, S. 1, (1997), 247.

111 Larsen, *Aşşur-nādā Archive*, 75–76; Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 114.

112 CAD H, 189-190. sayfalarda “saf yağ” olarak açıklanırken; CDA, sayfa 116'da “tereyağı” olarak açıklanmıştır.

113 CDA, 116.

114 Albayrak, “Değişik Bir Masraf Listesi”, 5; Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 114–115.

saklanmıştı. Metinde tereyağı ile ilişkili olabileceği düşünülen *hımtum* ile belki de tereyağın muhafaza ediliş yöntemine değinilmiş olabilir.¹¹⁵

4.3. Süt ve Süt Ürünleri

Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar insanların et, post ve kemik gibi birincil ürün ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda yün ve süt elde etmede ve eğer büyükbaş hayvansa çift sürme ve taşımada kullanılmıştır.¹¹⁶

Kültepe metinleri ve arkeolojik buluntular bu dönemde hayvancılığın yaygın olarak yapıldığını gösterse de belgelerde şizbum¹¹⁷ “süt” ve sağım eylemini içeren ifadeler rastlanılmamıştır. Bu durum Koloni Çağı’nda süt ve süt ürünlerini bilmediği şeklinde yorumlanmamalıdır.¹¹⁸ Süt ve süttten elde edilen besinler kolay bozulabilir olduğu için nakliyesi ve uzun süre muhafaza edilmesi kolay değildir. Bu nedenle ticareti yapılmayan bu ürünlere çoğunluğu maddi kayıtlar içeren Kültepe tabletlerinde yer verilmemiştir. Metinlerde geçtiği bilinen tek süt ürünü, ticaretinin de yapıldığı bilinen tereyağı olmuştur.¹¹⁹

Anadolu’nun kırsal bölgelerinde çiftlik hayvanlarının bakımı, süt sağma ve süt ürünleri üretimi gibi faaliyetler kadınların günlük işlerinin bir parçasıdır.¹²⁰ Kültepe metinleri içerisinde de besi hayvanlarının günlük bakımlarının kadınlar tarafından yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur.¹²¹ Bu durumda hem Asurlu hem de yerli ailelerin sofralarında yer alan süt ve süt ürünleri muhtemelen evlerde kadınlar tarafından üretilip, hane halkının tüketimine sunulmuş olmalıdır.

M.Ö. 2500 yılına tarihlenen bir taş kabartma Mezopotamya’daki süt kullanımının erken dönemlerden itibaren başladığını kanıtlamaktadır. Kabartmada yer alan ineklerin sağımı, sağılan süttün tulumda biriktirilip süzülmesi ve süttten elde edilecek ürünün saklanması kullanılmak olan amforanın temizlenmesini gösteren sahneler Sumerlilerin süt teknolojisini iyi bildiğini göstermektedir (Res. 7).¹²² Anadolu’da ise Batı Anadolu’daki Ulucak ve Barçın Höyük ile Orta Anadolu’daki Çatalhöyük kazılarında bulunan çanak çömlekler üzerinde karbon izotop incelemeleri süt ürünlerinin Neolitik Dönem’den itibaren insanların besin diyetinde yer aldığını göstermektedir.¹²³ Hitit metinlerinde GA ideogramı ile gösterilen süte ilaveten GA.KIN.AG ile gösterilen peynirin ve GA.KALA.GA ile gösterilen ve koyun sütü ile yoğurt (?) anlamına gelen sözcüklerin çıkması, Hititlerin bazı fermantatif yöntemlerle süttten değişik ürünleri elde ettiğini gösteren kayıtlar olarak kabul edilebilir.¹²⁴

115 Işın, *Yemeğin Kültürel Tarihi*, 96-97.

116 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 77.

117 CAD Ş/3, 148; CDA, 378.

118 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 65; Atıcı, “Secondary Products, 246.

119 Atıcı, “Secondary Products, 247.

120 Jak Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları I*, (İstanbul: Homer Kitapevi, 2014), 196.

121 Michel, “Kaniş’in Kadınları”, 131; Larsen, *Aşşur-nādā Archive*, 73–83.

122 Henri Limet, “The Cuisine of Ancient Sumer”, *The Biblical Archaeologist*, C. 50, S. 3, (1987), 135–136.

123 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 182.

124 Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, (Ankara: Tübitak Yayınları, 2003), 47; Albayrak, Solak ve Uhri, *Hitit Mutfacı*, 77.

Hayvanlardan elde edilen sütler çeşitli şekilde işlenerek peynir, yoğurt ve tereyağı üretiminde kullanılmış olmalıdır. Kültepe metinlerinde *himētum* “tereyağı” ifadesinin geçmesi, dönemde sütün işlenebilirliğini göstermesi açısından önemlidir.¹²⁵ Bilindiği gibi tereyağı, ya çiğ süt ya da yoğurdun uzun süre çalkalanmasıyla elde edilmektedir. Bu dönemde tereyağı üretiminde hem süt hem de yoğurt kullanılmış olabilir. Kültepe kazılarında yayık kullanımına dair henüz bir arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Ancak Kt 87/k 386 numaralı metinde şakirrum¹²⁶ olarak adlandırılan ve sözlüklerde “yayık” şeklinde tanımlanan bir kap ismi ile karşılaşılmıştır.¹²⁷

Etnoarkeolojik verilen Anadolu’nun birçok yerinde halen yoğurt üretimi için sütün meşe palamudu ile mayalandığını göstermektedir.¹²⁸ Kültepe metinlerinde *allānum* olarak geçen meşe palamudu yoğurt yapımı için kullanılmış olabilir.

Çanak çömlek üzerinde yapılan biyokimyasal ve izotop incelemelerine ilaveten kapların formları süt ve süt ürünlerinin tüketimi kanıtlanabilir.¹²⁹ Sıvı bir maddenin çökeltisini toplamak için kullanılan süzgeçli kaplar bugün halen süt ürünleri üretiminde geleneksel bir yöntem olarak Anadolu’da kullanılmaktadır.¹³⁰ Süzgeç şeklindeki bu kap formunun örneğine Kültepe’nin II. yapı katında rastlanılmıştır (Res. 8).¹³¹ Bu formdaki kap peynir üretiminde tortu süzmek için kullanılmış olabilir. Kültepe’de bulunan çanak çömleğin zenginliğine rağmen henüz süt ve süt ürünleri tüketimini aydınlatacak detaylı bilgi mevcut değildir. Ancak yapılacak yeni çalışmalarla bu konuda daha fazla bilgi edilmesi muhtemeldir.

4.4. Bal

Başlangıçta meyve kuruları ve bal ile karşılandığı düşünülen şeker gereksinimi, olasılıkla içgüdüsel olarak çok eski çağlardan beri insanoğlunun beslenmesinde önemli yer tutmuş olmalıdır.¹³²

Kültepe tabletlerinde Akadca *dišpum*¹³³, Sumerce LĀL yazılışlarıyla geçen bal, M.Ö. II. binde Anadolu’da bilinen bir besin maddesiydi.¹³⁴ Albayrak, BIN 6, 29 numaralı metinde geçen LĀL şaqû “içilecek bal” ifadesi ile bala sıvı katılarak şurup haline getirilen bir içecekten bahsedilmiş olunabileceğini belirtmektedir.¹³⁵ Öz, bu karışımın şarap ya da pekmez yapımında tatlandırıcı olarak kullanılmış olma ihtimalini dile getirmektedir.¹³⁶ Hititçe metinlerde geçen GEŠTIN. LĀL “ballı şarap” terimi şarap üretiminde balın kullanıldığını gösterir. Ayrıca Hitit metinlerinde geçen

125 Albayrak, “Değişik Bir Masraf Listesi”, 5; Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 114.

126 CAD Š/1, 167; CDA, 349.

127 Gökçek, “Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar”, 85.

128 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 73.

129 Jean Denis Vigne, Daniel Helmer, “Was Milk a “Secondary Product” in the Old World Neolithisation Process? Its Role in the Domestication of Cattle, Sheep and Goats”, *Anthropozoologica*, C. 42, S. 2, (2007), 13.

130 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 79.

131 Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neşa*, 148 dp. 163.

132 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 46.

133 CADD, 161.

134 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 110.

135 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 65.

136 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 110.

NİNDA. LĀL “ballı ekmek” ya da “tatlı ekmek” ifadesi balın ekmeği tatlıya dönüştürmede de kullanıldığını göstermektedir.¹³⁷

Yakın zamanda yayınlanan bir Kültepe tabletinde geçen *aluwarum* kelimesinin bal ile ilişkili olup olmadığı henüz bilinmese de, tatlı bir besin olduğu anlaşılan *aluwarum* ile ilgili metnin tercümesinin bu kısımda aktarılması uygun bulunmuştur. Šu-İštar’ın oğlu İli-imittī tarafından Kururuya’ya hitaben yazılan bir mektupta anlamını bilmediğimiz *aluwarum* temini ile ilgili şu talimatlar verilmektedir: “Kururuya’ya söyle! İli-imittī şöyle (söyler): Sen kardeşimsin, burada sen de gördün ki *aluwarum* tatlı (idi) Sen kardeşimsin; eğer beni seviyorsan orada, bunun gibi kaliteli *aluwarum*’u çağır (/borç al ?), tatlı (olsun); buraya getir”. Metinde geçen *aluwarum*’a sözlüklerde rastlanılmazken, H. Erol, bu kelimenin *tābum* “tatlı” sıfatıyla nitelendirilmiş olmasından dolayı yerel dillerde bir yiyecek ya da içecek olabileceğini belirtmektedir.¹³⁸

5. Sebze ve Meyve Tüketimi

Arkeobotanik ve etnoarkeolojik veriler Anadolu’nun farklı bölgelerinde dut, fıstık, badem, alıç, yabani erik, incir gibi değişik meyvelerin yanı sıra özellikle Neolitik Dönem sonrasında armut, kayısı ve elma meyvelerinin florada yer aldığını göstermektedir. Bütün bu meyvelere ek olarak soğan ve sarımsak gibi sebzelerle çeşitli yenilebilir otların kurutulma işlemi yapılarak saklandığı düşünülebilir. Sözlüklerde “kurutulmuş meyve dizisi” şeklinde açıklanan šerku¹³⁹ kelimesi başta elma ve incir olmak üzere hemen bütün meyvelerin kurutulmuş hallerini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁴⁰ Bu ifade günümüzde kışın tüketilmek için bazı meyve ve sebzelerin ipe dizilerek kurutulması işleminin oldukça eskiye dayandığını göstermektedir. Anadolu’nun birçok yerinde halen kışa hazırlık için biber, patlıcan, kabak gibi sebzelerin yanında başta kayısı, incir ve üzüm olmak üzere elma, armut, erik gibi meyveler kurutularak muhafaza edilmektedir.

Koloni Dönemi Anadolu’unda sebze ve meyvelerin iki farklı şekilde tüketildiği varsayılabilir. Mevsiminde taze olarak tüketilen meyve ve sebzeler, kış aylarında kullanılmak üzere kurutularak muhafaza edilmiş olmalıdır.

Kültepe metinlerinde meyvelerin aksine nadir olarak rastlanılan sebze isimleri tam olarak açıklanamadığı için bu bitkilerin çoğunun karşılığı henüz bulunamamıştır.¹⁴¹ Ancak son yıllarda Kültepe’de gerçekleştirilen arkeobotanik ve paleobotanik çalışmalar sebze-meyve tüketiminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur.¹⁴²

Orta Anadolu’nun iklimi soğan yetiştiriciliği için elverişli olduğu için Koloni Dönemi’nde muhtemelen yeşil soğan, kuru soğan ve yabani soğan gibi birçok soğan türü yetiştirilebiliyordu.¹⁴³ Tüm Yakınoğu’da iyi bilinen ve çokça tüketilen soğan, Kültepe metinlerinde šumkū¹⁴⁴ kelimesi ile geçmektedir.¹⁴⁵ Soğan belgelerinde çoğunlukla başka besinler ve yemek yapımında kullanılan

137 Albayrak, Solak ve Uhri, *Hitit Mutfağı*, 82–83.

138 Hakan Erol, *Kültepe Tabletleri XI-a*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 200–201.

139 CAD Š/2, 316.

140 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 43.

141 Michel, “paléo-assyriens”, 107.

142 Fairbairn, “Preliminary Archaeobotanical Investigations”, 177.

143 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 26.

144 CAD Š/3, 274.

145 Veysel Donbaz, “One 1-B Kültepe Text Concerning Onions”, H. Klengel and J. Renger (ed.),

malzemelerle birlikte anılmıştır. Örneğin Ennam-Aşşur isimli tüccarın Nabi^d-Enlil'e hitaben yazdığı bir mektupta soğan ile birlikte şuhattinnū adında başka bir bitki daha geçmektedir.¹⁴⁶ Hangi sebzeye karşılık geldiği bilinmeyen bu sözlüklerde "bir soğan çeşidi"¹⁴⁷ şeklinde açıklandığı gibi "soğan gibi kokulu bir bitki"¹⁴⁸ olarak tanımlanarak akla sarımsak olabileceğini de getirmektedir.

İ. Albayrak tarafından neşredilen ve Kültepe'de Koloni Çağı insanların mutfak ve beslenme alışkanlıkları hakkında önemli bilgiler içeren Kt 88/k 71 numaralı belgede soğan beraberinde ekmek, et, bira maltı, şarap, yağ, bal, bulgur, arpa ve yemek yapımında kullanılan farklı boyutlardaki kazanlar ve odun ile birlikte anılmıştır.¹⁴⁹

Soğan ve sarımsak metinlerde geçse de, makrofosil topluluğuna dâhil olduklarından Kültepe'deki arkeobotanik çalışmalarda izlerine rastlanılmamıştır.¹⁵⁰

Kültepe'de bulunan bitki kalıntıları üzerinde yapılan arkeobotanik çalışmalar neticesinde incelenen örnekler arasında tohum ve meyvelerin yanı sıra kömürleşmiş doku örneklerine de rastlanılmıştır. Kömürleşmiş dokular üzerinde yapılan detaylı çalışma bu örneklerin yumru bitkiler ve bir çeşit yenilebilir yapraklı bitkiye ait olduğunu göstermektedir.¹⁵¹ Anadolu'da günümüzde yetiştirilen başlıca yumru bitkiler patates, havuç, soğan, sarımsak, turp, kereviz, pancar ve yer elmasıdır. Kültepe'de bulunan yumru bitki kalıntılarının makrofosil topluluğuna dâhil olduklarından tespiti yapılamadığı için soğan ve sarımsağa ait olmadığı kabul edilebilir. Bu durumda Anadolu'da ekimi en yaygın olan yumru bitki olan patates akla gelebilir. Ancak ana vatanı Güney Amerika olan patates önce 16. yüzyılda Avrupa'ya, 20. yüzyılda ise Anadolu'ya getirilmiştir.¹⁵² Bu durumda Koloni Çağı insanların mutfağında patatesin yer almadığını söyleyebiliriz. Günümüzde Anadolu mutfağının vazgeçilmez tatlarından biri olan domates, Güney Amerika kökenli olup, patates gibi Anadolu'ya geç dönemlerde getirildiği için Koloni Dönemi mutfaklarında yer almamıştır.¹⁵³

Kültepe metinleri ve arkeobotanik veriler içinde yenilebilir otlarla ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Buna karşın Hitit metinlerinde çok sayıda çiçek ve otsu bitkinin adı kullanım alanları ile birlikte kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre; ^{GIŠ}NAM.TAR/ PILLÛ "adam otu", (^{GIŠ})ḫat(t)alkešna "ak diken", ^ÚGÍR.TAB "akrep otu", BU'ŠANU "aksırık otu", ^ÚIMḪURLIMU "aygün çiçeği", ZAG.AḪ.LI "ayrık otu", ŠAKIRU "banotu", ^{GIŠ}alanza(n) "defne", NA-A-RU^{SAR} "dere otu", ^ÚSILÀ "gül", ŠÛŠu "meyan kökü", SIḪU "miskotu", URNÛ "nane" gibi bilinen birçok bitki farklı alanlarda kullanılmıştır.¹⁵⁴ Zengin bir floraya sahip olan Anadolu'da, halk mutfağında oldukça

---

Landwirtschaft im Alten Orient. Ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale (CRRAI 41), (Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1994), 149–150.

146 Albayrak, "Besin Maddeleri", 64.

147 CDA, 380.

148 CAD Š/3, 316.

149 Albayrak, "Masraf Listesi", 1–10.

150 Donbaz, "Onions", 149; Fairbairn, "Preliminary Archaeobotanical Investigations", 184.

151 Fairbairn, "Preliminary Archaeobotanical Investigations", 189.

152 Linda Civitello, *Mutfak ve Kültür İnsanın Beslenme Tarihi*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2019), 180–109.

153 Kazım Abak, "Türkiye'de Domatesin Dünü, Bugünü ve Yarını", *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, C. 5, S. 17, (2016), 8.

154 Hitit Dönemi Anadolu'sunun Florası için bkz. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987)

popüler olan ve çeşitli şekillerde tüketilen bazı otların (gelin parmağı, efelik, ısırgan, madımak, yemlik, çiriş otu gibi) Koloni Dönemi'nde insanlar tarafından tanınıp tanınmadığı bilinmemektedir.

Hititçe çivi yazılı metinlerin verdiği bilgiye göre Eski Anadolu'da, fasulye, bezelye, pancar, pırasa, salatalık, sarımsak, dereotu gibi sebze çeşitleri de biliniyordu.¹⁵⁵

Çivi yazılı belgelerle birlikte arkeolojik buluntular Koloni Çağı'nda insanların bazı meyveleri tanıdığına işaret etmektedir. Kültepe kazılarında farklı formlarda ele geçirilen meyvelikler, Kaniş'te en çok kullanılan kaplardan biri olmuştur.¹⁵⁶ Kültepe tabletlerinde sık rastlanılan meyve isimlerinden biri olan üzüm, yetiştiriciliği yapılan ve tüketilen meyveler arasında ilk sırada yer almaktadır. Metinlerde *ka/irānum*¹⁵⁷ olarak geçen üzüm, mevsimine göre yaş ve kuru olarak tüketilmesinin yanı sıra birtakım işlemlerden geçirildikten sonra şarap olarak da tüketilmiştir.

“Şarap, Eski Anadolu insanı için sıradan bir içecek olmamıştır. Bir metinde kayıtlı *GAL karānim* “şarap (üretiminden sorumlu kişilerin) amiri” unvanı, şarabın hazırlanması ve sunulması gibi birtakım işlemlerden sorumlu kişilerin olduğunu ve bunun bir meslek olarak yapıldığını göstermektedir ki, bu durum şaraba verilen önemin bir işaretidir. *Muhtemelen bu kişiler, kral yemeklerinde veya tanrılar için yapılan bayram törenlerinde şarap sunan ve sarayın ihtiyacı olan şarabın hazırlanmasından sorumlu olan kişilerdi*”.¹⁵⁸

Şarap bazı Hitit yemeklerinde lezzet artırıcı olarak kullanılmıştır. Özellikle etin pişirilmeden önce terbiye edilmesi ve yumuşaması için şarapta bekletildiği tahmin edilmektedir.¹⁵⁹ Koloni Dönemi'nde de yaygın olarak tüketilen et pişirilmeden önce benzer bir işleme tabi tutulmuş olabilir.

Kültepe metinlerinde çok sık olmasa da geçen *tittum* “incir” ve *lurmum* “nar” meyveleri bu dönemde nar ve incirin tanındığını göstermektedir.¹⁶⁰

Sözlüklerde “meşe palamudu” olarak açıklanan *allānūm*¹⁶¹ Kaniş sakinleri tarafından tanınıp, tüketiliyordu. Meşe palamudunun birçok türü günümüzde Anadolu'da çeşitli yöntemlerle yemiş olarak tüketilmeye devam etmektedir. Meşe palamudunun acı türleri toprağa gömülerek ya da küllerin üzerinde kavrulularak tüketildiği gibi acı olmayan türleri hiçbir işleme tabi tutulmadan çiğ halde yenilmektedir.¹⁶² Meşe palamudunun Eski Anadolu'da mayalama işlemi için kullanıldığına daha önce değinmiştir ancak Kaniş'te bu amaçla kullanıldığına dair bir kanıt henüz rastlanılmamıştır.

C. Michel'in meşe palamudu dışında yenilebilir kabuklu bir yemiş olarak tanımlandığı *allānūm* ile ilgili yeni öneriler bulunmaktadır.¹⁶³ T. Sturm, *allānūm* kelimesinin fındık anlamına gelebileceğini önermektedir.¹⁶⁴

155 Kılıç, Duymuş, “Anadolu'da Besin Maddeleri”, 344.

156 Özgüç, *Kaniş/Neša*, 118.

157 *karānum/kirānum* sözlüklerde “üzüm” olarak tanımlandığı gibi aynı zamanda “şarap” olarak da açıklanmıştır. CAD K, 202; CDA, 148.

158 Esmā Öz, “Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağıcılık”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 5, S. 9, (2011), 286–287.

159 Albayrak, Solak ve Uhri, *Hitit Mutfağı*, 183.

160 Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 34–37.

161 CAD A/1, 354; CDA, 12.

162 Işın, *Yemeğin Kültürel Tarihi*, 16.

163 Michel, “paléo-assyriens”, 107.

164 Thomas Sturm, “allānū- Haselnüsse als Delikatesse im kārūm-zeit/ichen Handel von Anatolien nach

Kültepe’de gerçekleştirilen arkeobotanik çalışmalara kadar fındığın burada tanındığı ve tüketildiğine dair bir kanıt yoktu. Kültepe’de Orta Tunç Çağı’na ait kömürleşmiş örnekler içerisinde fındığın kabuklu haline rastlanmasıyla metinlerde varlığı henüz netlik kazanmayan fındığın tüketildiği kanıtlanmıştır. Arkeobotanik buluntular *allānūm*’un fındık olduğunu kanıtlayamasa da Kaniş’te fındığın tanınıp, tüketildiğini kanıtlamaktadır. Kayseri ve çevresindeki bölgelerin doğal florasına ait olmayan fındık, muhtemelen Karadeniz kıyılarındaki dağlık bölgelerden temin edilmiştir. Kültepe metinleri içerisinde Karadeniz Bölgesi’nde olduğu varsayılan önemli bir bakır pazarı olan Durhumit de dâhil olmak üzere bu bölge ile ticari ilişkilerin olduğunu gösteren kayıtlar mevcuttur. Fındığın bu ticaret vasıtasıyla Kaniş’e getirildiği düşünülmektedir. Kullanım alanı tam olarak bilinmeyen fındığın Nimrud’daki arkeolojik buluntuları M.Ö. 1. binden itibaren keklerde kullanıldığını göstermektedir.¹⁶⁵

Koloni Dönemi’nde yemeğin daha kolay pişmesi ve daha lezzetli olması için hayvansal yağlarla birlikte bitkisel yağların da kullanıldığı bilinmektedir. Metinlerde Akadca şamnum, Sumerce İ.GİŞ olarak geçen yağ, çoğunlukla susam ve zeytinden elde edilmiştir. Kültepe metinlerinde geçen ifadelerle göre yağlar üretim kalitesine göre şamnum “normal”¹⁶⁶, *ṭābum* “ince (iyi)”, *rēštūm* “birinci kalite” ve *marrurum* “acı” olmak üzere farklı şekillerde sınıflandırılmıştır.¹⁶⁷ Kt 92/k 327 numaralı belgede Şu-İstar’ın eşi Haditum ve temsilcilerinden biri olan Adadaya’nın satın aldıkları kaliteli yağ şu şekilde konu edilmiştir: “Bize yazdığın çok kaliteli IBANEŞ (30 litre) yağ hakkında; sen şöyle (demiştin): “Adadaya ve Haditum gümüşünü verdikleri çok kaliteli IBANEŞ yağı aldılar mı?” Burada ikisine sordum ve onlar şöyle (söylediler): “Çok kaliteli 25 SİLA (25 litre) yağı aldık”.¹⁶⁸

Yıldırım, Kültepe metinlerinde İ.GİŞ “yağ” ile birlikte geçen *dulbātum* kelimesinin bazı belgelerde litre ile birlikte kaydedilmiş olmasından yola çıkarak, *dulbātum*’un sıvı maddeler ve yağların muhafazasında kullanılan bir tür saklama kabı olabileceğini belirtmektedir.¹⁶⁹

6. Tuz ve Baharat Kullanımı

İnsanoğlunun dünya üzerinde varlığını sürdürebilmesi için su, oksijen ve enerjiden sonra ihtiyaç duyduğu bir diğer madde tuzdur. Tuz, vücudun elektrolit dengesini korumak için diğer mineraller kadar önem taşımaktadır. Tuzsuzluk sonuç olarak ölüme kadar götüren bazı rahatsızlıklara sebep olsa da, bu süreçte hiçbir zaman tuz isteği susuzluk ya da açlık gibi ortaya çıkmaz. İnsanoğlu hayvansal ürünlerle birlikte bitkisel ürünleri de besin menüsüne eklemeye başladığında tuzun pişirmede aynı ateş gibi bir etkisinin olduğunu fark etmiştir. İnsanlar tuza yatırılan besinlerin kuruyarak dayanıklı hale gelmesini keşfetmiştir. Çürüme ve mayalanmanın insan denetimi altında gerçekleşerek farklı tatlarda ürünler ortaya çıkarması, tuzun dönüştürücü özelliğinin keşfedilmesini sağlamış ve erken dönemlerden itibaren tuzu vazgeçilmez bir besin haline getirmiştir.¹⁷⁰

Nordmesopotamien (ca 1930–1730 v. Chr.)”, *Altorient Forsch*, C. 35, (2008), 296 vd.

165 Fairbairn, Kulakoğlu ve Atıcı, “Hazelnut”, 72.

166 Albayrak, “Besin Maddeleri”, 62.

167 Michel, “paléo-assyriens”, 102.

168 Erol, *Kültepe Tabletleri XI-a*, 136–138.

169 Nurgül Yıldırım, “Kültepe Metinlerinde Geçen *Dulbātum* Kelimesi”, *Archivum Anatolicum*, C. 9, S. 1, (2006), 75.

170 Suzan Saygın, “Tuz”, *Metro Gastro*, C. 37, (2007), 70–71.

Anadolu'nun jeolojik yapısı birçok bölgede doğal tuz yataklarının oluşmasına ve pek çok deniz ve gölden tuz elde edilmesine imkân vermiştir.¹⁷¹ Orta Anadolu'daki Tuz Gölü ve Çankırı Balıbağ yakınlarındaki kaya tuzu işletmesi Anadolu'daki çok eski çağlardan beri bilinen tuz kaynaklarıdır. Anadolu'da yakın zamanlara kadar hiçbir tuz kaynağında arkeolojik kazı ya da araştırma yapılmamış olsa da bu kaynakların Koloni ve Hitit dönemlerinde bilindiği Eski Asurca ve Hititçe belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁷²

Tuz, Eskiçağlarda besin maddesi olarak yemeklerde, besinlerin ve hayvanların derisinin saklanmasında, tıpta ve hatta ritüellerde kullanılmıştır. Kültepe metinlerinde *tābtum*¹⁷³ olarak geçen tuz, besin ihtiyacını karşılamak için küçük miktarlarda, ticaretini yapmak için ise büyük miktarlarda satın alınmıştır. Metinlerde tuzun *karpatum* kabı ve litre ile ölçülerek satıldığı anlaşılmaktadır. Tuzun litre ile ölçülmesi, öğütülmüş olduğunu gösterir ki, Kültepe kazılarında bulunan öğütme taşları bunun kanıtıdır.¹⁷⁴

Kayseri'nin 40 km kuzeydoğusunda Sarıoğlan ilçesi sınırlarında yer alan Tuzla Gölü bölge için önemli bir tuz kaynağıdır.¹⁷⁵ Bu kaynağın Koloni Dönemi'nde Kaniş sakinleri tarafından tuz temini için kullanılmış olası yüksek ihtimaldir.

Değişik bitkileri, hayvansal ürünleri ve baharatları karıştırarak yemek yapmanın geçmişi Epipaleolitik (Mezolitik) Çağ başlarına kadar geriye dayanmaktadır.¹⁷⁶ Bu çağdan itibaren insanoğlu acı, tatlı, ekşi ve tuzlu gibi tatları elde etmek ve besinlerin lezzetini artırmak için hoş kokulu bitkileri kullanmaya başlamıştır. Yemeklere baharat eklenmesi yüksek bir damak tadının ve gelişmiş bir mutfak kültürünün varlığına işaret etmektedir.¹⁷⁷ Yemeklerin vazgeçilmez lezzet kaynağı olan baharatların bazı çeşitlerinin Eski Anadolu mutfağında da kullanıldığını biliyoruz. Kültepe metinlerinde kaydedilmiş olan baharatlara örnek olarak *kamūnum*¹⁷⁸ “kimyon”, *kisibirritum*¹⁷⁹ “kişniş”, *azupīrum/azappurum*¹⁸⁰ “safran” ve bir kekik türü olduğu düşünülen *kudimmum* gösterilebilir.¹⁸¹

Sonuç

İnsanların üzerinde yaşadığı coğrafyanın iklimi, florası ve faunası en eski dönemlerden itibaren beslenme alışkanlıkları üzerinde etkili olarak mutfak kültürlerini şekillendirmiştir. Bulunduğu coğrafya açısından bu konuda oldukça talihli olan Anadolu, zengin bir flora ve faunaya sahip olmuştur. Hayvan ve bitki türlerindeki çeşitlilik, tarih boyunca bu topraklar üzerinde yaşamış toplulukların mutfak kültürlerindeki zenginliğin ana kaynağı olmuştur. Arkeolojik buluntular, yazılı

171 Esmâ Öz, “Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Mutfağında Bir Besin Maddesi: Tuz”, *History Studies*, C. 3, S. 3, (2011), 310.

172 Albayrak, Solak ve Uhri, *Hitit Mutfağı*, 183.

173 CAD T, 10.

174 Öz, “Tuz”, 315.

175 Tamer Özlü, Sercan Gündüz ve Savaş Çağlak, “Tuzla Gölü Havzası'nın (Kayseri) Uygulamalı Jeomorfolojisi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, (2017), 256.

176 Uhri, *Mutfak Kültürünün Kökenleri*, 43.

177 Kılıç, Duymuş, “Anadolu'da Besin Maddeleri”, 347–348.

178 CAD K, 131.

179 CAD K, 420.

180 CDA, 33.

181 Michel, “paléo-assyriens”, 105; Albayrak, “Besin Maddeleri”, 65; Kılıç, Duymuş, “Anadolu'da Besin Maddeleri”, 348; Öz, *Tarım ve Hayvancılık*, 4–5.

kaynaklar, arkeobotanik ve zooarkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerle Anadolu'daki zengin bitki ve hayvan varlığı göz önünde bulundurularak en eski dönemlerden itibaren bu topraklardaki toplulukların mutfak kültürlerinin tek düze olmadığı söylenebilir. Ancak Kültepe'de bulunan yaklaşık 23.500 tableten neşredilenler arasında dönemin mutfak kültürü hakkında detaylı ve doğrudan bilgi içeren kaynak ne yazık ki yetersiz kalmaktadır. Bunun başlıca sebebi Anadolu'ya ticari amaçlarla gelen Asurlu tüccarların kayıtlarındaki önceliği ticari içeriklere vermiş olmasıdır. Bu nedenle Kültepe metinleri içerisinde, Koloni Dönemi mutfağıyla ilgili bilgileri kısmen masraf kayıt belgeleri, borç vesikaları ve kişisel mektuplardan elde etmekteyiz. Kültepe'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ele geçirilen buluntular, son yıllarda yapılan arkeobotanik ve zooarkeolojik çalışmaların ortaya çıkardığı veriler, tabletlerdeki sınırlı bilgilerle birleştirildiğinde bazı sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur.

Koloni Dönemi Anadolu'sunda hem Asurlu hem de yerlilerin benzer şekilde beslenerek protein, karbonhidrat, yağ, lif, vitamin ve mineral içerikli bir besin diyetlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Muhtelif tahıl türlerini tanıyan Kaniş sakinleri evlerde bulunan öğütme taşlarını kullanarak tahıllardan yan ürünler elde etmişlerdir. Kültepe metinlerine göre tahıllardan elde edilen besinlerden en fazla tüketilen iki ürün, ekmek ve bira çeşitleri olmuştur. Çivi yazılı metinlerin yanı sıra Kültepe'de gerçekleştirilen zooarkeolojik çalışmalardan elde edilen bilgiler, Kaniş sakinlerinin sofralarında hayvansal besin maddelerine de yer verdiğini göstermektedir. Hem Asurlular hem de yerliler arasında koyun, keçi, sığır ve domuz en fazla tüketilen besi hayvanları olmuştur. Kültepe metinlerinde etin tüketim şekline dair diğer besin maddelerine göre daha fazla bilgi yer almaktadır. Yerli kadınlarla evli olan Asurlu tüccarların evlerinde hayvan besiciliği yaparak et ihtiyacını karşıladığı bilinirken, Anadolu'da yalnız olan tüccarlar ticaret ile meşgul oldukları için evde besi hayvanı bakacak vakit ve imkânâ sahip olamamışlar bu nedenle eti muhtemelen satın alarak temin etmişlerdir. Nitekim Kültepe metinlerinde pişmiş ya da pişmemiş et satın alınmasıyla ilgili kayıtların bulunması bu kanıyı doğrular niteliktedir. Kültepe metinleri hayvanların etleri dışında iç yağlarının da mutfaklarda kullanıldığını göstermektedir. Belgelerde çok sayıda besi hayvanından bahsedilirken süt ve süt ürünlerine dair kayıt olmaması oldukça ilginçtir. Ancak bu, Koloni Dönemi'nde süt ve süt ürünlerinin tanınmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Kültepe'de bulunan çanak çömleğin zenginliği ve bunlar üzerinde karbon izotop incelemelerinin henüz yeterince yapılamamış olması süt ve süt ürünleri tüketimi hakkında bilgi edinmemize engel olurken, Kültepe metinlerinde ticaretinin de yapıldığı anlaşılan tereyağının geçiyor olması Kaniş sakinlerinin süt ürünlerini bildiğini kanıtlaması açısından oldukça önemlidir. Bilindiği üzere süt ve süttten elde edilen besinler çabuk bozulabilir olduğu için nakliyesi ve uzun süre muhafazası kolay değildir. Bu nedenle ticareti yapılamayan bu besinler muhtemelen hane halkı tarafından üretilip, kısa sürede tüketiliyordu. Kültepe'de metinlerinde geçen birçok bitkinin ismi henüz anlamlandırılmadığı için bu bitkilerin günümüzdeki karşılıklarını bilmiyoruz. Kültepe'de gerçekleştirilen arkeobotanik çalışmalara kadar fındığın burada tanındığı ve tüketildiğine dair bir kanıt yoktu. Koloni Dönemi'ne ait kömürleşmiş örnekler içerisinde rastlanılan kabuklu fındık kalıntıları metinlerde varlığı henüz netlik kazanmayan fındığın tüketildiği kanıtlaması açısından önemlidir. Kayseri ve çevresinin doğal florasına ait olmayan bu meyvenin Karadeniz kıyılarından ticaret vasıtasıyla Kaniş'e getirildiği düşünülmektedir. Kültepe'de yapılacak olan arkeobotanik, zooarkeolojik ve karbon izotop incelemelerin artması, burada gerçekleştirilecek kazılar sonucu elde edilecek yeni bulguların ortaya çıkması ve konu ile ilgili yeni metinlerin neşredilmesi sonucunda ilerleyen zamanlarda dönemin mutfak kültürü hakkında daha fazla bilgi edinilmesi muhtemeldir.

Kaynakça

A Concise Dictionary of Akkadian (CDA).

Akkadisches Handwörterbuch (AHw).

Abak, Kazım. Türkiye’de Domatesin Dünü, Bugünü ve Yarını, Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi, C. 5, S.17, 2016, s. 8–13.

Albayrak, Asuman, Solak, Ülkü M. ve Uhri, Ahmet. Deneysel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı, Metro Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Albayrak, İrfan. “Kültepe’den Değişik Bir Masraf Listesi”, Archivum Anatolicum, C. 5, S. 1 2002, s. 1–10.

Albayrak, İrfan. “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, 2003, s. 59–66.

Albayrak, İrfan. “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, ICANAS 38, 2012, s. 137–149.

Alp, Sedat. Hitit Güneşi, Tübitak Yayınları, Ankara 2003.

Atak, Mehmet. “Buğday ve Türkiye Buğday Köy Çeşitleri”, Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, C. 22, S. 2, 2017, s. 71–88.

Atıcı, Levent. “Food and Ethnicity at Kültepe-Kanesh: Preliminary Zooarchaeological Evidence”, ed. L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn, Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Lockwood Press, Atlanta, 2014, s. 195–212.

Atıcı, Levent. “The Secondary Products Revolution in Light of Textual Evidence from Kültepe-Kanesh Central Turkey”, ed. H. Greenfieldpp, Animal Secondary Products: Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East, Oxbow Books Press, Oxford, 2014, s. 233–252.

Balkan, Kemal. “Cancellation of Debts in Cappadocian Tablets from Kültepe”, Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Gütterbock on the Occasion of his 65th Birthday’den ayrı basım, (PIHANS), İstanbul 1974, s. 29-41.

Barjamovic, Gojko, Patricia Jurado Gonzalez, Chelsea Graham, Agnete W. Lassen, Nawal Nasrallah, Pia M. Sörensen. “Food in Aciert Mesopotamia Cooking the Yale Babylonian Culinary Recipes”, ed. A. W Lassen, E. Frahm, K. Wagensonner, Ancient Mesopotamia Speaks Highlights from the Yale Babylonian Collection, Yale Peabody Museum of Natural History, New Haven, 2019, s. 108–125.

Bayram, Mustafa. “Bulgur Around the World”, Cereal Foods World, C. 45, 2000, s. 80–82.

Bottero, Jean. “Dünyanın En Eski Mutfağı”, ed. J. Bottero, Eski Yakındoğu Sümer’den Kutsal Kitap’a, Dost Kitapevi, Ankara 2005.

Civitello, Linda. Mutfak ve Kültür İnsanın Beslenme Tarihi, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2019.

Dercksen, J. Gerrit. “Observations on Land Use and Agriculture in Kaneş”, ed. C. Michel,

Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli, Old Assyrian Archives, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden, 2008, s. 139–157.

Dereksen, J. Gerrit. “Subsistence, Surplus and the Market for Grain and Meat at Ancient Kanesh”, *Altoriental Forsch*, C. 3, S. 1, 2009, s. 86–102.

Donbaz, Veysel. “Old Assyrian Terms for Bread (akalu, kirrum)”, ed. H. Behrend, D. Loading, M. Roth, *DUMU.É.DUB.BA.A Studies in Honor of Ake W. Sjöberg*, University of Pennsylvania Museum, Philadelphia 1989, s. 91-97.

Donbaz, Veysel. “Some Remarkable Contracts of I-B Period Kültepe Tablets II”, ed. E. Porada, M. Machteld J., T. Özgüç, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors: Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 131- 154.

Donbaz, Veysel. “One I-B Kültepe Text Concerning Onions”, ed. H. Klengel and J. Renger, *Landwirtschaft im Alten Orient. Ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale (CRRAI 41)*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1994, s. 149–153.

Duymuş Florioti, H. Hande. “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 11, S. 34, 2018, s. 25–42.

Emre, Kutlu. “Hitit Sanatında Kültepe/Kaniş’in İzleri”, ed. F. Kulakoğlu, S. Kangal, *Anadolu’nun Özsözü Kültepe Kaniş-Karumu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2011, s. 154–159.

Erol, Hakan. *Kültepe Tabletleri XI-a*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Florası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Fairbairn, Andrew. “Preliminary Archaeobotanical Investigations of Plant Production, Consumption, and Trade at Bronze Age Kültepe-Kanesh”, ed. L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn, *Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks*, Lockwood Press, Atlanta 2014, s. 177–193.

Fairbairn, Andrew, Kulakoğlu, Fikri ve Atıcı, Levent. “Archaeobotanical Evidence for Trade in Hazelnut (*Corylus sp.*) at Middle Bronze Age Kültepe (c. 1950–1830 BC), Kayseri Province, Turkey”, *Vegetation History and Archaeobotany*, C. 23, S. 2, 2014, s. 167–174.

Gökçek, L. Gürkan. “Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar”, *Archivum Anatolicum*, C.6, S.2, 2003, s. 73–87.

Gökçek, L. Gürkan. “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, C. 7, S. 1, 2004, s. 59–78.

Günbattı, Cahit. “Kültepe Tabletlerine Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 191–200.

Günbattı, Cahit. *Kültepe Tabletleri X*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

Güveloğlu, Ali. “Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı”, ed. İ. Albayrak, H. Erol, M. Çayır, Cahit Günbattı’ya Armağan, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 2015, s. 119–134.

Hecker, Karl, Guido, Kryszat, Lubor, Matouš. Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag, Karlsuniversität, , Prague 1998.

Işın, Priscilla Mary. Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

Kılıç, Yusuf, Duymuş, H. Hande. “M.Ö. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, ed. S. Sertçelik, H. Eroğlu, M. Sarı Güven, Prof Dr. Yavuz Ercan’a Armağan, Turhan Kitapevi, Ankara 2008, s. 335–354.

Kuzuoğlu, Aliye,. “Koloni Çağı’nda Anadolu ve Asur’da Kadın”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Larsen, M. Trolle. The Old Assyrian City-State and Its Colonies, Akademisk Forlag, Copenhagen 1976.

Larsen, M. Trolle. The Aššur-nādā Archive, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden 2002.

Limet, Henri. “The Cuisine of Ancient Sumer”, The Biblical Archaeologist, C. 50, S. 3, 1987, s. 132–147.

Michel, Cecile. “A table avec les marchands paléo-assyriens”, ed. H. Waetzoldt and H. Hauptmann, Assyrien im Wandel der Zeiten, Compte rendu des Rencontres Assyriologiques Internationales (CRRAI 39), Heidelberger Orientverlag, Heidelberger 1997, s. 95–113.

Michel, Cecile. “Les Malheurs de Kunnaniya, Femme de Marchand”, Archivum Anatolicum, C. 3, S. 1, 1997, s. 239–253.

Michel, Cecile. “Asur ve Kaniş’in Kadınları”, ed. F. Kulakoğlu ve S. Kangal, Anadolu’nun Özsözü Kültepe Kaniş-Karumu, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 124–133.

Müller-Karpe, Vuslat. “Anadolu’da Bronz Çağında Bira”, ed. Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta, Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Ege Yayınları, İstanbul 2006, s. 173–186.

Nemet-Nejat, K. Rhea. “Women in Ancient Mesopotamia”, ed. B. Vivante, Women’s Role in Ancient Civilizations, Greenwood Press, Westport 1999, s. 85–114.

Ökse, A. Tuba. “Modern Mutfakların Eski Anadolu’daki Öncüleri”, Yemek ve Kültür, C. 46 2017, s. 76–88.

Öz, Esmâ. “Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık”, Gazi Akademik Bakış, C. 5, S. 9, 2011, s. 285–294.

Öz, Esmâ. “Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Mutfağında Bir Besin Maddesi: Tuz”, History Studies, C. 3, S. 3, 2011, s. 309–318.

Öz, Esmâ. “Kültepe Tabletlerinde Geçen hašlātum Kelimesi Üzerine Bir Değerlendirme”, Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 31, C. 51, 2012, s. 159–164.

Öz, Esmâ. Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Özbek, Metin. Çayönü’nde İnsan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Özbek, Metin. Beslenme Kültürü ve İnsan, İmge Kitapevi, Ankara 2020.

Özgüç, Tahsin. Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.

Özgüç, Tahsin. Kültepe Kaniş/Neşa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Özlü, Tamer, Gündüz, Sercan ve Çağlak, Savaş. “Tuzla Gölü Havzası’nın (Kayseri) Uygulamalı Jeomorfolojisi”, Studies of the Ottoman Domain, C. 7, S. 12, 2017, s. 1–14.

Sagona, Antonio ve Zimansky, Paul. Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000–550, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Saygın, Suzan. “Tuz”, Metro Gastro, C. 37, 2007, s. 70–72.

Sturm, Thomas. “allānū- Haselnüsse als Delikatesse im kārūm-zeit/ichen Handel von Anatolien nach Nordmesopotamien (ca 1930–1730 v. Chr.)”, Altorient Forsch, C.35, 2008, 296–311.

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD).

The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary (Epsd) ([Http://Psd.Museum.Upenn.Edu/Epsd/Index.Html](http://Psd.Museum.Upenn.Edu/Epsd/Index.Html)).

Uhri, Ahmet. Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri, Ege Yayınları, İstanbul 2016.

Ünal, Ahmet. “Erken Anadolu Toplumlarında Günlük Yaşamda ve Kült Yaşamında Bira”, ed. Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta, Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Ege Yayınları, İstanbul 2006, s. 169–172.

Vigne, Jean Denis and Helmer, Daniel. “Was Milk a “Secondary Product” in the Old World Neolithisation Process? Its Role in the Domestication of Cattle, Sheep and Goats”, Anthropozoologica, C. 42, S. 2, 2007, s. 9–40.

Wilcke, Von Claus. “Die Altassyrische Testamente”, Zeitschrift für Assyriologie (ZA), Band 66, 1976, s. 196- 233.

Yakar, Jak, Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları I, Homer Kitapevi, İstanbul 2014.

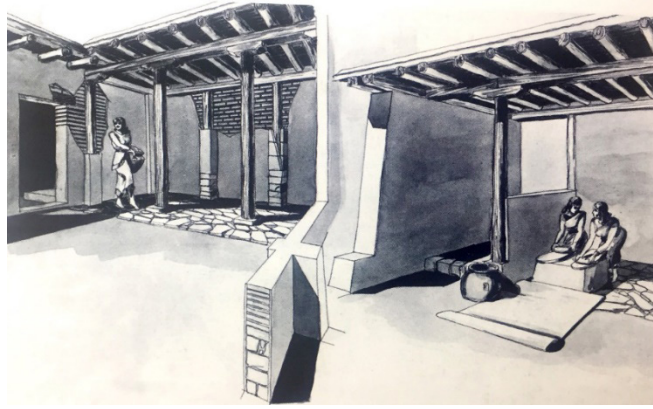
Yazıcı, Hakkı. İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası, Nobel Kitapevi, Ankara 2002.

Yıldırım, Nurgül. “Kültepe Metinlerinde Geçen Dulbātum Kelimesi”, Archivum Anatolicum, C. 9, S. 1, 2006, s. 73–78.

Fotoğraflar

Res. 1: Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan bir Kaniş mutfağı (Özgüç 1959: Lev. XXI,2).

Res. 2: Kaniş'te öğütme işini yapan kadınlar (Özgüç 2005: 56).

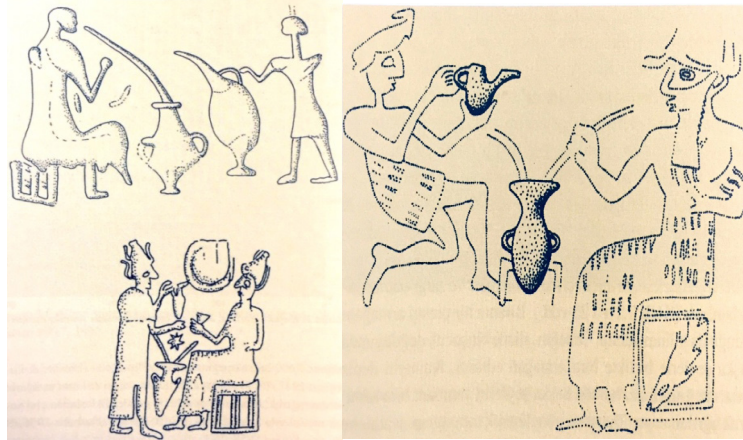
Res. 3: Kültepe'de neredeyse her evde bulunan ocak, tandır ve fırın örnekleri (Özgüç 2005, 63).

Res.4: Tandırda ekmek pişiren kadın (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/241310>).

Res. 5: Kültepe Ib katında bulunan altın damga mühür üzerinde tahtında oturan tanrıça ve karşısındaki altar üzerinde betimlenen bazlama şeklindeki ekmekler

Res. 6: Kültepe'den bira içme sahnesiyle bezeli mühür baskıları (Müller-Karpe 2006, 171; 173).

Res. 7: Mezopotamya'da erken dönemlerde süt kullanımının betimlendiği taş kabartma (Limet 1987, 136).

Res. 8: Kültepe II. yapı katında bulunan süzgeç formunda kap (Özgüç 2005: 148).

Dr.
Aykut ÇAĞLAK

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
a.caglak@vgm.gov.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5843-7422>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

18/12/2020

Kabul edildi.
Accepted

26/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.842876>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve Komitenin Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosuna Giden Süreçte Oynadığı Rol (1941-1953)

Jewish Antifascist Committee in the USSR and the Committee's Role in the Process to the Doctors' Plot in Soviet Union (1941-1953)

Öz

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulan ve Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası'na karşı yürüttüğü mücadeleye Yahudilerin katılımını ve desteğini sağlamayı amaçlayan bir sivil yapılandırma. Bu çalışmada, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels ve Komite'nin başkanlık heyeti üyelerinden Itzik Feffer'in Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Dış Politika Bölümü Başkanı Mikhail Andreyevich Suslov'a yazılı olarak sundukları 21 Haziran 1946 tarihli rapor temelinde SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kadrosuna, örgütlenmesine, faaliyetlerine ve bağlantılı olduğu kişi ve kuruluşlara ilişkin bilgiler verilmekte ve Komite'nin kapatılmasına giden süreçte yaşananlar ele alınmaktadır.

Çalışmanın amacı, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetlerin Nazilere karşı mücadelesine destek veren, aynı zamanda Sovyet istihbaratı için kullanışlı bir propaganda ve istihbarat aygıtı olan, diğer taraftan Yahudiler için alternatif vatan arayışı çalışmalarına yöneldikten sonra Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosu'na giden sürecin başlamasına sebep olan ve Sovyet Yahudilerinin hayatlarını önemli ölçüde etkileyen SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin, İkinci Dünya Savaşı ve sonrası gelişmeleri ele alan akademik çalışmalarda dikkate alınması gereken önemli bir yapılandırma olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, Sovyet Yahudileri, alternatif vatan, Doktorlar Komplosu, Sovyet istihbaratı.

Abstract

The Jewish Antifascist Committee in the USSR is a civilian organization that was established during the Second World War and aimed to provide the participation and support of Jews in the struggle of the Soviet Union against Nazi Germany. In this study, on the basis of the written report dated 21 June

ATIF: ÇAĞLAK Aykut, "SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve Komitenin Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosuna Giden Süreçte Oynadığı Rol (1941-1953)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1636-1646)

CITE: ÇAĞLAK Aykut, "Jewish Antifascist Committee in the USSR and the Committee's Role in the Process to the Doctors' Plot in Soviet Union (1941-1953)", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1636-1646)

1946 of Solomon Mikhoels (the Chairman of the Jewish Antifascist Committee) and Itzik Feffer (a member of the Presidium of the Committee), submitted to Mikhail Andreyevich Suslov (the Head of the Foreign Policy Department of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union), a set of data is given on the staff, organization, activities and the people and institutions associated with the Committee and the process leading to the Committee's closure is discussed.

The aim of the study is to reveal that the Jewish Antifascist Committee in the USSR which supported the Soviet struggle against the Nazis in the Second World War. at the same time which was a useful propaganda and intelligence tool for Soviet intelligence, on the other hand, after turning to the search for an alternative homeland for Jews, which caused the the start of the process that led to the Doctors' Plot in the Soviet Union and had a significant impact on the lives of Soviet Jews, is an important organization that must be taken into consideration in academic studies dealing with the developments in and after the Second World War.

Keywords: Jewish Antifascist Committee in the USSR, Soviet Jews, alternative homeland, The Doctors' Plot, Soviet intelligence.

Giriş

Antifaşist¹ komiteler, İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında İtalyan ve Alman faşizmine karşı örgütlenen, savaş bittikten sonra ve günümüzde de, faşist olarak tanımladıkları yönetimlere karşı dünyanın çeşitli yerlerinde farklı isimler altında örgütlenmelerine devam eden sivil yapılanmalardır. Çalışmada, bu tür antifaşist sivil yapılanmalardan biri olan ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nde kurulan SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi (**СССР Еврейский антифашистский комитет**) ele alınmaktadır.

Çalışmanın ana eksenini, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels² ve SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanlık Heyeti Üyesi Itzik Feffer'in Sovyetler Birliği Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Dış Politika Bölümü Başkanı Mikhail Andreyevich Suslov'a göndermiş oldukları 21 Haziran 1946 tarihli rapordaki veriler oluşturmaktadır. Bu rapor gerek SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin iki üst düzey ismi tarafından yazılmış olması, gerekse de Komite'nin kadrosu, örgütlenmesi, faaliyetleri ve Komite ile bağlantılı kişiler hakkında bilgiler veriyor olması açısından önemli bir birincil kaynaktır. Komünist Parti Merkez Komitesi

1 Antifaşizmin tarihsel gelişimini ele alan *The Anti-Fascist Handbook* başlıklı çalışmasında Mark Bray antifaşizm teriminin salt bir olumsuzluğa indirgenmesini ve terimin sadece "faşizme karşı oluş" şeklinde bir karşıtlık üzerinden tanımlanıyor olmasını eleştirmektedir. Bray antifaşizmin bir politika metodu olduğuna, bireylerin ve grupların kendilerini tanımlayabildikleri başlı başına bir yörünge oluşturduğuna ve bu özellikleriyle de uluslar üstü bir hareket olduğuna vurgu yapmaktadır. Mark Bray, *Antifa - The Anti-Fascist Handbook*, Melville House Publishing, Brooklyn and London, 2017, s. xiv. Çalışmasında farklı antifaşist komitelerde faaliyet yürütmüş kişilere dair anekdotlara da yer veren Bray'in *Jewish People's Council Against Fascism and Anti-Semitism* (Faşizm ve Antisemitizme Karşı Yahudi Halk Konseyi) gibi oluşumlardan ya da dünya geneline yayılmış sosyalist Yahudilerden bahsederken SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nden hiç bahsetmeyişi dikkat çekicidir.

2 Kişi isimleri makale boyunca uluslararası literatürde kullanıldığı şekliyle karşılık bulacaktır. Örneğin 'Соломон Михоэлс', 'Solomon Mikhoels'; 'Ицик Фефер', 'Itzik Feffer'; 'Шахно Эпштейн', 'Schachno Epshtein' şeklinde ifade edilecektir.

Sekretaryası'nın, 1 Temmuz 1946 tarih ve 2074 evrak numarasıyla kayıt altına aldığı 'Mikhoels - Feffer Raporu'nu 9 Ocak 1947 tarihinde Komünist Parti arşivinde muhafaza edilecek belgeler arasına alması da³ raporun önemli bir belge olduğunu göstermektedir. Rapor ayrıca, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin arka planda Sovyet istihbaratına eklenmiş ve asıl hedefi dünya genelinde faaliyet gösteren diğer antifaşist Yahudi organizasyonları ve bu organizasyonlara destek veren kişi ve kuruluşlar hakkında Sovyet yönetimine bilgi sağlamak olan bir 'paravan istihbarat yapılanması' olup olmadığı sorusuna verilecek cevaplar için de önemli bir dayanak teşkil etmektedir.

Çalışmada, söz konusu raporun, içerdiği bilgiler yanında SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kapatılmasına giden sürecin ve bu sürecin devamının Sovyetler Birliği'ndeki Yahudilerin hayatını ne yönde etkilediği de ortaya konularak Komite'ye dair bütüncül bir resim oluşturulmakta, böylece, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin akademik çalışmalarda dikkate alınması gereken, önemli siyasi ve sosyal gelişmeleri etkileyen bir yapılanma olduğu kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

1. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve 'Mikhoels - Feffer Raporu'

Bolşevik Devrimi öncesinde Çarlık Rusyası'nın resmî hükümet politikaları Yahudileri oldukça fazla etkilemiş, ülkedeki yaygın Yahudi karşıtlığı, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Yahudilere karşı düzenlenen bir dizi katliam ve pogromlarla sonuçlanmıştır.⁴ Bu pogromların en çok bilinenleri 1881 ve 1905-1907 pogromlarıdır. Ancak resmî belgeler, 1918-1922 yılları arasında gerçekleşen pogromların, Çarlık Rusyası döneminde gerçekleştirilenlere oranla daha kapsamlı olduğunu ortaya koymaktadır.⁵ Bolşevik Devrimi sonrasında İç Savaş sırasında (1918-1922) özellikle anti-Bolşevikler tarafından Yahudilere karşı gerçekleştirilen bu pogromlar sonucunda binlerce Yahudi, Bolşevikleri ve Kızıl Ordu'yu koruyucuları olarak görmeye başlamış, Bolşevikleri koruyucuları olarak gören çok sayıda Yahudi, Komünist Parti'ye katılmıştır. Çarlık Rusyası döneminde Yahudilere uygulanan kısıtlamaların Bolşevik Devrimi sonrasında kaldırılmasıyla Rusya'da 1920'li yıllarda Yahudi organizasyonları ve kültürü, önceki dönemlere göre daha fazla gelişme olanağı bulmaya başlamıştır.⁶ 1930'lu yıllarda da, Stalin'in kişisel antisemitizmine rağmen,

3   Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 5, 21 Haziran 1946. 'Mikhoels - Feffer Raporu'nun Komünist Parti arşivinde muhafaza edilecek belgeler arasına alınması gerektiğine ilişkin bilgiye, Komünist Parti Sekretaryası tarafından raporun son sayfasının alt kısmına düşülen nottan ulaşılmaktadır.

4   Jeremy Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 495-521, s. 506.

5   L. B. Milyakova, İ. A. Zuzin, *Kniga Pogromov, Pogromi v Period Grajdanskoy Voyni 1918-1922*, Rosspen, Moskova, 2007, s. vi'dan aktaran Şir Muhammed Dualı, *Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-Politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla)*, Divan Kitap, Ankara, 2016, s. 221.

6   Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 506. Smith ayrıca Komünist Parti'ye liderlik eden isimlerin içerisinde de Yahudilerin bulunduğunu hatırlatmakta, bu durumu da Yahudilerin Komünist Parti'yi kendilerine yakın bulmalarının sebeplerinden biri olarak değerlendirmektedir. Dualı da Smith'e benzer bir bakış açısıyla, Yahudilerin devrim sonrasında Bolşevikler tarafından koruma altına alındığını ve Bolşeviklerin bu koruyucu tutumunun temelinde, Komünist Parti teşkilatında mevcut Yahudilerin etkinliğinin yattığını savunmaktadır. Şir Muhammed Dualı, *Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-Politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla)*, Divan Kitap, Ankara, 2016, s. 223.

Sovyet Yahudilerinin refah düzeyi pek çok açıdan artmaya devam etmiştir.⁷

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise Yahudiler, ticari bağlantıları ve uluslararası arenada gelişmekte olan lobileri göz önünde bulundurularak Sovyet yönetimi tarafından faşizm karşıtı mücadelede kullanılabilecek bir araç olarak görülmüşlerdir. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi de, Yahudilerin Sovyetlerin yanında İkinci Dünya Savaşı'na katılımının koordine edilmesi ve SSCB'nin faşizm karşıtı mücadelesinde Yahudilerin uluslararası desteğinin sağlanabilmesi amacıyla kurulmuştur.⁸ SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels'in de aralarında bulunduğu çok sayıda Sovyet Yahudisi Sovyetler Birliği'nin savunulmasında ve Nazi rejiminin çöküşünde önemli rol oynamışlardır.⁹

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kadrosuna, örgütlenmesine, faaliyetlerine ve Komite'nin bağlantılı olduğu başlıca kişi ve kuruluşlara ilişkin en temel ve sağlıklı bilgilere SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels ve SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanlık Heyeti Üyesi Itzik Feffer'in birlikte kaleme aldığı 21 Haziran 1946 tarihli rapordan ulaşılmaktadır.¹⁰ Mikhoels ve Feffer'in rapordaki ifadelerine göre, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi hakkında Sovyet Enformasyon Bürosu'ndan (Советское информационное бюро) çıkan ve daha önce Suslov'a 11 Ağustos 1945 tarihinde gönderilmiş olan bir de 'haber bülteni' söz konusudur. Mikhoels ve Feffer raporda bu 'haber bülteni'ndeki bilgilerin de Komite'nin çalışmaları hakkında

-
- 7 Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507. Bu yıllarda Yahudilerin refah düzeyinin artmaya devam etmesinin yanında Smith, diğer taraftan on binlerce Yahudi'nin Büyük Terör'de hayatlarını kaybetmiş olduğunu, Yahudilerin de diğer milliyetlere uygulanan sınırlamalara benzer sınırlandırmalara maruz kaldığını da not etmektedir. Ibid., s. 507.
- 8 Ibid, s. 507; Alfred D. Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, Columbia University Press, New York, 1990, s. 33. Smith, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kurucusuna ilişkin bilgi vermezken Low, Komite'nin bizzat Stalin tarafından kurulduğunu iddia etmektedir.
- 9 Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 58-59. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin yayınladığı *Jewish Heroes of the Soviet Union* (Sovyetler Birliği'nin Yahudi Kahramanları) başlıklı bir rapora da atıf yapan Low bu raporda 1.500 Sovyet Yahudisi kahramanın isimlerinin yer aldığını, 10.000 Yahudi'nin de kahramanlık madalyası aldığından bahsedildiğini söylemektedir. Bray ise Moskova'nın antifaşist politikasının İtalyan ve Alman faşizmini çok fazla etkilemediğini söylemekte, Sovyetlerin antifaşist çabalarının genellikle SSCB'nin kendi nüfus bölgesiyle sınırlı bir alanda etkili olduğunu savunmaktadır. Bray, *Antifa - The Anti-Fascist Handbook*, s. 20. Bray ayrıca SSCB'nin İtalya'nın 1935'te Etiyopya'yı işgalini yarı gönüllü bir şekilde protesto ettiğinin ve aynı yıl Hitler rejimiyle ilişkileri geliştirmek için beş ayrı deneme yaptığının unutulmaması gerektiğini de eklemektedir. Sovyetler ve Almanlar arasında imzalanan 1939 tarihli Saldırmazlık Paketi'na da vurgu yapan Bray, Sovyetlerin antifaşist politikasına eleştirel bir açıdan yaklaşmaktadır. Ibid, s. 34.
- 10 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3-5, 21 Haziran 1946. "Sovyetler Birliği Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Dış Politika Bölümü Başkanı Yoldaş Suslov'a" hitabıyla başlayan raporun yazılı olduğu antetli kâğıtta SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Moskova Kropotkina Caddesi 10 numara olan adresi ve Komite'ye ait iki telefon numarası da hem Yidiş hem de Rusça olarak yer almaktadır. Ayrıca raporun girişindeki ifadelerden, Mikhoels ve Feffer'in SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi hakkında Suslov'a sunduğu bilgilerin, Komite hakkında soruşturma yürütmekte olan ve mektupta ismi "Yoldaş Shumeiko" olarak zikredilen müfettişin soruşturmasını müteakip ve bu soruşturmanın gereği olarak Suslov'a aktarıldığı anlaşılmaktadır. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 21 Haziran 1946.

Suslov'a genel bir fikir verebilecek nitelikte olduğunu belirtmektedir.¹¹

2. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Örgütlenmesi ve Kadrosu

Sovyetler Birliği'nin dış politikasından sorumlu üst düzey yetkililerden biri olan Suslov'a sunulmuş olan 21 Haziran 1946 tarihli bu özel rapordaki bilgilere göre SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, 1941 yılının Ağustos ayında Moskova'da düzenlenen, Yahudi halkının temsilcilerinin katıldığı ilk antifaşist radyo konferansından kısa bir süre sonra kurulmuştur.¹² Komite 70 üyeden oluşmakta ve Komite'nin başkanlık heyetinde 19 üye bulunmaktadır. Komite Sekreterliği görevini, Schachno Epshtein'in ölümü sonrasında Itzik Feffer devralmıştır. Şair ve yazar olan Feffer aynı zamanda 1919 yılından beri Komünist (Bolşevik) Parti üyesidir. Komite Sekreteri Feffer'in yardımcılığını ise 1919'dan itibaren Komünist Parti üyesi ve Parti eski çalışanı olan S. M. Shpigelgias yapmaktadır. Komite'nin kıdemli editörleri; İkinci Dünya Savaşı gazisi ve 1944'ten beri Komünist Parti üyesi olan N. IA. Levin; Der Emes Yayınevi eski yöneticisi olan ve Komünist Parti'ye üyeliği bulunmayan L. A. Goldberg ve bir başka İkinci Dünya Savaşı gazisi, aynı zamanda 1940 yılından beri Komünist Parti üyesi olan editör S. O. Berman'dır. Komite kadrosu içerisinde üç çevirmen ve teknik işlerde kendilerinden faydalanan işçiler de yer almaktadır.¹³

3. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Bağlantılı Olduğu Kişi ve Kuruluşlar

'Mikhoels - Feffer Raporu', SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin örgütlenmesi ve kadrosuna ilişkin bilgiler yanında Komite'nin ortak faaliyetler organize etme çabası içerisinde olduğu Sovyet yanlısı ve faşizm karşıtı kişi ve kuruluşlarla ilgili de detaylı bilgiler içermektedir. Bu bilgilere göre; son iki yıl içinde (1944-1946), SSCB dışında yaşayan bir dizi yabancı Yahudi antifaşist örgütünün temsilcileri, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ni ziyaret etmişlerdir. *Jewish Antifascist Committee of Bulgaria* (Bulgaristan Yahudi Antifaşist Komitesi) Başkan Yardımcısı Zhak Vradzhali; *Union of Jews of Czechoslovakia* (Çekoslovakya Yahudileri Birliği) liderlerinden Rozenberg ve Fransa ve Polonya gibi bazı ülkelerin Yahudi kuruluşlarının temsilcileri bu ziyaretçiler arasında yer almaktadır.¹⁴

Raporda, dönemin tanınan Yahudi yazarlarından biri Sholem Aleichem'in damadı olan Ben Zion Goldberg'in de 1946 senesi başında Sovyetler Birliği'ni ve SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ni ziyaret ettiğinden bahsedilmekte ve Goldberg ile ilgili bilgiler verilmektedir: Zion Goldberg, Amerika Birleşik Devletleri'nde tanınmış bir halk figürü, Lamont'un başkanlığındaki

-
- 11 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 21 Haziran 1946.
  - 12 Mikhoels ve Feffer Komite'nin kuruluşuna ilişkin kesin bir tarih vermemektedir. Ancak Mikhoels ve Feffer'in, Komite'nin 1941'in Ağustos ayından kısa bir süre sonra kurulmuş olduğunu söylüyor olmaları, Komite'nin 1941 yılının ikinci yarısı içerisinde kurulmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Smith ise Komite'nin kuruluş yılının 1942 olduğunu söylemekle birlikte bu tarihi herhangi bir belgeye dayandırmamaktadır. Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507.
  - 13 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 21 Haziran 1946. Mikhoels ve Feffer raporda Komite'de görev yapan isimleri sıralarken, Komünist Parti üyesi olan ve Komünist Parti üyesi olmayan görevlileri özel bir vurguyla belirtmektedir.
  - 14 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 4, 21 Haziran 1946.

Soviet - American Friendship Society'nin (Sovyet-Amerikan Dostluk Derneği) üyesi, Albert Einstein'ın başkanlığını yaptığı *Committee of Jewish Scientists, Writers and Artists of the United States*'in (Amerika Birleşik Devletleri Yahudi Bilim Adamları, Yazarlar ve Sanatçılar Komitesi) kurul yöneticisi ve Steffenson'un başkanlığını yaptığı *Ambidzhan, the All-American Society for Aid to Birobidzhan*'ın (Ambidzhan: Tüm Amerikan Toplumunu - Birobidzhan İçin Yardım Topluluğu) da başkan yardımcısıdır. Mikhoels ve Feffer, Zion Goldberg'in aynı zamanda önemli bir Amerikalı gazeteci olduğunu, *Toronto Star*, *Saint Louis Dispatch*, *New York Post* ve *Today* gazetelerine ve *The New Republic* dergisine çalışmalarıyla katkıda bulunduğunu da raporda vurgulamaktadır.

Rapordaki ifadelerle göre Goldberg, 11 Ocak 1946 - 8 Haziran 1946 tarihleri arasında, Finlandiya, İsveç ve Danimarka'ya gittiği bir ay hariç, Sovyetler Birliği'nde kalmış, burada kaldığı süre boyunca da Moskova'da M. I. Kalinin ve S. A. Lozovskiy tarafından kabul edilmiş; SSCB Yüksek Sovyeti'nin (Верховный Совет) tüm toplantılarına katılmış; Sovyet yazarlarla (Yazarlar Birliği'ndeki bir ziyafet dâhil), Sovyet Yahudi cemaatinin temsilcileriyle (SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi genel merkezinde), Moskova Devlet Yahudi Tiyatrosu (Московский Государственный Еврейский Театр) liderleriyle, Moskova Yahudi cemaatinin baş hahamı Shliffer ile ve bu kişilerin yanı sıra Kızıl Haç liderleriyle de toplantılar gerçekleştirmiştir. Goldberg; Riga, Tallin, Leningrad, Minsk, Vilnius, Kaunas, Kiev, Odessa, Lvov, Uzhgorod, Mukachevo, Brody ve Stalingrad'ı da ziyaret etmiş, bu şehirlerin önde gelen işçileri ve yazarları tarafından da kabul edilmiştir. Goldberg, Sovyetler Birliği'nde kaldığı süre boyunca Sovyet Enformasyon Bürosu aracılığıyla Amerika, İngiltere, Kanada, Filistin, Polonya ve Yidiş basınına 33 makale göndermiştir. Mikhoels ve Feffer raporda, Goldberg'in makalelerinin Sovyetler Birliği'ne karşı son derece dostça bir yaklaşımla yazıldığına vurgu yapmaktadır. Goldberg, Sovyetler Birliği'nden ayrılmadan önce *England: The Opponent of Peace* (İngiltere: Barışın Muhafızı) başlıklı İngilizce bir kitap ve Yidiş dilinde *Sovyetler Birliği'nde Yahudi Kültürü* başlıklı bir diğer kitabı da kaleme almaya başlamıştır.¹⁵

Mikhoels ve Feffer raporda, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin yakın zamanda, Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmek için yardım isteyen, çeşitli ülkelerden, tanınmış Yahudi halk figürlerinden bir dizi talep aldığından da bahsetmektedir. *World Jewish Congress* (Dünya Yahudi Kongresi) Yürütme Kurulu Başkanı N. Goldman; *American Jewish Congress* (Amerikan Yahudi Kongresi) Başkanı Dr. Stephen Wise; bir Amerikan yardım kuruluşu olan *Russian War Relief* (Rus Savaş Yardımı) bir kolu olan *Jewish Council for Soviet Aid* (Yahudi Sovyet Yardım Konseyi) başkanı Louis Levine; Paris'teki *Presse Nouvelle* gazetesinin yazı işleri müdürü Raiskiy Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmek için Komite ile temasa geçen kişiler arasında yer almaktadır.¹⁶

15 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 4-5, 21 Haziran 1946.

16 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 5, 21 Haziran 1946. Başkan ya da üyelerinin Sovyetler Birliği'ni ziyaret edip etmedikleri bilinmemekle birlikte Filistin Komünist Partisi de SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Nazi karşıtı kampanyasından ilham alarak Nazizme karşı mücadeleyi desteklemek için bir halk cephesi oluşturulması çağrısında bulunmuştur. Musa Budeiri, *Filistin Komünist Partisi 1919-1948 – Enternasyonalizm Mücadelesinde Araplar ve Yahudiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 177.

Rapor, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin, Mikhoels ve Feffer'den oluşan bir heyeti Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada ve Meksika'ya göndermiş olduğuna ve bu heyetin söz konusu geziye ilişkin 'rapor'unun, *The Jewish People Against Fascism* (Faşizm Karşısında Yahudi Halkı) kitabında yayınlandığına ilişkin bilgilerle son bulmaktadır. Mikhoels ve Feffer, *The Jewish People Against Fascism* isimli kitabı da, 'gezi raporu'nun bu kitabın 91. ve 129. sayfaları arasında yer aldığını belirterek 21 Haziran 1946 tarihli raporla birlikte Suslov'a göndermişlerdir.¹⁷

4. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Faaliyetlerine İlişkin Kuşklar ve Doktorlar Komplosu'na Giden Süreç

11 Ağustos 1945 tarihinde SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi tarafından Suslov'a gönderilmiş olan 'haber bülteni', Mikhoels ve Feffer'in 21 Haziran 1946 tarihli raporu ve *The Jewish People Against Fascism* isimli kitabın içinde yer alan, Mikhoels ve Feffer'in Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada ve Meksika ziyaretlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı 'gezi raporu', Komite'ye ilişkin bilgilerin Komite içerisinden birinci elden Sovyet yönetimine gönderildiğini göstermektedir. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi bu yönüyle, Sovyet istihbaratına İkinci Dünya Savaşı sonrasında da Sovyetlerle birlikte çalışabilecek kişi ve kuruluşlara ilişkin önemli bilgiler aktaran bir 'paravan istihbarat yapılanması' görüntüsü vermektedir.

'Mikhoels - Feffer Raporu', SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ne ilişkin temel bilgiler veriyor olmasının yanında, özellikle de bazı özel konularda verdiği detaylı bilgilerle içerik olarak adeta bir 'istihbarat raporu'na dönüşmektedir: Raporda en çok Ben Zion Goldberg ismi üzerinde durulmakta, Mikhoels ve Feffer, Goldberg'in faaliyetlerinden, yazılarından, bağlantılı olduğu kişi ve kuruluşlardan, Sovyet dostu olduğundan bahsederken Suslov'a Goldberg'in kullanışlı bir propaganda aracı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Goldberg'e ilişkin olarak verilen detaylı bilgilerin yanında Mikhoels ve Feffer raporda, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ni ziyaret etmek isteyen ve ziyaretlerinin kolaylaştırılması için yardım isteyen kişileri de Suslov aracılığıyla Sovyet yönetimine ayrı ayrı bildirmekte ve böylece Komite ile temas etmiş, temas eden ve temas edecek tüm önemli isim ve kuruluşlara ilişkin bilgi ve bağlantı zincirini tamamlamaktadır. Raporda yer alan, Sovyet yönetimine sunulan daha önceki 'rapor'lara da atıf yapan ve oldukça itinalı ve sistematik bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılan bu verilerin Sovyet istihbaratı için oldukça kullanışlı istihbari veriler olduğunu söylemek mümkündür.

17 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 5, 21 Haziran 1946. Mikhoels ve Feffer'in Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada ve Meksika ziyaretleri sırasında yaşananları anlatan detaylı bir çalışma için bkz. Molly Berly Petchenik, *The Tale of a Tour: Solomon Mikhoels, Itzik Feffer and the Soviet Encounter with American Jewry*, Honors Thesis, Swarthmore College - Department of History, Swarthmore Pennsylvania, 2016. Petchenik çalışmasında Mikhoels ve Feffer'in bu ziyaretlerinin temel amacının Kızıl Ordu'ya finansal destek sağlamak olduğuna vurgu yapmakta, ayrıca bu ziyaretlerin özellikle Amerika Birleşik Devletleri basınında ve Amerika'daki Yahudi organizasyonları arasında nasıl yankı bulduğunu gazete haberlerinden ve dönemin dergilerinde çıkan yazılardan örneklerle açıklamaktadır. Petchenik'e göre Mikhoels ve Feffer'in bu ziyaretleri SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin mevcudiyetinin doruk noktasını teşkil etmiş ve Komite bu ziyaretlerle birlikte tüm dünya Yahudileri ile temasa geçerek dünya tarih sahnesindeki yerini almıştır.

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, Mikhoels ve Feffer aracılığıyla, Komite ve bu komite ile bağlantılı antifaşist kişi ve kuruluşlar hakkında Sovyet yönetimine bilgi sağlamaya devam ederken, Sovyet yönetiminin, Komite'nin faaliyetlerinin soruşturulması amacıyla bir müfettiş görevlendirmiş olması, Komite'nin faaliyetlerine ilişkin Sovyet yönetiminde ciddi soru işaretleri oluşmaya başladığına işaret etmektedir. Bu soru işaretlerinin sebebi, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi lider kadrosunun 1944 yılından itibaren, Kırım'da ya da Volga bölgesinde Yahudiler için bir 'alternatif vatan' (*alternative homeland*) yaratılması fikrini tartışmaya başlamasıdır. Üzerinde tartışılan bu fikir daha sonra Komite liderlerine yöneltilen ve 1948-1953 yılları arasında Komite'nin eski liderlerinin tutuklanması ve infazıyla sonuçlanacak 'Siyonizm' ve 'burjuva Yahudi milliyetçiliği' suçlamalarının gerekçesi olmuştur.¹⁸ Stalin SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi üyelerini Kırım'ı Sovyetler Birliği'nden ayırıp burayı gasp etmeyi amaçlayan 'Amerikan siyonizminin ajanları' olarak nitelemiştir. Stalin'e göre Komite, Sovyetler Birliği'nin güvenliği açısından doğrudan bir tehdit unsuruna dönüşebilecek potansiyele sahip bir organizasyondur.¹⁹

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Mikhoels'in 1948 yılında gizemli bir şekilde yaşamını yitirmesi Sovyet yönetiminin sert bir şekilde Komite'nin üzerine gideceğinin sinyalini vermiştir. Smith'e göre Mikhoels'in Sovyet istihbaratı tarafından öldürülmüş olma ihtimali oldukça yüksektir.²⁰ Woll ve Low ise bu konuda daha net fikir beyan etmekte ve Solomon Mikhoels'in 1948'in Ocak ayında 'NKVD tarafından' infaz edildiğini söylemektedir.²¹ Mikhoels'in öldürülmesi Yahudi aydınlarını hedef alan kampanyanın başlangıcı olmuştur. Yahudi Yazarlar Birliği kapatılmış, Yahudiler politik ve kültürel kurumlardan temizlenmeye başlamış, Yidiş²² dilindeki tüm çalışmalar yasaklanmıştır. Bununla birlikte, bazı Yahudilere İngiliz ve Amerikan istihbaratının 'beşinci kol'u oldukları suçlamaları yöneltilmiştir.²³ 1948'den sonra SSCB'de, önde

18 Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507.

19 Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 65.

20 Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507.

21 Josephine Woll, "The Politics of Culture 1945-2000", Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 605-635, s. 608-609; Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 33.

22 Yidiş, günümüzden yaklaşık 900-1200 yıl önce Alman topraklarında Aşkenaz Yahudileri'nin Orta Çağ Almanlarıyla kurdukları ilişkiler sonucunda geliştirdikleri ve kendi yaşadıkları bölgeye özgü olarak konuştukları dildir. Yidiş bugün de Aşkenaz kitlelerin gündelik yaşamında, edebi eserlerinde, dini ya da laik okullarında kullanılmaya devam edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde bu dili konuşanların sayısının yaklaşık olarak 11-13 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Neil G. Jacobs., *Yiddish: A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, USA New York, 2005, s. 2-3. Ayrıca, Yidiş'in Almanca ile sözcüksel ve yapısal anlamda belirgin benzerlikleri de bulunmaktadır. Ibid, s. 4.

23 Ted Hopf, "Moscow's Foreign Policy, 1945-2000: Identities, Institutions and Interests", Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 662-705, s. 668. Getty ve Naumov'a göre 1917 yılındaki Şubat ve Ekim devrimleri ve 1920'lerde yaşanan parti içi mücadeleler zaten Bolşeviklerde genel itibarıyla komplocu bir zihniyetin gelişimine sebebiyet vermiş ve Troçki ve Zinoviyev gibi profesyonel devrimcilerin bile yetenekli komplocular olduklarına inanılmıştır. Getty ve Naumov bu bağlamda "Yahudi Bolşeviklerin de birtakım gizli işlerin içerisinde olabilecekleri fikrinin kabulü, Sovyet halkı ve eğitilmiş Sovyet entelektüelleri için çok da zor olmamıştır" diyerek söz konusu komplocu zihniyete eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. J. Arch Getty ve Oleg V. Naumov, *The Road to Terror - Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven and London,

gelen Sovyet Yahudilerinin çeşitli şekillerde taciz edilmeleri ve tutuklanmaları, tiyatro ve diğer kültürel kurumlarının kapatılması, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ile birlikte diğer Yahudi organizasyonlarının da kapatılması için bahane sağlayan ‘kozmpolitanizm’e karşı bir kampanya başlamış, 1948’den 1953’e kadar, kültürel faaliyetlerde ve politik sahada aktif olan Yahudilerin tümü, sürekli tutuklanma korkusuyla yaşamışlardır.²⁴ 1952’nin Ağustos ayında dördü yazar olmak üzere önde gelen on üç Yahudi’nin Sovyet istihbarat teşkilatı NKVD tarafından infaz edilmesi de bu korkunun haksız bir korku olmadığını kanıtlamaktadır.²⁵

Bu yıllarda SSCB’de yayınlanan bir dizi önemli makale ve verilen söylevler sonucunda, Sovyet gücünü devirmek için uluslararası bir Yahudi komplosunun hazırlandığı fikri ülkede gitgide yayılmaya başlamış ve bu yöndeki kampanya 1953 yılı başlarında ‘Doktorlar Komplosu’ ile sonuçlanmıştır. Bir grup önde gelen Yahudi doktor, Stalin’i ve diğer komünist liderleri öldürme planları yapmak ve eski Politbüro üyeleri Zhdanov ve Scherbakov’un ölümlerine sebep olmakla suçlanarak tutuklanmış, o dönem yaygın olan antisemitizm, resmî Sovyet propagandasının da teşvikiyle sadece önde gelen Yahudilere değil daha geniş çaplı olarak tüm Yahudilere yönlendirilmiştir.²⁶

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi’nin Sovyet yönetimi tarafından baskı altına alınmasıyla başlayan olaylar birkaç sene içerisinde Sovyetler Birliği’nde yaşayan tüm Yahudileri kapsayan siyasi ve sosyal bir mesele haline gelmiştir. Stalin, Malinkov ve diğerlerinin Yahudilerin Sovyetler Birliği’nin batı kesimlerinden toplu olarak Sibiryaya’ya zorla sürgün edilmelerinin ve bu sürgün sırasında da söz konusu Yahudilerin yarısından fazlasının sürgün yolunda öldürülmelerinin planlarını hazırladıklarına ilişkin güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Smith’e göre Yahudiler bu kaderden ancak Stalin’in 5 Mart 1953 tarihinde ölmesiyle kurtulmuşlardır.²⁷

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi her ne kadar Sovyetler Birliği’nin Nazi Almanyası’na karşı mücadelesine katkı sağlamış ve Sovyet yönetimiyle Sovyet Yahudileri’nin ‘kısa vadeli’ amaçları uyumlu bir görünüm arz etmiş olsa da Sovyet yönetimi ve Sovyet Yahudilerinin ‘nihai niyet’leri büyük ölçüde her zaman farklı olmuştur. Komite esas olarak Sovyetler Birliği’nde Yahudi kültürünün canlı kalması ve Yahudilerin toplum içinde eşit bireyler olabilmesi için çalışmıştır.²⁸ Sovyet yönetiminin ise SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi’ni İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrası propaganda ve istihbarat çalışmalarında faydalanılan kullanışlı bir aygıt olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Komite’nin kendi ‘aslî’ ve ‘nihai’ hedeflerine yönelmeye başlaması aynı zamanda Komite ve üyelerinin sonu olmuştur.

1999, s. 259-260.

24 Smith, “Non-Russians in the Soviet Union and after”, s. 507.

25 Woll, “The Politics of Culture 1945-2000”, s. 609.

26 Smith, “Non-Russians in the Soviet Union and after”, s. 508.

27 Ibid.

28 Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 79.

Sonuç

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, Sovyetlerin Nazilere karşı verdiği antifaşist mücadeleye uluslararası arenada tüm Yahudilerin katılım ve yardımının sağlanması amacıyla İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulmuş olan, başlangıçta Sovyet yönetiminin desteğini de arkasına alan, ayrıca ‘Mikhoels - Feffer Raporu’nun içeriğinden de anlaşılacağı üzere ideolojik anlamda kendilerini Sovyetlere yakın konumlandıran antifaşist kişi ve kuruluşlarla ilgili olarak Sovyet yönetimine değerli istihbari bilgiler temin eden bir sivil yapılanmadır. Komite bu özellikleriyle, Sovyet yönetimi için hem oldukça kullanışlı bir propaganda aracı hem de bir ‘paravan istihbarat aygıtı’ görünümündedir. Ancak Komite’nin 1944 yılından itibaren, Sovyetler Birliği topraklarında Yahudiler için bir ‘alternatif vatan’ oluşturma arayışı içerisine girmesi Sovyet yönetiminin Komite’ye bakışının değişmesine ve soruşturmalarda Komite ve üyeleri üzerindeki siyasi baskıyı giderek artırmasına sebep olmuştur.

‘Alternatif vatan’ arayışı, hem Komite hem de Sovyet Yahudileri için önemli bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Stalin’in ve Sovyet istihbaratının mutlak kontrolü altında işleyen komünist sistem içerisinde Komite’nin ‘alternatif vatan’ arayışı gibi sistem dışı ve Sovyet yönetiminin Komite’ye biçtiği ‘antifaşist mücadeleye destek sağlama’ ve ‘Sovyet yanlısı Yahudilere ilişkin Sovyet yönetimine bilgi temin etme’ rollerinin dışına çıkan bir çaba içerisine girmesi Sovyetler Birliği’nde, ‘Doktorlar Komplosu’na giden sürecin başlamasına sebebiyet vermiş, Stalin ve Sovyet istihbaratı önemli bir iç tehdit unsuru olarak algılamaya başladıkları Sovyet Yahudilerini 1948-1953 yılları arasında özellikle kültürel ve politik sahadan tamamen silmeyi amaçlayan adımlar atmışlardır. Bu süreçte, Sovyet entelektüellerinin propagandalarının da etkisiyle başta SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve üyeleri olmak üzere Sovyetler Birliği’ndeki tüm Yahudilere, yabancı istihbarat servislerinin potansiyel ‘beşinci kol’u olarak bakılmaya başlanmıştır.

Özetle, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği’ne uluslararası arenada destek sağlanması sürecine ve İkinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında Sovyet Yahudilerini yakından ilgilendiren siyasi ve sosyal gelişmelere etkisiyle, tarih ve uluslararası ilişkiler alanlarında bu döneme ilişkin olarak yapılacak değerlendirme ve analizlerde dikkate alınması gereken bir yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makale, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi’ne ilişkin olarak ortaya koyduğu birincil kaynak ve Komite’ye dair sunduğu diğer verilerle İkinci Dünya Savaşı incelemelerindeki akademik bakış açısının gelişimine katkıda bulunursa amacına ulaşmış olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 4, 5. (21 Haziran 1946).

Kitap ve Makaleler

Bray, Mark. *Antifa - The Anti-Fascist Handbook*, Melville House Publishing, Brooklyn and London, 2017.

Budeiri, Musa. *Filistin Komünist Partisi 1919-1948 – Enternasyonalizm Mücadelesinde Araplar ve Yahudiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Dualı, Şir Muhammed. *Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-Politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla)*, Divan Kitap, Ankara, 2016.

Getty J. Arch, Naumov, Oleg V. *The Road to Terror - Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven and London, 1999.

Hopf, Ted. “Moscow’s Foreign Policy, 1945-2000: Identities, Institutions and Interests”, Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006.

Jacobs, Neil G., *Yiddish: A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, USA New York, 2005.

Low, Alfred D. *Soviet Jewry and Soviet Policy*, Columbia University Press, New York, 1990.

Milyakova, L. B., Zuzin, İ. A. *Kniga Pogromov, Pogromi v Period Grajdanskoy Voyni 1918-1922*, Rosspen, Moskova, 2007.

Petchenik, Molly Berly. *The Tale of a Tour: Solomon Mikhoels, Itzik Fefer and the Soviet Encounter with American Jewry*, Honors Thesis, Swarthmore College - Department of History, Swarthmore Pennsylvania, 2016.

Smith, Jeremy. “Non-Russians in the Soviet Union and after”, Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 495-521.

Woll, Josephine. “The Politics of Culture 1945-2000”, Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 605-635.

Prof. Dr.
Abdullah KIRAN

Muş Alparslan Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
a.kiran@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9136-7665>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted
21/12/2020 27/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.844361>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kisra Nûşirevan'ın Yönetim ve Adalet Anlayışı

Kisra Nûşirevan's Administration and Justice Understanding

Öz

MS. 531 yılında Sasani Devletinin tahtına oturup, yaklaşık 48 yıl iktidarda kalmış olan Kisra Nûşirevan'ın yönetim ve adalet anlayışı, başta İran şairi Firdevsi olmak üzere, pek çok şair, yazar ve tarihçi tarafından ele alınarak övgüyle söz edilmiştir. Taberi, Hz. Muhammed'in "Ben Nûşirevan gibi adil bir melikin zamanında doğdum" şeklindeki bir hadisine dikkat çeker. Ayrıca Gazâlî(öl. 1111), devlet başkanlarına hitaben yazmış olduğu "Naishat'ül Mülük" ve "Yönetimin Sırları" adlı eserlerinde, Kisra Nûşirevan'a atfedilen onlarca hikâye aktarır. İslam Tarihçilerinden Ebu Hanife Dineverî (MS.820-896), Taberî (MS.839-923) ve Mesudî'nin (M.S 893-957) yanı sıra, Nizamülmülk (1018-1092) ve Sadi Şirazi'nin (1210-1292) de eserlerinden söz ettiği Nûşirevan'ın yönetim ve adalet anlayışı, özellikle İslam dünyasında, başta Halife Ömer olmak üzere, pek çok devlet adamı tarafından ilham kaynağı olarak kabul edilmiş ve örnek alınmıştır. Bu makalede, tarihi kaynaklar ışığında, Kisra Nûşirevan'ın yönetim ve adalet anlayışı ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kisra Nûşirevan, Devlet, İktidar, Yönetim, Adalet

Abstract

The Sassanian king Kisra Nûşirevan sat at the throne of Sassanid Empire at 531 AD and ruled approximately for 48 years. His administration and justice intellection was praised by İran's well know poet Ferdowsi and many historians. According to Taberi, prophet Mohamed in one of his hadith has said, "I was born during the reign of a fair king called Nûşirevan." Imam Gazali (?-1111) in two of his studies, first one is entitled as "Counsel to the Rulers" and second one is known as "Capping's of Administration" transfers tens of stories that affiliated with Kisra Nûşirevan. The Middle Age Islamic historians Dineverî (MS.820-896), Taberî (MS.839-923) and Mesudî (M.S 893-957), in their books transfers a lot of information regarding Nûşirevan's administration and justice understanding. In Islamic world, Nûşirevan's administration and justice understanding has been source of inspiration for third Caliph, his holiness Omer and many other rulers. In this article, in the light of historical documents, we will try to examine Kisra Nûşirevan's administration and justice understanding.

Key Words: Kisra Nûşirevan, State, Power, Administration, Justice

ATIF: KIRAN Abdullah, "Kisra Nûşirevan'ın Yönetim ve Adalet Anlayışı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (1647-1664)

CITE: KIRAN Abdullah, "Kisra Nûşirevan's Administration and Justice Understanding", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (1647-1664)

Giriş

Klasik Arap, Fars, Türk ve Kürt kaynaklarında Nûşirevan-i Adil şeklinde yer alan Sasani Kralı Kisra¹ Nûşirevan bin Kubad bin Firuz bin Yezdigerd bin Behramgur, daha çok Nûşirevan veya Kisra Nûşirevan adıyla tanınmaktadır. Kisra Nûşirevan, babası Kubad'ın ölümünden sonra, 531 yılında tahta geçip 47 yıl 8 ay kadar hüküm sürmüştür. Firdevsi Şehnâme'de " Adı Kisrâ lakâbı Nûşirrevân'dır/ Dil ü câna anun hükmi revandır. /Cüvandır bahtı vü 'ömri cüvandır/Anunçin ad anâ Nûşirrevân'dur" diyerek, Nûşirevan adının Kisra'ya, genç, bahtının açık ve ömrünün güzel olmasından verildiğini yazar². Nûşirevan, Sasani hükümdarlarından yirincisi olup, Araplar arasında Kisra, Romalılar tarafından "Chosroes" adıyla ünlüdür³.

Farklı kaynaklarda Enûşrevan, Nûşervan, Nûşirrevân, Nuşirevan-ı Adil ve Anûşirvan şeklinde yer alan "Nûşirevan" adının köken olarak "nûş-ı revân" veya Pehlevicedeki "anuşekrevân"dan (ölümsüz ruh) geldiği düşünülmektedir⁴. Nûşirevan'dan öce babası Kubad b. Firuz 43 yıl iktidarda kalmıştır. Kubad'ın babası Firuz, ünlü Sasani hükümdarı Yezdigard b. Behram'ın oğludur. Kubad'ın pek çok çocuğu olmasına karşılık, Sasani Kralı onlar arasında, "bütün hasletleri kendisinde toplamış olduğuna" inandığı Kisra'yı tercih eder⁵.

Firdevsi'ye göre Nûşirevan'ın yönetim anlayışının temelinde adalet vardı ve ondan daha adil bir yönetici cihana gelmemiştir⁶. Kuşkusuz ne kadar adaletli olursa olsun, insanoğlunun kimi noksanlıkları bulunmaktadır. Nûşirevan'ın da, Hıristiyanlığı benimsemiş olup, tahtı ele geçirmek maksadıyla kendisine isyan eden oğlu Enûşizad'ı öldürtmesi, evrensel ve ilahi bir adalet anlayışı ile izah edilecek bir durum değildir.

Nûşirevan'ın İlk İcraatları

Nûşirevan tahta oturduktan sonra ilk icraat olarak Mazdeizm ile mücadeleye koyulur⁷. Ünlü Arap tarihçisi Mesudi, "zındık Mazdek'in" kurucusu olarak bizzat Nûşirevan'nın babası Kubad b.

1 "Kisra," Arapların Sasani hükümdarları için kullandıkları bir unvandır. "Kisra," Sasani kral isimlerinden "Hüsrev'in" Süryanice 'de aldığı "Kesro,"(Kosro) hitabının Arapça 'da "Kisra" şeklini almasıdır. "Kisra" kelimesinden "âl-i kistrâ, arz-ı kistrâ, Medâin-i kistrâ, eyvân-ı kistrâ, tâk-ı kistrâ" tamlamaları yapılmıştır. Bkz. Casim Avcı, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.26, s.71-72, Ankara, 2002

2 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999, C. III, s. 1646.

3 İmam-ı Gazzali, *Devlet Başkanlarına Nasihatü'l-Mülûk*, çev. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul 1969, s. 158.

4 *Teffazzülü, Ahmed, "Enûşivân," TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:11, İstanbul 1995*

5 Ebu Hanife Dineverî, *İslam Tarihi*, çev. Nurettin Bolleli, İbrahim Türekcî, Birinci Baskı Hivda İletişim 2007, s. 115.

6 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, s. 1646.

7 Taberi, Kubad'ın hükümdarlığının onuncu yılında, Mezriye ahalisinden Mezdek bin Bamdaz adında birinin ortaya çıkarak, ülkedeki ileri gelenlerin de desteğini alarak, Kubad'ı tahtan indirip hapse attıklarını yazar. Mazdekler; Tanrının yeryüzündeki bütün malları, insanlar eşit bir şekilde bölüşünler diye verdiğini, ancak birbirlerine zulmeden insanların bunu yapmadığını ileri sürerler. Taberi'ye göre Mazdekler, yeryüzündeki bütün malları zenginlerin elinden alarak fakirler arasında bölüşülmesini, serveti çok olan insanların malına el konulması gerektiğini savunur. Sadece mal veya mülk değil, elinde fazla kadın ve ticaret eşyası bulunanlar da başkalarından daha fazla müstahak değil. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Cilt: 3, MEB Yayınları, 1991, s.1045

Firuz'ü gösterirken⁸ Taberi Mazdek'in (Mezdek bin Bamdaz veya Mezdek) Kubad döneminde ortaya çıktığı ve giderek güçlendiğini belirtirken, Kubad'ın hapse atılmasını iki farklı rivayete dayandırır. Birinci rivayete göre, Kubad'ı bir süreliğine tahttan indirerek hapse atanlar Mazdeklerdir⁹. Farsları bilen ilim mensuplarına dayandırdığı ikinci rivayete göre ise Kubad, memleketin ileri gelenleri tarafından hapishaneye atılmış ve yerine kardeşi Camasp bin Firuz getirilmiştir. Kubad'ın tahttan düşürülmesinin sebebi, Mezdek'in fikir ve inancını benimsemiş olmasıdır.

Altı yıl hapishanede kalan Kubad, kız kardeşinin yardımıyla firar eder. Taberi'nin aktardığına göre, hapishane müdürünü ikna eden (ayartan) kız kardeşi, abisinin yanında bir gece kaldıktan sonra, Kubad'ı hapishaneden kaçıtır ve altıncı yılın sonunda ikinci kez tahta oturur¹⁰. Dinaverî, İslam Tarihi adlı eserinde, Kubad'ın ölümünden sonra saltanatı babasından devir alan Nûşirevan'ın, insanlara günah işlemeyi güzel gösteren Mazdek bin Mâzeyyar'ın bulunup öldürülmesi emrini verdiğini kaydeder¹¹. Zira Mazdek insanları kötülük yapmaya kışkırtarak, hırsızlar için hırsızlığı, zalimler için de zulmü kolaylaştırmıştır¹².

Yazılı metinlerden anlaşıldığı kadariyle Nûşirevan, Mazdek ve onun yolunda gidenler için ölüm fermanı çıkartmıştır. Mesudi, babası Kubad'ın ölümünden sonra tahta geçen Nûşirevan'ın Irak'ta Gezer ve Nehrevan arasında 80 bin kadar Mazdek yandaşını öldürdüğünü de belirtir. Bununla da yetinmeyen Mesudi, "yeni hükümdar" anlamına gelen "Anuşirvan" isminin bu olaydan sonra Nûşirevan'a verildiğini söyler. Mazdeklere karşı oldukça acımasız davranan Nûşirevan, bu mezhebe geçmiş olanların başlarını kestirerek, daha önce halktan almış oldukları malların (sadece mal değil, bazı insanların eşlerini dahi almışlardır) bir kısmını sahiplerine iade ederek, geri kalanını da yoksul ve fakirler arasında paylaştırır¹³. Taberi'ye göre "zındık"¹⁴ olan Kubad, hayırsever bir

8 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 233; Türkçedeki "kavat-gavat" kelimesini Nûşirevan'ın babası Kubad b. Firuz ile ilişkilendiren, "gavat"ın Kubad'dan geldiği ileri sürenler var. Ancak "gavat" kelimesinin Kubad ile hiçbir alakası yoktur. "Gavat" Arapça "El -Kavvât"tan gelir. El -Kavvât" koyun sürüsü veya yüz adet koyunu otlatan çoban anlamındadır. Bkz. Murat Bardakçı, "El Kavvâât", *Habertürk*, 15.11.2013, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/894608-el-kavvaaat>.

9 Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zâkîr Kadîrî Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, C. III, s. 1045; Dineverî, Kubad'ı tahttan indirenlerin Mazdekler değil, İran halkı olduğunu yazarak olayı şöyle anlatır: "*Kubad'ın hükümdarlığı üzerinden on yıl geçince İstahr halkından bir adam ona geldi. Adı Mazdek idi. O, Kubad'ı Mazdekilik dinine çağırıyordu. Kubad buna gönüllüydü. İranlılar bu işe çok kızdılar. Kubad'ı öldürmek istediler. Bunun üzerine Kubad özür diledi. Ancak onlar, özrünü kabul etmediler. Onu iktidardan düşürdüler, hapse atıp vekil tayin ettiler. Kardeşi, Camâsîf b. Feyrûz'u hükümdar tayin ettiler.*" Dineverî devamla, hapse atılan Kubad'ın kız kardeşi tarafından kurtarıldığı, kılık değiştirerek Ehvaz ve Isfehan sınırındaki bir köye yerleştiği, orada kabile reisinin güzel kızını görerek aşık olduğu, onunla evlendiği ve bu evlilikten Kisra Nûşirevan'ın dünyaya geldiğini yazar. İkinci kez tahtına kavuşan Kubad, çocuk ve annesini yanına alır. Bkz. Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 113.

10 Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, s. 1046.

11 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 116.

12 Nizamülmülk, "Siyasetname" adlı eserinde, Nûşirevan'ın henüz tahta oturmadan, daha babası Kubad döneminde Mazdeklere karşı mücadele vermeye başladığı yazar. Bkz. Siyasetname s.280-281

13 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 233.

14 "Zındık" kavramı İslam kültüründe Allah'a ve ahirete inanmayan anlamında kullanılır. İlk defa Emeviler döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Pehlevicede "zendik", şeklinde kullanılan kelime orta dönem Farsça'sında "zendig" şeklini almıştır. "Zend" eski Farsça ve Kürtçede (hatta günümüz Kürtçesinde bile) "ek, ilave" anlamına gelir. Dini bir metin veya inanç ile kullanıldığında, "yorum" anlamı da alır. Daha

insan olup kan akıtmaktan iğrenmektedir. Düşmanlarına karşı idareli ve hoşgörülü davranan Kubad döneminde batıl inançlar da çoğalmıştır. Hatta bu özelliklerinden dolayı tebaası da Kubad'ı zayıf görür (Taberi:1018). Lakin Mazdeizm'i tavsiye etmeyen oğlu Nûşirevan, belki de babasının düştüğü "acızlığe" düşmemek adına ülkesindeki halkı tekrar Mecusiliğe döndürerek, halkın dini konularda münazara ve tartışmalara girmesi ve dini ihtilafa düşmesini katı bir şekilde yasaklar¹⁵.

Yönetimi döneminde bütün işlerini akılcı ve adalet ilkesiyle yürütmeye çalışan Nûşirevan, babasının hatasına düşmemek namına, kötülere kötülükle, iyilere iyilikle muamele etmeye çalışır. Babasının yönetim anlayışından kaynaklanan eksikliklerin farkında olan Nûşirevan, bazen şöyle konuşmuş: "Babam kısır görüşlü ve iyi kalpli olduğundan, çabuk aldanırdı. Memleketi tecrübeli kimselere teslim etmiş, onlar da istediklerini yapıyorlardır" (Nizamülmülk;1998:59). Nizamülmülk'e göre Kubad'ın etrafındakilere bu şekilde güvenmesi, hazinelerin boşalması, altın ve gümüşlerin kaybolmasına yol açıyordu. Nizamülmülk Kubadın Mazdek'e inanması, "falan vali veya amirin sözüne aldanmasını" da, yakınındakilerin kendisini yanlış yönlendirmesine bağlıyordu. Ona göre ülkenin zulüm ve işkence ile harap olması ve giderek halkın fakirleşmesinin sebebi, Kubad'ın yönetici olarak basiretsiz davranmasıydı¹⁶.

İktidara geldikten sonra, arazi ve vergi reformunu gerçekleştirerek cizyeyi dört tabaka olarak düzenleyen Nûşirevan, arazi ve ürünleri, yerin durumu ve çeşidine göre vergilendirme yoluna giderek, kişilerden alınan vergileri sınıf ve kategorilerine göre düzenler. Nûşirevan, başta hanedan üyeleri olmak üzere din adamları, yüksek rütbeliler, askerler ve devlet memurlarını vergiden muaf tutar. Dineverî, Kısra'nın saraylılar, başkanlar, önderler, yazıcılar ve kralın hizmetkârlarını vergi vermektan muaf tuttuğunu belirtir. Bununla birlikte yirmi yaşına gelmemiş ve ellisini geçmiş olanların hiç birinden cizye almayı gerekli görmez. Haracın üç taksitle toplanmasını emreden Kısra, haracın toplandığı mekâna da "seraya şemerra" adını verir¹⁷. Nûşirevan, fakirler ve sakatları baş vergisinden muaf tutarak, ekini çıkmamış (bitmemiş)¹⁸ veya doğal afete uğramış olanların mahsul vergisini kaldırır ve bu işleri hakkıyla yerine getirecek adil ve güvenilir memurlar tayin eder¹⁹.

Nûşirevan'a göre vergi adı altında halktan haksız yere ve gasp yoluyla mal alıp para toplamak, henüz kurumamış bir temel üzerinde bina yapmaya benzer. Sonuçta böyle bir bina yıkılır, duvar ve temelinden bir eser kalmaz. İmam Gazâlî'nin aktardığı bir rivayete göre Nûşirevan, vergi toplamak için bir memur görevlendirir. Memur alınması gerekenden üç bin dirhem fazla tahsilat yapıp kendisine getirince Nûşirevan, fazladan alınan hak sahiplerine geri verilmesi ve görevlinin asılması yolunda emir verir²⁰.

Nizamülmülk; Nûşirevan'ın hükümdarlığının üçüncü veya dördüncü yılında, vali ve devletin ileri gelenlerini toplayarak şöyle söylediğini yazar: "Emrinizdekilerin yükünü azaltınız, zayıfları

önceleri "Maniheistler" için kullanılmış olan "zındık" kavramı, daha sonra farklı anlamlar kazanmıştır. Taberi'nin "zındık" kavramını Mecusi inancını benimsemiş kişi anlamında kullandığı anlaşılıyor. "Zındık" kavramı İslam'ın ortaya çıkışından sonra "negatif" bir anlam kazanmıştır.

15 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 233.

16 Nizamülmülk, *Siyasetname*, Dördüncü Baskı Dergah Yayınları, İstanbul 1998, s. 59.

17 "Seraya Şemerra" üç taksitli ev anlamına gelir. Zamanla bu kavram, hesap evi anlamına gelen "Şemmerac" şeklini alır.

18 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, s. 1647.

19 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 120.

20 İmam-ı Gazali, *Yönetimin Sırları*, çev. İbrahim Doğu, Çelik Yayınevi, İstanbul 2014, s. 114.

incitmeyip, âlimlere saygı gösteriniz; iyilerle sohbet edip, kötülerden sakınınız. Allah ve melekleri şahidim olsun, bir kimse bu gösterdiğim yolun aksini seçerse, onu katiyen yanına bırakmam²¹” Memleketin hangi köşesinde olursa olsun, Nûşirevan halka zülüm eden ve halkın malına el koyan yöneticileri, ibreti âlem bir şekilde cezalandırır. Azerbaycan’da, yaşlı ve kimsesiz bir kadının, sahip olduğu yegâne tarlasına el koyan valisinin derisini yüzdürerek, kafa ve bedeninin derisine saman doldurtup, saray kapısı üzerinde astırır. Bununla da yetinmeyerek, yedi gün boyunca münadileri dolaştırıp, zülüm ve adaletsizlik yapanların akıbetinin böyle olacağını ilan eder²².

Ülke çapında kimi idari ve askeri reformlara girişen Nûşirevan, ülkeyi dört farklı idari bölgeye ayırarak, yerinde yönetim ilkesini esas alıp, her bir bölgeye farklı birer ispehbed (başbuğ, hakan, kağan) tayin eder. Nûşirevan tarafından uygulamaya konulmuş olan bu dörtlü yönetim şekline kimi Pehlevi risalelerde de yer verilmiştir²³. Nizamülmülk, Nûşirevan’ın ülkede yolsuzluk ve adaletsizlikleri önlemek, üst kademedeki memurların halka iyi ve doğru muamelede bulunmasını sağlamak amacıyla, sipahiler (atlı askerler) ve vergi memurlarını iki yılda bir değiştirdiğini yazar²⁴.

Kısra Nûşirevan aklı, bilgisi ve tedbirli iş görmesiyle tanınmış ve halkın saygınlığını kazanmış bir devlet adamıdır. Dineverî, “Acem kralları arasında ahlak ve felsefeyi Kisrâ’dan daha iyi bilen ve ilmi daha fazla öğrenmek isteyen başka bir kral yoktu” diye yazar. Ahlak ve hikmet ehline yakın duran Nûşirevan, tebaasına karşı şefkatli ve merhametli bir hükümdar olarak da ün salmıştır. Ülkesindeki yolları yapıp ulaşımı kolaylaştırırken, yol güzergâhları üzerinde saraylar (han), kervansaraylar ve kaleler inşa eder. Zerdüştlük inancı tapınakları olan ateşgedelere rahipler tayin ederek; halkın işlerini adil bir şekilde idare etmeleri amacıyla iyi hâkim, vali ve memurlar seçer. Firdevsi, “Dahi yahşi kişiler dikti vali/Ki ile itmeye zülmü zevali” diyerek, Nûşirevan’ın, halka zülüm etmeyecek iyi valiler göreve getirdiğini yazar²⁵.

Devlet yönetimini sağlam bir şekilde kontrolü altına alan Nûşirevan, El –Cezireye (Cizre) doğru hareket ederek, buradaki şehirleri alıp Fırat’a kadar gelir. Dinaverî, Kısra’nın o dönem Roma sınırları dâhilinde kalan El- Cezire bölgesine saldırmasının sebebi olarak, Arap topraklarının sınır bölgesinde görevlendirmiş olduğu el Münzir’in, Halit b. Cebele ile çatışma içine girmesi olarak gösterir. Halit b. Cebele, el Münzir’in pek çok adamını öldürüp, develeri ve atlarını gasp etmesi üzerine, el Münzir bir mektup ile olup bitenleri Nûşirevan’a bildirir. Bunun üzerine Nûşirevan, Roma İmparatoruna bir mektup yazarak, Halit b. Cebele’nin cezalandırılması ve gasp ettiği malları iade etmesini talep eder. Ancak Kayser (Doğu Roma İmparatoru) Nûşirevan’nın bu yazısını dikkate almayınca Sasani Kralı onunla savaşmak için hazırlıklara başlar. Nûşirevan, o zamanlar Roma sınırları dâhilinde kalan el- Cezire beldelerine doğru harekete geçer. Sasani orduları Dara²⁶, er

21 Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 60.

22 Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 64; Nizamülmülk, bu olayın üzerine yedi yıl geçtikten sonra bile kimsenin sarayın kapısına adalet istemeye gelmediğini yazar. Zira hiç kimse kendisinde zülüm yapmaya güç bulmaz.

23 Nurettin Albayrak, “TDV İslâm Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, t.y., s. 225.

24 Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 68.

25 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, s. 1646.

26 Fars Kralı Dârâ’nın Büyük İskender ile savaştığı dönemde inşa ettiği bu şehir Mardin ve Nusaybin arasında kalır. Romalılara burayı alınca, İran bölgesine karşı bir üs olarak kullanmaya başlarlar. Arap gezgini İbni Batuta bu şehirden söz etmektedir.

Rüha²⁷, Kınnesrin²⁸, Menbic ve Halep şehirlerini ele geçirir²⁹.

Fırat'ı geçip Şam'a yaklaşan Nûşirevan Halep, Kınnesrin ve Humus'tan sonra, Antakya ve Humus arasında kalan Famiya şehrini fetheder (Mesudi:234)³⁰. Daha sonra Antakya üzerine yürüyerek burayı kuşatır ve Kayser'in ordusundan büyük bir gücün bulunduğu kenti ele geçirir. O dönem Antakya, el- Cezire ve Şam'ın en büyük şehridir³¹. Antakya kentini çok beğenen Nûşirevan, kentin sokakları, evleri ve mimari yapısının ölçülerini aldirarak, Medain yakınlarında Antakya gibi yeni bir şehir kurar. Şehir; sokakları, caddeleri ve evleriyle Antakya'dan hiçbir farkı olmayacak şekilde inşa edilir. Nûşirevan'nın Zeber Hüsrev diye adlandırdığı bu şehir, halk arasında Rummiye ismiyle tanınır. Antakya'yı aldıktan sonra oradaki halkı da beraberinde esir olarak götürmüş olan Nûşirevan, daha sonra onları serbest bırakarak, her birini, Antakya'daki evinin benzeri bir eve yerleştirerek, onların işlerini yürütmek üzere, el- Ehvaz Hristiyanlarından Yezîz Fena'yı tayin eder³².

Herakl şehri üzerine yürüyerek burayı da fetih eden Nûşirevan, oradan yola çıkarak İskenderiye ve civarını da alır. Roma İmparatoru Kayser, Nûşirevan'a bir barış teklifinde bulunarak, her sene vergi verme karşılığında, ele geçirdiği şehirleri geri verme teklifinde bulunur. Nûşirevan da, aşırıya gitmeyi uygun görmeyerek, elinden geleni yapar ve barış teklifini kabul eder. Kısra, oralardan her sene vergi toplaması amacıyla, Şervîn ed- Destebay'ı vekil tayin eder³³. Roma topraklarında bir kısım asker bırakan Nûşirevan, bundan sonra Hazar Denizi mintikasına yönelerek buraları da alır. Daha sonra Aden Denizi taraflarına doğru harekete geçerek, Habeşistan topraklarına kadar ilerler. Kısa bir süre sonra Bahreyn'e kadar uzanan yerlerin tamamı kendisine itaat eder. İslam Peygamberi Hz. Muhammed (d.571)³⁴, 48 yıl iktidarda kalan Nûşirevan'ın hâkimiyetinin son yıllarında doğmuştur³⁵.

Firdevsî'nin üzerine şiir yazdığı Nûşirevan'nın sarayı

Nûşirevan'nın Dicle kıyısında, bugünkü Bağdat'ın yakınlarında yer alan Medâin'de yaptırmış olduğu, elips şeklindeki geniş ve muhteşem sarayı, pek çok şairin edebi mısralarına da konu olmuştur. Saray içinde yer alan 30 metre yüksekliğindeki tonozla örtülü, Tâk-ı Kısra veya Eyyân-ı Kısra adlı salon, Nûşirevan'nın yabancı devlet adamları ve misafirlerini karşıladığı bir

-
- 27 Bugün Urfa olarak bilinen şehir. MS. 3-5 yüzyılları arasında önemli bir ilim merkezi olan Urfa, MS. 639 yılında Araplar tarafından fetih edilmesine karşın, daha sonra birkaç kez el değiştirmiştir.
- 28 Suriye'nin kuzeyinde yer alan bir şehir.
- 29 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 118.
- 30 Taberi, El- Cezire'deki Amid'in (Diyarbakır) Nûşirevan'nın babası Kubad tarafından Roma'dan alındığı ve şehrin halkının esir edildiğini yazar. Bkz. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Cilt.3, s:1017
- 31 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 118.
- 32 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 118; Dineverî, ikinci kez saltanatını devir alan Kubad'ın (Nûşirevan'ın babası) bir ordu hazırlayarak Rum şehirlerine doğru sefere çıktığı, Amed ve Meyyafârikin şehirlerini fetih ettiği ve halkını esir aldığını yazar. Kubad, esir aldığı iki şehrin halkı için Faris ve Ehvâz arasında bir şehir kurarak onları bu şehre yerleştirir ve şehre Ebu Kubad adını verir. Dönemin en büyük kenti olan bu şehir dört mahalleden oluşmuştur. Daha sonra Yezîd b. Muâviye bu şehri Arap yarımadasına dâhil etmiştir. Bkz. ; Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 115.
- 33 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 118.
- 34 Firdevsi, Hz. Muhammed'in Nûşirevan'ın döneminde dünyaya geldiğini şöyle bir beyitle söz eder: "Muhammed geldi devrinde vücuda/ Döküldü bütler anuñün sücûda." Bkz. *Firedevsi*, Cilt III:1647
- 35 Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, ss. 1059-60.

mekândır. İbn Hâcib, Buhtürî ve Firdevsî gibi pek çok şairin üzerine şiirler yazdığı bu muhteşem sarayın çok önemli bir kısmı XIX yüzyılı sonlarında meydana gelen bir depremde yıkılır. Buna rağmen Bağdat yakınlarındaki Selmânîpâk kasabası civarında ayakta kalan kısımları, bugün bile bu sarayın mimari bir şaheser olduğunu gösterir. Firdevsî, Nûşirevan'ın Roma ve Hindistan'dan usta, mimar ve mühendisler getirerek yapımında bilgilerinden yararlandığı³⁶ Eyvân-ı Kısra'dan, Şehname'de şöyle söz eder:

“Yaşadur anda pes bir ulu eyvân
Yüceliğine hayran kaldı keyvan
Ol eyvân gibi var diye yanılır
Henüz dünyada ol eyvân anılır
Adı-la okınur eyvân-i kısra
Bir eyvandır ki misli yokdur aslâ
İder ol şehir içinde bağ u bustan
Akar âb-ı revân anda ferâvân³⁷”

Eyvân-ı Kısra'daki geniş ve yüksek “tâk”, divan edebiyatında güç ve kudret sembolü olarak sıkça kullanılmıştır. Bursalı Ahmed Paşa, Nedîm, Zâtî ve Bâkî gibi divan edebiyatçıları kimi beyitlerinde Nûşirevan ve Tâk-ı Kısra'dan söz ederler. Nedîm'in, “Şüphesiz *Nûşîrevân'ın tâcı başından düşer / Baksa tâk-ı ser-bülend-i kasr-ı izz ü şânına*” adlı beytinde, hem Nûşirevan hem “tâk”tan övgü ile söz edilir³⁸. Klasik Kürt edebiyatının önde gelen şairlerinden Melayê Cizîrî, Melayê Bateyî ve Mestûreyî Erdelanî'nin şiir ve beyitlerinde de Nûşirevan ve Eyvân-ı Kısra'dan söz edilmektedir. Kürt Şairi Melayê Cizîrî, “Ey şehînşahê muazzem heq nîgehdarê te bî” (Ey muazzam şahların şahı hak seni gözetlesin) adlı şiirinde, Cîzre Botan Beyi'ni överken, adalet hususunda Nûşirevan'dan sonra kendisinin anılması gerektiğini dile getirip şu bendi yazar: “Paşê Newşîrevan dibêm dê hakimê adil tu yî/Mislê Hatim³⁹ dê bi dane der cîhan meşhurî bî⁴⁰”

36 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, s. 1664.

37 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, s. 1665.

38 Albayrak, “TDV İslâm Ansiklopedisi”.

39 Asıl adı Ebû Seffâne (Ebû Adî) Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî (ö. 578 [?]) olan şahıs, Câhiliye döneminde yaşamış üç ünlü cömertten biri olarak tanınır (diğer ikisi Kâ'b b. Mâme ve Herim b. Sinân). Hatım'ın cömertliği derbi mesel haline gelmiştir. Hatım'ın adı Arap, Fars, Türk ve Kürt edebiyatında cömertlik timsali olarak işlenmiştir. Bkz. Süleyman Tülücü “Hâtim el Tâî,” TDV İslam Ansiklopedisi (1997), cilt:16, s. 472-473

40 “Paşê Newşîrevan dibêm dê hakimê adil tu yî/Mislê Hatim dê bi dane der cîhan meşhurî bî”beytinin Türkçesi: “Nûşirevan'dan sonra adil yöneticisensin/Vermekte Hatım misali dünyada ün salacaksın.” Melayê Cizîrî, *Dîwan*, çev. Arif Zêrevan, Nefel, Stockholm 2004, s. 220.

Nûşirevan'ın dünyaya bıraktığı en güzel mirasın Eyvân-ı Kısra gibi bir yapı değil de, adalet olduğunu düşünen Dîvan Şairi Zâtî (1471-1546) bir beytinde şöyle yazar:”

“Velî Nuşirevân gitdi cihânda zindedür adı
İki ölmez oğullar idinüptür adli vü dâdı⁴¹.”

Nûşirevan'ın Eyvân-ı Kısra adlı sarayını dünyanın gelip geçiciliğinin bir sembolü şeklinde değerlendiren şairler de bulunmaktadır. Bu muazzam yapının virane olması üzerine kederlenen Dîvan Şairi Bakî (1526-1600), bir beytine şöyle hayıflanır:

“Gitdi Kayser kasrının tâk u revakı kalmadı,
Nice Kısra geçdi tâku Tumturakı kalmadı⁴².”

Roma, Türk, Çin, Hazer ve farklı kavimlerden pek çok sayıda elçi heyetleri, bu muhteşem sarayda Nûşirevan'ı ziyaret ederek kendisine dostluklarını iletmişlerdir (Taberi: 1059-60). Mesudi, Çin ve Hind hükümdarının Nûşirevan'a mektuplar göndererek dostluklarını pekiştirdiklerini yazar. Ayrıca Mesudi, Hindistan'dan Nûşirevan'a hediye olarak Kelile ve Dimne kitabının yanı sıra Satranç ve Hindi denilen siyah kınanın gönderildiğini yazar⁴³ Firdevsi de satrancın, Hindistan Şahi'nden hediye olarak Nûşirevan'a gönderildiğini anlatır⁴⁴.

Mesudi ve Firdevsi'nin bu anlattıklarını sahih kabul edersek, bu durumda Perslerin satrancı Hintlilerden almış oldukları tezini kabul etmiş oluruz. Tâk-ı Kısra veya Eyvân-ı Kısra, daha çok haksızlığa uğramış olanların başvurduğu bir adalet sarayı olarak da tarihte şöhret kazanmıştır. Zira Nûşirevan önemli davalara burada bakar ve çözüm üretmiştir. Adı adalet ile özdeşleşmiş olan Nûşirevan'ın tarihe mal olup günümüze kadar ulaşmasını sağlayan nedir diye sordüğümüzde, hiç kuşkusuz adil uygulamaları ve merhameti diye cevaplamak mümkündür. Zira pek çok hikâyede; kimi ahlak kitapları, nasihat ve mesnevilerde, Nûşirevan adalet timsali bir devlet adamı veya kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nûşirevan henüz İslam öncesi dönemde Araplar arasında saygın bir öne kavuşmuştur. Müslüman Araplar da İslam'ın ilk döneminden başlayarak Nûşirevan'a saygı gösterirler⁴⁵. Habeşliler Yemen'e saldırınca, Nûşirevan; Vehriz komutasından Farslardan bir ordu onların üzerine göndererek, çoluk- çocuk demeden, önüne geleni biçtirip Habeşileri ağır bir yenilgiye uğratar ve Yemen'i yönetmek üzere bir vali tayin eder. Nûşirevan'ın Yemen'e tayin ettiği vali, Hz. Peygamber dönemine kadar görevine devam eder⁴⁶.

Hz. Muhammed'e atfedilen “Ben adil bir hükümdar zamanında doğdum” hadisinin Nûşirevan için söylediği inancı yaygındır. Taberi, “Ben Nûşirevan gibi adil bir melikin zamanında doğdum”

41 Tökel, Dursun Ali, Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi, (Ankara: Akçağ Yayınları.2000), s.246

42 Tökel, Dursun Ali, Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi, s.111

43 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, ss. 235-37.

44 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, s. 1676; Şehname'nin İngilizce çevirisinde, satrancı Nûşirevan'a gönderenin Hindistan Kralı Ray (Rajah) oluşu yazılır. ; Ferdowsî, Reuben Levy, *Shahnameh, The Epic of the Kings, The National Epic of Persia*, Yassavoli Publications, Tehran, İran 2008, s. 318.

45 *Sivrioğlu, Ulaş Töre, “İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-I Âdil,” H i s t o r y S t u d i e s, Volume 5/ Issue 5 Eylül/September,s.225-252, 2013*

46 Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Cilt III, (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), s.1131-1132

sözünün Hz. Muhammed'e ait olduğunu açıklar⁴⁷. Molla Abdurahman Cami de, Hz. Muhammed'in "Ben adil Sultanın zamanında doğdum" diye övündüğünü belirtir. Molla Abdurahman Cami'ye göre bu söz ile Hz. Muhammed şunu kast etmiştir: "Enuşireven gibi adil bir Padişahın zamanında dünyaya geldiğim için zulümden uzağım ve rahatım buyurmuştur⁴⁸. Şey Sadi Şirazi de, Hz. Peygamberin, Nûşirevan gibi bir padişahın zamanında doğmasıyla iftihar buyurduğunu belirtir⁴⁹.

Gene bir rivayete göre Hz. Muhammed'in, şöyle söylediği ileri sürülmektedir. "Şu adamların kâfir olarak ölmesine çok üzuldüm. İyi bir şair olduğundan İmrü'l Kays, adil olduğu için Nûşirevan, cömert olduğu için Hatem-i Tai, amcam ve bana çok iyiliği olması hasebiyle Ebu Talib" Onlar (Nûşirevan ve Hatem-i Tai) İslâm ahlâkı üzerinde idiler, keşke onlar İslâm ile şereflenmiş olsalardı." Anlatıldığına göre, Hz. Peygamberin de arkadaşı olan Şam Valisi Sad b. Ebi Vakkas, Şam'da bir camiye genişletmek isterken, rızasını almadan bir Yahudi'nin toprakları içine girer. Arazinin parası ödenmiş olmasına karşılık rıza göstermeyen Yahudi vatandaş Medine'ye gidip Hz. Ömer'e şikâyette bulununca, Hz. Ömer, Sad b. Ebi Vakkas'a gönderdiği yazıda "Bilesin ki, ben Nûşirevan'dan daha az adil değilim" deyince, Şam Valisi Sad b. Ebi Vakkas derhal Yahudi vatandaşın topraklarını iade eder⁵⁰.

Nûşirevan 'nın Adaleti

"Adalet" sıfatını ilahi sıfatlar arasında sayan İdris-i Bitlisi'ye göre, "hayatın mazharı olan adalet sıfatı bütün melekler ve sıfatları havidir⁵¹." Firedevsi'ye göre Nûşirevan öyle bir adil düzen kurmuştur ki, bu düzende değil insanların birbirleriyle savaşması, kurt ve kuzu bile barış içerisinde bir arada yaşamaktadır. Dünyada barış ve sükûnetin sağlandığı, fitne ve fesadın ortadan kalktığı, adaletin abat olduğu Nûşirevan döneminde, insanlar yemek ve içmek ile meşgul olmaktadır. Firdevsi barış ve adaletin egemen olduğu Nûşirevan dönemini şöyle metheder:

"Zamânında anun her fitne yatdı
Nirde fitne ehli varsa batdı
Cihân âsûde oldı kâl ü kilden
Ne elden incinir kimse ne dilden
Yimege içmeğe halk oldı meşgûl
Ferâgat buldu anda hoca vü kul
Siyaset gösterip 'adl eyledi dâd
Cihân- 'adli-y ile kıldı âbâd

47 Gazzali, *Devlet Başkanlarına Nasihatü'l-Mülûk*, s. 158.

48 Molla Abdurrahman Cami, *Baharistan*, çev. Yakup Kenan Necefzade, Neşriyat Yurdu, İstanbul 1967, s. 46.

49 Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, Tercüme: Kilisli Rıfat Bilge, 12. Baskı, Meral Yayınları, 1980, İstanbul s.22

50 Sayın Hatipoğlu bu makalesinde Hz. Ömer ve Nûşirevan arasında vuku bulmuş güzel bir hikâye anlatır. Lakin Nûşirevan, 579'da vefat ederken, Hz. Ömer 584'te doğmuştur. Bkz. Nihat Hatipoğlu, "Ben Nuşirevan'dan Daha Adilim", 03.2011, <https://www.hurriyet.com.tr/ben-nusirevan-dan-daha-adilim-17365926>.

51 İdris'i Bitlisi, *Heşt Behişt*, VII. Ketibe, Fatih Sultan Mehmet Devri (1451-1481), Tashih-Tahkik- Çeviri: Muhammed İbrahim Yıldırım, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, s.34

Kimsene buyruğundan çekmedi baş
Mukabil kimse yok kim ile savaş
Yatır sahrâlar içre koyun u kurt
İder kurd ü koyun bir arada yurt
Anun ‘adli güninde keklük ü bâz
Uçup konup iderler bile pervaz⁵²”

Nûşirevan ’ın Eyvân-ı Kisrâ’da elçiler, diplomatlar ve devlet adamlarını huzuruna kabul ettiğinden söz etmiştik. Kendi ülkesinin sınırlarını genişletip iktidarını sağlamlaştıran Nûşirevan, giderek daha çok bir filozof kral rolünü üstlenecektir. Kendisine uğrayan elçi ve misafirler ona iyi dileklerini ve hediyeler sunmakla yetinmez, bunlardan bazıları sarayına ilişkin olarak da fikir de beyan ederler. Bir gün Rum Kayserinin (Roma İmparatorunun) elçisi Nûşirevan’ı ziyaret edip hediyeler sunduktan sonra sarayı gezmeye başlar. Saraya ve binanın güzelliğine hayran kalan elçi, meydana bir eğrilik olduğunu saptar ve kendisine eşlik edenlere şöyle der: “Bu meydanın dörtgen şekilli olması gerekirdi,” Bunun üzerine misafire şu cevabı verirler: “Eğri kısmının bulunduğu yerde yaşlı birinin bir evi vardı, fakat adam Nuh dedi peygamber demedi. İşte senin gördüğün eğriliğin sebebi budur.” Bu cevabı alan Rum elçisi, “Şimdi anlaşıldı ki, bu eğrilik duvarın düz uzanmasından daha iyidir⁵³”

Dünyanın neresinde olursa olsun, adil bir devlet adamı, bilge ve hikmetli kişilerle sohbet eden, devlet meselelerinde onlara danışmasını bilen bir yöneticidir. Nûşirevan’ın meclisinde, görüşlerine başvurduğu hikmetli insanlar hiçbir zaman eksik olmazlarmış. Bir gün Nûşirevan, divanında (meclisinde) oturan hikmet sahibi filozoflara şunu sormuş: “Bana özel, halkıma genel faydası dokunacak hikmet nedir?” Herkes bildiğini söylerken, Nûşirevan başını önüne eğmiş olarak onları dinler. Sıra Büzürg Mihr b. El Bahtekân’a gelince⁵⁴, “ey padişah” der, “ben size bunu on iki kelimedede toplayacağım diyerek” şöyle devam eder: “Birincisi şehvet, istek, korku, öfke ve keyfi arzuda Allah’tan korkmaktır. Bunlardan her birini insanlar için değil, Allah için yap. İkincisi doğru sözlülük, vaat edilen şeye, şartlara, anlaşmalara ve verilen sözlere bağlılıktır. Üçüncüsü, karşılaşılan problemlerle ilgili olarak âlimlerin görüşünü almaktır. Dördüncüsü, âlimlere, halkın ileri gelenlerine, sınır muhafaza birliklerine, kumandanlara, kâtiplere ve yetkili kişilere derecelerine göre ikramda bulunmaktır. Beşincisi, kadınlar atamak, vergi memurlarını adil bir şekilde denetlemek, dürüst çalışanları dürüstlükleri için ödüllendirmek, kötü çalışanları da kötülüklerine uygun şekilde cezalandırmaktır. Altıncısı, hapse atılanları belli günlerde huzura kabul edip, suçlu olanları tespit

52 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, ss. 1664-65.

53 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 243.

54 Dineverî bu âlimin adını Bozorgmihr b. el-Behtekan olarak verip, Nûşirevan’ının kendisini dönemin âlimlerinden ve kendi vezirlerinden üstün tuttuğunu yazar (Bkz. Dineverî:120). Nizamülmülk, bu alimin adını “Buzuremeh” olarak verip, Buzuremeh’in , Hürrez Nûşirevan Âdil’in veziri olduğunu yazar. Bkz. Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, Dergah Yayınları, Dördüncü Baskı, 1998, s.237. Firdevsi’nin *Şehname*’de, “Büzürcimih” olarak söz ettiği bu alim, önceleri Merv’de ikamet edip Nûşirevan ’ın gördüğü bir rüyasının tabiri için başvurduğu “üstad” olarak karşımıza çıkmaktadır (Firdevsi, Cilt. III. S.1653). Daha sonra “Bozorgmihr” Nûşirevan’a en yakın bilge ve vezir olarak karşımıza çıkar. Zaten *Şehname*’nin önsüzünde de Büzürcimih’in Nûşirevan’ının veziri olduğu yazılır (Firdevsi, Cilt. I. Önsüz, s.XVIII). İngilizce çeviride “Bozorgmeh,” Nûşirevan’ın bilge veziri olarak tanıtılır. Bkz. *Shahname*, s.315

emek ve masum olanları serbest bırakmaktır. Yedincisi, insanların yollarını, sokaklarını, Pazar fiyatlarını ve ticari muamelelerini düzenlemektir. Sekizincisi, tebayı suç işlememe konusunda güzelce tedip ve ceza miktarlarını tespit etmektir. Dokuzuncusu, her türlü savaş silahı ve aletlerini hazır bulundurmaktır. Onuncusu, aileyi, çocukları ve yakınları gözetmek ve onların çıkarlarını kontrol altında tutmaktır. On birincisi, gözler korkuyla sınırlara çevrildiğinde, gelecek bir hücumu vuku bulmadan önce önlemektir. On ikincisi ise vezirleri ve memurları kontrol edip, hilekârlarını ve vazifesini yapmaktan aciz olanları değiştirmektedir⁵⁵.”

Bilgi ve hikmeti rehber edinen Nûşirevan'a: "İhtiyaç duyulduğunda en değerli ve faydalı hazine nedir" diye sorulduğunda Nûşirevan şu karışlığı verir: "Temiz insanlar nezdinde elde ettiğin şöhret ve onu bir sonraki nesle aktarabilme bilgisidir." Gene Nûşirevan'a "en uzun ömürlü insan kimdir" diye sorulduğunda, Nûşirevan, "Çok şey öğrenen ve onunla kendisinden sonra gelenleri eğiten veya iyi bir şöhrete sahip olup, kendisinden sonrakileri onunla şereflendiren kişidir" diye karşılık verir. Nûşirevan, güvenilir insanlar konusunda hırslı kişilere, temiz insanlar konusunda da yalancılara itibar edilmemesi gerektiğini söylemiş. Nûşirevan'ın sahip olduğu dört yüzükten birinin üzerine "adalet," birinin üzerine "imaret," birinin üzerine "aceleci olma," birinin üzerine de "vefa" yazılmış. Nûşirevan'ın yemek masasında yazılı olan bir söz şöyle imiş: "İştahın çekip de yediğini yersin, iştahın çekmediği halde yediğin şey seni yer"⁵⁶

Vefa ve adalet, emeğe saygıyı gerekli kılar. Sadi Şirazi, bir av hikâyesi üzerinden Nûşirevan'ın emeğe saygı duyup, yolsuzluklara müsamaha etmeyen bir hükümdar olduğundan söz eder. Şirazi'nin aktardığına göre, Nûşirevan ve adamları av yerinde kebab yapacakları sırada, tuz olmadığını fark ederler. Bunun üzerine Nûşirevan, bir parça tuz getirmesi amacıyla uşaklarından birini bir köye gönderir. Ancak uşağını gönderirken, ona "tuzu para ile al" diye tembih eder. Yanındakiler, "bir parça tuzdan ne fenalık çıkar" diye söylenince, Nûşirevan, "eğer ahalinin bahçesinden padişah bir elma yerse, uşakları ağacı kökünden çıkarırlar. Birisinden yarım yumurta almak suretiyle, padişah zulmü reva görecektir olursa, padişahın askerleri bin tavuğu şişe geçirirler" diye karşılık verir⁵⁷.

55 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 238.

56 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 237.

57 Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, s.347 Orduları disiplin altında tutmak, hükümdarların en meşakkatli işleri arasında yer alır. İdris-i Bitlisi, Fatih Sultan Mehmed döneminde vuku bulmuş bir olaydan şöyle söz eder: "Bana intikal eden haberler arasında, kâfirlerden ihtiyar bir kadının zulme uğradığı gerekçesiyle adalet isteyerek padişaha ulaştığı da vardır. Ordu tarafından hatırı sayılır kişiler olan birkaç yeniçeri genci ihtiyar kadından zorla, ancak parasını da fazlasıyla vererek yedi adet yumurta almışlar. Yapılan tahkikatın ardından yedi yumurta yerine hadiseyse dahli olan yedi yeniçeri neferi kılıçla kesilmek suretiyle cezalandırıldı. Ordu ileri gelenlerinin cürme nazaran cezanın çok ağır olduğu itirazına, ordu sayısının çok olduğunun ve her neferin zorla her gün bir yumurta alacağı düşünülecek olursa memlekette yumurta kalmayacağı cevabını vermiştir... Eğer Sultan yedi yumurtaya ehemmiyet vermeseydi, bir dahaki sefere tavuklar şişlenebilirdi." Bkz. İdris'i Bitlisî, *Heşt Behîşt*, VII. Ketibe, Fatih Sultan Mehmet Devri (1451-1481), s.35. Montaigne de, *Osmanlı ordusunun seferler sırasında halktan aldığı her bir şeyin parasını ödediği ve bu kurala uymayan askerlerin cezalandırıldığını* belirtir. Bkz. Montaigne, *Denemeler*, Cem Yayınları, İstanbul 1997, s.345. M. Attaleiattes, *Diyoben'in Malazgirt seferine çıkartmış olduğu ordusunun talan yapmaması için Hristiyan şehirlerinden uzak tuttuğu ve Kayseri'ye girmesine izin vermediğini* yazar. Bkz. M. Attaleiattes, *The History, Translated by Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis*. United State of America: Harvard University Press, 2012, s.266

Nûşirevan'a göre, "İktidarın kaynağı ordu, ordunun kaynağı para, paranın kaynağı vergi, verginin kaynağı mamuriyet, mamuriyetin kaynağı adalet, adaletin kaynağı memurların dürüstlüğü, memurların dürüstlüğünün kaynağı vezirlerin düzgünlüğüdür. Hepsinin başı ise hükümdarın işlerini hakkıyla yapması, işler kendisini değil, kendisi işleri kontrol altında tutacak şekilde onları yapabilecek güçte olmasıdır⁵⁸." Nûşirevan'a göre hükümdarın her bir işte adil olması iyi bir yönetimin ilk şartıdır, zira "hükümdarın adaleti, günlerin getirdiği bereketten daha faydalıdır⁵⁹" Tabii burada esas sorulardan biri de, hükümdarın nasıl düzgün ve adaletli olacağı meselesidir. Bu sorunun cevabını hikmet sahibi bir filozof Nûşirevan'ın büyük babası Yezdigerd'e vermiştir. Yezdigerd filozofa, "Ey faziletli filozof, devlet nasıl güzel yönetilir?" diye sorduğunda, Filozof, "tebaaya iyi davranmak, haklarını zorlamadan almak, adalet ile muamele etmek, yolları güvenli kılmak, mazlumu zalimin zulmünden korumakla mümkün olacağı" cevabını verir. Yezdigerd, "hükümdarın düzgün olması nasıl sağlanır?" diye sorunca filozof şu cevabı vermiş: "Vezirleri ve yardımcılarıyla. Onlar düzgün ise hükümdar da düzgün olur, onlar bozulursa hükümdar da bozulur⁶⁰."

Adil bir hükümdarın sahip olması gereken bir husus da iyi huylu olmaktır. İyi huy, hükümdarın kendisini maddi ve manevi olarak donatmasıdır. Nûşirevan'ın vezirlerinden Büzürg Mihr (Buzurcmihr), bir sohbetinde huyları iyi ve kötü olmak üzere iki kategoride ele alır. Fena veya kötü huylar şunlardır: Kin, kıskançlık, büyüklük, öfke, şehvet, hırs, arzu, yalan, cimrilik, zülüm, bencillik, acelecilik, şükürsüzlük, düşüncesizlik. İyi huylar ise şunlardır: Utanma, iyi yaratılış, yumuşaklık, af, tevazu, cömertlik, doğruluk, sabır, şükür, acıma, ilim, akıl ve adalet⁶¹.

İyi ve adil olmanın bir şartı da hükümdarın bir bütün olarak vatandaşlarını adil davranması ve yoksulları gözetlemesidir. Sadi Şirazi, Nûşirevan'ın oğlu Hüzmüz'e şöyle öğüt verdiğini yazar: "Fakirlerin gönüllerini gözet. Yalnız kendi rahatını düşünme. Eğer sen yalnız rahatını düşünecek olursan, senin ilinde kimse rahat edemez. Çoban uyumuş, kurt sürüye dalmış! Bunu akıllı insan kabul etmez. Fukara takımını muhafaza et ki, şah ahali sayesinde taç taşımaktadır. Padişah bir ağaca benzer, kökü ahalidir. Ağaç ise kökünden kuvvet alır. Elinden geldiği kadar halkın gönlünü yaralama. Eğer yaralarsan kendi kökünü baltalamış olursun. Eğer sana, doğru bir yol lâzımsa, padişahların yolu ümit ve korku yoludur. Bir insanda iyilik ümidi, kötülük korkusu olunca akıllılık ona tabiat olur⁶²."

Adil olmak, adaletli davranmak, sadece insana karşı sorumlu davranmakla bitmiyor, doğaya ve diğer canlılara karşı da merhametli davranmayı gerektiriyor. Nûşirevan'ın doğaya ve gelecek nesillere karşı da sorumluluk hissettiğini, bir köyün yakınında ceviz diken ihtiyarla aralarında geçen bir diyalogdan anlaşılmaktadır. Nizamülmülk'ün aktardığı bir rivayete göre, Nûşirevan bir

58 Bu sözler Mukkadime'de şu şekilde yer alır: "'Devlet askerle korunur, asker para ile beslenir, mal haraç ile elde edilir, haraç memleketin mamurluğu ile temin olunur, memleketin mamurluğu ise adalet ile, adalet ise valilerin hâllerini ıslahla, valilerin ve memurların hâllerini ıslah da vezirlerle olur, hükümdarın tebaasının durumunu bizzat kendisi yoklaması, bunların hepsinin başında gelir ki hükümdar tebaasına edep vermeye muktedir olsun ve tebaa hükümdara itaat etmemezlik göstermesin." Bkz. İbn Haldun, Mukaddime I.Cilt-II.Cilt, Yayına Hazırlayan: Dr. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.120

59 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 240.

60 Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 232.

61 Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 256.

62 Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, s.28-29

köyün yakınından geçerken, ihtiyar bir köylünün bir yere bir ceviz fidanı diktiğini görür. Cevizin yirmi veya otuz senede gelir getiren bir ağaç olduğunu bilen Nûşirevan, yaşlıya sorar:

-Ey ihtiyar, ceviz mi dikiyorsun?

-Evet, Ey Padişahım, dedi.

-Ondan yemek için kaç sene yaşayacaksın, dedi.

İhtiyar,

-Ey padişahım diktiler yedik, dikelim yesinler diye cevap verdi.

Bu sözden hoşlanan Nûşirevan, “çok güzel” diyerek, hazinedara bu ihtiyara 1000 dirhem verilmesini emreder. Nizamülmülk, Sasani hükümdarlarının, özellikle Nûşirevan’ın, cömertlik ve bağışlarının diğer “kisaralardan” daha çok olduğunu kaydeder⁶³. Şeyh Sadi Şirazi, Nûşirevan’ın ölümü üzerine çokça zaman geçmiş olmasına karşı, adının halen diri tutulması, adaleti sebebiyledir diye belirtir. Karun’un kırk ev dolusu hazinesi varken bile, öldükten sonra ardından iyi bir ad bırakmamışken, Nûşirevan; adıyla halen yaşamaktadır⁶⁴.

Marcus Tullius Cicero, “ben kralın uyruklarına karşı duyduğu sevgiden ötürü krallığı, akıl vermedeki bilgeliğinden ötürü aristokrasiyi, özgürlüğünden ötürü de demokrasiyi yeğliyorum” demektedir⁶⁵. Nûşirevan da uygulamalarıyla adil bir yönetimin, pekâlâ padişahlık rejiminde de hayata geçirilebileceğini göstermektedir.

Eleştiriye açık olmak

İyi bir yönetim, şeffaf, eleştirilebilir ve denetime açık olan bir yönetimdir. Ancak yöneticilerin eleştiriye açık olması ve eleştiriye hazmetmesi her zaman kolay değildir. Nûşirevan’ın eleştiriye açık olduğunu, danışmanlarıyla sık sık görüş alışverişinde bulunması ve sorumluluk verdikleri insanları dikkate almasından anlaşılmaktadır. Nûşirevan, kâtiplerinden akıllı ve yetenekli biri olarak tanınan Bâbek b. Nehrevan’ı ordu yönetimine tayin eder. Görevi devir alan Bâbek⁶⁶, Nûşirevan’a, “Ey Kral! Sen bana yetki verdin. Bu işin düzenli bir şekilde yürütmesi için bazı işlerde sert ve disiplinli davranmama sabretmen gerekir. Bunlar; her dört ayda bir orduyu teftiş etmek, her bölüğü araç ve gereçlerine en iyi tarzda bakmakla yükümlü tutmak; eğitmenleri, binicilik, atıcılık ve aldıkları ücretleri konusunda sorgulamak. Bu konuda onların eksikliklerini ve aşırılıklarını gözetlemek vs.” Nûşirevan, ordu komutanının bu sözlerine, “cevapların en makbulü ile söylenmiş söze ne denilebilir ki?” diyerek kendisine desteğinin tam olduğunu ifade eder. Aradan bir süre geçtikten sonra Bâbek, orduya şöyle bir emir verir, “savaşçılardan teftişe katılmayan kalmasın! der. Herkes verilen emir doğrultusunda toplanır, ancak Nûşirevan katılmaz. Komutan gelenleri geri göndererek, ikinci gün tekrar çağrısını yeniler, ancak Nûşirevan yine gelmez. Bâbek, bu kez de gelenleri geri gönderdikten sonra, üçüncü gün çağrısını şu şekilde yeniler: “Ey insanlar! Savaşçılardan hiç kimse toplantıdan

63 Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 183.

64 Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, s.323, 347

65 Tunçay, Mete, *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi, Seçilmiş Yazılar*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s.317

66 Firdevsi de Bâbek’in ordu komutanı olarak askerleri topladığı, törene katılan Nûşirevan’ın kimilerine hediyeler vererek, kimi askerlerin de rütbelerini yükselttiğini yazar. Bkz. Firedevsi, III. Cilt:1647

geri kalmasin! Kendisine tâc ve taht verilenlerden de kimse geride kalmasin. Çünkü bu, hiçbir kimseye özel izin ve ayrıcalık olmayan bir teftiştir.”

Haber Nûşirevan'a ulaşır. O da silahlarını; koruyucu zırh, zırhlı yelek, miğfer, kolluk, bileklik, kalkan, gürz vb... kuşanır, atına binerek Bâbek'in huzuruna çıkar. Acak Kısra'nın, gösteriş yapılan telinin iki yayı eksiktir. Bu eksiklerden dolayı Bâbek, Nûşirevan'ın adını işaretlemeyiz. Tam silahlı olarak karşısına çıkmasını ister. Nûşirevan, eksiklikleri giderip tam silahlı olarak komutanın karşısına çıkar. Teftiş sonrasında Bâbek, “Ey Kral! Kabalığımdan ötürü beni yerme. Ben bununla sadece adalet ve hoşgörüyü denemek ve ayrıcalığı ortadan kaldırmak istedim” der. Bunun üzerine Nûşirevan: “Bizim eğriliğimizi düzeltmek veya hükümdarlığımızın iyiliğini kastetmek isteyen kimse, bize karşı kabalık etmiş sayılmaz. Şayet böyle yapan birisi olursa, faydasını umduğu için acı ilacın acılığına dayanan adam gibi, biz de onun kabalığına tahammül ederiz⁶⁷”

Nûşirevan'ın Oğlu Enûşizad İle imtihanı

Nûşirevan'nın adalet ve adaletin kaynağı hususundaki görüşleri günümüze ışık tutacak niteliktedir. Ancak en adaletli yöneticilerin de, bazen adalet ile bağdaşmayacak veya adalet ile açıklanamayacak işlere giriştikleri olmuştur. Tebasına karşı adaletli davranan bir hükümdarın, kimi durumlarda aynı şefkat, adalet ve merhameti, aile üyelerinden esirgediği de görülmüştür. Öte yandan iktidar veya iktidarın paylaşımı söz konusu olunca, bazen en adaletli hükümdarlar da adaletten uzaklaşabilmektedirler. Maciavelli “kılıçsız/silahsız” peygamberin yıkıma mahkûm olduklarını söylerken, en adaleti yöneticilerin de yeri ve zamanı geldiğinde şiddete başvurduklarını hatırlatmak ister. Zira silahlı peygamberler galip gelip başarılı olurken, silahsızları yenilgi ve yıkıma uğramaktadırlar⁶⁸.

Dinaverdî, birçok çocuğu olmasına karşılık Kubad'ın bütün çocukları arasında Kısra'yı kayırıp tercih ettiğini yazar. Ancak, bütün hasletleri kendisinde toplamış olan Nûşirevan'ın kimi noksan tarafları bulunmaktadır. Babası Kubad'ın Nûşirevan'da tespit ettiği en büyük eksiklik, kendisinde paronaya düzeyinde bir su-i zan “hastalığının” bulunmasıdır. Öyle ki babası Kubad bir gün kendisine, “Evladım! Sende bir sultanda olması gereken bütün hasletler olgunlaştı. Ancak sen su-i zan ediyorsun. Bu ise, yerinde olmadığı zaman, büyük sıkıntılara sebebiyet verir ve bütün amelleri yok eder⁶⁹.” Bu sözler üzerine Kısra, kalbindeki bu hastalıktan dolayı babasından özür dileyerek nefsinin terbiye etmeye çalışır.

Kubad'ın “bütün amelleri yok eder” dediği su-i zan, Nûşirevan'ın oğluyla yaşadığı bir olay veya iktidar mücadelesinde, tekrar depreşir. Nûşirevan'ın Enûşizad adında bir oğlu vardır. Enûşizad Hıristiyan bir kadından değildir. Nûşirevan, ülke sınırlarının dışında, bir sefer esnasında tanıştığı bu güzel kadına⁷⁰ dinini terk edip Mecusiliğe geçmesi kaydıyla evlilik teklifinde bulunur. Lakin kadın Kısra'nın din değiştirme teklifini reddeder. Buna rağmen Nûşirevan kendisiyle evlenir ve kadın oğlu Enûşizad'ı da Hıristiyan olarak yetiştirir. Hıristiyanlığın yanı sıra Zerdüştlüğü de iyi bilen Enûşizad'a göre Avesta gerçek değil; kurtuluş Mesih inancındadır⁷¹. Bir veliaht prens olarak gerekli eğitimden geçirilen Enûşizad, büyüyünce din konusunda babasına muhalefet eder. Bunun

67 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 122.

68 Machiavelli, Niccolo, Prens, Çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s.40

69 Dineverî, *İslam Tarihi*, s.118

70 Ferdowsî, Levy, *Shahnameh, The Epic of the Kings, The National Epic of Persia*, s. 314.

71 Ferdowsî, Levy, *Shahnameh, The Epic of the Kings, The National Epic of Persia*, s. 314.

üzerine Nûşirevan kendisine kızarak onu Cüdi Şâpur şehrinde hapishaneye atar⁷².

Şam ülkesinde savaşan Kısra'nın hastalanıp Humus'a yerleştiği haberini alan Enûşizad, Ahvaz ve Cüdi Şâpur Hristiyanlarına haber göndererek, hapishaneyi yıktırıp dışarı çıkar. Bölgedeki Hristiyanları etrafına toplayan Enûşizad, babasının görevlilerini Ehvâz'ın köylerinden kovarak mallarına el koyar. Bu arada babasının da öldüğü haberini yayarak Irak tarafına yönelir. Kısra'nın Taysafun şehrindeki halifesi olup bitenlerden haberdar olunca, bir mektup yazarak durumu Kısra'ya yazar.

Oğlunun isyan ettiği haberini alan Kısra, Taysafun'a şöyle bir mektup yazar: “Onu yakalamak için hileye başvur. Şayet hüküm ona geçerse, öldürür. Kanlar heder olur. Ve canlar zayi olur. Akli başında olan biri bilir ki dünyanın refahı halis değildir. Bağışlaması da daim değildir. Eğer bir şey kusursuz olsaydı, o zaman ölü toprağı diriltten yağmur gibi olurdu. Uyuyan insanların üzerine gelip onları uyaran gündüz gibi olurdu. Kör olanlara gelip onları aydınlatan gündüz gibi olurdu. Bununla birlikte, yağmurdan nice eziyet görenler ve nice viran olan binalar vardır. Ve onun selinden ve yıldırımından yok olan nice kimseler vardır. Öğlenin sıcağında da, nice zarar ve bozukluklar vardır. Ve topraklarda biten çibani, sana ayak bağı olan, işine engel olanı koparıp at (yani onu öldür)⁷³”

Nûşirevan, halifesi Taysafun'a oğlunun, mümkünse sağ olarak yakalanması, değilse öldürülmesi fermanını verirken, Enûşizad'ın etrafına toplanmış olan kalabalıklardan korkmaması öğüdünü de verir. Ona göre, Enûşizad'ın etrafına toplanmış olan Hristiyanların kalıcı bir cesareti yoktur. Zira onların dininde, “sağ yanağına tokat atan kimseye, sol yanağını çevirmek vardır⁷⁴.” Oğlu Enûşizad'ı devlet düşmanı olarak ilan eden Nûşirevan, ailevi bağlarını dikkate almaksızın cezalandırılmasını istemektedir⁷⁵.

Dineverî'ye göre Nûşirevan'ın oğlu savaş esnasında esir alınır ve Kısra'nın emir ettiği şekilde öldürülür⁷⁶. Ancak Firedevsi'ye göre babasının teslim olması ve özür dilemesi yönündeki çağrısını göz ardı ederek teslim olmayı reddeden Enûşizad, sonuna kadar savaşma yolunu tercih eder. Bunun üzerine, Nûşirevan'ın valisinin komuta ettiği kuvvetler, Enûşizad güçlerini ok yağmuruna tabi tutarlar. Derken bir ok şehzade Enûşizad'a isabet eder ve ciğerine saplanır. Ağır yaralanan Enûşizad, annesinden kendisi için ağlamaması ve yüreğini dağlamamasını ister. Enûşizad'ın son vasiyeti, cenazesinin Hristiyanlık adetleri üzerine defnedilmesidir⁷⁷.

Eğer Enûşizad davasında başarılı olur ve babasının tahtına oturabilseydi, kim bilir, belki de onun döneminde İran halkının çoğu Hristiyanlığa geçer ve 50-60 yıl sonra Müslümanlığı kabul etmek durumunda kalmayabilirdi. Zira İslam'ın, hak dini olarak kabul ettiği Hristiyanlık ve “İbrahimi din” mensuplarına karşı tavrı daha yumuşak olmuştur.

72 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 118.

73 Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 119.

74 Matta İncili 5:39'da “Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin.” Bkz. Kutsal Kitap, s.1197

75 Samer M. Ali, Reinterpreting al-Buhturi's Iwan Kısra Ode: Tears of Affection for the Cycles of History, *Journal of Arabic Literature*, XXXVII, I, 2006, 55

76 Firdevsi, Nûşirevan'ın oğlunun öldürülmeden, mümkün ise diri getirmelerini talep ettiğini ileri sürerek şöyle yazar: “Ve-likin kendüye kılma ziyanı/Diri gönder tutarsan bana anı.” Gene Firdevsi, Nûşirevan'ın oğlunun ölüm haberini alması üzerine otuz gün yas tuttuğunu yazar Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, ss. 1650-52; Dineverî, *İslam Tarihi*, s. 119.

77 Firdawsî, *Şerifi Şehname çevirisi*, C. III, ss. 1650-51.

Sonuç

531 yılında Sasani Devletinin tahtına oturup, yaklaşık 48 yıl iktidarda kalmış olan Kısra Nûşirevan, devlet yönetiminde yapmış olduğu önemli reformlar ve adil uygulamalarıyla tarihte iz bırakmış bir lider olarak tanınır. İktidara geldikten sonra, Mecusi inancını sulandıran, mal eşitliği adı altında hırsızlığı bile özendiren Mazdeklere karşı amansız bir mücadele veren **Nûşirevan**, ülkedeki Mazdek tehdidini bertaraf ettikten sonra, ülke çapında köklü reformlar gerçekleştirir. İlk önce arazi ve vergi reformunu gerçekleştirerek cizyeyi dört tabaka olarak düzenleyen Nûşirevan, arazi ve ürünleri, yerin durumu ve toprağın çeşidine göre vergilendirme yoluna gider. Kişilerden alınan vergileri sınıf ve kategorilerine göre düzenleyen Nûşirevan, yirmi yaşına gelmemiş ve ellisini geçmiş olanların hiç birinden cizye almayı gerekli görmez. Ayrıca başta hanedan üyeleri olmak üzere din adamları, yüksek rütbeliler, askerler ve devlet memurlarını vergiden muaf tutar. Vergilerin üç taksitle toplanmasını emreden Kısra, fakirler ve sakatları baş vergisinden muaf tutarak, ekini çıkmamış (bitmemiş) veya doğal afete uğramış olanların mahsul vergisini kaldırır.

Ülke çapında kimi idari ve askeri reformlara girişen Nûşirevan, ülkeyi dört farklı idari bölgeye ayırarak, yerinde yönetim ilkesini esas alıp, her bir bölgeye farklı birer vali tayin eder. Atamış olduğu vali ve yöneticilerin, özellikle vergi tahsil memurlarının dürüst olmalarını ve halka eziyet etmemelerini sıkı bir şekilde tembih eden Nûşirevan, yasalara uymayanları katı bir şekilde cezalandırır.

Nûşirevan'ın Eyvân-ı Kısra adındaki sarayı; Roma, Türk, Çin, Hazar ve farklı kavimlerden pek çok sayıda elçi ve heyetlerin karşılandığı bir mekân olmasının yanı sıra, adaletin dağıtıldığı saray olarak da ön salmıştır. Eyvân-ı Kısra'daki geniş ve yüksek "tâk", divan edebiyatında güç ve kudret sembolü olarak sıkça kullanılmış, başta İran şairi Firdevsi olmak üzere, Türk edebiyatından Bursalı Ahmed Paşa, Nedîm, Zâtî ve Bâkî gibi divan edebiyatçıları, Kürd edebiyatında Melayê Cizîrî, Melayê Bateyî ve Mestûreyî Erdelanî'nin şiir ve beyitlerine konu olmuştur.

Nûşirevan'ın adı pek çok hikâyede; kimi ahlak kitapları, nasihat ve mesnevilerde, adalet timsali bir devlet adamı veya kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Nûşirevan'ın yönetim ve adalet anlayışı, İslam Tarihçilerinden Ebu Hanife Dineverî (MS.820-896), Taberî (MS.839-923) ve Mesudî'nin (M.S 893-957) de eserlerinde övgüyle anlatılmış, Şehname adlı eserde ünlü İran Şairi Firdevsi'nin dizelerini süslemiştir. Adaleti ile ün salmış Hz. Ömer'in yanı sıra, Nûşirevan'ın bizzat Hz. Peygamberin övgüsüne nail olduğu rivayet edilmiştir.

Marcus Tullius Cicero, "ben kralın uyruklarına karşı duyduğu sevgiden ötürü krallığı, akıl vermedeki bilgeliğinden ötürü aristokrasiyi, özgürlüğünden ötürü de demokrasiyi yeğliyorum" diyordu. Nûşirevan'ın bundan yaklaşık 1500 yıl önceki uygulamaları, bizlere adil ve insani bir yönetimin padişahlık rejiminde bile inşa edilebileceğini göstermektedir. Nûşirevan'ın yönetiminden de açıkça anlaşıldığı gibi, adil davranıp, adaleti gözetlemesi şartıyla, meşruti bir padişahlıkta bile insanların barış ve huzur içinde yaşaması mümkündür. Tarih adalet ve merhamet ile yönetmiş devlet adamlarına karşı son derece cömerttir. Nûşirevan örneğinde olduğu gibi, onların adlarını binlerce yıl yaşatır.

Kaynakça

- Albayrak, Nurettin, “Enûrşivân,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:11, İstanbul 1995
- Attaleiates, M. *The History, Translated by Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis*. United State of America: Harvard University Press, 2012.
- Avcı, Casim, “TDV İslam Ansiklopedisi”, *Kisra*, Ankara 2002, C. 26, ss. 71-72.
- Bardakçı, Murat, “El Kavvâât”, *Habertürk*, Erişim: 15.11.2013,
<https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/894608-el-kavvaaat>
- Dineverî, Ebu Hanife, *İslam Tarihi*, çev. Nurettin Bolleli, İbrahim Türekcî, Birinci Baskı., Hivda İletişim 2007.
- Firdawsî, *Şerifi Şehname Çevirisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999.
- Firdowsî, Reuben Levy, *Shahnameh, The Epic of the Kings, The National Epic of Persia*, Yassavoli Publications, Tehran, İran 2008.
- Hatipoğlu, Nihat, “Ben Nuşirevan’dan Daha Adilim”, 03.2011, <https://www.hurriyet.com.tr/ben-nusirevan-dan-daha-adilim-17365926>.
- İbn Haldun, Mukaddime I.Cilt-II.Cilt, Yayına Hazırlayan: Dr. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013
- İdris’i Bitlisî, Heşt Behişt, VII. Ketibe, Fatih Sultan Mehmet Devri (1451-1481), Tashih-Tahkik- Çeviri: Muhammed İbrahim Yıldırım, Türk Tarih Kurumu,2. Baskı, Ankara, 2019
- İmam-ı Gazali, *Devlet Başkanlarına Nasihatü’l-Mülûk*, Çev. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul 1969.
- İmam-ı Gazali, *Yönetimin Sırları*, Çev. İbrahim Doğu, Çelik Yayınevi, İstanbul 2014.
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.
- Machiavelli, Niccolo, Prens, Çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s.40
- Melayé Cizîrî, *Dîwan*, çev. Arif Zêrevan, Nefel, Stockholm 2004.
- Mesudî, *Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- Molla Abdurrahman Cami, *Baharistan*, çev. Yakup Kenan Necefzade, Neşriyat Yurdu, İstanbul 1967.
- Montaigne, Denemeler, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Cem Yayınları, İstanbul 1997
- Nizamülmülk, *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayrutlugil, Dördüncü Baskı., Dergah Yayınları, İstanbul 1998.
- Samer M. Ali, Reinterpreting al-Buhturi’s Iwan Kisra Ode: Tears of Affection for the Cycles of History, *Journal of Arabic Literature*, XXXVII, I, 2006
- Sivrioğlu, Ulaş Töre,” İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-I Âdil,” *History Studies*, Volume 5/Issue 5 Eylül/September, s.225-252, 2013
- Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, Tercüme: Kilisli Rıfat Bilge, 12. Baskı, Meral

Yayınları,1980, İstanbul

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zâkîr Kadırî Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt: 3, İstanbul 1991.

Teffazzülü, Ahmed, , “Enûrşivân,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:11, İstanbul 1995

Tökel, Dursun Ali, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.2000

Tunçay, Mete, *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi, Seçilmiş Yazılar, 2. Baskı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010

Tülücü, Süleyman, “TDV İslâm Ansiklopedisi”, *Hâtim el Tâî*, Cilt. 16, 1997